

Віктор Казъко

Выбраныя творы ў двух томах
Том I

Віктар Казъко

Неруш

Раман

Апавяданні

Мінск
Мастацкая літаратура
1990

Б.Б.К 84Бел7
К 14

Прадмова Наталлі Ігруновай

Имя Виктора Казько широко известно в республике и за пределами нашей страны. В первый том прозаика вошёл роман «Неруш», главная тема которого — сложное экологическое состояние нашего Полесья, и рассказы, написанные в разные годы жизни.

4702120201—112

кМ 302 (03)-90

ISBN 5-340-00518-6 (т. I)

ISBN 5-340-00517-8

© В. А. Козько, 1990

ВЕЧНЫ САД

У ЗОНЕ ЗНІШЧЕННЯ

Цёплы светлы майскі вечар. Далёка ўнізе за акном затухае ў дримоце Старавіленская вуліца. Адкладзены ўбок часопіс з артыкулам Астаф'ева пра Гогала. Паблісквае блакітным вокам тэлевіzar — Беражкоў успамінае паездку з Молатавым у Германію. Паглядваем на экран, размаўляем.

- Ну што, так я нічога і не здолеў растлумачыць?..
- Віктар Апанасавіч, а ў што вы верылі ў дзіцячым доме?
- ...У камунізм.

Імя Віктора Казько ў свядомасці большасці тых, хто сёння чытае, звязана з пакаленнем «дзяцей вайны». Крытыкі адзначылі гэта пакаленне як «трэцюю хвалю ваеннай прозы». Гутаркі і інтэрв'ю да дня Перамогі, запрашэнні на «круглыя сталы» і «тэматычныя канферэнцыі» — трывалае месца ў картатэцы літаратурнага працэсу. Сам жа пісьменнік, беручы ўдзел у гэтых гутарках і канферэнцыях, настойліва агаворваў: «Я не адношу сябе да тых, хто піша пра вайну». І зноў: «Я не пісаў пра вайну». І зноў: «Я ніколі не пісаў пра вайну ўвогуле». І тлумачыў: «Я пісаў толькі пра тое, што зведаў, перажыў сам».

Дык што, шэсць аповесцяў і два раманы Віктора Казько — проза аўтабіографічная, гісторыя яго сучасніка, яго пакалення?.. Усё ж не, не гісторыя, халодная, храналагічна лінейная, жорстка прыземленая фактамі. Зноў жа, найбольш дакладнае вызначэнне знайшоў ён сам, распавядаючы аб рабоце над апошнім сваім раманам: «Гэта мая споведзь перад чытачом, часам і самім сабою».

Пачыналася гэта споведзь амаль дваццаць гадоў назад аповесцю «Высакосны год». Па пакручастай, аблытанай каранямі сцежкы быў зроблены пісьменнікам першы крок — дамоў, у дзяцінства. Каб потым, саступіўшы з гэтай сцежкі ў «Аповесці пра беспрытульнае каханне» і «Судзе ў Слабадзе», у «Нерушы» і «Хроніцы дзетдомаўскага саду», спыніцца і спытаць сябе і нас: «Кamu ж, у чые руکі мы перадалі ўсё гэта, чаму ж у розруху наш дом?..»

«Не мяне — сябе згублі, вярніцся ў дом свой» — так гаворыцца ў Святым Пісанні...

ВЯРТАННЕ ПЕРШАЕ

«Высакосны год».

«Аповесць пра беспрытульнае каханне».

«Суд у Слабадзе».

Такім чынам, дом. Хата. Дзіцячы дом, куды Віктар Казько трапіў — сам дакладна не памятае — годзе ў пяцьдзесят першым ці другім. Дзяцінства. Як ён спрабаваў пераканаць мяне ў адной з нашых дауніх размоў, што дзяцінства яго было шчаслівае, зусім у адпаведнасці з хрэстаматыйнай талстоўскай формулай! Успамінаў вясну, на ўсе чатыры бакі свету разліў Случы, плыты, цёплы даждж, даўкі камяк радасці ў горле... И які цяжкі быў кожны крок назад, у глыбіню памяці, у той час, што быў ужо не дзяцінствам, але — вайною.

— Разумееш, тады не думалася, не было такога ўсведамлення, што вайна — гэта нешта незвычайнае, часовае. Гэта было жыщё, натуральны яго стан. Здавалася, так і павінна быць: чалавек хаваецца, жыве ў норах-зямлянках, за ім гоняецца, калі даганяюць, страляюць, забіваюць — палююць, як па звера... Трэба хаваецца і ўцякаць. И ёсьць дарога... Калі я думаю пра вайну, я заўсёды бачу дарогу. Адчування прытулку, прыстанішча, хаты няма, толькі дарога...

Вось гэта нялюдская звычайнасць непрытульнасці, неабароненасці, смяртэльнай зацкаванасці і звалася — «трэцяя хвалая ваенай прозы».

І што ж данеслі першыя «хвали»?

У акопах перадавой, на гарачым снезе ваенных аповесці Юрыя Бондарава няма месца дзецям. Тут пра іх гавораць зрэдзь часу і скуча, бліскавічна і на імгненне толькі ўзгадваючы мінулае: «Дзеці!.. Дзецы ж... Не дадзена мне права паміраць. Не!.. Дзе- ці!»—ці зазіраючы ў будучое: «А вайна ж уся да заканчэння... Дзяцей яшчэ народзіш...

Сямігадовому хлапчуку з прыфрантавой вёскі ад нечаканага маладога каҳання, якім захоплены да яго сястры герой аповесці Канстанціна Вераб'ёва, дараўана толькі крыху пышчоты і мімалётнага клопату. Мы будзем сведкамі таго, як на вачах у лейтэнанта загіне яго Марынка, датыкнемся да яго адчаю. И зразумеем, што і ў лёс

хлопчыка вайна ўваходзіць як вялікае гора, але нам не дадзена будзе зведаць рэха душы яго на гэтае гора.

У рамане Грыгорыя Бакланава «Ліпень 41 года» ёсьць жахлівая сцэна. Ноч, гараша па ўсім даляглядзе вёскі... Злавілі «шпіёна» — мясцовага настаўніка. У тыя хвіліны сляпой нянавісці ўсе вераць: ён сігналышчык, ён немцаў чакае, і расправа непазбежная. Выратаванне прынясе крык хлопчыка, што кінецца загароджваць бацьку сваім маленъкім слабым целам ад бяздумнай людской лютасці: «Не біце яго! Гэта мой, мой, мой тата!..» І мы не забудзем вялікія ад слёз вочы і гэты крык, і, дадумваючы, скіраваныя дакладна рукој аўтара, успомнім: так, Даастаўскі, Іллюшачка, так, білет у рай і слязінка дзіцяці... Дык вось што адчула гэтае дзіця. Якое веданне вайны, жыцця, людзей вынесла яго з жахаў той, у зарывах пажараў ліпеньскай ночы сорак першага года?..

У кнігах Васіля Быкава дзіцячы лёс крайне трагічны. Вайна — заўсёды пакутніцтва чалавека. Але думка пра тое, што вайна — боль і смерць дзяцей, гэта думка, памяць, гэта ўсведамленне ўласнай віны пякельна балючыя для герояў Быкава. Можна развітацца з жыццём, толькі б не было больш такіх трагедый. І прымае на сябе ўсю віну, толькі б вярнуць дзесяцям маці, Сотнікаў. Вытрымлівае ўсё, што, здавалася б, і немагчыма вытрымаць, але захоўвае дзіця Ляўчук. Шкадуючы дзіця, парушае загад Ляховіч. Здаецца ў палон, калі з-за яго забіваюць дзяўчынку і вось-вось заб'юць яе брата, камбрыг Прэабражэнскі. Вяртаецца ў сяло, каб памерці са сваімі вучнямі, Мароз. Нельга і ўявіць сабе, каб яны былі здольныя пераступіць цераз пакуты дзяцей.

На першых жа старонках рамана Уладзіміра Багамолава «У жніўні сорак чацвёртага...» мы адчуваєм хваляванне Алехіна, чалавека, як запэунівае пас аўтар, песімістычнага, які шмат чаго пабачыў за гады вайны, калі ён прыкмячае скалечаную руку ўсмешлівага белаголовага хлопчыка двух гадоў ад роду... І ў ваеннай біяграфіі Таманцева, гэтага «жалезнага чалавека», таксама былі сустрэчы з дзесяцьмі, якія захавала памяць. Ён усхвалявана сачыў, як дурасліва сваволіць дачка нямецкага агента Паўлоўскага, І быў яшчэ хлопчык гадоў чатырох, сып савецкага камандзіра. На самым пачатку вайны, дзесяці калія граніцы, яго падабралі фашисты, дыверсанты, прывучылі называць мамай нямецкую радыстку. Таманцаў помніць, як піхала яна хлопчыку цукеркі, каб маўчай, выпадкова не выдаў, і як зморшчыўся ён ад болю, калі пры праверцы дакументаў «мама» сцяла маленъкую яго руку; помніць перастрэлку, цяжка параненую, акрываўленую немку і хлопчыка, што прыхінуўся да яе, учапіўся

мёртва, абедзвюма рукамі і дзіка крычаў... І яшчэ адна кніга Багамолава «Іван». Нават гэтая аповесць, цэнтр якой — скалечаны, растаптаны вайнай лёс дзіцяці, таксама пабудавана па тым, як бачаць яго, што думаюць пра яго, ягоную работу разведчыка і што для яго робяць людзі дарослыя...

Дый інакш у кнігах пісьменнікаў гэтага, што прайшло вайну, фронт, пакалення, пэўна, і не можа быць. Толькі яны маглі расказаць, як прагне чалавек, якога праз некалькі імгненняў чакае смерць, каб запомніў і памянуў яго добрым словам незнаймы хлопчык у старой армейскай будзёнаўцы, што нечакана апінуўся побач. Але ж толькі тыя, чым дзяцінствам была таксама вайна, здольныя растлумачыць, што ўбачыў той хлопчык сваімі шырокімі адплюшчанымі на бледным твары вачыма, што ён падумаў і адчуў, што запомніў...

Сам для сябе спрабуючы разабрацца ў гэтым, Віктар Казько напіша пра маці, з жыцця якой у яго памяці «захавалася толькі смерць яе, не засталося ў памяці ні твару, ні вачэй, а толькі чубаты, у якія яна была абута, бушлат, які быў на ёй...». Ён напіша аб адчуванні віны за смерць сястры: калі маці забіла шалённым снарадам, яны засталіся ўдваіх з сястрой, ён быў старэйшы, яму было трох гады, а сястры два, і ён уцёк, заблукаваў у начной вёсцы, а сястра замерзла. Калі дарослыя героі кніг Быкава, Баклапава нясуць у сабе віну за дзіцячыя пакуты, то хлопчык, герой Віктара Казько, будзе вінаваціцца тым, што столькі ведае пра людзей «не вельмі добра», прыме на сябе віну за ўсё тое нядобрае, што вакол яго, што творыцца на свеце.

Пісьменнік прызнаецца: «Мне часам гавораць, што ўсё, пра што я расказваю, успамінаю, я прыдумаў. У чатыры, нават у пяць - шэсць гадоў я не мог бы столькі запомніць. Але я сам помню ўсё. І гэта цяжка».

І цяжка, і страшна тое, што помніць яго герой.

Як запрагаюць у барану і гоняць па замініраваным партызанамі полі бацьку і маці, і поле выбухае.

Як бяжыць ён усю ноч па дарозе, якая вымашчана нябожчыкамі.

Як цягнуцца да яго шчупальцы з іголкай, смокчуць, смокчуць, смокчуць яго кроў...

Памятаеце, дырэктар дзетдома з астаф'еўскага «Крадзяжу» быў перакананы: калі свет расколецца, расколіна раней за ўсё пройдзе па сэрцы дзяцей. У дзяцінстве хлопчыкаў Віктара Казько свет быў расколаты — вайнай. Дарога памяці аголіць, расчыніць шчыліну. І як ні імкнунца дарослыя ўберагчы, спыніць, як ні ўгаворваюць не

хадзіць на суд над былымі паліцаямі, ірвецца да самага краю Колька Лецечка. Лецечка-ліхалецечка, якому здаецца, што ён заўсёды быў дзетдомаўцам. Мікалай Мікалаевіч Лецечка, якога няма і ніколі не было на свеце — прыдумалі яму такое імя, калі запісвалі ў дзетдом. Пащенцавала яшчэ, што не паленавалася прыдумаць праважатая са шпіталю нянечка, а то выпала б Лецечку звацца па дзетдомаўскай традыцыі Валеруем Паўлавічам ці Васілём Іванавічам... И хоць знітаваўся Колька з гэтым сваім прозвішчам, хоць лічыў родным і дзіцячы дом і любіў яго і пражыў там семнаццаць гадоў, цяпер яму трэба было ведаць, хто ён, адкуль і навошта. Трэба, каб жыць далей. Але адказу... ні ў сэрцы, ні ў памяці не было. Калі ж крыкам: «Мама, ратуй мяне» прапрвецца памяць і наблізіцца да яго рукі тая страшная іголка, каб высмактаць з яго кроў, і металёва бліснуць дужкі акуляраў па мужчынскім твары, хворае сэрца дахадзягі, «недаробка» з дзетдомаўскага ізалятара Колькі Лецечкі не вытрымае. Таму што больш жахлівага за туго дзіцячую памяць нічога на зямлі не было і не магло ўжо быць... Але і цвярозай дарослай жыццёвой мудрасцю — ёсць сонца, сябры, каханне, шмат чаго прывабнага і прыгожага ёсць па свеце, чым можна жыць, трэба толькі пазбавіцца ад памяці, інакш згарыш —гэтым ён таксама не можа засланіцца. Не можа. Тады гэта будзе ўжо не ён. Ды ён і не імкнецца, не жадае. «Ён ужо столькі разоў паміраў за свае семнаццаць гадоў... Ён ужо стаміцца паміраць...»

Лецечка памрэ. Дзіма Прыйгода і Андрэй Разорка застануцца жыць, каб несці цяжар сваёй памяці і шукаць адказу на тыя ж пытанні — хто я, адкуль, навошта, як ісці, у чый след ступаць і дзе мая хата?..

У дзіцячы дом — «сваю хату», «родную хату» — Дзіма ўцёк ад бацькі і мачыхі, Разорка — ад цёткі з дзядзькам. Адтуль, дзе «крык, папрок, папружка, пакоі, чорныя ад мух, з кожнай шчыліны цікуе цябе галечка». Але не ад папругі і галечы ўцяклі яны, ад неразумення і абыякавасці навучэнцаў, ад дробязнай падазронасці і спадману. И калі пагадзіцца з аўтарам—каб зведаць шчасце, трэба спачатку быць няшчасным, пэўна, і сапраўды і дзетдомаўскае дзяцінства павінна было быць ім шчаслівым, таму што адчуванне абароненасці, дах над галавой і сто верных сябrou знайшло яны ў дзетдоме.

Але ж вельмі горкая гэта логіка.

Дый ці так усё проста.

Толькі з кніг даведаліся яны, што «свет вялікі і не ўсюды, не на ўсёй зямлі, аказваецца, была вайна», хлопчыкі Віктара Казько, абапіраючыся на ўласны жыццёвы вопыт, назаўсёды ўсвядомілі, што верыць на гэтым белым свеце можна толькі маці, «а што такое маці?»,

што той, хто падаў руку дапамогі, праз хвіліну можа быць супраць цябе, і руку, што дае цукар, трэба кусаць.

Дзэтдомавец, які пагарджае хатаю — спадчынай, якая была нечага варта там, у мінульым іх жыцці на Падольскай, тут, у дзэтдоме, майструе з дошак сабе чамадан, каб прыхаваць у ім кніжку без вокладкі, што ён падпяў недзе на сметніку, нейкія нікому не патрэбныя ржавыя жалязякі — непатрэбныя, але і неацэнныя, таму што ў хаце, дзе вопратка, ежа, прытулак,— усё казённае, яны належаць толькі яму. І як сто Скупых Рыщарай, на змярканні, тоячыся, яны мілуюць і лашчаць вокам свае скарбы.

А вясною, калі паводка не дазволіць прывесці хлеб і дырэктар дзэтдома пачне па вёсцы збіраць хлеб хатні, як яны будуць выменьваць гэты хлеб адзін у аднаго...

І нават калі абжывуцца, набудуць дом у дзэтдоме, яны шукаюць і чакаюць сваяцтва, роднай душы. І заклінаюць: хай вечна жывуць на свеце маці, бацька і бабуля... Упершыню ў жыцці закаханы Андрэй Разорка ў самае шчаслівае, цёплае імгненне марыць пра звычайнную вясковую хату, дзе яны, старэнкія ці дарослыя, будуць жыць з Тамарай, дзе вечарам стогне вечер у коміне, а пад печчу прагаворваюцца спрасоння куры, дзе б'е цвіркун і точыць у сцяне шашаль-тачыльшчык. Ён прагне пачуць, як пакутліва і радасна мыкне карова ў хляве, хоча занесці ў хату рудога, як смолка, ablізанага матчыным языком бычка ці цялічку, якімі толькі што расцялілася карова, напаіць іх з соскі малаком, а потым сядзець з Тамарай, слухаць, як сапе і чмыхае цяля, і ні аб чым не думаць...

Наіўныя, сэнтыментальныя мары? Але гэта мары дзэтдомаўца. І будзе ўвесёл час імкнуща ўстаць на тонкія кволыя ногі цяля, мыкаць і рвацца да маці...

Уцякаюць са сваіх жабрацкіх, шэрых гарадкоў «сыны і пасынкі падольскіх вуліц. Бягуць, каб праз сваю памяць пра вайну працерабіцца да сябе і да людзей, з надзеяй і любасцю. Каб прыйсці праз дзэтдом і ФЗН, папрацаваць на цаліне і ў шахце, стварыць сваю сям'ю, вярнуцца ў дзяцінства, дамоў, на радзіму: «Я прыехаў, каб стаць сваім...»

ВЯРТАННЕ ДРУГОЕ

«Неруш»

«Спора размахваючы чамаданчыкам», Мацвей Роўда «пакрочыў напрамкі сцежкай праз кусты» ў родны свой Княжбор. Блудны сын вяртаўся да сваёй бацькаўшчыны.

Так было закручана Віктарам Казько кола новага княжборскага жыцця, і раманнае дзеянне падзялілася на два рэчышчы.

Кацілася, а больш дакладна, плыло, што вада спрадвеку, жыщё — па старым, мудрагелістым рэчышчы. Плыло, таму што ў гэтым Палескім краі ўсё выйшла з вады і хавалася ў вадзе. Пагаворвалі, што і нараджаліся, маўляў, палешукі ў лодцы, як алтаец у сядле, а калі ўжо выпала б ямумагчымасць самому выбіраць сваю смерць, памёр бы ён няйнакш як у лодцы. І лічылі княжборцы, што, калі ёсць на свеце рай, няма яму лепшага месца». Трывшчай была гэтая зямля. Хутка загойвала рапы, якія прыносила вайна. Глебы тарфяныя, багатыя, усё само цягнецца ў рост. Вакол балоты, багна, і начальства не вельмі ахвотна па бездарожжы наведвалася сюды. Прыгожая была гэта зямля — аблашчаныя сонцам, парослыя лозамі берагі рэчкі, дубы, ясені і бярозы, старыцы і азёры з белымі і жоўтымі вочкамі гарлачыкаў. Празрыстае паветра, высокое неба, дзе, перакрываючы сонца, распрастаў крылы бусел, ахоўваючы цішыню, простор і спакой... Прыгожая зямля, калі адгукнуцца па яе душою.

Але тыя ж княжборцы былі перакананы, калі ёсць на зямлі пекла, то і яму няма лепшага месца, як у Княжборы. Нельга прыдумаць лепшага.

А калі дакладна вызначыць каардынаты — пекла перабралася ў Княжбор не вельмі даўно, гадоў з пяць назад. Здарылася гэта, як і павінна: разверзліся хлябі нябесныя, адчыніліся рэкі і моры падземныя. І хоць звыклі палешукі да паводак, але год ад году з вясны ў вясну ішла ўсё больш вялікая вада, падмывала хаты, і ўжо чухалі патыліцу княжборскія мужчыны, што прыйдзецца ім пакінуць Княжбор, што аднойчы «весняй вадой сплыве адсюль і жыщё».

І пекла, і рай — чаго ж яшчэ жадаць?.. Жывая зямля, нармальнае жыццё. І ладзяць яго палешукі, як гаворыць пісьменнік, прадбачліва. Жывуць, «не прытрымліваючы дыхання». І таксама, не прытрымліваючы дыхання, падрабязна і ўважліва, то з усмешкай, то з заклапочанасцю піша пра іх і роднае Палессе Віктар Казько...

На краі вуліцы, у маленькой хатцы, ахутанай з усіх бакоў грушкамі-дзічкамі, канаплянікам і голлем старога дуплістага дуба,

разам з каровай Мілкай жыве цётка Тэкля, па-вулічнаму Ненене (так — «Не-не-не» — яна пачынае ледзь не кожную фразу). Мужык яе Іван пасля війны быў ужо не жылец, «неўпрыкметку растаў», знік паміж зімой і летам, жнівом і сенакосам». І дачка ў яе была — паехала ў горад і памерла, налажыла на сябе рукі, калі кінуў яе з малым нейкі афіцэр. Толькі і засталося — успаміны. Між іншым, сама яна ўпэўнена: Іван прыходзіць у адведкі да яе ноччу, пасядзець у хаце, памаўчаць, паслухаць, як у мітусні і працы — дзякую брыгадзіру, дае работу — бяжыць яе час. І адзінае, чаго яна хоча — «гэта сама давесці сваю жытку да канца, да круга, таго, што выпала, як выпадала ўсім, з кім побач жыла, з кім разам нарадзілася, дзяліла ўсё па гэтай зямлі ў роднай ёй хаце». Давесці да канца, нікуды не збочваючы, ні перад кім не крывячы душой».

У гэтых раздзелах рамана Віктару Казько ўдаецца выкананць, магчыма, самую цяжкую для пісьменніка задачу — пераканаць у рэальнасці створанага свету, прымусіць нас не чытаць пра яго, а жыць у ім. І ужо не думаецца пра ўсялякія «мастацкія, стылістычныя асаблівасці»...

Абганяе на сваіх воліках бульбу Аркадзь Барздыка. Цягавіты, як волікі, па «старым часе мог бы і ў кулакі выйсці». Ба ўсім шукае выгоду. На свае не толькі чарку не паставіць — сам не вып'е. Сына вучыць: камбайнер павінен ходзіць за халявамі ботаў прынесці куранятам зярнятка. За кілаграм-другі рабіны здольны ссекчы цэлае дрэва. Ды што дрэва, рабіна, было, адзіную на ўсю акругу дуброву ледзь не ўсю падвёў пад сякеру. Гісторыя гэта даўняя, пасляваенная, але незабыўная ў Княжборы. Вярнуўся з фронту вышэйшым з княжборцаў па званні—старшынай. Стаяў старшынёю калгаса. Жылі на крэдыты. Ад навіны да навіны толькі бульбы і хапала, ды яшчэ калгасы ўзбуйнілі. А Барздыка рапшыў вывесці калгас у перадавікі... «І паплылі па рэчцы дубовыя калоды ў вялікія гарады на вялікія будоўлі...» Сёння ўжо састарэў, не старшыня. Абганяе на воліках бульбу. Трэба па гаспадарцы ўправіцца, а потым яшчэ ў калгасе адрабіць. Каб падпяць тут, у Княжборы, сям'ю, каб дапамагчы жыць у горадзе сыну і дачці...

А не дазволіў Барздыку зусім звесці дуброву Цімох Махахей. Землячкі ледзь яго самога не засеклі тады — ужо ж да абновак прыцэньваліся. Барздыка першы ахрысціў «урадзіцелям і ворагам калгаснага жыцця». І гэта ў тыя гады! Жонка ўмольвала: «Жыць жа як у вёсцы будзеш, з кім знацца?» І дзеці былі галодныя. Пакуль дапяяў да горада — праз гаці, брады і трынаццаць кладак — пакуль начальнства ў Княжбор выправілася, плыла па Бобрыку векавая дуброва... Усё

жыщё чакаў Махахей сына, а парадзілася пяцёра дочак. Ужо малодшая трызніца горадам, крычыць: «А мне не трэба хаты. И не буду я яе будаваць...» Апусцее хата. И жонка цягне ў горад — пакуль здароўе ёсць, дапамагчы дочкам унukaў падымаць. А яму карціца пажыць тут, азірнуцца. «Нідзе ён ужо не здольны прыжыцца, хоць і вялікая Зямля, вялікі белы свет». Нікому і ніколі не гаварыў Махахей пра тое, што жыло ў ім штосьці — ці то вока ўсёвідушчае, ці то другі чалавек — і гэтае штосьці не дазваляе яму хітраваць, здраджаўца сабе, судзіць яго ўчынкі і думкі. Як жа яму пакінуць гэтую зямлю, гэты куст, ваду, неба — усё гэта таксама хата... Усё гэта ўбачыў ён, калі першы раз адплюшчыліся вочы, і гэта ён павінен панесці з сабой... Інакш атрымліваецца, што і не жыў ён, не нараджаўся па свет, няма нічога роднага яму па гэтым свеце....»

Вось так і ладкуеца жыщё ў Княжборы і ў рамане Віктара Казько. Так па-рознаму «прадбачліва» жывуць тут людзі. Цягнуць каlgас і пасвяць уласных гусей, падымаюць па ногі дзяцей і праваджаюць іх у горад, п'юць «чарнільца». И вясной чакаюць буслоў з выраю, шукаюць запаветную борць з дзедаўскай спадчынай і нудотным зімнім вечарам чытаюць усlyх Ясеніна:

Разберемся во всем, что видели,
что случилось, что стало в стране,
и простим, что нас горько обидели
по чужой и по пашей вине...

Гэтым, што жывуць у Княжборы, людзям хочацца, каб усё ішло «як спрадвеку», па завядзёнцы, каб «па-людску ўсё было»...

Але ступіў па кляжборскую зямлю яе блудны сын Мацвеi Роўда — з сумам па хаце і з надзейай быць ёй патрэbnым, працавіты, адкрыты, дужы, малады і зухаваты. Ужо адбыўся выбар, прагучала запаветнае імя: Княжбор,— згодна волі аўтара тут яму весці меліярацыю, ствараць узорную гаспадарку, уладарыць — княжыць. И па другім рэчышчы, няхітра пррамым, як меліяратыўная канава, імкліва пачне апавяданаць аб гэтым Віктар Казько. Пакрочым і мы следам за пісьменнікам.

...«Я вам верыў»,— скажа Мацвеi свайму начальніку Шахраю.

Шахрай гаварыў:

- Нам з табой упраўней трэба быць, дзейнічаць больш акрэслена і рашуча.

Поле трэба перакроіць, перанішаваць зямлю.

Накарміць людзей, і сёння, не адкладваючы па заўтра, даць хлеб і да хлеба — вось галоўнае.

-...З мінімальными затратамі... і каб усё ўзорна, адразу быка за

порі.

- Гэта ж раз два і ў дамкі.

Аўтар надзяліў Шахрая зайдзроснай мэтанакіраванасцю, упэўненасцю ў тым, што праўда — на ягоным баку, і сілаю перакананасць, тым больш заражальнай, што (пісьменнік дае магчымасць адчуць нам гэта чалавек ён адукаваны, дзеяны. Шахрай гаварыў як малаиваў, і паўставалі з яго слоў рукаворнае мора, магутная водная артэрыя, на якой плылі марскія параходы, як па моры, беглі хвалі па полі пішаніцы, падымаліся жывёлагадоўчыя комплексы.

Мацвей слухаў і ездзіў разам з Шахраем па ўжо меліярыраваных палескіх землях, дзе «цудоўная карціна» ўвасобілася ў рэальнасць — у індустрыйальная гаспадаркі з заасфальтаванымі дарогамі, гандлёвымі цэнтрамі, абліцаванымі мармурам, з фанта намі і парнікамі і неверагоднымі ўраджаямі...

Часам ён не адчуваў у сабе радасці ад того, што бачыў, адмаўляў сляпой веры таму, што чуў і пачынаў думаць. Тады ён чуў не толькі: «па гэта можна жыццё пакласці» — з чым быў згодны, але і: «гэта можна толькі ненавідзець». Гэта — яго балоты. Палессе. І ненавідзець яго Мацвеі не мог.

Ненавідзець не мог. Але...

Але з першай хвіліны ў Княжборы, калі сустрэў вяселле Алёны, што не дачакалася яго, было Мацвею няўтульна на гэтай зямлі.

Але Шахрай здаваўся чалавекам, які не ведае сумненняў, і яму хацелася быць падобным на Шахрая...

(Пытанне да аўтара):

...Віктар Апанасавіч, ну чаму ж у вашага Роўды, сумленнага, як вы пішаце, і смелага чалавека, перад начальствам не вылабуньваеща (узгадаем хоць непаднесеную сакратару абкома галінку маліны), чаму ў рашаючы момант, калі Шахрай перакрэслівае чырвоным алоўкам на плане работ вадасховішча і ўсё, што зрабіў Мацвей, будзе далей толькі на шкоду зямлі — не хапае ў яго сілы процістаяць? Ведае ж ён, што робіць!..

Ды хіба ж магло быць інакш? Нас жа выхоўвалі як пакаленне Донкіхотаў. Жыццё падавалі як калядную карцінку. А змагацца давялося не з ветракамі — жыццёвия жорнавы былі куды больш страшныя... Шахрай не Шахрай. Ці трэба надаваць увагі, хто мог бы апынуцца па яго месцы. Машына запушчана. Гэта сёння мы разумнікі — адміністратыўна-камандная сістэма. А калі пісаўся раман, з такой выразнасцю ўбачыць гэта было немагчыма. Мы ўжо спрабавалі і, тады гаварыць штосьці, але, па сутнасці, гаворка ішла

аб прыватным. А курочылі ж лёс і. душы...

...Дык вось, быў Мацвей «заведзены» на тры слова: хлеб — шчасце — жыццё. Хацеў даць усё гэта сваім землякам-княжборам, Калі яму было думаць, што ён рабіць з гэтай няўтульнай роднай зямлёй, што на месцы рая зямнога ён стварае індустрыяльны ландшафт, для якога і знайдуцца слова: кампактна і эстэтычна?! Ён «ламаў, душыў у сабе і вакол усё, што перашкаджала». Кінуў па гэтыя балоты трактары, бульдозеры і кустарэзы, і яны карчавалі кусты, ламалі дрэвы, уміналі гусеніцамі ўсё, што, здавалася, будзе вечна. (Пасля службы ў арміі, ужо калі папрацаваў на ўдарнай сібірскай будоўлі, пасля асваення цаліны вярнуўся Роўда ў Княжбор — мімаходзь, дзеля інфармацыі, кіне ў самым пачатку рамана аўтар. Ці не адсюль жа цягнуцца карэнъчыкі нястрымнай зухаватасі Мацвея, з якой пакарае ён прыроду?)

І што б яму зноў, як было некалі, не спыніцца, не паглядзець «на зямлю, на неба, па сонца, на самога сябе», зноў не адчуць туту пакорліва прыціхлай зямлі, страх за сябе, я:ах перад слязінкай таго старога, якога сустрэў ён з Шахраем сярод лета па меліярыраваным Палесці, і не пачуць другога старога — свайго стогадовага дзеда Дзям'яна: «Судзіць сябе ты сам будзеш...»

Будзе суд — ці то ява, ці то сон... Пастануць у рад усе Махахеі, Роўды, Барздыкі, што некалі жылі на зямлі. Будуць там і бацька і маці Мацвея. Аднойчы герой Віктара Казько прыходзіў ужо да сваёй маці, што памерла, каб расказаць, як жыў без яе. Там, у «Вісакосным годзе», яна адмовіцца слухаць, загадае пайсці, таму што не прыспеў яшчэ яго час расказваць, няма яшчэ пра што, усё яшчэ наперадзе. І цяпер Мацвей у гэтую пакутлівую яму ноч будзе спадзявацца, што маці даруе яму, будзе спадзявацца, што здолее апраўдацца за тое, што зрабіў, што парушыў яе і бацькаву магілу, што хлусіў сабе і бяздушным жалезам дратаваў сваю зямлю. Але ж хлеб будзе, хлеб!.. «Я сын ваш», — патрабуе Мацвей абароны. І пачуе страшнае: «Ты не існует больш для нас...»

Ці то ява, ці то трывненне... Пераплятаюцца яны ў раманах гэтага пісьменніка. І ява бывае яшчэ больш фантастычнай, чым трывненне, сон, а сон — больш рэальны за яву.

Але няма ў Мацвея часу азірнуцца, і асязальная толькі хвіліна. «Коней хутка гонім, насыбаем», — папярэджвае Барздыка. Не чуе Мацвей — сушыць балоты, спрамляе рэчку, капае канавы, разбурае жытло, радуеца, што руکі ў яго развязаныя і ён можа рабіць з Княжборам усё, што пажадае.

Толькі ці ўсё даруеца хлебам?

І ці народзіцца жыццё ў зоне знішчэння?..

Перакрыжуюцца, сыдуцца ў рамане дзве плыні — вечнае жыццё і неўтаймаваная, бяздумная прага яго пакарэння,— пойдзе па княжборскай зямлі Жалезны Чалавек, клічучы сумленне, закрыгчыць, заплача па страчаным мінульым і будучым Галоска, і Чортава прорва зацягне ў сваё бяздонне ненавісны трактар. Зямля пачне адчужацца ад таго, што было штучна ўжыўлена ў яе цела. Пасля першых, неймаверных ураджаяў растрэскаюцца ад засухі палі. Завіхурыць чорная бура. Сярод лета шэранию пакрыюцца азімыя. Асушанай зямлі недададзена вады...

І раптам падасца, што «ўсё гэта ўжо было, было з людзьмі, толькі каля?..».

— Сатвары ваду...

— Што ты, старая, пра што ты?.. Я ж табе не Госпад-Бог.

— Не можаш?

— Не магу.

— А я ведаю, што ты не можаш. А была вада. І кладачка ў той вадзе.

А мо і сапраўды ўжо было?..

«І сказаў Бог: ды збярэцца вада, каторая над небам, у адно месца, і ды явіцца суша. І стала так... І пазваў Бог сушу зямлёю, а сабранне вод пазваў морамі. І ўбачыў Бог, што гэта хораша».

«Быў лес...», «Была вада...», «І кладачкі ў ёй...» Было?.. Не было... І што ён, Мацвей, учварыў з гэтай палескай зямлёй і гэтай вадой, сваёй хатай?..

Махахей яму скажа: «Ты міну пад Палессе падвёў». І адзінае, што можа зрабіць Мацвей, каб напаіць зямлю, выратаваць хлеб,— узарваць шлюз, спусціць сажалку, ім жа выкапаную. І, такім чынам, прызнаць, што ён нічога не будаваў і не ствараў, а па самым пачатку толькі разбураў.

«І за што так... за што?» — гэта ты сам сябе спытай... І бязлітасным будзе Мацвею суд яго сумлення.

ВЯРТАННЕ ТРЭЦЯЕ

«Хроніка дзетдомаўскага саду»

Кружкыць, пятляе гэты раман, заманьвае то балотнымі агенъчыкамі, то праменьчыкамі ліхтарыка ў руцэ дзетдомаўца, то светлай весняй яблыневай квеценню...

Крытыкі разважаюць: спавядальная проза? поліфанічны шматгалосы раман? свабодная форма? адкрыты раман?.. Як быць са шматлікімі ўстаўленымі навеламі і публіцыстычнымі адступамі. А яшчэ ж, як заведзена ў гэтага пісьменніка,— і ўспаміны, і сны, і міфы... І сам аўтар падкідвае: не люблю сюжэта, ён у мяне не атрымліваецца... І пра артыкул, што некалі чытаў, узгадвае, дзе гаворка пра раман-эсэ, раман-даследаванне...

— Ведаеш, з аднаго боку, прыдумляеш абсалютна ўсё, з другога — прыдумляць нічога не трэба, усё ўжо існуе ў жыцці.

Кружыць гэты раман.

Кружыць аўтар. З першых паслярэвалюцыйных гадоў пераносіць дзеянне ў гады восьмідзесятага, зноў вяртаецца назад — у вайну, у дзетдомаўскую дзяцінства... То спыніцца перад суроваю ніткай, якой з-за недахопу дроту ахоўвалася граніца ў дваццатага гады, то прымусіць глынуць сіняга цыгарэтнага дыму ў аднапакаёвай хрушчобе, то, імкнучыся преч ад здушанасці гарадской кватэры, ад нематы белага аркуша паперы, завядзе на маствочак над празрыстай рэчкай, дасць спатоліць смагу бярозавікам...

Кружыць Споўдала, забіты некалі каралём браканьераў Барталамеусам Шпаковічам апошні зубр. Зубр, што бачыў на сваім бясконцым веку апошняга ятвяга. Зубр, які ажыў, рукамі чалавека і ў пакутах чалавечага сумлення адроджаны. Ці то ён вярнуўся з «Песні пра зубра» Мікалая Гусоўскага горды сімвал беларускай зямлі, ці то з запаветнай пушчы выйшаў па бетонку, каб ашчадна ўзяць з рук чалавека цёплы акраец хлеба. Вольны, магутны звер, што прыпляў свінец браканьерскай стрэльбы, прыкрыў сабою сям'ю баброў — бездапаможнае, мірнае, крохкае жыццё...

Але ён яшчэ прыйдзе, ён павінен прыйсці зноў...

Новымі і новымі кругамі разыходзіцца па раману гісторыя дзетдомаўскага саду.

Яблыневага саду. Панскага, што ссеклі пасля рэвалюцыі сяляне. Які зноў пасадзілі пагранічнікі. Знішчылі ў вайну па загаду немцаў. Дзіцячымі, дзетдомаўцаў рукамі адроджанага — кожная яблынька тварам да сонца, да цяпла. І які зноў у адну ноч знішчылі... Пасля чаго пайшло гуляць падагнё—колікі б ноччу гэты сад ні высякалі, раніцой ён вырасце зноў, пасля трэціх пеўняў садзяць яго дзетдомаўцы...

Але гэта яшчэ і прыгожы зямны сад — так з мітуслівой гарадской далечыні ўяўляеца аўтару вёска, дзе знаходзіцца яго хата. «Не вёска, а адзіны сад, зялёны шар, маленьki, адасоблены шар зямны, дзе не могуць быць няшчаснымі людзі, дзе ходзіць съты

статаک кароў, дзе выспяваюць сакавітыва антонаўкі, дзе рэпаюцца на градах, перабраўшы сонца, памідоры, дзе выцягваеца ў хвастатае сонца гарачая радыска, млеюць, лежачы на баку, гуркі...» Ды яшчэ і песня ад ракі даносіцца. Праўда, гэта казка здалёку, а калі паглядзеце на яе пры набліжэнні, яна знікне, рассыплецца.

Разыходзяцца, пашыраюцца кругі. І ўзнікае ў рамане вобраз вечнага саду. За якім і гэты, столькі раз пасаджаны і высечаны, шматпакутны сад, і сяло, і хата, набытая і страчаная, разбураная бяспамяцтвам, і людзі, іх мінулае, сённяшняе і будучае...— вечнае Жыццё.

Але як бы ні кружыў аўтар, як бы ні пятляла ўдзірванелая, зарубцеваная сцежка-рана, нязменна выходзім мы ёю да хаты ў яблыневым садзе і да лёсу двух людзей, што непарыўна паяднаны з гэтай хатай і гэтым садам.

Упершыню лёс Мар'яна Знаўца і Сідара Місцюка перакрыжаваўся ў дваццатыя гады, калі абодва яны былі хлапчукамі-аднагодкамі. Перакрыжаваўся, каб разысціся ў вечным трагічным канфлікце. Два хутары на польскай граніцы. Дзве сям'і: бацька Мар'яна Іван, былы будзёнавец, звязаны з пагранічнікамі: ходзіць на заходні бок з разведкаю, бацька Сідара таксама ходзіць «па той бок» — па кантрабанду. Дзве першыя сустрэчы з Савецкай уладай — начальнікам пагранічнай заставы Трубецкім: маленькі Сідар выхваляеца ладнымі штонікамі — бацька з-за кардону прывёз. Мар'ян жа, як прывязаны, ходзіць за Трубецкім, каб узяў яго той садзіц «пралетарскі, агульнасляянскі» сад.

Вось так усё і вызначылася з першых старонак рамана: Мар'ян будзе ўсё жыццё садзіц для людзей сад. Сідар марыць пабудаваць у тым садзе сваю добрую хату.

Праз усе ключавыя і трагічныя моманты нашай гісторыі правядзе пісьменнік сваіх герояў.

Раскулачаць Місцюкоў і рэпрэсіруюць бацьку Мар'яна. Сідар Місцюк і Іван Знавец апяняцца ў адным лагеры. Пачнецца вайна, на прасёлкавай дарозе калона рэпрэсіраваных сустрэнеца з абозам прызыўнікоў, і сашчэпяцца позіркі Сідара і Мар'яна. Але толькі на імгненне. Спікуюць на дарогу нямецкія самалёты.

На паралелях будзе пісьменнік лёс гэтых герояў. Будзе вяртацца Мар'ян дамоў. Кінецца яму на грудзі, шукаючы паратунку ад сабак, малюпасценкі зайчык. Пасля вызвалення Палесся Місцюк таксама пойдзе з Савецкай Арміяй. Але па дарозе да роднай хаты не жыццё іншага ратаваць яму прыйдзеца, а думаць, як уберагчы сваё,— абложыць яго воўчая зграя. Але не разарвуць ваўкі Місцюка, будзе ён

«пазначаны» зграй. Як свой?..

Абодва яны трапяць на працу ў дзетдом. Знавец — дырэктарам. Місцюк — загадчыкам гаспадаркі. Адзін будзе выцягваць сваіх «шкетаў» у нармальнае жыщё, біцца, каб яны былі сытыя і сагрэтыя, а другі — ціханька падгандлёўваць спісанымі дзетдоўмаўскімі трантамі... І ўжо карціць следам за некім, хто пісаў пра «Хроніку...», сказаць пра бясконную правільнасць Знаўца і няправільнасць Місцюка. Але штосьці ўсё ж спыняе. Мо вось гэтыя думкі Місцюка пра сябе: «Ён прайшоў праз сцэны турмы, прыбег сюды, таму што зямля тут да пупа родная яму, яго дыханнем насычана, яго снамі аблашчана. І здавалася яму, самы час яго прыспеў умацавацца на ёй, узяць у свае рукі гэтую зямлю і сад». А мо і тое, што ладзіцца ў яго на гэтай зямлі жыщё — і хата харошая, і сям'я моцная, вялікая, і дзеці ў горад не бягуць... Ці тое, што падняў дзіцячы дом, стварыў там сапраўдную гаспадарку, навучыў дзетдомаўцаў шанаваць працу так, што адлучэнне ад гэтай працы стала пакараннем,— не здолеў жа Мар'ян дамагчыся таго ж са сваімі аднавяскойцамі, калі стаў старшынёю калгаса? І яшчэ рэпліка Місцюка: чужы ты вёсцы. І гэта вялізна зялёнае яблыка на далоні Мар'яна перад смерцю...

Не столькі процістаянне канкрэтнага лёсу аднаго і другога чалавека цікавіць пісьменніка, колікі проціборства двух светапоглядаў, перакананняў і сродкаў у самаздзяйсненні. Ідэаліст і прагматык? Чалавек, што ўсё жыщё пражыў для людзей, падпарафкоўваў сябе жалезнаму «трэба», і другі — пераконаны, што не трэба лезці на ражон, на раду яму напісаны выкручвацца, выплываць з любога віру, трэба толькі помніць бацькоўскі наказ — прыслужвай усім, а служы толькі сабе. Жыщё Мар'яна было вечным чаканнем жыцця, скажа пісьменнік. Місцюк жа перажывае кожную сваю хвіліну; жыць для яго тое ж самае, што перажыць, выжыць.

Здавалася б, па ўстаялай логіцы, Мар'ян з яго Ідэаламі павінен у гэтым процістаянні перамагчы. Але ж у тым і справа, што перамагчы ідэалы могуць, толькі выжывае жыщё. На жаль, далёка не заўсёды яны трывала спалучаюцца, як паказвае вопыт. Дык што ж, той, мінулы час — быў часам Мар'яна, а гэты, наладжаны, павольна бягучы з цъмянаю, сцёртай канфліктнасцю — час Місцюка? І Мар'ян сапраўды чужы, лішні чалавек у вёсцы? Але чаму ж супраціўляецца гэтаму сэрца? Чаму ж так баліць усім ад яго смерці? Чаму ж сыплецца ўсё пасля яе ў вёсцы, нібыта стрыжня пазбавіліся — разбуряеща дзіцячы дом, зводзіцца сад, зачыняецца школа?..

-- Віктар Аланасавіч, дык няўжо ж сапраўды час Місцюка? Пры ўсёй жыщёвай устойлівасці яго існавання ён сапраўды перад

безвыходнасцю, тупіком — няма ніякай патрэбы ў духоўным развіцці...

- Па шчырасці, такая перспектыва мяне таксама засмучае. Але ж і сапраўды ўсё так — разбураеца жыццёвы ўклад, памірае вёска, мова, школа — сумленне вёскі знікла, засталося толькі — ухапіць, урваць, выціснуць...

...А пісалася, таму што хацелася ў штосьці верыць. Павінна быць у чалавека свято ў канцы тунеля. Надзея. Не першы ж год мы жывём і не апошні па гэтай зямлі. Ну калі-небудзь усё ж задумаемся...

Наталя Ігрунова

Неруш

Раман

Частка першая

...І ВЯЛІКАГА СЯМЕЙНАГА ШЧАСЦЯ

ОКІЦЬ НА БУСЛІКА

Лета састарыла зямлю, апачварыла яе твар, узарала палі і абочыны дарог глыбокімі чорнымі трэшчынамі. У трэшчынах, грудах запечанай зямлі квола корпаліся зморшчаныя мурашкі. Глядзець на іх было балюча, было незразумела, як і на чым трymaeцца іх жыщё. Сонца цягнула сокі ўжо не з гадін і лістоты, а проста з каранёў дрэў. Дарога выпхнула гэтая карані на паверхню, як выракалася, на пясках іх агалілі сухавейныя вятры, машыны і падводы зблі, здзерлі жыўцом з іх кару. І на месцы гэтых здзёраў, драпін, нібыта сукравіца, блакла наплывалі сок і смала, пакалечаныя карані курчыліся ў гарачым, нібы прысак, пяску, браклі пухлінамі, вязаліся, як вужакі, вузламі і ў гэтых вузлах і нарастах хавалі свой боль. Чэзлі прыдарожныя бярозы і хвоі, заўчасна смяцілі жоўтым лістом і іголкамі, нібы імкнуліся хоць як-небудзь захутацца, абараніць сябе ад цяжару машын і спёкі. Вока чалавека, звера спатыкалася і бегла як мага далей адсюль, бунтавала, адмаўлялася прызнаць родную зямлю — шэрую, бурую, нятульную, што не здолела адстаяць сябе, з перасохлымі крыніцамі, рэкамі, калодзежамі.

Мацвей Роўда адчуваў, што і сам ён высмяг. Усё было жорстка, крохка і хістка ў ім. Пачуццё смагі, лушчыстасці непраходнае. Як той птушцы, як той knігаўцы, што ўвесь час плача над балотам, кліча дождж, хочацца загаласіць: пі-іць, пі-іць, пі-іць. А ўжо ж можна было і астудзіцца. Хоць на календары яшчэ амаль тыдзень да восені, сонца, заходзячы ў чырвані, вяртаецца на зямлю белым, белымі іскрамі прыпадаюць ужо ў нізінах да траў прымараразкі. Падобна да таго, што само сонца б'еца спякотнымі промнямі аб скамянелую зямлю, высякае гэтая іскры, белы, халодны жар. Па-другому ніяк і не растлумачыць таго, што адбываецца: удзень паліць — спасу няма, а ўначы выстуджвае. І месяц над вёскай увесь час у венчыку, у касыначцы — на добрае надвор'е, на спёку і холад. Раней адведзенага ім часу, ці то на бясхлебіцу, ці то прадчуваючы халады, збіраюцца ў цёплія краіны буслы. Як не сотні зблілася іх на сенажаці, каб пагаманіць апошні раз на роднай зямлі. Ні даць ні ўзяць, калгасны сход, гэткае наўгародскае веча, нібыта з вякоў векавечных паўсталі з зямлі дзяды і прадзеды — сівяя, босья, вусцішныя. Няспешна, спаважна, углядаюцца ў высокое чыстае неба, махаюць яму крыламі:

пачакай, маўляў, неба, паспеецца, пакуль што абмяркуем зямное. І гэтае зямное, відаць па ўсім,— важнае, спрэчнае. Вось толькі што птахі гладзілі адзін аднаго крыламі, церліся дзюбамі, неращуча тупалі на месцы, а цяпер во скапліся загрудкі, ідуць грудзьмі адзін на другога, як мужыкі княжборскія, як палешукі, што нешта не падзялілі: Роўды, Барздыкі, Махахеі. Недарэмна буслоў на Палессі клічуць антонамі. Мацвей прыглядаецца да птушак, нібыта па самай справе пазнае сярод іх сваіх аднавяскоўцаў. Усе яны, увесе Княжбор тут. Тут і яго Алена, і маші, і бацька, і дзед Дзям'ян, і стары Махахей з Махахеіхай. І рыжы Брытан вунь сярод іх — куды ж яму дзеца ад грамады. Рыжы Брытан — гэта той, з рыжымі падпалінамі на крылах бусел, які першы не вытрываў, пайшоў грудзьмі па чарнявага — бацьку свайго. А дзед Дзям'ян стаіць збоку, наводышыбе ад усіх: упёрся нагамі ў зямлю і паважна ківае галавой.

Шмат чаго ў палешукоў ад гэтых буслоў, шмат чаго і ў гэтых птахаў у белых світках ад людзей, што жывуць у палескім краі. Адноўкава сціплыя яны і маўклівыя. Калі-нікаі кіпе сярод балот свой голас бусел, выб'е пошчак касцяною сваёй дзюбай, ніколі не закрычыць ён у хоры. Толькі на самоце, калі на душы яго спакойна і ціха, ці ўжо калі гняце гэтую душу так, хоць на сцяну лезь, калі, распластайшы ружовыя на сонцы крылы, выбліскваючы кожным пяром, падрульвае ён задубельмі доўтімі нагамі да сваёй буслянкі, вітальнай песняй азначае сваё вяртанне з далёкіх краін, ці калі па дасвецці выйдзе ён на родныя гоні — палі, дубровы, сенажаці — і кіне яго ў жар і холад ад няўпыннасці і бясконцасці жыцця і зямлі, і тады, не намятаючы сябе, адкінуўшы сціпласць і сарамяжлівасць, безгалосы, зацягнені ён сваю, хоць і не зусім удалую, але радасную, шчырую песню, песню нараджэння новага дня. А дзень яго, як і сялянскі, — спрэс у працы, нібыта каморнік, мерае і мерае ён балоты, падоўгу ўглядзеца сумным вокам у нікуды ці то імкнецца зазірнуць, што там, за даляглядам, ці то засяродзіў свой позірк у сабе, слухае сам сябе, слухае шапаценнне мяцёлчатых і вастралістых траў, як здатны слухаць гэтых травы касец, белы, сівы дзед-паляшук, які махаў-махаў касой і раптам замёр, ап'янеў ад раскошы мурожнага лугу: жыццё квяцістое і стракатае, як гэты луг, але ж і кароткае — недзе па гэтым мурагу ўжо нячутна крадзеца і вечнасць — другая касарка і хтосьці цяпер падае пад узмахам яе нябачнай касы, як падаюць травы.

Маўкліва і засяроджана будзе антон сваю хату. Як пад сілу, носіць ён у дзюбе голле, маўкліва сунеца пасля навальніцы ў высокае жыта збираць там жаб, што вылезлі на вольную зямлю... Вераш

свайму суседу-буслу, прыглядаюца да яго жыцця, прадугадліва будуюць сваё жыццё і палешукі. Недарэмна мае бусел-антон і яшчэ адно імя — лелька — бог кахання і жыцця. Збудаваў ён на сядзібе палешука себе буслянку — неўзабаве загукаюць і ў хаце палешука лелькі. А пакінуў антон сваю буслянку — пара ў далёкую апошнюю дарогу збірацца і гаспадару хаты — прыспеў яму час рыхтаваць себе белую сарочку...

Вось людзі гавораць, што вясну да пас прыносяць ластаўкі. Пэўна, так яно і ёсьць у мясцінах, дзе не ведаюць антонаў. Па Палессе ж, у палескую вёску, нясе вясну па сваіх магутных крылах бусел. Прывялеў ён у родную вёску ды сеў адразу ў буслянку па высадчэзнай вясковай грушы, што расце за гумном,— гэта яшчэ не вясна. Марна чакаць пакуль цяпла і сонца — яшчэ і мяцеліца завіхурыцца, і марозік прыцісне — будзе окіць на бусліка, як гавораць на Палессі: антон лепш за чалавека ведае пра надвор'е.

Была такая окіць і сёлета. Ужо дваццаць сёмага сака віка. Барздыка, настырны мужык, пачаў садзіць на сваім гародзе бульбу. Паўкняжбора выйшла надзвіцца на такі цуд.

- Картопля ў цябе, Аркадзько, азімая? — пыталі сяляне ў Барздыкі.

- Азімая, марозаўстойлівая...

- Адсыплеш, Аркадзько, восенню і нам па мяшочку, мы ў снег пасадзім...

Барздыка маўчаў, сваё ён ужо сказаў усё. Мацвей глядзеў на яго і прыкідваў, ці не пара ўжо сеяць і ў калгасе: вясна і на самай справе была ранняя, зямля прасохла, хоць бокам каціся. Але тут азваўся дзед Дзям'ян:

- А бусліка ты ўжо бачыў, Аркадзя? Што ён табе на вуха шапнүў?

- А тое і шапнүў, каб не лезлі кошкі лапай у мае сабачыя справы.

- Ну тады бог у помач,— сказаў дзед Дзям'ян,— А буслік будзе заўтра.

І наступным днём Мацвей убачыў гэтага бусліка, калі вяртаўся з раёна. Сядзеў ён на старым ясакары пры дарозе. Сядзеў нерухома і маўкліва, высунуўшы адно шэрую настылую дзюбу. А яшчэ праз дзень пасыпаў снег з дажджом, а пад вечар узяўся і марозік. Тыдзень сипала з неба, надвор'е сумнае, слотнае, зменлівае. І вось так — то цяпло, то холад — трymалася ўсю вясну, да лета, да сухавейных вятроў, да нясцерпнае спёкі, што не ачахла да самай восені, вось да гэтага дня, калі буслам зноў пара ў дарогу.

- Што ж вы натварылі, буслікі вы, буслікі,— гаворыць сам сабе Мацвей і папікае сябе за гэтыя слова: ці ж птушкі вінаватыя, ці ж маюць яны дачыненне да той бяды, што абрыйнулася на зямлю, ці ж яны гэта наслалі сухавеі і спякоту, якімі прадзьмыты наскроль і аблалены і ён, Мацвей Роўда.

Буслы, за якімі назірае Мацвей, больш не падобныя на княжборскіх сялян, што нечага не падзялі. Яны яшчэ ідуць грудзымі адзін на другога, але гэта ўжо не бойка і нават не спрэчка, не дзярэ іх дзюбы ў п'янім ляманце злосць. Птушкі скачуць на лузе, кружаць ці то старадаўнія полькі і кадрылі, ці то шалеюць у нястомных мадэрновых бугах-вугах. Усё перараблыталася ў іх танцы — час і пакаленні, скрыпкі і гармонік, бубен і джаз. Зухавата скачуць антоны-лелькі, выдаюць каленцы за каленцамі, і каленцамі ледзь не б'юць сябе ў грудзі. І якія спрытныя, зграбныя ў іх ногі, нібыта дзеўкі ў міні з усяго свету выйшлі на гэтую сенажаць — танцпляцоўку, пеўнікамі ходзяць каля іх даўгальгія палешукі-антоны, ледзь пакалыхваюць крыламі бусліхі, нібыта хусцінкамі памахваюць. Скончыўся джаз, адгрымелі бугі-вугі, і ўжо вясковая полька-трасуха віхурыцца па лузе ў святле чырвонага на заходзе сонца. І ўсё ў цішы — слова, музыка, скокі — пад задуменным ружовым сонцам. І доўгачаканая прахалода ў грудзях ад гэтага птушынага карагоду, нібыта прыпаў ён, Мацвей Роўда, да нейкай не перасохлай яшчэ крыніцы і п'е, п'е — аж зубы ломіць, аж нямеюць пальцы — сцюдзённую ваду, ваду родных палёў, родных лясоў, Палесся. Буслы па сенажаці пад лагодным на заходзе ружовым сонцам — гэта і ёсьць само Палессе. Мацвей пачынаў разумець тое, што раней лічыў бабскімі забабонамі: чаму не толькі сяляне паважнага веку, але і маладыя дзеўкі, што просяцца ўжо замуж, так чакаюць вясной буслоў. Ведае бусел, здольны ён прадказаць, напрарочыць дзеўцы яе лёс. Убачыла яна яго адразу, як толькі вярнуўся ён з ўспілых краін, на буслянцы — і ёй яшчэ ў бацькаўскай буслянцы год сядзець, а калі прыглядзела, што ляціць антон — паляцела неўзабаве і яна з роднага кубла: згуляюць яе вяселле сёлета.

І згадвае Мацвей, што расказваў яму некалі Махахей пра буслоў. Верыць наступрак таму, што чуў потым ад іншых людзей, чуў ад вучоных, якія запэўнівалі яго: такога не можа быць, бо гэта супярэчыць прыродзе. Прывродзе, акрамя чалавека, ніхто і нішто не супярэчыць. Няхай гэта казка, няхай паданне, але страшнае паданне і дзівосная казка. І не можа не верыць ёй чалавек, які яшчэ мае душу. А душа яшчэ чагосяці прагне, яшчэ не зняверылася, яшчэ спадзяеца і будзе спадзявацца, пакуль не заплюшчацца вочы, не патухнє ў іх

свято.

Уварваліся ў Княжбор першыя немцы, калі час жыта ўжо жаць, на матацыклах — выскачылі з гэтага жыта. Узнялі ў неба буслоў. Разгергеталіся, свету белага нябачна: гусі, гусі, гусі. І давай з аўтаматаў, з шмайсераў сваіх па гэтых гусях смаліць. Падстрэлі аднаго, ён, як камень, і ўпляскаўся ў дарогу, пыл, пясок, посвістам назаўсёды складзеных крылаў уліўшыся ў вясковы галас, лямант. А чарада бусліная, як і людская, зведаўшы, што такое немцы, ратавацца да роднага балота, да лесу рынулася. Засталася ў небе адна толькі птушка. Тры кругі над сваім забітым гаспадаром зрабіла, вестуном закрычала і ўгору, да сонца ўзвілася.

Махахей расказваў, што ён ледзьве не аслеп, гэтак сачыў за ёй. Слёзы вочы засцілі, і здалося яму з зямлі, што дасягнула птушка сонца; згарэла ў ім, сама ператварылася ў сонца, у сонечную палаючу кропку. Але кропка гэтая раптам стала ўвачавідкі расці, насоўвацца на зямлю, на немцаў, на яго, Махахея, ішла з неба на грэшную зямлю, як нейкі белы ўсёспапяляючы снарад, як адплата, як кара чужынцам. І немцы, і вяскоўцы як адплату, як кару і ўспрынялі яе. Махахею так падалося. Памсцілася яму, што вось зараз вогненная птушка, дасягнуўшы сонца, і сама, як жар, грымне ў зямлю перуном, і зямля, цвердзь яе, расступіцца, надвае расколецца. З расколіны выдзымухне агонь і залье ўсё навокал агнём і пажарышчам. Так яно і было. У цішы, у аняменні нейкім сваіх і чужынцаў грымнула перуном на зямлю птушка, здрыганулася зямля пад нагамі ў Махахея, ускінулася ў грудзях сэрца, а з сэрца шуганула агнём, спёкай у вочы. Захісталіся, паплылі ў вачах Махахея хаты, загулі, заходзілі ходырам вячыстыя дубы. Бусел з бусліхай, знявечаныя, у крыві, што сцякала з іх пер'я ў вясковы пыл, ляжалі сярод дарогі, ля ног чужынцаў, і ціхі палескі ранак жалобным сонцам смуткаваў на іх.

Ці ёсьць на свеце што большае за такую адданасць? Яна стала паданнем палескага краю, дый не толькі палескага. І ў іншых мясцінах, дзе нават не бачылі буслоў, гаварылі, што гэта было ў іх вёсцы, але толькі не з бусламі, а з лебедзямі. Мацвей не пярэчыў, не хацеў траціцца па спрэчкі, губляць, развейваць у словах тое, што паўставала перад ім за гэтым паданнем. А паўставала Палессе, Княжбор, непарушны, спрадвечны, тое, чаго не выкажаш словам, што трэба мець зайсёды ў сабе, за зраду чаму караюць людзей і птушкі, тыя ж самыя буслы. Чалавеку, які разбурыў буслянку, прядказваюць: чакай бяды, будзе кара нябесная. І выпадае, кара прыходзіць. Знаходзіць бусел таго, хто пакрыўдзіў яго, і помсціць злосна, жорстка — то прынясе і кіне на дах галавешку, і схопіцца хата

агнём, а то і спрытней яшчэ ўтворыць — гадзюку кіне ў калодзеж: піце слёзы мае. Мо ўсё гэта здараляса і выпадкова, але ж Мацвей бласлаўляў такую выпадковасць. Ён і сам: быў з антонаў — бацьку яго звалі Антонам. Быў, звалі, завуць і цяпер, а ён... И шчымліва, і горка яму глядзець па развітальныя скокі птушак. Хаця тыя ўжо не скачуць. Буслы яшчэ карагодзяцца на лугавіне, яшчэ дрыгаюць нагамі-цыркулямі, але нешта ўжо змянілася ў малюнку іх скокаў, у павольных дагэтуль, мяккіх узмахах крылаў ужо чуваць вецер, чуваць выщё буры. і ў шыях, такіх гнуткіх раней, зараз ужо пруткая непахіснасць, злоснасць, не прывітанні, не дабрыдзень раздаюць яны, а шукаюць, каго б уджыгнуць. И тут Мацвей убачыў, каго яны збираюцца ўджыгнуць, супраць каго выспелі сваю злосць. На купіне, нібыта на лобным месцы, заводдаль ад усіх стаяў бусел. Птушка як птушка, яе нават можна было прыняць за важака выраю. Мацвей спачатку так і падумаў, але калі прыглядзеўся крыху больш уважліва, прыкметіў, што крылы ў гэтага бусла нейкія абмяклія і пазірае ён больш не ў неба, а ў зямлю. Мацвей зразумеў: не важак гэта, а вінаваты. Няма моцы ў крылах гэтага вінаватага, няма прагі ў неба, і колерам ён розніца ад сваіх сабратоў. Бруднае і недагледжанае яго пер'е, смутак нейкі ў паставе, журба, маркота гнятуць да зямлі яго млявую шыю, асуджанасць. Сум, журба агарнулі і Мацвея. Такія ж спрадвечныя, як і прага, як сум і журба, што заўсёды жывуць у вачах птушак. Ва ўсім — і ў адзенні, і ў твары, і ў жэстах яго — раптам праступіла нейкая птушыная злінлясць. Але шкадаваў ён у тую хвіліну больш сябе, чымсыці гэтага адзінокага, асуджанага бусла. З буслам усё было проста і зразумела: шкадаванне, а мо абыякавасць бацькі-бусла ці маці-бусліх загубілі яго. Яшчэ вясной птушкам стала зразумела, што лета чакаеца някормнае, цяжкае. Не думалі, не згадвалі пра будучыню вераб'і, турганы, а антоны прымалі заходы, бо ведалі. больш аднаго бусляніці не выгадаваць сёлета. И яны, пагойдваючыся, трymаючы раўнавагу крыламі, нязграбнымі, нячэпістымі па дрэве нагамі выкочвалі з буслянак лішнія яйкі, скідвалі іх на зямлю. Няхай застаецца ў іх гняздзе адно толькі яйка, няхай будзе толькі адно птушаня, але каб яно было дужае, каб з яго вырасла сапраўдная птушка, антон, каб хапіла моцы яго крылам на далёкую дарогу ў цёплыя краіны, каб даляцеў ён туды, а вясной вярнуўся назад. И тады на роднай зямлі з'явіцца новыя антоны, і паліцаць яны ў свет бацькоўскімі сцежкамі-шляхамі. А гэтага бусла, відаць па ўсім, пашкадавалі, жыщё далі, а пракарміць як след не здолелі. И вось ён, калі спазнаў ужо неба, тупае па зямлі, абмераў яе, асуджаны памерці. Не здатны ён для далёкага пералёту, будзе толькі

замінаць выраю ў дарозе, не дабярэцца да новага сонца, да цёплага краю. Няўдалы ён. Буслы праганяюць яго са сваёй зямлі, са сваёй радні. Яны не могуць кінуць яго ў дарозе. І птушкі ведаюць, што такое еднасць, і еднасць іх жорсткая, бо яны дбаюць перш-наперш пра ўвесь свой род, пра ўвесь свой вырай клапоцяцца. І клопат гэтые змушае іх быць бязлітаснымі. Мацвей не можа даць адказ сабе, ці апраўдае ён, ці асуджае гэтую жорсткасць. Быў час — асуджаў, і не толькі асуджаў. Калі ўпершыню ўбачыў, як буслы пазбаўляюцца ад лішняга, калі яму растлумачылі, чаму і навошта гэта яны робяць,— слёзы, крыйда на гэтых жорсткі свет засцілі яму вочы, ён не мог нават і ўявіць сабе, каб хтосьці так бязлітасна забіваў таго, каго яшчэ не было, хто яшчэ но нарадзіўся. Ён жа і сам некалі быў у такім жа стане. І яму ж таксама не хапала, а часам і зусім не было чаго есці, ён адчуваў голад з таго дня, як пачалася вайна, як толькі ён пачаў сябе памятаць. І з ім можна было абысціся гэтак жа, як і з тым буслянём, якое яшчэ не нарадзілася, але ўжо і ў яйку праз сцены сваёй камеры, праз кроў маці адчуvala жыццё. І пазней, як тое ж бусляння, можна было звесці са свету, галавой аб хвою, падушку на галаву — і ўсё. Не зведаў бы ён ні голаду, ні холаду, нічога б не зведаў. Але ж яму трэба было зведаць усё гэта. І маці бегала з ім па лесе, хавала ад немцаў яго ў балоце. На гарбу, як вярблюдзіца, вынасіла трывадлы. Дык чаму ж гэтыя антоны вось так бязлітасна са сваімі дзецьмі? Ён заплакаў і кінуўся ў хату па стрэльбу. Ён прагнуў звесці рапунак з усім светам за гэтую птушынную літасць-жорсткасць. І не думаў, што сам, калі падыміме стрэльбу на гэтую амаль што хатнюю птушку, утворыць яшчэ большую жорсткасць. Цяпер у ім няма і краплі той злосці на буслоў, яе разнеслі, развеялі па пылінцы гады, ён ужо добра ведае, што жыццё бязлітасна абыходзіцца не толькі з птушкамі. І сёння яго хвалююць не наогул зло і жорсткасць, што творацца ў свеце, а толькі тое зло і тая жорсткасць, што творацца на яго вачах. Тут ён слабы. Слабасцю, млюснасцю і цяпер наліося яго цела, ён прадчувае лёс гэтага бусла.

Бусліны сход, веча іх ужо скончылася, яны ужо аб меркавалі свой маршрут, дзе і як ляцець, дзе адпачываць, адскакалі апошні танец на роднай зямлі, не завершана адна толькі справа: чарада рушыла на чужынца, цяпер ужо чужынца. Усім гуртам, натоўпам, ідуць антоны на антона, і адзінае ў гэтага натоўпу жаданне: прагнаць чужынца, і каб выгнанне гэтае было поўнае — з сям'і, з роду, з памяці. Хто ж першы кіне камень, хто першы вытнене яго? У натоўпу адно вока, адна рука, адна дзюба і адно крыло. І ўсе як адзін яны таўкуць чужынца — б'юць той самай адзінай, што дадзена натоўпу, рукой. Але чужынец яшчэ трymaeцца, больш того, ён сам імкненцца ў

натоўп, уціснуцца ў яго, ужыцца і, павярнуўшыся, біць некага іншага. Ён яшчэ не ўсвядоміў, што гэта ён якраз і ёсць чужынец. Антон — чародная птушка, яго палохае адзінота. І свае ж, свае вакол. Дык чаму ж гэта з ім так. Толькі ж учора лавілі разам адных і тых жа жаб, адных і тых жа гадаў. Ці справядліва яго біць, што ён меней, на адну, ды меней, упаляваў жаб, на аднаго, ды меней, з'еў гада?! Ці справядліва, што чарада зараз узаўеца воблакам у неба, а ён будзе блукаць сярод пустых палёў, а потым па белым снезе, пакуль яго і самога не прысыпле гэтым белым снегам. Ён дазваляе сябе забіць, гэта ўсё ж лепш, чым застасца аднаму. Але боль, пэўна, бярэ сваё. Ён робіць адзін, другі крок, і далей ужо ўсё прасцей, трэба толькі мяніць ногі. І бусел, унурыйшыся, амаль што няўцімна, перастаўляе ногі, ён яшчэ захоўвае годнасць, апошняе, што мае, што можа мець асуджаны, прыгавораны да небыцця — няспешнасць і мудрую падпрарадкованасць непазбежнасці. Але і на гэта яго не хапае. Нешта адбылося, нешта здарылася, ці то дзеўбанулі яго так, што і душа пачала ўжо адыхаціць, ці то ён вокам спатыкнуўся аб штосьці вельмі дарагое яму, аб лісцік, травінку, якую некалі таптаў, абмінаў, не задумваючыся, што прраб'е час і стане яна яму такой жа бліzkай і дарагой, як само жыццё. Само жыццё ўвасобіцца ў гэтым лісточку, травінцы. Увасобілася. Ён ужо кідаецца наўцёкі. І Мацвею хочацца ўжо самому панесціся на скрут галавы, перад яго вачыма тая ж самая травінка, лісток, і хочацца, уцягнуўшы галаву ў плечы, уцякаць далей, як мага далей ад ганьбы, няславы. Усе гэтыя дзяўбкі, удары, што прымае бусел, прымае і ён, цела яго ныле ад цвёрдасці касцяных бязлітасных дзюб, яно ўжо ўсё ў драпінах, сіняках. Але ён застаецца на месцы, а бусел бяжыць, хаця ў гэтих яго ўцёках няма ўжо нікага сэнсу, безнадзейнасць гоніць яго. Яго ўжо больш нікто не б'е, чарада адстала. Выгнаны бусел ужо больш не бусел ні для чарады, ні для сябе. І ў ім, у яго рухах выяўляеца нешта качынае, цяжкае, валюхастае, і Мацвею здаецца, што гэта сама зямля не вытрымала, пахіснулася пад нагамі птушкі і хістae яго, кідаe з боку на бок.

Чарада

ўзнімаецца ў неба і кругамі, кругамі набірае вышыню, ружовым і белым клінам уваходзіць у чырвань сонца, рассякае натрае сонца, узмахам магутных крылаў успенівае неба і сонца.

— Калясом дарога, — махае ўслед выраю Мацвей.

Адзін толькі бусел застаўся на зямлі. Бусел і Мацвей Роўда на пустой дарозе. Бусел з туюю ў вачах паглядвае, як з клёкатам знікае за даляглядам чарада, і сам спрабуе крыкніць, але няма ў яго сілы на голас, як ён ні выструніваецца, як ні напружжае цела, як ні дапамагае крыламі прарвацца голасу. Няма голасу, сіп толькі

прастуджаны, так прастуджана плача ўзімку на ветры зломленая, расшчэплена хвоя. Бусел жа з апошняга зноў бяжыць, бяжыць і махае крыламі, і галава яго задзёрта, вось-вось, здаецца, адарвецца ад шыі, ён імкнецца ў неба, імкнецца адарацаць сябе ад зямлі. І адрывае, і праразаецца голас. Ён ляціць і крычыць, што мае моцы, змагаецца з паветрам, як той рыцар сумнага вобраза, змагаецца з травой, што гоніцца за ім, цягне да сябе, да зямлі., не дае выйсці ў неба. Губляе вышыню, але не верыць гэтаму, не выкідваючы ўперад ног, не збіваючы хуткасць парашутамі-крыламі, шэрым пер'ем, брудным камяком утыкаецца ў зямлю, падае грудзымі, перакульваецца цераз галаву. Роўда спяшаецца, ідзе па дузе да птушкі, а тая галавой, кончыкам дзюбы, але цягнецца ў неба, за клінам, што ўжо растаў у вечаровым сонцы. Роўда бярэ бусла на рукі, нібыта дзіця на рукі бярэ, той квола б'еща, усёй сваёй істотай, нават рухам крыві ў целе адхіляючы гэтае чалавече шкадаванне і спагадлівасць. Мацвей прыціскае бусла да грудзей, прыпадае тварам да яго цёплаға бездапаможнага пер'я.

— Ну што ты натварыў? Чаму яны з табой гэтак? Ведаю, брат, ведаю. І са мною тое ж самае. Чаму ты не вучыўся лятаць? Куды ж твае бацькі глядзелі? Сканаеш ты тут за зімку. А пашанцуе, перазімуеш, дык вясной усё роўна задзяўбуць цябе свае ж... Схілі мы, брат, абодва. Мо і я вінаваты ў тваёй бядзе. Знішчыў тваё балота. А такое ж добрае было балота, столкі жаб у ім крумкала-спявала, а я іх усіх разам бульдозерам згроб і экскаваторам прысыпаў. Ты прабач мне, антон. Но ведаў я, што рабіў. А калі б ведаў... усё роўна было б тое ж. Табе трэба балота, жабы, а нам хлеб, бульба. Як жа нам з табой падзяліць зямлю, каб табе і мне ўсяго хапала на ёй? Не ведаю, ты прабач мне, не ведаю...

Мацвей шэптам гаварыў усё гэта буслу, і той нібыта ажываў у яго руках, як дзіця, даверліва прыпадаў да яго, болей не біўся, і плынь яго гарачай крыві больш не біла так аддаляюча. — Ты што, разумееш мяне, чуеш мяне? — закрычаў, загушкаў ён бусла.— Ты чакай мяне, чакай, я яшчэ прыйду, я вярнуся да цябе. Не дайся толькі лісе на зуб. Я прыйду, антон.

НЕНЕНЕ. НОЕЎ КАЎЧЭГ

Жыла Ненене сама па сабе. Сама зварыць, сама і з'есць, а не зварыць, галоднай праходзіць — ніхто ведаць не будзе. Хатка яе стаяла таксама сама па сабе. У самым пачатку вясковой вуліцы, але не ганарліва, нібыта саромеючыся нечага, на заходзе ці на світанні

можна было прайсці ля яе і не прыкмеціць. Так густа ахуталі яе грушы-дзічкі, каноплі-самасейкі. А над самым дахам з боку глухой сцяны распасцёрся дуб. Дуб усю ноч бушаваў, біўся, грукаў веццем аб дах, нібыта прасіўся ўвайсці. І няхай бы ўжо зайдшоў, каго-каго, а яго б Ненене пусціла ў хату. Яна ўжо звыклася з ім, з тым, як скрабешца ён аб комін голлем. Падумаць толькі — гады і гады выстойваць па ветры, на дажджы, па марозе.

Дуб пакрэхтваў у адказ на жаласлівія думкі пра яго. У сярэдзіне яго, пэўна, было дупло, і таму Ненене чула гэтае яго старэчае натужнае крахтанне і не праз сцяну, а праз падлогу; а ў дупле скрэбліся і папісквалі мышы — гэта ёй сцяна пераказвала. Мышы захваляваліся яшчэ звечара, яшчэ калі яна ні пра што благое і не думала.

Звечара захвалявалася і карова, Рабая ці Мілка, гледзячы як пад настрой. Ненене і аднарогая Мілка жылі разам у хаце. Так Ненене было весялей. Набыла яна Мілку цялічкай, калгас выдзеліў. Тады была яшчэ жывая і дачка Ненене. Выгадавала, выкарміла, цялічка была рахманай, ахайнай. Але вясной здарылася няшчасце: Ненене — няшчасце, людзям — смех. За зіму цялічка вырасла ў цёлку, прыспеў час выпусціць яе на траву, а яна не праходзіць у дзвёры. І трэба было цярпець кпіны і клікаць Махахея, каб прасекчы сцяну і вызываць Мілку. Напакутавалася, пакуль Махахей пашыраў дзвёры. Мілка аднолькава баялася што новага чалавека, што сякеры, грукату, дрыгала маленькімі дрыжыкамі і слінаю абвесіла ўвесь кут. Нядобра было і Ненене ад гэтага новага чалавека ў хаце, ад таго, як з-пад яго сякеры ляцелі белыя трэскі, як падавалася хата сякеры. Мо з гэтай пагоды Ненене зноўку паставіла Мілку на зіму ў хату, мо таму нядобрыя языкі і пусцілі па сяле плёткую: манашка.

А якая яна, даруй божа, манашка, ну, быў час, зазірнула яна разы два ў малельны дом, што ў суседняй вёсцы. Залучылі яе туды, гора дарогу паказала.

Спуджана замычэла, засапла і ўстала на ногі карова. З дня на дзень яна павінна была ацяліцца, і Ненене спачатку таксама падхапілася на ложку, але потым прыгадала, што перад тым, як легчы, яна глядзела на сваю Мілку і сёння за яе, здаецца, яшчэ не варта хвалявацца.

- Ляжы, ляжы, Рабая,— падала яна голас карове, прыкідваючы, ці не той ужо гэта, не яго час. І не памылілася: той ужо быў час, паўночны. З грукатам адчыніліся дзвёры. Прыйшоў ён. Прыйшоў у свой час. І ні ценю ад яго, ні цёлага духу. Толькі крокі, крокі. Спачатку па зямлі, гэта там, дзе месца карове, потым па падлозе, па

маснічынах, цяжкія, гаспадарскія. І нехлямяжы яе мужычок, а ўсё ж крочыць па-мужчынску. Дзынкнула, засіпела вядро, зазванілі шыбы ў вокнах, нібыта хто друкам прайшоўся па рамах.

- Ой, баюся я цябе, разваяваўся,— сказала Ненене.

Ён моўчкі сеў на табурэт, усё такі ж нябачны, халодны. Толькі парыпванне табурэта і выказвала яго прысутнасць. А мо ёй мроілася гэтае парыпванне. Мо яна ўжо даўно звар'яцела, узяла ў галаву, што ён ходзіць да яе, а на самай справе нікога няма: яна, ды карова, ды мышы за сцяной у дупле дуба. Як гэта можа быць такое: дачка памерла вось ужо дзесяць гадоў і ні разу не прыйшла праведаць маці, а ён кожную божую ночку.

І толькі яна паспела падумаць так, як у хаце стала ціха, карова і тая перастала сапці, жаваць жвачку.

- Не-не-не,— яна спалохалася.— Я ведаю, ты тут, пабудзь са мною.

Ненене пажадала і пачула зноў, як рыпіць табурэт, дзынкае вядро і пазвоńвае шкло ў акне, нібыта хтосьці шыбануў пяском у акно. Яе Іван заўсёды быў паслухмняным. Праз гэту сваю паслухмнянасць і памёр. А мо й не памёр, мо яго ў яе ніколі не было. Час ідзе, і цяжка меркаваць ужо, што было, а чаго не было, аб чым толькі марылася, пра што толькі снілася. Не, гэта яна ўжо дарэмна. Іван быў у яе, быў мужык у яе, вось толькі што здарылася з ім, не памятае ўжо. Памятае, як ён прыйшоў з вайны, яна толькі вокам на яго — і адразу ж зразумела: не да яе, а да зямлі ён прыйшоў, не жыць, а паміраць. І ён адыходзіў, адчуваўся ад яе на вачах, нібыта раставаў, чарнеў, як снег напрадвесні. І непрыкметна растаў, знік, згінуў паміж зімой і летам, жнівом і касавіцай.

- Ох, Іване, да ты ж ніводнага дзянёчка не паляжаў, ніводнага дзянёчка не пахварэў, не адпачыў.— Карова, аднарогая Мілка, уздыхнула разам з ёй.

Адна, усё жыццё адна. Таму і трymае карову ў хаце, цярпіва зносіць кпіны. Хаця адразу пасля вайны нікому не здавалася недарэчным заводзіць карову ў хату. Адны ставілі яе туды, таму што не было гаспадара будаваць хлеў, другія — каб не ўкралі. Пасля той вайны ў іх вёсцы часта такое здаралася зводзілі карову з хлева. Прыйходзілі сярод ночы, адмыкалі хлеў — і, нібыта слова такое ведалі, мёртва спалі гаспадары, маўчала, не рыкала і карова, паслухмняна ішла за чужымі людзьмі, толькі капыты ёй анучамі абмотвалі, каб снег не выдаў, каб мякка ступалася. Гарачым, толькі з печы, боханам хлеба падкручвалі ці выпрамлялі рогі, крышку падфарбоўвалі — і на базар. І была карова — здалёку твая, а бліжэй — не.

Даймалі і ваўкі, развялося іх пасля вайны... Ненене прыслушалася: ёй падалося, што недзе каля могілак, як і ў былья пасляваенныя гады, завылі ваўкі. Але яна тут жа зразумела, што гэта не ваўкі, немаведама чаго і чаму, як нябожчыка чулі, вылі ў вёсцы сабакі.

— Табе ўжо час знікаць,— сказала яна, звяртаючыся да таго, хто сядзеў на табурэце, з кім гаварыла кожную ноч вось ужо дваццаць гадоў. Дваццаць гадоў яна ведала пра сваё вар'яцтва і не здольная была перамагчы яго толькі ноччу, калі не было з кім перакінуцца словам. Калі ж наставаў дзень, усё гэта было не да галавы, выпадала вольная хвіліна — можна было пасядзець, адпачыць і каля акна, не адчуваючы адзіноты, заніць галаву і вочы той я?а дарогай. За здзічэлымі грушамі, за травой яе ніхто не бачыў, а яна бачыла ўсіх: і сваіх, і чужых, хто ішоў з вёскі, хто ішоў у вёску. А ноччу што разгледзіш за акном. Дый глядзець у тое акно было міла, пакуль была жывая дачка. І пра дачку яна падумала таксама, як і пра мужыка: з сумам і болем, але як бы не з яе сумам, не з яе болем. Светлымі былі гэтыя сум і боль — мінулымі, адбалелымі, а праз адбалелае і радаснымі, нібыта і дачкі ў яе не было ці яна ніколі ў яе не памірала. Ненене толькі ўсё жыццё марыла пра яе, марыла аб падтрымцы сабе, аб тых уцешных клопатах, якія будуць у яе. А калі з'явіліся гэтыя падтрымка і ўцеха, не прыпяла, не прыкметіла за сваім клопатам. Жала жыта разам з жанкамі, жала цяжка, праз сілу заносіла серп, праз сілу несла жывот, як баялася ўкалоць яго аб пожню, парушыць нешта, і раптам адчула палётку. Пайшло нешта гарачае па целе, нібыта жыццё яе начало выцякаць гэтым гарачым з цела. Яна паранілася ад нечаканасці сярпом, убачыла на руцэ кроў, і ёй стала млюсна ад гэтай крызві.

— Ой, жанкі, ой...— паспела яна яшчэ крыкнуць і пачуць свой крык, не адрываючы вачэй ад рукі, што аплывала крывёю. А далей ужо нічога не памятае. Павалілася, пападалі снапы, што так добра былі складзены на полі, такія цёплыя на сонцы, цёплым сонцам палілося з гэтих снапоў жыта, засыпала яе, заліло чырванню, зрабілася солана і горка ў роце. І ўсё.

І далей усё так, як праз сон. Дачка расла сама па сабе. Чорненская, таму што ўдалася ў яе, маці, і ад таго, што ўвесь час корпалася ў зямлі, залазіла ў пясок па самыя вушы — Ненене больш за ўсё і на памяці гэты слядок, адбітак дзіцячага цела на зямлі, калі яна выхоплівала яе з пяску — дачка зредку летам давала знаць пра сябе, ціхім віскам патрабуючы есці, узімку ж замаўкала на печы зусім. Ненене і рада была б прыгарнуцца да дачкі, прыціснуць яе да сябе,

напесціць, палашчыць, але калі тое было песціць і лашчыць. Часу і то не заўсёды хапала толькі на тое, каб падумаць пра ласку, адчуць яе ў сабе, а далей усё памірала ў ёй, мярцвела, яна душыла пяшчоту, таму што блізка-блізка былі слёзы: вочы натыкаліся на гэтыя слядкі дзіцячага цела па вільготным спрасаваным пяску. Дзве ўпадзінкі ад дзіцячых гладкіх палоек, дзве зморшчынкі ад ног-стручкоў, збоку слядкі пальцаў, кіпцюрыкаў-скрабушак і цёплая, зацярушаная пяском галоўка дачкі ў яе далонях. І цёплае дакорлівае сонца пад дачкой і маці.

Ні на кога не наракала, нікога не кляла — так жылі ўсе. Так раслі ўсе — што гарох пры дарозе, хто ні ідзе, той і ўшчышніе. Неўпрыкметку падымаліся на ногі, атрасаліся ад пяску, адмываліся ад лета, ад дзяцінства, бралі торбачку і па жоўтым лісці, пажухлых травах, скрэзъ паветра, горкае ад дыму запаленага бульбоўніку, спяшаліся да школы, да вучобы, да працы. Неўпрыкметку рабіліся дарослымі ці ўпоравенъ з дарослымі. Рукамі, што былі яшчэ ў чарніле, бралі лён, сушылі, мачылі яго, калі ўжо прыпадалі халады, калі лёд ужо прыкіпаў да берага, у Вясковым возеры. Ох, лён той, лён, у песнях толькі пра яго хораша: «На гары лён, на гары лён, белы кужаль...» А даставаўся ён... Вясковае пры беразе — што шкло. А ты босая на гэтым лёдзе, спадніцу падаткнеш, каб было потым чым ногі абсушыць, выщерці. А дачка каля цябе, памочніца. Выпадала нейчым дзесяцям, якія пры бацьках, выпадала і шчасце, дабіваліся даведак, пакідалі вёску, беглі ў горад, выходзілі ў людзі, прытыкаліся рабіць ці то на чыгуңцы, на пуцях, ці то на якой будоўлі. Сваёй дачцэ яна таксама выплакала даведку. Праз гэтую даведку яна і на той свет пайшла. Ох, недарэнна гавораць: у багатага сам чорт дзяцей кальша, а беднаму...

Непрыкметна вырасла дачка, непрыкметна і пакінула яе, нечакана, як і мужык. З'ехала ў горад, на вучобу. Навучылася. Горад звёў у сырую зямельку. Знайшоўся там чалавек, ваенны, афіцэр. Пакарыстаўся і пакінуў, ды не адну. З гора, у роспачы і налажыла яна на сябе рукі. Вось з того часу, ноччу, упершыню Ненене і начала сваю гутарку з тым, каго ўжо даўно не было. Усё за долю сваю спаўна выказала. І ўцягнулася плакацца і жаліцца. Жыць ёй стала крышку лягчэй. З яго дапамогай зусім не цяжка было ёй адмовіцца і ад дапамогі «братоў і сяцёў-баптыстаў». Яны ўжо зусім былі. пратапталі сцежку да яе хаты, ледзь-ледзь змеркненца — пад рукі і да сябе, на маленні. Добрая людзі, нічога не скажаш, памяркоўныя, і прыбрана ўсё ў іх, і прэсвітэр адукаваны, памяркоўны. Яны ўжо ёй і па гаспадарцы дапамагаць началі, прыйшли плот ставіць. І мо паставілі

б, выгарадзілі яе. Але тут дзядок, адзін з братоў, не так ужо каб і зусім дзядок, ад маленняў сваіх хутчэй састарэў, узяўся расказваць Ненене соп свой. Нібыта сасніў ён, як ад яго хаты да хаты Ненене перакінулася: пітка, пітка ад брата да сястры. І пачаў ён ту ю нітку цятнучь, але выцягнуў чамусыці не яе, Ненене, а мужыка.

- Якім жа з сябе той мужык быў? — спытала Ненене дзядка.

- А нікуды мужык,— хітра ўсміхнуўся дзядок.— Ні кожы, ні рожы, адны косткі толькі. Шынялёк на ім вайсковы...

- Прапалены збоку і не заштыты, руды...

- Руды, прапалены, шапка вайсковая.

- Не шапка, а шлем кавалерыйскі з зоркай.

- А ты адкуль усё ведаеш?— здзвівўся дзядок.— Сон, сястра, мой.

- Казёл ты стары,— уз'елася Ненене.— Я такая табе сястра, як ты маёй Мілцы брат. То ж мужык мой быў... Каб і духу тут вашага не было.

Браты пачалі супакойваць сястру, але яна пагнала іх ад хаты зусім не па-брацку, мацюком. І не злосць, а жах былі ў тым яе мацюку, страх вар'яцтва поўнага ўжо, і не толькі начнога, але і сярод дня. Гэта ж і днём яна будзе гаварыць з тым, каго няма, хто і пры свяtle ходзіць па зямлі ценем. Яна сама стане ценем. Улезуць, ужо ўлезлі ў вушы і сэрца гэтыя браты і сёстры. А яна хацела і хоча толькі сама па сабе, толькі самой сабой. Добрае, благое, а усё яе, усё пры ёй. І вар'яцтва ўначы — толькі яе. Гэта яе жыщё. І яна панясе пры сабе і па сабе ўсё, што наканавана ёй, да самага крыжа. І несці ёй не так ужо і мала, і не толькі благога. Дык навошта ж разам з благім закопваць, хаваць і добрае. Картопля, слава Богу, яшчэ родзіць, на булку хлеба яна заробіць у калгасе, карэц малака ўдзень дасць ёй Мілка. Што ёй яшчэ трэба. Таго, што было, не вернеш, а ад таго, што будзе, не ўцячэш і нідзе не схаваешся. Яна, як здольна, наколькі яе хопіць, хацела давесці сваё жыщё да канца, да кола, таго, што выпала, як выпадала ўсім, з кім побач ішла, з кім разам нарадзілася, дзяліла ўсё на гэтай зямлі, у роднай ёй хаце. Дайсці да канца, нікуды не збочваючы, ні перад кім не пакрывіўшы сэрцам. І тым самым як бы адліць, адплавіць сваё існаванне, сваё жыщё на гэтай зямлі ў нейкую завершаную форму, у якой усё ёсць: пачатак, працяг, заканчэнне — і, здаецца, нічога няма — усё ў той жа форме, як у завершанасці кола, пярсцёнка. І ў гэтым ёсць і няма яна бачыла і нейкае ззянне, нейкі срэбранны звон чуўся ёй. Мо то быў звон вясельных бразготак, а мо й нешта зусім іншае, той звон і тое ззянне, якім абвяшчае аб сваім нараджэнні кожны новы дзень, калі яшчэ і не ўднела як трэба, толькі сонца ўзыходзіць, толькі травы ў росах гарашь,

і ва ўсім, нават у паветры,— толькі абыцанне. Усё гэта было невыразнае ў словах, у выказваннях, але не ў адчуваннях. І само гэтае імкненне да завершанасці не было чымсьці толькі яе, асабістым, яно перадалося ёй ад той жа зямлі, на якой ёй выпаў талан парадзіцца, ад той працы, якую яна рабіла. На зямлі ўсё ж было завершаным, прадугледжаным. Хто прадугледзеў гэта — невядома, але ён усё разлічыў, усё так разумна прыстасаваў: вясну да лета, восень да зімы, снег да вады, ваду да людзей, кожнай істоце ўстанавіў месца і прызначэнне. Тое ж самае было і з працай: сяўба, збор і ўдабрэнне. Разумнае ўдабрэнне ўсяго, што акружала чалавека, яе, Ненене, яе мужыка, іх дачку.

І ёй стала радасна ад того, што ўсё так разумна на свеце. Ноч, што так палохала яе, усё ж прыйшла, а гэта значыць — і пройдзе. І да новай ночы, пакуль яшчэ не скончылася гэтая, ой, як яшчэ далёка, яшчэ ж нават і не развіднела. А развіднее, уднее — яе, што дзеці, абступяць клопаты. Сена трошкі, але яшчэ ёсць, яна дасць яго Мілцы, спачатку надыхаецца ім сама, як духам новага дня, потым накорміць Мілку, напоіць яе. Паспее — расчыніць капец з бульбай. А не — потым паспеецца — збегае па нарад. Брыгадзір скажа, што ёй сёння рабіць, каб і не цяжка па яе гадах, і на людзях. Мо на тыя ж капцы з бульбай паставіць, а мо загадае збожжа на насенне веяць. Ёй і гэта рабіць будзе радасцю, не сама работа, а тое, што яна яшчэ такая спрытная, што цела яе і руکі звычныя і спраўныя рабіць, і, канечне, тое, што яна на людзях, і накліць з каго можа, і. з яе таксама могуць пакліць. Ненене, яна яшчэ хоць куды. І Ненене засмяялася сама з сябе і спахапілася: гэта ж чалавек сядзіць у хаце, а яна пра яго ўжо і не памятае.

Але ў хаце ўжо нікога не было. Пайшоў Іван, яна і не прыкметіла калі. І ў жыщі ён быў такі ж непрыкметны. Збяруцца на вячоркі дзеўкі, прыйдуць хлопцы і пачнуть — зубы ўвесь час сушаць, а ён хоць бы рот раскрыў, хоць бы слова прамовіў. І з вайны вярнуўся — як у суседнія сяло сходзіў.

Хаця пасля вайны ім і некалі было адно аднаму нейкія там слова гаварыць. Тры-чатыры гадзіны ноччу толькі і бачыліся. Мо ён і ходзіць зараз таму, што не выгаварыўся тут, на белым свеце, ходзіць з таго свету, але і з таго свету слова ёй не прыносіць.

Дуб за сцяной, калі знік Іван, ужо не прасіўся ўвайсці ў хату, ён, здавалася, патрабаваў, каб усе жывыя выйшлі з гэтай хаты. Ненене за думкамі, клопатамі і не прыкметіла, калі і пачалася такая бура. Хісталася і дрыжала старая хатка, хатка, якая ўвогуле ніколі не была новаю, не пабудаваная нават, хутчэй вырасла, як расце грыб, з зямлі;

так і яна пачала расці з зямлянкі-закапухі, крытай зялёнym мохам. Зямлянку гэтую капала сама Ненене, калі старая хата ўжо развальвалася. Прыйшоў Іван, паставіў закапуху, нешта дагэтуль неверагоднае ні ў якім краі, з жэрдак, што ў два рады былі забітыя ў зямлю, паміж імі палажылі моху, угнялі, уціснулі яго і самі сабе сказалі: будзем жыць. У музей бы такую хатку, дык ніхто б і не паверыў, што ў ёй можна жыць. Ні падлогі, ні даху. Жылі. І вецер жыць разам з імі ў той хаце, усе скразнякі былі іх: і як спявалі ім жэрдкі, кожная мела свой матыў і свой голас. І сёння такі ж вецер і такі ж стогн у хаце. Тупае і тупае карова ў сваім куце, калі б не чула гаспадыні, пэўна, роўма раўла б.

Ненене ўстала, у цемры знайшла, накінула на плечы кухвайку і, як была босая, выйшла на двор. Ноч была вераб'іная. Яна спынілася калі дуба, прыслухалася, не наважылася прайсці куды-небудзь далей, збаялася, што хтось можа прыкметіць яе на вуліцы ў гэты час і абгаварыць, падумаць бог ведае што. А вакол яе тварылася нешта жахлівае і жудаснае. Як цягнік, трукатаў буравей, лютавала рака. Рака выйшла з берагоў, крышыла, зносіла ўсё, што ні паўставала на яе шляху, і падыходзіла ўжо да вёскі. Але паводка Ненене не палохала: мокры вады не бацца. Ды іх ужо ў гэтым годзе папярэджвалі, што ідзе вада, вялікая вада, прапаноўвалі нават эвакуацыю. Толькі на гэтую эвакуацыю ніхто не пагадзіўся. Пачаў пакрапваць дожджык, і яна заспяшалася зноў у хату.

Дождж разышоўся і не сціхаў ужо да раніцы, да раніцы вый вецер і раўла рака, нібыта заблукаў у вёску валацужны воўк, знайшоў костку і грыз яе, вый і стагнаў над ёю. Так вада грызла і бурила вёску. Раніцай яна стаяла ўжо калі ганкаў. І зноў жа ні. Ненене, ні яе аднавяскойцы не адчулі перад гэтай вадой анікай трывогі, а Барздыка і рыжы Васька Брытан, яго сын, нават былі радыя: такая вялікая вада, значыць, з горада прыйдзе дапамога, тое-сёе падвязуць. Муکі падкінуць, гэта факт, потым — кілбас, тушонак. Потым яшчэ чаго — кансерваў розных, якіх яны ў добры час не бачылі. Усё гэта можна спажыць і адразу, а лепей прыхаваць на пасля, калі прыспее касавіца і выйдзе ці будзе на зыходзе сваё, вось тады спатрэбіцца і гарадское, якраз у пару прыйдзеца.

Але вада прыбывала і прыбывала, занепакоілася жывёла ў хлеўчухах. Яе непакой перадаўся гаспадыням. І яны перш-наперш, падпараткоўваючыся нейкаму загаду, якога ніхто ім не даваў, выгналі з хлявоў жывёлу і кінуліся ратаваць бульбу. Не прыёмнікі і тэлевізоры, не сваё добро, што пажылі пасля вайны, не падушки і пярыны — што, здавалася б, больш за ўсё баялася вады,— бульбу.

Чырвонымі ад холаду рукамі жанчыны выграбалі яе з вады, паграбоў і сцёбак, а дзе магчыма было даступіцца — і капцоў, чырвоную і белую, скараспелку і ракаўстойлівую, і знослі яе да лодак, яшчэ не маючы ў галаве, куды звозіць, дзе схаваць. А калі дайшла чарга і да гэтага, зняможана апусцілі руکі. Вада ўжо была паўсюдна, куды ні кінь вокам, на ўсе чатыры бакі. Сярод стрэх хат і хлявоў, якія адразу ж сталі. такімі бездапаможнымі, сярод электраслупоў, што панура звесілі да вады такое, здаецца, нетрывалае зараз павуцінне дратоў, цымяна вылучаўся адзіны толькі ўзгорбак — астравок зямлі.

Могілкі вада не кранула, не паднялася да могілак, а мо й пашкадавала, спынілася каля плота, ля капліцы. Пашкадавала не толькі іх вясковыя могілкі, але і тыя магілы, што належалі невядома каму, магілкі, якія насыпамі белага пяску спакон веку ўзыышліся над вёскай. Да могілак і кінуліся людзі. Першую лодку, човен, гнала старая Махаеіха. Веславаў, праўда, сам Цімох Махаеі, але Махаеіха сядзела наперадзе і сваім чорным носам-дзюбай як бы кіравала ім, і ў тым, як яна сядзела ў гэтым чоўне, як рашуча гнулася і распрамлялася, і нават у паглядзе, было нешта вельмі нядобрае. Да таго нібыта прывязаныя да родных селішчаў і не ланцугамі і вяроўкамі, а нечым больш трывалым, непарыўным, следам за Махаеем паплылі і іншыя лодкі. Барздыкі, Махаеі, Роўды прыставалі да берага, падцягвалі лодкі і чаўны і спышаліся кожны да свайго блізкага. Тоё, што належала не ім, з чым яны былі ніяк не звязаны — старажытныя насыпы з жоўтага пяску,— абыходзілі, не краналі, не трывожылі спакою чужых нават у ліхую для сябе часіну. Мо і грэбавалі, захоўвалі сябе, чысціню сваю, імкнуліся да сваіх, хай і мёртвых, але сваіх.

- Ты прабач, прабач, Іване,— ціха прамовіла Ненене, пакланілася ў пояс роднай магілцы, потым яшчэ двойчы пакланілася і астатнім.— Я яшчэ не па вечнае карыстанне ў зямельку. Ноччу ты ў мяне гасціваў, удзень я да цябе прыйшла. Не ад дабра да цябе, ад ліха.

- Ой, ліха-лішанька,— завыла, успляснула рукамі Барздычыха.

- Памаўчы,— сурова спыніла яе старая Махаеіха.— Не той час, самі. бачаць... Не крыўдуй, Сцяпане, паціснісь тут, нам месца дай, не праклінай...

- Ратуй, мама...

Хто гэта выгукнуў, хто ўзмаліўся, па голасу Ненене не паспела пазнаць, зноў залямантавала Барздычыха:

- А татачку мой, а мамачка родненькая, а ці думалі-гадалі, што вашы дзеткі на магілках вашых хавацца будуць. Прабачце вы мне,

прабачце, людцы добрыя.

І адразу, не паспела Ненене падумаць, што тут адбываецца, ці не вайна зноў пачалася і таму жывыя зноў прыйшлі і звярнуліся да мёртвых, усталявалася цішыня. Ні галашэння, ні ляманту, ні ўздыхаў. Жывыя аддалі ці палічылі, што аддалі ўсё, што трэба, мёртвым. Пачалася праца. Захлынулася на паўслове, перакуліла вядро з бульбай Барздычыха, і бульба мякка, амаль бязгучна пасыпалася на магілку. І на іншыя магілкі сыпалася ўжо яна, вылежала, прыгатаваная для зямлі і лунатая, таму што чула ўжо вясну і зямлю, чула і рыхтавалася ўжо выбухнуць у вясну і зямлю гэтым сваім лупатым вокам, прастрэліць зямлю і вясну вострым верацяном-парасткам.

Суровымі цёмнымі мачтамі ўзвышаліся над могілкамі, пад тымі, хто даўно ўжо выправіўся ў апошні свой шлях, і над тымі, хто з'явіўся сюды, каб знайсці тут паратунак, крыжы, патрэсканыя ад часу і ад няспыннай працы, дзе самым руплівым працаўніком быў той жа самы час, паўсюдным працаўніком — і на зямлі і пад зямлёй. Па завядзёнцы, па першым, пэўна, яшчэ нябожчыку, крыжы тут ставіліся вялізныя, дрэва для сваіх не шкадавалі, працы таксама, рыхтавалі ў далёкую дарогу старанна. Але крыж крыжам, хоць да неба ўзнясі ты яго і не з дрэва, а з каменю ці бронзы пастаў, толькі зямелькі, як ні круці, як ні вярці, як ні спрыяй свайму роднаму чалавеку, а больш двух метраў — не ўхопіш. І магілкі гэтыя, два метры чаўна, ладдзі ці палескага дашчаніка-душагубкі, выглядалі ў парайнанні з крыжамі кволымі і ненадзейнымі. Асабліва авбострана гэтая кволасць і ненадзейнасць адчуvalіся ў сувязі з тым няўчастsem, якое стаяла зараз: жыццё — трава, ліст яшчэ не праклонуліся, і ўсё вакол было шэрым і сумным, як вока позняй восені ці то ранній вясны. Але людзі, што рушылі гэтым днём на могілкі, усё ж спадзяваліся выплыць, кожны на сваім чоўне-магілцы, кожны на сваім нябожчыку, а карабель быў на ўсіх адзіны — пагост. І ён таксама быў аснашчаны мачтамі, цёмнымі вячыстымі дубамі з адмерлым і жывым веццем, старымі ўсхваляванымі хвоямі. І на гэтыя дубы і хвоі, на жывое і адмерлае вецце людзі ўжо вешалі, каб сохлі, коўдры, ручнікі, каляровымі ручнікамі абвязвалі крыжы. Дапамагалі адзін аднаму, хто чым мог, былі такімі ж адзінамі і дружнымі, як у вайну ці то адразу пасля вайны, калі мала яшчэ чаго хто з іх меў, калі іх адзіным агульным скарбам было толькі гора.

Ненене ўправілася з бульбай, цяпер можна было падумаць і пра карову. Бульба выратавана, гэта было галоўным, у гэта яна непарушна і свята верыла: ёсць кардопля — жывы будзем, не

прападзём. Зараз жа да гэтай кардоплі трэба было і карэчак малака. Карова Ненене хадзіла і рыкала каля могілак, нібыта спрабавала разглядзець, дзе там згубілася сярод крыжоў яе гаспадыня. І Ненене стала крыху лягчэй на душы: не-не-не, яна не пакіне сваю Мілку адну, не пакіне і ў бядзе. Радасная, бегла яна да сваёй Мілкі, вяла яе за сабой, прытыкала да плота каля могілак. Прыткнула і замерла амаль што ў роспачы: што ж далей? Мілка прывыкла да цяпла, холадна ёй, дрыгжыць уся, бакі ходырам ходзяць. І Ненене жаночай сваёй істотай, ужо, здавалася, адмерлым, забітym жыщём і гадамі адчула, зразумела: вось яно, надыходзіць. І тут няхай свет перавернецца, хоць прыйдзе канец свету, а працу гэтую рабіць жывому трэба, не, не было і не будзе нікога на свеце, хто мог бы адкласці, спыніць яе ці перанесці на потым. Але ж як гэта ўсё на вачах, на людзяx. Ды ты ж сама на вачах, на людзяx, папікнула яна сябе за тое, даўняе, паглядзела ў стомленыя і рахманыя вочы каровы і адчула, што несправядлівая да сваёй Мілкі. Ёй, Ненене, што, яна баба, а бабы — яны трывалыя, ды тады сярод жыцця ўсё было, сярод жыта, у разоры, у разоры сярод жыта вясковыя бабы звычныя раджаць. А тут жа няхораша атрымоўваеща, нядобра, непрыстойна жывёле апраставацца сярод пагоста, дзе людзі адпачываюць, разумець жа трэба. Шывы асудзіць, абгаворыць і забудзе, даруе, а нябожчыкі не даруюць. У людзей вока нядобрае бывае, сурочыць могуць людзі, а хто ж гэта ведае, якое вока ў нябожчыкі.

І стаяла яна перад могілкамі на вачах жывых і мёртвых са сваёй каровай Мілкай, чортавай Рабой, усёю жаночай сваёй істотай адчувала, што ўжо час, падпірае ўжо Мілцы, і не ведала, куды кінуцца з гэтай сваёй бядой, як схаваць яе. І ў тую толькі хвіліну яна нарэшце зразумела сваю дачку — і даравала ёй, даравала нават тое, што яна сама загубіла сябе. Вось так яна бедавала і яна, адна як вока ў вялікім і чужкым горадзе, і не наважылася нікому даверыцца, нікому, акрамя маці, гора не нарабіла.

— Жывёле страха трэба... — Ненене і не прыкмеціла, як падышоў Махахей. — Даікатная яна ў цяпла, да цяпла, да печы прывыкла.

— Не-не-не, яна трывушчая, — Ненене спалохалася, што Махахей здагадае ўса аб усім. І прагоніць яе разам з Мілкай з могілак. І, нібы спрабуючы ўтаіць, прыкрыць гэты міжвольны грэх сваёй Мілкі, стала каля распёртага бока каровы, крыжкам раскінула руکі.

— Што хаваеш? — усміхнуўся Махахей. — Жыццё. Не ў прыполе яе прынесла. — Сказаў гэта і, нібыта згадаўшы штосьці, збянтэжыўся, загаварыў груба: — Жывёла ўсё вытрывае, ды нечага ей

глядзець, як людзі на могілках перабіваюцца. Нечага і ім,— паказаў на крыжы,— як жывое на свет з'яўляеца.

Ненене яшчэ нічога не цяміла, а Махахей, добрая душа, некуды знік і тут жа з'явіўся зноў з коллем над пахай і рулонам рубесцю па плячы. Пачаў забіваць колле ў зямлю, выгароджваць каля могілак месца жывёле. Ненене даверылася Махахею, даручыла яму сваю Мілку і пачала азірацца, каму б гэта дапамагчы і ёй. Старая Махахеіха ўскараскалася на табурэт і з вышываным ручніком у руках цятнулася да крыжа, што быў на ўваходзе па могілкі.

— Баба Хвядора, ці да ручнікоў зараз, не свята ж, не радуніца.

— Ой, доньку, яны нас прымаюць, мы да іх прыйшлі, а ты ім ручніка пашкадавала. Грэх... Тут у вайну немцы ішлі, дык адзін ручнік з крыжа ўхапіў — ногі памуляў, здарожыўся. Пераабуцца не паспей — знайшла куля. Паважаць мёртвых заўсёды трэба, жывыя дабрэйшымі будуць.

— Так, баба, так,— толькі і знайшла што адказаць Ненене.

А да могілак плылі і плылі. з няхітрым скарбам чаўны і лодкі. і нават плыты. Акурат на тую хвіліну перацягваўся з берага са сваёй сям'ёй аднаногі крамнік Лягон Цупрык. Пажыткаў у яго было вышэй галавы. И Ненене кінулася дапамагаць Цупрыку. Схапіла клунак і абышла ўжо крамніка, скіравалася туды, дзе былі ўсе, але Лягон махнуў кавенъкай: далей трэба, да тых чужых, да курганоў белага пяску. Ненене хацела ўжо адмовіцца, ды апамяталася, пасаромелася што-небудзь і сказаць супраць Цупрыку, прыгадала, што ён вёсцы не родны, прыблудны, і не было ў яго яшчэ тут сваіх магілак, сваіх крыжкоў, і нага яго пахавана недзе ў іншым месцы, а дзе дакладна, яна не ведала і не імкнулася даведацца. Цупрык выдаваў сябе за франтавіка, але наракалі па яго: згубіў ён нагу пасля вайны ўжо. Ненене не асуджала яго раней, не судзіла і цяпер, калі дапамагала яму ўладкавацца ў адзіноце на курганах. Кожны жыве, як ведае, як умее, і кожны сваё атрымае калі не на гэтым, дык па tym свеце. Нясоладка яму і зараз, як тургану па tym кургане. Не пазайздросціла яна і заможнасці Цупрыка, вось толькі ўмарылася, цягаючы яго клункі і пакункі. Але Цупрык паабядаў: скончыцца ўсё гэта, вырашыць ёй куль муکі. Куль муکі адразу быў непатрэбны Ненене, але яна ўсё ж падзякавала Цупрыку і пабегла да сваіх.

Астравок зямлі, застаўлены высокімі цёмнымі крыжамі, быў заселены і абжыты, і дзеці пахаджвалі ўжо там, глядзелі з вышыні могілак на ваду. За дзецьмі прыйшоў катэр з горада, каб забраць і адвезці туды ж, у горад, пасяліць у інтэрнаце. Але ж некаму, асабліва

ў апошнія гады, было раджаць гэтых дзяцей, а тыя, што ўжо нарадзіліся, былі амаль дарослымі, хадзілі ўжо ў школу. Бацькі параіліся і дзяцей на катэр не пусцілі: пры сабе спакайней. Астравок з дарослымі і дзецымі падобны быў на Ноёу каўчэг: усялякай пачвары па пары — кошкі, сабакі, пеўні, куры. Вось толькі парсюкоў не дазволілі сяляне завезці на могілкі. Барздыка, праўда, імкнуўся прыцягнуць двух, але яму заступілі дарогу, выйшлі ўсе і пагналі ледзь не ў каршэнь.

— Вунь прычэп ад трактара стаіць,— сказаў Махахей.— Там свінням і месца. Хлеў на калёсах.

— Такі хлеў і мне добрая хата,— заўпарціўся быў Барздыка.

— Не хочаш з людзьмі, ідзі да свіней і ты,— патурыла яго Ганна, жонка Махахея.— Ох, нялюдскі ты чалавек, Аркадзь.

— А што людскага ў пас, калі ўсе мы на могілках?

Ненене, як і іншыя, не хацела свіней на могілках, але, мусіць, толькі яна адна адчула горкую праўду ў словах Барздыкі. Адчуць адчула, а пагадзіцца ў тую хвіліну, калі ўсе былі такімі згуртаванымі, не дазволіла сабе.

— Так то ж бяды, Аркадзька, перамагнёмся — і зноў будзем людзьмі.

— Куды яшчэ жыццё гэтае паверне...

— А куды ні паверне, паганіць іх хату мы табе не дадзім,— азвайўся ўрэшце дзед Дзям'ян Роўда, адзін з апошніх, а колісь шматлікіх Роўд у вёсцы. Ён як знямеў гэтым днём, прыйшоў на могілкі толькі з тым, што надзета на яго, і, здаецца, без слова, без языка.

— Ты не дасі,— панура ўсміхнуўся Барздыка,— недавака знайшоўся. Не мецьме больш наша вёска могілак. Сам, сваімі вушамі чуй, з катэра гаварылі.

— Чаго, чаго не будзе? Ненене, Ганна, Цімох, сынку, што чаўне боўдзіла гэта балотнае? Цімох, а я ўжо сабе і месца прыгледзела, добрае, утульнае, і з дарогі відно, хто ні пойдзе, не міне. Што ж гэта, Дзям'ян, Роўда, я цябе пыгтаю...— І старая Махахеіха насунулася на дзеда Дзям'яна. Дзям'ян, цяжка ступаючы нязношанымі, бадай што з пары даваеннага старшынства, ялавымі ботамі, пакрочыў у ваду да Барздыкі.

— Адчапіся, з'яд,— адмахнуўся ад яго Барздыка.

— Паводка, гавораць, у нас апошняя, табе не далажылі яшчэ гэтага. Забаронены з гэтай вясны, гавораць, паўсядна паводкі, і паміраць забаронена.

— Корч ты, дойбень, смяешся з чаго і дзе,— Махахеіха распасцерла рукі над могілкамі.

— Не, баба Хвядора, не да смеху мне сёння. Сваімі вушамі чуў. Пакаранне, гавораць, нам будзе, што пад эвакуацыю, калі паводка пачалася, не пайшлі і дзетак не далі эвакуіраваць. Усю вёску нашу побаку, мяне пад хвост сабакам...

— Ой, не брэша, ой, не брэша, чуе маё сэрца,— раптам пусціла слязінку Ненене.— Што ж будзе, што ж будзе...

І трывожна забрахалі сабакі, роспачна зараўла ўзбуджаная іх брэхам жывёла, і як ачмураныя стаялі каля могілак людзі, глядзелі і, пэўна, не бачылі, як аддаляецца ад іх Барздыка са сваімі падсвінкамі, не чулі і віску тых падсвінкаў, не прыкмецілі, як і адплыў з імі Барздыка, скіроўваючы да хат, якія вымусіла іх пакінуць паводка, а цяпер...

Жывёла раўла ўжо няспынна, бы рэзалі яе. А сабакі ашалелі, здаецца, збліся ў гайню каля закутка, дзе ўжо стаяла пад дахам з руберайду Мілка Ненене, і вылі там, што ваўкі. И Ненене нібыта ўкалоў хтосьці ў самае сэрца.

— Ой, жанкі, ой, жанкі,— пляснула яна, заламала рукі — і да сваёй Мілкі.

І акурат пастпела, яшчэ б трошкі — і не было б у яе каровы. Воды адышлі, яшчэ калі яна, пэўна, цягала тыя Цупрыкавы клункі. Зараз вытыркалася ўжо белай плямінкай цялё. Мілка ўжо знемаглася. Ненене на багу ласкава дакранулася да яе гарачай пысы. Карова ўдзячна лізнула гаспадыні руку і застагнала. Застагнала і Ненене, цялё ішло галоўкай, ножкі ў яго падгарнуліся, і яно ўжо нават не хрыпела, ніэўна, нічым не здольнае было дапамагчы ні маці, ні сабе. Ненене ўхапілася за яго нерухома звшаную галаву, але зразумела, што ўсё гэта дарэмна: цела зрабілася млявым і як бы не яе. Яна амаль што выпаўзла з загародкі, туды ступілі. Дзям'ян з Хвядорай Махахей. Ненене кінулася за імі: абараніць, дапамагчы сваёй Мілцы.

— Тут табе няма чаго рабіць,— сказаў Роўда, трymаючы перад сабой закасаныя па локаць рукі,— Самой карове не справіцца, трэба прырэзаць, хоць мяса будзе.

— Ой, не-не-не, ды што ж гэта ты, Мілка... Рабая, раджай...— Карова толькі скоса павяла ў яе бок хваравіта мутным вокам.

Праціснулася ў загародку Барздычыха, высокая, кашчавая, мокрая, і вочы нядобрыя, чорныя. Ненене адціснула яе вон, пастаяла, прыслушалася, як Барздычыха адразу ж пачала сплятаць:

— Ой, не к дабру, жанкі, ой, не к дабру, з дзвюма галовамі бычок ідзе белы...

— Рэзаць, Хвядора? — падышоў да Махаеіхі Дзям'ян.

— Не будзь на тое мужык,— усміхнулася, нібыта прыгадаўшы нешта сваё, мінулае, Махаеіха,— ледзь што — рэзаць... Ну, рагуля, міная, рабая,— Махаеіха амаль што ўсім маленькім сваім тварыкам улезла ў абвісле каровіна вуха, нашэптвала нешта ласкаве ў гэтае вуха. Нашэптвала, як пела, прыгаворвала, дзымула. І Мілка калыхнула вухам, бы ўспрыняла, што гаварыла ёй бабуля, засаромелася, закрыла вочы, сама нешта вымавіла ў адказ, раўнула, спачатку коратка і глуха, а потым, хапіўшы паветра, доўга, голасна.

— Пайшоў, пайшоў,— сказаў Дзям'ян.

— Ну і трымай, дапамагай дзеўцы,— на імгненне паказала твар, зірнула з-за вуха каровы Махаеіха. Ненене кінулася да цяляці. І вось яна ўжо трymае яго па руках: — Цялічка, цялічка, з белай плямінкай...

Дзям'ян разам з Ненене ўзяліся выціраць цялічку. А Махаеіха ўсё працягвала штосыці нашэптваць, толькі ўжо не на вуха Мілцы, а кудысьці крышку ўбок, гладзіла высахлай, як без крыві рукою шыю, галаву Мілкі. Словы яе цяпер чутныя былі і Дзям'яну, і Ненене:

— Мая кароўка будзе ўросная, праросная, будзе добра малосная. Будзе па чисту полю пахаджаці і капыцікам траўку збіваці і роску зліаці... Будзе?..

— Усё ж ужо, баба,— прыраўнавала раптам Махаеіху да сваёй Мілкі Ненене.

— Маладая ты яшчэ, доньку, вучыць мяне,— адказала ёй Махаеіха і дурасліва паківала пальцам: — Трымайце яшчэ аднаго.

Ненене не паверыла ёй. Але з'явілася і другое цялё, белы, як снег, бычок, таксама з плямінкай, з чорнай пралысінкай пасярод галавы.

— Не карова, а трусіха,— здзівіўся Дзям'ян. — Ідзі, ідзі адсюль,— паперла яго Махаеіха, як спахапілася,— тут ужо наша, жаночая справа пачалася.

Змяржалася. Усё абышлося. Усё было добра. З хаты Ненене выйшла з Мілкай, цяпер жа іх стала чацвёра, дабавіліся Ягадка і Партызан. Ягадкай яна назвала цялічку, а бычку далі мянушку дзееці. І ўсё ж, калі, здавалася, можна было ўжо і адпачыць, уздыхнуць вальней, таму што ніякіх падстаў для трывогі не было, дзееці асвятлі цяпельцамі нач за могілкамі, бацькі іх ужо ўкладваліся, Ненене стала зноў ніякавата, і не нач і не няўтульнасць былі таму прычынай. Надыходзіла нешта іншае, чаму яна не ведала і назвы, што не здольная была зразумець, вытлумачыць ні галавой, ні сэрцам. Яна

вымушана была спаць на святой зямлі, што само па сабе было страшэнным непарарадкам, заўчаснасцю, разбуралася нешта векапомнае, устаялае. І зараз яе палохала ўжо не ноч, а дзень, які прыйдзе на змену. Палохала і напружвала невядомасць, што гэты дзень прынясе ёй, у які гэта бок павернецца яе жытка, ці на шчасце аялілася бычком і цялічкай Мілка. І недзе варухнулася ў ёй цымянае ўсведамленне, што ўсё гэта ўжо было з людзьмі. Толькі калі...

ЗЯЛЁНА ЗЖАТА, СЫРА З'ЕДЗЕНА

З того часу, як Мацвей Роўда апошні раз бачыў Шахрая, прайшло больш як тры гады. Мацвей адмаўляўся і верыць гэтаму. Дні ж так сцягваліся, так марудна ішлі яны, як усё роўна бясконцыя, а скласці іх у гады — нічога і не застаецца. Ні памяці, ні задавальнення, нават рэха ў душы не пакідаў гэты скончаны дзень, ніякай нітачкі, якая б звязвала дні, час у нешта адзінае, перакідвалася б масток у дзень будучы. Адчувальныя была толькі хвіліна. І суткі, тыдні, месяцы драбніліся на гэтыя неспакойныя, запарныя хвіліны-імгненні. Так павялося з ад'ездам Шахрая, нібыта ён і тут прыклаў руку, укроў нешта ў часе і звёз з сабой, пазбавіў яго счапленняў, выпусціў сокі, выцягнуў начынне, пакінуў днiam толькі абалонне іх: свято, рух сонца па небе, заходы і світанні. І ўзыходзіла сонца, чырвона каналі дні, палыннай горыччу асядалі на патрэсканых ад беганіны і мітусні губах. І гэты пыл марна патрачанага часу не змываўся, запасіўся ў ім, раз'ядоючы цела. І Мацвей, як закаркаваны, зняможана мільгацеў у гэтых днях, высільваўся адкаркавацца, хоць галавой ды выбіць гэтае гарачае заткала над сабой, распраміцца, азірнуцца, ухапіць і стачыць парваныя ніці часу, падпараткаваць час сабе. Усё было марна, дні, як і раней, заставаліся нетрывалымі, а калі шчасціла, выпадала стачыць іх, імгненна ўсё рвалася зноў, і не проста рвалася, а з выбухам і аскабалкамі, раніла ж яго, секла хвілінамі і секундамі вочы, сцябала цела. Мацвей не паспяваў латаць час, нічога не паспяваў.

Ён наракаў на Шахрая, хоць той і даўно ўжо быў далёка, але ж менавіта Шахрай уцягнуў яго ў гэтую калаверць, навесіў на шыю яму гэтую новую пасаду. Праўда, тады ён, Мацвей, быў маладзей, здаецца, на добрую чвэрць веку, зусім хлапчуком быў, і прапанову і рэкамендацыю Шахрая ўспрыняў як нейкую асабістую адзнаку. Хто ж тады мог меркаваць, што так яно ўсё скруціцца. Ён, як камень у ваду, не боўтнуў нават, скочыў у новую сваю работу, заступіў на

новую пасаду. А Шахрай таксама атрымаў новае назначэнне, узляцей адразу высока і крута і з'ехаў у Мінск. І больш яны не бачыліся. Напачатку перазвоноўваліся, слухалі голас адзін аднаго, але галасы іх год ад году рабіліся ўсё больш невыразнымі і цъмянымі, пазбаўляліся цеплыні і адценняў, нібы адлегласць паміж Мінскам і Княжборам усё павялічвалася і павялічвалася, пакуль не дасягнула нейкай крытычнай кропкі, на якой скончылася гэтае тэлефоннае, дротавае сяброўства. Мацвей працягваў сачыць за Шахраем па газетах, але гэта нічым не адрознівалася ад того, калі сочаць не за чалавекам, а за яго ценем, таму што газетны Шахрай неяк размываўся, ён быў аддзелены ад таго Шахрая, якім ведаў яго Мацвей: быў падобны на сябе не больш, чым хмара ў небе падобная на свой адбітак па зямлі ці вадзе. І Шахрай уяўляўся Мацвею і хмарай, і ценем адначасова. Мацвею здавалася, што той павінен выглядаць больш самавіта, гэтага ж патрабавалі высокія яго абавязкі, і таму, думаў Мацвей, калі Шахрая павінна існаваць нейкае кола, простора, што запоўнена толькі яго голасам і дыханнем.

Але гады, што яны не бачыліся, і высокая пасада ніяк не адбіліся на быўшым начальніку Роўды, ён здолеў захаваць сябе і тут, у Мінску, амаль што без змен, застацца такім, якім быў і на Палесці. Толькі калі ужо Шахрай абняў Мацвея і Мацвей даверыўся гэтым абдымкам, сам прыпаў да яго, адчуў: не, не той ужо Алег Віктаравіч. Не той, хаця і не існавала ніякага кола, стала менш і маршчынак на яго твары, і менш ён горбіўся, але здаецца, і касцей не было ў яго ўжо зусім. Іх і раней, калі памятаецца Мацвею, было няшмат, але ж яны адчуваліся. І не толькі адчуваліся, часам Шахрай здаваўся Мацвею нават маслакавата-грувасткім, ён запаўняў усё вакол сябе гэтай сваёй грувасткасцю, непадступнасцю, з такім Шахраем на шырокай дарозе не надта проста было размінуцца. І Мацвей, калі купаўся з ім у рэчцы ці ў лазні, толькі здзіўляўся: адкуль што бярэцца ў Шахраю, такім розным быў ён нават перад тымі, хто добра яго ведаў, адкуль толькі бярэцца самавітасць, калі сам ён — як кнот, варта на яго дзьмухнуць — ён і пераломіцца. І твар яго падманліва малады і гладкі, на самай справе ён ацёчны, ацёчнасць расправіла маршчыны, загладзіла іх, нібы прысыпала попелам, закрыла плеўкай.

І Мацвей адначасова быў рады і шкадаваў, што наскочыў да Шахрая, і не на працу да яго наскочыў, дзе нават сцены, падлога вымушалі б яго гаварыць коратка і толькі аб тым, што датычыцца справы, а сунуўся ў кватэру, дзе можна гаварыць, не зашпільваючыся, нібыта такія ўжо ў іх адносіны. І сам сябе няёмка адчувае, і Шахраю будзе мулка, будзе вымушаць Шахрая вымаўляць

нейкія пустыя і непатрэбныя зараз слова. А што Шахраю нейкі там старшыня калгаса, хаця ён і хадзіў з тым старшынёю ў адным хамуце, цягнуў адзін воз. Толькі калі тое было. Цяпер жа хамут у яго другі і карэннікі другія, а такіх, як Мацвей, сотні.

Мацвей свядома прыніжаў сябе. За вольнасцю і нейкай нават нахабнасцю ў думках былі і збянятэжанасць, і разгубленасць, і горыч. Ён ведаў, чаго варты сам, ведаў сваю сілу і віну, ведаў, чаго варты і Шахрай, магчымасці яго і межы гэтых магчымасцей: як бы высока ні занесла таго, проста так ён бы не адмахнуўся ад яго, ад Мацвея. Калі б на тое пайшло, Мацвей не пасаромеўся б гримнуць і кулаком па стале, прыпераці Шахраю і сказаць яму: што, запамятаў, як і над табой былі Шахраі. Але ён прыйшоў да Шахрая дамоў і пазбавіўся менавіта гэтай зброі, пазбавіўся свядома. За плячыма яго самазнішчэння стаяў ганарлівец — апошні абаронца жабрака, які працягвае руку па кусок хлеба з паставай дабрадзея. І Мацвей з'явіўся да Шахрая як пераможца. Жабрак-пераможца, які праг убачыць, ці дрыжэцьме рука таго, хто дасць яму хлеб. Яму патрэбен быў зараз другі чалавек, чалавек, аднолькава павінны ў тым, што здарылася ў Княжборы, але воляй лёсу вызвалены ад пакарання. Яму карцела даведацца, што крыецца за гэтым лёсам: проста — спрытнасць рук і ніякага малявіцтва ці нешта больш значнае, недасягальнае разуменню старшыні калгаса. Ён праг верыць у гэтае недасягальнае, што хоць нейкім чынам ды ўсё ж апраўдвали яго, на самай жа справе, што ён, Мацвей, зрабіў няправеднага, колкі на гэтай вялікай зямлі жыве людзей, а чыстых праведнікаў сярод іх Мацвею яшчэ не даводзілася бачыць. Не бачыў ён і такіх, якія ўжо страцілі ўсё чалавечасце ў сабе. Зразумела, не роўнымі былі людзі, жыццё ўздымала, брала на шыт адных, таўкло, змешвала з граззю другіх, і ўсе яны ў меру таргаваліся з ім за месца пад сонцам, за годнасць сваю, былі ў меру сумленнымі, а ў меру і не. І гэтая мера заўсёды ўлічвалася, планавалася і наверсе, і ўнізе, заўсёды аптымальна вызначаўся яе абсяг, аптымальнай была будучыня, якая паўставала за гэтай мерай, будучыня адзінкі і мноства. Ніхто нікога не адзначаў так, як адзначылі яго, Мацвея, і людзі, і зямля, і нават час. Адзначылі менавіта за тое, што быў працавіты, старанны без меры і, па магчымасці, сумленны. Не падмануў, не ўкрай, не забіў... І ўсё ж...

А што ўсё ж? Гэта павінен ён высветліць зараз, высветліць у гаворцы з Шахраем.

Шахрай уяўляўся яму чалавекам ужо крыху за мерай, які не ведае хістання, усё, што ён рабіў, рабіў не азіраючыся, нібыта і на самай справе ведаў нешта такое, чаго не дадзена было ведаць яму,

Мацвею. Шахрай, думаў Мацвей, абавязаны гэта ведаць, зыходзячы хаця б з таго, што ён знаходзіцца над ім. Гэта было простае і наўнае тлумачэнне, але хацелася верыць, што так яно і ёсць, ці страціць гэту веру раз і назаўсёды, падмануць сябе ці пазбавіцца ад падману.

Ён пакутаваў, ісці ці не ісці яму да Шахрая, усю дарогу, але, выпраўляючыся ў гэтую дарогу, ён ужо ведаў: няма да каго больш ісці яму ў Мінску. Быў яшчэ чалавек, але ён зарокся, што таму чалавеку пакажацца на вочы толькі перад смерцю. І ў аўтобусе ў паўдрымоце яму мроілася, што тая апошняя, абагульняючая ўсё хвіліна ўжо настала і ён, не марудзячы, з прывакзальнай плошчы кіненца на адресе, які прапісаны ў яго памяці палаючымі літаркамі. Але толькі спыніўся аўтобус, Мацвей, не вагаючыся, пакрочыў да Шахрая. Ён не прызнаваўся ў гэтым нават сабе, але ўвесь час спадзяваўся па нейкі цуд: усё, што адбылося з ім,— сон, насланнё, яму здавалася, што ўсе гэтыя тры гады ён жыў, боўтаўся, плёхаўся ў нейкай цёплай і соннай вадзе, дастаткова выйскі з гэтай вады, ступіць на бераг, на халодны і жорсткі пясок, ён зноў будзе ўсё бачыць, стане відушчым цела, насланнё згіне, пачненца жыццё, нічым не падобнае на тое, што было раней.

Мяккія абдымкі Шахрая працвярэзілі яго, ён зноў быў у той жа самай ачмурульна цёплай вадзе. Ніхто і нішто не здольныя перамяніць яго лёс. Надзея знікла, і ён раззлаваўся на сябе, на Шахрая, таму і прыдумаў сабе яго, хацеў убачыць на твары Шахрая маску і ўбачыў. А калі папраўдзе, дык Шахрай які быў, такі і застаўся. І зараз, калі абдымаў яго, як і раней, паводзіў сябе, як артыст перад публікай, хаця ніякай публікі не было. Гэта была яшчэ адна прыроджаная, пэўна, рыса Алега Віктаравіча — усюды і ўсім падыгрываць, аддаваць першы ход каму-небудзь іншаму, нават і сярод сяброў паводзіць сябе так, нібыта яго фатаграфуюць зараз. Тут Мацвей зноў спахапіўся, што ён несправядлівы, што ён мо і зайдзросціць Алегу Віктаравічу, які заўсёды такі роўны з кожным, але спыніцца ён ужо не мог. Наўмыснай падалася яму і прастата, з якой быў абстаўлены кабінет Шахрая, хаця гэта больш за ўсё і выяўляла ранейшага Алега Віктаравіча, у спартанскай прастаце быў водгук таго часу, у якім пачаў свой шлях Шахрай.

Вандроўнае жыццё па Палесці таксама патрабавала гэтага: нічога лішняга ні за плячыма ў рукзаку, ні ў кішэнях, ні ў кабінече, ні ў хаце — усе рэчы простыя і прызначэнне іх зразумелае. Менавіта па гэту прастату і паразуменне і прыйшоў Мацвей да Шахрая. І ужо як бы сам кабінет Алега Віктаравіча сцвярджаў, што імкнуўся сюды ён

недарэмна. Кабінет хаця і быў агушальна вялізны, але голы, пусты. На адной сцяне, амаль напалову яе,— схема меліярацыі Палесся. А ў самым нізе гэтай схемы была маленькая чорненская кропачка — Княжбор, макавае зярнятка і вока змяі адначасова, быў, уласна кажучы, сам ён, Мацвей. Яго жыщё, лёс. Мацвею і на самай справе здавалася, што гэтая чорная кропка на вялізным аркушы фотапаперы і ёсьць ён. Усё, што ён рабіў, чым жыў, выснавалася, сфакусавалася ў гэтую нямую зрэнкавую кропку. І няма ніякай драмы, таму што такіх кропак на карце мноства. І яго вока абыякава слізгаціць па іх, не спатыкаеца ні сэрца, ні душа, а калі і ўзнікае што ў сэрцы, то нікому гэта і не цікава, ні яму, ні каму-небудзь іншаму — гэта рэха таго, як і дзе ён жыў раней, тая самая геаграфія і крыху біяграфія, якую мае кожны чалавек, мае і па-свойму асвятляе яе. Мацвей адвёў вочы ад карты Палесся, але тры іншыя сцяны былі ўжо зусім голымі. Не загрувашчаны быў паперамі і стол Шахрая. Горка ганчарных дрэнажных трубак — вось і ўсё. І ад гэтых трубак, ад схемы меліярацыі Палесся — пах тарфянікаў, балот, балотных траў — уяўны пах, пры поўнай адсутнасці яго.

І Мацвей зноў абрыйнуўся на Шахрая. Цяпер ён абвінавачваў яго ў tym, што той умее вось так — адным-двумя штрышкамі — стварыць нават паветра сваёй дзейнасці, пазначыць і высветліць тое, чаго няма, што толькі жадаеца. І ў гэтым таксама ўвесь Шахрай, які навідавоку, для староняга, Мацвей я; а ведаў яго і іншым і паважаў у ім таго іншага, настырнага, які б'е ў адну кропку, імгненна адсякае ўсё, што не тычыцца справы. І Шахрай стаў такім вокамгненна, як толькі яны дайшлі да справы, маслакаватым, грувасткім, нязручным. І Мацвей уздыхнуў з палёткай, пачуўшы знаёмы голас, убачыўшы знаёмага чалавека.

— Дык ты за мае шырокія плечы... — пасля гэтых прамых слоў Шахрай трошкі вільнуў убок, загаварыў больш па-сяброўску, амаль з даверам: — Як толькі перабраўся ў Мінск, сеў у крэсла, усе былыя дружбакі згадваюць пра Шахрая, калі ім толькі прыпячэ, калі смажаным запахне. Думаў, хоць ты як чалавек зазірнуў, пагамонім, чарку возьмем. — 1 распаліўшыся: — Адзін, адзін, і выпіць няма з кім. І ты такое ж г..., Мацвей, як і ўсе астатнія. Памыліўся я ў табе. На каго толькі не паглядзіш, адзін і той жа твар: карысць, карысць...

Такі Шахрай быў дзіўны Мацвею: не спадабаўся яму.

— Загналі і вас, Алег Віктаравіч. Неспрыяльны вам мінскі клімат, сябе толькі і памятаеце ва ўсім.

— А ты каго памятаеш?.. Быў у мяне пракурор ваш, па харектарыстыку прыходзіў на цябе. Адказаў я яму: «Хай і дэпутат

атрымае, што заслужыў. Толькі вы спачатку наведайцесь да яго, паглядзіце, як ён там б'еца...» Не пасадзяць. Даволі з цябе? За тым ты прыйшоў да заступніка, апекуна?..

— Не за тым, але як прыйшоў, так магу і пайсці.

— І ідзі.

— Не пайду. Слёзы, вочкі вашы насовачкай блакітненъкай вытру, а тады і пакрочу... А вы б на майм месцы што б рабілі, да каго б кінуліся, пастаўце сябе на маё месца.

Што ж, рыхыкнём, памяняемся месцамі.

— Жартуеце?

— Чаму... Садзіся, садзіся, даражэнъкі, вось сюды.

— Так, так, добра,— падтакваў Шахраю Мацвей, калі той вёў яго да крэсла, і, толькі калі сей, уладкаваўся, даў сабе волю: — Да парога!

Уклаў у гэты крык усё: і боль, і няёмкасць, і пагарду, з якой тут яго сустрэлі, і страх свой, нібыта выклікаў свайго былога начальніка да бар'ера. Але і гэтым напятым крыкам не праняў Шахрай. Той паслужліва скіраваўся да парога і вычакальна застыў там. Мацвей абмяк, і не было ў ім ужо нічога, акрамя туті:

— Хопіць, пэўна, Алег Віктаравіч, будзем сур'ёзнымі.

— А гэта сур'ёзна, я кожны дзень такі сур'ёзны, а цябе хапіла толькі на паўхвілінкі. Працягвай, працягвай. Пачатак жа ў цябе быў нядрэнны.

Мацвей не разумеў, здзекуеца ён, блазнуе ці гаворыць усё шчыра. Шахрай быў спакойны, і гэтая яго спакойнасць і памяркоўнасць абурылі Мацвея.

— Шапку, шапку далоў,— загадаў Роўда,— І ад дзвярэй адваліцесь, іх падтрымліваць не трэба. Ногі б здагадаліся выщерці, калі перліся сюды. Чарвікі пакажыцце, пакажыцце чаравікі.

— Я ў пантофлях...

— Добра, што толькі ў пантофлях, а то і ў халаце ўваліцся б... Ну, карацей і самую сутнасць. Ды час не забудзьце засекці. На гадзіннік паглядзіце, толькі непрыкметна, крадком. І шыю згінайще... Што ты на мяне, як на пракурора, вызверыўся. Галаву ніжэй і вочы ў падлогу. Ну, што шыя-выя твая не гнецца? Ты ж прасіцца прыйшоў. Ты ж у мяне во дзе. Я ж твой дабрадзей і заступнік, дык не зыркай жа на мяне буркаламі сваімі. Ну, пачынай, пачынай, голас каб дрыжаў, каб жалоба і скруха ў ім былі, каб працяло мяне, каб я *вник и сизошёл*. А не то я цябе да намесніка наладжу, а той да загадчыка аддзела...

Мацвей гаварыў, нібы працягваючы жарт і гульню, якую прапанаваў яму Шахрай, але ён ужо адчуваў: гульня скончылася. Яму ужо быў брыдкі гэты чалавек, які сам прапанаваў гэтую камедью і сам адмаўляўся ўдзельнічаць у ёй. А Мацвей быў ужо ў ролі, і яму трэба было давесці яе да капца. Усёдазволенасць камедыі, жарту не вымушалі яго стрымліваць сябе, мяцца, давалі хоць і ўяўную, але ўладу. І ён карыстаўся гэтай сваёй уладай смела і без сораму, яму бі.тло прыемна ўладарыць над Шахраем. Наглядаць за яго збянятэжанасцю і замяшаннем. Хоць хвіліна, ды належала яму, ён, на выразу таго ж Шахрая, *владеў ситуацией*, ён таксама здолеў парваць час, разбурыць сувязі і адносіны, якія ён дыктуваў.

— Ну, даражэнкі мой, чаго ж ты там прыліп, давай, не бойся... На паўсагнутых, Алег Віктаравіч, што мне вас вучыць. І пантофлі не губляйце.

— Пераціскаеш, Мацвей Антонавіч.

Як толькі Алег Віктаравіч рушыў на яго, сітуацыя ужо не вельмі падпарамкоўвалася Мацвею.

— Нічога, праглынеш,— паспрабаваў ён захаваць тую вышынню, што ужо набраў, але Шахрай выціскаў ужо яго з той вышыні голасам і грувасткасцю сваёй.

— Перайграеш, Мацвейка. А гэта заўсёды небяспечна, як і недайграць.

— А я не хачу іграць, я ужо нагуляўся ў ваши гульні.

— А ў іх не трэба гуляць, у іх жыць патрэбна.

— Ну і жывіце, Алег Віктаравіч, бывайце здаровы, жывіце багата, а мы...— Мацвей знямог, здаўся, і Шахрай урэшце дазволіў сабе ўсміхнуцца.

— Не, калі пачалі ужо, дык і працягваць будзем, а то не па правілах будзе. Перад тым як гуляць у нашы гульні, трэба правілы вучыць, што табліцу множання... Усе вы так, на злом галавы, а тут і саломку яшчэ падсцілаць трэба. І гэта галоўнае — падсцілаць саломку. Трэба ўлічваць фактар часу...

Мацвей здрягнуўся, пачуўшы гэты «фактар часу», але выгляду не падаў, слухаў. Шахрай жа змяніў тэму, нават не тэму, ён проста загадаў яму:

— Убірайся, злазь з майго крэсла, на стуліку табе сядзець. З маёй званіцы вышэй і вельмі балюча ўпасці, а так толькі сінякі твае.

— А як жа с фактарам часу? — І тут быў мацнейшым за яго Шахрай, не хапіла вытрымкі, спытаў.

- Аняк,— адказаў Шахрай,— ты перабежчык, элементарны, гноясны, як і ўсе яны, калі карабель тоне. Твая перавага ў тым, што ты

першы, а так усе вы адной масці. Меліяратары працуюць, робяць сваю справу. Ты першы завыў, заенчыў, яны маўчаць, грамадскасць, вучоныя — усе ў адну дудку: бедная прырода, бедная прырода, прырода-маці, а хлеб, што мы далі, жаруць. І ты з гэтага хору едакоў. Крыху вымачыла, крыху прымарозіла, крыху высушыла, пылам цябе ахапіла — ты ўжо і сканаў. А галоўны бой яшчэ наперадзе. Ох, якая крутая каша заварваецца. І шкада мне, Мацвей, што ты не са мною...

— Буду есці кашу?

— Пры чым тут каша, каму есці, кажу табе, хапае — не хапае адданых пашай справе людзей, змагароў.

— Я ўжо наглядзейся на вашы змаганні. Лясы ляцяць, чупрыны трашчаць... Я прагнуну аднаго: прайсці па гэтай зямлі і не пакінуць і следу.

— Не дадзім, не дазволім,— Шахрай грукае па стале кулаком.

І цяпер усміхаецца ўжо Мацвей:

— Хацеў бы не наслядзіць, Алег Віктаравіч, як наслядзілі мы з вамі ў тым жа Княжборы. Вось што я меў на ўвазе...

— Стоп, стоп, стоп,— зноў ляпнае пастале, толькі ўжо далонню, Шахрай.

— Спазніліся стоп загадваць, ужо наслядзілі, нідзе ад гэтага не дзенешцся. Толькі крыўдна мне: тварылі разам, адказваць...

— І зноў ты перабіраеш,— перабівае яго Шахрай.—

Хто будаваў табе калгас?

— Я толькі начальнік БМУ.

— Ізудоўна. А ў калгасе ты быў толькі хто?

— Старшыня.

— Дык якога ж чорта лысага ты пёрся да мяне?

— А я мо і не да вас, я не хавацца...

— Ах, якія мы ганарлівія, у пас усяленскае сумленне жыве, у нас усяленскае сумленне загаварыла. Нам раса вочы выела. Мы ў адказе за ўсю зямлю. Мы кідаемся, мы шукаем. Мы раскайваемся, мы грэшнікі, мы Марыі Магдаліны... Вось хто ўсё жыццё шкодзіць, хто блытаецца пад нагамі, ные...

— Мы проста злачынцы з вами., Алег Віктаравіч.

— Я — не, ты — так. Злачынец, таму што табе падабаецца быць злачынцам. Табе падабаецца біць сябе ў грудзі. Ты як крыж на ростанях, толькі бабулек няма каля цябе, якія б ручнічок табе падвязалі, міласцінку паклалі... Пачаў бы ты красці лепей, Мацвей Антонавіч...

— Што ж мне красці? Тысячы, мільёны, якія праз твае руکі праходзяць? Дык яны і не патрэбны мне, да таго ж украдзены ўжо іншымі да мяне. Не, не думай, не сабе ты іх у кішэню паклаў. Ты зрабіў яшчэ горшае, самае агіднае ты зрабіў, ты іх убіў у зямлю, ты пусціў іх на вецер, на месяц закінуў. А гэта ж мае грошы, ты іх украй у мяне.

А мне б усю зямлю ўкрасці, вось гэтага б з мяне хапіла... Бадай, пагадзіўся б нават на рэчку, возера. Засеяў бы, засадзіў непралазным, непраходным цёмным лесам — і каб не пешаму, ні коннаму дарогі туды. Толькі добраму чалавеку расступаўся б мой лес, пускаў яго да берага, на якім мы з тым чалавекам маглі б пасядзець і з вудаю, пагаварыць і пасумаваць на золку. Але ты ўкраў у мяне і лес, рэчку, і бераг круты.

— А прасніцу табе туды не трэба, а лапцейкі, а гуселькі-цымбалікі? Хаця ж, табе па дудачцы-жалейцы больш падыходзіць. Рэчку я яго ўкраў. А ты куды глядзеў?

— Я не глядзеў, я выглядаў з-пад вашай рукі. Чый аловак крыжаваў вадасховішча? Маўчице?

— Маўчу. Спазніліся з табою, цябе трэба было яшчэ з начальнікаў ПМК перці... Я крыжаваў вадасховішча, а ты мне апладзіраваў. Загадалі табе садзіць па тарфяніках бульбу, буракі. А ты і рады дагадзіць...

— Я верыў.

— У бога трэба верыць.

— Вы для мяне і былі богам. Бы як бог прыйшлі ў Княжбор і як бог узаралі яго, пакінулі за сабой жоўтыя пяскі, тарфянія буры... Вы... Я прыйшоў вам гэта сказаць. Няхай вам будзе сніцца Княжбор, вам і вашым дзецям, як сніцца мне...

— Пагаварылі — хопіць! — спыніў яго Шахрай.

Хопіць дык хопіць,— пагадзіўся з ім Мацвей. І яны разам і з палёгкай усталі. Шахрай з крэсла, Мацней са стуліка. Хвіліну-другую моўчкі стаялі адзін перад адным, паглядзеўшыся адзін на другога, разам схілі галовы, нібыта пахавалі адзін другога. І Мацвей найшоў. Пайшоў таксама як і прыйшоў, разлютаваны дарэмнасцю свайго паходу і гонарам, якому далі па носе, пайшоў, не зведаўшы, ці ёсць што на свеце, што можа выпесці з раўнавагі Шахрая. Шахрай на развітанне падаў яму яшчэ і руку, Мацвей памарудзіў, але ўсё ж прыняў гэтую руку і паціснуў яе і адчуў такі ж поціск у адказ. І далонь Шахрая была жорсткая, нібы ў мазалах. І яшчэ, ужо расчыніўшы дзвёры, Мацвей зірнуў па схему меліярацыі, імкнучыся разглядзець там, па схеме, тое макавае зерне, вочка змяі.

— Княжбор. Але не здолеў — вельмі ўжо далёка была ад яго схема. І ўсё на ёй выглядала злітна, адзінай плямай, схема сама вялізным сваім цъмяным вокам глядзела па яго. І Мацвей паспешліва зачыніў за сабою дзверы.

КНЯЖБОР

Так завецца вёска, хаця аніякага бору каля яе няма і ў паміне. Мо ад суму па гэтым боры і назвалі так людзі сваё селішча, таму што княжборцы радаслоўнай не памятаюць, адкуль яны прыйшлі, ёсць, канечне, у іх свае паданні і сказы, але паданні гэтая мала што растлумачваюць, яны складваліся ўжо тут. А Княжбор — вёска вандроўная. Апошні раз краналася ў дарогу ўжо на памяці Цімоха Махахея і прыпынілася вось тут і ўстаялася вось тут, паувека ўжо стаіць. А перад гэтым была за шэсць кіламетраў адсюль, дзе іх маленькая рачулка злівалася з другою, вялікай і славутай ракой, дзе, як кінуць вокам,— вада і вада, ніцыя лазнякі, вячыстыя дубы. І сярод гэтай вады, дубоў і лоз, як бабровыя хаткі, стаяла каля дваццаці іх хатак. За хатамі. ці то поле, ці то сенажаць — Цімох ужо і не памятае, таму што яго дзяцінства праходзіла больш на вадзе, чым па зямлі. Вада — першае, што ўвайшло ў яго памяць, пасля яе ўжо з'явіліся маці, бацька і малако. У дзедавым чоўне ён упершыню ўбачыў неба над галавой, лазнякі ў туманным мроіве вады, вяршаліны далёкіх дрэў, убачыў і сказаў сабе: жыву, дыхаю, плыву і назаўсёды паяднаўся з вадой, лозамі, дрэвамі і небам. І амаль што адначасова з гэтым пачаўся вялікі рух, вёска пагрузілася на тыя ж чаўны, душагубкі, хуценька звязаныя плыты і кранула ўверх па рачулцы, пацягнулу плыты княжборцы шукаць долі на новым месцы. На старым жа іх сем гадоў запар, з дня нараджэння Махахея, залівала вадою. Сем гадоў не бачылі яны хлеба, не елі бульбы, даволіліся тым, што пасылала рака.

Спыніліся на загадзя прыгледжаным месцы, сякерай і агнём адбілі ў лесу сабе зямлю і прытулак, хутарамі і водрубамі разбегліся па беразе рачулкі, але назму захавалі: Княжбор, княжборцы, хаця да сапраўдных хвойных лясоў і адсюль было не менш чым дзесяць вёрст, стаялі там хвоі званлівия і высокія — уразбежку, пахмурныя і каржакаватыя — градой, і маладыя хвойкі поруч з маладымі бярозамі. Але зямля, дзе вырас гэты бор, па якім сумуюць княжборцы, — бедная, пясочак, жвір і белы грыбы пясочак, што так хрустка прыпадае да нагі летам, толькі ў беразняку зредку пракідваліся верас ды зязюлін лён — тужлівия вочы тужлівага краю. Нават акопы, што

засталіся ў бары з часоў ужо даўно мінулай вайны, зарастаюць марудна, не хапае ў беднай зямлі сокаў загаіць свае раны.

А пад Княжборам зямля добрая, аглоблю пасадзі — і тая парасткі пусціць, буяе ўсё, а не расце на такой зямлі, і хутка гоіць свае раны княжборская зямля, яна таксама зведала, што такое бомбы і снарады, была здрапежана акопамі і бліндажамі, але зацягнула, зарасло ўсё. Урадлівая і трывушчая зямля над Княжборам. Не прагадалі княжборцы, двойчы выгадалі, другі раз тым, што заўсёды было іх селішча савецкім, савецкім былі яны заўсёды. А тая зямля і тая вада, на якой і каля якой яны жылі раней, пасля грамадзянскай вайны адышлі да Польшчы, па рачулцы стала граніца з Заходнім Беларуссю. І Махаея яшчэ і сёння жонцы сваёй Ганне гаворыць:

— Збірай, баба, торбу, пайшоў у Польшчу, за мяжу пайшоў, — гэта калі яму трэба на другі бераг рачулкі ў грыбы, ці бочку пад бярозавік паставіць, ці зайцоў паганяць.

І не бяда, што няма бору пад Кшіжборам, — ёсьць дуброва. Была адна, пэўна, такая на ўсё Палессе, ідзеш-ідзеш, збіваешся ўжо з нагі, ані неба над галавой, ані канца ні краю дубам.

Адзін у адзін і адзін каля аднаго стаяць малайцы. Раскашавала душа. Дыханне дубровы, здаровае і чыстае нібыта само дыханне Палесся. І хлеба не трэба, але калі ўжо ёсьць — то толькі дай. І радасна было дыхаць суладна з роднай зямлёй, дубовым лістом трымцела ўсё ў табе, і адгукаліся табе напятыя на золаку, пазяхаючы спрасонку па ўсходзе сонца, дубы. Гэта прачыналася сама Палессе, працавітае, клопатнае, цягнулася пчалой у сенажаці з борцяў, што настаўлены на дрэвах яшчэ першымі перасяленцамі, у ажыннікі, маліннікі, што захапілі лагчыны і падбалоцце, упраўнай вавёркай круціцца кола новага дня, прароча пытае зязюля: хто — ты, хто — ты, хто — ты, і супакойнае яе вястун-сіваграк: усё пра-пра-кра-красна. Сіваграк і зараз крычыць, а мо ўжо гэта і не сіваграк, а груган, голас даўкі, скрушлівы, кружаць птушкі пад дубам, б'юцца ў асклізлым сутарэнні веция, холадна, зябка ім там. Зябка стаяць на ганку і Цімоху Махаею, глядзець на голы яшчэ і ўвесь у вадзе лес, на змрочнае і нізкае неба, панурыя ў вадзе хаты. За пяцьдзесят гадоў іх куды паболела, яны збегліся, сцягнуліся ў вёску ўжо, але тое, што гэтыя хаты — жытло людзей, а не якіх-небудзь баброў, згадваецца толькі па комінах. З крытых саломай і чаротам стрэх дзе-нідзе пррабіваецца ўжо і маладая лаза, асабліва на стрэхах хлявоў, і трава з мохам — усё як у тым старым Княжборы, з якога Махаея з'ехаў, калі быў яшчэ хлапчуком. Дагнала вада княжборцаў і тут, на новым месцы. Таксама як і раней, пяты год запар залівае вёску паводка. І які ўжо год

будуеца і не можа пабудавацца Цімох Махахей. І смех і грэх, бусел на коміне новай хаты кубло сабе склаў. І цяпер стаіць ён ужо там, на кубле сваім, апратаным і дагледжаным, стаіць на адной назе і ці то пагражае чалавеку, ці то дакарае яго, як помнік, не зміргне, не калыхне ні вокам, ні сашчэпленай дзюбай, ні напятай, выцягнутай у неба галавой. Але кляюча, струменіць унізе пад ім вада, хістаеща лаза, нібы моліца, просіць літасці. А бусел сцішаны і хмурны, цярплювасць і векавечнасць жывым птушыным вокам глядзіць у душу чалавека.

— Э-э, цоб-цобе, ваўкарэзіны,— між хатамі ці то коцяцца, ці то плывуць драбіны, марудна, унурыйшы галовы, ступаюць валы. Аркадзь Барздыка адвозіць вучняў у школу, сёння яго чарга. Але па драбінах толькі адзін ён ды яго сетка і жакі, а вучні — хто ў лодцы, хто ў чоўне, вяроўчынай прывязаліся да драбін, плывуць сабе. Ім весела, а Барздыка, што той бусел, хмурны і пануры. Але як згледзеў Махахея, стаў жувавым і ён.

— Здароў буй, Махахей,— весела выгуквае ён, але глядзіць не па чалавека, якога вітае, а па бусла. А бусел — як бы нічога і не існуе для яго, толькі думка ягоная, адзіная.

— Ганарысты які,— пасміхаецца Барздыка, але смех яго ўжо натужаны.— Не, не квацярант ён у цябе, Махахей, гаспадар, а квацярант — ты. Ты б з яго за пастой хоць чым-небудзь браў, яйкамі хоць. А то сякеру яму, хай табе хату будзе.

— Ты б языком у ану мінуту мне яе пабудаваў,— гаворыць Махахей.— Нешта лёгкі сёння ён у цябе, менціць, што мянташка.

Махахей таксама не глядзіць па Барздыку, абодва яны ўтаполіліся ў бусла, задзерлі галовы ўгору і дзеци. І птушка, помнік каменны, ажывае, лопае крыламі, кляюча ружовай касцяной дзюбай.

— Ну-ну, здароў быў,— гаворыць Махахей.— Як жа я, зараза ты етакая, соўсень ты балотны, злыдня кавалак, печ растаплю, хату абагрэю, вось паклічу зараз бабу Ганну на цябе, яна табе пакажа саву смаленую, ногі твае жэрдкі, асмолкі хваёвыя, на лучыну пусціць.

— Гэта ён табе пакажа, адкуль ногі растуць і дзе ракі зімуюць,— непадробна смяеца Барздыка,— адкуль ногі растуць, га...— І толькі пасля гэтых слоў Махахей як бы прыкметці Барздыку.

— Шкада, жалка,— гаворыць ён.— Ты глядзі, прыдзгагаў — і на кубло. Цяжкая будзе вясна ў яго. Паспачуваць яму трэба, а то б скінуў. Ей-бо, як піць даць, а так жалка.

— Жалка ў пчолкі, ведаеш, дзе... Жаласлівы да бусла, да нас бы так хто... Ану, пайшлі, ваўкарэзіны, пайшлі, спатыкачы, маць вашу за нагу...

— І то...— гаворыць услед Барздыку Махахей, брыдзе вадою да хлева, адчыняе яго насцеж, панура назірае, як спалохана тулюцца да сцяны карова, добра хоць хлеў паставіў на бугры, на сухенъкім стаіць яго карова. Махахей выносіць з хлева вясло і жак, кідае іх у човен і доўга стаіць нерухома, як і бусел, глядзіць на дарогу, па якой усё яшчэ едзе-плыве Барздыка. Ніколі яны не сварыліся, не біліся, але і мір іх не бярэ. Барздыка знішчыў дуброву, пра якую ён думаў, пакуль не выплыў на драбінах перад ім жа той самы Барздыка. Ён знішчыў не толькі дуброву, але й нейкую частку яго самога, Махахея, частку таго свету, у якім жыў Махахей.

Хто не ведаў раней Княжбора, той і сёння яшчэ памірае перад векавечнымі дубамі, што ацалелі на беразе рачулкі. На здзіўленне дубы, шапку перад імі aberуч тримаць трэба, здымамаць трэба шапку, бо сама ўпадзе. На пні падвода разварнуцца магла. Гэта ён перабольшвае, канечне, але гавораць: раней і сапраўды былі такія дубы, што параконна разварочваліся на іх. Былі, ды сплылі весняй вадой. Весняй вадой спакон веку пад шатамі іх плылі іншыя дрэвы, а пад дубамі плытагоны, прычаліўшы плыты, адпачывалі, варылі славутую сваю кашу і кулеш, і колькі той каши, колькі таго куляшу з'едзена было па берагах рачулкі, і ўявіць цяжка, паспытаў іх у свой час і Махахей. Уявіць немагчыма, колькі па дуброве паднята княжборцамі баравікоў. І Цімох Махахей збіраў іх таксама, касіў бадай што касой, пад'язджаў на драбінах, прыпыняўся ў цяньку і рэзаў мяхамі, як на воз ускласці. Баравікі ўсе былі ядраныя, дуброўныя, ты яго рукамі, а ён уголас крыгчыць на цябе, на зуб просіцца, рыпіць ажно. Але адной вясной, адным летам пррапала ўсё: секлі дубы, а праваліліся пад зямлю і грыбы. Звалася дуброва княжборскай, стала звацца дубняком Махахея, толькі гэта яго ўжо не ўцешыла. Не вельмі што паспей ён выратаваць ад былой прыгажосці Княжбора.

Год той быў круты, па вясне яшчэ, пры снезе, напаткала ўсіх вялікае гора. Княжбор уліўся слязьмі, плакалі амаль у кожнай хаце, разам з усёй краінай, як па бацьку родным убіваліся, нібыта ўсе ў адну хвілінку асірацелі, страцілі бацюхну-карміцеля. Але не паспелі прасохнуць вочы, як на табе, новая бяда, пазней і яна не падалася ўжо бядой, а так, бедкай, толькі паспрабуй, калі столь на цябе валіцца, дзе схавацца, дзе знайсці паратунак: узбуйнілі княжборскі калгас. І да гэтага ўзбуйнення жылі княжборцы не надта спраўна, але ад навіны да навіны чаго-чаго, а кардопляў хапала: абжываліся толькі ж, на даўгі, на пазыкі, на крэдыты — жывёлу і тэхніку рабілі. А зямлі ў калгаса было няшмат, можна сказаць, зусім не было, гектараў

шэсцьдзесят, ад сілы — сто. І ўся яна на загонах, па дзялянках раскідана па акрузе. Не больш было той зямлі і ў калгасе, які злучылі з княжборскім, добры сабака за адну раніцу мог яе ўсю пазначыць. Аб'ядналі дзве гаспадаркі ў адну, загаласілі княжборскія бабы: куды ўлада глядзіць, мы без зямлі, яны без зямлі — старцаў толькі пладзіць будзем. Але нашы хоць робяць, а там жа зломак на зломку, паглядаюць толькі адзін на аднаго, мы гаравалі, тэхніку завялі, а яны і насенне праелі, і нас праглынуць і не каўкнуць. Але ніхто слёз гэтых не ўважыў, таго ж Аркадзя Барздыку, як вышэйшага ў Княжборы па вайсковым званні — старшынай ён вярнуўся з фронту — і тут у старшыні. Натуры, цягавітасці ў Барздыкі хапала, па-колішняму мог ён і ў кулак выбіцца, але і зараз ён не губляецца. На tym жа сходзе, на якім абраўся Барздыку старшынёй, ён і авбясціў:

— Па гэтым жа леце выйдзем у перадавікі.

I выйшлі, бяды той сапраўднай не разгледзелі, выйшлі, як на свята, з песнямі, тварыць і памнажаць бяду і гароту ўласнымі рукамі. Дзве вёскі, усе мужчыны і бабы наперадзе іх. I паплылі па рэчы дубовыя бярвенні і кражы ў вялікія гарады, на вялікія здзяйсненні. Працавалі хapat- ліва і прагна, прагна падлічвалі ўжо і гроши, прыгляда- ліся да абновак, прыкідвалі, хто што справіць, што прыдбае ў хату. Цімох Махахей спрабаваў перашкодзіць сякеры і як сам не трапіў пад сякеру.

— Ураг народа,— коратка сказаў Аркадзь Барздыка. — Вось ён перад вами. Глядзіце, пакуль ён яшчэ тут.

Ад такіх слоў Махахей аслупянеў, забыўся нават і пра сваё. Не жартачкі гэта былі. Не жартачкамі ўскінуліся на яго людзі:

— Лес, дуброва чыя? Калгасная. А мы хто — калгаснікі. Ураг ты калгасніку і калгаснаму ладу.

— Які я ўраг, я карову сваю сенам абdziляю, калгасных коней кармлю,— не хацеў добрانькім выстаўляцца Махахей, а вымусілі.

— Трэба яшчэ разобрацца,— напёр Барздыка,— адкуль у цябе сена. I карове хапае, і коням застаецца. Адкуль?

— З-пад кур, вось адкуль. Твой стог з зімы ў гародзе прахне, ні жменькі нікому не пазычыў.

— Не лезь, Цімох, пасві коней, пакуль самога ў цуглі не зануздалі ды на аброці не павялі.— Гэта ці не Роўда заступіўся за яго.— Дрэва яшчэ вырасце, а мы з зямлі ніколі не падымемся. Пра людзей трэ думаць, шкадаваць жывое.

I гэта Антон Роўда так. Ён таксама быў з сякераю, як і ўсе мужчыны вакол. Але ім Цімох дараваў, а Антону не мог дараваць. Шмат пра што гаварылі яны, і адны ў іх былі слова, адны думкі,

нават парадніцца мерыліся. І нясоладка было Цімоху слухаць і глядзець на Антона Роўду: калі ўжо ён узяўся за сякеру, значыць, няма ў Княжборы чалавека, які падтрымае яго, Цімоха Махахея, Княжбор супраць яго.

І калі б толькі княжборцы, Антон Роўда, чужыя людзі — родная жонка ўз'елася. Цімох папрасіў яе дагледзець коней.

— А ты што, бязногі ці бязрукі,— накінулася яна на яго. — Вунь, паглядзі, якія толькі працадні на лесе пішуць. І грашыма, гавораць, адразу разлічвацца будуць.

— Не хачу я тых працадзён, і грошай мне іх не трэ, пайду ў раён, каб забарані.

— Супраць грамады! А як жыць у вёсцы будзеш, з кім знацца станеш? Што табе, капейчына ў хаце лішняя, радзецель, парадчык. Гармоніку табе на іх куплю, грай сваім коням тустэпы, скачыце noch навылёт... Вунь чацвёра ў куце, і кожнае рот зявіць. Праўдай сваёй пакармі іх... Ох, выпала ж доля, самай бы сытай была, калі б тваю праўду на хлеб памазаць. І ў каго ты толькі такі ўдаўся, у каго пайшоў.

— Пайшоў я,— сказаў Цімох.

— Ой, ды хоць хлеба скібку вазьмі на дарогу... Не пушчу, не пушчу,— Ганна стала каля парога, ён падышоў да яе, пацягнуў за нос, жонка адразу ж захлюпала ім: — Ты хоць прозвішча свайго не кажы там...

Але гэтых слоў яе Махахей ужо не чуў. Да горада, да ўлады свет быў не блізкі. Трыццаць кіламетраў, гаці, брады, і трынаццаць масточкай: яго масточак, Махахеев, масточак Роўды... Пакуль гэта ён усе іх пералічыў, перадумаў, куды і навошта ён ідзе ды што скажа. Княжбор працаваў, плылі па ракучы дубы. Плылі яны і потым, пакуль начальства з горада да іх наладзілася, а яно не надта прыспешвала: не было машыннай дарогі. Княжбор — сяло глыбіннае, і вядзе туды адна дарога. Вось так і скончыўся сказ пра княжборскую дуброву, казкі пачаліся.

Зноў з'явіўся пад Княжборам Жалезны Чалавек, зноў загаласіла ў Княжборы Галасніца. Чалавек жа той быў нядобры, таму што незразумелы, памяталі яго толькі старыя, што жылі яшчэ ў даўнім Княжборы. Хадзіў ён там кожную noch па вёсцы, тупаў жалезнымі нагамі. І чаго хадзіў, чаго праг, шукаў чаго — пра тое ніхто не ведаў. Ці то была грэшная душа з саміх княжборцаў, ці прыблуда нейкая, таксама ніхто не мог адказаць. Але толькі змяркалася, людзям спаць класціся, з'яўляўся і ён, чорны, цёмны і бязвокі, крочыў вясковай вуліцай, крочыў так, што дрогка званілі вокны ў хатах і хісталіся

хаты. Туліліся да платоў людзі, што рызыкнулі такой парой выйсці на вуліцу. Жалезны Чалавек не кранаў іх, хадзіў ён маўчком, што соўсень сунуўся, а недзе сярод поля галасіла Галоска-галасніца. Бегала ад мяжы да мяжы, шукала сваё дзіця, убівалася па ім. Галасніца была сваёй Княжбору, яе ведалі. Яна прыспала хлопчыка, прыдушила ў сне і са скрухі павесілася. Пахавалі яе, але і ў зямлі не ведала яна спакою, усю ноч напралёт шукала свайго сына. Галоску княжборцы шкадавалі і любілі. Яна была як за лекарку ў Княжборы, лячыла княжборскіх дзяцей, калі сурочышь іх хто ці напалохае, пазбаўляла ад прастэрэму і шчапцінкі, як толькі выпадала раса, пачуўшы Галасніцу, княжборскія маладзіцы хапалі сваё неспакойнае дзіця і беглі ў поле, на мяжу, пакідалі яго ў разорцы на мяжы, адыходзіліся самі крыху ўбок, чакалі, калі Галасніца знайдзе яго і прагоніць хваробу. І Галасніца знаходзіла, заціхала, супакойвалася сама і супакойвала дзіця. Маці забірала яго, кланялася нізка Галасніцы. І тры дні пасля гэтага Галасніца маўчала, тры дні не чуваць было яе жалобнага і скрушлівага голасу. А Жалезны Чалавек хадзіў і хадзіў, не зважаючы на надвор'е. Не баяўся ён ні дажджу, ні пылу, не пакідаючы і слядоў, ішоў у дуброву, і ўсю ночь стагналі і тужліва шумелі вещем дубы. На світанні толькі супакойвалася дуброва.

— Няйнакш хтосьці з сваіх і Жалезны гэты чалавек,— гаварылі княжборцы.— Жывы нехта, няймецца камусьці жывому, таму што сярод тых, хто памёр, не ведаем нікога настолькі грэшнага ці настолькі святога, які і не адзываецца, і знаку нам не падае.

Але як толькі княжборцы пераехалі на новае месца, адчапіліся ад іх і Галоска-галасніца, і Жалезны Чалавек. З'явіліся апошні раз перад вайнай ці то ў вайну, але не на доўга. Прыгадалі былое княжборскія маладзіцы, пацягнуліся з дзецьмі па мяжу, толькі дарэмна: нікому не дапамагала тады Галоска. Мо княжборцы і забыліся б пра іх. Але вось знішчылі дуброву, і зноўку ўсчаліся над паліямі галашэнні, задрыжалі ў хатах вокны, зноў пачаў хадзіць па вясковай вуліцы Жалезны Чалавек. Гады два таму назад бачыў яго ў сваім дубняку і Цімох Махахей, як Барздыку бачыў сёння раніцай, зусім блізка падышоў ён да яго цяпельца і спыпіўся, нібыта адліты з медзі. Стыніўся і пачаў урастатць у зямлю, спаквала, паціхенъку так. Урос па калена, і далей зямля, мусібышь, не прымала яго ўжо, утапталася, цвёрдай стала.

— Ну чаго табе яшчэ? — спытаў Махахей. Жалезны Чалавек маўчаў, толькі агонь ад цяпельца скакаў па яго целе, і здавалася, што Жалезны Чалавек дыхае. А твар яго заценены і нерухомы.

— Ідзі, ідзі,— незласліва і без спалоху сказаў яму Махахей.—

Чаго коней трывожыши, бачыши, як храпуць?— І Жалезны Чалавек пайшоў, знік у цемры, як і не было яго. Чаго прыходзіў, і спытаць некага. Раніцай Махахей агледзеў тое месца, дзе стаяў Жалезны Чалавек, урастай у зямлю. Ніякага знаку. Прымроілася, падумаў ён, учадзеў ад дубовага пня, ад дымакура, што насыў з сабой ад з'яду, пазванілі ў вушы камары, намільгацелі перад вачыма, вось і лезе багвед што ў галаву.

Але сёння ноччу Жалезны Чалавек зноў прыходзіў да яго, і ўжо ў хату, калі ён спаў.

— Я ж прагнаў цябе,— сказаў яму Махахей.— Навошта ты зноў прыпёрся? — Жалезны Чалавек стаяў каля ложка і маўчаў. І Махахей цяпер, лежачы на ложку, бачыў ужо яго твар, нібыта ў хаце гарэла свято, невялічкае такое свято, але яго хапала, каб разгледзець твар госця. Быў ён і сапраўды невідущы і ў воспінах, нібыта яго адліць адлілі, а адшліфаваць не паспелі, ці гэта ён плакаў увесь час і слёзы з'елі яго твар.

— Давай па-доброму,— прапанаваў яму Махахей,— каб паганства ў маёй хаце не было.

На гэтых яго словах Жалезны Чалавек насунуў лаўку, змёў на падлогу карэц з кіслым малаком, што паставіла нанач баба Ганна, калі ён ужо спаў, змёў і сеў. Махахей толькі ўздыхнуў:

— Што ж, прыйшоў, дык гавары ўжо.

А Жалезны Чалавек сядзеў і маўчаў. І маўклівасць яго была не цяжкай, карцела толькі даведацца: хто ён і адкуль і чаму ён абраў яго, Махахея, каб вось так хадзіць за ім і памоўчваць. І яшчэ здавалася Махахею, што ўсё ж нагадвае яму некага Жалезны Чалавек, а каго — і ў галаву не прыходзіць. І толькі калі прачнуся, перрабраў ўсё, калі ўжо баба Ганна забурчала: каму тут спакою нач не было, хто тут лазіў, шастай ноччу, перакуліў малако, спаганіў посцілку,— успомніў Махахей, на каго быў падобны Жалезны Чалавек: на дзеда Дзям'яна, бацьку Антона Роўды. Дзед Дзям'ян таксама чыгуна хадзіў па зямлі, чобаты свае яшчэ з грамадзянскай, здаецца, не здымай, яны як прыраслі ўжо да ступакоў яго. І твар у дзеда Дзям'яна такі ж шэры, як з чыгуну, і слова ён захоча — вымавіць, а не — тры дні маўчаць будзе. Не схацей гаварыць з ім, з Махахеем, і Жалезны Чалавек. Адседзеў па лаўцы да золаку і пачаў раставаць. Але слова яго, гаворку яго Цімох, здаецца, чуў — толькі не праз голас, а нібыта знаходзіўся ў хаце нехта нябачны трэці і пераказваў Махахею ўсё, што карцела сказаць госцю. Расказваў ўсё пра Княжбор, толькі не пра яго Княжбор, не пра тое сяло, у якім жыў цяпер Махахей, а пра іншае, якое было на гэтым месцы колісъ, так даўно, што і сам Жалезны

Чалавек не надта памятаў, і вакол таго старажытнага сяла быў бор, і хвоя з таго бору яшчэ расце, а нябачна яе, таму што расце яна наадварот, у зямлю. Сёння наадварот, а заўтра мо ўжо як і трэба, у неба будзе. І наадварот — гэта толькі надаецца так Махахею і людзям, таму што яны не бачаць яе. А ён, Жалезны Чалавек, бачыць, так і павінна расці: хвоя яму. Ці не людзі, ці не сам Махахей вымушае яе расці так. Вось знішчылі яны дуброву, і дубы ўсе зараз таксама растуць наадварот. А яшчэ перадаваў Жалезны Чалавек сум свой і тугу, шэрью, жалезнью, таму і ходзіць ён па зямлі і не стамляеца, што не ведае спакою, што ўсё больш і больш паўсюдна людзей, якія таксама жывуць наадварот, ходзяць наадварот, уніз галавой. Гэтага пакуль таксама ніхто не прыкмячае, звыкліся, але ён, Жалезны Чалавек, бачыць усё, толькі нічога не можа перамяніць, хоць ён і Жалезны, і непатрэбным ён адчувае сябе на гэтай зямлі, лішнім.

І тут Махахею стала прыкра і ніякавата. Нешта вельмі дзіўнае было ў яго гутарцы з Жалезным Чалавекам. Цікаўнасць да пары да часу не давала выявіцца гэтаму дзіву. І раптам цікаўнасць знікла, сугучнасць нейкая атрымоўвалася, нешта вельмі знаёмае, чутае апавяданіе яму Жалезны Чалавек, і жах пачаў апаноўваць Махахея, невядомы яму раней жах, халодны. Ён ускінуўся, прыслухаўся і зразумеў, што гэта ён сам, Махахей, гаворыць. І жах, з якім ён ужо справіўся, зноў ахапіў яго: выходзіць на тое, што ён, Махахей, і ёсьць Жалезны Чалавек, недарэмна бабы языком менцяць, што з сялян, з іх вёскі той Жалезны Чалавек. Што ж гэта ён творыць, непакоіць людзей, падумаў Махахей, як след яшчэ не прачнуйшыся, думае, што пасвіць коней, а сам па вёсцы шлэндае, зусім здзяцінеў, добра, што ніхто не здагадваецца, хто ён такі. Махахей спахапіўся: калі ён і ёсьць Жалезны Чалавек, то з кім гэта ён толькі што гутарыў, куды дзеўся яго госцейка. Але нікога перад ім ужо не было. Жонка і Надзька яшчэ спалі, жонка пад бокам, а Надзька на сваім ложку. Не спала толькі маці на печы, цікавала за ім чорным нядрэмным вокам. Ён яшчэ муляўся, не ведаў, як спытаць яе, ці быў тут хто, старая апярэдзіла яго; пахітала галавой; ён засаромеўся яе і захутаўся з галавой у койдру.

І цяпер сярод вады ў чоўне яму таксама было няёмка і прыкра, як раніцай у хаце. Ён плыў праз былую дуброву, туую самую, якую ратаваў, але так і не ўратаваў, ад яе засталіся толькі пянькі, нябачныя, праўда, таму што высокая вада, човен плыве не датыкаючыся да іх, а ўсё адно як скрабком хто скрабе па сэрцы. Няўтульна яму глядзець на зямлю без дрэва, прыкра ведаць, што там, дзе коліс раслі дубы, расце трава. Сенажаці цяпер тут, іх вясковыя

сенажаці, таму і не карчуюць пнёў, а калі раскарчуюць, то сенажаці будуць калгасныя, пройдзе па іх ужо і сенакасілка. Сярод жа пнёў ёй няма развароту, толькі літоўкай магчыма выдзеўбці траву.

Слізгаціць на вадзе човен, цененька, па-птушынаму скварчыць разламаная, адрынутая вада, і аднастайнае яе шапацепне і лопат супакойваюць Махахея. Вось чаму ён і любіць човен, дашчанікі-душагубкі, тыя на вадзе сыкаюць злосна, што гадаёў, а човен ляціць, нячутны і вёрткі, як бабёр. І Махахей можа спакойна думачь аб тым, як у лагчыне сярод дубкоў паставіць свой жак. Ведае ён, дзе рыба ходзіць. І не міне жака чырванапёры, раз'ятраны ад несвабоды язъ. На лагчыне, да якой ён кіруеца, язъ ходзіць нераставаць, ідзе вясной так, што, здаецца, на куст каліны ўз'ехаў. Махахей не перашкаджае язю ісці ў возера, а вось калі ён ужо аднерастуе, адаб'еца, тут ён і бярэ яго, небагацька, пяць-дзесяць галоў, каб наспелі прывяліца, пакуль не ўзнялася муха. І ўлетку, калі скрылёк сала прыхаваны недзе бабай толькі для касы, тады прыдатная будзе і рыбіна, добра яна і ў шчавель, і ў бацвінне, і юшка неблагая, калі няма часу па свежую рыбіну на рачулку збегаць. Махахей спыняе човен, але не спяшаецца ставіць жака. Круціца човен, круціць галавою ва ўсе бакі і ён; нібыта не рыбаліць прыехаў, а на нерастовішча нейкае. Перад ім, як на далоні уся яго вёска, бы нехта знарок расставіў хаткі сярод вады, і з няўстойлівага чоўна яму здаецца, што пльвиўць да яго гэтая хаткі, пльвиўць і далёкія, ацалельня дзе-нідзе дубы, хістаецца неба, люляецца на ім сонца, і верыцца, што зямля сапраўды круглая, усё па круге ідзе. Закручілася, закарагодзілася, насунулася на яго, каб і яго ў гэтую калаверць уцягнуць і не адпускаць да апошняй хвіліны, да скону самага.

Калі ёсць на зямлі рай, няма яму лепшага месца, чым вось гэтае, дзе стаіць на беразе рачулкі яго вёска Княжбор, дзе побач лес і вада, дзе недалёка возера Княжае — Князь-возера, вялікае, сівае ад чароту і гадоў сваіх. Ляднік, гавораць, як плутам, праараў яму ложа, яно і легла ў гэтае ложа і не хоча іншага. Рака, тая яшчэ кідалася, злавалася на свае берагі, вада яе не хацела прызнаваць берагоў, дзёrlа, драпежыла іх, васемнацца раз здраджвала толькі тут, пад Княжборам, свайму рэчышчу. І цяпер васемнацца старыц апавядаюць небу пра гэтая зрады, спякотным поўднем перагаворваюцца праз неба брат з братам, сястра з сястрой. І толькі неба і сонца дасягаюць іх дна, ведаюць усе віры і ямы, дзе атабарыліся і раскашуюць вусатыя самы, дзе чакаюць свайго часу занесенія пяском стагоддзяў мораныя дубы, дзе і сёння мо жыве балотны бык. Усё можа быць. Ці не яго адразу, як пераехалі сюды,

спрабавалі злавіць княжборскія мужыкі.

У старыцы, што над самымі хатамі Княжбора, у бяздоннай яме, па якую і сёння глядзіць хлеў Махахея, завялося нейкае страшыдла. Махахею і ішным хлапчукам маці не дазвалялі нават купацца ў старыцы. Качкі і гусі не маглі нават беспакарана плаваць над той ямай. Да сярэдзіны яе даплыўала яшчэ птушка, а там, пасярэдзіне, мах-мах крылом, нібыта хто за ногі яе хапіў. І ўсё. Толькі кругі на тым месцы разыходзяцца, ды перца адзінае пагойдваецца. А аднойчы не птушка, а кабанчык птушкай пачаў вырываша з вады, свечкай узніяўся пад вадой, раўнуў дзікім голасам і захлынуўся, пайшоў пад ваду, толькі бурбалкі ад яго. Раззлаваныя і перапалоханыя княжборцы адкавалі ў кузні крук, ці не такі, што сёння ў тэлеграфныя слупы ўкручваюць, стары Махахей, дзед яшчэ Цімоха, не пашкадаваў парасяці. Засмажыла яго баба, як госцю самому пажаданаму, цалкам на ражне — і па крук, а крук на вяроўчыну і ў яму разам са смажаным парасём. Другі канец вяроўкі прывязалі да дуба і сталі чакаць. Доўга ці коратка чакалі, тое ўжо забылася, проста так чакалі ці было яшчэ адно парася смажанае і пад парася нешта было — гэтага ў памяці таксама няма. А вось што біўся ён, Цімошык, з хлопцамі: хто выцягнё тое балотнае страшыдла, каму яно ўслугоўваць будзе — пра гэта добра помніцца. Меў жа ён усе права на тое страшыдла, з іх жа хлява парася было, і шкада яму было таго парасяці, таму і біўся. Але раптам бойка гэтая скончылася, затросся, што асіна, дуб на беразе старыцы, ухапіліся мужыкі, цягнуць вяроўку, бачаць — не сцягнуць ім. Махахей-дзед гармонік убок, пару волікаў падагнаў. І валы перш, здаецца, кранулі, перамаглі страшыдла, пацягнулі яго з вады. Але два крокі зрабілі, а на трэці і іх не хапіла, павяло волікаў кудысьці ўбок, задрыжалі ногі, нібыта яны выпіць выпілі, а заесці не паспелі.

— Цоб-цоб-цоб,— закрычалі мужыкі волікам, а тыя як і не чуюць, хістаюцца ўжо.

— Нячысцік, нячыстая сіла,— загаласілі бабы. Цімох

з хлопцамі кумільгом з дрэва. А волікі ўжо на каленях стаяць.

— Ой, прапалі валы, ой, няма ўжо волікаў нашых,— скапілася за галаву старая Махахеіха.— Гrala старое, дурань сівы.

— Рэж, сячы вяроўку,— падліў масла ў агонь Барздыка.

Я табе секану, я табе разану,— гэта Махахей. І волікаў яму шкада, і вяроўку шкада, і парася марна страціў — за ўсё адказваць яму перад жонкай. А тая ўжо друк ухапіла.

— А вось табе волікі, а вось табе кабанчыкі... І кабанчыка няма. І гармонік — гrala тваё чортава ўтаплю.

— Тані, гары яно гарам усё — і волікі, і кабанчыкі з музыкай разам, хоць чорта жывога пабачу.

— Чорт, чорт! — залямантавалі бабы. А валы ўжо хрыпелі. Возера калыхнулася і рушыла на бераг, раздалася, як ні да дна, расступілася вада над ямай, здаецца, паднялася вада ўгару і плохнула на людзей, па валоў. Махахей схапіўся за вяроўку, ратуючы жывёлу і маёмасць сваю, а апынуўся ў старыцы, нехта з Барздык усё ж не вытрымаў, паласнуў нажом па вяроўцы.

— Дзядуля,— заенчыў Цімошка.

— Туды табе, старому дурню, і дарога,— сказала Ма-хахеіха.

Але Махахея выцягнулі з вады, сам ён, дапамагаючы сабе мацюком, выплыў. А чорт, нячыстая сіла знікла.

— Ты хоць бачыў яе? — пыталі Махахея мужыкі.— На каго яна падобна?

— Бачыў... На жонку маю яна падобна, таму і не прыняла мяне.

Невядома, каго бачыў дзед, а вось сам ён, Цімох Махахей, падзвіўся на тое страшыдла, што лавілі, ды не спаймалі княжборскія мужыкі. Карчавальнікі на выхадны падскочылі да іх парыбачыць, і колькі шагаак толу, якімі пні рвалі, кінулі яны ў ту ю яму, цяжка і падлічыць, але грымнула так, што Махахей, у адным споднім, з хаты выбег. Карчавальнікі падважвалі, падцягвалі да берага баграмі вяліznага сома, пудоў па пятнаццаць, не менш. Усклалі яны таго сома на драбіны, хвост па зямлі валочышца...

Вось што тояць у сабе княжборскія старыцы і азярыны. Жывуць яны сваім незалежным ад чалавека таямнічым жыщём, мо і дамкі якія там на дне стаяць. Жывуць азярыны, старыцы, рэчкі, як людзі, дыхаюць, старэюць, мо і дзяцей на свет пускаюць. І свет іх такі ж разумны, як і ў чалавека, а мо і разумнейшы яшчэ. Мароз жа па скуры, калі ён назірае за бабрамі і бабраняткамі. Іх тут процьма, больш, чым мужыкоў у Княжборы. І як яны робяць! На золаку пачынаюць, раней нават, нач яшчэ не адышла, яшчэ свіタルны туман над ракой, а яны ўжо ў клопаце. Як з того свету, выплываюць з сваіх хатак чорнымі чоўнамі, і не згледзіш на вадзе, слізгатаць па плыні, будуюць плаціны, валяць дрэвы, падымаюць ваду. Камунай упраўляюцца, но паспела дрэва яшчэ ўпасці на ваду, а яны ўжо на ім з усіх бакоў і, як пілою, пілююць яго. А зазлуюць ці пачуюць каго, што чэпам, малатне па вадзе стары сівы бабёр, і цішыня, толькі лозы, дубы, ясені — адбітак іх пагайдваецца ў рудой вадзе. І здаецца, дубы, ясені растуць не толькі па беразе, але і з дна старыц і азярын, а скрозь іх голле і ствалы гарачым жарам прабіваюцца белыя гарлачыкі, лотаць, белай і жоўтай прахалодай астуджваюць дзень,

зямлю. Радуюць вока, а рукам не даюцца. Узяў ты, малады, у руکі гэты белы гарлачык, вокам на яго, а ён ужо і са старэй, забіў ты яго сваім жаданнем, хапатлівасцю чалавечай да ўсяго, да прыгажосці і пачварнасці, дакрануцца рукамі. А Княжбор трэба прымати сэрцам, сэрцам чуць і бачыць яго. Не дзеля ж прыгожага слоўца гавораць княжборскія мужыкі і бабы, што знак ім быў перад тым, як яны атабарыліся на беразе рачулкі.

Плыў па рацэ з славутага і старажытнага горада Турава каменны крыж. Ішоў за вадой, пагойдваўся ў хвалях, пакуль не дайшоў да вусця іх рачулкі, у вусці развярнуўся і пайшоў па рачулцы, толькі ўжо супраць вады. Спініўся ля стромага берага, ля сунічнай паляны, дзе, як свечкі, стаялі бярозы, і знік. Там, дзе ён знік, і пачалі будавацца княжборцы, заснавалі вёску. Махахеі сцвярджаюць, нібыта гэта яны і былі першымі. Барздыкі ж даказываюць, што не: яны былі першымі. А Роўды гавораць, што ўсё было зусім наадварот, нібыта яны самі і былі тым крыжам. І нікуды крыж не знікаў, з крыжа іх хата вырасла, і толькі потым, ці не на другое ўжо лета, з'явіліся ўсякія там Барздыкі і Махахеі. Спрачаща з Роўдамі цяжка. Яны Дзям'яны. А дзед Дзям'ян яшчэ і зараз, мінулым летам, з дзем'янятамі сваімі. паехаў па сенажаць. У былу дуброву паехаў грабці сена. Зграблі сена, скідалі ў стог, наклалі на воз, высеклі, кінулі зверху рубель, хапіліся ўціскаць — няма чым, забыў, у сенцах пакінуў Дзям'ян вяроўку. І так яму прыкра зрабілася, што ён скокам узляцеў, як малады, на стог і так раўнуў: «Сцяпане, вяроўку!» — што пляменнік з вяроўкай у зубах прыдзгай. А ад пакосу Дзям'янавага да сяла, ні мала ні багата, трыв кіламетры. Вось якая глотка ў гэтых Роўдаў. Хто іх перагарлае? Але гарлалі ўсё ж у вёсцы больш Барздыкі ды бабы Махахеяў. Адстойвалі першынства ды верхнасць сваю. А адстойваць гэта прыходзілася часцяком. Варта было толькі Махахеевай курыцы Барздыкаў гарод перапароць, як усчыналіся войны і змаганні. Шалелі бабы ад цішыні, прыгажосці, спакою, ад абшару і абсягу, ад вады, дубровы, не браў іх мір і ў раі. А рай зямны, безумоўна, калі ён быў, то быў у княжборы. Але калі існавала на зямлі і пекла, то лепшага месца, чым Княжбор, прыдумаць яму было немагчыма. Апошнія пяць гадоў перабралася гэтае пекла ў Княжбор. Разверзліся хлябі нябесныя, адчыніліся рэкі і азёры падземныя, з усяго свету абрыйнулася вада на Княжбор і затапіла яго — ні праехаць ні прайсці. Першы год княжборцы жылі, як жылі і да гэтага, грунтоўна і нязладліва: ці то яны не палешукі, ці то першая паводка ў іх жыщці, іншым годам іх жа па тры, а то і чатыры запар выпадае. Самая першая — гэта яшчэ зімой, напрадвесні, калі яшчэ і рэчка пад лёдам, з Карпат прыходзіць

вада; другая — вясновая, пасля крыгаходу ўжо; а трэцяя — улетку, зноў Карпаты ваду пускаюць — самая небяспечная, таму што ўсё ўжо ў зямлі і ўсё вымакае і гніе; і апошняя — восенская. Так што вада, хоць і бядна, але звыкліся ўжо з гэтай вадой палешукі, не першы год жывуць на зямлі, чаго толькі ў гэтым жыщці не зведалі, хапіла і горкага, і салодкага. І вада была, і суша, і пажары праляталі тут, і войны не абміналі. Ни адна вартая ўспаміну бойка не мінула іх. Калупні іх зямлю і наткнешся на костку татарскую,.. шалом і чэрап шведскі і германскі, і свежанькі чарапок, нямецкі. На іх драўлянымі крыжамі засеяным пагосце па сённяшні дзень урастуюць у зямлю каменныя крыжы, глыбы, на якіх не нашымі літаркамі пісана. Нікто з княжборцаў тых літарак не разумее, але ведаюць, што чужынцы там, пад тым каменнем, адпачыннак знайшлі. З чым ішлі, тое і атрымалі: амінь. А непадалёку ад тых камянёў, ад могілак вясковых, узвышаюцца на іх палескай зямлі курганы з белага пяску, зусім ужо старажытныя магільнікі, невядома толькі — чые. Ни поглас, ні паданне не данеслі да нашых дзён нічога, анікай памяці аб гэтих магільніках: мо крыж недарэмна сюды плыў. Так, пэўна, і трэба, што пра ліхое згадваць. Тыя ж, у магільніках, сваё атрымалі. Усё зведалі, ўсё спасціглі за свой доўгі вясковы век палешукі-княжборцы, выстаялі, перацёрлі, змалолі ўсё ў муку, у пацяруху, і чужынцаў тых, падняць бы іх зараз з зямлі, паставіць адзін да аднаго — Белай Русі не хапіла б, і беды свае, уласныя ўжо, не зламалі іх, і агонь не спаліў, выстаяць яны і перад гэтай вадой, вадой-бядой.

Але ішлі вёсны, а за імі яшчэ большая вада, патоп сусветны, нібыта бог нанава ўздумаў стварыць свет і тварыў зараз ваду, наядноўваў зямлю з вадой. Жывёла, коні, каровы, тыя ўжо, здаецца, звыкліся, месяць і гразь, і ваду. Праўда, зредку які конік ці кароўка з тых, што шчыпалі траву ў пачатку гэтага патопу, шчыплюць яе і сёння. Адны самі, добраахвотна, сканалі, другіх прырэзалі, але затое нашчадкі іх адчуваюць сябе і на самай справе, як рыба ў вадзе. Каровам, валам, каб тыя не гразлі ў балоце, яны прыладзілі да ног дошчачкі, абулі іх, і ходзяць яны па княжборскай зямлі ці, праўдзівей кажучы, вадзе, пасвяцца, равуць і плодзяцца, як спакон веку пасвіліся, раўлі і пладзіліся. А вось людзі тібеюць. Хоць і гаворыцца, што чалавек хутчэй з усім звыкаецца, на гэты раз не па прыказцы атрымалася. Хутчэй звыкалася з новым жыщцём жывёла. А людзям хочацца, каб па-людску ўсё было. Зусім жа інакш жывуць людзі там, дзе бяруць пачатак і куды збягаюць іх ракі. А яны як у бога цяля ўкралі. Яшчэ год-другі, і змые паводка іх хаты, сплыве весняй вадой іх вёска, іх жыщцё. И як па-мужыцку ні трymаліся княжборцы за

зямлю сваіх дзедаў, за зямлю, дзе іх пот і кроў змешаны з потам і крывёю іх ворагаў, дзе ценъ іх ходзіць у абыдымку са стогнам, скрыгатам і бразгатам іх мяча, што скрыжавалі яны ў смяртэльным паядынку са сваімі ворагамі, дзе перагукваюцца паміж сабой першы і апошні, той, што адыходзіць, і той, што прыходзіць, каб змяніць яго, прыйдзеца ім пакінуць гэтую зямлю.

Махахей ужо ўправіўся з жакам, але кіраваць дамоў не спяшаўся. Гэты лес, куст лазы, вада, неба — таксама хата, хоць не ім, не яго рукамі пабудаваная, і драбніцу толькі трэба чалавеку ў гэтай хаце, што не ведае сцен,— закутак невялічкі з акенцам неба, з адным-адзінм дрэвам, лапікам зямлі, стужкай вады. Усё гэта бачыў ён, як толькі началі бачыць вочы, і ўсё гэта ён павінен і несці з сабой, бачыць павінен і з-пад крыжа. Інакш атрымаецца, што і не жыў ён, не нараджаўся на свет і няма нічога роднага яму на гэтым свеце. І няхай паўсядна ёсьць вада, растуць дрэвы, аднакава на ўсе чатыры бакі зямля, але яго дрэва, яго зямля, яго вада адметныя, чужое ўсёдышы чужое, на чужыне і сонца ўсходзіць інакш, і не грэе, і не свеціць. Махахей жадае памерці на роднай зямлі, прымае смерць на роднай зямлі, як прымаў жыццё. Магчыма было б загадаць наперад — ён скапаў бы тут, сярод вады, у дзедавым чоўне. Калі толькі б магчыма было, не будзь у яго столькі клопату, быў бы вольны ён, пусціў бы гэты човен за вадой — плыўі, куды плынъ вынесе. І дзень, і ноц, і месяц, і год не стаміўся б плысці, глядзеў бы на ўсе вочы: якія дрэвы растуць, якія каровы па беразе ходзяць, якія хаты стаяць, якія людзі ў гэтых хатах жывуць, глядзеў бы наперад, якое дрэва паўстане там, за каленам ракі, за касою пяску, за чаротам і лозамі, за лукавінай чорнай, што там, у тумане, у мроіве далёкім, прыхавана, ці варта зямля цікаласці і болю, глядзеў бы з чоўна ў ваду, у патаемную глыбіню яе, што паказала б яму гэтая глыбіня, чым бы прывабіла, рыбінай, вялікай і разумнай, ці рыбінкай маленъкай, дураслівым пячкурыкам, пясчынкаю, што дрыжыць і свіціцца па дне. А мо б убачыў ён і самога сябе. Плыў бы так і плыў, глядзеў бы, дзівіўся і дзівіўся, пакуль не захапіла б дарэшты яго рака. А рака, агонь ды яшчэ колы машыны, што імчыць немаведама куды, заманываюць чалавека, загад нейкі ад іх зыходзіць: кроch, ступі, кінься, забудзь пра ўсё — і да нас. І сам ты ператворышся ў агонь, у дарогу і ваду — у тое, што спрадвечна. Слізгані, слізгані ў гэтую нехапатлівую плынъ, ты ж з'явіўся з яе, ты прыгадаеш і Жалезнага Чалавека, і Галоску-галасніцу, ты прыгадаеш усё, што з тобой некалі было, як ты выйшаў з гэтай вады, выпластаваў, атросся і рушыў ад яе, запалаў полыем кастра, пратыліўся пылам дарогі і сам зрабіўся дарогай, пылам яе

каляін, скрыжаванняў, травою ўзмежкаў і ростаней. Такую ж растваразальнасць і злітнасць з далеччу і дарогамі адчувае ён ноччу, седзячы каля цяпельца, маркотна паглядаючы, як убіраецца ў сілу полымя, слухаючы поскач спутаных коней, як тужліва ржуць яны ў тумане, нібы выклікаюць некага з гэтага туману. Махаеі слухае, наглядае і міжволі чакае, што вось зараз нацешыць ён цяпельца, падкорміць яго, падкіне сухога голля, усхопіцца, скруціцца тутім скруткам полымя, і з гэтага полымя крочыць нехта жывы (мо сам ён крочыць) і скажа: здароў, Махаеі, чаго ты тут смуткуеш, навошта кічаши мяне, што табе ад праху майго трэба?

Махаеі палохаеца і пытання гэтага вогненнага, і чалавека агнявога, і вады — сябе палохаеца.

— Што табе, бацька, трэба? — з гэтым жа, як з нажом да горла, прыстаюць да яго і дзеці, і жонка з той жа сама песняй.

«Што табе, бацька, трэба, што трэба табе, чалавеча?» — запытальна цурчыць вада. А бог яго ведае, а чорт яго ведае, што трэба яму, каб быць шчаслівым. Сына вось трэба, нашчадка, толькі спазніліся яны з Ганнай мець сына. Усё жыщё чакаў ён сына, кожны раз спадзяваўся: ну, на гэты раз будзе ўжо сын. Але нязменна нараджаліся дочки, толькі дочки. Чатыры разы дочки. Тавар ненадзейны, чужым людзям, а не сабе. Усе, акрамя апошняй, ужо вылецелі з яго кубла. І гэтая апошняя не затрымаеца ў кубле, не заседзіцца ў яго хаце. А што за хата, калі ў ёй пуста, калі ў ёй толькі старая ды стары, кошка ды сабака. І што за век такі пайшоў, што здарылася з людзьмі, размежаваліся яны на маладых і старых, на гарадскіх і вясковых і яшчэ бог ведае на каго. Раней хата была дык хата, каля старых маладыя, пры дзецах — бацькі. А зараз дзеці ўгорадзе — у жалезе, у каменні, старыя — у вёсцы, у гноі. І лягуць хутка гноем у зямлю, і хату, вокны і дзвёры, крыж-накрыж дошкамі.

Яго, праўда, дочки напярэймы адна перад адной кічуць іх са старой да сябе. Усе яны няблага ўладкаваліся ў горадзе. Троє паканчалі інстытуты. Адна толькі, першая, з тэхнікумам, медсястра. Некалі ёй было, гаротнай, вучыцца, глядзець меншых трэба было. Да яе, да Алёны, мо й пайшоў бы Махаеі жыць, толькі адчувае: не ўсё добра ў яе жыцці. Чалавек упадабаў яе неблагі, але толькі не яе гэта чалавек, іншаму яна была ўгатавана. Алёна маўчыць аб гэтым, але ён жа не сляпы, сам бачыць. І шкада яму таго чалавека, і дачкі шкада, а як парадніць іх, ён не ведае. У кожнай — кватэры гарадскія, прасторныя, толькі што яму ад той прасторы, калі не ляжыць яго душа да гарадскога.

Гіблае, гнілое тут месца. Усё гэта так. Але як выдзерці сябе, як

па жывому адрэзаць сябе ад гэтага месца, калі па могілках скроль усё Махахеi, Махахеi.

— І чаго табе трэба, бацька, хто цябе тут трымает? — гэта хор дачок, чортава капэла.

—Хочу ў горад, хлопца людскога на ўсю вёску ніводнага,— гэта піскуха малодшая, самая апошняя, самая дарагая.

— О дурыла, пень стары, вось трактарыста клікну, няхай яе ў рэчку, парахню, гэту хату скочіць,— гэта падпяўала жонка. Пяць год паводкі дапяклі і яе. Заспівала з голасу дачок. Праўда, і свой голас, свой розум яшчэ не страціла: — Пакуль у сіле, Пакуль тое-сёе рукамі здольны і таму дзесям патрэбны — унукаў дагледзець можам,— бегчы адсюль і не азірацца.

А ён пачаў будавацца, назло жонцы і дзесям. Ён хоча застацца тут, так хоча, як вымушае яго нехта, застацца і агледзецца. Раней жа не было калі, адна толькі вайна трэх жыцці, здаецца, украла, зараз бы самы час на неба паглядзець, а жонка і свая ж хата новую вайну распачалі, пайшлі вайной на гаспадара. И так у кожнай хаце, па ўсёй вёсцы, ціхая вайна, слёзная бойка. Плачуць мужыкі сэрцам, як гэта наважыцца, пакінуць селішча. Ды і куды рухаць, куды перасяляцца. Паўвека назад усё, здаецца, прасцей было. Мужыку аб сваім жыцці самому трэба было маракаваць: не будзеш круціцца — і не пражывеш. Цяпер жа мужыкі звыклі, што Савецкая ўлада клапоціцца за іх, яна аслабаніла іх ад клопату пра хлеб надзённы, і вёска жыве, азираючыся ўесь час на гэтую ўладу, ды і не бачаць яны другога такога месца, якім было паўвека назад вось гэтае, каб можна было рушыць усім адразу і сесці, як сядзелі тут. А па аднымі ніхто не наважваецца крануцца, пакінуць свой кут, сваё кубло; гаворка не пратых, хто едзе жыць да дзяцей: сваю хату на калёсы пагрузіць ніхто не адважваецца, усе адзін другога пільнующыца; хто першым рушыць, чакаюць. Састарэла вёска, і мужыкі састарэлі, і смеласць іх вырадзілася ў асцярожнасць. Але ж усяму ёсць мяжва. Яшчэ год-два будуць гібець яны так, а што далей? Куды павернецца іх жытка, што будзе з Махахеямі, Роўдамі, Барздыкамі, раздзъме іх ветрам па свеце ці згуртуюцца яны зноў у грамаду і ўсё пойдзе, як і раней. И будзе галасіць над іх загонамі Галасніца, шукаць сваё дзіця, і будзе непрыкаянна блукаць па княжборскіх вуліцах Жалезны Чалавек...

ВЫІБАР

Прамільгнула вёска ў адну сумную, хаця і нядоўгую, вулачку, спустошаную спакоем і цішынёй, дрымотай пракавечнага, зляжалага

пяски — маркотнымі сведкамі той былой і вялікай працы, што тварылася тут ці то морам, ці то ледніком. З гэтага пяски, што белымі гурбамі ляжаў уздоўж дарогі, і на самой дарозе, і каля хат без платоў — дзвярыма адразу на вуліцу, лена падняўся рабы, як карова, страшэнна худы і таму, здаецца, неахайны сабака, раздумліва і скрушиліва паглядзеў на машыну, хапатліва азірнуўся на шэрыя хаты, што п'яна валюхаліся па абодва бакі дарогі, нікога не згледзеў, пазяхнуў і зноў лёг у цёплы, як прысак, пясок, ведаючы па вопыту, пэўна, ужо, што ніхто не адзначыць яго руплівасці. Хлеб, як і ўсе вясковыя сабакі, ён павінен здабываць сам, і не пустым брэхам. Худы рабы сабака і апошняя хатка адбегліся назад, і адразу ж пачалося балота, як хаткі вулачку, абціснула з абодвух бакоў дарогу чорным вокам вады, што не ведала турбот, жалезна-рудой твannю, што спачывала ў гэтай цъмянай вадзе, атрутна-яркім бабоўнікам і капытнікам, зараснікамі алешніку, а дзе-нідзе і дубам з ясенем.

Месцам алешнік з ясенем і дубам закрывалі балота, нібыта саромеліся паказваць яго Роўду і Шахраю, не хацелі да пары да часу палохаць іх бясконцасцю і непраходнасцю дрыгвы, аддзеленяя ад асноўнага лесу вадой, ціха і безбаронна задыхаліся і чэзлі ў ліпкім паветры дрэвы на малых лапіках зямлі, што адваявалі яны ў той жа вады. Толькі з мосцікаў, якія ішлі адзін за адным, цяжка плюхаліся ў свінцовыя канавы рабыя балотныя чарапахі.

— Нечысць, брыдота,— пазначыў і чарапах, і балота Шахрай, наглядаючы, як чарапахі нязграбна перакульваюцца ў паветры, аголенай знізу косткай, нібы голым целам, бліскаючы на сонцы. Мацвей змоўчаў, яго заўсёды бянтэжыла і прыгнятала бездапаможнасць гэтых рахманых, хаця і грозных на выгляд стварэнняў, былі яны нечым падобныя на чалавека, якога захаплі знянацку. Чарапах жа тут было шмат, і не толькі ў балоце, вадзіліся яны і ў рэчцы, Мацвей калісьці лавіў іх вудай нават на чарвяка, ледзь не плакаў, выдзіраючы такі каштоўны ў дзяцінстве кручок са змяінай, здавалася, але такой пакорлівай, такой палахлівай пашчы. Яны мёртва трymалі ў гэтай пашчы сваю здабычу, сцяўшы зубы да скрыгату, пэўна, ад няспечнага болю, які ўваходзіў і ў Мацвея, уцятвалі пад уратавальны панцыр адрузлу шыю, адступалі ад цяпла бязлітасных яго рук і толькі што не крычалі крыкам. І крыкам сыходзіла ўсё ў ім, але страх згубіць кручок быў усё ж больш гучны, чымсыці. гэты немы крык. І цяпер ён вінаваціўся ад той міжвольнай сваёй жорсткасці, таму і не адазваўся на слова Шахрая.

— Каб пераўтварыць усё гэта, і жыцця не шкада,— Шахрай як зразумеў яго, вылучыў з таго, што было перад імі, толькі балота,

развёў руکі ў бок гэтага балота. Мацвей пагадзіўся з ім, але зноў нічога не адказаў, а Шахраю, пэўна, хацелася вымусіць яго пачаць гаворку.

— Гэта можна толькі ненавідзець,— ён зноў кіўнуў на балота. Мацвей паглядзеў на Алега Віктаравіча і зразумеў, што памыляючца — той размаўляў сам з сабою, адказваў на нейкія свае пытанні, што хвалявалі яго. І хаця ў душы Мацвея не было нянавісці да гэтых балот, і да балот наогул, яны не толькі засцілі свет, пладзілі з'яд і жоўта марылі княжборцаў ліхаманкамі, але і кармілі іх, адорвалі ягадай-журавінай, давалі траву і дровы і птушку на стол, укрывалі ад ворага. І больш цяжка, і больш вольна ўсё ж дыхалася мужыку за гэтымі балотамі. Мацвей не мог уяўіць свайго Княжбора без балота, але ён ўсё ж паспяшаўся згадзіцца з Шахраем, не хапіла яго вытрымаць і процістаяць вуснам Шахрая, таму, як той раптуча сцяў іх; вачам Шахрая, іх скіраванасці ў нейкую невядомую Мацвею далячынъ, як бы адсякаючы ўсё, што не датычыла гэтай скіраванасці і гэтай далечыні. Ён нібыта ўбачыў рагтам ворага і напружыўся, гатовы да схваткі з гэтым ворагам, зацвярдзеў, як у браню закаваў сябе. І нішто звонку, здавалася, ужо не магло крануць яго, даступіцца да яго душы. І жах апаноўваў бачыць Шахрая такім, але і спакойней было на душы, адчуваючы побач такую моц, калі, зразумела, ты не супраць яго, а з ім. Падобным на яго імкнуўся быць і Мацвей, такім хацеў ён бачыць сябе, калі прыйдзе час сустрэцца з роднай вёскай, хаця ў душы яго ўсё трымцела ад радасці, а ў той жа час і ablівалася крывёю. Няпэўна ўсё было ў ім, пераблытана, змешана ўсё, як у тым балоце, і ён здольны быў бегчы па верхавінах дрэў і паўзі, што рак, ад спапляляючай, радаснай і тым жа часам горкай свайгі памяці. Мацвей, здавалася яму, ужо даўно выпаліў, вытруціў яе, нішто, здаецца, не звязвала яго з Княжборам, усе карані былі абсечаны і заараны, каб не засталося і знаку ад яго мінулага. А цяпер наадварот: ўсё — і. гэтыя задушаныя вадой дрэвы, і спарахнелья масткі, і пужлівия чарапахі — зрабілася да болю дарагім і любым, нібыта ён сутыкнуўся са сваім уласным ценем, які заблудзіўся сярод гэтых балот, знясілены і змардаваны чаканнем і пошукамі таго, каму ён палежаў. Мацвей, і сам не заўважыўшы таго, уступіў і наступіў на гэты цень, цень ускрыкнуў, ускрыкнула ўсё і ў ім. Іх галасы зліліся і нарадзілі плач, галашэнне.

Шахрай і ён, Мацвей Роўда, ужо другі тыдзень калясілі на Палесці, дзе можна, ехалі на машыне, а больш ішлі пешшу. Паабдзіраліся, абнасліся, месячы балоты, былі непадобныя па саміх сябе. Но такім яны выпраўляліся ў гэтую дарогу на новенькай

машыне, самі што з іголачкі, у новых гумавых ботах-бронях, якія яшчэ не страцілі ні складскога бласку, ні паху, у шчытных энцэфалітніках з капюшонамі, у адноўкаўых, з той жа тканіны, што і энцэфалітнікі, штанах. Абмундзіраваліся, агледзелі адзін аднаго і пасмяляліся адзін з аднаго — спадабаліся сабе. Але злінялі яны ў першы ж дзень, як толькі ўлезлі ў балота, балота з'ела бласк і глянец. Палессе падраўняла іх пад сябе, вымаклі па вушы, наглыталіся балотнай тарфянай вады і палеглі каля цяпельца, за ноч і не прасохлі. І другі, і трэці дзень былі падобныя на першы. Да ўсяго цела Шахрай не трывала камароў: не паспываў камар сесці на яго твар ці ўжо адваліца ад твару, як адразу ж уздуваўся пухір. І твар Алега Віктаравіча паступова пакрываўся адзіным вялізным бурым струпам. І гэта здзіўляла Мацвяся. Непахісным, нязломным, як бы ўжо закаваным у браню, і пайшоў Шахрай па спатканне з балотамі, пайшоў — як на вайну, і як жа лёгенька камары-камарыкі, дудары-дударыкі прабілі яго браню, аніякай паshanы і павагі, адзіны здзек толькі. Ад балотнай вады ў Шахрая збіваліся і секліся валасы, утвараючы той сумна славуты палескі каўтун, пра які Мацвей ужо і думаць забыўся. Ён не разумеў, як гэты чалавек мог нарадзіцца і жыць на Палессі, калі яно яму супрацьпаказана. Дзесяці на чацверты дзень марных блуканняў яны дазволілі сабе адпачынак, атабарыліся на беразе рэчкі, што выбягала з тарфянікаў і бегла па тарфяніках, спаласнулі робы, але самі ў ваду лезці не наважыліся: была яна яшчэ крынічна халоднай. Леглі па траву, чакаючы, калі высахне адзенне. Нячутна падкралася машкарэча і, здаецца, грызці не грызла, толькі раніцай Алег Віктаравіч адчуў, што захварэў, апухлі, схапліліся агнём ногі, падскочыла тэмпература. Мацвей настойваў па тым, каб ехаць у горад.

— Дробязь,— адмахваўся Шахрай,— Гэта ў мяне праста алергія на балоты. Цяпер яна ўжо не адстане, пакуль не завершым справу. Моцная і ўчэпістая хвароба нашага веку.

— Пакалення, а не веку,— паправіў яго Мацвей, і Шахрай пагадзіўся з ім:

Няхай і пакалення, сутнасці гэтым не змяніць. Адно да аднаго, а ўсё на тое, каб нам з табой упраўней быць, дзейнічаць больш акрэслена і рашучая.

А яны павінны былі знайсці пляцоўку пад будаўніцтва саўгаса ці калгаса. Добры надзел зямлі, балот і лесу, дзе можна было распачаць меліярацыйную работы і будоўлю. Але пакуль што такога зруchnага надзелу ім не трапляла: то лес быў ужо вельмі стары і магутны, першай групы, то зусім ужо непраходнае балота ці, наадварот,

балотца з мізэрным пластом торфу, а калі ж і было што вартае, то ў такой глушечы — не пад'ехаць і не падысці.

— А трэба ж, каб з мінімальныі затратамі,— засмучана ўздыхнуў Шахрай,— капейку дзяржаўную трэба берагчы. І тарфянікі глыбокія, каб паўсюдна, каб на вякі, і дарога недалёка — на першы выпадак хоць тэхніку, матэрыялы падвезці. І каб усё паказальна, каб сляпы і той убачыў, што такое меліярацыя.

— Княжбор,— адказаў Мацвей, са спачуваннем наглядаючы, як пакутуе Шахрай, расціраючы скамянецля лыткі. Ён яшчэ на пачатку гэтага падарожжа ведаў, што выбар падзе на Княжбор, прадчуваў, але не спяшаўся гаварыць пра яго Шахраю, штосыці стрымлівала яго, невядома чаму, нібыта таксама штосыці прадчуваючы, смуткавала сэрца. Была нейкая ненадзейнасць і штучнасць у той хуткасці, з якою вырашылася ўсё гэта — і пераход на новую пасаду і працу, і гэтая вандроўка па Палесці — гульня нейкая: ідзі туды, не ведаю — куды, вазьмі тое, сам не ведаю — якое. А само падарожжа падабалася, камары, мошкі не дапякалі яго, не назалялі яму, ён пасвяжэў у дарозе, абветрыўся, загарэў, хаця загар да гэтага амаль што і не прыставаў да яго: лупілася цела, але не прымала сонца. Нос дзям'янаўскай пароды лупіцца і зараз, як у дзяцінстве, сонца на гэты раз перамагло дзям'янаўскую пароду, кінула чарноты на скулы, лоб, дадало блакіту, нябёс вачам. І вочы глядзелі зараз на неба, на зямлю, на балоты больш пільна, прыкмячалі ўсё, на што раней і не звярталі ўвагі, слізгацелі з абыякавасцю вандроўніка. Мо вінавата ва ўсім было надвор'e. Дні стаялі ціхія, без подыху ветрыку нават, і сонца не дакучала, у небе і на зямлі задумлівасць, засяроджанасць на нейкай адной думцы. Думка гэтая была спрадвечнай, але не старой. Яна была і ў Мацвею, толькі ён аніяк не мог ухапіць яе, звязаць з тым, што бачылі вочы, што было вакол яго, што адбывалася з ім. Не было ў ім спакою і сущэльнасці, ўсё ўспрымалася паасобку, раздроблена: асобна дрэвы, асобна куст, асобна рэчка і птушка ў небе. А ў прыродзе ўсё было адзіным, хаця і патаемным, апаслівым. Вось гэтай апаслівасці ў сабе таксама не здольны быў зразумець Мацвей. Чаго было перасцерагацца рэчы, калі яна бярэ пачатак з-пад бярозы, бяроза тая не ведае свайго веку, з надломанай галінкі яе капае сок, бярозавік, і там, дзе датыкаеца ён зямлі, дзе праточвае капелька зямлю, з жоўтага разлому гліны, як са шкарлупінкі арэха, б'e крынічка, клякоча бурбалкамі бярозавік, сцюдзёнай празрыстасцю збягае па гліне ў лагчынку і зліваеца з сінню і празрыстасцю іншых крыніц, з цёмнай адстоенасцю вады балот. І крынічка няхай сабе яшчэ і не рэчка, але ўжо ручаёк. І ручаёк гэты з кожнай лукавінкай, з

кожным выгібам пашыраеца, ператвараеца ў рэчку, а яна, пачаўшыся з крынічкі над бярозай, з арэхавай шкарлупінкі, беражліва збірае росы Палесся, дажджынкамі па краплі, краплі, што прынеслі ў дзюбах птушкі, вялікай ужо ракой скроўваеца і коціць да самага сіняга мора. Казка, толькі ніхто яе не прыдумляў, складзена Палесsem, яго дубровамі, барамі, балотамі, ніцымі лозамі і ракітамі, мо знарок складзена, каб укалоць, пацвяліць чалавека ўбоствам яго фантазіі, убоствам тых прамых і панурых рэк, што стварае ён. Мацвей глядзеў на гэтую пераменлівую, кожны дзень новую казку, і яму карцела адцягнуць, адтэрмінаваць тое імгненне, калі ён застанеца адзін на адзін з зямлёю, даручанай яму тэхнікай, насцярожвала само слова «меліярацыя». Мялі, перамолвай. Хаця, што ён ведаў аб ёй. Бачыў неяк хлапчуком яшчэ, як загарэліся асушаныя тарфянікі. Жыў ён тады ў невялічкім і сумным некалі пагранічным, паміж Заходнім і Усходнім Беларуссю, гарадку, і адбітак пагранічнасці, раз'яднапасці, вайны, якая толькі што скончылася, адчуваўся там яшчэ ва ўсім; пачуццё абыздоленасці і нейкай закарэлай як бы пакрыўджанаасці згадвалася ў крывых і пратыленых вулачках, ацалельных, але напаўразбураных цэрквах і касцёлах, у той журбоце і асуджанаасці, з якой глядзелі на свет маленъкія, з накіднымі жалезнымі заваламі польскія і яўрэйскія крамы; гэта згадвалася і па тым, як паводзілі сябе людзі, негаваркія, задуменныя, яшчэ не зусім усвядоміўшы, што ж такое адбылося. У вёсцы Мацвея, у Княжборы, была толькі школа-сямігодка, і ўсе княжборцы, якія вучыліся далей, прыйшлі праз гэты гарадок. Жылі на прыватных кватэрах, толькі па выхадныя ездзілі дамоў. Рабочым паяздком, а то і на таварняку ехалі да раз'езда, ад якога да Княжбора сцежкамі рукой падаць — пятнаццаць кіламетраў. І вось па гэтым перагоне ад гарадка да раз'езда Мацвей упершыню ў тое выпускное лета ўбачыў меліярацыю, убачыў з акна вагона і запамятаў як нешта шчымліва сумнае, як само жыццё ў пагранічным гарадку.

Рабочы паяздок, здавалася Мацвею, калі ён ехаў дамоў, бег праз вайну. Па-за гарадком ён адразу я« трапляў у клубы густога, едкага да слёз дыму, расхлябаныя вокны і тамбуры вагонаў не маглі стрымаць яго. Гарэлі нехача і чадна маладыя бярозы, хвоі, алешнік. Яны выраслі на балоце, і іх нялёгка было запаліць. Працягвалі расці і піць балотную воду і тады, калі іх пазбавілі глебы, трактарамі і бульдозерамі зграблі на паласу адчужанаасці, сцягнулі ў вялізныя валы, і яны спляліся, пабраліся голлем і скалечанымі стваламі адно з адным, ляжалі — як у брацкай магіле, уставіўшы ў неба сухажылле каранёў, толькі для блізіру прыкіданыя зямлёй. Таму такі едкі быў дым, полымя

не прабівалася вонку. Дым слайся нізам, як на папялішчы паўзalітай вадою хаты. І здавалася, што гэта менавіта так і ёсьць: гарыць нейчая хата. Тады, яшчэ падлеткам, Мацвей, ды і ўсе, хто ездзіў рабочым паяздком, не разумелі, як гэта так пусціць агнём, кінуць па вецер столькі дрэва, такога неабходнага, такога дарагога адразу пасля вайны. Было ў гэтym нешта па-за іх розумам, аднолькава па-за розумам селяніна, дарослага і дзіцяці. Сцягнутыя ў кучу, пакалечаныя дрэвы, глыбокія траншэі-канавы з брустверамі свежакопанага белага і чырвона-рудога пяску, куродым, гар, сажа. І нідзе ні душы. Толькі паяздок, што хапатліва бег прэч адсюль на чыстае паветра, да нескалатушанай зямлі. Усё было проста і жахліва, адтуль, з не такога ўжо і далёкага мінулага.

Усё было проста і жахліва і побач з гарадком, у якім вучыўся Мацвей. Непадалёку ад гарадка стаялі дзве вёскі за тры кіламетры адна ад другой. Ляжала між імі напаўсухое балотца, бегла сярод гэтага балотца невялічкая крынічная рачулка, вадзілася ў той рачулцы нават стронга. Рай зямны для дзятвы. Пачынаўся гэты рай з вясны, як толькі сходзіў снег, уgravалася зямля і можна было бегаць па ёй і босаму, калі хутка рос даўкі на смак малады і сакавіты аер. Асабліва вабіла рачулка хлапчукоў, калі рак сядзеў у норах яе з ікрой пад хвастом, калі прыспываў час цвісці аеру, аер яшчэ не стрэліў кветкай, а толькі рыхтаваўся стрэліць, быў зараджаны ёю, песціў між сцяблін каля кораня хрусткую і салодкую завязь яе. Вось па гэтую завязь і шлі да рачулкі, да балотца хлапчуکі. І аднойчы, здабываючы яе, здабылі парашут. Пачалі капаць далей — і адкапалі самалёт. Наш, савецкі самалёт, які зблі немцы перад самым ужо канцом акупацыі. Балота паглынула яго, хлапчуکі адкрылі. Быў мітынг. На мітынгу зачыталі пісьмо, якое лётчык не паспей паслаць сваёй маці. Пісьмо ўратаваў і данёс да нашых дзён цэлулоід планшэткі лётчыка. Захаваўся і лётчык, тое, што засталося ад яго, калі ўпаў самалёт. Мёртвы, у балоце, у кабіне скалечанага самалёта, ён сядзеў больш як дзесяць гадоў, мёртва тримаючы штурвал перабітымі ў локцях рукамі, больш як дзесяць гадоў ён чакаў, калі вырасце над ім аер, калі набракне ікрою рак, калі па гэты аер і рака прыйдуць дзеци. Балота паглынула лётчыка, але захавала яго для дзяцей такім, якім ён быў у апошнія імгненні свайго жыцця. І ён быў не страшны дзецям, таму што на ім не было і адбітку смерці, аб гэтym паклапацілася балота, ён ляжаў, як у маўзалеі, як ляжаць усякія там Тутанхамоны ў сваіх пірамідах. І Мацвей упершыню адчуў вялікую літасць балота, як жывога чалавека з памяццю і розумам адчуў.

Але ж мо гэтая знаходка і прыцягнула да балотца людзей, адразу

пасля мітынгу на тым месцы, дзе знайшлі самалёт, паставілі абеліск, а потым пачалося і асушэнне балотца, рапчулу спрамілі, паглыблі экскаватарам метраў да пяці, высклі кусты, і вёскі, што стаялі адна супраць адной за насыпам белага пяску, за кучамі алешикі і пнёў, перасталі бачыць адна адну. Гэтыя кучы так і не паспелі прыбраць. Над імі закурэў спачатку тоненъкім струменьчыкам дым, і струменьчык гэты то знікаў, то з'яўляўся зноў, нібыта хтосьці дыхаў там, у глыбіні, уцягваў і пускаў дым, і дыханне яго рабілася ўсё больш гарачкавым і ліхаманкавым, і дыму большага, пакуль не зацягнула ім абедзве вёскі, якія стаялі паміж гэтымі тарфянікамі, і толькі пасля гэтага захваляваліся сяляне, не было чым дыхаць каровам, кінуліся тушыць, ды было позна, агонь быў ужо глыбока ў зямлі, тачыў яе норамі і хадамі. І небяспечна было ўжо хадзіць па зямлі, па балоце, куды больш небяспечна, чымсьці па дрыгве. Ад дрыгвы яшчэ быў паратунак, а торф, што скапіўся агнём, нічога не аддаваў назад, жэр усё. На вачах у Мацвея гэтае жудаснае пекла паглынула карову. Ён паспей паглядзеў толькі ў очы ёй і ўбачыў такі жах, што здрягнуўся, очы яе не наспелі нават набрыняць слязьмі, такая была спякота, яна і не замычэла, не раўнула ад болю, роў яе спапяліўся ў перасохлай, разадранай ад пакут глотцы, карова толькі вываліла даўжэны да неверагоднасці язык, нібыта прагла адкусіць яго, і пайшла пад зямлю, абсмеленая і спечаная адразу, пры жыщці яшчэ. Пасля таго балота гарэла месяц, і месяц было не прадыхнуць ні ў адной, ні ў другой вёсцы і ў гарадку таксама.

Згарэў і абеліск — памяць аб лётчыку, які загінуў пад балотам, праваліўся пад зямлю. Быў — і няма. І маўклівасць, з якой ён знік, непрыкметнасць, з якой гэта адбылося, больш за ўсё ўразілі Мацвея. Абеліск і цяпер стаяў паміж ім і той справай, да якой ён сябе рыхтаваў. Пра лётчыка Мацвеі успомніў недзе ўжо ў капцы іх сумеснай з Шахраем паездкі на Палессе, калі яны паспелі нагаварыцца, што яму рабіць з гэтай зямлёй і якой яна будзе пасля яго працы. Карціна, якую маліваў Шахрай, была прыгожай. Плёскала, біла ў бераг хвалямі мора — вадасховішча, якое створыць ён сам. Яго павольная і журботная рэчка пераўтварылася, ёй наканавана было стаць магутнай воднай артэрыяй, якая звяза гэты край з пяццю сапраўднымі морамі. І плылі па ёй марскія параходы, і ляцелі над ёй марскія чайкі, а там, дзе былі балоты, чэзлыя кусцікі алешикі і лазы, сцяною стаяла пшаніца, хвалявалася пшанічнае мора. І паўсюдна жывёлагадоўчыя комплексы, амаль што гарады на месцы вёсак. Цудоўная карціна, але, але...

Ён не быў бы Роўдам, не быў бы палешуком, Дзям'янам з самага

сэрца Палесся, калі б безразважна паверыў Шахраю. І карціна, якую намаляваў яму Шахрай, грэла яго толькі дзень. А потым ён звыкся з ёю і пачаў думаць. Быць памяркоўным — гэтага патрабавала само Палессе, яно таксама было ў роздуме. Нястомна і безупынна думалі і нашэпталі нешта сваё рэкі, што беглі між травы і пад зямлёю, пад падманным берагам, утвораным, сатканым з той яга травы. І гэты бераг-дыван увесь час угінаўся пад нагамі, пагражаў падламацца, парвацца і ўцягнуць чалавека, які не думаючы ступіў на яго, уцягнуць так, што і бурбалак ад яго не застанецца. Думаў лес, шапочучы веццем, калі набягаў ветрык, а ў спакоі некуды збягаючы сам, ці не ў вечнасць, тую самую вечнасць, якой заўсёды ўласціва думка, у якой і жыве думка. Лес, дрэвы і жылі гэтай думкай, здабываючы яе глыбока ў зямлі. сваімі каранямі. Думалі антоны-буслы, што ў белых світках выйшлі на сенажаць і замерлі, зачараваныя самі сваімі світкамі і адзеннем, у якое прыбралася зямля, абяцаючы добрую восень і зімку. Дзеля гэтага і працавалі рэкі, дубровы, сонца, птушкі і мурашкі нават. І Мацвей таксама працаваў дзеля гэтага, ён разумеў, што гаспадарыць па гэтай зямлі, як гаспадарылі раней ён і іншыя палешукі, нельга, цесна ўжо. Ён кожны год усё больш і больш адчуваў, як душаць яго балоты. Не хапала зямлі, не хапала прастору яму і яго тэхніцы. І гэта ў той час, калі столькі зямлі, здавалася, без аніякай карысці марна гіне, захоплена балотам, дрыгвой. Але, з сумам гледзячы на балота, ён бачыў на ім і абеліск, і дым, што едка вісеў над вёскамі і гарадком. І балота рабілася як бы часткаю яго самога, яно, здавалася Мацвею, ведае аб ім больш, чым ён сам ведае пра сябе. І не падымалася яго рука на гэтае балота, нібы нешта разумнае было перад ім, здавалася, што балота мае і памяць. На тым я?а балоце, на якім жылі буслы, рос аер, рос, жыў і ён сам, Мацвей Роўда, пакаленні княжборцаў раслі і жылі. Ён жа сам выйшаў з аера, антонаў-буслой, таму і адбыўся, што былі ў ім і вакол яго: буслы, аleshnіk, аер, рачулкі і крыніцы, балота і абеліскі. І сёння яшчэ слёзы ў яго вачах ад таго дыму, праз які ён ездзіў рабочым паяздком, шчыміць сэрца, калі прыгадваеца абеліск, які паглынулі агонь і зямлю. Пра ўсё гэта Мацвей і расказаў Шахраю, калі яны пераначавалі каля рэчкі і зноў рыхтаваліся ў дарогу. Шахрай, як заўсёды раніцай, галіўся, прыстасаваўшы абломак люстэрка да алешыны. Яму заставалася толькі разы з два правесці брытвай, але якраз па тым месцы, дзе і сядзела тая злаўмысная дакучлівая радзімка, як след, пакінуты куляю ад стрэлу ва ўпор. Шахрай баяўся парэзаць яе, як агню, таму што за гэтым блузніўся яму рак, і мо з-за боязі рэзаўся, колькі галіўся. І цяпер Шахрай памацаў радзімку пальцам, нібыта хацеў пераканацца,

ці не знікла яна, паднёс і адвёў брытву, і рука яго дрыжала. І гэтая няўпэўненасць Шахрая была ў навіну Мацвею, вымушала яго адначасова быць асцярожным і шчырым. Але абачлівасць перамагла, збаяўся і свайго недарэчнага, як яму здавалася, хвалявання, і таго, каб не сказаць чаго-небудзь лішняга пад руку Шахраю. І, пэўна, усё ж сказаў, толькі пачаў пра абеліск, пра лётчыка.

Алег Віктаравіч рапчуя і злосна правёў брытвой па шчацэ, змахнуў пену, і паплыла па падбародку чорная стужка крыві.

— Зноў, так і ведаў, дагалюся да раку,— з прыкрасцю прамовіў ён і не выгрымаў, закрычай: — Пад суд, пад суд за такія справы!

— Каго пад суд? — не зразумеў Мацвей,— За якія справы?

— За такія... І колькі гектараў тарфянікаў згарэла? — ён беспаспяхова спрабаваў спыніць кроў і адэкалонам, і ёдам.

— Да тысячы паўтары.

Шахрай амаль застагнаў:

— А мой дзед з кумам трыццаць гадоў, да рэвалюцыі яшчэ, судзіліся за паўтары дзесяціны... Ды... Гэта толькі адной бульбай каля трохсот тысяч рублёў. Ды гэта ж наш саўгас ці калгас, які мы толькі думаём будаваць, спалілі... Пазнаю, пазнаю, хто пад суд пайшоў? — Кроў усё яшчэ бегла.

— Ды ніхто, здаецца. Стыхійнае ж бедства...

Стыхійнае бедства Мацвей уплёў, каб паслухаць, што скажа Шахрай. Сам ён так не думаў, не думаў так і Шахрай.

— Пазнаю, пазнаю, стыхійнае бедства. Нічога неверагоднага няма сёння... Залатое дно, павер мне, Мацвей, у нашых палескіх тарфяніках. Жылінскі недарэмна ж, і калі, і колькі той тэхнікі было — лапата, пайшоў у наступ на гэтае дно. Дваццаць пяць тысяч кіламетраў каналаў лапатаю... — І раптам, як хто кухталя яму ў бок сунуў: — І ты сумняваешся, што меліярацыя — залатое дно? — Кроў яму так і не ўдалося спыніць.

— Ды як вам адказаць...

— Шчыра, як я пытаю цябе...

— Шчыра — не. Кожны старшыня калгаса за меліярацыю. Гэта ж раз-два — і ў дамках. Патрэбны нам новыя землі, тыя, што маем, ужо спустошаны. І латка на латцы. Але...

— Што але, працягвай,— Шахрай урэшце спыніў кроў і цяпер ляпіў на радзімку пластырь.

— Ды так, дробязі, эмоцыі. Карова з адкусаным языком, і тое ж стыхійнае бедства, і характар наш... натура наша...

— Які характар, якая натура?

— Шырокія мы і багатыя.

— Не разумего,

— А што разумець? Кітаець у кашы на гарбу на гару зямлю цягне, каб граду нейкую займець, японець галінкі, сучкі, кару збірае — і. ўсё да справы. А мы маєм вунь колькі гэтых дрэў, і зямлі, і балот, вокам не ахапіць, аж галава кружыцца.

— Усё роўна пе разумею. Гэтаму ж толькі радавацца трэба.

— А я і рады. Толькі галава кружыцца, кажу. Іншым разам не-не дый наведае думка: былі б мы трошкі не такімі багатымі...

— Заносіць цябе, Мацвей. На самым пачатку, бачу, заносіць,— у голасе Шахрая не было асуджэння, а толькі цікавасць, і Мацвей загаварыў больш смела.

— Мо і так, нас усіх заносіць. Гарэлку піць дык піць, каб усім чарцям моташна было, будаваць дык будаваць, а крышыць... Сакера наша мужыцкая — толькі першы раз ёй цюкнуць, з болем, з крыкам адзін палец наважыцца адсекчы. А потым ужо можна і ўсю руку преч. Не шкада ўжо ні рукі, ні галавы, калі пачалі гваздаць — дык гваздаць, каб на ўесь свет бачна і чутна было. Сакеры самыя вострыя, цвікі — такіх нідзе ўжо і няма. Я на цаліне быў — я бачыў.

— Адтуль, я думаю, і эмоцыі. Усё ўжо ў цябе?

— А вам што, мала?

— Дастаткова... Цікава, цікава. Я сам аб гэтым неаднойчы думаў. Але ж як, па-твойму, ставіць праблему, калі не падзяржаўнаму. Шкада будзе, калі я памыліўся ў табе. Кожнай новай справе патрэбны новыя, маладыя людзі. Усё новае бязлітасна да старога.

— Вы хочаце сказаць — і да зямлі.

— Так, і да зямлі. Мы перакрайвалі адносіны, цяпер прыспеў час перакрайваць зямлю. Таму і свет больш суроўы. Ты не знаходзіш?

— Дакрануліся да запаветнага, да недатыкальнасці...

— Да запаветнага — так, а наконт недатыкальнасці, прабач мне... Есці, жраць, разумееш, свет хоча. Ты жыў у гэтым суроўым свеце, таму я цябе і знайшоў. Так, знайшоў я. Ведаю, рос без бацькоў. Ведаю, быў на цаліне. Ты думаеш, мне гумар твой спадабаўся, акрамя ж гэтага, за табой яшчэ нічога няма. Я першы, пэўна, хто курсавыя твае і дыпломну тваю да канца дачытаў.

— Ну і як?

— Супчик жиценькій, но наваристый... Пчаляр.

Мацвей засміяўся. Ён мімаволі, сам не прыкмячаочы

таго, працягваў усміхацца і цяпер, калі яны пад'язджалі ўжо да Княжбора. Вяртанне яго ў родную вёску нельга было лічыць ні прыемным, ні вельмі жаданым, яно больш было абумоўлена тым, чаму

ім'я: осознанная необходимость. Выклікалі на бюро, спыталі:

— Вымовы ёсць?

— А як жа? — здзівіўся нават наўнасці такога пытання Мацвей,— I прости́я, і строгія... Але з занясеннем — яшчэ не. Чаго няма, таго няма,— члены бюро засмяляліся, а ён хапатліва прыгадваў, дзе і калі саграштыў, і рыхтаваўся яшчэ да адной вымовы, мо і да гэтай — з занясеннем. Што гэта за старшыня каlgаса, калі ён не гатовы атрымаць вымову, а грэх на яго душы быў яшчэ свежы, цёпленькі яшчэ. Дзён са тры перад тым, як адбыцца бюро, зазірнуў ён са сваім галоўным інжынерам і сябрам яшчэ па інстытуце Паўлам Рачэўскім на пасеку. Пчаляр пачаставаў іх бражкай, і трэба ж так... Калі не шанцуе, дык ужо не шанцуе, да гэтага варта было сакратару райкома чхнуць у яго бок і ён чуў, а тут... Толькі яны з Паўлам выплі па два кубкі той бражкі, намерыліся трэці браць, як сам ужо вось ён, тут. Сам быў за рулём, а побач з ім сядзеў яшчэ хтосьці, незнамы Мацвею. I гэты незнамы пачаў выдзірацца з газіка, быў ён высокі, крыху сутулаваты і кабінетна чисты з твару. I хаця гэтую яго кабінетную ўходжанасць крыху пісавалі велікаватыя вушы, Мацвей здагадаўся: начальства, не менш як абласное, а мо і больш высокое. А сакратар райкома з машыны не стаў вылазіць, націснуў на гудок, прачыніў дзверцы:

— Чым займаецца?

— Трутняў лягчаем,— зашумела, пэўна, ужо ў галаве ў Паўла.

Роўда хацеў быў растлумачыць неяк больш далікатна, чым яны тут займаюцца, але яго апярэдзіў Шахрай, а гэта ён быў з сакратаром райкома.

— I колькі ўжо лягчалі? — сур'ёзна і строга запытаў Шахрай Рачэўскага. Той не саступіў, зыркнуў вокам па тры кубкі, што стаялі з бражкай перад ім:

— А вось ужо да чацвёртага прыступі.

— I колькі ж часу на гэта патрацілі?

— Ды вось, лічыце, ад раніцы,— плюнуў на тлумачэнні і Роўда, усё роўна гарэць.

— Лайдакі,— незразумела, ці то пазайздросціў ім, ці то асуздзіў іх Шахрай.— Мы вось з сакратаром ад суседа вашага. Там за пайгадзіны на нашых вачах амаль тузін парасяць выхаласці. Трутні...

Вось за гэтых трутняў на бюро і рыхтаваўся панесці кару Мацвей Роўда. I было яму вельмі сумна: свой жа брат старшыня сядзеў перад ім, з'едлівы, зубасты, і гэтая з'едлівасць яго была Мацвею куды больш страшнай, чымсыці тая вымова. Усплыўць на бюро трутні — і хоць у пастухі падавайся, хоць на Камчатку збягай,

уплятуць у байкі і паданні, знайдуць пад зямлёй, засмяюць на векі вечныя. І Мацвей ужо чую гэты іх рогат. Ах, як не хапала яму на ту ю хвіліну Рачэўскага, ён паказаў бы яму саву смаленую, навучыў бы, як трутняў лягчаць.

— Нішто сабе кадр, біты, а за аднаго бітага двух нябітых даюць,— парушыў цішыню, якая здалася Мацвею ўжо вечнай, Хведар Ліпай, той самы сусед, ветэрынар якога быў асам, здольным выхаласціца за паўгадзіны на вачах начальства тузін парасята. Яго, Ліпая, больш за іншых баяўся Мацвей Роўда. Гаспадарка ў Ліпая ўзорная, таму ён ні бога, ні чорта не прызнае. Мінульым годам пабудаваў у калгасе рэстаран. І такі, што ў сталіцы зайдзросціца будуць, майстроў, разъбяроў па дрэве выпісаў з Прыбалтыкі, шэф-повара зацёг з міжнароднага поезда вагона-рэстарана. Другога на месцы Ліпая за гэты рэстаран і начальства, і той жа брат старшыня задзяўблі б, зацюкалі, а Ліпаю хоць бы што. Усе да яго з паклонам, руку ловяць, у очы зірнуць імкнуща: віншум, віншум, Хведар Кандратавіч, прыйдзе Новы год, Першамай, маўляў, не забудзьце пра нас, столік нам, майце на ўвазе. Вось што такое Ліпай. І гэта не дзеля прыгожага слоўца, Зорка Героя ў яго кішэні, і зноў не ў пераносным сэнсе, на самай справе так і ёсць. Зорку гэтую залатую без дай прыгчыны на свет божы ён не дастае. Вось і цяпер сядзіць ён перад сваім братам старшынёю ціхі, сціплы, пінжачок на ім нейкі куртаты, але варта паглядзець на Ліпая, калі ён наладзіцца па нейкай справе даставальнай, накшталт той, што ў мінульым годзе вертануў. Самавіты і мажны, пры поўным парадзе, да міністра ўваліўся, кангрэсмен, сенатар амерыканскі, а не старшыня калгаса, што на Палессі, і вокамгненна ўвесь парк сваіх камбайнаў абнавіў. Дваццаць камбайнаў купіў адразу. Нікому, акрамя Ліпая, у раёне, ды нават і ў вобласці, не адужаць гэтага. Канец года, грошай ні ў кога за душой ані. рубля, а Ліпай, спатрэбіцца яму, і крэйсер можа купіць. І трутні гэтая клятвя, калі б ён быў у галоўнай ролі, на карысць бы яму пайшли. Як піць даць усе кілі б не з яго, старшыня калгаса, з сакратара і гэтага, кабінетнага, пацяшаліся б. Во, маўляў, сказануў, во ўрэзаў. А яму, Роўду, шыю намыляць і паголяць, і галоўным цырульнікам будзе той жа Ліпай.

Але ўсё атрымалася не так і зусім нечакана для Мацвея.

— У Княжборы сваім даўно быў, ты ж княжборскі? — спытаў яго сакратар райкома.

— Княжборскі, гадоў сем-восем назад быў там,— шчыра адказаў Мацвей, не разумеючы, навошта гэта сакратару, але цалкам разлічваючы на яго літасць, як здаючыся яму, А скажы, Мацвей

Антонавіч,— гэта падаў голас Шахрай,— ці не з таго ты самага Княжбора, у якім калісі валоў сеялі?

Ну, пачалося, Мацвей успрыняў гэтае пытанне як пераходнае да галоўнай тэмы, княжборскі фальклор ён ведаў добра, хоць і мінула восем гадоў, калі апошні раз сустракаўся са сваімі землякамі. Было такое з яго аднавяскочамі, з княжборскімі мужыкамі, якіх толькі казак пра іх не расказваюць. У Балгарыі, гавораць, усё было ў Габраве, ну, а тут — у Княжборы. Вырашылі і пастанавілі княжборскія мужыкі, каб кожны меў сваіх валоў і каб раслі яны хутка, як расце трава ў полі, як жыта ці бульба, паобразалі валам хвасты і пасадзілі ў зямлю. І паліваць кінуліся. Да сённяшняга часу, гавораць, паліваюць і чакаюць, чакаюць, калі волікі з зямлі прарастуць і ў ярмо іх можна ставіць. Так што закід зразумеў ён і палёгку нават адчуў, пазбавіўся суму:

— А вы што, тых волікаў на ўлік ужо ўзялі, уключылі ў план мясанарыхтовак?

— Гарачы, гарачы,— ухваліў Ліпай,— плюнь на яго — пара ідзе.

— Уключылі. І трутняў уключылі. Дарэчы, ты іх ужо ўсіх выхаласці, можна іх і на сяўбу?

Адчувалася, што слова гэтая сакратарскія не дайшлі да членаў бюро, не разумелі яны сакратара, таму што нічога не ведалі з апошніх падзеі, пяўцямна круцілі галовамі, чакалі тлумачэнняў. Толькі Ліпай, здаецца, ужо нешта цяміў, як певень на седале, сядзеў на крэсле, лыпаў вачыма то на сакратара, то на Шахрая, то на Мацвея. Мацвей знікавеў і маліў адно: хутчэй усё тут скончылася б; супакоіўся і не адводзіў вачэй ад Шахрая.

— Каму і калі перадаваць справы? — як бы збоку, пачуў ён уласны голас і хацеў ужо адвесці вочы ад Шахрая, ды не здолеў. Яны як бы сышліся, сашчапіліся позіркам, выпрабоўвалі адзін аднаго, гнулі, ламалі, але ні адзін не меў перавагі. Мацвей пад выпрабавальным яго вокам нібыта зашпіліўся на ўсе гузікі і, не міргнуўшы і вокам, гатовы быў рушыць па яго вочы, прайсці скрозь іх, крочыць на вуліцу, і не праз дзвёры, а так вось, не збочваючы, праз акно. Але тут на твары Шахрая нешта зварухнулася. Шахрай падміргнуў яму. Мацвею падалося, што ён памыліўся: гэта было неверагодна. Але памылкі не было. Шахрай усміхаўся, ён рагатаў, толькі рогат быў унутры яго і чутны быў толькі Мацвею.

— Я табе яшчэ прыгадаю трутняў.— Тут таксама не было пэўнасці — прагучалі ўсім гэтая слова, вымавіў іх Шахрай ці гэта толькі прымроілася Мацвею.

— Я думаю, усё, таварышы, ясна. Кандыдатура таварыша

Роўды не выклікае сумненняў. А таму пытанне аб асвабаджэнні яго ад былой пасады ставім на галасаванне.— Шахрай звяртаўся ўжо да членаў бюро і не глядзеў больш на Мацвея, нібыта таго і не існавала. И Мацвей адчуў, што сапраўды яго ўжо няма тут. Ён адмаўляўся верыць сваім вушам: з-за нейкіх трутняў і пытанне аб звольненні, забыўся, што сам жа прасіў звольніць яго... Але ж гэта было несур'ёзна.

А Шахрай між тым працягваў:

— Як бачыце, таварыш Роўда і не адмаўляеца. Як ад камуніста, мы ад яго і не чакалі іншага. Балоты ведае па Княжборы, так што будзем галасаваць. Бюро рэкамендуе вас, таварыш Роўда, начальнікам БМУ меліярацыі.

— Але ж я не меліяратар,— пасля ўсяго, што тут адбылося, Мацвей быў ужо не здольны на здзіўленне, але такога павароту ён не чакаў.— Я супраць... У сваю гаспадарку, калі вы не разумееце жарту, я згодзен нават пастухом...

— Жартаваць будзем потым, таварыш Роўда, у іншым месцы. А зараз тут, як бачыце, бюро, і бюро дае вам партыйнае даручэнне. Колькі гадоў вы ўжо ў партыі?

— Я нічога не петру ў меліярацыі, я не ведаю...

— Не ведаеш — навучым, не ўмееш — пакажам, не хочаш — вымусім. Мы вас не на пасеку бражку піць пасылаем. Статут апошні раз калі чыталі?

Вось так усё там і адбылося. А мо й не так, а мо й не там. Калі так, калі там — проста, вельмі проста ўсё, толькі ці разумна. А ці бывае проста ўсё ў людзей, у кожнага ж свой падыход да жыцця, пачатак і канец, нараджэнне і смерць, яны ж не падпрадкаваны ні загаду, ні прадпісанню...

Зямля, Палессе, расчыніліся перад Мацвеем і Шахраем, як у першы дзень свайго стварэння. Княжбор і княжборцы толькі ніткай дарогі прашылі зямлю, звязаліся ёю з белым светам, але ж нітка гэтая была вельмі нетрывалая, хаця яе спрабавалі ўмацаваць немцы, фашисты, калі прыйшла сюды вайна. Княжбор у той час з усіх сродкаў перамяшчэння ведаў толькі калёсы. Але там, дзе праходзілі вол і конь, гразлі аўтамабіль і танк. Немцы рукамі княжборцаў зрабілі гаць, гаць па свой нямецкі лад — дуб, ясень, хвою паклалі ўпоперак дарогі. Дуб, ясень, хвоя — дваццаць кіламетраў, падскоквай на кожным метры, на кожным слове. Здавалася, што сама жахлівая памяць аб мінульым кінулася пад колы іх машыны, страшная памяць аб тым, як бедавалі коліс тут людзі. 1 сонечны поўдзень на гэтай дрогкай дарозе быў поўны дакору. И само сонца скакала на небе, як п'янае, кулялася, надала ў балота і ўставала чорным у барве іскраў,

што сыпаліся з вачэй Мацвея і Шахрая.

Але яны абодва мужна трывалі, Шахрай быў у панцыры, у брані сваёй варожасці да балота і дарогі. Упершыню праблukaўшы тыдзень па Палессі, здолеў закаваць сябе ў ту ю самую браню і Мацвей. Ён сам з Княжбора, здавалася, ведаў аб ім усё, з галавы вылецела толькі вось гэтая гаць, мо таму, што ніколі не даводзілася ездзіць на машыне. Усё больш пехатою, на сваіх двух ніколі не дрока.

Не вытрымаў вадзіцель:

— Калі ж скончыцца гэты здзек, душу ўжо нудзіць. Машыну шкада.

— Ужо трошкі засталося, зараз выскачым,— паабяцаў Мацвей і сурочыў. Парвалася і тая нетрываляя нітка, якая вяла іх да Княжбора. Газік упёрся ў размыты паводкай масток.

— Прыехалі....— вылайця Шахрай.

— Справа, здаецца, абезд,— і Мацвей з вадзіцелем, не адчуваючы знямелага цела, прайшліся па гэтым аб'ездзе.

— Тут не на машыне, а ў пасталах добра было б,— сказаў вадзіцель, калі яны зноў выйшлі на дарогу.

— Уключай раздатку, выдзірайся сам, а мы пешшу,— і Шахрай не ўседзеў больш у газіку.

— Мо пачакаем, пакуль праскочыць аб'езд, дапаможам, калі што? — Мацвею было няёмка перад шафёрам, якога яны пакідалі аднаго, нібыта гэта ён, Мацвей, знарок разбурыў той мосцік. Але Шахрай адмахнуўся ад яго:

— Залезе, закапаецца, мы яму не дапаможам. Прышлём трактар. Рушылі.

І яны рушылі. І адразу за мосцікам, за аб'ездам, Мацвей адчуў, што пачаўся ўжо Княжбор, хаця яго і не відаць, і не чуваць было. Не відаць было і загонаў, дзяляннак, мільганула толькі між чорных волых, шэрых дубоў, асветленых сонцам бяроз прасла, мільганула і згубілася, знікла, каб праз крок-два выбегчы да самай дарогі: дзень добры, блудны сын, гэта твая бацькаўшчына, вось яе пачатак. Княжбор гэтым праслам пазначыў свае ўладанні, свае межы. І гэта нічога, што шэрыя і чорныя ад часу, ветру і дажджоў жэрдкі даўно ўжо спарахнелі і паламаны нават. Галоўнае — жэрдка працягнута і слупкі стаяць, лазою перавітыя, нераўня, канечне, яны тым, пагранічным слупам. Але ўсё ж уладарны герб Княжбора нябачна ёсць і на іх, прыкладзена была да іх сялянская рука, і яна перасцерагае: не чапай, не пераступі з благой думкаю, гэта наша, гэта мы. Тут мы жылі, жывём і будзем жыць вечна. І яшчэ адным знакам гэтага іх жыцця

была пазначана зямля — могілкамі, павязана сцежкамі, абкружана сцяжынкамі, ледзь прыкметнымі, што пратоптаны зусім нядаўна, і глыбокімі, даунімі, выбітымі, сходжанымі да белага пяску. І гэтыя сцежкі і сцяжынкі, могілкі ўголас уводзілі ў вушы Мацвею: Княжбор, Княжбор, Княжбор.

І як бы яшчэ раз сцвярджаючы гэта, Мацвей адразу ж за могілкамі ўбачыў валоў, што лена валюхаліся па схаваным за кустамі полі, пачуў голас, які падганяў іх:

— Цоб, цоб-цабе, ваўкарэйны.

Мацвей з Шахраем падышлі да поля. Аркадзь Барздыка — Мацвей пазнаў яго адразу — абганяў бульбу.

— Дзень добры, бог помач вам! — бадэра павітаўся з Барздыкам Шахрай. Мацвей таксама хацеў сказаць нешта добрае, але перахапіла голас.

— Дзень добры, начальнікі,— панура і неахвотна азваўся Барздыка, мімаходам зыркнуў толькі на Шахрая, як усё роўна і не стаяў побач з ім ён, Мацвей. І Мацвей разгубіўся і пакрыўдзіўся, нібыта ён ехаў толькі дзеля таго, каб сустрэцца з Барздыкам. І той сустрэў яго, але прызнаць не пажадаў. Але крыўда і разгубленасць зніклі імгненна, як і з'явіліся: над'ехаў да іх і спыніўся газік. І Мацвей зразумеў, што ён адвык ад Княжбора. Не Барздыка забыў аб ім, а таму і не прызнаў: ён забыўся пра Барздыку, свайго аднавяскочуца.

Княжборцу, а асабліва Барздыку, кожны чалавек, кожны гараджанін, які вось так вольна крочыць у такі гарачы час па дарозе — начальнік, а калі ў яго яшчэ партфель ці, горш таго, ён яшчэ і пры машыне — вялікі начальнік. І аб чым яму гаварыць з гэтым начальнікам — каб хлебам, сенам ці дрывамі дапамог, не дапаможа. Ці ж варта тады зубы выскаляць, языком мянціць, марна траціць час. Вунь якое ў яго поле, пакуль сонца не зайдзе, трэба ж управіцца з ім, алагнаць кардоплю. І стаіць ён зараз перад імі, начальнікамі, як валы яго стаяць, глядзяць у зямлю, жуюць жвачку, чакаюць каманды паганятага. Панукне ён іх, напнуть яны хрыбціны, худыя і ў гноі яшчэ зімовым азадкі, крануцца і пабрыдуць. Барздыка, Мацвей разумее гэта, знарок не глядзіць на яго, і на Шахрая не глядзіць, утаропіўся ў зялёныя шаты маўклівых дубоў. На голле дубоў ужо сіненька прыпадае вечар, змрок спаўзае з голля, макавак дрэў і хутка-хутка прыпадзе да каранёў, упадзе на траву — і настане вечар. А вечарам у Барздыкі новы клопат: мо ён і цяпер чуе, як рохкае ў сырым закутку парсюк, мо ён чуе, як стогнуць валы, напрацаваліся, просяцца ўжо ў хлеў. А самога Барздыку недзе пад лавай ці пад павеццю чакаюць яшчэ сякера, піла: пакуль вада не сышла, пакуль

вада блытае сляды, трэба і дубок які-ніякі па дровы ці слупкі заваліць і да хаты на лодцы па вадзе прыгнаць. А там ужо, глядзіш, і світаць пачне, ночы вясной кароткія. А раніцай зноў за тое ж самае, што не дароблена ўчора, і ўвесь дзень, што кола, паспявай толькі круціца. Дзесям сваё, жонцы сваё, а яшчэ ж і калгасу яго трэба аддаць. Усюды і ўсім ён павінен. Аніводнай вольнай хвілінкі, на тым свеце толькі адпачне.

— Што гэта вы робіце, чым займаецца? — Шахраю хочацца пагаварыць з Барздыкам.

— Ай, начальнік, хіба ж ты не бачыши...

— Бачу, многа ў цябе зямлі?

Гэтае пытанне выводзіць са здранцвення Барздыку. Бог яго ведае над чым ці над кім гэты начальнік начальствуе, а пра зямлю пустой гаворкі не мае быць. Барздыка, канечне, не верыць, што яму прырэжуць той зямлі. И Мацвей адчувае, як Барздыка напружваеца.

— А што? — удае ён сябе за глухога.

— Колькі, пытаю, зямлі ў цябе?

— А вось,— непаразумела разводзіць рукамі Аркадзь Барздыка, ці то паказвае толькі на гэтую дзялянку, ці то ўбірае ў свае рукі зямлю, колькі вока можа ахапіць.

— І гэта ўсяго? — не разумее яго хітрыкаў Шахрай.

— Да не, яшчэ трошкі ёсць.

— І колькі ж трошкі?

— Трошкі.

— Ну колькі трошкі: дзесяць, сорак сотак, гектар? Колькі ў сярэднім княжборскі мужык мае зямлі?

— Трошкі... дзесяць, сорак сотак, гектар у сярэднім.

— Не разумею,— круціць галавой Шахрай.— Дык дзесяць сотак ці гектар у сярэднім?

Барздыка ўмольна пазірае на Роўду, хоць усё яшчэ не прызнаеца ў тым, што ведае яго, просіцца вачыма падказаць, што гаварыць, як выкруціцца. Калоціца яго душа і сэрца, не паважыцца ён нікі праўду сказаць, ні звесці гаворку на яго, Мацвея Роўду. Звесці можна, толькі вялікае пытанне, ці пагодзіцца з гэтым Роўда, ці захоча ён з ім вадзіць знаёмства. Ён жа чуў дзесяць, што гэты Дзям'янаў паастак таксама ў начальніках ходзіць, і цяпер, калі стаіць і не адгукваеца на яго малъбу, не варта і яму ў радню набівацца. Яго справа такая: загадалі ісці — ідзе, стой — стой. А тут нешта ні тпру ні ну, хоць стой, хоць падай.

— Ай, начальнік, ну чаго ты да мяне прычапіўся? У сярэднім, у сярэднім. Колькі ў каго гною хапае, столькі і зямлі ў сярэднім.—

Спрытна выкручуваецца Барздыка, вылазваеца. Але Шахраю няймецца, пакуль яны ішлі пешкі. з Мацвеем, ён дазволіў сабо паслабіцца, мо й пасумаваць, пащадаваць каго. Але цяпер ён зноў закаваны ў браню, перад ім штосьці непараразимнае, як бы працяг тых самых балот, праз якія яны ішлі і ехалі тыдзень, з якімі ён павінен змагацца, дзеля дабрабыту гэтага ж негаваркога з хітрыкамі селяніна. А Барздыку такая гаворка ўжо даспадобы. Гной не зямля, глою ў яго хапае, пра яго ён можа і з начальнікам пагаварыць — што гэты начальнік цяміць аб яго гноі.

— Гною хапае, хапае, колькі худоба дае ды вы яшчэ дабавіце, столькі і будзе, увесь наш.

— А колькі яна дае, колькі жывёлы ў цябе?

Такі паварот зноў, адчуваеца па ўсім, непрыемны Барздыку. Якое ж мноства па свеце рэчаў, пра якія не хацелася гаварыць Барздыку з начальствам. Барздыка непрыязна глядзіць, але не на Шахрая, а па яго, Мацвея Роўду: ці не фінагента навёў на вёску гэты Дзям'янаў паастак?

— Ды волікі во...

— І ўсё?

— Ну, кароўка.

— Не прыбядняйся, не прыбядняйся, і яшчэ там штосьці ў хляве тваім мычыць.

— Ну быцок мыціць...

Роўда не ўстрымайся, зарагатаў: дапёк Шахрай усё ж Барздыку, зацокаў ажно, а княжборцы калі яшчэ цокаць перасталі. Да таго ж Барздыкі наогул ніколі не цокалі. З цоканнем — гэта іх, дзям'янаўская гаворка. «Быцком» сваім Барздыка ўжо прама звяртаеца да яго, і Мацвеі не адмаўляеца ад зямляцтва:

— А да быцка ўёлацка, так, Аркадзь Прахоравіч?

— Та-ак. А да быцка цялуска,— ашчэрвае жоўтыя зубы Барздыка.— З прыездам вас, Мацвеі Антонавіч, рады, рады.

— А да цялускі кабанцік?

— А да цялускі кабанцік, так, так яно.

— А да кабанціка парасяткі?

— І парасяткі гной даюць.

— Ды гусак з пайсотні.

— Трыццаць гусак... А што, Савецкая ўлада супраць?

— Не супраць, але ж каб столькі,— не вытрымаў усё ж Шахрай,— хоць раскулачвай.

— Ніно, цоб-цабе... Ты, начальнік, па машыне, а я на воліках... Пайшлі, воўк вас дзяры.

І валы пайшлі, без крыўды на пугу і крык, унурыйушы галовы. І толькі зрэдку варушылі вушамі ды пакручвалі хвастамі, адганяючы з'яд, рыпела ярмо, сквірчэла, як сала на патэльні, зямля. Сквірчэнне гэтае і рып паступова затухалі, глухлі, пакуль зусім не патанулі ў цішы дубоў і поля.

Яны стаялі на рагу гэтага поля, глядзелі ў спіну аратаму. Шахрай зрэдку моршчыўся, калі валы збіваліся з нагі, і, пакуль бралі яе, ярмо ажно верашчала. Роўду было няёмка за свайго вяскоўца і за Шахрая, перад вяскоўцам было няёмка. І наогул яму было няўтульна на роднай княжборскай зямлі. Ён вусцішна маўчаў, разумеючы, што нельга зараз чапаць Шахрая, але ўсё ж не ўтрымаўся, калупнү Шахрая, такая ўжо парода іх, дзям'янаўская. Сыпануў солі на хвост Шахраю.

— Чаго ж вы не спыталі, Алег Віктаравіч, пра волікаў, якіх ён садзіў у зямлю, хвасты абразаў, як соль сеяў?

— Гэты волікаў садзіць і соль сеяць не будзе.

— Чаму не будзе, ён і ёсьць галоўны салясея у Княж- боры,— зноў не ўстрымаўся, пакінў за сабою апошнія слова Мацвей. Ён помсціў Шахраю і за бюро, і за трутняў, і за Барздыку. За ўвесы Княжбор, што ў асобе Барздыкі так няветліва сустрэў іх, жыў па-свойму, па сваіх законах, якія не супалі з законамі Шахрая, а дзесь і з яго, Мацвея Роўды, законамі. Т садзіліся яны з Шахраем у машыну моўчкі, і нейкі час ехалі моўчкі, кожны ў сабе.

Нічога ў цябе землякі,— першым усё ж парушыў маўчанне Шахрай.

— Што вы ведаецце аб маіх земляках? У яго ж сямёра па лаўках, а мы яго гусак, кабанчыка лічыць пачалі. У калгаса гектар зямлі адхапіў... А пра тое мы не думаем, што не ён пры калгасе, а калгас пры ім. Сто — дзвесце гектараў ворнай зямлі — вось і ўвесы калгас.

— А ён з гэтай сотні-другой цэлы гектар адламаў.

— Адламаў... Зубамі выгрыз. Трактар, калі б яго так паганяць, і той бы здох. А без волікаў пагібелъ яму. І дзед мой пару трymае. Павінен трymаць. І кожны так у Княжборы.

Мацвей, здаецца яму, памятае і ведае цяпер усё аб сваім Княжборы, пра людзей, што жывуць тут, пра самога сябе, нібыта ніколі не пакідаў яго, нібыта дух яго, ценъ, пазбаўлены цела, з дня на дзень лунаў над гэтымі балотамі і полем, хадзіў па хатах, усё бачыў, убачыў і адчуў і яго ў гэтым газіку, спусціўся да яго, увайшоў у яго, зліўся з ім і перадаў яму ўсё, што сам бачыў і ведаў, разгроб тыя наносы, тое смецце, што затлуміла галаву, агаліў пульсуючую жывую яго памяць. І ён бачыў гэтую сваю ачышчаную памяць, чуў, як яна прыбойна дыхае ў ім, хаця і скавана яго целам, яго сумам,

прыснутнасцю Шахрая, скавана яшчэ і асцярожнасцю, жыштцёвай абачлівасцю, няведаннем таго, як атрымаецца ў яго тут, што ён знайдзе, а што згубіць тут.

Мінулае не вяртаеца. Але ці толькі лепшае ідзе па змену мінуламу. Сённяшніе Княжбора абурае Алега Віктаравіча, хаця ён яшчэ і не нюхаў гэтага сённяшняга, бачыў балота, што атачыла Княжбор, праскочыў па машыне па княжборскай дарозе, пагаварыў з Барздыкам, калі той быў не ў гуморы. Угледзеў толькі тое, што само сляпіцай лезе ў вока, назале воку. Які ж багацей, тым больш кулак гэты гарапашны Барздыка. Хворы пайшоў ад гэтай зямлі на вайну, у партызаны, а з партызан і ў войска, здабыў па фронце лычкі старшыны, з тым, ды яшчэ з чужым жалезам у грудзях, вярнуўся ў родную вёску, падымаць на ногі калгас. Нічога не скажаш, сёння жывеца яму куды вальней, чым учора. Толькі ці ёсць у яго час адчуць гэта? Ухопіць раніцай, як птушка, што-небудзь, укіне ў рот кавалак хлеба, заг'е малаком, ну, мо скрылёк сала, калі яно ў яго далежваеца да лета, канечне; удзень — гладышка кіслага малака; вечарам — чыгун паронак ды зноў тое ж малако, вось і ўсё. А волікі ў Княжборы тое ж самае, што лодка ці човен. Машына-ўсюдыход, і яна бускую на княжборскіх гацях, вунь як раве, а волікі цягавітая, як і Чыгуны-Барздыкі, як Дзям'яны-Роўды, як Махахеі. Пазбаў ты іх гэтых волікай — і капцы. Пагібел Чыгунам, Дзям'янам, Махахеям, хоць самім галаву ў ярмо. Цялічка, бычок — яны восенню ўсё роўна будуць у казне. Дзякуючы гэтым бычкам і цялічкам недзе вучашца ў горадзе сын ці дачка Барздыкі, дзякуючы бычкам дзеда Дзям'яна вучыўся ў горадзе і ён сам, Мацвей Роўда. Гэта яны, бычкі і цялічкі дзеда Дзям'яна, вывелі яго ў свет, у людзі. А кабанчыкамі і парасяяткамі жывы і сам Барздыка, жыў Княжбор і ўсе іншыя Княжборы Палесся. І шчасце іх, што так дбаюць, цягнуць з сябе жылы палешукі Чыгуны, Дзям'яны, Махахеі, тыя самыя, што сеялі коліс соль і садзілі волікай. Колькі плётак і баек, сем карабоў бязглаздзіцы вакол іх, вакол гэтага прасла, дубоў гэтых, гэтых буслоў — вакол палешука, які сапраўды не чалавек, а паляшук. І плятуць гэтыя карабы па сённяшні дзень, і кожны сваё лыка ўплятае. Герадот, той пайменаваў гэты куток краінай вады і туманоў. Плеткары больш сучасныя абазвалі палешука дзікуном, лічы, дзікунства гэтае, маўляў, ужо ў самім слове «паляшук». Не зводзяцца плеткары. Наслухаўся іх і ён, Мацвей Роўда. Забяспечылі і яго на дарогу плёткай. Пра тое, як нейкі без меры закаханы паляшук праз балота хадзіў на спатканне да сваёй каханкі, лётаў, сплёў сабе кош-самалёт, запрог у яго дваццаць пеўняў. На гэтай лічбе Мацвей не вытрымаў, перапытав:

— Дваццаць?

— Дваццаць!

— А чаму б не дваццаць адзін, чаму б не ачко?..— Мацвей запамятаў гэтую плётку і плеткара і шмат чаго іншага запамятаў, хаця, па праўдзе кажучы, і сам быў небездакорны. Уступаючы гасціннасці, безжурботнасці чужога краю, на хвіліну, тыдзень, месяц забываўся аб няпростасці, патаемнасці свайго Палесся, грэючыся пад чужым сонцам, забываў аб сваім, пра тое, што на яго Палессі не менш сонечных дзён, чым у той жа Адэсе-маме, дыхаючы чужым паветрам, чужымі аzonамі і фітанцыдамі, забываўся пра тое паветра, што было яму як малако маці, пра тое, што дзесь сярод клятага ліхаманкавага Палесся згубілася вёска, якая ўсяму свету дорыць мяту — мятныя бальзамы і эліксры, таму што ў той вёсцы лепшае ў свеце паветра, больш, чым дзе б там ні было, тых жа самых фітанцыдаў, больш аzonу. І гэта было прызнана ўсімі, толькі не ім, не тымі, хто нарадзіўся і вырас у той вёсцы. Паважаючы чужое жыццё, чужых бабуль і дзядул, іх сівізну, іх век, забываўся аб сваіх пра-пра-пра. А іх жа было ў клятым Палессі не меней, чым у самым бласлаўлённым краі. Толькі ў яго Княжборы падкрадаўся да сотага гадка яго ж родны дзед Дзям'ян, памяняла ўжо сваю другую соценьку Махахеіха. І такіх, як Дзям'ян, Махахеіха, было мноства на Палессі. Але не любілі яны пра сябе, пра свае гады гаварыць, дажывалі свой век каля печы ў вясковай хаце, дзе ім было ўтульна і цёпла, дзе мала хто бачыў іх замілаванасць жыццём і сонейкам, сядзелі сабе ў цяньку дзе-небудзь каля хлева, саступіўшы ва ўсім маладым. Яны саромеліся свайго доўгага веку, хаця яшчэ нешта й рабілі. Махахеіха пільнавала, праганяла з гарода курэй, корпалася паціхен'ку і ў гародзе, палола грады. А дзед Дзям'ян, той яшчэ і з сякерай у лес хадзіў, падзарабляў сабе да пенсіі аерам, здабываў гэты аер у балоце, у старыцы, нёс дамоў, у засені ліпы каля свінарніка, садзіўся на карытца, скідаў, калі нікто не бачыў, боты, падстаўляў сонейку ступакі, браў у руکі нечым падобныя на яго ступакі, пакручанасцю і спрацаванасцю, карані аеру, абчышчаў іх абломкам ножыка да белага, пахучага, правяльваў, сушыў па сонцы, беражліва звязваў пучкамі і здаваў нарыхтоўшчыкам.

А ён, Мацвей, у гэты час аж канаў ад захаплення чужымі старымі, іх мудрасцю і гумарам, як пацяшалі яны незаняты натоўп, што глядзеў на іх як на нейкае дзіва. Яны і самі лічылі сябе за дзіва, бавілі натоўп кідкім слоўцам: «А пражыў я столькі таму, што ўвесь час меў справу толькі з авечкамі, а не з людзьмі, быў чабаном».

Яго ж родныя, Мацвея дзяды, не маглі сабе дазволіць такой

кідкасці, таму што і мудрасць іх была іншай, у непрыкметнасці. Нічога не было ў іх на пагляд, на выстаўку: чым выстаўляцца, чым выхваляцца старасці — маршчынамі, немаччу, хваробамі, ці ж гэтым трэба ганарыцца, калі спрадвеку зямля была і застаецца маладой, неўядальная, нязгасная яе прыгажосць і сіла, і кідкае слова — толькі смецце. За сваё жыццё старыя палешукі столькі гэтых слоў наслухаліся, што цяпер і радыя былі памаўчаць: хай маладыя сябе ў словах паказваюць. Мо ў тым была іх і правіннасць, што яны саступліва ўсім маладым, мо таму і сам Мацвей, зачараваны сівой старажытнасцю, што так ушаноўвалі па чужынне, забываўся аб старажытнасці свайго kraю, захапляўся чужой славай, забываўся пра славу сваіх дзядоў і прадзедаў, пра вытокі і карані, не толькі яго, Мацвея, вытокі і карані, але ўсёй белай і чорнай, вялікай і малой, Русі, пра некалі магутнае Турава-Пінскае яднанне, якое займела, здабыло сябе і сваю моц менавіта тут, на Палессі, што ён некалі ў дзяцінстве яшчэ гуляў татарскай стралой і знаходзіў у зямлі каля старадаўніх курганоў за вёскай шведскія і французскія манеты, а там, дзе тлелі ў зямлі касцякі, астанкі апошняга нашэсця фашистыскай зграі, пасвіў кароў і гуляў у жмуркі. Ён, княжборац Мацвей Роўда, разам са сваімі аднагодкамі — Барздыкамі, Роўдамі, Махахеямі — на дубах, адзін з якіх падтрымлівае хатку Ненене, а другі стаіць тут, каля могілак, шукаў кольца, за якое колісь Напалеон прывязваў свайго каня. Аб гэтым ім неяк расказаў настаўнік гісторыі. Гэта, канечне, быў жарт, але...

Дубы макаўкамі падпіралі неба, былі яны сучаснікамі самога Івана Грэznага. Хлопцы праглядзелі вочы, але кольца так і не паказалася ім.

— Калі сонечна — трэба,— падахвочваў іх настаўнік,— і каб урокі пароблены ўжо былі, тады кольца само вас знайдзе, як толькі прамень сонечны на яго ляжа.

Яны ішлі да дубоў, калі было сонечна, чакалі таго промня, а настаўнік расказваў ім пра Тураў, Пінск, пра крывічоў і дрыгавічоў, дрыгавічамі, якіх ні дзіўна, былі самі яны, а кольца ўсё анік не паказвалася ім. Яны спрабавалі залезіці на дуб, але духу хапала толькі да сярэдзіны яго, далей кругам ішла галава.

— А зарасло тое кольца,— супакойваў іх Махахей.— Было, было, калі я яшчэ не нарадзіўся. А я нарадзіўся — яно ўжо зарасло. Паглынуў дуб, дуб не трывае чужога па сваім целе, ён жа расце не толькі ў неба, але і ўшырыню, паглынуў, з'еў паганскую жалязяку.

Мацвей забыўся пра гэтыя дубы, іх адметнасць і дзівоснасць, на Палессі ж дубоў і больш магутных вялікае мнóstva, сучаснікаў самога

Дзмітрыя Данскога, і што з таго. Вось раслі б тут пальмы, баабабы — іншая справа. А што ў старых дубах, у старых людзях, Махахеях, Дзям'янах? Ну, прайшоў дзед Дзям'ян праз трэй вайны — японскую і дзве сусветныя. Усе старыя Палесся прайшлі праз гэта, ніводнаму не выпала адлежацца на печы, грэючы старыя косці. На гэтай апошняй вайне па вачах дзеда Дзям'яна забілі яго сына, дзядзьку Мацвея. На коніку ехаў дзед Дзям'ян ад партызанскага лагера, вёз хворага сына, каб ён ці то паправіўся, ці то памёр у сваёй хаце, пры маці сваёй, калі наканавана яму смерць. Немцы перастрэлі Дзям'яна на дарозе, спынілі коніка.

— Сын хворы на тыфус, на тыфус,— паспрабаваў адбіцца ад іх Дзям'ян. Тыфусу немцы баяліся, што тых партызан. Не сталі абшукваць падводу, пароцца ў сене, перакуліле яе — і на дарожны пыл разам з сынам Дзям'яна накацілася і яго віントука. Сына кончылі на месцы. А дзеда Дзям'яна — у аглоблі і пугаю, дубцамі ўскач да Княжбора. У Княжборы ён упаў пасярод вуліцы, з вушэй і рота яго лінула кроў. Немцы палічылі, што і яму капцы. У іх і думкі не было, што пасля такога галопу, бізуной чалавек Дзям'янавага веку здольны выжыць. Дзям'ян выжыў. Быў ён з тых палескіх Дзям'янаў, што лагодныя і незласлівыя да той пары, пакуль не дапякуць іх. А калі ўжо дапякуць, хай тады ўжо ўсе іх баяцца, са свайго яны не саступяць. Хто толькі зубы на іх не наламаў, ні перад адной уладай яны на каленцы не становіліся, дазвалялі расказваць пра сябе казкі, часам і самі такога туману, куродыму маглі напусціць — соль сеяць, валоў у зямлю садзіць ці па сцёбку іх зацягваць, але жонак сваіх, сваіх дачок на глум і здзек чужынцам не аддавалі. Было ў іх душы нешта ад гэтага суровага краю, ад нелагоднай зямлі, ад іх птушак, звяроў, дрэў, нібыта душа іх жыла ва ўсім, да чаго датыкаліся іх рукі, што бачылі іх вочы, адусюль чэрпалі сілу і моц, служылі ўсяму — вадзе, дубу, сваім волікам, свайму чоўну, хаце, буслу на ёй, сваім дзесяцям, і ўсё служыла ім. Яны былі неаддзельныя ад апошняй травінкі, ад бы ліпкі, што расла па іх зямлі. І іх зямля была неаддзельная ад іх, з яе яны нараджаліся, у ёй і знікалі. І пасля смерці захоўвалі вернасць ёй.

А Мацвей Роўда восем гадоў назад пакінуў Княжбор, пакляўся, што пакінуў назаўсёды. Восем гадоў назад ён спяшаўся, але не да бацькі і не да маці — да нявесты. Бацькі ўжо не было на свеце, не было і маці. Маці дачакалася б яго: яна ўмела чакаць. Усё жыццё яе — скрэзъ чаканне. Такой яна і засталася ў яго памяці — унікліва затоена, незмігнутна, нязводна пазірала ў сябе і некуды ў далечынъ, нікому невядомую, акрамя яе самой. Варта яму толькі прыжмурыць вочы — і перад ім ажываюць запытальныя вочы яго маці. Чаго яна

хацела ад яго, што было ў яе пытанні, мо яна наперад ужо ведала гіра свой лёс і звярталася да яго — ці даруе ён. Як і ў маці, такія ж вочы былі і ў Алены, гэта ён зразумей потым ужо,— вочы Палесся, яго лясоў і рэк, таго Палесся, у якое дадзена зазірнуць не кожнаму, але калі яно ужо расчынілася перад табой, даверылася табе, то ў кожным дрэўцы ты адчуеш спагаду і пяшчоту, убачыш і пытанне, і здзіўленне, і чаканне: ці той ты, за каго выдаеш сябе, ці не ідзе следам за табой хто-небудзь непажаданы, ці не вядзеш ты следам за сабой ліха, ці не падманеш ты іх, ці не будзеш строіць кпінаў з іх, такіх простых і шчырых, што мохам-травою ўспілаюць табе дарогу. Вось так даверліва, праста і шчыра, чакаючы чагосыці невядомага, пэўна, і ёй самой, жыла маці Мацвея. Не, яна, канечне, ведала, чаго чакае: спачатку бацьку яго, свайго мужыка, потым яго, Мацвея, і зноў мужыка, ужо з фронту, з вайны. Але кожны раз за гэтым вядомым чаканнем было і патаемнае, чаканне сэрца: вось адбудзецца адно, народзіцца сын, прагоняць нашы немцаў, вернецца з вайны чалавек, і прыйдзе, настане штосыці неверагоднае, да слёз, радаснае, прыгожае. З tym яна і пайшла ад Мацвея, пайшла да бацькі назаўсёды, туды, адкуль не вяртаюцца. Пайшла, здолеўшы перадаць яму веру ў сябе, ва ўсемагутнасць жаночага чакання. I Мацвея больш за ўсё ўразіла, калі яго не дачакаліся. Цяпер ён разумее: хапіла васьмі гадоў, каб пабыць гэтае разуменне, чаму яго не дачакаліся. Маці перадала яму веру ва ўсё лепшае, але не здолела перадаць чагосыці іншага, цярплівасці сваёй, ці што. Ён не набыў, не навучыўся цярпліва трываць, пакуль наступіць гэтае лепшае, яму здавалася, што гэтае лепшае ўжо чакае яго, угатавана яму за першым паваротам, за вуглом уласнага дома, інакш жа і не магло быць. I ён кінуўся наўздагон, за ім, за вугал уласнага дома, і толькі замільгацелі скрыжаванні і ростані дарог. Мо яму не варта дакараць за гэта сябе, такі быў час, усе кудысьці беглі, усім штосыці мроілася за вуглом сваёй я?а хаты. I ён, як некалі. яго бацька, пайшоў у салдаты, на службу ў армію, а з арміі, здаецца, па дарозе дамоў, збочыў у Сібір. У Сібір на камсамольскую будоўлю ён наладзіўся разам са сваім аддзяленнем. Алене адпісаў, што так і так, маўляў, зямля такая вялікая і грэх абмяжоўвацица толькі сваім кутам, аbjывецца і адразу выклікае Алену. Але з Сібіры ён неўзабаве махнуў у Казахстан, пра гэта ён ужо не даў звесткі Алене, упэўнены, што яго ўсё роўна чакаюць, павінны чакаць, пакуль ён будзе плаціны і ўздымае цаліну. Але там, на цаліне, яму раптам зрабілася вельмі сумна, абрывнулася на яго і апанавала яго новая нецярплівасць, ён скінулі і кінуў у свой салдацкі яшчэ чамадан пару свежых сарочак ды майкі і скіраваўся ў новую дарогу — назад у

Княжкбор. Не, ён не думаў, што Алена не дачакаецца яго, гэта было не ў харектары Княжбора, Княжбор чакаў усіх — ад першага і да апошняга — з вайны і з турмы, з таго свету толькі ўжо нікога не чакалі, самі ішлі туды, як маці яго пайшла. Ён згадаў раптам пра сваю нявесту, успылі ў памяці ўсе васемнаццаць старыщ і азёр, успамянуліся трынаццаць мосцікаў па дарозе да роднай хаты, чарапахі на трухлявым і цёплым бярвеп-ші, і ён заспяшаўся да ўсяго гэтага. І трапіў на вяселле. Толькі на чужое. Алена Махахей не дачакалася яго. За апошнім мосцікам, каля могілак, за якімі пачынаўся ўжо Княжбор, ён сустрэўся з ёю, сустрэўся вачыма. Ніхто з аднавяскоўцаў не бачыў яго. Яшчэ здалёку, падыходзячы да Княжбора, а праўдзівей кажучы, падбягаючы, ён пачуў скрыпку, бубен і гармонік, узрадаваўся: музыкаю сустракала яго вёска. Узрадаваўся асабліва бубну, таму што любіў яго, быў ён свой, мог не толькі спяваць, але і плакаць. І было ў яго звоне, песні ці плачы нешта ад звону спелага жытняга коласа на зары. Па жытнім полі больш за ўсё і сумаваў Мацвей, адлучаны ад свайго Княжбора. І ён, не адчуваючы ні рук, ні ног, сцежачкай пашыбаваў напрамкі на голас бубна. Трэба сказаць, што з гэтай сцежачкай яму моцна пашанцавала, найшоў бы па дарозе — наскочыў бы на вясельны поезд, і цяжка прадказаць, што б з таго атрымалася. А тая сцежачка скіравала яго да дуба каля могілак, і далей не пайшли, адняліся маладыя ногі. Але на тую хвіліну ён яшчэ нічога не паспеў згледзець, толькі стужкі на шасце, толькі стужкі на ярме ў валоў, што брылі па дарозе. Нявеста плыла на чоўне побач з дарогаю, і яна не бачыла Мацвея; ён схаваўся за дубам. Толькі Алена ў чоўне раптам замітусілася, утаропілася вачымі ў дуб, за якім ён стаяў, човен закалыхаўся і як не перакуліўся, Махахей ледзь утрымліваў яго на вадзе вяслом, ён таксама нешта адчуў і таксама пазіраў на дуб. Бубен змоўк; зацёхкаў, зашчоўкаў спрасонку ці з перапуду салавей, што жыў на могілках, скрушиліва так, жалобна зашчоўкаў, нібыта спалоханая нечым маладая падала голас ці сам ён, Мацвей, не выгрымаў. І твар, і пагляд Алены надаліся яму здалёку дзікімі, як і не яго Алена сядзела ў чоўне, а бабуля яе, старая Махахеіха, вядзьмарка, як гаварылі пра яе ў Княжборы. Кляліся і бажыліся некаторыя з княжборцаў, што і жыла тая старая Махахеіха ў чорнай Чортавай прорве, не раз бачылі яны, як сыходзілася яна там то з Жалезным Чалавекам, то з Галоскай-галасніцай. Каля прорвы бачыў яе і сам Мацвей. Ён пасвіў коней, разамлеў каля цяпельца, нутраны рык балотнага быка абудзіў яго. Мацвей, перамагаючы жах, стрымліваючы дрыжыкі, пайшоў да гэтай прорвы, як уцягваў яго хто туды.

Пайшоў, але не дайшоў. Зноў да мурашак па скуры рыкнуў балотны бык, і вось да сённяшняга дня не ведае, ці прымроілася яму, ці было на самай справе, але ўяўна так адчуў ён, як уздыхнула прорва, і з прорвы, з твані, дрыгвы пачаў расці чалавек, на самай справе жалезны, нібыта з помніка нейкага сыходзіў. А на беразе стаяла, цягнула да яго руکі старая Махахеіха, была яна чамусьці ў белым, як вясельным, убранні, нібы з туману вытканы того самага, што курэў над прорвай. Мацвей не вытрымаў, асеў, схаваў босья ногі ў кашулі і раўнуш сам куды больш голасна, чым той бык. Махахеіха, тут памылкі ўжо і прывіду ніякага не было, павярнулася да яго, нібы цыркачка якая, імгненна пераапранулася ў чорнае, чорным быў яе твар і нос, што звісаў з гэтага твару вядзьмарскім крукам, вочы толькі гарэлі вугельчыкамі і праціналі яго наскрэзъ. Вугельчыкамі гарэлі вочы і ў Алены зараз, і носік, роўненъкі, ахайні, выгінаўся бабулінъм выгібам. І той жа самы жах апанаваў Мацвея, як і тады, калі Чорнай прорвы. Але тады яму падалося: старая Махахеіха падышла да яго, пагладзіла яго, як распаленымі граблямі прайшлася па галаве. І голас яе ён пачуў тады:

— Прабач мне, дзіцятка, не хацела я цябе папужаць. Жывая я, як бачыш, і не вядзьмарка. І ты жывы, і нічога не бачыў, не бяры ў галаву, што людзі сплятаюць. Слабая ў цябе галава, сэрца мяккае. Прымеш ты мук праз такое сэрца. Трымай яго ў кулаку, не падыходзь, дзіцятка, да прорвы, грахі нашы цяжкія ў гэтай прорве жывуць. Mae грахі і твае ўжо ў ёй пахаваны. Суціш, суціш сваё сэрца...— А сэрца, ён адчуваў гэта, не хацела суцішацца. Яно білася ў зямлю і аб зямлю, аб прорву тую Чортаву, білася, як білася зараз у дуб. І дуб ажываў, застукала раптам і ў дубе сэрца, закалацілася як аб браню, загаласіла, заплакала, сціснутае мёртвай, задубелай, гадамі назапашанай карою. І ўпала з дуба на ягоны адзервянель мёртвы твар сляза, яму падалося — сляза, а на самай справе скацілася з вецця, з ліста расінка, а мо й не расінка, мо сапраўды заплакаў разам з ім стары дуб. Мацвей кінуўся ад дуба преч, у кусты, як кінуўся колісь преч ад Махахеіхи. Не даўшы нікому і знаку, што ён быў у Княжборы, паехаў у белы свет як у капеечку: пакляўся вярнуцца сюды, калі забудзе Алена, Але ён, Мацвей Роўда, нічога не забыў. Не забыў, а вяртаецца ў Княжбор. І збегчы цяпер ніяма куды, хоць дуб, які колісь схаваў яго ад Алены, аднагодак Івана Грознага, стаіць, дзе і стаяў...

— Што засумаваў, дружка? — тузануў яго Шахрай,— Гэта і ёсць твой Княжбор... Княжыць табе тут...

ВЫБАР. АГЛЕДЗИНЫ

Шахрай не паспей яшчэ і настроіца на дарогу, толькі праскочылі ніцыя кусцікі лазы, чэзлы алешикі, што пачынаўся адразу за вёскай, дрогкае поле, занятае кукурузай, дарога вільганула і прыціснулася да рэчки. І Дзям'ян запатрабаваў спыніцца.

— Свілёва,— сказаў ён, калі яны выйшлі на высокі стромы бераг рэчки, абапёрся плячыма да пахіленага над рэчкаю дуба, зашоргай ботамі, нібы закопваўся ў зямлю. Закапаўся і сціх. І здавалася, стары і дуб, да якога ён датыкаўся, з аднаго рэчыва, адной пароды, толькі дуб хіліўся да вады, а дзед стаяў праменька, і нейкі выклік адчуваўся ў гэтай яго нерухомай прамізне, у абвіслых, але дужых руках, што кожную хвіліну здольныя яшчэ і ўскінуць на плечы меж, і папрацаўца сякерай. Задзірліва спакойным быў і застыглы твар ягоны, буйны, усё яшчэ шырокі, хаця і з адбіткам ужо зямлі па ім. Мацвеі з Шахраем мімаволі, але таксама паддаліся таму спакою і ўпэўненасці, што съходзілі ад дзеда, сталі побач з ім на той жа круты бераг, пачалі ўзірацца туды, куды ўзіраўся і ён, хаця, здаецца, нічога цікавага там не было.

Трава, трава, а сярод гэтай травы, што так прагна піла і дыхала сонцам, чорныя дубовыя пні. Дзе-нідзе міяс гэтых пнёў — круглыя і зялёныя кусты лазы і зредку згубленыя на адзіноце дубы.

— Махахеева дуброва,— нібыта вёў іх вочы па гэтым аблогу і абшары, сказаў Дзям'ян. За дубамі, скрушліва раскіданымі вакол, за шарамі лазняку, далёка, кіламетры за два-тры, праглядвалася сенажаць.

— Балонь,— зноў прамовіў дзед Дзям'ян. І яны надоўга змоўклі, думаючы кожны аб сваім. Мацвею ўсё гэта было родным; Свілёва, Балонь, Махахеева дуброва — самі назвы гучалі яму зусім так, як гучаць слова маці, бацька. Шахрай жа прымерваўся і прыслухоўваўся да нязвыклых яго вуху слоў:

А што азначае Свілёва? Чаму Свілёва?

— Бусел,— сказаў дзед Дзям'ян. І, не падымаючы галавы, нібы яму цяжка было варочаць шыяй, узняў палец угару пад сабой. Яны ўзнялі галовы: за некалькі крохаў ад іх стаяла ўсохлая, з абламаным шчыком бяроза з буслянкай. У буслянцы сядзеў бусел ці бусліха, яны ўбачылі галаву птушкі, якую яна высунула з буслянкі і трymала навісу і пацеркамі вачэй нязводна, але без мітусні і напружанаасці глядзела на людзей. Амаль гэтак жа, як дзед Дзям'яп глядзеў на зямлю, сенажаць і дубы.

— Бусел? — нічога не зразумеўшы, перапытаў Шахрай.

— Бусел,— пацвердзіў Дзям'ян,— птушка. А вось вада, рэчка, а там дуброва, кусцікі, сенажаць, Балонь — усё сплялося, усё звілося ў адно. І дуб тут расце кручаны, як чорт круцицца-верцицца ў ім — ні сакерай яго, ні пілой.

— Тады кручанае лепей,— сказаў Шахрай.

— Свілёва! Са свіллю і азярыны тут вакол. Уся вада ў цвілі. Цвіце вада, зарастаюць азярыны, а ніяк не зарастуць.

— Дапаможам,— коратка і з націскам кінуў Шахрай.

— Э, чалавечча,— дзед Дзям'ян паглядзеў на Шахрая, як на дзіця.— Кінь, няма ў іх дна.

— Як гэта, няма дна?

— А вось так, адно возера наверх, да сонца, да свету, а другое — уніз, пад зямлю.

— Але дно ўсё ж ёсць.

— Не-а, бугай балотны там жыве.

— Дзед Дзям'ян,— развёў рукамі Шахрай.— Ты ж камуніст.

— А ён беспартыйны...— насупіўся дзед Дзям'ян.— Ты маю партыйнасць не кранай, з семнаццатага я года ў партыі.

Адкуль жа тады бугай гэты балотны.

— А халера яго ведае. Раве, дзярэ вушы і партыйным, і беспартыйным.— І, ці то імкнучыся перамяніць гаворку, ці то пацвельваючы Шахрая, павярнуўся да рэчкі:

— Вось яшчэ непарарадак у нас: западзеншчына крадзе нашу зямлю. А зямелькі той у нас...

— З табою, дзед, не засумуеш,— паглядзеў на рэчку, на процілеглы бераг і Шахрай.— Як гэта западзеншчына крадзе ў вас зямлю?

— Проста, прынаровілася. Вось я стаю на сваёй зямлі, а па другі бок рэчкі ўжо другая вобласць, западняя. Дык што западнікі тыя твораць? Рэчка іх бераг не кранае, а наш рушыць, падмывае. Вось дуб, глядзі, пахіліўся. Сам бачыш: упадзе хутка дуб у ваду — і зямелькі ў нас меней будзе, і на адно дрэва меней. Зладзеі на тым беразе жывуць.

— Зладзеі,— пагадзіўся Шахрай.— Навядзём парадак, дзед, і тут. Шакараем злодзяя, пакараем рэчку. Паганяем далей, паказвай далей, дзе ў вас тут яшчэ непарарадак.— І пацягнуў дзеда да машыны.

— А што табе наш непарарадак,— занатурыўся дзед, як бы не жадаючы зноў у машыну, не жадаючы куды б там ні было ехаць.

— А каб усё добра было, гожа каб усё, і ніякіх злачынцаў, і ніякага крадзяжу.

— Гэта як жа?

— А вось так, гах — і пад корань, і з коранем.

Мацвею падалося, што дзед Дзям'ян глядзіць на Шахрая з нейкім жалем.

— Адразу — і гах пад корань? — перапытаў ён Шахрая.— Гэта што ж атрымоўваецца, калі я яшчэ не зусім з глузду з'ехаў — разам з чалавекам?

— А чалавек прыйдзе новы.

— А старога куды?

— На печ.

— Ну-ну, гэта добра, каб на печ, а не над печ, дай бог і нашаму цяляцівойка з'есці.

І ад гэтых слоў заныла сэрца ў Мацвея, нават у зубы нешта ўступіла, нібы ён, распалены, хапп'я халоднай вады, нешта вельмі нядобрае і халоднае адчуў ён у гэтай размове, у тым, як яны калясілі па Палессі, як нявесту ўсё роўна шукалі і цяпер вось знайшлі, цяпер гэта былі ўжо, як заведзена, агледзіны нявесты: нявесту выпрабоўвалі, як яна на працу, ці няма ў ёй якой-небудзь заганы, ці спраўна яна рабіць сваю галоўную жаночую справу — раджаць дзяцей, ці паслухмяная свёкру і свякрусе і як на твар. Ішла купля-продаж, і трэба было хваліць дзеўку, мясціны, па якіх яны ехалі. А Мацвей не хацеў ні ганіць, ні хваліць: боль быў у ім за ўбоства і прыгажосць свайго краю.

Яны ехалі ўсё тым жа берагам рэчкі. Дарога была жудасная, горш і не прыдумаць, калі ты ў машыне, і лепей не трэба, цуд, казка, калі ты пешшу, калі цябе не чакае праца, калі ты прыехаў адпачыць, пабадзяжыць на адзіноце ці прыгадаць былое — сваё дзяцінства, як хадзіў і бегаў тут на пачатку жыцця. І не прыкмячаў: ні пчалы, што спяшалася да жоўтых і дужмяных балотных ірысаў, ні борцаў, што невядома як, калі хто паставіў, таму што яны прыраслі ўжо да векавых дубоў, больш дубу, дрэву, чым чалавеку, належалаі, не кідаліся ў вочы спавітая лазою рэчка, што віляла, як і дарога, і старыцы, якія ўжо адвілялі сваё, а цяпер зарасталі лотаццю і белымі гарлачыкамі, і не здзіўлялі волаты-ясакары, піто глядзелі на цябе сваім змрочным вокам-дуплом, каля якога палётвалі вялізныя і злыя шэршні. Здавалася, ўсё і павінна так быць, так і было і будзе вечна. І пайсюдна толькі так, а не інакш. Інакш не бывае, таму што гэта першае, што ўбачылі і з чым парадніліся твае вочы, таму што ты парадзіўся тут, кожны дзень чуў адну толькі мелодыю, адну музыку. Рознымі былі толькі музыкі: лета, восень, зіма.

— Храпчына, Воўціна,— скроў песню, што адраджалася і паціхен'ку пачала гучаць у ім, Мацвей пачуў голас дзеда Дзям'яна, не

прыкмеціўшы, як прыехалі, спыніліся сярод такога абсягу і раскошы і сярод такой цішы, што хацелася знямець, вырваць сабе язык і слухаць, слухаць сябе, глядзець: справа рэчка, злева рэчка, а па беразе гэтых рэчак дубы і ясакары і белы ў белым рачным пяску параходзік. І ўздоўж берага нешта журботнае, нейкі няўлоўны напамінак аб тым, што колісь тут жыў чалавек, цъмянья абрывы яго селішча, падмуркі ад яго хат, хлявоў, на якіх сёння раскашавала крапіва, а дзе-нідзе сярод гэтай крапівы вытыркаўся і чырвоны ражок цагліны. І Мацвей адчуў параднёнасць з гэтай цаглінай, з гэтай крапівой, нібыта ён загадзя ведаў, што ўсё гэта ёсць тут і сюды, менавіта да гэтай раскошы травы і цэглы, і імкнуў. І зараз ён падыдзе да іх, трэба толькі перайсці лагчынку, прадзэрціся скрозь спавітвы хмелем кусты воўчага лыка. І пакуль ён будзе ісці па лагчынцы, выдзірацца з кустоў, спавітага хмелем, там, наперадзе, паўстануць зноў з крапівы, падымущца з кінутых падмуркаў хаты. Хаты будуць пустымі, але на парозе, па ганачку будзе стаяць жбан з халодным, толькі што з пограба, бярозавікам. І ён ужо скіраваўся да лагчынкі, пакрочыў як адурманены нечым, адчуў адзеннем, пальцамі. рук учэпістасць хмелю. Голас дзеда спыніў яго:

— Храпчына. Нахрапам калісьці мы селі на гэтае месца. Вада прагнала, заліваць пачала. Мы і спрамлялі тут ужо рэчку, кручком яна ў вусці была, мы прама пусцілі, а...

— Чуеш, Мацвей, ты чуеш,— загукаў Шахрай.— Дзед, дык ты ж меліярацыяй займаўся. Ты ж меліяратар.

— Дзед-барадзед...— невядома з чаго засмияўся дзед Дзям'ян, хацеў яшчэ нешта сказаць, але Шахрай апярэдзіў яго:

— Вось і яшчэ непарарадак. Не хвалюйся, дзед, ты паклаў пачатак, мы давядзём да капца.

— Ну і ну,— сказаў дзед Дзям'ян,— каб толькі не да ручкі.

І зноў была дарога, толькі назад ужо — да княжборскага ляда, дзе сцяной, дрэвамі стаяў стары арэшнік, ляшчына, дзе маладыя клён, рабіна і ясень вялі смяртэльнае змаганне за жышцё з гэтай ляшчынай. Вайну даўньюю, у вытоку якой некалі быў і ён, Мацвейка. Тады верх быў за ляшчынай, яна глушыла дрэўцы, што былі ніжэй за яе, але сёння яны перамаглі. Рабіна, ясень, бяроза падраслі, прабіліся да сонца, доўгі прыгнёт ляшчыны прымусіў іх пазбавіцца ад лішняга вецця, яно засталося толькі на макаўках, і дрэвы пацягнуліся макаўкамі да неба, ламачча нават жывіла іх, сонца ўгравала зверху, як за вушки цягнула.

Тут, у ляшчыне, сярод ясеняў, бяроз, Мацвей і знайшоў дзівосны грыб-баравік. Першым на грыбы натрапіў дзед Дзям'ян, зрезаў цэлую

сямейку, штук пяць адразу. Шахрай не даваў веры вачам:

— Май жа, якія і адкуль могуць быць баравікі ў маі?

— Грыбнік з цябе, чалавечка... Мікалайчыкаў не бачыў. У нас тут заўсёды першы грыб у маі ідзе. Вады зямелька напілася, сонейка яе ўтрыла, вось ён і не вытрымаў...

Пачаў больш уважліва ўзірацца сабе пад ногі і Мацвей. Не збочваючи з набітага, па навуцы дзеда Дзям'яна: няма грыбоў на дарозе, няма іх і ў лесе — наскочыў на першага, пачаў кругала даваць і выкружыў яшчэ пятнаццаць. І ўсе яны былі ядраныя, крамяныя, адзін у адзін, ад бацькі, што пазелянеў ужо ўнізе, да белагаловіка, які вытыркнуўся толькі-толькі, толькі-толькі рассунуў лабастай макацоўбінай сівец. Зрэаў шаснаццаць, знайшоў і. яшчэ адзін, семнаццаты. Але з гэтым семнаццатым яму не пашанцавала, быў ён нейкі выродлівы і непрыгожы. Ножка моцная і белая, што зуб, і цятнулася яна ў гару, расла, хаця нічога не несла на сабе, баравік быў без галавы. Галоўка, разваленая надвае травой, сіўцом, ужо гніла, як абвялай плеўка прытулілася да ножкі, што ўзвышалася, як абеліск нейкі. І Мацвей застыў каля гэтай ножкі, вельмі ўжо карцела яму, каб быў ягоным і гэты, семнаццаты баравік, аж слёзы набеглі на вочы, як у дзяцінстве, нібыта ніколі ў жыцці не браў, не бачыў і ў вочы тых баравікоў. Першы раз убачыў, як сустрэў нешта дзівоснае і непаразумелае, дзіўна і непаразумела было, як загінуў гэты семнаццаты. Ён стаў на каленкі перад грыбам, крануў тонкія ніткі сіўцу, што лямцам сплёўся над ім. Сівец быў напяты, як струна, і востры ён быў.

Так, па ўсім, вельмі паспешлівым ўжо быў яго баравічок, майская шчодрае сонца абудзіла грыбніцу, тая, угрэўшыся ў паўзмроку і вільгаці княжборскага ляда, набракла, што вымі ў каровы пасля ацёлу, і пачала нястрымна пладаносіць. Настолькі нястрымна, што гэты баравічок ні аб чым іншым і не думаў, толькі б хутчэй на свет, усяго ж хапае: цяпла, сокаў, сонца. Сталага веку, моцная і нага ў баравіка, дужая, трывала, цвёрда стаіць ён па зямлі. Вось на гэтую трываласць і цвёрдасць і спадзяваўся грыб, на злом галавы кінуўся расці і згубіў галаву. Згубіў і, не прыкметнішы сам того, працягваў расці, хаця ўжо ніякай карысці ні сабе, ні людзям, ніякай патрэбі нікому ў ім не было.

Мацвей пачаў дзерці траву разам з каранямі. Выдзер сівец і, падпараткоўваючыся некаму невядомаму ў сабе, хутчэй нават не ў сабе, а таму, што стаяў зараз за яго плячыма і ўладарыў ім, пачаў палкаю калупаць зямлю і. дакалупаўся да нечага жывога, пруткага. І, не вагаючыся, дзе той жа палкай, дзе пальцамі неўзабаве ўжо

абкопваў гэтае жывое, асцярожна, не спяшаючыся, як усё роўна здымай міну, размініраваў ляда. І тое, што ён выдзер з зямлі і ўзяў на рукі, было падобным на міну, такое я; небяспечнае і, як талерка, круглае, ні на што, з чым да гэтага прыходзілася яму сутыкацца, не падобнае. Яно было жывое. Мацвей адчуваў гэта, хаця ні цеплыні, ні цёку жыцця ўтым, што ён трymаў на руках, не чулі пальцы яго. Жар гэты і. цёк сыходзілі ад яго самога, ад Мацвея, гарачы туман засціў яму вочы, і крык быў у ім, нарадзіўся ў абуджаным целе яго, здрадніцкі гаротны крык перахапіў запаленае ўнутраным жарам горла. Але крыгчаў не толькі ён, Мацвей, крыгчала і Яно, тое, што трymаў ён, плакала, галасіла, як горкае дзіця, што згубіла маці. Мацвей і сам не заўважыў, як выраніў слязу па гэтае жывое і галаснае, сляза ўпала, закіпела і як выпарылася, растала, нібыта і не падала.

— Э, хлопча, што ж ты натварыў? — Дзед Дзям'ян з жахам і асуджэннем глядзеў на Мацвея.— Шчаслівы ты і няшчасны. Цяпер трэх гады можаш не хадзіць у лес.

— Што я натварыў? Чаму не хадзіць? Што гэта... хто гэта?

— Грыбніца, унучак. Маці ўсіх грыбоў. Цела яе...

Усё, Мацвей, усё. Решено и заметано.— Да іх скрэзь арэшнік нрадзіраўся Шахрай з поўнай шапкай баравікоў.— Што ж ты раней такія мясціны, такі куток у кішэні хаваў? Тыдзень, цэлы тыдзень марна страцілі...

— ·Ён грыбніцу парушыў,— азвайся за Мацвея дзед Дзям'ян.

— Э, грыбніца. Тут жытніца будзе. Пачынаем, Мацвей? Мацвей паклаў грыбніцу на траву і адчуў палёгку, знік гнятлівы голас, прахалодай ахапіла твар.

Пачынаем,— сказаў бадзёра.

ЧАКАЙЦЕ, ВАМ АДКАЖУЦЬ

Мацвей ішоў па горадзе пешкі. Спяшацца яму не было куды. Ніхто не чакаў яго, ні там, на Палессі, ні тут. І тут, і там ён усім быў чужы. Але тут, у вялікім горадзе, у яго натоўпе, гэтая адчужанаць не была такой авбостранай. Ён не адчуваў яе ў поглядах людзей, што сустракаліся яму, хаця людзей вакол было і шмат, але ўсе яны былі ў сабе, у сваім звыкла гарадскім, у сваіх клопатах і справах, у сабе, сваім адвечна-зыўктым былі дамы, не павявалі дакорам і ад дрэў, што паважна стаялі ў каляровым святле вулічных ліхтароў, каштанаў і ліп, дагледжаных, чыстых, у якіх не захавалася ўжо, пэўна, і памяці

аб лесе. Мацвей улоўліваў гэтую іх памяць-сум з цяжкасцю, нешта было ад яе толькі ў змроку, што прыпаў да лап дрэў, да цымніх чыгунных кратай, якія аберагалі карані дрэў. А ад вуліц, людзей, аўтамабіляў, што чаўнамі слізгацелі па чорным асфальце, ад вечаровай святочнасці і зыркасці гарадскога жыцця, адначасова адкрытага і патаемнага, сыходзіла нешта даўняе і добрае, добра знаёмае Мацвею. Але што ж менавіта — гэтага ён не мог вызначыць. Ён сам быў яшчэ ўвесь у сабе, у сваёй размове з Шахраем, у недалёкім, але неадступным мінулым, ад якога праг і не мог уцячы, не мог узяць разбегу, каб нырнуць у глыб сваёй памяці і таго шчымліва добрага, адкуль мо і пачынаўся гэты паўзмрочны зараз горад, што ён хаваў цяпер у сабе, чым ён не хацеў падзяліцца з ім, Роўдам.

І ён аддаўся гораду, здаўся яму, спадзеючыся на яго літасць і наблажлівасць на схоне дня. І Мацвей адчуў, што яму амаль што хораша. Горад быў вялікі, вуліцы бясконцыя, і часу наперадзе, здавалася, бясконца багата, час нібы спыніўся, дзесь парваўся ён і таксама ўжо не спяшаўся, вылучыўшы горад ад астатнія свету, такім чынам, горад як бы набыў аўтаномію і самастойнасць. Мацвей падумаў аб гэтым мімаходзь як аб нечым староннім, нібы гэта і не ён ішоў па горадзе. З той жа адрочносацю ён яшчэ падумаў: калі толькі горад паспей так вырасці! Ён жа ведаў яго амаль што вясковым, утульна-хатнім, дзесь на ўскрайніне, у Паўночным ці Заходнім пасёлку, жылі, здаецца, яго родзічы, а здаецца, праста знаёмыя, ён, Мацвей, спыняўся ў іх, здзіўляўся іх амаль вясковаму жыццю, як яны летам пасля працы бралі кошыкі і вёдры і беглі ў лясок, што хмызамі падыходзіў да самых іх платоў, па грыбы ці па ягады, як яны павясковому брынькалі вёдрамі каля калонак з вадой і якая ціша панавала там удзень. Усё гэта раптам знікла: хмызы, калонкі, кошыкі, вёдры, цішыня — як і не было нічога.

У адзін час успенілася, закіпела, завіравала ўсё і працягвала віраваць і кіпець ужо безупынна. І ён цяпер нібы апынуўся на самым грэбені гэтага вірлівага патоку. Людская плынь закалыхала яго, размякчыла, распесціла душу, ён як быў і не ў вялікім горадзе і наогул не ў горадзе, а плыў у спякотны дзень па чоуне па княжборскіх, разамлелых на сонцы старыщах. Ён унікнуў шуму машыш, і цішыня была вакол, ледзь-ледзь пакалыхвалася неба, што ляжала ў чорнай вадзе, белымі і жоўтымі зоркамі ззялі на вадзе і ў небе даверлівия гарлачыкі. Човен насоўваўся на іх, вуркочучы тапіў іх, але яны вынырвалі зноў ужо за кармою, свежыя, як з марозу. І плёскала яму ў спатнелы твар вадою Алена, чэрпала жменяю і срэбнымі, жывымі краплямі акрапляла лоб і шчокі. І яму было смешна, ён і сам не ведаў

— чаму, як не ведаў, куды і навошта плывуць яны, ублытваюцца чоўнам у лозы, рызыкуючы перакуліцца, выблытваюцца, але лаза ўсё роўна не адпускае іх, бяжыць за імі, чапляеца лісцем і голлем за твар і плацце, нібы прагне спыніць іх. А яны не хацелі і не здольныя былі спыніцца. Човен дзеда Дзям'яна бег сам, і невядома, куды б яны прыплылі ў той дзень, калі б Алена раптам не перастала плёскацца, замерла на носе, замёр і ён, узняў вясло, але так і апусціў яго ў ваду. Алена плакала. Дрыжалі кроплі на павеках і ў яго, але то была вада, якой апрыскала яго Алена, а Алена плакала па-сапраўднаму. І было ціха па-летняму, вусцішна нават, здаецца, аніякай прычыны сумаваць, ліць слёзы Алене, а яна плакала, ліла слёзы. Ён хацеў суцешыць яе, паклаў на дно чоўна вясло, каб кінуцца да яе, але хтось як падказаў яму: не трэба перашкаджаць ісці слязам, не трэба ніякіх слоў. І ён адчуў сябе дужым і лёгкім. Сонца перашкаджала яму бачыць Алену, бачыць яе ўсю, ад родных, блізка зведзеных і таму, здаецца, падобных да рысіных броў да бездапаможна падкурчаных пальчикаў на нагах, якімі яна час ад часу паскрэбала па дне чоўна. Сонца, бы знарок, легла між імі, засціла Мацвею, не паказвала яму того, што ён не павінен быў бачыць у тую хвіліну, не павінен падглядзаць за нейкай таямніцю пераутварэння, якое ён ўсё ж паспей улавіць на твары Алены, адчуў і ў сабе. Ён, Мацвей, сеў за Аленай у човен, як садзіўся неаднойчы і да гэтага, як хлопчык з хлопчыкам. І плылі так — згодна і радасна-адзіна, не прыкмячаючы, што змяняюцца, што, калі б яны былі хлапчукамі, дзецьмі, яны б ужо даўно перакулі човен і пакупаліся. А ён жа, Мацвей, раптам стаў берагчы Алену, не даваў чоўну перакуліцца. І ўтым, як Алена акрапляла яму твар вадой, было таксама нешта новае, ашчадна дзіцячае, але такое дзіцячае, з якім, здаецца, яны ўжо развіталіся, што даўно ўжо згубілася, развеялася пяском рачных берагоў, якія яны сеялі ў дзяцінстве, сплыло рачной вадою, у якой яны плёхаліся некалі галяком. Але з гэтага згубленага, развеянага і сплытага склалася новая Алена, яе новы твар, новыя вусны, да якіх ён, Мацвей, прыпадаў ужо, але зусім не так, як хацелася яму прыпасці зараз. Ён тыцкаўся раней да яе вуснаў, як галодны шчанюк тыцкаеца да цышак маці, не ўсведамляючы, што гэта ён робіць, адчуваючы толькі, што так трэба, так заведзена, наканавана, адчуваючы забароненасць — не пераступіць той рысы, якой яшчэ і не было, якая толькі-толькі яшчэ акрэслівалася. Цяпер жа гэтая рыса набыла пэўнасць ужо, сонечным вусцішным поўднем пралегла між імі.

Човен прыстаў да берага і захістаўся, уткнуўшыся носам у пясок. Мацвей, не вагаючыся, мо ѹ не ўсведамляючы, што гэта ён

робіць, устаў і ступіў з чоўна ў ваду. Добра, што тут было мелка, хоць глыбіня і не спыніла б яго тады, бездань нават не спыніла б, чортава вока, ён ступіў бы і ў гэтае вока і верыў бы: вада падыме яго, не пацягне ўніз, у тую хвіліну ён здолеў бы хадзіць і па вадзе. Човен падскочыў кармой і загойдаўся яшчэ мацней. Ён падышоў да Алены, падаў ёй руку. Яна ўзяла яго руку і ступіла не на бераг, а да яго ж, у ваду. Хвіліну-другую яны стаялі нерухома, глядзелі сабе пад ногі, як асядае ўзважаны, скаламучаны імі пясок, слухалі, як вада пяшчотнаю прахалодай абдымае іх ногі. Пясок яшчэ клубіўся пры самым дне, як невядома адкуль набеглі пячкурыкі, вёrtкі і празрыстыя, што крыло страказы, пачалі шчыпаць, казытаць іх за ногі. Вывернуўся паласаты, што дзічок-нарсючик, акунъчык, намерыўся на пячкурыка каля ног Алены, але прамахнуўся, тыцнуўся Алене ў палец, лагодна варухнуў плаўнікамі: а я, маўляў, і не хацеў, мне нічога і не трэба было — адышоў. Але тут жа разварнуўся і зноў кінуўся за пячкурыкам і зноў прамазаў, зноў тыцнуўся ў палец Алене. І, здаецца, зазлаваў, разпораз без перадыху пачаў дзяйубці гэты яе палец.

— Ён цябе з'есць,— сказаў Мацвеj.

Алена не адказала, прыціснулася да Мацвея, і яны выйшли на бераг, да цёплай і мяккой травы пад дубам, што скліўся над вадой. Пад тым дубам месца было занята буслом, але ён саступіў яго Алене з Мацвеем, пайшоў да лугу, моўчкі і нясмела, як саромеўся, што яго тут заспелі.

— Куды ж гэта ён, навошта гэта ён сыходзіць адсюль?— спытала Алена.

— Ён ведае, ён усё ведае,— адказаў Мацвеj, паглядзеў на дуб і падумаў, што дуб таксама ўсё ведае і разумее. Але ўпэўненасць не адчуў, была ў ім нейкая неращучасць, непараразуменне нейкае. Упэўненасць прыйшла крыху пазней, калі ён глядзеў ужо не на сама дрэва, кручаны і верчаны ствол яго, а па яго голле, лістоту. Лісце было чырвона-крылавага адцення, але з аднаго толькі боку, дзе стаяў ён з Аленай. Мацвеj здзівіўся незвычайному колеру лісця, слізгануў вокам па траве. Прыкмету вогнішча. І ўспомніў.

Гэта быў іх дуб. Яны часта на лодцы ці чоўне плавалі да яго раней. Дарослыя ж бывалі тут рэдка. Не было тут дарослым ніякай справы. Дарога аббягала дуб, яна пралягала да сенажаці і Балоні нацянъкі, а рэчка тут кружыла, як блытала сляды, нібы гулліва пацвельвала дуброву, уразалася ў дуброву, развалъвала, пластавала яе надвае і давала ўцекача. І дубы гналіся за ёю, беглі высокім берагам і, здаецца, даганялі на кручах, ужо цягнулі да яе руکі, хапалі ўжо за ўсімія плечы абвіслымі, учэпістымі сваімі рукамі-каранямі, але

речка накідала іх з носам, пасмейваючыся, вылувалася з іх абдымкаў, замест сябе з аднаго боку надсоўвала ім застойныя журботныя старыцы, а сама ўцякала непраходным гушчаром і балотам, праз якія дубы не маглі прашыцца. І быў сярод гэтага балота адзіны толькі грудок зямлі, нібы птушка ў дзюбене нанасіла сюды гэтай зямлі. І стаяў на ёй адзіны дуб, здзіўлены і разгублены: якім гэта ветрам, што за нячыстая сіла закінула яго сюды, сам ён мог трапіць на гэты грудок, толькі зусім ужо згубіўшы галаву.

Алена з Мацвеем былі на грудку пад дубам сёлета вясною, калі ішлі апошнія канікулы. Дуб атачыла вада, яны вылезлі з чоўна на лапік некранутай ёю зямлі, распалі касцёр. Каstryышча, полымя шугала да галін, чаплялася за галіны, апякала іх і падала ўніз. Мацвею ўжо тады было крыху балюча за дуб, за яго галіны, на якіх ужо набраклі пупышкі. Ён баяўся, каб іх не спапяліла, баяўся, а сам падкідваў сушняк у касцёр, хацеў полымем дастаць неба. Адначасова з боязню і шкадаваннем таго нябачнага вокам жыцця, што выспявала ў пупышкы, ён адчуваў і захапленне, што выспявала і ў ім, ён адчуваў, што і ў дрэве разам з болем жыве таксама і захапленне агнём, полымем. Яны былі адзіныя тады — ён, Мацвей, Алена, агонь, дуб і вада вакол. Адзіныя і безразважныя ў гэтым сваім адзінстве, у зліцці, як дзеци, бязгрэшныя і чыстыя, адноўкава пяшчотныя і жорсткія. І вось вынік той пяшчоты, чысціні і жорсткасці, плод яе: крывава-чырвоная лістота дуба. Агонь не спапяліў пупышак, але ўсё ж па ўсё лета прыпаліў іх, і ці на адно толькі лета пазначаны іх дуб. Полымем гарыць у сярэдзіне лета дуб, палае кастром, а мо гэта і не касцёр, не полымя на ім. Мо ён, Мацвей, тады з Аленай растапілі жалеза, што было прыхавана пад дубам, абудзілі, растапілі ў гэтым дубе штосьць невядомае ім, і гэтае невядомае цяпер і гарыць агнём, крывёю сплывае, падае з лісця на зямлю, жарам працінае яго і Алену, таму яны цяпер і ў агні, у ліхаманцы.

— Бусел жа побач,— сказала Алена Мацвею, калі яны ўжо ляжалі ў траве.— Лелько глядзіць.

Ён жа бусел. Ён Антон. Ён мужык.

— Лелько,— ціха паклікала бусла Алена і больш голасна: — лелько, лелько-о-о.

— Антон, Анто-о-он,— гэта ўжо крыкнуў і Мацвей.

І бусел падскочыў раз-другі, адараўся ад травы, але не цалкам, нешта чырвонай кветкай ублыталася ў яго чырвоныя ногі, мо той самы водсвет чырвонага дубовага лісця ўпаў па яго ногі. І бусел белым узмахам крылаў, чырвонымі ручайнкамі ног адпіхнуўся ад зямлі, узляцеў, узвіўся ў неба, і закружыў над імі, чырвоным і белым

мільганным свайго цела закрыў іх тайну, іх непарыўнасць. Дрымотна хісталася і плыло неба над галавой, а бусел, раскінуўшы крылы, аддаўшы іх небу, не кратуючы больш імі, абапіраючыся там, на небе, аб нешта нябачнае з зямлі, што сыходзіла ад гэтай жа зямлі, вады, дуба і ад іх саміх, Алены і Мацвея, кружыў і кружыў над імі. Антон і Лелько...

Мацвей і не заўважыў, як дабрыў да вакзала, прывакзальныя плошчы. Ён мо не заўважыў бы і плошчы, і самога вакзала, але, калі пераходзіў вуліцу перад плошчай, ледзь не трапіў пад трамвай, нават пад два трамваі: адзін — з правага боку, другі — з левага. І ён пасярод. Дзве развясёлія дзяўчыны — вадзіцелі трамваяў — высунуліся ў акенцы, нешта кръгчалі яму, махалі рукамі, і, на здзіўленне яму, не злосна, а запрашальна.

Але чырвоныя і жоўтыя страшыдлы-трамваі, што насоўваліся на яго, так званілі, так білі ў свае званы і так гулі, ахапіўшы яго з двух бакоў, што ён нічога не пачуў і не зразумеў. А на тварах дзяўчын былі радасць і смех. Званы сціхлі.

— Давай пад мой трамвай, вёска,— запрасіла яго дзяўчына справа.

— І зусім ён не вёска,— сказала вадзіцель злева,— І вельмі нават сімпатычны. І мая машына новая, і я ні разу не пераліцованая. Давай, дзядзечка, пад маю машыну.

— Другім разам,— усміхнуўся і Мацвей.— Наступным разам я ававязкова пад вашу машыну.

— А пад якую?

— Пад крайнюю,— кръкнуў ён і, заўважыўшы міліцыянера, што крочыў ужо да яго з плошчы, заспяшаўся да тратуара, да натоўпу. Натоўп увабраў яго, абціснуў, скаваў ад міліцыянера і ні на хвілінку не адпускаў, не пакідаў аднаго. І ён пакорліва падпарадковаваўся гэтаму натоўпу, большасці і крочыў: куды ўсе — туды і ён. Людская плынь, карзіны, кашы, чамаданы, партфелі і сеткі захапілі яго і пацягнулі ў падземны пераход, а там, наступнай гэтым карзінам, кашам і сеткам, якія ўвабралі ў сябе амаль усе пахі горада, яго магазінаў і булачных, капчэнняў, цукерак, свежаспечанага хлеба, машыннага масла і аліфы, плылі ацынкованыя вёдрът, драўляныя пафарбаваныя скрынкі, ад якіх пахла рыбаю і вадой; бурліла, віравала другая плынь — ішлі лавінаю каржакаватыя, чырванатварыя дзядзюкі, у якіх здалёк згадвалася нешта машыннавайсковае, ішлі ў наступ джунглі, бамбукаўся зараснікі вудзільнау і спінінгаў. Вудзільны і спінінгі суха счэпліваліся паміж сабой, скрыгацелі, шчоўкалі, ляскалі. Вудзільшчыкі — рыбакі з Мінскага

мора, ішлі і, нікому не саступаочы, таўклі, мясілі, трушчылі кашы, кошыкі, карзіны і сеткі і траха не павярнулі і не паперлі назад і Мацвея. Але ён не паддаўся гэтаму сляпому машыннаму напору рыбакоў з пенсіянераў-адстаўнікоў, вельмі ж няласкавымі былі іх вочы, амаль што грэблівасць і пагарда да ўсіх іншых, да нерыбакоў, была ў іх вачах. І хаця Мацвею не трэба было да платформы, ён пачаў змагацца з гэтымі джунглямі, з бамбукам і прабіўся скрозь яго. Тыя, што прабіліся разам з ім, кінуліся да вагонаў электрычкі, ён быў таксама памкнуў да разяўленай пашчы вагона, але спыніўся ў апошнюю хвіліну, калі ўжо ўхапіўся за поручань: куды яму ехаць. Яго тут жа адцерлі ад вагона. Двойчы, як бы шкадуючы, клацнулі дзвёры, электрычка свіснула, колы яе пазбавіліся задумлівасці. І поезд пакаціўся. Мацвей застаўся на пероне, стаяў, разгублена азіраўся, як той самы пасажыр-недарэка, у якога з-пад носа збегла апошняя электрычка. Ён усё яшчэ нічога не вырашыў і не мог наважыцца на якое-небудзь рашэнне. Жаданні і сумненні раздзіралі яго на часткі. Трэба было вяртацца ў Княжбор. Але Княжбора, той ціхай і глухой вёсачкі, у якую яго некалі вазілі марудныя, але такія па-хатняму ўтульныя рабочыя паяздкі, у якую ён так любіў ездзіць у дзяцінстве, больш не існавала. У тую глухую, любую сэрцу вёсачку ён пабег бы зараз не разважаочы, там бы яго чакалі, там бы яго прывецілі. А новаму Княжбору цяпер, во зараз, ён не патрэбны, там з ім ніхто і не паздароўкаеца, сустрэне хто — абміне, пярайдзе на другі бок вуліцы. І не было ў яго ўжо нікага цярпення трываць усё гэта.

Алена... З ёю пайшоў бы ён і прайшоў бы, хто б ні трапіў яму насустреч, як ні пазіраў па яго. Але смешна, калі мінула столькі ўжо гадоў, зноў думаць аб Алене, марыць аб ёй. Мінулае вяртаецца і знаходзіцца цябе тады, калі няма ўжо ні сёлетняга, ні будучага, калі падмыты ўжо і надломваючы ўсе берагі часу, ірвуцца апошняя сувязі, меркне свято ў вачах. І ўсё ж ён праг мінулага, хацеў да Алены, хоць яна першая кінула ў яго той камень, ударыла першай і таму вельмі балюча: «Жадаю поспехаў у арашэнні раней асушаных зямель». Тэлеграма ў дзень яго нараджэння, якую ён атрымаў год назад — вось і ўсё, што ён наогул атрымаў і пачуў ад яе. «Жадаю поспехаў...»

Прыбыла электрычка, яго зноў падхапіў і панёс натоўп па той жа дарозе, па тым жа самым падземным пераходзе. Ён зноў падпараткаваўся натоўпу, тым жа сеткам і кошыкам, толькі пахла ад іх вясковым пахам ужо і водарам: лесам, грыбамі, яблыкамі і свежым варэннем; познімі дачнымі кветкамі, лісцем чаромхі і калена, што запалалі ўжо восеніцкім агнём, дымам ад цяпельца, які ўблытаўся ў валасы і адзенне мужчын і жанчын. І ён дыхаў гэтымі пахамі, дымам

кастроў, датыкаючыся тварам да жаночых валасоў, мо ён спадзяваўся знайсці сярод гэтых хапатлівых людзей Алену? Наўрад, хаця спадзяванне па цуду, чаканне цуду не адпускала яго.

Мацвея выпхнулі з падземнага пераходу і зноў пакінулі на нейкі час аднаго. У кожнага з людзей быў свой клопат, свае дарогі. І аўтобусы, тралейбусы, трамваі збіралі. іх з вуліцы, з плошчы, убіралі ў сябе і імчалі туды, дзе быў іх клопат, дзе іх хтосьці чакаў. А ён стаяў па засмечаным перад ноччу ўжо, пазначаным людской хапатлівасцю асфальце, сярод недакуркаў, адкідаў, абрыўкаў газет і паперы, сярод тых, каму яшчэ не настала чарга спяшацца, чый поезд яшчэ не прыйшоў. Але яны таксама былі ахопленыя ўжо ліхаманкаю нецярпення, яно згадвалася па іх тварах. Яны чакалі часу, які вядомы быў толькі ім, прыспешвалі вакзальныя нудныя і цягучыя хвіліны, каб, падхапіўшы чамаданы і партфелі, кінуцца-рынуцца ў белы свет — іх дарогу. Вакзал быў часткаю горада, часткаю той вуліцы, якою ён дапхайдзя сюды, але гэта быў ужо і іншы свет. І неба было тут інакшое, вакзальнае, запалене і дрыготкае, разнамоўнае: «Внимание, внимание... Увага... Увага. Achtung, Achtung...»

Усё гэта не тычылася яго, ён, Мацвей Роўда, не быў нават і пасажырам, хоць і прыйшоў на вакзал. А калі і быў, то пасажырам поезда, які яшчэ не сфарміравалі, поезда без раскладу, поезда аднаго пасажыра, Мацвея Роўды. І ніхто, уключаючы і яго, не мог дакладна адказаць, калі і куды пойдзе гэты поезд, ці не прыбыў ён ужо да свайгі канечнай станцыі, ці наогул ёсьць у яго станцыя прызначэння, станцыя адпраўлення. Не, пэўна, няма горшай адзіноты, чымсыці адзіната сярод людзей, на вакзале, калі ты прыйшоў туды, каб выправіцца ў дарогу, і дарога мноства, але ніводнай тваёй. Твая разабрана, ён сам разабраў яе сваімі рукамі. Лічыў, што будзе, а на паверку

атрымалася — разбурае, і, разбураючы, не спыняўся, гнаў свой поезд па ўсіх парах.

Ведаў ён ці не, куды ідзе, куды кіруецца, мо ногі самі прывялялі яго. Мацвей узняў галаву і прачытаў ружовыя літаркі: «Рэстаран». І ён пайшоў бы ў рэстаран, мо і напіўся б, але тут прайшлі троє п'янаватых падлеткаў, занялі амаль палавіну тратуара, каля дзвярэй, побач з Мацвеем, стаяў міліцыянер.

— Дзеци ж п'яныя,— сказаў Мацвей.

Міліцыянер сцепануў гілячыма:

— Мо п'яныя, а мо і не,— і паднёс да вачэй Мацвея гадзіннік.— Мой час выйшаў.

Падлеткі ўзнялі валтузню, таўханіну, Мацвей заспяшаўся да іх.

Але ён спазніўся, крышачку, на імгненне нейкае. Аднаму з падлеткаў, што ішоў пасярэдзіне, зрабілі падножку, піхнулі ў грудзі. Ён пачаў марудна, а мо і не марудна, мо ўсё гэта толькі выглядала як на замаруджанай кінастужцы, завальвацца на спіну. Мацвею не хапіла кроку, каб падтрымаць яго. Падлетак упаў галавою на запалены, барвова-сіні ад няроўнага святла ліхтароў асфальт. І Мацвей ні на сантыметр не здолеў больш наблізіцца да яго. Ён пачуў... Лепей гэтага не чуць ніколі, ніколі не чуць, як трашчаць на моцных зубах лясныя арэхі. Гэты гук дапаў не толькі да яго вушэй. Каля падлетка ўжо тоўпіліся людзі, яго падымалі.

Падлеткі стаялі, звесіўшы руکі, і твары іх былі падобныя на асфальт, барвова-сіняга адцення. Той, якому яны зрабілі падножку, на здзіўленне Мацвею, распраміўся, хіснуў галавой і тут жа зморшчыўся, зноў асеў. Мацвей заплюшчыў вочы — ён адчуў боль у патыліцы, нібы хтосьці там свярдзельцам вярцеў, поезд, паравозны гудок, роў у галаве яго. Роў, пэўна, даўно, але толькі цяпер прарваўся, дайшоў да яго гук. Ён адплюшчыў вочы. Падлетак ужо зноў быў на нагах, стаяў, здаецца, цвёрда, двое другіх ухапілі яго за рукі, падобна на тое, што хмель з іх вывяртыла. Міліцыянер быў збоку, людзей паменела, яны больш не ўмешваліся, наглядалі.

— Я пайду, мы пойдзем,— сказаў той, што толькі што быў на зямлі.

«Ды як жа, як жа ён пойдзе,— падумаў Мацвей, мо ён вымавіў гэта і ўслых, таму што на яго азірнуліся.— Я ўк сам чуў, я ж сам трушчыў некалі арэхі».

Але падлеткі абняліся і пайшлі, пачалі разыходзіцца і людзі, знік і міліцыянер, як не было яго. І толькі нейкая пляма цьмяна блішчала на тым самым месцы, дзе хвілінку да гэтага стаялі падлеткі. Мацвей наблізіўся да яе і з жахам і агідай схіліўся, тыцнуў у гэтую пляміну пальцам, панюхаў. Пахла віном. Падлеткі ўжо былі каля пераходу. Мацвей закружкыў на месцы, пільна ўгляджаючыся ў твары людзей, што ішлі міма яго, абцякалі яго. Ён шукаў у іх тварах... Ён і сам не ведае, чаго ён шукаў у іх тварах. Недаўмення, здзіўлення, спагады, страху. Але дарэмна, усё гэта было толькі ў ім, і, пэўна, таксама не на твары, а ў сэрцы хутчэй: страх і жах. Як жа ўсё проста. Як проста памерці і зрабіцца калекам. А ён не сумняваўся, што той, у якога толькі што галава шчоўкнула, як арэх, ужо калека. І праз гадзіну-другую ці, самае большае, праз дзесяць-дванаццаць гадзін, раніцой, аб гэтым дазнаюцца і яго бацькі. І ён бачыў іх бездапаможны жах, пакутаваў, што ўжо нічога нельга перамяніць, што ён нічым не зможа дапамагчы ім.

Яму карцела кінуцца куды-небудзь, куды-небудзь бегчы, толькі не бяздзейнічаць. Гэтае жаданне куды-небудзь кінуцца жыло ў ім імгненне, імгненне моцы і бездапаможнасці, і за гэтае імгненне ён перажыў амаль усё ад свайго прыезду разам з Шахраем у Княжбор і па сённяшні дзень.

А падлеткі ўсё яшчэ стаялі перад пераходам, чакалі, калі праедуць таксі і машины і можна будзе рухацца далей і ім. Таксі праехалі, вуліца была пустая, на хвіліну-другую яе захапілі пешаходы. А падлеткі нешта марудзілі, яны толькі трошкі збочылі ўправа, да жалезных поручняў агароджы, прыхілі да гэтых поручняў абвіслася і, здаецца, пры зменлівым святле ліхтароў нежывое цела свайго таварыша, як куль з бульбай прыхілі, і ён стаяў, як куль, звесіўшы ўніз саламянную чупрыну. І людзі праходзілі каля яго, у звыклым, зададзеным горадам рытме, крочылі жанчыны і мужчыны, дзеці і бацькі, пустапарожнія, безаблічныя, яны не ведалі і не хацелі ведаць, што здарылася з гэтымі хлапчукамі. Мацвей кінуўся да іх, не разумеючы, навошта гэта ён робіць, ці здатны ён дапамагчы ім, ці прымуць яшчэ яны яго дапамогу. Падбег, пільна і прагна ўгледзеўся ў іх твары.

— Я дапамагу вам, хлопцы, я зараз вазьму таксі.— Яго ўтрымалі, скапілі за рукавы ў чатыры руکі. Трэці, той самы, што, як куль, прыхілены стаяў каля агароджы, павярнуўся да яго і, тыцнуўшы ў яго пальцам, спытаў:

— Калян, ён што, смурны, бухі? Мацвей бачыў, што гаварыць яму цяжка, бачыў, як высپывае ў яго светлых вачах і трывога, і прадчуванне бяды. Але гэта толькі ў вачах, ледзь-ледзь прыкметнае яшчэ, абуджанае фізічным болем, асэнсаванне таго, што адбылося.

— Смурны ці крануты па фазе, — адказаў пэўна Калян, адпускаючы руку Мацвея.— Не мільгаці, дзядзя, адскоч на паўаглобі ўбок,— і яшчэ дзве руکі адпалі ад яго рукава.

— Што вы, хлопцы! Навошта ж так? Я ж ад усяго сэрца. Мне шкада вас. Як жа вы гэтак, хлопчыкі? — Мацвею падалося, што ён крычыць, і ён хацеў крыкам крычаць, крыкам прабіцца да іх душы, але не хапала голасу, ён гаварыў амаль што шэптам: — Вам жа жыць яшчэ, вы ж ладныя, добрыя, добрыя...

— Вось і чашы, пакуль мы добрыя, пакуль трамваі ходзяць, чашы, хіляй міма.

— Вы не разумееце, хлопцы...

— Мы ўсё разумеем. І табе мазгі ўправіць можам. Зробімся нядобрымі, зробім добраму дзядзечку балюча.

Мацвей пакрыўдзіўся і адчуў, што стаміўся. Але гэтая

стомленасць і крыйда дапамаглі яму паглядзець на ўсё тое, чым ён займаўся да гэтага, пры інакшым свяtle, пры ліхаманкавым свяtle вакзальнага неба, запаленага хваравітага асфальту. Дзеля хлеба надзённага, дзеля шчасця і нават жыцця ўсіх гэтых вакзальных і не толькі вакзальных людзей, дзеля хлеба, шчасця і жыцця гэтых трох падлеткаў ён жыў усе апошнія гады. Ён быў заведзены па гэтыя тры слова: хлеб — шчасце — жыцце. И бурыў, ламаў у сабе і вакол сябе ўсё, што перашкаджала ці, здавалася яму, перашкаджает здзейсніць тое, вышэйшае, на што ён быў заведзены і скіраваны. А толькі ці хлеб патрэбен падлеткам і ўсім іншым людзям, што прайшлі каля яго, хлеб у іх ёсць, і ў дастатку. И яны ж, п'яна выкрочваючы па асфальце, былі шчаслівымі, хмяльнымі, і не толькі ад віна, але і ад пайнаты жыцця, напружанаасці яго і насычанаасці, няхай і падманлівай, яны ж не адчуваюць гэтага падману, яны ж і не прыкметлі нават і наўрад ці прыкметаць, што яны згубілі, падмянілі, тое, што яны лічаць сапраўдным, натуральным,— гэта толькі хмель і дрожджы, і нічога болей, што самі яны толькі брага... И ён, Мацвей Роўда, толькі брага, цеста, што ўзышло на чужых дражджах і чужым хмелю. И ад гэтага чужога хмелю шчасце, падаецца, побач, толькі руку працягнуць, а жыццё і смерць наогул нічога не вартыя; больш танныя, чымсьці лясны арэх. Значыць, акрамя хлеба, шчасця і няшчасця і нават жыцця, ёсць нешта іншае, што ён праглядзеў, што прамінуў, не прыкмету у сваім вясковым жыцці, як, захоплены натоўпам тут, на вакзале вялікага горада, не разглядзеў, не прыкмету у гэтым натоўпе аніводнага твару. И падлеткі не паверылі яму, не пажадалі нават спагады прыняць ад яго. Нібыта ў гэтай спагадзе было нешта агіднае, брыдкае, што замахвалася на іх самастойнаасць і волю. Яны жылі ў сваім, ад'яднаным ад іншых свеце і нікога не хацелі пускаць у свой свет. И калі толькі з'явіўся гэты свет ад'яднанаасці, раскладзенасці, раз'емнаасці па такія часткі, якіх ужо не скласці, з якіх ужо наўрад ці атрымаеца што цэлае, таму што яны толькі процістаяць адно другому, і, аднойчы падрабыцьшыся, такімі ўжо і застануцца, несумяшчальнымі... Несумяшчальнымі... Ці можа быць так? Іді можа быць так, што нічога, акрамя адзіноты, няма ў яго наперадзе?

Мацвей спытаў сябе аб гэтым, задумаўся і адчуў, што нарэшце і ён наблізіўся да нейкага рашэння, яшчэ не прыняў яго, але ўжо стаіць па парозе, на парозе «так» і «не так». И, захоплены зноў, цяпер ужо гэтымі «так» і «не так», но паддаючыся больш ні сустрэчным, ні спадарожным плыням пасажыраў, ён памкнуўся ў вакзал, да білетных кас. Да кас, хаця і не было пэўнаасці, што менавіта яны патрэбныя яму, нават наадварот, недзе адчуваючы, што і атрымаўшы з ягоных

рук той білет, кардонку, на якой выразна пазначаны вагон, месца, час адпраўлення поезда, ён зробіць па-свойму, мо й выкіне яго. Але гэтая кардонка была вельмі неабходная яму на туую хвіліну, гэта было ужо нешта акрэсленое, вызначанае, амаль выратавальны круг, за які можна ўчастца і які можна адпіхнуць.

Ён прабаўся да касы. Ён узяў білет. Аж забыўся спытаць, калі ж адыходзіць яго поезд. Аб гэтым можна было даведацца і на білеце, які ён трymаў у спатнелай руцэ, акрамя таго, насупраць на сцяне вісеў расклад. Але ён не зірнуў ні на білет, ні на расклад. Яму патрэбен быў голас, звернуты да яго, жывы, жаночы, які б словамі адказаў яму, назваў бы яму час, і хай бы ў голасе тым была якая-небудзь загана, шапляявінка. Ён кінуўся да вакзальнае даведкі, палез без чаргі, народу стаяла процьма, і нейкія бабкі-бабулькі амаль што на кулачках паперлі яго прэч ад акенца. Але й пасля гэтага ён не пайшоў у хвост чаргі, ён ніколі не мог стаяць у чарзе, а сёння тым болей. Побач з «жывой» даведкай ён убачыў яшчэ адну, і вольную, без чаргі. У сцяне быў замацаваны чорны мікрофон ці прыёмнік, а над ім чатыры слова: націсніце кнопкі і чакайце адказу. Усё было да роспачы проста, прасцей нават, чымсьці галавой аб асфальт,— толькі націснущь кнопкі. І ён падышоў і націснуў. І здрыгнуўся. З чорнай пашчы, з чэрыва чорнага на яго абрынулася ні жаночае, ні мужчынскае, утробнае, цъмянае: «Чакайце, вам адкажуць». І так бясконца, невыразна, цъмяна: «Чакайце, вам адкажуць...»

ПАЧАТАК

I

Васька Барздыка, па мянушцы Брытан, яго сабака Дружок, Надзька Махахей і Ненене шукалі гусей, каб сярод лета гнаць іх дамоў, заганяць у хлеў. І птушкам, і людзям такое было дзіўна. У Княжборы раней такое і ў галаву нікому б не цокнула. Раней княжборцы выпускалі вясной сваіх гусак і качак, як толькі сыходзіў снег, раставаў лёд, перлі дубцамі ад хлева, заганялі ў ваду і думаць аб іх забываліся да замаразкаў, да той пары, калі не абуджалаіся ў птушцы сум і жаданне пайсці за клінам сваіх сабратоў, адварвацца ад княжборскай зямлі і ляцець-ляцець у прывабныя цёплыя краіны, у сваю зямлю запаветную, абязканую. Вось тады толькі згадвалі аб сваёй жыўнасці гаспадыні. Але ў гэтым годзе ўсё перайначылася. Барздычыха замкнула пад замок у хлеў сваіх качак і гусей, як толькі з'явіліся ў сяло меліяратары. Махахеіха і Ненене хапліся куды пазней. Хапілася спачатку адна Ненене, пабегала берагам рэчкі, пагаласіла.

— Гулі-гулі, вуці-вуці, га-га,— і колькі ні крычала, пі галасіла, не пачула ў адказ ні га-га, ні кра-кра-кра. Прыйбегла да Махахеіхі.

— Баба Ганна, гусак не чутно.

— Куды яны дзенуцца, твае гускі.

— Умялі меліяратары. Гані ў розыск Надзьку, мо яшчэ дзе і ходзяць. А я зараз,— і пабегла да хаты.

Якраз, калі Махахеіха выпраўляла ў пошук Надзьку, раскатурхала, падняла яе з бабскага пляжа, дзе тая купалася і загарала, з'явіўся на гэтым самым пляжы і Васька Брытан. Прыйшоў спецыяльна, каб упэўніцца, ці па месцы Надзька, ці няма каля яе малодшага лейтэнанта, з якім ён не далей як учора вечарам пасля танцаў на пяску ля княжборскага пахіленага клуба добра пагаварыў. Сустрэў каля першых вясковых мосцікаў, калі той па новай гравійцы, што праклалі меліяратары, піхай свой драндулет. Васькаў быў клопат, каб малодшы лейтэнант дабіраўся да сваёй часці менавіта так: і пры тэхніцы.. але ў якасці папіхача. Пакуль малодшы лейтэнант выкідваў каленцы з Надзькай, ён падбухторыў хлопцаў, і тыя неўпрыкметку падкраліся да матацыкla і, прыкрываючы адзін другога, адкруцілі крышку бензабака і з задавальненнем і смакам падділі туды свайго «бензінчыку».

— Не заводзіцца? — паспачуваў малодшаму лейтэнанту Брытан.

— Ды чорт яго ведае, адладжаны, перабраў, прадуў усё, не заводзіцца... Да горада колькі адсюль?

— Трыццаць кіламетраў,— сказаў Васька і супакоў: — Нічога, да пад'emu якраз паспееш. І прыйдзеш — дарогу сюды забудзь.

— Гэта чаму? — здзівіўся малодшы лейтэнант, ужо, пэўна, разумеючы чаму; выгадваючы час, дастаў цыгарэты, закурыў. Ваську закурыць не прапанаваў. Ён узяў у яго цыгарэты сам, адну ў зубы, а пачак — у кішэню.

— Гэта на памяць аб табе, начны маёр.

Малодшы лейтэнант ударыў яго першы, рэзнуў добра, спрактыкавана, пад дых. Васька пераламаўся амаль надвае, выпусціў цыгарэту сабе пад ногі. Дабаўляць, падкідваць болей малодшы лейтэнант не спяшаўся, мо далікатны занадта быў, мо палічыў, што гэтаму вясковаму хлопцу даволі ўжо. Але Брытан на тое і Брытан, за жылістасць і далі яму гэтую мянушку ў Княжборы, быў ён падцягнуты, паджары, што ганчак, і люты ў бойцы. Ён распраміўся, адчуваючы, як усё ные і рвецца ў грудзях, у жывице, як там пераблыталася і сплялося ўсё: сэрца, лёгкія і боль. Матлянуў кудлатай рыжай макацоўбінай і аддзячыў малодшага лейтэнанта, аддаў яму, што атрымаў ад яго, нават з дабаўкай, з прымочкай на скule.

— Ах ты гад, дык ты і па мордзе яшчэ! — закрычаў малодшы лейтэнант, і яны сашчапіліся і заскакалі па гравійцы.

— Ты толькі, друг-паскуда, морду не чапай,— хрыпэу малодшы лейтэнант,— морду, дружочак, не калупай...

— Морду наступным разам,— паабяцаў Васька, калі яны, ужо стомленыя, пераводзілі дых.

— Добра, заўтра, значыць,— пагражая і пагаджаўся малодшы лейтэнант.

Праверыць, ці няма каля Надзькі гэтага ўхажора, і заадно зірнуць, ці няма там каля яе і Мацвея Роўды, і прыбег сёння на бабскі пляж Васька Барздыка, наскочыў на Махаеіху, якая яго і залыгала. Каб на які другі час, тая ж самая баба Ганна так турнула б того Ваську, толькі б пух і пер'e з яго паляцелі: тэрыторыя гэтая была забаронена мужчынам, гэты пол дапускаўся сюды толькі таго ўзросту, калі ён не саромеўся хадзіць і купацца ў чым маці нарадзіла. Але сёння Махаеіха не зважыла на парушэнне, кінулася да Ваські, як да сына роднага:

— А Васечка, а даражэнкі, памажы Надзьцы гусак дамоў прыгнаць, не ўправіцца ёй адной.

Надзька ў купальнічку, сорам і брыдота, толькі адна бачнасць адзення, ляжала на пяску, як змяя, згарнуўшыся ў клубок, і клубы, шары ўсе вонку выперлі, і амаль што голыя. І хоць бы што ёй, нос толькі і адзеты, закрыты лісцікам ракітавым, і ў зубах вузкі лісцік ракіты. Яна жавала гэты лісцік і здзекліва пасміхалася, гледзячы на Ваську, ведала ўсё пра сябе, і ўсё пра яго, і пра маці сваю ўсё ведала: не церпіць яна Ваські, рыжага Брытана, а во зараз, як да дзіцяці роднага, прыпала.

— Ой, да чаго ж ты вылежваешся,— прыкметла Махаеіха чорцікаў і кпіны ў вачах дачкі.— Дубцом як па цягну па сцёгнах тваіх гладкіх. Толькі адны гулі наўме.

Надзька, не спяшаючыся, паднялася, пацягнулася. Васька не вытрымаў і адварнуўся.

— Так ісці ці адзецца, як ты, Васька, скажаш, так і будзе.

— Я табе дам так,— ускінулася маці.— Во дзеткі пайшлі, лепш трох хлопцоў гадаваць, чым адну дзеўку. Адзявайся.

Надзька спакойна накінула на сябе кароценькі сарафанчык, Васька зірнуў на яе і не зразумеў, ці то яна апранулася, ці то зусім усё скінула з сябе.

Пайшлі,— загадала яму Надзька.— За гускамі пайшлі, Васька. За мной, га-га-га,— і засміялася.

Васька пацягнуўся ўжо за ёй, але тут ачомалася, улезла

Махаҳеіха.

— Стойце, пачакайце, Ненене з вамі па гусак пойдзе.

— Хай даганяе,— страціў увесь свой імпэт Васька.

— Не-не-не,— цвёрда настойвала на сваім Махаҳеіхе, ласкова выпіявала: — Як жа так, Васька, і ёй жа трэба дапамагчы, хто ж ёй, адзінокай, паможа.

— А вось яна і я,— да іх бегла, сыпала дробненька па беразе худымі ножкамі Ненене. Васька зірнуў на яе і ледзь стрымаўся, каб не вылаяцца. А Надзька ўжо здзекавалася з яго не хаваючыся. І была яна вельмі прыгожая, толькі што з вады, з рэчкі, толькі што ад сонца, вадой і сонцам прыгалубленая, абласканая, залацістая, здаецца, бы і не княжборская, у гарадскім сваім лёгкім сарафанчыку і сама лёгкая, разбітная, разбойніцкая нейкая. Махаҳеіха, маці, і тая ўсумнілася:

— Не нашай ты пароды, Надзька, ні ў татку, ні ў матку.

— А я ў бабулю,— сказала Надзька.— Бабуля наша малойчык, а што ты, што бацька — што гуркі пераквашаныя.

— Ой, глядзі ў мяне, дзеўка, ой, глядзі,— невядома аб чым папярэдзіла Махаҳеіха дачку. Але Ненене, мусіць, зразумела яе, паабяцала:

— Я буду глядзець, Ганна, не сумнявайся.

Тут ужо і Васька ўцяміў. «Утапіць бы цябе, старая вядзьмарка ты,— падумаў ён аб Ненене,— каб не блыталася пад нагамі. І яна вядзьмарка,— гэта ён ужо пра Надзьку,— правільна сказала — у бабулю, бабуля яе ўжо чыстай вады вядзьмарка. І яна такая ж.

— Ну што ты, Брытан, рыжмоцце рыжкае,— зласліва раптам прамовіла Надзька, як падслухала, аб чым ён толькі што думаў.— Што, рыжоцце, хадзіць развучыўся. Бягом за мной!

— Ой, Надзька, не пацвельвай хлопца, дабром гэта не канчаецца. Мужыкі, яны такія, не цяпер, дык потым яны табе ўсё прыгадаюць, нічога не даруюць.

— Праўда, Васька? — яны ўжо ішлі берагам, і вёў іх Дружок. Надзька спынілася, павярнулася да яго, утаропілася ў яго зменлівымі на сонцы вачыма, у якіх то хвалявалася вада, мора, то хісталася сонца, а то яшчэ і сам чорт пе разбярэ, што там адбывалася. Вочы яе глядзелі па яго і не глядзелі, прыцягвалі, абяцалі і гналі прэч. Дзень і ноч ужываліся і ладзілі паміж сабой там.

— Гэта праўда, Васька? Брытан, адказвай! — зашчыкала, заскубла яна яго, як трус, перабіраючы ўсё тым жа, а мо і новым ужо, скопленым на хаду ракітавым лісцікам. Васька адразу і не зразумеў, чаго гэта яна так настырна дамагаецца, перапытаў нават:

— Што праўда?

— Ах ты, Брытан, рыжмоцце,— ускіпела Надзька.— Не пайду я ніякіх гусей з табою шукаць. Ідзі вунь з Ненене...

Васька са здзіўленнем зазірнуў у яе зменлівя, зараз непадступныя, калочыя вочы, разгубіўся і ўзрадаваўся: не хлусяць, калі гавораць, што не маюць сёння дзеўкі сораму, дзеўкі горай хлопцаў пайшлі. Гэта ж якой яна ад яго праўды дамагаецца. Ды Ненене ж побач, ды маці ж яе недалёка. Ну, Надзька, ну, Надзька, і што за чорт у ёй, і ці ўдасца аб'ездзіць яму такога чорта, ці па зубах яна яму. Але сказаў ён зусім іншае, тое, што канала, прагла пачуць ад яго Надзьку, нават болыш:

— Праўда, даўно, увесь час.

— А што даўно, што ўвесь час? — аніяк не магла суняцца Надзька.

— Ды ўсё,— адказаў ён ёй, адказаў невыразна, бо спынілася Ненене, зацікавілася, аб чым гэта яны так горача, прыслухаўся да іх гаворкі і Дружок, усхапіўся скакаць, наровячы лізнуць у твар. І бегла рэчка, выгіналася, як грудзьмі, высокім і крутым, белым ад сонца і пяску берагам, і вусцішна бялеў за выгібам ракі бярозавы гаёк, пакорлівы поўдню, сонцу, рацэ, такі светлы, што вочы, здаеща, пранізвалі яго ўвесь наскролькі і бачылі тое, што знаходзілася і далей за гэтым гайком. А далей там былі дубы, рэдка раскіданыя за гайком, магутныя, разложыстыя, таму, пэўна, у такім спакой і ў такой пакоры стаяў гэты бярозавы гаёк.

— Дык ты і біць мяне будзеш? — Надзька адвяляла вочы ад гайка і зірнула на яго, насунулася на яго так рэзка, што ў грудзях як нешта аж усхліпнула, як парвалася, і Надзька, амаль не дыхаючы, затоена трапечучы ад нечага няпэўнага, незразумелага і ёй самой, пачягнулася да яго, да яго вачэй, усталая на дыбачкі.

— Будзеш ушчуваць, біць мяне? — яна, здаеща, прасіла, каб яе білі, усё яшчэ трапечучы і амаль не зварухнуўшыся, толькі скінула басаножкі і адсунула іх нагою ўбок, закапала ў пясок, яна здолела пры гэтым неяк паказаць яму ўсю сябе, і гэтае ўсё, уся яна ад нерухомай напаўвыгнутай спіны да смуглавых пальчыкаў ног, што ўпіліся ў пясок, засяродзілася яму ў вуснах яе. Усё там было на тую хвіліну ў яе вуснах: і дрымотная нач, і светлы поўдзень, і боль, і нявырашанацца яшчэ. І зморшчынка адна нават там была, скакала то ўверх, то ўніз.

— Во зараз і пачну,— сказаў Васька, усведамляючы, што гэта не проста слова, што вельмі нават лёгка ён можа саскочыць з рэек, бо надта ж блізка яе вусны, можна і пацалаваць, і ўдарыць. Не так усё ўяўляў ён сабо. Хацеў ён гэтага, але каб не так, каб без здзекаў і каб

нікога і блізка не було, нават сабакі, Дружка. А сабака, Дружок, і той засаромеўся, як злодзей, зыркнуў у адзін, другі бок і скочыў у кусты ад іх, і Ненене гвалт як крычыць:

— Гулі-гулі, га-га-га.

— Есть хотите? Да-да-да,— падхапіла яе крык, адварнулася ад Ваські Надзька.

Але ёй азваўся толькі Дружок, вылецеў з кустоў на чыстое і нечакана прысеў на ўсе чатыры лапы, носам нават датыкнуўся да травы, зямлі і заскуголіў, забрахаў, як завыў ад нечаканага болю — з-пад калодзіны, што ляжала перад ім, пачулася такое ж, толькі больш тонкае і жаласліве, завыванне. І ледзь не ў лоб сабаку стрэліў з-пад калодзіны заяц, пераскочыў яго і, плачуучы, што дзіця, галопам панёсся преч, ускідваючы азадак, памахваючы вартым жалю куцым агрызкам шэрага хвосціка. За гэтым хвосцікам, ачомаўшыся, паляцеў і Дружок. І абодва імгненна зніклі, адны галасы іх чутны былі, адноўкава жаласныя і тонкія цяпер.

— Ты толькі да галавы не прымай сабе нічога,— хапатліва нагаворвала Ваську Надзька.— Гэта я так, выпрабоўвала цябе.— Надзька была зараз будзённай, простай і зразумелай Ваську. І такая падабалася яму яшчэ больш, бо менш трывожыла яго, адсоўвала тое непазбежнае, пра што трэба было думаць, калі яна пацвельвала яго, кпіла з яго. Звычайная, яна здавалася і больш зразумелай, і больш даступнай яму, была праста княжборскай дзеўкай, а як абыходзіцца з княжборскімі дзеўкамі, ён ужо ведаў, нічога, што сыходзіў пры гэтым не са свайго вопыту, нічога, што гэтыи вопыт агульны, княжборскі, такія дэталі не ўплывалі па галоўнае. А галоўнае было ў тым, што калі ён, княжборскі хлопец, паклаў вока на яе, княжборскую дзеўку, нікуды яна ад яго ўжо не дзенеца. Паводзіць за нос, колькі трэба для прыліку, памучыць — гэта ж таксама неабходна, так ужо заведзена ў іх, і будзе яго. Вось толькі думаць аб гэтым і загадваць наперад яму не хацелася. Хацеў ён яшчэ пагуляць, папрыдураўца, колькі магчыма, але так, каб і Надзькі не выпусціць з рук. Надзька патрэбна была яму цяпер, зараз і далей, і далей, пэўна, яшчэ больш. Але гэтае далей здавалася яму такім непраглядна далёкім і ў такім тумане, што ён не імкнуўся і думаць пра тое, хаця даўно ліч'ё сябе дарослым, настолькі дарослым, каб пляваць на іншых дарослых, якія выдавалі сябе больш мудрымі за яго. Гэтыя іншыя дарослыя жылі, па яго, Васькавым, разуменні, даволі бесталкова, нявечылі сябе працай, сушылі клопатам: усё ім было нечага мала, усё яны былі некаму павінны, ававязаны. Васька ж лічыў, калі ён асабіста каму што і павінен, то толькі маці, і не так ужо багата: паўтара літра малака. Гэта былі не яго слова і не

яго думкі, ён чуў іх дзесьці, чуў і падтрымліваў, бо, як зноў жа лічыў, чалавек у яго гады абавязаны мець сваё меркаванне і нейкую сваю жыццёвую праграму. А тое-сёе ён у свае гады пабачыў ужо, пацёрся там-сям і цяпер нават лічыўся дзесьці студэнтам нейкага лесатэхнікума. А тут, во зараз у Княжборы, лічылася, што ён часова робіць у калгасе. На самай жа справе быў ён ні студэнтам, ні калгаснікам, а, па яго ж словах, бічом княжборскім. Так ён гаварываў пра сябе, калі быў у гуморы. Мог ён быць, зусім жа свяціла яму зрабіцца і княжборскім заняволеным. Але аб гэтым Васька Барздыка, па мянушцы Брытан, лічыў за лепшае маўчаць. Справа была за ім для Княжбора гучная і смеху вартая. Газам са сваім таварышам, некалі жыхаром вёскі Княжбор, а цяпер гараджанінам і шафёрам «хуткай дапамогі» Генадзем Шчуром, Васька Барздыка ўкраў свінню ў Лявона Цупрыка. Украй сярод белага дня, дзеля смеху, пабіліся аб заклад. Сядзелі на беразе рэчкі, сціплы працаўнік Генадзь Шчур і просты гуляка Васька Барздыка, пацягвалі чарнільца. Былі сярод іх іншыя бічы вёскі Княжбор, трэба адзначыць, што такіх у Княжборы хапала, кожны другі з тых, хто скончыў восьмігодку і не пажадаў вучыцца далей, не вельмі ўлягаў за той работай, таму што лічыў сябе яшчэ маленькім, кожны, хто скончыў дзесяцігодку і не трапіў у інстытут. А з Княжбora, па сакрэту, тым лотам у інстытут не трапіў ніхто — і цяпер чакалі выратавальнай позвы на службу ў армію. Такім чынам лайдацтва іх мела «смягчающие обстоятельства», апраўданне, і больш того, бацькамі і праўленнем калгаса яно было ўзаконена. Праўленне калгаса, які меў нешта каля трохсот гектараў ворнай зямлі, не здольнае было заняць і бацькоў, да таго ж бацькі былі ўпэўнены, што яны ўжо, каб было ў іх дзяцей сапраўдпае шчаслівае дзяцінства, у калгасе адрабілі, адламалі сваё. І няхай цяпер адпачнунць і пагуляюць іх дзеці, пакуль не запраглі іх у калёсы на ўсё жыццё. Вось і гулялі яны на беразе рэчкі, недалёка ад бабскага пляжа, рэзаліся ў карты, запівалі дурня чарнільцамі. Дзеля аб'ектуўнасці і каб не падвойваць віну за крадзеж свінні, трэба сказаць, што ў ту ю хвіліну на беразе рэчкі абавязкі кожнага былі акрэслены вельмі канкрэтна: чарнільца нацягвалі толькі былья дзесяцікласнікі, паўналетнія, на чале з Генадзем Шчуром і Васькам Барздыкам, а былья восьмікласнікі рэзаліся ў карты. Пасля чарнільца Васька раптам пачаў даказваць, што ніхто ў Княжборы, а мо і не толькі ў Княжборы, а і ў вобласці, не скочыць далей, чым ён. Яму, вядома, не паверылі. Тады ён сказаў, што, калі яму не вераць, ён дакажа вось зараз, возьме і пераскочыць рэчку, толькі разбяжыцца добра. Пайшлі аб заклад, разблі руکі. Васька разбегся, скочыў у рэчку, нырнуў у ваду і сядзеў пад вадой

больш як хвіліну, толькі разуму там не здабыў.

— Рэчку не пераскочыў, дык кабана ў Лявона Цупрыка магу ўкрасці.

І закружылася, і панесла. Кабан у Цупрыка быў славуты на ўсе навакольныя вёскі, у дзесяцігоддзе адзін выдаецца такі кабан, ён не падымаў ужо самога сябе, пудоў каля пятнаццаці, а то і дваццаці было ў ім, ён і голасу не надаваў нават ужо, тлушч глотку заліў. Карміў яго Лявен Цупрык толькі адным хлебам, і не абы-якім, а пекляваным, і чакаў халадоў, калі можна будзе закалоць яго. Вось гэтага кабана і намерыйцца ўкрасці Васька Барздыка, і ў каго — у самога Лявона Цупрыка, таго самага Лявона, у якога ніхто нічога і ніколі не здолеў ўкрасці ні ў гародзе, ні ў садзе, ні ў магазіне. Ваську, канечне, не паверылі, і таму ён украў. Вымушшаны быў ўкрасці. Генадзь Шчур над'ехаў на «хуткай дапамозе» да самае хаты Лявона Цупрыка.

Васька выцягнуў з машыны санітарныя наслікі, узяў прасціну. Шчур спрабаваў пярэчыць: навошта, маўляў, наслікі і прасціна.

— Убачыш,— адказаў Васька,— пойдзеш са мною і ўбачыш.

— Не, я з табою не пайду,— прапанова Ваські яшчэ больш не спадабалася Шчуру.— Ты падмеўся красці, сам крадзі і сам нясі.

— Дык як жа я панясу яго,— абурыўся Васька,— калі ў ім чыстай вагі пятнаццаць, а то і дваццаць пудоў.

— Ты падмеўся, ты і нясі,— гугнявіў сваё Шчур.

— Ён жа жывы,— сказаў Васька і гэтым, здаецца, усё ж працяў Шчура, той пачаў думаць. Васька націснуў яшчэ на яго: — Ты паглядзі на хлопщаў, Генаха, хто з іх самы дужы? Ты, Гена, самы дужы. Адзін ты і панясеши.

— Не, адзін я не здолею, хоць і самы дужы.

— Не хвалюйся, Гена, разумнік ты, Гена, удвух панясём.

Далей усё было проста. Кабан не супраціўляўся, дазволіў усікаці сябе на наслікі. Яны старанна захуталі яго прасціной, без якіх бы то ні было перашкод пацягнулі да машыны. Каля машыны толькі здарылася замінка, але ж невялікая. Прабягала міма Ненене, не стрымалася, каб не зірнуць, што гота за бальнічная машына каля Цупрыкавай хаты стаіць. На яе і наскочылі Васька са Шчуром.

— Хто ета, няўжо Лявон? — пляснула рукамі Ненене.

Лявон,— сур'ёзна, каб адмесці ўсе іншыя пытанні, адсек Васька.

— Лявоне, ды што ета з табою? — Ненене ўсё ж паспрабавала зазірнуць пад прасціну. Кабан цяжка і сіпла рохкнүў. Ненене спуджана адскочыла: — І голас страціў ужо, ой, Лявоне, Лявоне, да добра ж гарэлачка не даводзіць. Ой, Лявоне... муکі ж яшчэ вясною мне мех абяцаў.

— Ідзі, бабуля, дамоў,— сказаў Васька.— Не будзе муکі. Такія, брат, справы.

Ненене ашчаперыла галаву рукамі і пабегла. А яны на машыне пад'ехалі ўжо да лаўкі, узялі ў Цупрыка яшчэ чарнільца — і на сваё былое месца. Але пакуль яны ехалі, куплялі віно, Ненене на ўсёй вёсцы ўжо разнесла: Цупрык богу душу аддае, з белае гарачкі пры смерці. Да кацілася гэта да вушэй Цупрычыхі. Кінула-рынула яна ўсё ў полі, прыбегла ў магазін — мужык жывы, здаровы, хоць п'яненкі трошкі, але ж прыстойна, прыстойна. Цупрычыха, не зважаючы на гэтую яго прыстойнасць, кінулася да яго з кулакамі: віно жарэш, а кажуць, канает. Аявон жа Цупрык у адказ ёй: а ты смерці маёй хочаш... Сашчапіліся яны на смех людзям. Але пра гэта Васька Барздыка з Генадзем Шчуром даведаліся пазней ужо, калі ім не да смеху было. Кабан на жары, ды пад прасціной яшчэ, захлынуўся, задушкаваўся. Прыйехала міліцыя на чале з самім начальнікам раённага аддзела. Заламалі руکі, падалі ў ногі яму Барздычыха са Шчурыйхай.

— З табою ўсё мне ясна,— сказаў начальнік міліцыі Генадзю Шчuru, адразу ж забраў у яго правы.— Ну, а ты хто будзеш, дзе робіш? — спытаў у Ваські. Васька маўчаў, за яго адказала Цупрычыха:

— Лынды б'e, цюрма па ім даўно плача... Дваццаць пудоў сала...

— Ён у мяне на розных работах,— нечакана і невядома чаму заступіўся за яго тады Мацвея Роўда. Цупрычыха разявіла рот, хапіла паветра, але змоўчала, толькі апасліва лыпнула вачымі на Мацвея. І начальнік міліцыі з недаверам зірнуў на Роўду, але таксама змоўчай, адварнуўся, загадаў Шчuru:

— Вязі кабана гаспадыні.

— Ды нашто ён мне, ён ужо ваняе,— прарвалася ўрэшце слова і ў Цупрычыхі.

І тады начальнік міліцыі ўхапіў Ваську за каўнер сарочки, падвёў да насілак з кабаном.

— Да світання каб рохкаў,— сказаў значна і цяжка.— А зараз пішы мне падпіску аб нявыездзе. Падпіску Васька напісаў і цяпер успамінаў аб ёй з сумам: не будзь гэтай паперчыны, не было б яго ў Княжборы. Надзька — гэта, канечне, добра, але дома ўжо заелі, загрызлі бацька з маткай. За таго кабана Цупрыку ўжо грошай плочана-пераплочана, а Цупрычыха ўсё ніяк не адліпне, а бацька ўжо нават на цыгарэты яму ні кап'я не дае. Сорамна прызнавацца, але ён ужо вечарам, калі цёмна, збірае на беразе бутэлькі. Добра, учора выруччыў яго малодшы лейтэнант, забяспечыў курывам. А ўсё падпіска вінавата, калі б не трymала яна яго, толькі б і бачылі яго ў

Княжборы, а бацька, каб не бачыць яго, і грошай бы яшчэ па дарогу даў. Грошы, праўда, здабыць можна і інакш яшчэ. Недзе тут, на беразе речкі, ляжаць яны, як у банку, як у сейфе, у борці яго грошыкі ляжаць. А борць тая, калодзіна-сейф, па высокім дубе, ведаць бы толькі — якім, у якой борці чакае яго спадчына, золата дзеда Саўкі. Вунь іх колькі тут дубоў і борцяў, процыма, дзе і чыя, хто і калі ставіў гэтую калодзіну, і забыліся ўжо. Дубы маўчаць, не выдаюць гаспадароў, ніхто з княжборцаў, акрамя Аркадзя Барздыкі, яго бацькі, сваё ў яго наўме, не карыстаецца лясным мёдам. Ці то лянота напала, ці то на самай справе цяжка здабываць гэты лясны мёд, цятнуть гэтую гаспадарку, што заведзена яшчэ дзядамі і прадзедамі, прыглядваць за сем'ямі ўжо здзічэлых пчол, калі хатніх, свойскіх звялі. Але ж пчала, пра якую забыўся чалавек, пакінуў яе, працягвае рабіць. Дзеля каго, навошта? Яна ж нікому ўжо нічога не павінна і не абавязана. Ніякіх на ёй падаткаў, ні падаходнага, пі бяздзетнасці, а робіць, шчыруе нават без перакураў, без выхадных, адгулаў і прагулаў, ад цямна і да цямна. Гэта Васька ўжо спазнаў, вывучыў: сонейка ўстала, паляцела і яна, нібы сама гэтая яе праца мёдам памазана. Па кропельцы, па капельцы запаўняе соты. І дзесь пад гэтымі сотамі прапахлае ўжо мёдам, памазанае мёдам ляжыць золата дзеда Саўкі, ягонае, Ваські Барздыкі, золата. Дзед Саўка, паміраючы, не перадаў яго свайму сыну Аркадзю Барздыку, бацьку Ваські. Зазлаваў, дурань стары — сын яго дзяліцца ўздумаў,— схаваў золата ў борці: во, ні мне, ні табе цяпер, дзяліся. Так гаварылі княжборскія дзяды і бабулькі. Мо гэта і няпраўда, нагавор усё, адкуль тое золата ў Княжборы. Але ж магло быць і праўдай, свет жа вялікі. Васька хацеў верыць у золата дзеда Саўкі і верыў. І не толькі ён адзін, бацька, Васька прыкмячаў гэта, таксама шукаў тое золата. Адзіны толькі ён з усяго сяла караскаўся штогод на тыя дубы, браў мёд, і кожны год, кожны раз з новае борці. Значыцца, шукаў, спадзяваўся ўсё ж. Спадзяеца і Васька. І з гэтым золатам яму трэба прыспешваць, бо яго, таго і глядзі, могуць апярэдзіць меліяратары. Мацвей Роўда са сваёй хеўрай.

Аб Мацвею і меліяратарах Васька падумаў таму, што яны прыйшлі ўжо ў Свіёва і як трапілі ў іншы свет. Нічога ўжо не было там вясковага, княжборскага. Горад нейкі рос, уздымаўся на тым месцы, дзе ўчора толькі было балота і сенажаць. Хаця нічога пэўнага гарадскага тут яшчэ, здаецца, і не было. Зруйнаванасць толькі гарадская, будаўнічая, калі ёсць ужо будаўнічая пустка, а тое, што павінна вырасці на гэтай пустцы, толькі ў накідах, у штрыхпункціры індустрыяльнасці, у бязладдзі і развале, якія заўсёды папярэднічаюць

будучаму парадку і арганізованасці.

— А бацюхна ты мой,— стала як укопаная Ненене, уталопіўшыся ў экскаваторы і бульдозеры, што варочалі торф і пясок, драпежылі, руйнавалі балота, рэчку.— Вавілон другі.

— А першы дзе? Ты першы хоць бачыла? — буркнуў Васька, цікуочы, ці нямашака тут Мацвея, і молячы невядома каго, каб яго не было тут. Але Мацвей стаяў каля трактара з вялізным прычапным плугам. Ненене яшчэ жахнулася з гэтага плуга:

— Дзе ж гэта толькі і навошта такога дурня скляпалі? Няўжо каб зямольку дзерці? Чорту бульбу садзіць...

Там жа каля трактара з плугам стаяў і дзед Дзям'ян, выгаворваў нешта Мацвею, яны, здаецца, спрачаліся, крычалі нешта адзін аднаму і не вельмі слухалі адзін аднаго. Потым Мацвей замоўк, адмахнуўся ад дзеда Дзям'яна, бы праганяў яго, скочыў на гусеніцу, скліўся да трактарыста, мусіць, загадваў яму рухацца, таму што трактар крануўся, развалываочы на два бакі чорную з белым зямлю, пайшоў плут.

— А божа ж ты мой, мой сенакосік,— пабегла насустроч трактару і Мацвею, які крочыў побач з ім, Ненене.— Мой сенакосік, Мацвейко, што ж гэта ты робіш?

Мацвей паспрабаваў адмахнуцца ад яе, як толькі што ад дзеда Дзям'яна, але яна заступіла яму дарогу.

— У другім месцы выдзеляць табе, цётка...— Мацвей спатыкнуўся, адвёў вочы ад плуга, зірнуў на Ненене, пэўна, згадваочы, як яе завуць, але так і не згадаў, падказаў дзед Дзям'ян:

— Тэкля яна, заві Тэкляй.

Але Мацвей Ненене Тэкляй не назваў, суха-афіцыйна, як бы адхіляочы гэтыя пытанні з сенакосам, ухіляючыся і ад самой Ненене, як яе і не было:

— Вам выдзеляць сенакос у іншым месцы,— і пакрочыў быў далей, але Ненене не саступіла яму, стаяла слупам на яго шляху. Ён паморшчыўся: — Ну што вам яшчэ трэба? — І нават пасля гэтых слоў Мацвей усё яшчэ быў далёкі ад тых, у акружэнні каго ён зараз знаходзіўся, ад Ненене, Ваські, дзеда Дзям'яна, Надзькі. Ён пільна ўглядайся ў плуг, што развалываў зямлю, якая ведала да гэтага часу толькі касу, і таму непадатную, умацаваную, як жыламі, бледнымі жывымі і адмёрлымі ўжо, але ў вільгаці зямлі падобнымі да дратвы каранямі раслін і кустоў. І на распаленым твары яго згадвалася напружанне, з якім рабіў матор трактара, і па надбародку яго і пераносці запасіўся пот ад гэтай шматважкай машыннай працы, надымаліся і ападалі бровы і губы. Здавалася, ён кожную хвіліну

гатовы сам запрэгчыся ў плуг і цягнуць яго па балоце сваёй чалавекасілай. Але плуг, уцякаючы ўсё далей, далей ад яго, і без яго дапамогі ўсё глыбей уваходзіў у зямлю, як намацаў там, у глыбі, нетрываласць, незмацаванасць, угрывся, уеўся ў гэтую незмацаванасць, у белы безабаронны пясок, і пяском з сярэдзіны лёгка ўжо бурыў і рваў непадатную паверсе лугавіну. Васька адчуў гэта раней, чым Мацвей, хоць і не так пільна назіраў за гэтым незвычайнім плугам. Адчуў і пачуў боль і крык зямлі, але гэта не вельмі кранула яго. Уціхамірыўся і трактар, матор яго рабіў ужо роўна і спакойна, набыўшы ў працы ўпэўненасць і ў выніках яе. Не торгаўся больш тварам і Мацвей, ён нарэшце заўважыў каля сябе пабочных, толькі не Ненене, што ўсё яшчэ не давала яму праіскі, а яго, Ваську Барздыку.

— Што, на працу прыйшоў уладкоўвацца? Малайчына, хвалю. Куды б ты хацеў?

— Я хацеў бы... — Не зірнуў бы ён тады на Надзьку, мо б ўсё і вырашылася, мо б Свілёва і вызначыла яго лёс. Але яму як то выспятка даў, ён азірнуўся і паглядзеў на Надзьку, што стаяла за ім, яе очы ўбачыў, як яны слухалі, лавілі кожнае слова, вымаўлене Мацвеем, яе палаючы і пад загарам такі дарагі яму твар, у якім было нешта і ад кошкі, рысі. Гэтае рысінае было ва ўсіх дзевак Махахея, хаця яны і не вельмі былі падобнымі адна на адну, толькі гэтая рыса выдавала іх пароду, тое, што яны сёстры. І яшчэ, яны не вельмі валодалі сабой і сваімі пачуццямі, не здольныя былі ўтаяць таго, што з імі зараз, вось на гэтую хвіліну, адбывалася. Ці злавалі яны, ці прыкрасы іх разбрала, радаваліся ці захапляліся яны, што лясныя звяркі, ўсёй сваёй істотай аддаваліся гэтаму і заўсёды былі гатовы ці то крочыць у агонь, ці то кінуцца ў яр уніз галавой, заўсёды былі падпрадкаваны ці то любові, ці то нянавісці. Зараз Надзька любіла, і не проста любіла — палала. Улегліся, набылі мяккасць і ільснянасць рысіны Надзькіны бровы, іх можна было зараз толькі гладзіць і лашчыць, і яна б, пэўна, мурлыкала, яна і так мурлыгча, вачыма, такое свято і такая пяшчота ліецца з іх. Васька захлынуўся, падавіўся словам і прысвіснуў: дарэмна б'е ногі малодшы лейтэнант, і ён, Васька Барздыка, па-вулічнаму Брытан, з-за нічога б'еца з гэтым малодшым лейтэнантам.

— Дык дзе б ты хацеў рабіць? — нецярпліва перапытаў яго Роўда.

Васька зірнуў па яго мімаходзь, міма яго, як толькі што сам Мацвей глядзеў, і нікога не бачыў, дзёрзка, завучана, сам не чуючы таго, што гаворыць.

— Держи карман шире, лучше быть стройным тупеядцем,—

адказаў так і не рызыкнуў паглядзець на Мацвея, ненавідзячы яго і баючыся ўбачыць па ягоным твары нешта такое, што ўбачыла Надзька, што так прывабіла яе ў Мацвею. Пачаў глядзець на Махахееву дуброву, на далёкія дубы з запаветнымі борцямі. І сэрца не ныла і не радавалася гэтым борцям і таму золату, што недзе знаходзілася ў іх. Ён убачыў іншае, і ад гэтага іншага сэрцу зрабілася па-сапраўднаму ўжо балюча. Сохлі дубы, сохлі лістом. На самай макаўцы лета ліст дуба ў самым нізе прыхапіла жаўціною, як прыхоплівае жаўціною і гурковае націнне, што адрадзіла ўжо сваё, усё, што было ў ім, аддало гурку. І ад далёкіх дубоў па Ваську дыхнула восенню, той восенню, што яшчэ без пахаў, без турбот, якая не выклікала яшчэ задумення і трывогі, абірае сабе менавіта гурок, гурковую граду, і ўсім сваім цяжарам навальваецца толькі на адну гэту граду, а вакол яе яшчэ паўсюдна буяе лета.

— Што гэта ты, Махахееву дуброву таксама пад плуг? Бацьку майму не далі яе звесці, дык цяпер ты з'явіўся.— Васька нават зарагатаў, калі гаварыў гэта; ён быў абыякавы і да Махахеевай дубровы.

— Дубняк не кранём,— сказаў Мацвей.

— А тут, Мацвейко, што тут, на майм сенакосіку, будзе? — нясмела падала голас аціхлая і журботная Ненене.

— Горад будзе, новы Княжбор пабудуем тут, цётка Тэкля,— усё ж Мацвей, пэўна, пачуў, што гаварыў яму дзед Дзям'ян, а мо і сам прыгадаў, як завуць Ненене.

— Цю на цябе, Мацвейко,— здзівілася Ненене,— дык стары ж ёсць. Ці табе тыя хаты не хаты, зірні толькі, як хораша стаяць.— І яна паказала на бачныя адсюль, хоць і спавітая зелянінаю садоў, стрэхі Княжбора.

— Ну, не новы Княжбор, дык вадасховішча тут будзе, цётка Тэкля.

— Цю на цябе,— зноў цюкнула Шепепе,— Тэкля... я ўжо і сама стала забывацца па сваё імя. Што табе, вады ў нас не хапае? А ці ж гэта во не вада — рэчка?

— Вялікая вада, цётка, будзе, адсюль і вокам не ахапіць. Катэр купім белы...

— І тапачкі, пантофлі купім белыя,— перадражніў Мацвей Ваську.

Але той, як і не чуў, працягваў:

— Гусі-лебедзі плаваць будуць белыя.

— Ой, зусім з галавы выскачыла. Я ж на гусей пайшла. А ты часам, Мацвейко, не бачыў маіх гусак,— і яна падазронна зірнула на

Мацвея: — Каб было болей, так і не шкада. А то пяць іх, усяго пяць, так і ходзяць упяцёх. Пайшлі, дзеўка, пайшлі, хлопец.— Гэта яна ўжо Надзыцы з Васькам.

— Пайшла і ты, баба, па ўчараашні дзень,— сказаў ім дзед Дзям'ян.

Але пайсці адразу яны не паспелі. Нешта раптам змянілася. І зноў гэтую змену, нейкую тужлівую ноту, што павісла ў паветры, першым адчуў Васька, мо ён адчуў нежаданне Надзыкі куды б там ні было ісці, мо ён пачуў заціснуты ў ёй крык, ці то так трывожна закрычала над зруйнаваным балотам кнігаўка, але быў нейкі невыразны голас, і цень нейкі прамільгнуў перад вачыма. И дзед Дзям'ян таксама нешта пачуў ці адчуў, бо ён паспей яшчэ са шкадаваннем вымавіць:

— Балотнага бугая не чуваць стала, другі дзень не азавецца.

І толькі ён гэта прамовіў, як адразу ж стала ціха, як у вуху, і ў тое ж імгненне цішыня гэтая надламалася, выбухнула чалавечым крыкам. Адначасова з гэтым крыкам ці мо трошкі і раней загуух трактар, што ўжо добра адбегся ад іх, і закрычаў трактарыст, сціхлі экскаватары, толькі рыпей трос на адным з іх, папіскваў ад цяжару ўзнятага разам з грунтам каўша. Трактарыст, працягваючы ўсё яшчэ крычаць, па-птушынаму раскінуўшы руکі, вываліўся з кабіны, а трактар клюнуў носам, і здалёку відно было, як расселася, разышлася пад ім лугавіна і ён па вачах пачаў знікаць, спачатку ціха, а потым хутчэй і хутчэй, бы хто ўцягваў яго. И яны пабеглі да трактара.

— Што здарылася? Ды ўстань жа ты нарэшце! — закрычаў Мацвея на трактарыста, што ляжаў сярод травы тварам у неба, як дзіця. Той нават не варухнуўся, глядзеў у неба, пасміхаўся па-дзіцячы даверліва і радасна, і гэтая ўсмешка яго, мусіць, ужо канчаткова дапякла Мацвею.

— Устаць! Каму гавораць!

— Не трасі паветра, начальнік. А не то я табе камандзіроўку выпішу туды ж, у пекла, дзе трактар. Там і разбярэшся па месцы.— И нечакана азвярэла ўскочкыў на ногі: — Што здарылася, што здарылася...

— Крычы, крычы, табе трэба выкрычацца,— падаспей дзед Дзям'ян, паклаў на плячо трактарысту руку, той скапіў гэтую ягоную руку, прыціснуў да твару, заплакаў, пацалаваў чорную, хоць і кожны дзень мытую. И дзед Дзям'ян заплакаў, але не так, як трактарыст, у два ручай, выціснуў з сябе толькі дзве мутныя слязінкі, і яны, гэтых дзве слязінкі, што растоплены свінец, павіслі каля вачэй, бачыць іх Ваську было дзіўна, ён ведаў, што дзед Дзям'ян здолъны лаяцца, а каб

плакаць... Зараз жа ён плакаў і прыгаворваў:

— Прабач, прабач мне, дзіцятка...

— Ты што, дзед, чаго гэта ты? — сунчашаў яго Мацвей, пэўна, і ён упершыню бачыў, як плача дзед Дзям'ян.

— Не кажы, унучак, не кажы, грэх на мне, ведаў я, што Чортава прорва якога-небудзь коніка ды выкіне. Ахвяру ёй трэба, ахвяру. Тут ужо твой бацька і маці, тут яны, чуеш,— і ён тупнуў нагой, бы выклікаючы з зямлі бацьку і маці Мацвея.— У гэтай Чортавай прорве.

— І Галоска-галасніца там, і Жалезны Чалавек, карова Махахея і дзед Махахей,— захурыйлася Ненене.— І балотны бугай там. Ён наравісты.

— Там бацька і маці яго,— адвёў словаи Ненене дзед Дзям'ян,— Зямля наша наравістая. Прыйбірае тых, хто руку на яе падымае, вось таму я цябе і не пусціў у кабіну.

— Дык я ж не па яе, я за яе, за зямлю,— Мацвей глядзеў, як сярод рудой вады з твянню, па тым месцы, дзе толькі што знаходзілася кабіна трактара, уздымаюцца і лопаюцца бурбалкі, на невялічкую варонку, як ад выбуху маленькае бомбачкі, крыху наводдаль ад гэтай варонкі пабліскваў толькі на сонцы нарог ад плауга. Каля іх сабраліся ўжо ўсе рабочыя, што знаходзіліся на гэты час у Свілёве. І адзін з рабочых з запалам расказваў:

— Я яшчэ ўчора ведаў: штосьці здарыцца. Наскочыў па гадаў. І столькі іх было, нагу некуды ўбіць. Клубком, клубком пазвіваліся, і кожны клубок, што няспраўны самагонны апарат, сычыць, шыпіць. Валасы ў мяне дыбам, шапку згубіў. Гады...

— Зямля,— працягваў сваё дзед Дзям'ян.— Нам толькі здаецца, што мы ведаем яе, каб ведалі — убаяліся б. Ад дзядоў нашых Жалезны Чалавек, і Галоска, і бугай балотны тут, а што застанецца ад нас, што мы пакінем дзецям... Тут бабу сваю часам не ведаеш, якога коніка выкіне яна табе. А гэта я? не баба — зямля. І на ёй вось яшчэ,— і дзед Дзям'ян паказаў на буслоў, што спакойна паходжвалі па балоце каля пакінутых людзьмі машын, ласаваліся, збіралі апошніх жаб, што засталіся на гэтым балоце, заглядзеўся на іх і сам уздыхнуў: — Зямля...

І Васька адчуў, як зямля ўздыхнула пад ногамі ў яго разам з дзедам, захісталася, нібы спрабуючы стрэсці яго з сябе, у Ваські перахапіла дых, нечым стала дыхаць, як зямля забрала ўсё паветра на ўздых сабе. Забрала, уцягнула і аддала назад, патыхнула ў твар прэллю, балотам і яшчэ нечым, здаецца, серай, гарэлым торфам. З варонкі, у якой знік трактар, забілі, пачалі ўздувацца і тут яга лопацца вясёлкавыя рудыя пухіры. Потым гэтыя пухіры пачалі

адрывацца ад варонкі, а з варонкі струменьчыкам ударыла рудая тарфяная вада, і пакаціў, засланіў усё — і гукі вады, што падала, і пухіроў, што ўздымаліся і лопаліся, і сонца, і людскі спалох — страшэнны рык, таго і глядзі, не вытрываюць вушы.

Роў балотны бугай, рыкаў над Княжборам апошні раз.

— Пячэ, пячэ яму,— сказаў дзед Дзям'ян,— дапяклі.— Слоў яго не было чутно, Васька прачытаў іх па вуснах дзеда Дзям'яна, сочачы за яго чорнымі запечанымі вуснамі, ён яшчэ падумаў, што дапяклі не толькі балотнаму бугаю, а і дзеду Дзям'яну, на нейкае імгненне падалося, што гэта і раве дзед Дзям'ян, былы царскі гвардзеец, а потым коннік Першай Коннай, пад Сівашом ці Перакопам, каля такога ж гнілога балота адзначаны белагвардзейскай шашкай, былы першы старшыня першага калгаса на гэтых жа балотах, былы партызан, які партызаніў таксама на гэтых жа балотах, каля Свілёва, Воўціна, Хранчына. Ні трактара, ні трактарыста, ні Мацвея не шкадаваў ён, толькі дзеда Дзям'яна, Васька і сам не ведае чаму. Мо таму, што вельмі ўжо горасна, жаласліва слухаў дзед Дзям'ян, як раве балотны бугай, а роў ён даволі мярзотна, як бы нехта па жэсці дзёр скрабніцаю. І здавалася, што голас гэтага бугая нараджаецца там, у глыбі нячыстых падземных вод, у вадкай тоўшчы торфу, у пустотах і перападах глыбінных падземных рэк і азёр, а вырываецца па волю не праз гэты бомбавы грамафон, а праз дзеда Дзям'яна. Роў голасам смяртэльна параненага балотнага княжборскага бугая, роў пад скопішчам людзей і машын у непрадугледжаны час апошній бяседы і палівання княжборскіх буслоў ці мо проста абжыралаўкі, таму што жаб і гадаў у Свілёве заўсёды было процъма. Цяпер жа асушенне выперла іх з нор і скованак і гнала туды, дзе, яны адчуvalі, ёсьць вільгаць, у дзюбу, у ненаеднае чэрыва. І рык балотнага бугая не палохаў іх, а калі і палохаў, то ад перасыці яны ўсё роўна не здолны былі адарацца ад зямлі, таму што яны адразу так добра вельмі паснедалі, адабедалі і павячэралі, так добра, што імгненна як жыццё пражылі, састарэлі, нічога ўжо іх не палохала і не здзіўляла. І неба іх больш не прываблівала. Куды, навошта ім гэтае неба, калі яны ад перасыці і па зямлі ледзьве цягаюцца.

А гусак ні Махаеевыхых, ні Ненене яны ў той дзень не знайшлі. Праўда, кіламетры за два ад Свілёва, бліжэй к Храпчыну, яны ўбачылі чародку іх, штук дзесяць-дваццаць, сътых і, як восенню, задуменныхых, яны пагойдваліся на вадзе ў неглубокай і гразкай затоцы. Але як толькі выскачыў ужо натрэніраваны на іх Дружок, нерухома застыў на беразе, чакаючы гаспадара, гусі адышлі да другога берага, пужаныя ўжо былі, ведалі і чалавека, і сабаку.

— Агіля-гіль-гіль,— пачала гнаць уверх па рэчцы і падманьваць да сябе Ненене. Але гусі пайшлі ўніз, прысталі да лазы, што расла на процілеглым беразе.

— Не возьмем так, распранайся, Вастька,— сказала Ненене.

І Вастька распрануўся, адчуваючы нейкае дзіўнае, невядомае яму раней спачуванне да гусей і зайдрасць да іх вольнага жыцця... Але хутка спачуванне знікла, ён стаў злаваць, і не толькі на гусей, але і на Ненене, на Махаеху, якая так спрытна пад'ехала да яго, аблытала, а ён вушы развесіў, пабег гусак шукаць. І хто гэта толькі такі паклён на гусей узвёў, што яны адны з самых бесталковых, хто бесталач, дык гэта ён, толк выйшаў, а бесталач засталася, гусі былі вельмі талковыя. Яны добра ведалі, што ім трэба трymацца вады, мітусліся, валі адзін аднаго на беразе, нібы скараліся, а самі, як ракі, адступалі да вады. І на вадзе, у рэчцы, здабывалі толк і спрыт, паспявалі не толькі выслузнуць з-пад носа, але скапіць яшчэ нейкую маляўку, падражніць усіх чацвярых, уключаючы і Дружка, гучным і радасным: га-га-га, у нас во рыбка, а вам дулю з макам і будзыце на тым здаровымя. Елі сваю рыбу, плавалі, ныралі, забаўляліся, весяліліся, а людзі бесталкова бегалі па беразе, пакуль не раз'юшыўся Дружок і гусак не дзеўбануў яго ў лоб, так дзеўбануў, што той заскуголіў і пачаў хапаць гусей за лапы, хвасты. І гэта прывяло гусей да памяці, яны ўспомнілі аб сваёй свойскасці і хатнасці, аб тым, што чалавек павінен бараніць іх, пацягнуліся берагам да вёскі. Яшы прыгналі тых гусей амаль у Свілёва, калі Ненене раптам сказала:

— Надзька, а гэта ўсё вашы гускі?

— Ты што, бабуля, якія яны нашы, гэта ж твае.

— Не-не-не,— адмовілася бабуля.— У мяне пяць толькі. Гэта ваши гусі.

— Нашы зялёным чарнілам пазначаны.

— А ў маіх крылы не абрэзаны, а гусак валяваты. Вунь падобна па тое, што мой гусак, а астатнія не-не-не.

Дык чые ж гэта гусі мы гонім? — абурыўся Вастька.— Не хапала мне яшчэ гусей! За кабана яшчэ бацька не разлічыўся.

— Твая праўда, Вастька, чые ж гэта гусі? — задумалася Ненене.— Ці не дадуць нам у рэбры за гэтых гусей? Вунь той, з чырвоным крылом, Шчура, добра ведаю, чырвоная краска толькі ў іх была. Валяваты, здаецца, мой... Гулі-гулі, гулі,— загулькала Ненене, і гусак павярнуў голаву на яе голас і вымавіў у адказ ёй нешта не вельмі добрае.— Мой,— узрадавала Ненене.— А тая гуска ваша, Надзька, бачыш, сіняе крыло, вада адмыла сіньку... Ды тутачкі ж з усяго сяла гускі. Вунь Цупрычыхі, гэта яе як падстрэленыя, як пабрытыя, толькі

яна так коратка крылы падразае і пух дзярэ з жывога.

— Не паганю я далей гэтых гусей,— сказаў Васька, унурыйушыся.— Хай яны ўсе перадохнуць. Хай іх усіх меліяратары ў суп і Цупрычыхі — першага.

— Не-не-не, Васька,— уплялася бабуля за Ваську,— Гэта ж усяго сяла гусі, гэта ж усё, што засталося ад нашых чарод...

Тады Цупрычыхі аддзяляй,— сказаў Васька цвёрда. І стаяў бы на сваім цвёрда, але тут да іх прыйшоў Мацвей Роўда, як чорт балотны, увесь у твані, у торфе і машынным масле.

— Выцягнулі? — кінулася да яго Надзька.

— Цягнуць. А вы чаго тут, як гусі, вэрхал паднялі?

Гэта Васькавы гусі,— адмежавалася ад іх Надзька.— А табе ўмыща трэба.

— Яму не адмыща,— не так, як каля трактара, а ціха і горка сказала Ненене,— папярок горла стануць яму мае гускі.

Мацвей, пэўна, нічога не зразумеў ці не паспей зразумець.

— Гані, Вася, гані гусей. І ты, Ненене, ганіце,— загадала ім Надзька.

— Гусі Рым выратавалі,— паспрабаваў наказаць эрудыцыю Васька, але гэта не дапамагло яму.

— А ты ратуй гусей, Брытан,— і Надзька амаль за рукаў пацягнула Мацвея да рэчкі.

А яны пагналі гусей, Васька патурыў іх так, што беглі як не галопам. Яго настрой, пэўна, перадаўся і Дружку. Той улягаў за імі што было сілы, збіваў у чараду, згуртоўваў і тут жа раскідаваў гэтую чараду. Васька пасцёбваў дубцом тых, што адставалі, што спатыкаліся, біў па крылах, баках, што ў барабан, пакуль яго не пачала сарамаціць Ненене:

— Ці ж гусі вінаватыя, Васілёк, ты лепиш ужо мяне, чымсыці птушку, што за правіна на ёй, безабороннай.

І яму зрабілася няёмка ад гэтых яе простых і прости вымаўленых слоў. Ненене, здаецца, і гаварыла не яму, разважала сама з сабой, вырашала нешта сама сабе ці, хутчэй, правярала нешта даўно ўжо вырашанае. І, праверыўшы, засумнівалася. І зараз размотвала, разблытвала гэтых сумненні і спадзянкі, як бабы разблытваюць пражу, сучыла, цягнула суравую нітку жыцця, выцягвала на белы свет сабе на пагляд тое, што было на другім канцы гэтай піткі. А там, як на грэх, мусіць, нічога і не было. Адзіны толькі кончык у руцэ, а другі ўжо даўно на верацяне. Верачяно яшчэ кружыцца, каб падхапіць на сябе і гэты другі кончык, і будзе кружыцца далей, толькі трэба часцей пляваць на пальцы, змазку даваць мазалям, трэшчынам,

парэпінам, каб не перашкаджалі яны кружэнню, каб не спынялася гэтае кола-верацяно, каб і не прыкметна было яго кружэнне, інакш можа закружыцца галава, пойдзе колам, кругам, як тое ж верацяно. І пайшла, пэўна, ужо кругам галава ў Ненене, давялося ёй, мусіць, у свой час папасвіць чужых гусей, таму і азираецца так вакол цяпер, бы баіцца чаго, як бы трапіла незнарок без перасадкі з сённяшняга дня, з старасці, у сваё дзяцінства. Як і ў дзяцінстве, стаяць вакол тыя ж самыя дубы, тая ж рэчка пакуль што яшчэ бяжыць, тое ж неба над галавою, як і раней, заходзіць на ім сонца, а хаты ўжо і не тыя, і яна, Ненене, ужо старая, а гусі ўсе яшчэ чужыя, і таму такі безабаронны яе твар, як голая яна зараз перад гэтymі гусямі. Безабароннасць, распранутасць адчуў і Васька, па мянушцы Брытан, і сорам, але не перад гэтай старой, не перад Ненене, хоць яна і была сведкай таго, як віла з яго вяроўкі Надзька, сорам не перад гусямі, з якіх так здзекаваўся ўжо сам ён толькі што, а перад чымсьці ці кімсьці мо і неіснуючым, а калі і існуючым, то без'языкім, невідущым, нябачным, падобным на балотнага бугая, Жалезнага Чалавека ці Галоску. Усе ведаюць, што яны ёсць, і ў той жа час як і няма іх, бо ніхто іх не бачыў і нікому нічога благога не зрабілі яны; сорам перад тым, як заходзіць сонца, бо ён гэтае сонца і заход яго мо ўпершыню сёння і ўбачыў. Бачыў, канечне, і раней, але ж бывае і так, скрэзь і паўсюдна: глядзіш ты на што-небудзь і не заўважаеш, не муляе яно табе вока, бо ведаеш — так павінна быць, гэта — вечнае. Сёння сонца зойдзе, скаваеца, а заўтра зноў выйдзе на свой круг і па крузе само круглае, што кола; што кола, следам за ім будзе бегчы, круціцца і ён, Васька Барздыка. Бяда толькі, што няма ў яго яшчэ свайго кола, добра гэта ці дрэнна, але няма. Ды калі разабрацца — не ўсё ўжо і такое вечнае на зямлі. Сваё Свілёва ён таксама лічыў вечным, а дзе яно цяпер — зруйнавалі, вымусілі пачаць плакаць за які-небудзь месяц-другі. А хто ведае — ці нельга і з сонцам так. Мо яно вечнае таму, што ніхто па-сапраўднаму не браўся за яго, а калі возьмуцца, то і замест сонца на неба бычынае вока павесіць, і само неба з аўчынку будзе. І ён ужо болей не падганяў гусей, проста брыў следам за імі, спяшаўся наглядзецца, налюбавацца на гэтае сонца, каб яно ўвайшло ў яго, адбілася ў ім, як тое ж самае неіснуючае ўжо Свілёва, што само па сабе спрэвала хаўтуры, на якіх былі не толькі людзі, але і птушкі, буслы. Заграбаючы нагамі пясок каля вёскі, глядзеў па вячыстым княжборскім дубам, што ўвесь дзень трошкі і выхваляліся гэтай свайгі вячыстасцю перад сонцам, імкнуліся выглядаць больш статна і больш зграбна, чым былі на самай справе, а цяпер вось, калі адчуулі, што дзень ужо адспіваў, адкінулі наноснае, мітуслівае, сталі самі сабой,

дрэвамі, а не людзьмі. І, кроначы пад шатамі, гэтых дрэваў, рыхы княжборскі хлопец Васька Барздыка, па-вулічнаму Брытан, непрыкметна таксама нешта губляў і становіўся самім сабою. Ён гнаў у вёску гусей і адчуваў, што, як гэтых гусей, яго таксама абкружваюць, спрабуюць некуды загнаць. І загоняць, ён усведамляў гэта, і не вельмі супраціўляўся. Так ужо было заведзена, не ён першы, не ён апошні. І ўсё ж чагосыці было і шкада, нешта згубіў ён сёння, згубіў і не заўважыў што. І ён упершыню не пайшоў у той вечар на танцы, хаця і памятаў пра тое абязданне, што даў малодшаму лейтэнанту. «Няхай табе сёння Мацвей Роўда мазгі ўправіць,— сказаў ён, згадаўшы Надзьчынага ўхажора.— Ці ты яму ўпраў... Ён усім управіць...»

2

Але Мацвей Роўда ў той вечар на танцы таксама не пайшоў, бо не хадзіў на іх у Княжборы ніколі. А вось што дзіўна: не было на танцах і Надзькі. І дарэмна малодшы лейтэнант, што прыкаціў сёння ў Княжбор разам з таварышам, такім жа як і сам новенькім, толькі што з іголачкі малодшым лейтэнантам, шукаў яе. Вынік яго пошукаў і адлучак меўся сумны: яму давялося зноў, праўда, цяпер ужо па пару з сябрам, піхацца з матацыклам да самага горада. Паруплі княжборскія хлапчукі, па сваёй ужо ініцыятыве, бо ніхто іх па гэты раз не падбухторваў, проста ім спадабалася, і яны заправілі матацыкл ваеннага чалавека, каб не парушаць традыцыі ўжо, каб ваенныя лейтэнанты пераканаліся: ёсць і ў вёсцы Княжбор свае традыцыі. І малодшыя лейтэнанты пераканаліся: на світанні без якіх бы ні было здарэння і прыгод— на мосціках на гэты раз іх ніхто не сустракаў і не спачував— далхалі свой матацыкл да часці, каб больш у Княжбор і нагою не ступаць. І тым самым далі волю і ежу языкатым княжборскім дзеўкам і маладзіцам, развязалі ім языкі: маўляў, гуляла Надзька з літэрам, а ён яе кінуў, кінуў, і ўсё. Уся вёска гаварыла, толькі сама Надзька ні сном, ні духам ні аб чым не ведала. І іншае было ў яе наўме, але аб гэтым ведаў толькі Васька Барздыка, ён сядзеў дома і кляўся, што ўрэшце ўсё будзе па яго.

А Мацвей у гэты час знаходзіўся каля магазіна, ішоў ён у той магазін, у карчму да Лявона Цупрыка, з адной і вельмі зразумелаю мэтай. Трывожна скончыўся для яго сённяшні дзень, і ўстрывожыла не здарэнне з трактарам, які, дарэчы, ужо вышыянулі, на бускіры толькі што на радасць дзецям, пад іх крыкі: тапельца вязуць, тапельца вязуць— прышыянулі паўз магазін да майстэрні. Гэта была работа, а на рабоче выпадала ўсякае, і ўсё трэба было мець у галаве і

на ўвазе, тое-сёе з непрыемнага нават планаваць: два пішам — тры ў галаве, такі закон прадпрыемства. Не бянтэжыла Мацвея і тое, што на месцы хлопца-трактарыста мог апынуцца і ён; праўду казаў дзед Дзям'ян: ён бы не спяшаўся выскокваць з кабіны, паспрабаваў бы на хуткасці мінуць небяспечнае месца, бо заўсёды ішоў насустрach небяспецы на фарсаж, каб наблізіць яе і развітацца з ёю хутчэй. Пазбавіла яго раўнавагі тое, што дзесь там, у Чортавай прорве, ляжалі яго бацькі. Ён заўсёды ведаў і памятаў аб гэтym, але гэта было такое веданне, з якім ён ужо звыкся, да якога ўжо прыцярпеўся, гэта было ўжо мінуlyм, даўнім: дзесьці, штосьці, калісьці. А цяпер жа ўсё раптам як падбегла, скочыла да яго і снынілася на адлегласці выцягнутай рукі, усё зрабілася вельмі выразным, канкрэтным і ўвасобленым: не дзесьці, а менавіта вось тут, не калісьці, а во зараз, і не штосьці, а маці і бацька. И выяўлялася, што не бязродны ты, не горкі сірата, а былі, ёсць у цябе бацькі. И сёння ты сустрэўся з імі. И сустрэча не ўзрадавала цябе, і сум навеяла не той нармальна чалавечы, калі ты, як і ўсе іншыя, прыйшоў на родныя табе магілкі, усведамляючы непазбежнасць гэтых магілак, журботны, але адначасова адчуваючы ў сабе і нешта шчымліва-светлае, трymаючыся за свято і журботу, што сыходзяць ад гэтых магілак, падсвядома недзе ведаючы, што ў свой час нехта таксама, як і ты, прыйдзе і да цябе, у журбоце схіліць галаву перад тваім крыжкам ці абеліскам. Але там, на балоце каля Чортавай прорвы, не было ні крыжа, ні абеліска, ні закліку, ні закону аб суме і журбоце, аб бясконцасці чалавечага жыцця, аб памяці, была проста зямля, балота, на якім касілі траву, было, мусіць, некалі возера, у якім лавілі рыбу. И ад таго возера засталася толькі дзірка, акенца па той свет ці з таго свету. И з гэтага акенца, з таго свету, такі засцерагальны крык, такі роў, нібыта ўсе заўчастна сканалыя княжборцы, і не толькі людзі, але і іх жыўнасць, раўнулі рантам у адзін голас і працялі яго, як не здольная была працяць ніводная самая драгая магілка, ні адзін самы блізкі і дарагі голас, нават голас маці. То крычала сама даўніна, адмерлае, маўклівае мінулае. И тое, што гэтае мінулае можа мець голас, не той, што захаваны і данесены да пас на стужках і грампласцінках, калі ў голасе, як чыста ён пі гучыць, якім бы дасканалым ні быў запіс, адчуваецца ўсё ж небыццё, трэшчына, падрапінка, хрыпатасць, па якім ты пазнаеш — гэта гукі ўжо толькі колішнія, гэта голас таго, што ўжо аджыў сваё. А голас балотнага бугая, хаця браў свой пачатак у мінульым, падлежаў сённяшняму, бягучаму дню, таму што бегла ў ім першароднасць і ўлада мінулага і рэальнасць сённяшняга, вечнае, але не састарэлае неба і сонца,

старадаўнія, але без ведання гэтай сваёй старадаўнасці буслы, і, здаецца, нават Алена, што адышла яму ў мінулае, якое засталося назаўсёды маладым, і маладосць гэтая ўвасобілася яму цяпер у Надзыцы. І была ва ўсім гэтым нейкая дзіўная нез'яднанаасць, непрыстасаванасць, вельмі неяк ужо рознілася тое, што адбывалася ў Свілёве, у парыўнанні з тым, што адчуваў ён, што яму хацелася рабіць у тую хвіліну і што трэба было рабіць, што ён пачаў рабіць праз хвіліну, як толькі змоўк балотны бугай, пераступішы праз сэрца, праз памяць, забіўшы сэрца, заглушыўшы яго голас асэнсаванай неабходнасцю, голас маці, які ажыў у ім, калі ён як бы страціў прытомнасць, падвоіўся, быў крыху тут сёння ў Свілёве, як у паўзмроку, а больш там, у ночы, у мядзяным святле месяца, што трывожна глядзеў у сінія вокны іх хаты. Сярод хаты мітусілася маці ў белай сарочцы да ног, да падлогі, а адтуль, з-пад падлогі, здавалася, гучай рык балотнага бугая.

— Пачакай, пачакай, Антоне. Іду ўжо, іду...

— Ты куды, мамо, не пушчу.

— Бацька кліча, чуеш, Мацвейка... Іду, Антоне, іду... Маці была нейкая чужая, незнаёмая, раскасмачаная, вочы гарэлі. Ён баяўся яе, але роў балотнага бугая палохаў яго яшчэ больш. Ён ускочыў з палка, учапіўся ў маці, ашчаперыў рукамі яе ногі.

— Не бойсяся, лажыся зноў, я пабуду з табою, з табою пабуду.

Ён умольваў яе легчы побач з ім і сцярог яе, пакуль не змарыўся. А калі прахапіўся ноччу, нікога ў хаце ўжо не было, толькі зноў голас балотнага бугая ў расчыненую насцеж цяпер дзвёры. Ён кінуўся да дзвярэй, цягнучы за сабою і коўдру. Але толькі белае штось мільганула за гародамі і голас-усхліп:

— Іду, Антоне, іду...

— Хопіць вушамі грушы калаціць. Два трактары сюды тэрмінова. Ты і ты,— Мацвей кінуў трактарысту, які яшчэ плакаў і дрыжкаў, і аднаму з рабочых: — Па легары! Астатнія па сваіх месцах. Рабочы дзень не скончыўся.

І ён таксама пайшоў па легары, вымусіў сябе пайсці, хаця яму надта не хацелася адыходзіць ад прорвы, як трymаў хто яго каля яе. І ён легары амаль што ў поўным змроку, і змрок гэты не рассейваўся, Мацвей ішоў як бы па памяці, па памяці сунуў ногі, па памяці знаходзіў месца, куды трэба ступаць, калі трэба скочыць, бо наперадзе была траншэя. Свято ўспыхнула перад ім толькі каля магістральнага канала, і то як прамень аднекуль упаў, хапала яго, каб толькі разглядзець бервяно, што было перакінута праз гэты канал. З абодвух бакоў бервяна быў змрок, і такі густы, непраглядны, што

здавалася, у канавы няма дна, бездань там, і над гэтай безданню ён павінен быў праісці. І ён праішоў па ненадзейным гэтым мосціку не пахінуўшыся, па вузенькай палосцы святла, якая і навяла яго на неабходныя ўжо цяпер легары і шчыты, збітая з дошак і брусоў. Скіраваны ўсё той жа палоскай святла, якое дараўаў яму ўсё ж літасцівы сённяшні дзень, а сам цалкам застаючыся ў дні іншым ці, праудзівей, у ночы, якая скавала раптам і хатку, ён ведаў наперад усе свае дзеянні, усе слова і каманды, якія трэба падаць рабочым. І ён вымаўляў неабходныя слова, аддаваў патрэбныя каманды, быў там, дзе яму трэба быць, і датуль, пакуль трэба. А калі знікла неабходнасць у ім, знікла і Чортава прорва, рабочыя, трактары. Ён застаўся адзін. Бязладна крычалі гусі, галёкалі жанчыны, брахаў нейкі сабачка. Ён пайшоў на гэтыя галасы і ўбачыў Алену, убачыў такой, як прывык бачыць у дзяцінстве, дзыбатую, з дубцом у руках, якім яна паганяла гусей, узрадаваўся і засумаваў, зразумеў, што гэта падман, што гэта не Алена, а толькі ценъ яе. Надзька. А калі Надзькі месца ўжо занятае, валацуга Брытан быў на tym месцы.

І дзень аднавіўся, набыў свято і яркасць. Толькі гэта было ўжо вячэрніе свято, і яркасць з халадком па схіле дня, на заходзе сонца. І, наглядаючы, як хаваецца за шатамі дрэў сонца, як голле і лістота чапляюцца за сонца, як спрабуюць затрымаць яго па небе, ён падумаў, што няблага было б пасядзець сёння з дзедам Дзям'яном, узяць чарку і памаўчаць і маўчаннем памянуць — ён не наважыўся сказаць: бацьку і маці — Чортаву прорву. Вось гэта і прывяло яго да Цупрыкавай «карчмы». Але тут настрой яго змяніўся. Занадта ж было паміналышчыкаў ужо, і амаль усе яго рабочыя, якім заўтра на змену. Мацвей, канечне, быў далёкі ад таго, каб улазіць, не той быў харектар, ды і не памагло б гэта, раззлавала б толькі. Тут трэба было неяк інакш. Ён стаяў, разважаў, як гэта — інакш, калі да яго падышоў Аркадзь Барздыка і ляпнү:

— Цікаўлюся. Дык хто забіў Пушкіна?

— Каго, каго? Навошта гэта табе?

— Цікаўлюся. Дык хто забіў Пушкіна?

Пытанне было простае, але ж вельмі нейкае далёкае. Мацвей нават крыху і сумеўся, пе ведаючы, што і як адказваць, разгубіўся, што школьнік. Барздыка адчуў гэтую яго разгубленасць і дапамог, падказаў:

— Данцэсаў забіў. Ведаю, але сумняваюся.

Мацвей зірнуў на мужыкоў, што раіліся каля магазіна, і зразумеў яго сумненні. Сам вінаваты ён быў у нечаканай дапытлівасці Барздыкі, парушыў традыцыю. Раней, калі толькі завозілі ў Княжбор

тэхніку, участка яшчэ не было, ён, наяджаючы ў вёску, спыняўся тут, каля магазіна, заходзіў у магазін, трэба яму было тое ці не, купляў карабок запалак, выстаўляў вяскоўцам, таму ж Аркадзю Барздыку, пляшку-другую віна, сам не піў, слухаў пэўны час іх размовы і знікаў. А цяпер вось прыйшоў — і аніякай павагі. І мае рацыю, безумоўна, Барздыка, чаго, калі папыталаца, пёрся, ведаў жа, што такое княжборскі магазін — Цупрыка карчма, шынок у Лявона. Не зачыняеца сіт іншым разам да трэціх пеўняў, і пасля іх не зачыняеца, калі жонка Цупрыка не прачнеца сярод ночы, не хопіца, куды гэта мужык дзеўся, і не прыбяжыць па яго ў магазін. Але і тады можна лічыць, што магазін робіць, працуе карчма і шынок. Цупрычысе, калі нікога няма пад рукою, не пад сілу адной дацягнуць мужыка дамоў. Яна замыкае Лявона і Лявонава завядзенне на замок да раніцы. А раніцай ён знойдзе пад прылаўкам драўляную сваю нагу і загрукае ёю ў дзвёры: зміуйцеся, аслабаніце. Дзівосы, а не магазін у іх Княжбыры, адзін, пэўна, такі на ўсё Палессе. Хаця чаму адзін, калі такіх вёсак, як Княжбор, раскідана па Палесці... Ды, з другога боку, дзе сабрацца мужыкам пакалякаць, куды кінуцца, каму аддаць ну не рубель, не тры рублі, як у горадзе, вядома, а пяцьдзесят капеек, дзе больш дасведчаныя сёння людзі знаходзяцца, калі не ў магазіне: папершае, што ведае сам магазіншчык аб гэтым свеце, можна толькі здагадвацца, а па-другое, дзе ж і хто табе так дакладна скажа, у які бок сёння скіраваўся ляснік, ці быў рыбнагляд, ці які яшчэ чалавек, якога трэба пільнавацца. І пільнуюцца, дзякуючы карчме, ніхто ж не абміне яе.

А Барздыка ўсё яшчэ муляеца, чакае, мучыцца, пэўна, пра што б яшчэ спытаць.

— Выпіць хочаш, Аркадзь? — ідзе напралом Мацвеі.

— Ды хто яго ведае... — гэта Барздыка дае зразумець Мацвею, што ён, ну, мякка кажучы, не вельмі выхаваны чалавек, мо і дурнаваты трохі. Хто сёння аб гэтым каго пытае, тым больш вось так, прама ў лоб: калі. хочаш пачаставаць, дык пачастуй, але не здзекуйся. Гутарку завядзі, адыдзі ўбок, пагавары аб чым-небудзь староннім, не такім гарачым, а потым ужо можна і аб справе. Але ў тым уся і справа, што аб іншым не хоча і не здольны сёння гаворыць Мацвеі. І частаваць не хочацца яму.

— У цябе ж свае ёсць, — гаворыць ён Аркадзю. — На дрэнажы за мінулы месяц колькі атрымаў?

— Атрымаў, — дыпламатычна адказвае Барздыка.

— Я ведаю, не строй з сябе сірату казанскую, пад чатыры сотні выйшла. Трыста дзесяніста восем рэ, — Мацвеі называе дакладную

лічбу, таму што яна хвалюе яго. Не заробак, не грошы, а менавіта дрэнаж, праца, як яна выканана.— Скажаш, што не так?

— Так,— адказвае Барздыка. І з гонарам і выклікам: — Усё так, колькі ні атрымаў, усе мае... Толькі я за свае не п'ю.

— Чаму ж ты за свае не п'еш?

— А не п'ю, і ўсё... Бяздонны я.

— Які, які?

— Ну такі. Колькі яе ёсць, гарэлкі, столькі і вып'ю.

— І вядро вып'еш?

Аркадзь у задуменні паглядзеў на магазін:

— Вядро не, але адап'ю багата... А ты вось магазін бокам абыходзіш. А мужыкам трэба гэта.

— Што трэба?

— Ды месца пасядзець дзе трэба. Раней было месца, дзе пасядзець. Ёсель на Цупрыкавым месцы карчму трymаў. Добра было і Ёслю, і нам. А цяпер дзе ён?

— Хто дзе? — не зразумеў, заняты сваім, Мацвей.

— Ды Ёсель жа дзе, цябе пытаю?

— Спытаі, Аркадзь, каго-небудзь іншага.

— Добра, спытаю... Толькі ў каго?

— Што ў каго?

— Спытаць у каго?

— А вунь у Цупрыка і спытаі,— парайт Мацвей адрачона, бо больш прыслухоўваўся да таго, аб чым размаўляе са старымі па лаўцы каля магазіна дзед Дзям'ян, але і іх гамонку разбіраючы з пятага на дзесятае, думаў, што сапраўды было б няблага пабудаваць тут з цягам часу рэстаран, меў усё ж рацью Ліпай. Вось і тут бы, у Княжборы, такі рэстаран, і каб выразаны былі з дрэва ўсе гэтая Галоскі, Жалезныя Чалавекі, выбіты на медзі і каб камін, каля якога можна было б пасядзець і нешта ўспомніць і за чаркай, і за шклянкай чаю. Мо ён таму і абраў Княжбор, распачаў тут работы, каб выцягнуць гэтую вёску з Чортавай прорывы да святла, да каменных, цагляных будынкаў, да гэтага вось рэстарана з камінам і разьбой, дзе сыдуща разам Аркадзь Барздыка і дзед Дзям'ян. Толькі нешта нячутна і нябачна, каб у самім Княжборы каму-небудзь яшчэ, акрамя яго, патрэбна гэта было. Ніхто з княжборцаў не пайшоў да яго рабіць, а работы хапае, і грошы за яе добрыя, а галоўнае — жывыя, два разы ў месяц. Узяць хату б таго ж Аркадзя Барздыку: чатырыста рублёў, ды тут такіх грошай і ў вочы ніколі не бачылі. Не бачылі, а не вельмі пабеглі за :імі, капеечкі ў рубельчыкі збіваюць на сене, бульбе, малачэ. А колькі хлопцаў у вёсцы, не вучацца і не робяць нідзе, дзевак

псуюць, а да яго дык не дараслі яшчэ, не адгулялі сваё. Адзін толькі Аркадзь Барздыка і паквапіўся на яго доўгі рубель. Мо ён і чэпіца зараз да яго, да Мацвея Роўды, а не падыходзіць да вяскоўцаў, таму што лічыць яго сваім. Ад такой думкі. Мацвей адчуў ніякаватасць, каб пазбавіца яе, стаў слухаць, пра што гавораць старыя.

— Помню во, як сёння, гуляў я неяк па сталіцы,— разышоўся дзед Дзям'ян.

— Ты не пра сталіцу, што чобаты там прапіў і дамоў пешкі і босы прыйшоў, мы ўжо ведаем.

— Было, было,— пагадзіўся дзед Дзям'ян.— Яны мне ордэн даюць, бліскучы, чисты. Я бяру. Усё, гавораць, ідзі. А я ім: а ты рублі? Якія тыры рублі? Як якія? Міхайла Іванавіч мне ордэн уручыў, дык тырыцаць рублёў яшчэ даў на гэтую самую справу. А тут што, я за свае і пляшку павінен купляць? Не, ты аддай мне тыры рублі.

— Не далі?

— Не, трасца іх мацеры.

— І дайшоў без чабот?

— З чобатамі, толькі чобаты за плячымі.

— А Калінін? Як ён табе ордэн уручаў?

— О, Калінін... Як сёння, помню. Гуляў я тады на сталіцы. Там яшчэ конь стаяў. Пасярод Масквы конь жалезны, жывога не знайшлося, і баба голым азадкам грувасціць на таго каня хлапчука. Дурная ты, баба, кажу я ёй, ты б сама села голай с... на тое жалеза. На баб у мяне вока здалёк пастаўлена, бачу, няйнакш, такая нясклопістая з нашых краёў. Так яно і было...

Ты не пра жалеза, Дзям'ян, і не пра бабу-варону, а пра Калініна.

— А што Калінін, свойскі быў мужык.

— І выпівалі?

— А чаго ж, чарку ён яшчэ за мяне падымаў і слова гаварыў. Толькі вось схібіў трохі, не тое даў, што я прасіў. Напісаў пісьмо яму, так, маўляў, і так, Міхайла Іванавіч, крыўдзяць мяне, не вераць, што ў мяне ордэн быў яшчэ за вайну з белапалякамі, немцы, халера іх, адбрабалі, дык ты ўжо вярні мне той ардэнок. Прыносяць ліст, чытаю: прыязджай. І грошы па дарогу. Што рабіць? Сеў, паехаў. Народу, народу, і ўсе ў ладкі мне б'юць, а святла — хоць голкі збірай. І бачу я, дастае Міхайла Іванавіч мой ардэнок, а каля яго другі ляжыць. Я яму рукою махаю: не той, не той узяў, Міхайла Іванавіч. Мой жа мо вунь той, жоўценькі...

Старыя зарагаталі і рагаталі доўга, хаця не адзін раз слухалі гэтую гісторыю.

Чуў яе Мацвей, ведаў, што хоць і падобная яна на байку, а ўсё

так і быво.

— Пашкадаваў жоўценькую?

— Пашкадаваў, а потым, мне пераказвалі, гаварыў: трэба быво даць мне ўсё ж жоўценькую. Маўляў, адзіны такі Дзям'ян на ўсё Палессе, на ўсю краіну.

— Прыдумляеш і хлусіш ты ўсё, Дзям'ян, Ты лепей раскажы, як маё сала ўкраў.

— Я ў цябе сала не краў,— незадаволена адказаў дзед Дзям'ян.

— Не ў мяне, дык у бацькі майго, дзеда Саўкі.

— У Саўкі іншая справа. Было, было,— не стаў адмаўляцца дзед Дзям'ян,— Толькі дурны твой бацька Саўка і ты дурны. Аблазіл ўсю хату і пограб, а за бажніцу не зазірнулі. А сала ж там было, за бажніцай. Дурны ты, Аркадзь, і з маленства такі быў.

— Я дурны...— пачаў быў Аркадзь Барздыка, але працягваць не стаў, загаварыў з Мацвеем: — Слухай сюды,— сказаў ён,— Ты граматны?

— Ну здаецца,— зноў разгубіўся Мацвей.

— І па пісанаму можаш чытаць?

— Magu і па пісанаму.

— А калі літары не пашы?

— А калі не нашы, не магу.

— Во, усе тут такія. Магілку адну на нашых могілках бачыў? Камень на ёй, і літаркамі не нашымі па тым камені выбіта, ніхто яшчэ не разабраў тых літарак.

— Па-польску там напісана,— сказаў Мацвей,— што находзіцца там прах жаўнера войска польскага Задлецкага.

— І ўсяго?

— А што яшчэ?

— Нічога... Але ж каб не нашымі літаркамі і толькі таго... — Я думаў... А прыборы ў цябе ёсць?

— Якія табе яшчэ прыборы, Аркадзь?..— Мацвей цяпер быў заняты адным: як адчапіцца ад Аркадзя Барздыкі, праскочыць у магазін, каб той за ім не пацёгся — пацягнецца, лічы, ўсё, не адліпне, каўтнуў ён ужо,— узяць там тое-сёе і ціхенька з дзедам Дзям'янам дамоў.

— Есць, ёсць у цябе такі прыбор, Мацвей. Давай разам.

— Ды што, Аркадзь, разам?

— Золата шукаць,— сказаў Барздыка.

Мацвей аслупянеў: звар'яцеў мужык ці сур'ёзна, не толькі дзеля пляшкі віна.

— Якое золата, дзе тое золата?

— Пад бярозай.

— Да ты ўяўляеш сабе, колькі тут бяроз?

— Нам усе не трэба. Нам з табой толькі адну.

— А як ты даведаешься, што гэта яна? — Мацвею было ўжо забаўна ўсё гэта, і цікавасць брала, адпавядала ўсё ж гэта неяк ціхаму вясковаму вечару, старым, што сядзелі на лавачцы, рыпу варотцаў і варот, бразганию даёнак. І яго пастрою адпавядала, стасавалася. «Чорт яго бяры,— думаў ён ужо,— з гэтым рэстаранам, камінам, і так добра. Як выразаныя, уночы споеўшы у гародах сонешнікі, нібы з медзі адлітвы, сядзяць на лаўках аціхлыя старыя і з хлявоў дух сырадойны і парны, як ад ніводнага каміна».

— Адзін я не пазнаю,— гаварыў між тым Барздыка.— Не вельмі я пісьменны, і прыбора ў мяне няма. А ты пісьменны і з прыборам.

— Я пісьменны і з прыборам і па пісанаму магу,— перабіў яго Мацвей.— І вось табе трывублі...

— На ўсе? — спытаў Барздыка.

— На ўсе,— адказаў Мацвей.

— Дык не хапае ж?

— Як гэта не хапае?

— А вось так, яшчэ рубель, і будзе трывублі.

— Мацвей даў яшчэ рубель.

— Цяпер хапае?

— Цяпер правільна,— ухваліў Барздыка.— А наконт прыбора ты ўсё ж падумай.

— Я падумаю,— з ціхай ярасцю паабяцаў Мацвей.— Толькі золата тваё ў дубе, у борці, а ты і без золата няблага жывеш.

— Няблага жыву,— пагадзіўся Барздыка,— толькі сумняваюся. Жыву, ды сумняваюся...

— Дык у чым жа ты, Аркадзь Барздыка, сумняваешься? — спытаў Мацвей пасля таго ўжо, як Аркадзь вярнуўся з магазіна не толькі з чарнілам, але і з цыбулькай, што круглы год расла ў гаршках у Цупрыкавай карчме. Цыбулькай гэтай Цупрык частаваў толькі начальства ды калі ўжо вельмі карцела ўзяць чарку самому яму. І, мяркуючы па ўсім, Барздыка, мусіць, паспеў шапнучы Цупрыку, каму ён купляе віно. «І чорт з ім,— падумаў Мацвей, падымаючы шклянку і стукаючыся з дзядамі.— Чорт з ім». Тут ён прыкмеціў, як у асветленым праёме дзвярэй магазіна прамільгнула постаць трактарыста, што ледзь не трапіў разам з трактарам у прорву, паклікаў яго, наліў і яму.

— А ў тым я сумняваюся,— калі ўжо выпіў, азвайся Барздыка,— што добра жыву.

— Гэта як? — спытаў дзед Дзям'ян.

— А вось так,— адказаў Барздыка.— Хораша пачаў жыць. І ўсё. Грошай багата зарабляю, грашыма кідаюся, смечу, за чужых кабаноў плачу. А хапае, хлопцу з бабай можна ўжо і не рабіць.

— Так, пэўна, і трэба, хаця хлопец не надарваўся б, калі лішні раз нагнуўся б,— асцярожна вымавіў Мацвей.

— Ой, сумняваюся, ой, сумняваюся, ці так яно і трэба. Баюся і апасаюся, заўсёды ж было: як толькі ледзь-ледзь добра, чакай ліха.

— А якое можа быць ліха, з якога боку чакаць гэтага ліха? — Гэта спытаў нехта са старых, але не ў Аркадзя Барздыкі і не ў таго, хто быў побач з ім, як бы сам сябе спытаў, вечар, цішынню. І ўсе яны разам з Мацвеем і трактарыстам спыталі аб гэтым у сябе, памаўчалі, прыслушаліся да цішыні, нібыта яна павінна была даць ім адказ.

— Коней паганяем. Хутка гонім мы ўжо іх,— адказаў Аркадзь Барздыка.— Насцёбваем і насцёбваем.

— Дзе тыя коні, на мясакамбінаце даўно ўжо.

— А астатніх гонім. У тым і справа, мала, а паганяем. Што з Княжборам робім?

— А што робім? Матэрыяльна-тэхнічную базу закладваем, індустрыйлізацыю праводзім,— сказаў Мацвей.— Ставім вёску на прамысловыя рэйкі.

— Гэта ты талкова растлумачыў,— крактануў дзед Дзям'ян.— Галоўнае, з базаю. Я таксама тое ж сам сабе думаю, пра рэйкі. Ці хопіць іх, ці назапашана іх, не прыйшлося б падточваць, разбіраць адзаду ды паперад песці. Цішэй бы трошки.

— Цішэй час не дазваляе,— не вельмі ўпэўнена сказаў Мацвей.— Трэба імкнунца жыць лепей.

— Вось-вось,— падтрымаў, здаецца, яго Барздыка.— Імкнунца трэба... Толькі на Палессі прыспешваць паціху трэба, а то каб не было як з тым адным, скараспелым ды хуткім...

— Не будзе,— запэўніў Мацвей.— Ты вось раней соль сеяў, прызнавайся, Аркадзь, сеяў?

— Усё ты блыгтаеш,— буркнуў Аркадзь Барздыка.— Не соль сеяў, а валоў садзіў. Не сам я, а блудзімцы падказалі.

— Хто-хто? — перапытаў трактарыст.

— Блудзімцы. Так раней вёска за намі, за ракой, называлася. Блудзім, а цяпер імя...

— Ты не пра імя, а пра тое, як валоў садзіў,— спытаў Барздыку дзед Дзям'ян,— як хвасты валам бацьковым паадразаў.

— А я пра імя хочу,— заўпарціўся Барздыка,— Ну якое ім трэба імя? Сядзіць жа нехта, галаву трудзіць, а проста трэба было б, як былі

Старынкі тут, а цяпер перайначыліся ў Навінкі.

— І табе ў Навінкі пары,— сказаў дзед Дзям'ян, падымаючыся.— Па хатах, хлопцы, нам час, нешта не пра тое гаварыць пачалі.

Але Мацвей з дзедам Дзям'янам дамоў не пайшлі, з трактарыстам і Барздыкам яны яшчэ наведалі Цупрыка. І Цупрык без слоў зразумеў іх, падаў ім і сам не адмовіўся прыняць. Быў ён ужо чырвоным нават пры цымляным святле маленькой лямпачкі, але пошчак лічыльнікаў быў цвёрдым, і знаходзіў ён усё, не падымаючыся з крэсла, бо драўляную нагу сваю ён ужо зняў і адклаў убок, а сам з двух бакоў выгарадзіўся адзіна неабходным у такі позні час таварам, выставіў гэты тавар і на прылавак перад сабой, уваткнуў пасярэдзіне, паміж зялёных бутэлек, віслы качыны і па-качынаму чырвоны нос. І ўсё ў магазіне, як нос Лявонаў, ад пафарбаваных некалі, а цяпер невыразна рудых маснічын з вялізнымі шчылінамі, забітымі зямлёю, да шэра-чорных, хісткай горкай складзеных у праходзе яшчыкаў было хваравіта-чырванаватае, нібы прастуджанае. Да таго ж у магазіне было яшчэ і не прадыхнуць ад дыму, і адразу з чыстага паветра мімаволі хацелася чхнуць. Здавалася, і сам магазін хоча чхнуць, таму ў кожнага, хто заходзіў, было ўжо напагатове на языку: будзь здаровы — ці будзем здаровы. І будзь здаровы — ці будзем здаровы гучала, а вось чхання не было чутно. З шынка ад Лявона Мацвей з трактарыстам пайшлі, самі не ведаючы навошта, у поле. Сядзелі на мяжы ў жыще, і трактарыст пад сумнае шапаценне поля апавядыаў Мацвею пра сваё жыццё. Ад гэтага апавядання ў памяці Мацвея засталося толькі гэтае шапаценне жытa, таму што трактарыст быў хлебаробам, лічы, усё жыццё рабіў толькі адно — сеяў, спачатку разам з бацькам, дапамагаў яму рабіць на трактары тут, у Беларусі, потым па цаліне, куды збег ад мачыхі: не было ўзімку чаго апрануць, сядзеў у хаце, сумаваў, мачыха пакінула на лаўцы кухвайку, выскачыла на вуліцу. Ён накінуў на плечы яе кухвайку і таксама па вуліцу. На вуліцы палез ужо ў кішэню, а там грошы, і не маленькія — пяцьсот рублёў, старымі, канечне. Пералічыў ён іх і збаяўся ісці дамоў, то мачысіна схованка была, тыя грошы, мачыха б яго са свету звяла. Ён сам падаўся ў свет, кінуўся ў белы свет як у капеечку.

Пасля жытнага поля, развітаўшыся з трактарыстам, Мацвей апынуўся ў Свілёве, што яму там спатрэбілася, гэтага ён не ведаў. Але ж менавіта Свілёва цягнула яго да сябе, ён быў бы там раней, ды перашкаджалі то Барздыка, то трактарыст. У Свілёве было дрымотна ціха, спалі пакінутыя людзьмі машыны, спалі дрэвы. Уначы паміж дрэвамі і машынамі, здавалася, існуе нейкае дзіўнае яднанне, дрэвы і машыны як заключылі між сабой саюз і мір і цяпер адпачывалі ад

дзённай бойкі і запасілі сілы. Уткнуўшы насы ў дубы, спалі трактары і бульдозеры і нават ціхенка саплі і храплі, то холад поўз ужо ўсярэдзіну ім, астуджваў іх распаранае і грузнае цела, жалеза сціскалася, зябка ўздрыгвала, курчылася і гнулася, бо ўжо прыпадала і раса. Ад дрэў жа павявала цяплом, амаль што хатнім. І Мацвей сеў, прыхіліўся да дуба, да яго цёплай і шурпатай, што бацькоўская далонь, кары, прыдрамаў і нрахапіўся ад невыразнага крыку, як бы нават плачу. Ён ускочыў, азірнуўся: лёгкі ветрык гнаў па небе рэдкія воблакі, і скрэзь іх зрэдзь выглядаваў месяц, што таксама хутка бег за воблакамі. У Свілёве ўжо не было той дрымотнай цішыні і яднання дрэў, і машын, трывожна шапацела лістота, як бы ценъ нейчы заблудзіўся, заблыгтаўся ў гэтай лістоце і, не здолъны выблыгтацца, ускрыквай і плакаў. Мацвей пачаў бегаць ад дрэву, прыслухоўваўся і ўгляджаўся ў кожнае, але, акрамя звернутага ў неба і бляклага спадыспаду лісця, нічога не бачыў, хаця часам, падавалася яму, адчуваў прысутнасць у дрэве кагосьці чужога, і гэты чужы спускаўся да яго твару, казытаў яго твар, вочы, нібы цягнуў да яго рукі, гладзіў іх. Мацвей таксама мітусіўся рукамі, спрабаваў ухапіць гэтыя стрэчныя рукі, але хапаў толькі паветра, самога сябе, хвастаў сябе па шчоках, па лобе. І стаміўся, знясілেў. А крык і плач мацнелі. Крык жанчыны і плач дзіцяці. Ён ужо адрозніваў іх. Кінуўся да Чортавай прорвы.

— Я тут, мама, я тут, бацька...

Прорва маўчала, хаця нешта і гуло там, але гуд той быў нейкі як тагасветны, не зямны, бы там, у глыбі, ішла нейкая работа, цяжка рухаліся яго трактары і бульдозеры ці шчытна, усутьч адзін да аднаго, ішлі ў цемені танкі, краліся невідушчыя самі і нікому не бачныя. І яго нацягнула паглядзець на гэтыя танкі, па тыя тагасветныя машыны, зірнуць на іх хоць адным вокам, а мо і не толькі на іх, мо там дзе і прамільгне жаночы ці мужчынскі твар. Ён скліўся над Чортавай прорвой, спрабуючы зазірнуць у глыб яе і далей, за яе ўжо. Ён вывучаў яе, нібыта бачыў упершыню, бы апынуўся раптам не на абжытай і зразумелай зямлі, а на нейкай невядомай планеце, уварваўся ў невядомае жыщё : і сіліўся зразумець яго, бо ад гэтага залежала яго ўласнае жыщё. Але на той невядомай планеце вывучаў жыщё не толькі ён, вывучалі і яго, таму што ён таксама быў невядомы і нават нябачны, і час ад часу штосыці ўспыхвала ў прорве, загараўся нейкі цымяны агенчык, прасочваліся нейкія бурбалкі., бы хтосьці сіліўся і яму сказаць нешта, ды не мог, захлынаўся чужымі, нязвыклымі яму словамі, агенчыкі мігцелі і тухлі, а праз хвіліну ўспыхвалі зноў. У іншым месцы і ў нейкай іншай

паслядоўнасці — бы выпрабоўвалі, правяралі яго на нейкі тэст. А ён не здатны быў адгадаць яго, ужываючы свае зямныя веды, кіруючыся сваімі зямнымі асацыяцыямі, не мог адкінуць, ступіць на новы круг не зямнога, лагічнага, мыслення, дзе ўсё выцякала адно з аднаго, дзе ўсё вытлумачвалася неабходнасцю, традыцыяй, розумам. Тут жа ўсё гэта было парушана, а калі і не парушана, то збудавана, выстраена ў іншай, пакуль незразумелай яму паслядоўнасці. І часам ён, здаецца, набліжаўся да гэтай чужой яму логікі, манеры мыслення і паслядоўнасці, сутыкаўся з нечым, што звязвала яго веды і вопыт з веданнем і вопытам таго, што — ці хто? — знаходзілася перад ім. Але ён кожны раз палохайся гэтай супольнасці, не здольны быў паверыць ёй, спыняўся напаўдарозе, забараняў сабе дадумваць усё дарэшты, бо нешта грознае і страшнае мроілася яму там, чаго не хацела і не магла прыніць яго душа. І яны, чорная бездань, што ляжала перад Мацвеем, і сам Мацвей ужо страціл падзею зразумець адно аднаго.

Прорва ўжо цяжка дыхала, ён бачыў гэтае яе дыханне, адчуваў яго па тым, як раўнамерна ўскалыхвалася і ападала адстаялая, але масляная, густая ўначы, як кроў, вада, нібы глядзеў не проста ў акно, праломіну ў зямлі, а самі лёгкія ляжалі перад ім, лёгкія смяртэльна параненай: і ўжо адыходзячай істоты. І Мацвей адчуў, як ад параўнання з лёгкімі ў яго пачынае кружыцца галаўа, млее цела. Яго ўжо цягнула туды, у прорву, да абдымкаў, здаецца, так ласкова распасцёртых рук, і ён ужо быў гатовы ўласці ў гэтыя рукі, але тут разануў яму вушы жаночы плач за яго плячыма. Мацвей скочыў ад Чортавай прорвы, збіў свой уласны ценъ і заблытаўся ў ім. І жанчына ў белым, што стаяла за яго плячыма, таксама скочыла, ён пагнаўся за ёю, смуткуючы і тужачы па тым, чаго не здарылася, па неспазнаным, на самым краёчку якога ён стаяў, да спазнання чаго заставалася адно толькі імгненне. Жанчына адводзіла яго ад Чортавай прорвы, ад Свілёва, яна бегла ці. слізгацела па паветры, не падпускаючы яго да сябе, да той блізкасці, калі б ён ужо мог скапіць яе, але і не ўцякаючы вельмі і далёка, каб ён не страціў надзеі. І Мацвей у роспачы, але і не страчваючы зусім надзеі, бег за ёю, умольваў яе паказацца яму, назваць сваё імя, шаптаў сам сабе імёны маці і Алены. Жанчына, не паказваючы твару, паварочвалася да яго і адмоўна хістала галаўою. І паступова ён выдыхаўся і траціў надзею дагнаць: чым далей ад Свілёва і бліжэй да вёскі, тым больш шпарка бегла жанчына. Пад вёскай яна, здаецца, ужо і не бегла, лунала, слізгацела ў паветры, усё далей і далей адрываючыся ад яго. І вось толькі белае воблака, за якім і пад якім нічога не было, калыхалася недалёка ад яго. Мацвей спыніўся, спынілася і воблака.

— Хто ты? — спытаў ён няведама каго.— Маці? Алена? Дзячыць каму, пра каго дзецым расказаць?.. Галоска?

— Га-га-лоска,— азвалася ўдалечыні, і воблака знікла. Нікога не было. Толькі жытнае поле, і ён сярод поля, мокры ад расы, перапэцканы жоўтым клейкім жытным пылком. Жытам ён і скіраваў туды, дзе толькі што стаяла воблака, але і там нічога не было. Яму падалося, што нехта рухаецца і валтузіцца крыху далей, на ражку поля. Рассоўваючы рукамі жыта, ён крадком пакрочыў туды і хутка ўбачыў яе. І не ўяўную, тканую з небыцця, паветра, плётак вясковых бабуль, а самую што ні ёсць сапраўдную, спелую і аголеную. Стаяла ў жытце голая жанчына, распасцёршы рукі, адкінуўшы галаву, углядзалася ў месяц, пацягвалася, нібы расла, вырастала з жыта. Не абцяжараныя яшчэ зернем каласы датыкаліся яе ўлоння і пахвіны і, пэўна, казыталі ёй, яна адсоўвала іх, блытала, вышірала аб грудзі росныя рукі, брала пальцы ў рот, сасмоўтвала, мусіць, з іх пылок. І столькі неўсядомлена дзіцячага было за ўсім гэтым, наўнага, чыстага, такая ўпэўненасць, што яна адна, адна ва ўсім свеце, і нікто яе не абгаворыць і не асудзіць, што Мацвей сумеўся і намерыўся ўжо адступіць, але збаяўся, што напалохаеться, застаўся, толькі сеў у жыта, закрыўся ім. Ён не хацеў падглядваць, але не мог не глядзець. І не было ў ім нікага адчування чагосці непрыстойнага, брыдкага. Не было нікага намёку на нешта сорамнае і ў голай жанчыне, хаця яна была сапраўднай, зямной і па-земному жаданай. Чакала, ждала любові і пышчоты яе цела, тутгія, маленькія грудзі, клубы, што здрываюцца ад ядранасці, жывот, на якім цымяна пабліскваў унаучы пупок. Але жанчына ў ту ю хвіліну, здавалася яму, не ўсведамляла свайго цела і жаданняў яго, яна як бы выраклася яго, аддала ўсю сябе гэтаму жытнаму полю, месяцу, соннаму крыку перапёлкі ў жытце, барвовай стужцы на ўсходзе, што сведчыла ўжо аб нараджэнні новага дня. Яна была адна на зямлі, прамаці ўсяго існага, уладаркай гэтай зямлі, перакінулася і стала жанчынай з яшчаркі, з зерня, кінутага ў ворыва, мужчыны яшчэ няма і ў паміне. А той адзіны, аб прысутнасці якога яна не падазравала, але які бачыў яе зараз, Мацвей Роўда, у ту ю хвіліну ён не адчуваў сябе мужчынам. Яму самому цяжка было вызначыць: кім жа ён быў зараз, але толькі над, над сабою, над мужчынам у сябе, нешта большае, вышэйшае, чым проста жанчына, адкрывалася яму цяпер, і таму і ён быў большы і вышэйшы за сябе, амаль бог, крышку збянтэжаны, праўда, бог, па адзіным узмаху яго рукі ўсё павернецца, куды ён толькі пажадае. Ён таксама быў прабацька ўсяго існага, менавіта ж ён стварыў ту ю жанчыну ў жытце. І стварыўшы, разгубіўся і збянтэжыўся, папалоханы як цудам яе

прыгажосцю і дасканаласцю: як пасавала яна зямлі і як зямля пасавала ёй. Да ног Мацвея скочыла жаба і, мігаючы бледным горлам, замерла. Ён толькі схіліў галаву, а калі зноў падняў і зірнуў туды, дзе толькі што стаяла жанчына, яе ўжо не было там. Ён ужо ўсумніўся, ці была яна, падумаў, ці не навалач гэта нейкая, як зноў пачуў жанчыну. Тая купалася ў жыще, купалася ў расе, як у рацэ, узмахвала рукамі, нібы плыла, пырхала ад расы, як ад вады, гарэзліва і шумна выбегла з жыта, бы з хвалі рачной, пайшла да яго, далонямі зганяючы з ружовага цела, з грудзей, клубоў бачныя цяпер і яму, замутнелыя ад ядранасці і прахалоды кроплі вады. Мацвей спалохаўся, што яна заўважыць яго, але жанчына, занятая сваім, прайшла паўз яго, ледзь не наступіла яму на ногі. Ён адчуў яе дыханне, чыстае і ўсхваляванае, пах яе цела — пах хлеба, але не таго, свежаспечанага, і не таго, што яшчэ ў зерні, хоць і на таку, ад якога патыхае ўсё ж брагай і хмелем, а таго, што яшчэ ў коласе, як у лоне маці, колас яшчэ мяккі, і зерне ў ім — малако. Каб пачуць хлеб у такім коласе, трэба яго расцерці ў далоні і потым дыхаць гэтай далонню. Ён зірнуў у твар жанчыне і пазнаў Алену. І адразу зразумеў: не, гэта не яна, але, пакуль паспей гэта зразумець, запаліўся, пачырванеў, спапяліўся. Ноч і свіタルны туман пазбавілі Надзьку ўзросту, скрылі і тое невялічкае, што розніла іх.

І калі ён ачомаўся, Надзька была ўжо далёка, падганяючы, сцябаючы сябе мокрымі валасамі, бегла па жытным полі ў туман, што сплываў ужо. І ён ледзь устрымалася, каб не кінуцца за ёю следам, убачыў яе плацце, што цымяна шарэла на мяжы, падпяў яго, патрымаў. Узяў басаножкі і пайшоў, размахваючы імі.

3

Цімох Махахей выйшаў берагам рэчкі да Стрэлкі, дзе здаўна быў брод, дзе яшчэ хлапчуком кожнае лета пераходзіў ён рэчку, пераходзілі яе ўсе княжборцы, пераязджалі і на падводах, па воліках, калі збираліся на лесапілку ці па іншай якой патрэбе «ў Польшчу». А цяпер, хаця вады ў рэчцы параўнальна з мінульымі гадамі і паменела, пераехаць на процілеглы бераг старым бродам немагчыма. Пачала кідацца апошнія гады рэчка, бы ёй не дагадзілі, угнявілі яе, наступілі ёй на хвост. І яна адварнула ад вёскі, узяла ў лес, падмыла падгуск, з пакатага берага ўтварыла кручу, на якую ніякім волікам не ўскараскацца. Але ён бы спусціўся з яе, хоць быў і з грузам. Круча кручай, а глыбіні сапраўднай пад ёй не было. Пад берагам каля самага абрыву ад сілы вады па грудзі, дно ўсё як на далоні, гуляюць плоткі, ладныя, вёрткія, так і просяцца на вуду, б'юць адной у бок, дражняцца. Цімох пасмяяўся з іх, адвёў душу, схаваўшыся за

грушкай, што расла тут, на беразе, навідавоку. Калісці грушка гэтая стаяла ў лесе, сярод дубоў, а цяпер дубы нападалі, падмытыя ракой, вось-вось год-два, павінна была ўпасці і грушка. І Цімох пільнаваў плотак і слухаў, як змагаецца яна каранямі з вадою, як пампне, гоніць гэтую ваду да лісця, як паразумела і суладна гудуць у лісці пчолы. Наслухаўся, усцешыўся, а трохі і засумаваў, пайшоў берагам уверх па рэчцы, зусім у іншы бок, чым трэба было яму ісці, у бок ад сваёй бачнай яму ўжо хаты. Не паважыўся перабрыдаць рэчку тут, навідавоку ў вёскі, у рыбакоў, што стаялі з вудамі каля возера, ракі, у дзяўчат і жапчыш, што купаліся і загаралі на бабскім пляжы, і віною ўсяму быў груз Махахея. Сорамна было яму паказацца з ім на людзі, падумаюць яшчэ, а то і скажуць, не заржаве: здзяцінёй Махахей. А ён і папраўдзе здзяцінёй, на старасці год, як дзіця неразумнае, пагнаўся за цацкай, купіў сабе гармонік. «А каб табе, Махахей, пуста было», — пасмияўся ён сам з сябе і пакрочыў і весялей, і спарней. Няўсцерп усё ж было яму хутчэй дамоў, адамкнуць футляр і патрымаць у руках сваю цацку. А іграць ён не ўмееў, хоць плач, не мог, не навучыўся. Раней ва ўсім сяле гармонік быў толькі ў дзеда Дзям'яна. І дзед Дзям'ян сам рыпаў на ім усяго тры танцы: польку-трасуху, кракавяк ды «На сопках Маньчжурый», хоць і іграў спраўна на ўсіх вясковых вячорках княжборскім хлопцам і дзеўкам і яму, Цімоху Махахею. Збіраліся ў вясковай хаце, кожны раз у іншай, па чарзе, прыходзіў са сваім інструментам дзед Дзям'ян, садзіўся ў покуць, браць яго ў рукі не спішаўся, чакаў, калі пададуць. Яму падавалі. Але і каўтнуўшы, дзед Дзям'ян яшчэ чакаў, і хлопцы ведалі чаго. Самы бойкі з іх, нябожчык Антон Роўда, сын дзеда Дзям'яна, крычаў дзеду:

— Грай, бо грава паламаю.

— А грошыкі? — хітра мружыў вочы Дзям'ян, сціпленька здымаў шанку-аблавушку і ўверх вышараўваним, што юхт, дном кідаў на стол. І сыпалі дзеду ў яго шапку грошыкі — хто пятачок, хто грыбуню, а хто толькі гарбузікаў жменьку. І тады дзед абтураўся:

— Марш са сваімі гарбузікамі на печ, пад спадніцу маці, няма грошай, нечага і да дзевак лезці.

— Ты што, дзед, ці то не ведаеш, як мужык цыганам гарбузікамі абрудуў.

— Не ведаю і ведаць не хочу.

— А ты паслухай, дзед. Пабіліся ў заклад мужык з цыганам, хто лепей чыіх дзяцей накорміць. Узяўся мужык цыганскіх дзяцей карміць. І абаранак, і булак ім, і пернікаў. Наеліся, пузা трашчыць. А ён ім яшчэ гарбузікаў. Прыходзіць цыган — і кідзель на стол поўную

шапку цукерак. І не глядзяць яны на цукеркі. Цыгана чарга, той таксама даў пад'есці — штаны трашчаць. А мужык прыходзіць і жменю-другую гарбузікаў перад імі па падлогу. Дзееці ў бойку за тыя гарбузікі, як год нічога ў рот не бралі. А ты — марш на печ.

— Складна хлусіш, сам добры хлус, бачыў хлусоў, а такога не даводзілася,— гаварыў дзед Дзям'ян.— Пойдуць у дзела і гарбузікі. То не цыган дурны, а дзееці заўсёды есці хочуць...

І ўразаў польку-трасуху, блытаючы яе з кракавякам. Але ўсё ж гэта была музыка, і ішло ўсё ўверх дном і дагары нагамі. «На сопках Маньчжурыі дзед іграў старанна, але ўжо стомлены, ужо недзе пасля першых пеўняў. І тады зноў хто-небудзь з хлопцаў гаварыў дзеду: А, дзед... твая музыка, граць не ўмееш.

— Я не ўмею граць? — шалеў дзед.— Забірайце свае грошы, каб і духу вашага не было,— і кулаком, як у вуха біў каму, шыбаў са стала аблавушку з капейкамі. Хлопцы навальваліся на тую аблавушку, забіralі свае грошы і разыходзіліся.

— Я граць не ўмею,— бурчэй Дзям'ян, падымамоючы з падлогі шапку.— Ды каб вам так... як мне гралася,— і, раз'юшаны, у адзіноце брыў дамоў, каб заўтра пачаць ўсё спачатку.

Але ў апошні час, невядома калі і як, звяліся ў Княжборы вячоркі, звёўся і гармонік. Хоць і жылі ўсе павідавоку, куды падзеўся той гармонік, Махахей і не ведае. А ён сумаваў па ім. Сумаваў у армії, на фронце. Даў сабе зарок: жывы застанецца, нічым займацца не будзе, заробіць толькі на гармонік. Каля веснічак пад хатаю расце ў яго куст чаромхі, іншыя бэзу, жасміну насадзілі і вяргіняў, а ён толькі куст чаромхі. І дрэвы, і кветкі, як ведаў, пасадзіў перад вайною. У капае ён пад тым кустом лаўку, сядзе на ёй і ад раніцы да вечара будзе іграць і іграць польку-трасуху, кракавяк, «На сопках Маньчжурыі», а яшчэ «Зямлянку», «Кацушу». Дзеўкам сваім будзе іграць, бабе сваёй, ўсёй вёсцы, а надакучыць слухаць людзям, дык ён вожыкам пачне іграць, яны жывуць пад прызыбаю яго хаты і раніцай выходзяць на сонца, грэюцца ў каstryцы, а вечарам калі-нікалі завітаюць і ў хату. І як пачнуць гойсаць па хаце, кошку ганяць, хоць вушки затыкай. Лапкамі, кіпцюрыкамі шкроб-шкраб-шкраб па падлозе, а потым чмых-чмых-чмых. Гэта, пэўна, на крошку тытуню паскочылі. Кіно. Аб гэтых вожыках ён таксама ўвесь час памятаў на фронце, як памятаў аб жонцы, аб дочках. І цяпер толькі ўзгадаў аб іх, як, дзіва дзіўнае, выкаціўся па сцежку пад самыя ногі яму вожык. Вялікі, стары, іголкі нават пажоўклі ўжо. Фыркнуў, чмыхнуў, нібы папракнуў нечым, стрэліў насцярожаным вокам, міргнуў сівымі павекамі і скруціўся клубком: вазьмі мяне за рубель дваццаць капеек.

Заміргаў з-пад сівага брыва і Махахей, адклаў гармонік, схіліўся пад вожыкам, пагладзіў іголкі. І не адчуў іх, і не таму, што мазалі былі як кара ў дуба, ніякім іголкамі не ўкалоць, руку яго цяпер можна было рэзаць, агнём паліць, ён бы і не адчуў. Сэрца скалола.

— Гэта ты ўсё чакаў мяне,— сказаў ён,— Чакаў і састарэў.— Узяў вожыка на рукі, як бяруць толькі жывое, прафіція пальцам да мокрага і далікатнага носіка. Вожыку гэта не спадабалася, і ён зноў незадаволена чмыхнуў. Выхапіў гэты свой дакучлівы палец, абураючыся на сябе, на тое, што палез ім у душу зверу, мог і нашкодзіць што.

— Ну, не папікай мяне, не судзі, што не прыйшоў раней. Была вайна, ведаеш, якая,— уздыхнуў.— Тут, на сваёй зямлі, трывады, і кожны чацвёрты. Я, слава богу, не выйшаў у чацвёртыя, у трэція ці ў другія пашанцавала трапіць. Потым пакацілася на чужой зямлі. Польшча... Ды што аб ёй табе гаварыць, сам ведаеш. А яшчэ ж зямля ёсць. Еўропа, і дзяржава па дзяржаве, і кожную аслабаніцу трэба. Але і на tym не скончылася. Яшчэ і Азія на свеце ёсць, і там вожыкі жывуць. Усюды, брат, мы з табою. Не да музыкі было. І потым, якая музыка тут, кроўю ўмыешся, ліхам утрэшся, бядой укрыешся. Такая вось музыка, і кожны дзень ад святла да святла. Капейчына якая заводзілася, дык толькі яе і бачыў, між пальцамі ўсё, між пальцамі, як пясок, мы яе ў дзвёры, а яна праз акно. Але нічога, нічога, узбіўся ўсё ж на гармонік, хоць пальцы ўжо не гнуцца, а гармонік ёсць, браце, ёсць і мне што на крышку пакласці. А хочаш я табе пакажу свой гармонік. Пакажу і сыграю, як абяцаў, памятаеш жа, абяцаў. Абяцаў — выканано. Пачакай толькі, пачакай, сыграю табе, як магу. Ты не пакрыўдзішся, не аблеворыш. Я зараз.

Махахей замітусіўся, заспяшаўся, перакаціў вожыка з адной рукі на другую і перастараўся, да крыві ўкалоў рукі, але не заўважыў крыві, не адчуў болю, паклаў вожыка на сцежку, хапатліва гачоўкніў замкамі футляра, дастаў гармонік, узяў на грудзі і замёр, застыў як укопаны, не наважваючыся націснуць на кнопкі.

— Тут табе няёмка, няёмка на зямлі,— звярнуўся зноў да вожыка.— Ты давай сюды, па скрыню вось гэтую, на футляр, ён новы.— Уладкаваў вожыка на футляры, той зноў фыркнуў, удыхнуў, пэўна, нязвыклага яму паху скурэміту, цыраты.

— Пачакай, пачакай, дай адумашца, што ж табой сыграць.

Махахей бездапаможна азірнуўся, нібы хтосьці мог направіць яго, падказаць і што, і як іграць. Ало вакол былі толькі дрэвы, жылістя вязы, лёгкая асіна, мноства асіны: танклявая і роўная, нібы точаная, і чэзлыя кусцікі яе, і асіна зусім ужо сухая, і толькі пянькі ад

яе — гэта з боку рэчкі, дзе над дрэвамі папрацавалі бабры сваімі піламі-зубамі, дапяліся да дрэў знізу, ад каранёў, зрылі зямлю часовымі і пастаяннымі хадамі-норамі, дапяліся і зверху, працавалі стоячы, што людзі ўсё роўна пілавалі, пакінулі замест асін нейкіх лысых дзядкоў. І гэтыя пянькі-дзядкі, што разам з валасамі паскідалі і шапкі, агалілі свае жоўта-касцяныя чарапы, стаялі ў радок адзін за адным, як у чарзе па музыку, нібы ў чаргу па музыку паўсталі і дубы, што раслі на бытой нейтральнай паласе, якая згадвалася яшчэ і цяпер, па тым, як роўна расла тут трава і як стаўленыя разышліся па ёй тыя ж дубы.

— Што ж вам сыграць...— з застарэлым сумам і болем прамовіў Цімох, звяртаючыся цяпер, пэўна, не толькі да вожыка, які ўжо супакоіўся па футляры, чакаў, але і да дубоў, да дзядкоў-пянькоў, што пачціва агалілі перад музыкай шматпакутныя свае чарапы. Між тым на правай руцэ Махахея, на згібе ўказальнага пальца, выступіла ўжо кроў, вялікая чорная кропля, якая ўсё павялічвалася. Махахей расцягнуў мяхі і цокнуў указальным пальцам па гузіках гармоніка. Гармонік усхліпнуў, кропля надламалася і аплыла, кроў слізганула на другія пальцы, віхляючы, дапаўзла да мезенца і спынілася. І толькі тут Махахей адчуў боль, паглядзеў на руку, паднёс яе да рота, злінуў кроў. І зноў, цяпер больш рашуча і рэзка, крануў басы.

— Рас...— пачаў Махахой, але нешта яму не спадабалася, ён паўтарыў: «рас...» і яшчэ: «рас...» і павёў па складах, голасам, галавою і нават усім целам дапамагаючы непаслужмыням пальцам: — Рас-цве-та-лн-яб-ло-тш-н-гру- пш...— уліўся потам, пакуль скончыў радок, зняможана сеў на зямлю.

— Такая вось музыка,— хітнуў у бок натапыранага іголкамі вожыка.— Няма ў мяне табе музыкі — вось і ўся музыка.— і ўжо ні да каго не звяртаючыся, гледзячы ў далячынъ нейтральнай паласы: — Вожыкі пад хатаю звяліся, кінулі хату. Чаромху зламалі, раздзерлі, як бабу за ногі, надвае. І што яшчэ... Човен дзедаў на двары стаяў. Дык вось той човен выцягнулі на вуліцу і кінулі ў пяску сярод вуліцы: плыўі, Махахей, куды хочаш, па пяску. Вось так. Затое мы цяпер з музыкай.

Махахей жаліўся, але без горычы, прыціскаў да грудзей гармонік, як толькі што вожыка, як нешта жывое і бясконца дарагое яму, што з'явілася ў яго ўзамен адбалелага, узамен тых вожыкаў, што пакінулі яго хату, і той чаромхі, што зламалі. Тры дні назад яго баба Ганна, баба — усё жыщцё без хвароб, паднялася раніцаю, пачала ўпраўляцца і завойкала, завохкала: ох, падціскае нешта, гняце ў правым баку, што кардопліну гарачую праглынула, увайшла яна ў

жывот і не стыне.

— Пайшлі, баба, у бальніцу,— сказаў Махахей.— Ведаю я гэтую кардопліну, бокам і бобам вылезе яна.

— Ох, не, кабан жа галодны, травы запарыць трэба, накарміць.

— Лажыся, баба, кабану я сам дам, а пакуль паляжы спакойна, паглядзім.

Махахей дапамог легчы жонцы, заняўся кабаном, а тут набегла і іншай работы, пад абед толькі вальней стала, кінуўся ў хату, а жонка як і не начавала ў хаце. Сустрэў каля рэчкі, ішла-касабочылася і крывілася, і шкода было, і зло разбрала, але выгаворваць не стаў: над рукі і ў хату, а з хаты — у дарогу. Ганна спрабавала адбіцца:

— Яшчэ трошачкі пачакаем, Надзька гусак прыгоніць. То ж нашы гускі прапалі, душа не на месцы...

Цімох і не слухаў яе, тое, што Ганна хоць і з галашэннем, але ішла за ім, палохала яго. Век, лічы, ужо разам праждылі, за гэты век ён вывучыў сваю бабу. Добрая яму дасталася баба, працавітая, памяркоўная, бурклівая мо трохі. Але ж без гэтага што за баба. Адымі ты ў яе гэтую бурклівасць, што бабе застанецца. Не, трэба нешта даць, трэба нешта пакінуць і бабе, каб было дзе адвесці ёй сваю душу, паказаць сваю натуру, інакш зашэрхне ў ёй усё жаночае і палезе чорт ведае што, ён і свету беламу не рады будзе. А так усё ясна і зразумела:

— Выцягнуў, пагнаў, як арыштанку. То я хваробы раней не ведала. Лекар свой, і платы не трэба, маці кожнай балезні траву ведае...

Махахей маўчаў, ведаў: яшчэ не час гаварыць яму. Ён добра ведаў і гэта: калі можна яму гаварыць, а калі лепей змоўчаць. Ведала аб гэтым і баба Ганна, таму і злавала, распалаля сябе:

— Самая ж гарачая пара настае. Спее ўсё, перастойвае. І ў гародзе, і на лузе. І па лузе...

Ганна спатыкнулася. Цімох зірнуў на яе: не, гэта яна не ад болю. Выбілася з пустой гаворкі, знайшла, чым дапякці яму. Час быў нешта сказаць і яму, адвесці бабу ад таго, што запала ёй цяпер у галаву, інакш не спыніцца ўжо сама, будзе піліць піла да вечара. Але ён усё ж прытрымаў язык: няхай працягвае, няхай гаворыць, мо за словамі ёй не будзе так балець. А балела моцна, ён бачыў гэта па яе твары, па чорных кругах пад вачыма, па ластаўчыным рабацінні, што выступіла на яе твары, як у маладой. Калі ёй вельмі балела, яго Ганна заўсёды так маладзела, і чаму гэта так, Махахей не ведаў, але як дзевачка станавілася, званчэй рабілася і ступала раўненей, бы бераглася. Яму і неўздагад было, што гэта Ганна нарэшце ўспамінала аб іх і маладзела.

— Вось застанешся адзін,— між тым гнула сваю лінію, набірала

ўжо вышыню баба Ганна.— Былы сенакос ляпнуў. Столкі сучча, столкі ламачча на сваіх плячах выщягнулі, каб з іх гізунты выщягнула, і ўсё сабаку пад хвост. Зноў усё спачатку... Ну чаго ты маўчыш, як вады ў рот пабраў.

— Я не маўчу,— сказаў Махахей.— Ты толькі не чуеш мяне цяпер, а я гавару: усё спачатку, гавару.

— Во-во, дурня работа любіць.

— Дурня работа любіць...

— Ой, пагавары ты яшчэ, дык за ёмку ды ёмкай.

— Ёмкай... Толькі ты, баба, не ў хаце, не каля печы і гаршкоў.

Няма тут, у лесе, ёмак.

— Трэба, дык знайдзем, не перажывай.

— Ідзі, пащукаі,— дазволіў Махахей і засміхаўся.

— Паглядзіце на яго, яно яшчэ і пасміхаюцца. Усё жыццё толькі бабай камандуеш і здзекуешся, чужому чалавеку і слова папярок не скажаш.

— Не скажу.

— А то скажаш, насмелішся?

— Трэба, дык скажу, насмелюся.

— Калі толькі тое трэба ў цябе настане.

— Настане.

— Усё жыццё так: настане, настане. А ўжо вось і смерць настала, а табе яшчэ і не развіднела.

— Развіднела. Глядзі, як раз'ясніла. То раней з-за дрэваў, кустоў свету божага не відно было, а цяпер глядзі, аж пакуль вочы не навылазяць. І дыхнуць тут нечым было, камарэчы столкі, надыхаешся, наглытаешся. І мяса не трэба. А цяпер — во.— І ён павёў рукой, паказаў ёй, колькі тут святла і як тут ясна, але збіць з таго, што ўзяла сабе ў галаву яго Ганна, было не надта праста.

— Дык глядзі ж, глядзі ў мяне, пачнуць новы сенакос дзяліць, каб не маўчаў да астатніга: на, божа, што нам нягожа.

Не буду маўчаць, Ганна, лепшы сенакос наш з табою будзе,— паабяцаў Махахей, але баба Ганна яму не паверыла, і мела рацыю, яна таксама добра вывучыла свайго чалавека.

— Так ты ім і адгукнешся: дайце мне лепшы. Зноў у карчы, зноў іх секці, ламачча, лазу цягаць. Глядзі ўжо, каб хоць пад'ехаць можна было ды вывезці. Надзыцы волі не давай, няхай робіць, каб дурніца ў галаву не лезла... Я ў яе годы...

— Ды ты і цяпер, у свае годы, у мяне яшчэ на ўсе сто і з гакам.

— Так ужо і з гакам,— зардзелася баба Ганна; знайшоў ён усё ж ёй слова.— Старое ўжо ўсё, не здолею я ўжо, Цімох. Саскочу раненьку,

у думках маладая, здароваяя, і за тое б схапілася, і таго б хацелася, і з'ела б усё, і работу ўсю перарабіла б, а пачну — не, не тая ўжо сіла, за стол — і кусок ужо горла дзярэ.

— Ды што ты, Ганна, мы з табою яшчэ сына маглі нарадзіць.

— Ото, дочкамі мяне папікаеш. Сораму няма, ссівеў жа ўжо.

— І ты не маладзенькая. А дочкамі я цябе не папікаю. Чаго мне іх саромеца. У цябе яны ўсе.

— Ой, не кажы так, Цімох. Дочки ў цябе ўдаліся, як і трэба: у бацьку дочки павінны ісці — шчасце будзе.

— Твая праўда, Ганна, у мяне яны пайшли.

— Во, бачыш,— радавалася Ганна, радаваўся і ён: забылася жонка пра свой боль, удалося яму адвесці гэты боль. Так і тэпалі яны ўсе адзінаццаць кіламетраў. Дарога была знаёмая, не раз ходжаная, дзе можна яны скарачалі яе сцежкамі, якія вядомыя былі толькі ім. Але не заўсёды тыя сцежкі выводзілі іх, куды жадалася. Пераменлівы насташ час, змянялася і дарога, абрываліся, губляліся ў ламаччы, бураломе старыя сцежкі, абразаўся то вадой, то полем, якога раней тут не было, а цяпер во з'явілася. Абкружылі іх сяло, іх рэчку з двух бакоў, а мо і не толькі з двух, мо з усіх чатырох. Як і ў Княжборы, тут, за рэчкай, праводзілася меліярацыя, змянялася зямля. Па адну, левую руку ляжаў спляжаны лес: вольха, бярозы і дубок пракідваўся сярод іх, светлы і гонкі, бо хапала яму сонца — выцягнуўся ён, добра стаялі дрэвы, а цяпер во ляжалі, усе ў адной кучы, як раслі, выкарчаваныя з зямлі з каранямі і сцягнутыя ў адно месца. Іх спрабавалі, ужо як сцягнулі, падпалиць, але сырое дрэва не гарэла, толькі лісце ў бярозы пакруцілася ў колцы, сохла на сонцы. И суша стаяла вакол такая, што западаў язык, перасыхалі губы, Цімох увесь час ablіzvaў іх, бы ішоў праз агонь. И балела душа, гледзячы на гэтые дрэвы, на багацце гэткае, не прымала, адмаўлялася верыць, што можна так з багаццем, з дрэвам, і балюча было думаць, што такое ж магчыма і з Княжборам. Ён адварочваўся ад загубленых дрэў, не трывала, сохла і запальвалася вока. Але па правую руку было не лепш, хаця там стаяла вада, вада сярод дрэў, гэткіх жа, як і злева ад яго: вольхаў, бяроз, дубоў. И дрэвы гэтые стаялі. Але невядома, што было горай ім: суша ці вада, мёртва ляжаць у адной кучы ці жыць так, па пояс у вадзе. Яны чэзлі ў вадзе, высыхалі верхавінамі, і хутчэй за іншых вольха, а сярод вольхі — тая, якая вышэй і таўсцей — старыя вольхі і гінулі хутка. Макаўкі іх, голле зверху здаваліся ломкімі нават з дарогі, пайшли ўжо шэрымі мохам, з зялёной яшчэ лістоты, як шерыя свечкі, утыркаліся ў неба. А малады алешнік дужэй, чапляўся за купіны і ўзгоркі. «Старое, выспелае заўсёды падае першым, так ужо заведзена на гэтым свеце,— думаў

Махаей, высмяглым языком выганяючи пустыя слова, каб толькі Ганна не пачула, аб чым ён маркоціца, не ўбачыла нічога яго вачыма.— Падае першым не таму, што не трывалае ці адъило сваё, а таму, што прымае ўдар на сябе». Гэтак і з дубамі. У дуброве самы стары, самы вялізны дуб у навальніцу прымае, бярэ на сябе маланку. Колькі вакол яго такіх жа дубоў, маладыя стаяць некранутыя, красуюцца, а стары дуб заўсёды пашчэпаны, бы асілак які лыка драў, і не толькі дуб, а і зямля каля каранёў узараная. Гэтак жа і сярод людзей, хаця па людзях гэта не так бачна, як на дрэвах. Людзі хаваюць свае балячки над адзенне, прыкрываюць іх маўклівасцю, а распрані, як дрэва, іншага чалавека, дык на ім і месца жывога не знайдзеш, мо таму і угінаюцца па старасці людзі, ашчаджаюцца ўжо, бліжэй да зямлі, да дзяцей імкнуцца. Хаця і дзеці, маладыя сёння пайшлі, толькі і чуеш: той памёр, той памёр, а ні таму, ні другому і трываліцца і яшчэ но было — сэрца. Паліць, паласуе сёння маланка і маладых. Мо таму і паласуе, што учвараюць во такое. Не верыцца Махаею, што пасля ўсяго гэтага — па левую руку, па правую руку — ацалее сэрца. Павінна яно надрывацца, крыкам крычаць, калі цішыня вось такая, мёртвая цішыня ў лесе, птушкі ніводнай не чуваць. І сарока-белабока не застракоча, і крумкач не закрумкае. А раней...

Птушка ўсё ж закрычала, ды так трывожна-спалохана і надрыўна, што сэрца зайшлося, бы дзіця побач заплакала, бы сам ён заплакаў, душа яго. І адразу я^к у гэты крык гримнуў стрэл. Крыкі, рэха з усіх бакоў ablажна набеглі на яго і Ганну, як хацелі іх збіць, утаптаць у зямлю. Мяцеліцай прыпадаючы да зямлі, праляцелі над імі чайкі, яны і крычалі. Махаей з Ганнай выйшлі з лесу на чыстае, на гала, з якога далёка праглядвалася вада — сажалкі рыбгаса, які і затапіў лес. Ля вады, каля сажалак, стаяў невялічкага росціку, але шырокі ў плячах хлопец у гумавых ботах ледзь не да жывата, у брызентусе на голае цела. Ён, пэўна, і страляў, у руках яго была стрэльба, са ствалоў якой яшчэ курэў дымок. Хлопец усміхніўся, гледзячы то на ваду, дзе анучаю білася нешта вялікае і шэрае, то на людзей, што падыходзілі да яго.

—Куды ж гэта ты страляеш, каго я^к гэта ты забіваеш! — кінуўся да хлопца Махаей.

— Хлопец усміхнуўся яшчэ шырэй і вельмі шчыра, добразычліва паказаў стрэльбай на птушку, што білася ў вадзе, другой, вольнай рукой правёў па горле: напавал, маўляў. Але Махаей зірнуў не па птушку, ён пазнаў яе, то была добрая птушка — пільна ўгледзеўся ў твар хлопца. І не ўбачыў на ім нічога злачыннага ці нават злоснага,

добрая былі і вочы ў хлопца, ласкавыя, прыветныя і рахманыя, як у хатняга бычка, і нос, як у бычка, таўсматы, мо занадта таўсматы, і моцны, бычыны.

— Што ж гэта ты творыш? — спатыкнуўшыся вачыма аб гэты яго нос, хутка, як і запаліўся, згубіў свой запал Махахей. А хлопец, што стаяў перад ім, і было яму гадоў дваццаць пяць, дваццаць шэсць, усё вадзіў і вадзіў рукою на горле. А стрэльбай паказваў на шэрыя анучыны ў вадзе.

— То ж шэрый чапля,— сказаў Махахей.— Яе ж зусім небагацька засталося ў пас, па пальцах пералічыць можна. А то буслы,— Махахей паказаў на птушак, што стаялі далёка ў вадзе, недаступныя стрэльбе, і тым не менш трывожыліся, гатовыя кожную хвіліну ўзняцца ў неба.

— Ты і іх палюеш? — спытаў Махахей.

Хлопец пагразіў буслам стрэльбаю, павярнуўся да Махахея, затрос тупым носам, замычэў.

— Ды ты нямы...

— Нямко ён,— пацвердзіла баба Ганна.— Пойдзем, Цімошка, з ім не згаворышся.

Але Махахей марудзіў, а хлопец нешта тлумачыў яму, мітусіўся ў паветры рукамі, зводзіў далоні і адразу ж разводзіў іх, ускідваў правую руку ўтару, ускідваў галаву, зяўрыў рот, клекатаў горлам, хуценъка-хуценъка торгаючы такім жа тупым і моцным, як і нос, кадыком. Пагражай і буслам: стрэльбаю і кулаком.

— Рыбу тваю пaelі буслы і чаплі,— разумеючы і спачуваючы, толькі невядома каму: буслам ці хлопцу, хітаў галавой Махахей,— А тое, што яны жывыя, таму і ядуць, табе не шкада іх. У жывое ж страляеш.— Стукайся ў яго вушы Махахей, забыўшыся, што перад ім глуханямы і крычаць яму ўсё роўна, што аб сцену біцца галавою, не дакрыгчышся і не даб'ешся. Стравяць ён мог, вочы бачылі, рабіць мог, рукі вунь якія дужыя, моцныя і вялікія, пальцы, што долата, такім пальцамі схопіць — не выкруцішся. І Махахей глядзеў на яго ўжо з перасцярогаю, а ў той жа час і са спадзяваннем. І яго ж рукі гэткія, і пальцы гэткія, дык чаму ж яны не здольныя зразумець адзін аднаго, глядзяць аднымі і тымі ж вачыма на адзін і той ж белы свет, а бачаць рознае.

— Ты ж у сябе, у сябе страляеш,— сказаў ён з болем, нібы гаварыў сабе, нібы ён і страляў, параніў тую чаплю.

Хлопец жа зяўрыў рот, шчэрый зубы, не чуючы яго слоў, але па руху губ разумеў, што да яго звяртаюцца, нешта кажуць яму, і адгукаўся на маркотныя і скрушлівыя слова Махахея шчырай і добрай усмешкай.

— Не разумееш ты мяне,— сумаваў Махахей.

Нямы ўскідаў да пляча стрэльбу, цэліўся ў буслоў, плюшчыў адно вока, а другім цікаваў за Махахеем, пагладжваў стрэльбу: добрая, маўляў, штуkenцыя, ды і стралок добры, можна не сумнявацца, ён перастраляе ўсіх гэтых буслоў.

— Не разумее ён цябе, Цімошык, пайшлі,— цягнула за крысо мужыка Ганна, але Махахей упарціўся. Хоць і нямы, без языка, быў перад ім чалавек, але ўсё ж чалавек, душа ў ім усё ж жывая была. А чалавек чалавека, душа душу павінны разумець.

— Ты ж таксама, як птушка, як бусел, як чапля,— хапатліва гаварыў нямому Махахей.— Гэткі ж, як і яны. Яны без языка, і ты без языка. Ты ж ім больш родны павінен быць, ім, а не мне, ім,— і, мо гэта здавалася яму больш пераканаўчым, тыцкаў, тыцкаў нямому ў грудзі пальцам і наказваў пальцам на чаплю, што ўсё яшчэ траплятала на вадзе, на ружовую пляму, што разыходзілася ва ўсе бакі ад яе, і на жывых буслоў. Нямы, здаецца, нешта пачаў цыміць, пагаджаўся з ім, лыпаў добрымі, як у хатняга бычка, вачыма, і штосыці журботнае, падстрэленае выспявала, запасілася ўжо ў яго вачах.

— Ну вось бачыш, вось бачыш, мы ўжо разумеем адзін аднаго,— узрадаваўся Махахей.

— Але нямы зноў ускідаў стрэльбу да пляча.

— А каб цябе, прападзі ты пропадам,— ніякавеў Махахей.— Дык дабі ж ты хоць тую, дабі, каб не мучылася.

Махахей і сам, што нямы, замітусіўся рукамі, пачаў наказваць, што пераломвае стрэльбу і зараджае яе і цэліцца ў чаплю. І губамі, бы не свайму чалавеку, а немцу, запыхаў: — Пых-пых, нуф-пуф.

Але нямы зразумеў яго, загнаў патрон у ствол, прыладзіўся. Чапля, нібы прадчуваючы сваю пагібел, узніяла з вады шерую чубатую галаву і чубікам гэтym, як чарапіцаю, удзячна хітнула ўсім ім траім і чацвёртаму — смерці падзякавала, стрэлу. Смяртэльны стрэл і апошні крык птушкі супалі, зліліся ў адно. Шыя чаплі пругка спебанула па вадзе і знікла пад вадой, збіты шротам, узляцей угару чубок і таксама ўпаў па ваду, патануў. Ганна і Махахей здрыгнуліся ад стрэлу і крыку птушкі і самі ўскрыкнулі, а нямы толькі пахіснуўся, пэўна, аддала стрэльба, адышоў галавою назад і імгненна вярнуў яе па тое ж месца, дзе яна была раней, так здае назад, вяртаецца на сваё месца пасля кожнага стрэлу гармата. І вочы яго цяпер ужо не ўдавалі добрымі, і тупы нос выказваў ращучасць, вачыма, носам ён быў ужо скіраваны на новы стрэл: такая ж добрая, паслухмяная стрэльба, такі ж трапны стралок.

— А ў мяне так трапна, так спрытна таксама можаш? — падступіў да яго, закрычаў, бы да яго можна было дакрычашца, Махахей.— Давай паспрабуй у мяне.

— Ты што, Цімох, адумайся, Цімох! — Ганна адцягвала яго ад нямога. А той здзіўлена пазіраў на іх твары, не разумеў, чаму яны такія злосныя і спалоханыя. Мо ён чакаў, што яго ўхваляць, а яны...

— Давай, давай у мяне! — ірваў на грудзях сарочку Махахей.— Вось сюды, дзе сэрца.

Нямы адмоўна і спалохана круціў галавою.

— Брэшаш, можаш, можаш...— Баба Ганна ўрэшце адцягнула яго ад нямога і пагнала кулакамі ў плечы.

— Што ты прычапіўся да чалавека. Ведае ён, што творыць, далі яму стрэльбу, загадалі: стравляй. Вось ён і стравляе. Ён жа без паняцця, хто ведае, што ў яго наўме. Дапячэш — ён і па табе пекане. Стрэліць — і ўсё, што ты яму скажаш.

— Хай стравляе,— хмурна адзываўся Махахей і паварочваўся, крываў нямому: — Давай, давай не марудзь. У лёт, у лёт мяне. Старому мала трэба. Старое хутка падае. Дабівай, дабівай.

Нямы спрабаваў нешта адказаць яму, але толькі мыкаў, клокатаў горлам, як бусел дзюбаю, і разводзіў рукамі.

— Баліць? — спалохаўся Махахей, калі яны ўжо надышлі, ступілі ў горад, прыкметіўшы, як угінаецца і курчыцца яго баба Ганна.

— Баліць,— адказала жонка. Махахей са спачуваннем і ўдзячнасцю зірнуў па яе і змоўк, па голасе адчуў і зразумеў, што жаліцца яна не на той боль, які рвецца вонку, а па той, што грызе яго. Яны як бы памяняліся болем. Махахей узяў яе, яна — яго боль, і ішлі яны цяпер, адчува- ючы адно аднаго і падтрымліваючы адно аднаго, з адной і той жа пакутаю, нават ураўняліся і ў росце, так іх сагнула і прыгняла агульная іх бяда. Ішлі па старым і сумным гарадку, у якім з даваеннага часу нічога не змянілася, сам час, здавалася, замёр тут, расцёкся па брукаваных вуліцах, распыліўся, растаў у паравозным дыме, у паравозных гудках, у цішы цэркваў і касцёлаў, што стаялі ў засені дрэў. Час абмінуў, абышоў гарадок бокам, віхурна ўварваўся ў іншыя гарады і нават вёскі. І гэтыя гарады і вёскі абнаўляліся, будаваліся, а тут усё заставалася нязменным. Ціха раскручвалі педалі веласінодаў-ровараў мужчыны і жанчыны, што капою ўссядаліся на гэтыя старажытныя свае веласіпеды. Шмат чаго будавалася і побач з гарадам, у непасрэднай блізкасці ад яго, той жа рыбгас і нават новы гарад, да якога адсюль было кіламетраў восем-дзесяць. Там нешта знайшлі, размясцілі, выявілі ці то нафту, ці то соль, ці то камень нейкі, а мо адразу і нафту, і соль, і камень. Але рыбгас і гэтыя

знаходкі ніяк не адблісця і не вельмі, здаецца, упływałі на жыщё города, хіба толькі з'явіўся невялічкі магазінчык каля вакзала з вялізной шыльдай: «Рыба — мяса», рыбгас жа рабіў не на гэты магазінчык і нават не па магазін таго новага города, што будаваўся непадалёку. Машыны з надпісам «Жывая рыба» брукаванкаю і асфальтам толькі праскоквалі восенню каля гэтых гарадкоў, выхопліваліся на бетонку і знікалі ў безлічы кіламетровых слупоў. Прысутнасць побач вялікай будоўлі таксама не вельмі адчувалася тут, толькі трохі пабольшала людзей у джынсах і скуранных куртках, што, трэба адзначыць, не вельмі стасавалася са старымі і крытымі вулачкамі. Ранцай і вечарам пабольшала людзей у камбінезонах, заляпаных вапнаю, цементам і фарбай. І гэтыя людзі таксама не вельмі стасаваліся да аднапавярхойнасці драўляных хатак, таму што нічога каменнага, шматпавярховага тут не будавалася і нічога патрэбнага, неабходнага для гэтай будоўлі не знаходзілася, не здабывалася, не выяўлялася, не мелася, апрача, канечне, людзей. Апрача рабочых рук, стары горад нічым не мог дагадзіць новому часу, нічым, апрача даўніны і старажытнасці, не быў адметны. А каму гэта магло спатрэбіцца? Таму і затухала жыщё ў ім, пэўна, і ўцякала бетонкаю рыба, і нічога не будавалася. Навошта гэтую старызну абнаўляць і карміць, само пракорміцца, само збудуецца — усё роўна ж усё асуджана ўжо на паміранне, на вышісканне тым нецярплемым, гучным і трубным новым. І бальніца з амбулаторыяй тулялася тут у старых драўляных, хоць і двухпавярховых, будыніках. Махахеям давялося нахадзіць і па лесвіцах і калідорах. хірург і тэрапеўт, што вялі сёння прыём, ужо адрабілі сваё. На месцы быў толькі адзін акуліст, сумаваў сярод развесаных па сценах табліц з літарамі,

— Не мой профіль,— сказаў ім акуліст,— ідзіце ў бальніцу да дзяжурнага ўрача.

І дзяжурнага ўрача на месцы не было.

— Адлучылася па справе,— растлумачылі хворыя.— Але не бойцеся, хутка будзе, яна недалёка адсюль жыве.

І сапраўды, урач, сівая, у акулярах, адных з Ганнаю гадоў жанчына, з'явілася хутка і разлучыла Махахея з жонкай.

— Апендыцит,— паведаміла яна Махахею, з'явіўшыся ў пакойчыку, дзе ён чакаў, якім будзе прыгавор жончынай хваробе.

— І што ж цяпер,— спытаў ён, сумеўшыся, ведаючы, што цяпер, але напалоханы і крыху пакрыўджены будзённым голасам урачыхі, нібы апендыцит тое ж самае, што і насмарк.

— Рэзаць,— урачыха хацела пайсці ўжо, але затрымалася, зірнула на Махахея, супакоіла.— Не хвалойцеся, кожны дзень рэжам,

усе жывы-здаровы. Па такой хваробе яшчэ сто год пражыве.

Пасля гэтых яе слоў выйшла да яго і Ганна, зашаптала, азірнуўшыся на ўрачыху:

— Ты ўжо калі прыйшоў у горад, каб не па-пустому было, купі сабе гармонік.— Махахей паспешліва схапіўся за кішэню, дзе ляжалі грошы, што ён адкладваў на гармонік, даўно ляжалі, ды не раз збягали, заўсёды знаходзілася што-небудзь іншае, куды больш неабходнае, чым той гармонік. Намацаў ён і цяпер тыя грошы і адвёў руку, сказаў з дакорам жонцы і сабе:

— Знайшла час аб гармоніку думаць.

— Я прашу цябе,— сказала Ганна.— Прашу, хоць буду ведаць, што ты ўрэшце набыў яго.

І ён паабяцаў ёй тады, вымушаны быў паабяцаць, што купіць гармонік, во зараз з бальніцы і папрастуе да магазіна. І схлусіў. Пакружыўся каля бальніцы, вырашыў: не да музыкі. Вось выпішацца Ганна з бальніцы, прыбяжыць ён забіраць яе, тады тое і будзе: баба жывая, здаровая ў хату, і ён з гармонікам у хату — свята. А так што святкаваць.

Але калі ён зноў прыбег у бальніцу, баба Ганна ўсё ж настояла на сваім, падпаўзла да адчыненага акна, і першыя слова:

— Купіў гармонік?

— А табе што, ужо ўсё зрабілі, не балела?

— Ты мне зубы не загаворвай, купіў гармонік?

— Ганна, што ж ты робіш, табе ж і падымацца яшчэ нельга.

— Нельга, а во стану тут і но крануся, пакуль з гармонікам цябе не ўбачу.

«Чортава баба,— задаволена ўсміхнуўся Махахей,— во натура: уваб'е што ў галаву, і колам не выб'еш».

— Памру тут, во як бачыш памру.

— Ідзі, дзядзька, ідзі па гармонік, ды спяшайся, пакуль не разабралі,— гэта ўжо таваркі Ганніны дапамагалі ёй. А неўзабаве і з іншых вокан як но ўся бальніца ўжо крычала:

— Купі гармонік, купі гармонік!

Смешкі ім усё. Так проста, думаюць, яму — набег у магазін, адлічыў грошы і панёс гармонік. І Ганна як з глузду з'ехала, не разумее яго, першы раз за ўсё жыццё не разумее. Ён у тым магазіне не толькі набываў нешта, але і губляў, пакідаў, адрываў ад сэрца, і не грошы, не ў грошах справа. Грошы як прыйшлі, так і пойдуць, але цяпер разам з імі адышлі і радасць, думка радасная, што столькі год сагравала яго: вось зойдзе ён у магазін, палюбуецца там на гармонікі, што стаяць на прылаўку, пройдзецца перад імі, уяўляючы, як у свой

час возьме ў руکі адзін з іх, самы лепшы. Ён сам скочыць яму ў руکі і будзе яго. Ён звыкся з гэтымі думкамі, як звыкся з белым светам. І мо яму ўжо і не трэба быў той гармонік, а толькі думка, вечная думка аб ім. А цяпер яго разлучалі і з гэтай думкай, з гэтай марай, і хто, родная жонка адымала апошняе мо, што меў ён. Адымала, праўда, не проста, давала ўзамен надуманага, згаданага і ўяўнага нешта акрэсленае, тое, чым ён праеў ёй ужо галаву. Гармонік. А ён адмаўляўся ад яго. Адмаўляўся працягнуць руку і ўзяць тое, што праг мець, такое пажаданае. Яго цяпер палохала гэта пажаданае. Не меў — маліўся на яго здалёку, а з'явілася магчымасць займець — спалохайся да смерці. «Ах, бабы, бабы,— наракаў ён, стоячы пад вокнамі бальніцы,— усё б вам рукамі, аб чым толькі б не падумалі, усё б у свае руکі ўплясці».

— Купі гармонік, купі гармонік, мужык,— усё яшчэ гаралі вокны бальніцы. А ў адным з іх на другім паверсе стаяла яго баба, яго Ганна, і ўсміхалася скроў боль, ведала ўжо, што купіць, нікуды не дзенецца. І ён вымушаны быў купіць. І пайшоў. І купіў. Як у тумане, адлічыў грошы і амаль што зненавідзеў гэтую сваю пакупку, нёс яе, як чужую, бы ўводзіў у хату маладую жонку. Ведаў яе, сам выбіраў, кахаў больш, чым жыццё, праг да беспрытомнасці як мага хутчэй увесці яе ў сваю хату. І толькі на парозе гэтай хаты як працвярэзіўся, задумаўся: а як гэта складзеца іх жытка, бо гэта ж па ўсё ўжо жыццё.

Пакуль не сустрэў вожыка, баяўся і дакрануцца да гармоніка. І быў рады той сустрэчы, бо як не адзін адказваў цяпер за зробленое, здаецца, і вожык дзяліў з ім і страты, і радасць, вожык мог пазбавіць яго расчараўання. І толькі ўжо калі пайграў ён вожыку, памучыўся і прывязаўся да гармоніка, толькі тады прайшло пачуццё страты, з'явілася нясмела яшчэ пакуль, але ўсё ж радасць.

І ён бег, нёс гэтую сваю радасць, адчуваў яе вагу і пах, як адчуваў некалі вагу і пах ботаў, што надзеў першы раз. Боты і гармонік мелі адзін і той жа пах, і Махахей, удыхаючы цяпер яго, успамінаў тыя першыя свае боты і ўсміхайся памяці, не спяшаўся выйсці на людзі, баяўся, што людзі не зразумеюць яго і, чаго добрага, яшчэ і асудзяць, і не хацеў ён нікому наказваць сваю радасць, пі з кім не хацеў дзяліцца ёю, таму і даваў кругляя кіламетры з тры, каб сцежкамі з боку лесу падысці да вёскі і гародамі праскочыць у сваю хату. І за тры кіламетры ад вёскі, на кручку, дзе амаль ніколі нікога не бывала, дзе стаяў яшчэ не крануты лес і рэчка пляла амаль што карункі, рабіла адразу тры пятлі-кручкі, ён перарабрыў па мелкім на другі бераг, пасядзеў трошкі пад лясным і рачным спакоем на грудзе белага пяску, пасядзеў бы і больш, добра тут было, заўсёды ціха, лёгка

заўсёды, але камарэча вымусіла прыспешваць, абляпіла голае цела, пагнала ў дарогу.

Выйшаў Махахей, як і намячаў, каровінымі сцежкамі прама да свайго гарода. Беражна перанёс над жэрдкамі і наставіў у бульбоўнік сваю пакупку, а сам застаўся на другі бок гэтых жэрдак, замёр каля ясакара, углядваючыся ў лісце і цвет бульбы: ці няма каларадскага жука, у гэтым годзе трохі раней яго было чамусыці асабліва багата. Навала прама нейкая. Скараспелку Аркадзя Барздыкі вынішчылі, лічы, усю. Як заўсёды, ён, Барздыка, хацеў схітраваць, пасадзіў раней за ўсіх амаль што ў снег, каб да таго часу, калі вылезе жук, яна і паспела ўжо, а жук абдурыў і Барздыку, вылез не па раскладу рапа, і па зуб яму амаль што нічога і не было, акрамя гэтай бульбы Барздыкі. Вось ён і налёг на яе, і як Барздычыха ні білася, чым толькі ні нішчыла жука, засталіся ад гіча ў яе гародзе адны толькі пянькі. Але намаганні яе ўсё ж далі плён, столькі звяла яна таго жука, што во цяпер стаіць яго, Махахеева, бульбачка чыстая, дзе-нідзе на куст жучок ці то два — на іх можна і не зважаць. Але ж па душы Махахея не было спакою. Хата прыгнятала яго, гэта ж дзве хаты ёсць, і амаль што ніводнай. Старая ўжо развальваецца, а новая яшчэ не дабудавана. Былі б хлопцы, а но дзеўкі ў яго, даўно б ужо ўлез у новую хату і ўлазіны справіў даўно. А так толькі бусел у новай хаце яго жыве, падлогі яшчэ не клаў, ды і аб страсе думаць трэба. Лесапілка за бетонкай, перадавалі яму, зноў пачала рабіць, і лес па падлогу ўжо куплены і вывезены да той лесапілкі, але як і з кім папілаваць яго, з кім забраць. Адны бабы ў хаце. Дарэмна мо і звязаўся ён з гэтай будоўляй. Адно, што чуткі ідуць: ссяляць іх будуць з гэтага месца, а другое — паслухаўся бабы, Ганна яго падбіла распачацца: у людзей хаты як хаты, а тут курэнь. Яна ж потым, Ганна, першай і сумненне выказала: мо й нічога і не трэба нам, да дачок жыць паедзем. А тыя дочки... Старэйшая ў Казахстане, ці ж блізкі свет, дый воўна толькі адна там. Дачка гоніць пасылкі з гэтай воўнай, а сабе просіць мяса, сала, на чым тады толькі тая воўна там расце. Дом у яе, праўда, свой, вялікі, гаворыць. Толькі які ён ні вялікі, а куды з такой зграяй, як жа, разляцеўся там зяць, чакае іх не дачакаецца. Адно — пасылку паслаць, зусім іншае — самому з'явіцца. Ды і з'явіцца — хто пасылку пашле, адкуль мяса і сала прыйдзе, хто пагадую яго. Другая дачка Махахея ў Москве. Піша, мяса і сала хапае, але ўсё просіць рыбкі сушанай з рэчкі. А сёлета што ўздумала, са слязымі да ног маці прыпала: стаў, маці, кросны, тчы палатно, пакрывалаў ў модзе сёлета, вялікія грошы за іх у Москве даюць. У якой гэта хаце, у хляве ці на гарышчы сёння ў вёсцы захаваліся тыя кросны? Іх у той жа Москве

сёння прасцей адшукаць, чымсыці ў вёсцы. Але рыба, кросны — гэта прыдур, ад таго, што мяса і сала хапае. Ніколі ні за якія грошы не паедзе ён паміраць у горад, самой жа дачцэ жыць там няма дзе. Масква не Княжбор, хату там сярод асфальту не паставіш. Не паедзе ён і ў Мінск. Мінская дачка, Алена, таго і глядзі, сама тут апынеца. Баліць у яго за Алену сэрца, не склалася ў яе сямейная жытка. І хто вінаваты — разбярыся, чалавек яе не без паняцца, і Алена яго не з апошніх. А вось не бярэ іх мір. Закружыў галаву дзеўцы круцень той, Мацвей Роўда. Адной закружыў і другой кружыць.

У двары забрахаў сабака, нехта торкаўся, скробся ў варотцы. Махахей кляновым лістом пераляцеў цераз жэрдкі, схапіў гармонік і, угінаючыся, пабег да хаты: апярэдзіць таго, хто ідзе, схаваць гармонік, а потым ужо сустрэць, каго бог ці чорт нашле. Але ўтаяцца яму не пашчаслівіла. Ён на ганак, і Ненене ў двор. І сабака са скуры лужыцца — і чужога ўбачыў, і гаспадара, і гаспадару служыць рады, хвастом у яго бок пакручвае, і чужога прагнаць хоча.

— Ой, абарані, Цімошка, загрызе.

Але Цімох як і не чую, як і не бачыў Ненене, бокам, бокам, не падымночы галавы, і ў хату. У хаце апамятаўся і збянтэжыўся, што гэта ён дамоў да сябе, як злодзей, крадзеца, напужаў і здзвіў маці з дачкою, што ён носіцца з гэтым гармонікам як дурань з пісанай торбай, не ўкраў жа, купіў. І ён хуценька выскачыў зноў на гапак, адагнаў ад Ненене сабаку, правёў яе ў хату.

— Ох, думала, кончыць. А ты што ад мяне, Цімох, як ад дзеўкі, бегаеш.

— Я не думаў, што гэта ты,— заружавеў, адгаварыўся Махахей, добра, што Ненене не адчула гэтай яго адгаворкі і ў хаце па кутках прыцемак ужо, ні Надзька, ні маці не прыкметлі, што яго ў чырвань кінула.

— Як там Ганна? — спытала Ненене. І Надзька пытала яго вачыма аб тым жа самым, аб маці.

— Добра, добра,— з палёгкаю ўздыхнуў Махахей,— Дзён яшчэ трыватыры, кажа, і дамоў.

— Ну то і слава богу.

І ўсе троє, маці яго, Ненене і Надзька, цяпер ужо ўталопліся ў яго пакупку, не адрывалі ад яе вачэй. Махахей хацеў і не мог нічога прыдумаць, каб адвесці іх ад гэтай пакупкі, нічога не прыходзіла ў галаву, адно лезла на язык — лесапільня, дошкі на падлогу, на якія трэба было ехаць на тулю лесапільню, і ён ужо хацеў сказаць аб гэтым, разумеючы ўсю недарэчнасць сваіх слоў: Надзька вось-вось адамкне замкі, халера на іх, робяць цяпер тыя замкі, і гармонік выявіць сябе.

— Ганна вымусіла купіць,— нечакана для самога сябе пачуў ён свой вінаваты голас.

— Мне? — узрадавана выгукнула Надзька.

— Нос у ...смятане,— зірнула па яго і ўсміхнулася маці.— Купіў усё ж.

— Што купіў?

— Гrala сабе, унучка, набыў.

Надзька ўжо спрэвілася з замкамі і цягнула за рэмень, бы моркаўку за косы з грады, гармонік з футляра. Выцягнула, паставіла па стол, гармонік ледзь чутна піскнуў і замёр, спуджана паблісваючы, разглядаючы перламутравымі белымі і чорнымі вочкамі-гузікамі незнайомых яму людзей, незнайому хату, ужываючыся ў гэтую хату, уграваючыся пад сонцем, што падала на яго з акна, як коцік на стале, і ледзь не мурлычуны, як коцік. Надзька расчараўана чмыхнула і адигралаася ад стала:

— Лепей бы ўжо магнітафон купіў.

— Магнітафон. А што, купім і магнітафон. Вось адбудуемся, улезем у новую хату, купім і магнітафон.

І гэтыя яго слова як падсцяблулі яго, надалі яму рашучасці і ўпэйненасці, выклікалі жаданне, не адкладваючы, зрабіць нешта, і, не прымаючы пярэчанняў, ён загадаў Надзыцы:

— Каб заўтра зранку была на нагах, раненькім-раненька паедзеш са мной на лесапільню. Будзем хату дабудоўваць. Матка з больніцы — і ў новую хату. А я зараз пабег, і есці не буду, дагаворваща наконт коніка.

І ён сапраўды хацеў ужо бегчы прасіць таго коніка, але яго спыніла Надзька:

— А мне не трэба хаты. І не буду яе будаваць і дапамагаць. І нікуды не паеду.

А каму ж трэба? Для каго я кручуся?

— Табе трэба.

— Так яно, так,— западтаквала Ненене.— Бацьку заўсёды больш за другіх трэба. І хата яму трэба.

— Мне, хата? — Махахей як з разгону наскочыў на сцяну. І зірнуў на сцяну, што была перад ім, з акенцам у гарод, да якой быў прытулены стол з гармонікам на ім, павярнуўся да другой сцяны, таксама з акенцам, але ўжо не ў гарод, а на новую хату, на стружкі каля яе, не затрымаўся вокам на гэтай сцяне, павярнуўся да трэцяй, глухой, дзе быў пайзмрок, усутьч з печчу стаялі палаці і ляжала па гэтых палацах яго маці, а некалі, вельмі-вельмі даўно, калі ён яшчэ пад стол пешшу хадзіў, спаў на тых палацах і ён, так ужо было

заведзена ў гэтым доме: палаці заўсёды належалі малым і старым. І хаця Махахей ужо даўно перабраўся з іх на ложак, ён памятаў кожны паз, кожную шчыліну і кожнага цвиркуна, што біў у тых шчылінах. І яму былі вельмі дарагі гэтыя шчыліны, цвиркуны і старое бярвенне. Ён зусім не хацеў новай хаты.

— Мне нічога ўжо не трэба,— сказаў ён,— для цябе распачаліся, Надзька.

— А я ўсё роўна ў ёй жыць не буду. Ні ў новай тваёй хаце, ні ў старой не буду.

— Я старой хаты не пакіну. Не аддам я на разор вам гэтай хаты,— азвалася з палаці ю маці Махахея.— Забяру, панясу з сабою, табе, табе яе прынясу,— гаварыла яна, углядочыся ў столь, бы нехта там быў перад ёй, лунаў перад яе позіркам у паўзмроку палаці. Махахей зірнуў на яе і падумай, што загаворваецца ўжо маці, не звярнуў увагі на яе слова, і дарэмна, як высветлілася ўжо значна пазней, не звярнуў увагі. Але яму шчымела сэрца за дачку, за Надзьку, і ён спытаў яе:

— А дзе ты будзеш жыць, дочухна, дзе ж, як не ў хаце?

— Знайду дзе, ты не думай пра мяне.

— А пра каго ж мне думаць?

— А я мо замуж пайду. Мо я ўжо не дома, не за табою, а за мужыком ужо.

— Не-не-не, Надзька,— кінулася на дапамогу зніякавеламу Махахею Ненене— Што гэта ты чаўпеш? Я ж ведаю ўсё, за бацькам ты яшчэ, нікога ў цябе няма. Пашкадуй бацьку.

— Як гэта няма, баба Тэкля, калі ёсць. Ужо і басаножкі мае ў яго хаце.— Надзька засмяялася.

— Якія басаножкі,— разгневаўся Махахей так, што маці перастала ўзірацца ў столь, адагнаў ён ад яе гэтым сваім гневам кагосыці нябачнага ім. Тоє, што яго Надзыцы не патрэбна будзе новая хата, ён ведаў, ведаў, што пі на якую лесапільню не паедзе яна з ім, і не збіраўся ён браць яе з сабою, шмат да чаго ён ужо быў падрыхтаваны. А вось пра басаножкі чуў упершыню. І гэта недарэчная навіна, глупства нейкае, але глупства датычылася яго дачкі, і гэта збіла яго з нанталыку.

— Якія басаножкі? — цяпер ужо жаласна снытаў ён.— Чаму я аб іх нічога не ведаю?

— А табе, бацька, і ведаць нічога не трэба,— падгар- пулася да яго, падласцілася Надзька.

— Не трэба мне і ведаць?

— Не трэба, бяры свой гармонік, грала сваё бяры і грай сабе.

І Махахей паслухмяпта ўзяў сваё грава, свой гармонік, ён зноў піскнуў у яго руках, бы спачуванне выказваў, прызнаваў гаспадара і пайшоў з хаты на лаўку, пад разадраную надвае чаромху, што ўжо адплакала сваё і цяпер сохла і была абыякавай да ўсяго. Махахей з Ганнай спрабавалі неяк яшчэ выратаваць дрэва, ён вяроўкай сцягнуў палавінкі, Ганна абмазала іх глінай, забітавала сваёй кофтай. Але гліна, вяроўкі і кофта не ажывілі чаромху, толькі падоўжылі паміранне. З кожнай палавінкі дрэва выскачыла на галінцы, пэўна, дзеесь у кары сядзелі пупышкі і ў добры час не захацелі вылезці на свет, а тут гора вымусіла іх, галінкі схапліся расці, і вельмі хутка, як асобна ад дрэва, як не належачы яму. Дзеля гэтых апошніх галінак і жыла цяпер чаромха, аддаючы ім усё, што магла здабыць у зямлі, што было ў яе зморшчаным целе, што яшчэ пратыкалася па яе зморшчаных венах, усю вільгаць і сок, кроў. І песцячы іх, тое-сёе давала і іншаму веццю, і гэтае іншае спрабавала нават зацвісці, спрабавала выкінуць квецень, але сокаў, пэўна, было ўжо вельмі мала, квецень была вартая жалю, сухотная, пляёсткі з'едзеняя, жоўтыя. Побач з гэтым бляктым цветам у пажухлай лістоце няроўна спелі і зморшчаныя ягады. Цвет, ягады і жаўклявае лісце, голае вецце — усё сышлося разам, усё адной парой, бы дрэва ведала, што дні яго ўжо злічаны, і ў гэтыя кароткія дні спрабавала сумясціца несумяшчальнае: і вясну, і лета, і восень, і зіму; у адзін дзень ці тыдзень завяршыць цыкл, на які прыродаю адпушчаны месяцы — год.

Махахей уладкаваўся ў рэдкім цені сухога дрэва, амаль што на адкрытым сонцы, побач з ім села Ненене. Корпаліся ў пяску куры, кошка задумліва сачыла за імі, седзячы на слупе варотцаў. Махахей расцягнуў мяхі, бы сляпы, але вельмі ращуча тыцнью знямельм пальцам па кнопкі: рас. І зноў: рас. І пацягнуў: рас-цве-та-лн-яб-лон-и-гру-ши...

Кошка ўцякla, скочыла са слупка і згубілася ў зеляніне гародчыка, куры адышлі ад іх на сярэдзіну вуліцы.

— Хораша граеш,— паспачувала Махахею Ненене.

У ЗОНЕ ЗНІШЧЭННЯ

1

Што гэта была за хата, Мацвей не ведаў, а бачыў жа ён усякіх хат нямала. Даводзілася, што і ўся зямля была яму хатай, выпадала ж не раз начаваць і пад адкрытым небам, пад бярозавым кустом. Калі канану дзень і. ў непрагляднай цемрадзі нельга было нічога ўбачыць далей сваёй рукі, вось тады зямля таксама рабілася хатай. Зямля

ператваралася з пукатай ва ўвагнутую, і ў гэтай яе ўвагнутасці, у спалені цемры, зямлі і неба і была яго хата, шкарупка, чорнае яйка, у якім бавіў ён ноч, падаслаўшы пад бок якую-небудзь паддзёўку ці вецце. І нічога на свеце, здавалася, больш не існавала, толькі цяпельца, толькі бярозавы куст, толькі сам ён, і нават не сам, руکі толькі адны, бо адны яны і былі бачныя і выглядалі зусім не так, як удзень. Удзень ён і не заўважаў іх, а ў святле цяпельца, калі не існавала нікога і нічога, а сразу ж у гэтай хаце цемры і няпэўнага святла кідаліся ў вочы руکі.

Даводзілася яму бавіць нач і ў лясной заміцы, у пакінутых хатах, у пустой хаце бакеншчыка, дзе нач была не наччу, а чаканнем, што цягнулася да світання, чаканнем, што вось-вось з'явіцца нехта, хтосьці прыйдзе праведаць, не яго, а сцены, падлогу, печ, вокны, спытае і ў яго: як ён трапіў сюды і навошта. Чаканне доўжылася да бясконцасці, прыгнятала і насцярожвала гэтай сваёй бясконцасцю. А ў хаце, у якой ён быў цяпер, былі і яшчэ людзі, але твары іх скрадваліся. Людзі. знаходзіліся бы ў тумане, але ён ведаў іх усіх, княжборцы гэта былі, яго аднавяскоўцы. Усе разам, у адной хаце, хаця навошта гэта ім спатрэбілася, якая справа вымусіла сабраца разам, ён не ведаў. Яны як карагод вадзілі, сноўдаліся туды-сюды, цягнуліся адзін за адным: Дзям'ян за Аленаі, Алена за сваім бацькам, той за Васькам Барздыкам, пераганялі адно аднаго, сыходзіліся, разыходзіліся, але не сутыкаліся, а як бы ішлі адно праз аднаго, вырасталі адно з аднаго.

Не была падобнай гэтая хата ні на гарадскую, ні на вясковую, і не вакзал гэта быў, і не салдацкая казарма. І наогул ці была гэта хата. Ні вокан жа, ні дзвярэй, ні столі, ні падлогі, і сцены незразумела якія: то, здаецца, каменныя, цагляныя, а то — не, бярвенне, дрэва, а раптам не камень і не дрэва, а матэрыйя, сіні бляклы паркаль нацягнуты на чатыры палкі. Але над гэтымі палкамі, над гэтым паркалем усё ж і дах, гнёў зверху дах, нібы каменны, як скляпенне пячоры. Мацвей прыгадаў пячору і супакоіўся: пячора гэта і была, а не хата. Канечне, пячора, і. не якая-небудзь, а з падручніка гісторыі восьмага класа, па якім ён некалі вучыўся, таму і сіні туман, дым жа гэта, цяпельца, вогнішча ж старажытнае чадна так курыць, таму ж так вольна і праходзяць адно праз аднаго людзі, не сапраўдныя яны, жылі некалі і даўно памерлі. Але чаму твары іх, як твары аднавяскоўцаў яго?

Мацвей ведаў працяг сну, ведаў, што будзе далей. Але спыніць, перабіць яго не мог. Гэты сон не даваў яму спакою ўжо якую ноч, ужо якую ноч уціскаў ён яго ў хаце дзеда Дзям'яна, сніў ён і ўдзень яго, і

дзе, здавалася б, у самым нязручным месцы, на парадзе ў кабінцы Шахрая. Учора ў Мацвея быў вельмі цяжкі. дзень. Шахрай наскочыў на яго ранцай, зваліўся з неба, прыляцеў на верталёце, і не адзін, яшчэ троє было з ім. Але на ўчастак да яго пад Храпчынам з'явілася сямёра, далучыліся да Шахрая не то журналісты, не то кіношнікі, што прыехалі ў Княжбор на ўазіку і падвезлі каманду Шахрая. Пачалі апрастваць тую машыну, у Мацвея ўваччу замітусілася. Усіх жа трэба было накарміць ды і паставіць яшчэ нештатчака ж, а столовая ў яго толькі-толькі пачала рабіць. Але ўсё абышлося, столовая і не спатрэбілася. Стол і ежа, далікатэсная, і столькі, што хапіла на ўсіх, нечакана знайшлася і. тут, але гэта потым. А тады Шахрай вылез з машыны, пазнаёміў яго з гасцямі, толькі імя, імя па бацьку, прозвішча, без пасады, без звання, лічачы, пэўна, што Мацвеі сам павінен ведаць іх пасады і званні, але ён нікога не ведаў з іх, акрамя аднаго сакратара абкома. І адразу ж заблыгтаўся ў Іванах Пятровічах і Пятрах Іванавічах і не спрабаваў выблытацца, раздзяліў іх на сваіх і чужых, чужымі былі кіношнікі ці журналісты, а сваім — тыя, што пры Шахраю.

— Вось перад вамі будучы паказальны калгас, Сяргей Кузьміч,— сказаў Шахрай, звяртаючыся да сакратара абкома, і павёў рукой ад Храпчына да Бэлоні, Свілёва, Махахеевай дубровы. Усё захапіў у гэтую сваю руку, усё ахапіў і сцяў у кулаку, бы трymаў навісу ў тым кулаку і Храпчына, і Свілёва, і дуброву. І цяжкая ж была гэта яго руцэ ношка, жылы выпнуліся на запясці і шлі. Сакратар абкома ўтаропіўся ў далячынь, указаную Шахраем, і часта зміргваў, бы бачыў перад сабой нешта знаёмае яму, сіліўся прыгадаць, што ж гэта, і, пэўна, не мог прыгадаць. Чорны тарфяны абсяг у адзінным толькі месцы быў абмежаваны зялёнymі сярод гэтай жалобы дубамі Махахея. Такі ж абсяг быў і за яго плячыма і ўжо нічым не абмежаваны, але з астраўкамі яшчэ зялёнага і калючага малінніку і ажынніку, што ўчапіліся за рэдкія кусцікі рабіны, воўчага лыка. Астраўкі гэтых таксама трэба было зносіць, і лічылася, што іх няма, што яны знесены. Як ацалелі, чаму захаваліся — незразумела і неверагодна. Гэта ж па іх меліяратарскай тэрміналогіі была зона знішчэння, усё жывое трэба было звесці, вынішчыць ад былкі да дрэва, ад маліны да дуба. Вынішчыць, каб потым адрадзіць хлебным коласам, караваем, малаком і мясам. Гэтым і займаліся ўсе тут, і ён, Мацвеі Ройда, так нацэліў яго, так нацэліў ён сябе, свае машыны. І не меў ён нічога больш значнага ў жыцці, як даць хлеб Палесся, мяса Палесся. І, апроч усяго, быў у яго яшчэ свой уласны рахунак гэтым балотам. Яны адабралі ў яго маці і бацьку, :і гэта надавала яго

паядышку з адвечнай стыхіяй асаблівую яраснасць і нецярплівасць, няспернасць, ліхаманкавую паспешлівасць: хутчэй, хутчэй, і да самай сутнасці, хаця ён і не вельмі ўяўляў сабе гэтую самую сутнасць, што крылася пад ёй ці за ёй. Але нешта, пэўна, было, калі за імі тайліся жыщё і смерць родных яму людзей; кралі гэтыхя балоты хлеб у жывых, таму вакол бульдозеры, трактары, кустарэзы білі пад дых, як трэскі, ламалі дрэвы. А гэтыхя астраўкі, старызну, рыззё гэтае балотнае абышлі, як абыходзіць конь, не наступіўши на чалавека, які ўпаў з яго. І працягвалі абыходзіць, угрываліся ў нетры, у масіў — у адзінае зялёнае дрэва, што ўсё надсякалася і надсякалася машынамі, усё губляла і губляла зялёную шчапу сваю. А зялёныя астраўкі маліны і ажынніку нічога не гублялі. Яны заставаліся некранутымі, калі на бераг рэчкі прыклыхалі і экскаватары, пасталі з двух бакоў і началі чэрпаць зямлю, спрамляць рэчку, рабіць ёй новае рэчышча. Мацвей кожны раз, наведваючы Храпчына, спатыкаўся вачыма аб гэтыхя астраўкі, загадваў знесці іх. І яму абяцалі знесці, але ці то ён не вельмі пераканаўча загадваў, ці то ні ў кога не даходзілі рукі да іх, ці ён не памятаў, каму асабіста загадваў і з каго цяпер спраўляць, усё заставалася нязменным.

— Колькі тут у цябе? — спытаў Шахрай у Мацвея і ўсё яшчэ трymаў Храпчына ў кулаку, як бы ўзважваючы яго.

— Семсот шэсцьдзесят тры гектары, — адказаў Мацвей, таксама адчуваючы туо ношку, і таму жорстка, амаль што па-войсковому: — Зона знішчэння семсот шэсцьдзесят тры гектары.

— Зона знішчэння? — паморшчыўся Сяргей Кузьміч, і ценъ нездавальнення прамільгнуў па яго твары. Адзін з чужых, што больш за ўсіх удаваў на артыста ці рэжысёра, сівы ўжо і ў скураной куртцы, далёкі, здавалася, ад гэтай зямлі і балот, штурхануў свайго маладзейшага сабрата, менш падобнага ўжо на артыста, хаця і з блакнотам у руках, з алоўкам:

— Чую, занатуй: зона знішчэння.

— Ну вось, — усміхнуўся Сяргей Кузьміч. — Растворыуюць цяпер слоўца. Не маглі па-людску называць.

— Ёсць і па-людску, — тут ;ка адгукнуўся Шахрай. — Плошча, тэрыторыя. Здасі, Мацвей Антонавіч, тэрыторыю калгасу к сябре?

Мацвей марудзіў з адказам, аб гэтым сёння і хацеў ён гаварыць з Шахраем, як толькі ўбачыў яго, але прысутнасць іншых людзей, і ў першую чаргу сакратара абкома, спыняла яго. Але той жа сакратар абкома і дапамог яму:

— А ёсць ужо каму прымай? Ёсць гаспадар гэтай зямлі? — і ён паказаў вачыма на тарфянікі.

І Тут ужо трохі зніякавеў Шахрай.

— Чаму ж вы, Алег Віктаравіч, не прадумалі і пе ўзгаднілі гэтае пытанне? — зразумеў яго замяшанне сакратар абкома.— Без перспектывы працуеце.

— Чаму не прадумалі, Сяргей Кузьміч? Прадумалі,— штосыці ўзважыўши, і з кожным словам усё больш пераканаўча, цвярдзеючы тварам і голасам, сказаў Шахрай. І пакуль ён гаварыў, пакуль сакратар абкома аб нечым пытаяў у Шахрая позіркам і той позіркам яму адказваў, Мацвей таксама вырашаў: ці варта яму перці на ражон, заводзіць размову з Шахраем аб сваім, набалелым пры сакратару? І гэтая яго нерашучасць, адкуль узялася, боязь начальства здзівілі і раззлавалі яго, ён не стаў стрымлі- ваць, што даўно ўжо было на языку, што ён хацеў сказаць аднаму толькі Шахраю.

— Тысячу трыста гектараў падрыхтую і здам,— уварваўся ён у маўклівую гутарку поглядамі, што вялі Шахрай з сакратаром абкома, адказваючы на даўно ўжо згублене пытанне Шахрая да яго.

— Тысячу трыста? Гэта цікава.

— Дзе ж ты іх возьмеш? — апярэдзіў наступнае пытанне Сяргея Кузьміча Шахрай. Сяргей Кузьміч незадаволена зірнуў на яго, але пытанне Шахрая не перакрыў сваім, проста адабраў яго ў Шахрая і патрабавальна хітнуў Мацвею, вымушаючы адказваць. І Мацвей пачаў адказваць:

— Вазьму вунь за той дубровай. Там шэсцьсот з гакам будзе.

— Але ж дубняк мы вам не дазволім зводзіць.

— Можна не зводзіць. Хаця, канечне, ён будзе шкодзіць нам, не той разварот будзе тэхніцы, не той разгон ёй...

— Дуб не пойдзе пад зону знішчэння,— узмахам руکі спыніў і як адсек усе довады Мацвея сакратар абкома.

— Няхай застаецца,— пагадзіўся Мацвей.— У дубняку, пад яго шатамі, трактарысты і паабедаць, і адпачыць змогуць. А за дубняком жа плошчы ляжаць, хмызы. Аб'ём работ невялікі. Хмызы і ляды за імі. Тысячу пяцьсот гектараў можна набраць, а не тысячу трыста. Ляды — гэта, можна сказаць, падарунак нам, без асаблівых намаганняў, без затрат асаблівых...

— Што за ляды, чаму я аб ім нічога не ведаю? — сакратар абкома звяртаўся ўжо да Шахрая.— Калі ўсё, як ён гаворыць, чаму не з яго пачалі?

— Я гаварыў вам. Ляды — перспектыва калгаса.

— Але мне патрэбна...— пачаў Мацвей. Шахрай спыніў яго, не даў выказаць галоўнага, як ведаў гэтае галоўнае і адводзіў ад яго сакратара абкома і Мацвея.

— Дадзім усё, Мацвей, што толькі магчыма.

— Я хацеў бы...

— У рабочым парадку,— зноў вымусіў яго змоўкнуць Шахрай.— Пытанне ты паставіў вялікае, своечасова, і мы абмяркуем яго, толькі ў рабочым парадку.— І зноў бы за- быў аб Мацвею, загаварыў з сакратаром абкома: — Ёсць у нас кандыдатура на пасаду старшыні калгаса, ёсць, Сяргей Кузьміч.

— Імправізуце, Алег Віктаравіч?

— Ды не зусім, Сяргей Кузьміч, хаця і ёсць трошкі. А вы што, супраць такай імправізацыі?

Мацвей слухаў іх напаўвуха, заняты сваім, прыкідваў, куды яшчэ павесці начальства, што паказаць, а што паказваць не варта.

— Паляшук? — захапіў яго знянацьку сакратар абкома.

— Паляшук... З гэтых вось самых балот.

— Гэта добра, што з гэтых,— сказаў сакратар абкома, Мацвей не зразумеў, што ў гэтым добрата, бо Сяргей Кузьміч перавёў ужо гаворку на іншае, гаварыў аб іх вясковых княжборскіх могілках: — Быў я тут, калі паводка была, на вашых могілках. Магілак маленъкіх багата.— І змоўк. Маўчаў і Мацвей, не разумеючы, куды вядзе сакратар абкома, узгадваючы княжборскія могілкі, што сапраўды шмат там маленъкіх магілак, але ён ніколі не звяртаў на іх увагі, звыкся з імі, і ніякіх пачуццяў тыя магілкі ў яго не выклікалі. Па ўсім Палессі. так, на ўсім Палессі аднолькавыя могілкі. Што ўбачыў у іх сакратар абкома? Той растлумачыў:

— Дзіцячых магілак шмат, болей, чым дарослых. Дзяцей на Палессі памірала больш, чым дарослых. Разумееце, Мацвей Антонавіч?

Гэта Мацвей разумеў.

— А вы самі паляшук? — спытаў ён сакратара абкома.

— Паляшук, таму і балюча. Ведаю, чаму яны паміралі. Балоты забіrali іх. Балоты забіrali жыццё, лепшую зямлю. Пясочак даставаўся селяніну, насення не аддаваў той пясочак, і жыццё знікала ў пясок. Нідзе так мужык не гібей і не гнуўся, як тут. Палессе, Палессе...

— Маліна. Ах, якая маліна,— закрычалі двое з сваіх, што прыбылі з Шахраем і сакратаром абкома.— Сяргей Кузьміч, Алег Віктаравіч, запрашаем на маліну.— І неслі ўжо аднаму і другому па галінцы, бы свежаю крывею пакропленай, уручылі Шахраю, сакратару абкома. І тыя пацягнуліся, бы хто пацягнуў іх, бы галінкі павялі. іх у маліннік, злізываючы на хаду ягады. Кінуліся ў маліннік і чужыя, кіношнікі ці журналісты. Ішлі ў ягады, як у загон, як бабы па

полі, выбіраючы бульбу, як мужыкі ў пракос, кланяліся, кланяліся кожнай ягадцы, кожнаму кусціку.

— Ах, якая маліна, ах, які цуд — ягады, чаму ж ты маўчаў, Роўда, байкамі карміў?

— Я думаў, вам не да нашай маліны, думаў, высокае начальства і не ведае, што такое маліна.

— Хто сёння і ведае маліну, дык гэта толькі начальства,— абіраючы кусты, гаварыў сакратар абкома.— Вось пад вёскай расце, а ніхто і не збірае яе. І твае, Мацвей, побач робяць, а таксама некалі. А мы, начальнікі, ласуемся.— І ён, падміргнуўшы Мацвею, укалоў Шахрая: — Ці не так, скажаш, ведаў, куды мяне везці, часта па маліну ганяеш.

— Як не ведаць, Сяргей Кузьміч, у нашай справе ўсё трэба ведаць.

— А тое, што я ўжо тут усю маліну абабраў, ведаеш? Залез у зараснікі, мне да цябе ўжо і не прабіцца.

— Сюды, сюды, Сяргей Кузьміч,— крычалі двое з тых, што прыбылі з Шахраем.— Вось вам, Сяргей Кузьміч.— І зноў паднеслі сакратару на галінцы маліны.— Ламаць цяжка, не ломкая яна, ножык бы.

Ножыка ні ў кога не знайшлося, абыходзіліся хто як: адны ламалі, выкручвалі, дапамагалі сабе і зубамі, другія выдзіралі і з каранямі. Галінкі з самымі спелымі і буйнымі ягадамі неслі Сяргею Кузьмічу, Алегу Віктаравічу. Шмыгалі, упаўзали ў поры, адкідавалі хвасты яшчаркі, што невядома як, невядома навошта выжылі тут. Прыйпякала ўжо сонца, падымаячыся ўсё вышэй і вышэй, а ягады, папоеня ямі, рабіліся ўсё больш салодкімі і дужмянымі. Да гэтага дужмянага паху ягады прымешвалася і нешта іншае, трошкі горкае, але гаркавасць гэтую адчуваў адзін толькі Мацвей, таму што толькі ён адзін і меў у галаве: гэта апошняя маліна, астатнія тут лясная ягада. Ён прыкмячаў, як амаль што на вачах змянялася гэтая ягада, як хутка абсыхала па сонцы і як бы туманілася, пакрывалася шызым налётам і шэрхла, цвярдзела. Усё больш гарчыла і цвярдзела, чым бліжэй падыходзілі яны да ляснога масіву, перад якім абрываўся маліннік, пачыналіся ўжо тарфянікі, за якімі раўлі кустарэзы. І ўсё часцей нешта ўспыхвала, мігцела за гэтым паверхневым шызым налётам у глыбіннай акасцяnelасці ягады, і як бы аген’чык нейкі запальваўся, як бы вока той жа яшчаркі глядзела з ягады, ажывала ў ягадзе. І мігатлівае гэта вока суцішала гул машын, цішыня і нейкая замаруджанасць нават уладарылі над Храгчынам, як і. ў сне Мацвея ў той незразумелай хаце. І ў гэтай вязкай, клейкай цішыі яны амаль

што як дзеці займаліся нечым адвечным і вельмі добрым: бралі маліну. Елі, як першы раз бачылі, елі цяпер і ў запас, бы ягадай можна наесціся ў запас. Яны ўжо былі на рагу малінніку, ім паглядалі ўжо ў вочы спляжанья і сцягнутыя ў кучы дрэвы, якія трэба было паліць, але якія яшчэ праглі жыць, абламаным голлем цягнулі сокі з зямлі, бо карані ўсе былі вонку, тырчалі ў неба, як хвасты ў валоў ці кароў у хвіліну бзыку.

— Ну, досыць, як у дзяцінстве пабыў,—«распраміўся і тым загадаў распраміца іншым сакратар абкома.— Ну, дзякую, ну, дзякую, Мацвей Антонавіч, улагодзі... Усе мяне ягадай частавалі, Мацвей Антонавіч, а ты так ні адзінай і не паднёс. Не паднёс жа, не сагнуўся для мяне.

— А я думаў, вы і не прыкмячаеце, Сяргей Кузьміч.

— Я павінен усё прыкмячаць, нават калі гэта вось такая дзіцячая забава. Дык пачастуеш, Мацвей Антонавіч, збярэш для мяне жменьку ці хоць адну ягадку сарвеш?

Мацвей маўчай і не кратайся.

— Не хочаш для мяне сагнуща?

— Не хочу,— адказаў Мацвей, адчуваючы, як палец Шахрая ўпіваецца яму ў бок,— Для вас бы сарваў, але гнуцца перад вамі — не.

— Ну што ж... Дзякую, дзякую, Мацвей... Я яшчэ выберуся да цябе з жонкай і сынам. Мы з табою ўдвуух, без падхалімаў, будзем збіраць маліну.

— І зноў палец Шахрая ўпіўся Мацвею ў бок, і зноў адвёў яго Мацвей і з жорсткасцю, незразумелай і самому сабе, прамовіў:

— Позна, позна, Сяргей Кузьміч. Гэта ж зона знішчэння,—знарок, не хаваючыся за нейтральныя тэрыторыі і плошчы, сказаў: зона знішчэння. І слоўца яго адразу ж падхапіў той, з блакнотам, выдзер з блакнота ліст, паднёс яго, падаў Мацвею:

— Маліна ў зоне знішчэння.

На паперцы той быў адзіны толькі твар яго, Мацвея, твар, і пень каля яго, добра, да дробязей намаліваны, да апошняга карэнъчыка, да пясчынкі апошняй на гэтых карэнъчыках, бярозавы сухі пень. Мацвей стаяў перад ім і пільна ўглядаўся ў яго, трymаючы ў руках галінку з буйной і сакавітай малінай, чырвонай малінай, хаты і памаліванай простым алоўкам. Чырвона зрабілася ў туую хвіліну ўваччу Мацвею.

— Пара да верталёта, Сяргей Кузьміч,— прыспешваў Шахрай.— Час ужо нам усім, не то і спознімся.

Чырванию сляпіла. вочы Мацвею цагліна, адзіная цагліна, якую знайшоў ён раптам у сцяне дзівоснай хаты, адна-адзіная цагліна

сярод каменю і дрэва, і як трапіла яна ў сцяну, адкуль узялася. У глыбі. яе толькі-толькі абпаленага цела, яшчэ гарачага ад агню, нешта мільгацела, як у ягадзе маліны, тухла і запальвалася свядомасцю і жыццём вока яшчаркі. Ён пацягнуўся да гэтага вока, цагліна не далася яму ў рукі, узляцела ўтару, узляцелі ўтару людскія галасы.

— Не руш, не чапай цаглінку,— крычала, здаецца, маці Махахея, крычала з цёмных палацяў, што стаялі ў кутку пячоры ці хаты. І яшчэ былі галасы, цэлы хор, галасы вады, зямлі і лесу. Вада гаварыла мужчынскім голасам і сама была ў ablіччы мужчыны, сухенькага калючага дзядка, з калючымі вочкамі і калючымі вусікамі і голасам калючым, пранізлівым. А зямля, як і належыць ёй, была жанчынай, падобнай, праўда, на цыганку, чарнявай і ў цыганскай квяцістай хустцы, накінутай на плечы. Лес гудзеў надтрэнута, як дзед Дзям'ян, але то быў не дзед Дзям'ян, а нехта зусім іншы, падобны на яго. А яшчэ нехта крычаў яму ў вуха, забіваў усе іншыя галасы:

— Пара, пара, уставай, ужо ўсе пеўні прапелі.

Мацвей расплюшчыў вочы і ўбачыў перад сабою Надзьку.

— Ты чаго тут? — спытаў ён, не разумеючы, дзе ён і што з ім.—
Хто ты?

— Ужо і пазнаваць перастаў.

— Як ты тут апнулася?

— Зайшла праз дзвёры, не праз акно. Дзвёры расчынены, і поўна хата курэй, на стале нават куры. Прагнала курэй і вось цябе разбудзіла. Ты закрычаў у сне, нядобра так закрычаў: не руш, не руш, не чапай. Дык я даведацца, спытаць хацела: мне мо гэта ты крычаў ці каму іншаму.

— Гэта не я крычаў.

— Ага, я зусім ужо дурная. І цяпер яшчэ ў вуху звініць.

Мацвей адчуў, што і ў яго ў вуху звініць, скалананаецца паветра ці то ад яго крыку, ці то ад крыку старой Махахеіхі, ці то ад учараашняга мітуслівага дня звон гэты застаўся. Учора і закружыўся карагод. І ў гэтым карагодзе ўчора ён урэшце, здаецца, зразумеў, чым бярэ Шахрай, чым бяруць такія людзі, як Сяргей Кузьміч. Ён, Мацвей, лічыў сябе жалезным, лічыў, што здольны рабіць, як ніхто, а на справе ён ні больш ні менш як непаразуменне нейкое перад імі, слабы і нягеглы ён і ў працы ў пароўненні з імі, і ва ўсім іншым. Але іншае было потым, а спачатку нарад ці сімпозіум нават нейкі ў кабінэце Шахрая. Перад тым як трапіць у той кабінет, Мацвей наспеў яшчэ сустэрэнца і пагаварыць з праекціроўшчыкамі, што таксама прыехалі па сімпозіум і, чакаючы адкрыцця яго, сумавалі ў прапыленым скверы, які быў аддзелены ад рэзідэнцыі Шахрая аўтамабільнай

стаянкай. Мацвей даўно ўжо хацеў сустрэцца з праекцыроўшчыкамі, яму неабходна была іх падтрымка, каб пачаць з Шахраем тую самую гаворку, што не адбылася ў Княжборы, да якой ён толькі надышоў, і Шахрай вымусіў яго змоўкнуць. Мо гэта і Лепей, што здарылася так, узрадаваўся ён цяпер. Але гутаркі аб галоўным не адбылося і з праекцыроўшчыкамі. Не настроены яны былі на сур'ёзную гаворку, рады не рады, што вырваліся з сваіх кабінетаў.

— Салют-прывет балотнаму богу,— з першых яж слоў далі яны адчуць: нічога аб справе.— Сушыш?

— Прывет-салют чараўнікам кульманаў. Сушу. А вы праекцыруеце?

— А мы праекцыруем.

— Хранова нраекцыруеце,— Мацвей усё ж не траціў надзеі на сур'ёзную гаворку, а яны забаўляліся.

— Як плоцяць, так і праекцыруем.

— Вадасховішча мне ў самыя тарфянікі загналі.

— Куды загадалі, туды і загналі.

— А калі б загадалі на месяц?

— Будзь спок, прывязалі б і да месяца. Не па пасадзе слоў набираеш.

Мацвей не паспей нічога адказаць, не паспей і раззлавацца, пачаў толькі ўскіпаць перад гэтай іх непрабіўнасцю, гатоўнасцю зводзіць усё на пустое і ў пустым хаваць, як іх запрасілі ў кабінет Шахрая. Мацвей з праекцыроўшчыкамі заходзілі ў кабінет апошнімі, як бы спазніліся, і Шахрай даў гэта ім зразумець кароткім, але асуджальным позіркам. Увогуле гэта быў іншы Шахрай, зусім не такі, якім ведаў яго Мацвей, прывык бачыць, з якім ён калясіў не вельмі даўно па Палессі, толькі што збіраў маліну: гарадскі, кабінетны, самавіты і мажны, цяпер і падумаць было немагчыма, што з ім можна збіраць маліну. І радзімая плямка на яго твары была ўжо не падобная на след, пакінуты ад стрэлу ва ўпор, як яна была дарэчы цяпер, як яна была неабходная твару Шахрая, яна і надавала яму мажнасць і нават нейкую ліхасць, у межах дазволенага ў гэтым кабінеце, пры гэткай мэблі, схемах і дыяграмах, развешаных па сценах, пры ўсіх гэтых людзях.

— Вы будзеце весці ці мне пачынаць? — звярнуўся Шахрай да Сяргея Кузьміча.

— Ты гаспадар, ты і кіруй.

Шахрай згодна хітнуў і пачаў:

— Таварышы... Мне пакуль нечага вам сказаць... Я тут, каб слухаць вас. Аб чым будзем гаварыць, усе мы ведаем: аб вадзе, зямлі і

нас, грэшных, на ёй.

— Аз грэшан, аз грэшан,— свішча ў вялізны нос няўседлівы дзядок, каля якога ўладкаўся Мацвей, дзядок гэтym сваім носам і прыкметны.— Нічога тэмка, канкрэтная.

— Так, канкрэтная, Андрэй Барысавіч. Вада, зямля і мы, грэшныя, на ёй. Дык каму першае слова — зямлі ці вадзе...

Надзька падсаджваецца да Мацвея на ложак, тармосіць яго.

— Дзе ты зараз, Мацвей? Ноччу сны дасніш, прачніся.

Але Мацвей не жадае прачынацца, ён уціскаеца ў падушку і яшчэ мацней заплюшчвае вочы. Ён яшчэ там, у кабінцы Шахрая. Імкліва схопліваеца, бы праастае з крэслам, сусед Мацвея:

— Я вельмі доўга чакаў слова, Алег Віктаравіч, пятнаццаць гадоў.

— Пятнаццаць хвілін мог бы і яшчэ пачакаць,— стрымана ўсміхаеца Шахрай,— не высмяг бы, даравала б табе твая гідрагеалогія. Зямлю ў нас, Андрэй Барысавіч, дама прадстаўляе.

Адзіная сярод мужчын жанчына махае рукой:

— Хай яго цячэ, зямля ўсё жыщё чакае, калі толькі пятнаццаць хвілін засталося, вытрывае. А вось калі не Андрэй Барысавіч першым гаварыць будзе, усім нам маўчаць прыйдзеца...

— Хто гэта? — тузае Мацвея за руку Надзька.

— Зямля і вада,— адказвае Мацвей. Надзька прыськае ў кулак.

— Ды гэта ж ты, здаецца. Зірні, гэта ты?

Надзька недзе знайшла малюнак, што падарылі яму ўчора: маліна ў зоне знішчэння.

Толькі хіба ты такі? Но, ты не такі. Я не бачыла такога цябе і не веру, што ты такі.

— Які?

— Якім цябе намалявалі. Бык у нас у Княжборы быў, ты яго таксама помніць павінен. З Аленай ўсё дражнілі таго быка, дамагліся свайго. Як кінецца ён на вас, а вы ў раку, а ён па вёсцы — і да хаткі Ненене. Я ў той хаце была, як пачаў ён з той хаты душу вытрасаць, ўсё, думаю.

Хісталася ўжо хата. Толькі чамусыці спыніўся ён раптам, стаў насупраць акна і глядзіць на нас у акно. І сёння яшчэ мурашкі па целе... Але ты не такі, ведаю.

— Які ж я, Надзька?

Надзька не азвалася, хуценька і са спалохам кінула малюнак на падаконнік і адмежавалася ад яго, адсунулася разам з крэслам ад акна.

— Людзі тысячу гадоў жылі на гэтым самым месцы.— Андрэй

Барысавіч тупнуў нагою, бы назначыў тое самае месца, надскочылі калочыя вускі, бы хацелі ўкалоць каго з тых, што сядзелі цяпер перад ім тут.— Жылі і сёння даўно ўжо ўзараны пад авёс. Н в виде овса съедены скотиной. Гэта не я. Гэта Глеб Успенскі. А я здатны на што-небудзь і больш непрыстойнае. Зблі вы мяне, Алег Віктаравіч, з панталыку. Я ўсе гэтыя гады сам з сабою гаварыў. И не вельмі добрыя, не для дамскага вушка, слова розныя вымаўляў. Баюся, як бы яны зараз мімаволі не выкачылі ў мяне.

Мацвей глядзеў на гідрагеолага знізу, бачыў толькі ягоны нос, і, калі меркаваць па ім, мог ён і нядобрымі словамі загаварыць. Паверылі гэтamu, пэўна, і іншыя, загулі, заўсміхаліся, як бы скідаючы маскі, дазваляючы гідрагеолагу ўсё ж вымаўіць адно ці два нядобрыя слова. И Сяргей Кузьміч, здаецца, дазваляў. Толькі Шахрай застаўся сур'ёзны.

— Дык слухайце ж, слухайце,— патрабуе гідрагеолаг.

Мацвей міжвольна надаецца ўперад, бы гэтае «слухайце» датычыцца толькі яго і тое, што скажа зараз гідрагеолаг, вельмі важна яму. Але слова вымаўляюцца ўвогуле звычайныя, і Мацвей у сваёй звышзасяроджанасці не кожнае і разумее.

— Дык хто сказаў, што лапці ваду прапускаюць? Хто сказаў, што на Палессі лішак вады? Яе няма. Вады не хапае. Пастаянна, хранічна, катастрафічна не хапае. Гэта сцвярджаю я, гідрагеолаг, а гідрагеология — аснова меліярацыі. Палессю, каб яно напілося сёння, не хапае трох кубічных кіламетраў вады... Усе мы выйшлі з вады, мо з той самай, якой ужо і не стае сёння. И сёння іншыя ўжо не выйдуць з яе, таму што яе няма. Няма. А палешукі выйшлі з гэтага палескага мора Герадота. У гэтым моры — іх жыццё. З ім паляшук павязаны пупом сваім. Балота не толькі дрыгва яму, а і асяроддзе... сярэдзіна... средоточие... Средоточие...

Гідрагеолаг збіваецца, топчацца на гэтым «средоточии», косіцца на Мацвея, бы той павінен падказаць яму, якім я?а ці чаго «средоточием» з'яўляюцца гэтыя балоты.

Мацвей скаланаеца. Скаланаюцца і сцены кабінета, бы рассоўваюцца, цымянеюць твары людзей, што знаходзяцца ў ім. Ён бачыць перад сабою твары сваіх аднавясковоўцаў, удзірванелую вуліцу Княжбора, чуе голас гідрагеолага, што лунае над гэтай вуліцай.

— Трэба ствараць вадасховішчы. Яшчэ на пачатку стагоддзя, адразу пасля экспедыцыі Жылінскага, узнімалася пытанне аб рэгуляванні сцёкаў Прывіпяці. Але сёння гэтая рэчка чамусьці наогул выключана з апошніх схемы. Што, яе ўжо няма? Няма ў палешукі Прывіпяці?

Рогат. Рагоча Махахей Алена, Алена выплюхнула на Мацвея вядро вады і пайшла наўцёкі, толькі пяты бішчаць, толькі ногі мільгацияць, толькі плацце б'е па яе загарэлых нагах.

— Іван Купала, Іван Купала цябе пакупаў,— рагоча, дражніць яна Мацвея, кліча за сабой.

І Мацвеі кідаецца за ёю, даганяе яе, хутчэй нават не даганяе. Алена не ўцякае ўжо больш ад яго, падае ў яго рукі, затапляе яго смехам і плаццем, лёгкім, што струменіць у яго руках. І не яе, не Алену, трymае ён зараз, а толькі смех і плацце, мокры, злы, Алена пільна глядзіць на яго.

— Іван жа Купала, папараць-кветка цвіце,— прыхіляеца Алена да яго мокрага цела, ён порсценька, бы птушка, дзяубе яе цёплыя вусны сваімі халоднымі вуснамі. Яны на імгненне заміраюць сярод вуліцы пад вокнамі вясковых хат, што бачаць усё, разумеюць гэта, адскокваюць адно ад аднаго, як абвараныя. Радуеца, святкуе летні купальскі дзень. І бусел над гэтым днём з дакорам пазірае са свайгі буслянкі на Алену з Мацвеем. І голас гідрагеолага скроль гэтая птушыня і чалавечыя галасы — бы голас самога Івана Купалы.

— Не толькі дасушыліся, на Палессі заўсёды не хапала вады. Калі сабраць яе па кроплі, і тады будзе мала сёняшняму дню — палям, прамысловасці... Так, разлічана чатырыста кубаметраў, але старцу, жабраку і то больш падаюць. Хацеў бы я ведаць, хто разлічваў?..

— Слушнае пытанне,— гаворыць Сяргей Кузьміч.— Давайце высьветлім. Чыя гэта лічба, таварышы? Ну, смялей, смялей. Міністэрства меліярацыі? Не, не ваша. Міністэрства сельскай гаспадаркі? Таксама не ваша. Нічыя, атрымоўваеца, Андрэй Барысавіч.

— Нічыя толькі ў шахматах нічыя. Пытанне ў мяне не апошняе, Сяргей Кузьміч. Хто распачаў і павёў глыбокую меліярацыю?

Паўза і цішыня.

— Тады інакш можна... Вельмі б пажадана было даведацца, хто даваў за гэтую глыбокую меліярацыю ўзнагароды і прэмii? Не, не буду драбніцца... Чаму асуджаная і бітая меліярацыя працягваеца і сёння?.. Таксама нічыя?

Я адкажу,— парушае цішыню Шахрай.— Нястача, беднасць прымусілі распачаць і працягваць. Але я не згодны, што меліярацыя сёння такая, як і ўчора. Зменена нават фармуліроўка. Меліярацыя раней — гэта асушенне, а цяпер Жа гэта паляпшэнне, рэгуляванне і аблагароджванне зямлі.

— Так, наконт фармуліровак мы вельмі дыялектычныя. Але Палессе — птушкі, лясы і рэкі, ці разумеюць яны, што ў фармуліроўках?

— Але вы, Андрэй Барысавіч, спадзяюся, разумееце, і ад вас мы хацелі чуць і нешта канкрэтнае, напрыклад, аб гідрагеалогіі рэк Ясельды, Случы, Бобрыка, Прыпяці.

— А мы, лесаводы, хацелі б даведацца ад гідрагеолагаў што-небудзь аб рэгуляванні ўзроўню грунтавых вод. Бяда з лесам. Штогод гублем шэсцьсот тысяч кубаметраў прыросту драўніны. Вы, гідрагеолагі, сцвярджаецце, што ўзровень грунтавых вод падае на адлегласці сямі кіламетраў ад асушаных масіваў, а ў нас ёсьць назіранні, калі гэта адбываецца і на адлегласці дваццаці кіламетраў.

— Хто гэта назіраў? — звяртаецца да лесаводаў Шахрай.— Не трэба панікаваць і завышаць. У меліярацыі таксама ёсьць вучонъя, заўтра ж загадаю, каб узяліся за гэта і даказалі вам, што такога няма. Пытанні ёсьць?

— Даказваць, Алег Віктаравіч, не нам трэба, лесу. Мы людзі, мы можам і паверыць вашым доказам. А лес наш, калі ўзровень грунтавых вод упадзе толькі на трыццаць сантymетраў, пахіснецца. Пахіснецца, нягледзячы на ўсе ваши доказы.

Мацвей слухаў усе гэтыя спрэчкі і, здаецца, быў і не быў па той нарадзе.

Частка яго толькі нейкая была там, увесь ён раздрабнёны на часткі, галасы дзёрлі, драбнілі яго на часткі, а сам ён як бы пайшоў адтуль, пакінуў замест сябе як з гліны зробленая сваё цела, якое можна было драбніць. І ў гэтае пакінутае ім цела нешта ўбівалі, закладвалі, улівалі, а ён быў далёкі ад яго. І ў той жа час адчуваў, як супраціўляецца і пратэстуе яго цела ўздзеянню гэтих недзе чутых ім слоў, бо ужо, як і сам Мацвей, жыло іншым, сваім клопатам і сваімі турботамі. І клопат гэты быў просты і зразумелы, бо датычыўся хлеба надзённага. Прыходзіў, напрыклад, да яго старшыня суседняга з Княжборам калгаса, патрабаваў, слёзна прасіў той жа глыбокай меліярацыі, пракапаць яму пару канав, каб спусціць тую ж ваду, за якую змагаўся гідрагеолаг, асушыць балота: пяцьдзесят — сто гектараў зямлі. І ён, Мацвей, разумеў гэтага старшыню і, будзь яго ўлада, дапамог бы, пракапаў бы канавы, асушыў балота. Плошчы, палі былі патрэбны старшыні, гаспадару зямлі, і дзеля гэтих плошчаў ён гатовы быў на ўсё. Прыходзіў дырэктар рыбгаса і прасіў кустарэзы, знесці лясок, не лясок нават, а так, хмызы, сухастой, лес ужо скапаў, вымак, дык каб вочы нікому не мазоліў, а рыбгасу пяцьдзесят — сто гектараў сажалак — і ён на кані: і рыба, і план, і людзям заробак. І Мацвей таксама разумеў яго, дырэктара рыбгаса, бо і ў яго таксама быў план і людзі, якія хацелі мець заробак. Людзі гэтыя, праўда, ахвотна зараблялі на меліярацыі, не шкадавалі часам і

здароўя, а дома, па хатах, клялі гэтую меліярацыю на чым свет стаіць. Але на тое яны і людзі, на тое ў іх і хаты, каго толькі не праклінаюць па тых хатах, бацьку роднаму і таму дастаецца, у роднай хаце і ад таго ж старшыні можна пачуць такое, што вочы на лоб палезуць, дзе ж яшчэ, як не ў хаце, мог ён дазволіць сабе выказацца. Але хатняя іх гаворка заставалася гаворкай для сябе, для родных і блізкіх. А на людзях усім імі — старшынямі і простымі калгаснікамі і рабочымі — кіравалі такія ж людзі, і ўсё сыходзілася, вывяралася і замыкалася па самым надзённым, па хлебе. На хлеб, а не па лес і ваду быў замкнуты і скіраваны і ён, Мацвей Роўда. Ён жа таксама быў з людзей, з калгаснікамі і старшынём. Адно толькі шкодзіла яму адмежавацца на нарадзе ад усіх іншых, ад усіх грэшных, што жылі на зямлі і не хацелі быць грэшнымі, так змагаліся, па-дзіцячаму адстойвалі часам сваю навуку, што Мацвей міжволі трапіў пад іх уплыў і сам як здзяцінеў.

— У самым гаротным стане ў нас птушкі і звяры, нашы палескія буслы пакідаюць пас, — гучыць усё той жа голас лесавода.

— А гэта таксама асяроддзе... средоточие, средоточие...

Мацвей, абвязаўшыся вяроўкай, узбіраецца на дуб,

што расце каля хаты Ненене, усцягвае на дуб кола, над ім, над Аленай і Ненене, што стаяць на зямлі, кружыць бусел.

... — На Палессі сёння ў нас шэсць мільёнаў птушак. Меліярацыя пагражае жыццю пяці мільёнаў з іх.

— Што ж застанецца?

— Застанецца... Падвоіцца гракоў, варон, іх цяпер паўтара мільёна, а будзе тры.

— Груганнё.

— Бабры бядуюць ужо сёння. Затое больш стала дзікоў.

— Парсюкоў, значыцца...

А Мацвей ужо на дубе, ён ужо зацягнуў і прыладзіў па макаўку яго кола. Сеў адпачыць і зверху, што бусел з вышыні палёту, глядзіць на зямлю, на Княжбор, на рэчку, нерухомую, бы расталую на сонцы, на азёры і старыцы, на Махаееву дуброву, на дарогу, адну-адзіную, што вядзе да іх Княжбора, выбегла з вёскі за аселіцу і згубілася ў лесе сярод дрэў. Да яго на дуб узлазіць і Алена, і яны, схіліўшыся адно да другога, як буслянты, сядзяць на разгалінаванні. Кружыць над імі бусел, абдымае іх белымі крыламі. Пагойдваецца і кружыцца блакітная і зялёная зямля з маленькімі, здаецца зверху, хаткамі княжборцаў, з іх могілкамі і чужымі курганамі каля гэтых могілак. Сядзяць па дубе Мацвей і Алена пад колам, што ад'ездзіла сваё, як жыць тут, пад гэтым колам, сабраліся...

— Слухай, Мацвей, я да цябе ці не прыйшла? Вяртайся на

зямлю, прыехалі. Зірні хоць па мяне.— Надзъка забыла ўжо і пра малюнак, і пра быка, што так напалахай яе колісъ.

— А навошта ты прыйшла, Надзъка, да адзінокага мужчыны?

— Я не да адзінокага прыйшла.

— Але ж я адзінокі.

— Я не да мужчыны, а да дзеда твойго Дзям'яна.

— Што за справы ў цябе з дзедам?

— А я да яго не першы раз прыходжу.

— Вось як?

— Так вось... Зараслі граззю па вушы, адзінокія мужчыны. І прыбрацца за сабою няздольныя. Венік хоць ёсь? Мінулы раз самой наламаць прыйшлося.

— Венік дзесь павінен быць. Зірні ў сенцах, а я пакуль апрануся.

Надзъка прыбіраецца, падмітае, потым мые падлогу, старанна выграбае ўсё з-пад ложка, заглядвае ў кожны кут, як шукае нешта, і пазірае на Мацвея, але той як бы і не прыкмячае яго, голіцца, роўна і супакойна гудзе электрабрытва.

...— Усе ўжо выказаліся, час і зямлі даць слова, добра, Андрэй, гаварыў ты аб вадзе. Але навошта вада, калі не будзе зямлі. Бедная палеская зямля.

— Не варта прыбядняцца, Раіса Міхайлаўна, калі нараджаюцца такія жанчыны...

— Камплімент прымаю, Алег Віктаравіч, не больш... А далей трymайцеся. Палессе па глебах — што цыганская хустка, вось гэтая, што зараз на мне, яна і будзе зараз самай дакладней картай глебы Палесся. Іх у нас каля ста разнавіднасцей на лапіку зямлі, на пяцідзесяці нейкіх гектарах часам можа кожную з гэтых разнавіднасцей і сустрэць: і гліну, і белы пясочак, і шэра-белы падзол, і чорны торф — балота. Палессе...

Нягучна, але ўсё ж баҳае адкаркаваная бутэлька з мінералкаю. Шахрай нясе зямлі ваду, а Мацвею падаецца, бы хтось пугаю стрэліў. З гіканнем і ржаннем скачуць па вясковай вуліцы коні. Скача наперадзе іх на гняздым жарабцы Махахей, а за ім у пыле ўжо ён, Мацвей, з хлапчукамі, ён і сцёбае пугаю, каб коні хутчэй выхапліся з пылу. І вось яны пасвяцца ўжо на Балоні, ціхамірна пазвоноўваюць званкі, чмыхаюць, усхрапваюць нябачныя ў цемры коні. Махахей з Мацвеем прылеглі каля вогнішча, што больш ад камароў, чымсыці для цяпла.

...— Выскачылі яны, Мацвей, з жыта. Такое жыта стаяла, што лес, па матациклях па жыще, рагатыя, як чэрці, у касках сваіх. Гер-гер-гер — гергечуць, матациклы равуць, жыта паламанае шапоча,

жаліцца. А ў тым жыце і я. Бачу, падпальваюць жыта. І кінуцца мне няма куды. Лес, хмызнячок — далёка, балота голае, без кусціка, жыта і пясок белы...

З цемры вынырнула белая, як сівая, галава каня, наблізілася да вогнішча, чмыхнула ў дым, зганяючи з'яд, павярнулася да людзей, утаполілася ў іх чарнільным вільготным вокам.

— І ты, Бялянка, паслухаць завітала,— Махахей гладзіць галаву кабылы.— Слухай, хоць мо і не трэба вам, коням, ведаць пра жахі такія...

...— Жыцця нашым тарфянікам даравана палову веку чалавечага — пяцьдзесят гадоў. На доследнай станцыі Балотная двухметровыя тарфянікі спрацаваліся за дваццаць гадоў. І пясок. І гэта на доследнай станцыі, і тарфянікі, як бачыце, глыбокія, яны губляюць толькі паўпрацэнта сваёй масы ў год, а мелказалежныя — трыватыры працэнты.

— Што ж далей было? — пытаецца Мацвей у Махахея.

— Было... Не магу, хлопец, пры коніку. Што б ні было, а жывы я перад табою.

...— Так, карціна не з вясёлых. І што вы прапаноўваецце, Раіса Міхайлаўна?

— Восемсот мільёнаў тон торфу ідзе пад ваду, пад затапленне, пад вадасховішчы. Яго трэба неяк выратаваць. З вадой і ветравой эрозіяй мы змагаемся. Але, скажу я вам шчыра, таварышы, бачыла я тое змаганне. Каго падманваем, каму хлусім? Понеахоўныя лясныя палосы — аблысенне, а не аблясенне. Утыркнулі ў зямлю, прабачце мне, нейкія дубцы, пусцілі на іх кароў. А каровы адкуль ведаюць, што гэтая дубцы для барацьбы з эрозіяй? Паелі іх каровы, тым і скончылася барацьба.

— Аб дубцах можна было і не гаварыць. Несур'ёзна гэта,— не вытрымлівае Шахрай дубцоў.

— А аб чым гаварыць, аб чым гаварыць? — уразілі, пэўна, гэтая дубцы глебазнаўцу.— Тыя ж дубцы, што каровы паелі, ужо ж у справаўдачу пайшлі. Вы ж гоніце гектары, Алег Віктаравіч, плошчы, на плошчы мераеце меліярацыю. А што з ёй далей, з гэтай плошчай, гэта хвалюе меліяратараў? Па зыбкай аснове ўзводзіцца будынак меліярацыі: усюды подсціл тарфянікаў — пяскі.

Вось тут якраз, пасля дубцоў, пасля гэтай зыбкай асновы, Мацвей і ўпаў у сон, не таму, што стала сумна ці не слухаў ён гэтых людзей, стаміўся. Хутчэй наадварот, ён лавіў кожнае слова, вымаўленае нават шэптам, нячутнае іншым, ён уяўляў, бачыў нават ту зыбкасць, аб якой ішла гаворка, ён сам быў у той зыбкасці, ступіў

у яе, як толькі гаворка пайшла аб простым і зразумелым: аб пясках, аб торфе, аб плане і справаздачах, аб дубцах. Менавіта дубцы і ўпіхнулі яго ў ту ўзыбкасць, у дзіўнае здранцвенне, рэчы і твары здаваліся нейкімі скрыўленымі, нейкае іншае свято падала на іх, свято той незразумелай хаты-пячоры, і здавалася яму: усё, што ён чую тут і раней, гэтая засцерагальныя слова, яго маўклівия аднавяскоўцы вымаўлялі іх не раскрываючы рота, і ён адмахваўся ад іх. І яго маўклівия аднавяскоўцы зноў паўсталі перад ім у той дзівоснай хаце-пячоры. Апанавала санлівасць, паплыў сіні туман перад вачыма, вяровачкай пацягнуўся сон, што не дасніў ён сёння, Надзька не дала дасніць. Сон гэты, насланнё нейкае, замгліў яму вочы і зараз, калі Надзька прыбралася, а ён пагаліўся і час ужо быў развітацца ім. Пачала кружыцца галава, і ён з цяжкасцю пераадолеў сябе.

— Дык навошта ж ты прыходзіла, скажы мне? — спытаў ён Надзьку, згадваючы, што ён, здаецца, пытаваў яе ўжо аб гэтых, а цяпер звяртаўся зноў, каб развеяць туман, пазбавіцца ад той зыбкасці, у якую ўцягваў яго гэты туман.

— А па басаножкі я прыходзіла, Мацвей.

— Што за глупства, якія басаножкі? — Ён сапраўды не памятаў ужо, як купалася Надзька ў рабе, а ён падцікаваў і забраў яе басаножкі.

— Белыя, Мацвей, на платформе, са спражкаю, як з брошкай чырвонаю.

Спражку, як брошку чырвоную, ён прыгадаў, нечым яна ўразіла яго ў ту ю ноч, запала ў вока, мо таму, што была чырвонай. А чырвонае з белым, пэўна, не стасавалася, а мо якраз і стасавалася.

— Не помню ніякіх басаножак,— сказаў ён, шкадуючы Надзьку, каб не думала яна, што ён быў сведкам яе вядзьмарскага купання, таго, як яна голая бегала па жыщце.

— Помніш, Мацвей. У цябе яны.

— Ды чаму яны павінны быць у мяне?

— А таму што ў цябе, калі б другі хто ўзяў, я б ужо ведала. Ужо б усё сяло пра мяне ведала. А тут ніхто ні гуку, не свой, значыць, нехта быў, далікатны нехта.

— І хто б гэта толькі мог быць такі далікатны?

— Ты, Мацвей.

— Не, я не далікатны.

— Далікатны.

— Дык вось я які далікатны,— ён прыпаў гарачымі, высмяглымі сваімі вуснамі да Надзьчыных пакрыўдженых вуснаў, адчуў іх

прахалоду, выпіў гэтую прахалоду, але яе не хапіла, каб ахалодаць яму, і Мацвей працягваў піць ужо жар, поўніўся гэтым яе жарам, расшпільваў на ёй плацце, белыя бездапаможныя гузікі. Але пальцы не слухаліся яго, зрываліся і патаналі ў валасах Надзькі, мяккіх, ільняных, добра прамытых дажджавою вадой, і ён чуў пах таго дажджу, што вымыў Надзьчыны валасы, чуў сам даждж, вясёлы і спорны купальны дождж, знямог ад гэтага дажджу, бы сам трапіў пад яго, успомніў, што сапраўды трапіў. Тады, даўно, паўнюткае вядро купальнай вады вылілася на яго. І ён зноў убачыў перад сабой Алену, далёкую, купальную, вось таксама ж струменілася плацце яе, прыцягвала яго. Але ён тады, як верабей, толькі дзюбнуў Алену ў вусны. Надзька, такая падатлівая, такая паслухмяная яго пальцам, раптам пачала адпіхваць яго:

— Куды ты... Куды ты збег... У каго ты, з кім ты зараз...—
Адчула, праведала сваім жаночым сэрцам Надзьку.

— Я зараз, я зараз... Я з табою...

— З кім ты зараз, дзе ты зараз? Я ведаю, што зноў з ёю,— Яна стаяла перад Мацвеем — і бы агонь прыпякаў ёй, і быў ён такі моцны, такі спапляюча астуджальны, што Мацвей спалохаўся той няnavіscі, што адчуў у гэтым кволым целе, няnavіscі да роднай сястры. Ён па хвіліну нават уявіў сабе, што гэта цела сястры яе, Алены, перад ім і Аленіна цела так ненавідзіць яго за ўсё, што не збылося і не адбылося ў жыцці гэтага цела. І не натрэбна была ўжо яму Надзьку, прыкрае нешта адчуў і убачыў Мацвей у той недабраце і няnavіscі, што так выказаў толькі што сябе ў гэтым гожым целе, пабылі нават нейкую самастойнасць, зажылі сваім жыццём, пазбавіўшыся абалонкі, што стрымлівала іх. І Мацвей, адчуваючы непатрэбнасць і бязглаздзіцу таго, што адбудзеца зараз, не здолъны ўжо быў спыніцца, таксама натура дзям'янаўская пачала выказваць сябе: камі ісці, дык ужо не азірацца, праз няnavіscі і любоў, праз ўсё. Надзька вылузнулася з яго рук, кінулася да дзвярэй, адчыніла ўжо іх, пастаяла ў парозе і вярнулася назад. Ён зноў паспрабаваў наблізіцца да яе. Надзька спыніла яго дзвюма звонкімі аплявухамі:

— Не за сябе, не за сябе, за яе. Каб ты забыў яе...

— А сама куды цяпер, да каго?

— Не ўказаць.

— Ідзі, ідзі да Брытана. Ідзі да лейтэнанта, яны ўцешаць і нікога не ўспомняць, і ніхто не апынецца за плячыма. А ты была, была ўсё ж маёй...— Мацвей разумеў, што гаварыць так агідна і брыдка, але не хацеў і не мог спыніць сябе, гэтай брыдоты, здавалася яму, патрабавала адзенне Надзькі, пах і чысцінія яго, пах дажджу і

гарачага праса. Менавіта гэтыя пахі і злавалі яго, выводзілі яго з раўнавагі. Але разам з гэтым ён адчуваў і палёгку, бо ўсведамляў, што толькі што ён пазбег чагосьці непапраўнага, сапраўды небяспечнага, мо больш жахлівага, чым небыццё, смерць. І яшчэ адчуваў ён нейкую і страчанасць, як быў вінаваты ў тым, што не адбылося, што ён як бы ўцёк ад небяспекі, збег ад бяды, не дайшоў да яе краю, не зазірнуў за край. А зазірнуць варта было, там, за краем бяды, як і ў Чортавай прорве, ад якой ён таксама ўцёк, было ўсё ж нешта прывабнае і прыманлівае, і гэтае прывабнае і прыманлівае будуць цяпер неадступна крочыць за ім, мучыць, прыгнітаць чалавека ў сне і наяву тყыя, цяпер перасохлыя ўжо крыніцы, да якіх ён прыпадаў у дзяцінстве, прыпадаў, але не здаволіўся, не здолеў захаваць, зберагчы іх для сябе і іншых, а калі збярог, то ўсё роўна не можа забраць іх і панесці іх з сабою, туды, туды. І ўсё астатніе жыццё будуць шчымець, ныць зубы, і сэрца будзе шчымець і ныць да апошняга глытка паветра. У сне ён быў куды больш смелым. У сне яму таксама крыгчалі «не чапай», і білі яго ў сне ўсе княжборцы на чале з Надзькай. И больш балюча білі, чымсьці толькі што Надзька, віслі на ім пудовымі грамі жывыя і мёртвыя княжборцы, лямантавалі: не дадзім, не дазволім, не пусцім на край. А ён раскідаў іх усіх, жывых і мёртвых, ён усё ж ступіў за край. Ступіў і ўбачыў. А пра тое, што ён там убачыў, будзе маўчаць усё сваё жыццё. И калі смерць прыйдзе, будзе маўчаць. Не трэба нікому ведаць пра гэта, як не трэба было каню, Бялянцы, чуць аб тым, што ўбачыў Махахей у здратаваным немцамі жыще і што было з ім, з Махахеем, у тым жыще.

Зноў калола чырванню вочы Мацвею цагліна, адзіная цагліна, што знайшоў ён раптам у сцяне дзіўнага дома. И мігцела нешта ў глыбі той цагліны, гарэла жывым вокам яшчаркі, рдзела малінаю, выблісквала танным каменьчыкам, што быў на спражцы Надзьчыных басаножак, заманьвала, клікала да сябе Мацвея, загадвала пакратанаць, выцягнуць гэтую цаглінку з сцяны, узяць у рукі і разгледзець, што ж там ёсць, і ныла загадзя, стагнала ад боязі, што ён паслухаеца, падпараткуеца гэтamu загаду. И ён ведаў, што не трэба слухацца і падпараткоўвацца, што гэта выпрабаванне яму, але не мог пераламаць, спыніць сябе, пацягнуўся да цаглінкі неспакойнымі, ліхаманкава-дрыготкімі пальцамі, адчуў, што робіць нешта непапраўнае, адчуў, як загаласіла нешта ў цаглінцы, залямантавала, пачуў, як заплакалі, загаласілі людзі:

— Не крані, не крані, не крані.

І з цаглінкі той жа крык, умольны ўжо:

— Не крані, не крані, не крані.

Але ён ужо крануў, ён ужо трываў яе ў руках і адчуваў, што не здолее ўтрымаць, не па яго сіле тая ношка, як развязваецца пупок ужо ў яго. Але ўсё ж з апошняга, з астатняга працягваў трывамаць. І патух агонь у цаглінцы, патухла, згасла ягада маліна, згарэў Надзьчын танны каменьчык. Пасыпаўся пясок, ракою пачаў наплываць на яго, Мацвея, на людзей, што былі, віселі на ім. Людзі адразу ж адліпі ад яго, пачалі закрывацца ад пяску далонямі, хутацца ў адзенне, а ён цёк і скрользіў адзенне, скрользі целы людзей, і целы іх хаваліся ў пяску, сточаныя пяском, рассыпаліся, развейваліся пылам і прахам. І людзей вакол Мацвея было ўсё меней, але яго гэта не турбавала. У цаглінцы, у самай сярэдзіне яе, Мацвей убачыў самога сябе, голага, белага, са скрыжаванымі на грудзях вашчанымі рукамі. Стаяла ў галавах свечка, але яна не гарэла, ніколі не гарэла, а запалкі былі прыпасены ўжо, каб запаліць яе, карабок запалак ляжаў напагатове і запалачка адна зверху на гэтым карабку. Мо некаму было запаліць над ім гэтую журботную свечку. Хаця людзі яшчэ былі. Дрыжала і тухла ў яго руках цаглінка, хісталася хата, ходырам хадзілі сцены, трашчала страха, карагодзіліся ў пяску людзі, агрэзкі людскія, крычалі нячутнае нешта. Адзіны толькі голас прарваўся, яго ўласны голас з цаглінкі:

— Майстра, майстра!

І з'явіўся, як з неба ўпаў ці вырас з зямлі, майстар, чорны, з нераспазнаным тварам. Перасталі карагодзіцца людзі і хістацца сцены.

Мы зараз, мы мігам, что нам стоит дом построить, гвоздь забьем — и будем жить,— сказаў п'яненъкі чарнявы майстар. І, як толькі што Мацвей, падскочыў да кроквы, а там уздоўж кроквы вілася нейкая вяровачка, як ад лапцяў, ужо добра зношаных, чорная, зашмальцаваная. Да гэтай вяровачкі і пацягнуўся майстар.

— Не чапай, не чапай! — закрычала цяпер адна толькі старая Махахеіха, але спазнілася. Майстар пацягнуў за вяровачку, затрашчай паркаль, палез па жывым, рассыпаўся, як сатлеў, пасыпаліся цагліны, пачала абвальвацца, крышыцца столь.

— Бегчы, бегчы,— зноў пайшлі карагодам па круге людзі. І ішлі бясконца доўга, брыў за імі з цаглінкаю, у якой не было ўжо ні вагі, ні мігцення, і Мацвей. І пайсюдна перад ім былі толькі сцены, толькі сцены, толькі сцены, нідзе ні вокан, ні дзвярэй. Рушыліся, падалі на яго пясок, цэгla, гонт, чарапіца. Мацвей не вытрываў, пачаў уваходзіць у цаглінку, укладвацца ў той цаглінцы, як, здавалася яму, ляжаў ён перад гэтым там і стагнаў, стагнаў, адчуваў: жывы ён. Ён застагнаў і зараз, калі Надзька ўжо апранулася, схавалася за

адзеннем, схавала сваё цела, што так ненавідзела яго.

— Вось цяпер я веру, што ты такі,— азвалася яна на яго стогн, схапіла з падаконніка малюнак і пабегла з гэтым малюнкам з хаты.— Такі, такі ты, што той бык у акне Ненене...

2

I слова гэтыя, як бы мімаходзь кінутыя Надзькай, былі праўдзівымі. Ён недзе падсвядома ведаў гэтую праўду пра сябе даўно, як толькі ў яго рукі трапіў той малюнак, мо й раней ведаў, калі яшчэ збіраў маліну ў зоне знішчэння, наглядаў, як збіраюць і ядуць гэтую маліну іншыя. Але баяўся, грэбаваў прызнаць сябе сярод іншых, спадзяваўся, што ён усё ж лепшы: больш чысты, што ён яшчэ не пераступіў той мяжы і не ступіў у той круг, у якім ужо ўсе былі роўнымі. Падманваў сябе, супакойваў, не зауважаючи, што ў падмане гэтым і самазаспакаенні зайшоў ужо далей, чым іншыя, і пойдзе яшчэ далей, таму што іншыя толькі гаварылі, а ён рабіў, асабліва не разважаючи, выконваў усё, што ні загадвалі яму. I не ён, не людзі, што стаялі перад ім і над ім, кіравалі і правілі ўжо ім, а справа. Ён і сам не зауважыў, калі гэта здарылася, калі справа ўзыяла яго ў свае рукі, калі ён пераступіў цераз самога сябе. Ці не тады, калі пачаў пазбаўляць Княжбор вады, ці не ў ту ю хвіліну, калі зацвердзіўся ў думцы: вада — вораг. Потым, багата пазней, калі яму гаварылі, што ні адзін гаспадар не распачынае будоўлі з даху, што ён будаваў не сабе, а дзядзьку, што ён мо нават замаскіраваны вораг. Усё гэта было паклёнам. Ён рабіў усё шчыра і з душой, часам нават лепей, чым тое можна было. А куды ён глядзеў тады? Ды туды ж, куды і ўсе, у дзень будучы, які трэба было накарміць, у раніцу, калі пачынаюць працаўца булачныя. Ён завозіў у гэтыя булачныя хлеб. I адчуваў сябе дабрадзеем. Ён вёз, раздаваў хлеб Махаеям, Роўдам, падлеткам, сустрэча на вакзале з якімі яшчэ паперадзе ў яго, карміў іх, бо і. сам быў з іх. Ён і сабе не даў хлеба, і сябе абdziліў, сябе — у першую чаргу. Толькі гэта здарылася зусім не тады, калі ён пазбавіў Княжбор вады, не атрымаў, не сабраў, не падвёз, а куды раней, куды раней. I таму ў кабінечце Шахрая ён быў падрыхтаваны да ўсяго, што павінна было здарыцца потым, потым... Ён пайшоў яшчэ далей за Шахрая...

Мацвей стаяў на парозе і не ведаў, ці то замыкаць, ці то не хату, куды гэта дзеўся з раніцы дзед Дзям'ян і ці ёсць у яго ключ, як дзед Дзям'ян паклікаў яго да сябе. Ён сядзеў пад паветкаю на старой, надзёубанай сякераю калодзе і намотваў то на адну, то на другую руку валасяное, невядома дзе да гэтага прыхаванае пута.

— А я цябе шукаю, дзед,— сказаў Мацвей.— Ты даўно ўжо ў двары?

— Даўно,— з націскам вымавіў дзед Дзям'ян і нядобра зірнуў на ўнука.— І няма чаго мяне шукаць. Я не голка і не сакера. Зразумеў?

— Ага,— збянтэжыўся Мацвей, разумеючы дзедаву гаворку і яшчэ трошкі больш разумеючы: гэта ж быў яго родны дзед і ведаў ён яго патуру і руку — і таму загадзя прадбачліва паціхенъку пачаў адступаць ад паветкі.

— Ага,— пацвердзіў дзед Дзям'ян.— Развіднела, толькі мне туман.

— Што за туман, дзед?

— А той туман, што бугай ты ці...

— Ці?

— Уга... Дык гэта ты адной сястры жытку згубіў.

— Гэта яшчэ невядома, хто каму жытку згубіў...

Наогул, дзед, не лезь ты сюды, не тваё гэта дзела.

— Не маё? Ану падыдзі бліжэй да мяне... Бліжэй.

Уцякаць было смешна і не паслухацца — таксама. Ён

падышоў. Дзед Дзям'ян падняўся з калоды, паматаў пута на правую руку, левай паспрабаваў, як яно, вытрывае, і са свістам пачаў хвастаць гэтым нутам Мацвея, прыгаворваючы:

— Вось табе, бугайна, вось, бугайна. Гэта за Алену... А гэта па Надзьку. А гэта ад іх бацькі, а гэта ад мяне...

— Ну і хопіць, пэўна,— спыніў яго Мацвей.— Княжбор вялікі, і бог яшчэ ёсць.

— Трэба, дык і за бога разлічуся. А цяпер прэч з вачэй маіх.— І дзед стомлена сеў зноў на сваю калоду.

— Не, дзед, цяпер якраз і пагаворым.

— Я сваё ўсё ўжо сказаў... Мо лішняе што,— дзед прыжмурыў вока,— дык вось пута, адсып назад.

— Дзед Дзям'ян,— пачаў Мацвей і замоўк. Дзед Дзям'ян счакаў і загаварыў сам:

— Я дзед ужо сто гадкоў. І бачу, няма чаго табе сказаць, калі было б што, сказаў бы. А так няма чаго.

— Ёсць,— уздыхнуў Мацвей.— Ёсць. Толькі спазніўся ты са сваёй навукай.— І столькі суму было ў голасе ўнука, што дзед с trapянуўся, паглядзеў у очы Мацвею, бы свярдзельцамі ўпіўся. І свярдзельцы гэтая, чым больш ён прыглядаўся да ўнука, рабіліся ўсё больш трывожнымі, цвярдзелі і халадзелі, і вось толькі шчылінка, крапка засталася на твары дзеда Дзям'яна ад вачэй, халодная, што лёд. І гэтая крапка вымушала да адказу.

— Твая праўда, дзед,— сказаў Мацвей.— Няма чаго мне табе сказаць. Ну чаго ты, дзед, дні на два раней не ўзяўся вучыць мяне гэтым сваім путам? Так добра коліс яно дапамагала мне.

Дзед Дзям'ян нарэшце адвёў вочы ад унука, скіліў галаву:

— Дзень-два раней таксама было позна ўжо. Тут гады згублены... Але я табе, Мацвей, не суддзя. Путам магу, яшчэ магу, але... І ніхто, помні гэта, табе не суддзя. Судзіць сябе ты будзеш сам. А каменем кінуць у цябе — не крыйдуй. Гэта ж ты сам у сябе кінуў яго. Ведай аб гэтым, ведай, каменъ ужо ляціць. Бачу я яго. Да гэтай хвіліны не бачыў, а зараз бачу. Прабач мне, што на цябе, ляжачага ўжо, руку падняў. Прабач.

— Нічога, дзед, я яшчэ не ляжачы.

— Ляжачы, ляжачы... Да ўчараашняга дня...

Учора, адразу пасля нарады, Шахрай склікаў планёрку.

— Як з зямлём? — напорыста пачаў ён з Мацвеем, з яго ўчастка, бы і не ён толькі што хадзіў з Мацвеем па гэтым участку, усё бачыў і чуў і малінай нават паласаваўся.

Мацвею даводзілася ўдзельніцаць у такіх планёрках і. раней, і ён прывык да гэтага напору, да пругтай і вірлівай плыні такіх планёрак і да таго, што на іх адно трэба гаварыць, а два трymаць у галаве. І таму ад прамога адказу ўхіліўся:

— Робім.

— Я ведаю, што робіце. Сам бачыў. Будзе зямля? Будуць зданы восенню пад ворыва плошчы?

— Да восені відна будзе.

— Я цябе, начальніка ўпраўлення, пытаю: здасі семсот шэсцьдзесят тры гектары пад хлеб?

— Будзе відна. Я вам казаў, што паўтары тысячи...

— Ты мне без «што», ты мне пра зацверджаныя рэспублікай гектары цвёрда і пэўна адкажы,— зноў, як і ў Храпчыпе, перабіў Мацвея Шахрай, не даў яму выказацца, адвёў яго ў бок ад асноўнага.— Ты хто там, у сваім БМУ, начальнік ці ўсёця Дуня — прыбіральшчыца?

— У мяне прыбіральшчыцы няма. Няма ніводнай цёці Дуні ў Княжборы.

— Кіньце, таварыш Роўда, вы не на калгасным сходзе, а на планёрыцы.— Трохі ніжэй, стомлена: — Трэба здаць.

— Трэба — дык здадзім. З гэтага б і пачыналі.

Шахрай нечакана ўсміхнуўся, пазіраючы на яго, усміхнуўся і сакратар абкома. Не вельмі даўно такая ж размова, вытрыманая прыкладна ў тым жа тоне і ў тых жа словах, адбылася і з Шахраем,

толькі не тут. «Будзе хлеб Палесся?» —насядалі на Шахрая. «Відна будзе».— «А вы, таварыш Шахрай, не кіраўнік ужо болей?» — «Пакуль кіраўнік».— «Дык будзе хлеб Палесся?» — «Відна будзе».— «Патрэбен хлеб Палесся. Краіна чакае. Трэба».— «Трэба дык будзе...»

Мацвей нічога не ведаў аб гэтай размове і з прыкрасцю думаў, чаго гэта яны з Шахраем ходзяць усё вакол ды вакол, перад кім б'юць хвастамі, як бы робяць нешта недазволенае, злачыннае. І быў ён ужо не вельмі шчырым у гэтай сваёй прыкрасцы, бо ведаў: з гэтай хвіліны ён ужо сапраўды ў змове з Шахраем. Яму яшчэ заставаўся час, пакуль ішла планёрка, пакуль прысутнічаў на ёй сакратар аблкома, падняцца і, парушыць гэту тайна заключаную паміж ім і Шахраем змову, але ён не падняўся. А пасля планёркі змова тайная, да іх агульнага задавальнення і згоды, стала яўнай.

...— Што ў цябе з водапрыёмнікам, Мацвей? — Ён быў адзін па адзін з Шахраем. І Шахрай як бы прасіў у яго прабачэння.

— Самі бачылі. Увогуле мы напагатове.

— Бачыў. І ўсё ж, калі — шчыра?

— Шчыра, Алег Віктаравіч, з водапрыёмнікам шчыра. А з...

— Ведаю, пачакай. Плаціны, дамбы?

— Хужэй.

— Але не затопіць іх?

— Відна будзе.

— Планёрка скончылася.

— З плошчамі ўправімся, будзем сціплымі, падрыхтуем не паўтары тысячи, а тысячу дзвесце гектараў. з вашай дапамогай вырвем і плаціны, і дамбы да маразоў. Культуртэхніку ўжо трэба...

— Пачакай з культуртэхнікай. Дамбам, плацінам патрэбен час, каб уляжацца... Ты ж не горай за мяне ведаеш, усё даруецца, калі будуць плошчы, але затопіць іх, затопіць людзей...

— Каб неяк утрэсці з вадасховішчам.

Шахрай, здавалася, чакаў гэтага. І мо дарэмна асцерагаўся гаварыць раней аб вадасховішчы Мацвея. Ён усё яшчэ па нешта спадзяваўся.

— Праект з сабой?

Дарэмнымі былі ўсе спадзяванні. Так, з самага пачатку яны былі ў змове, увесе час адзін аднаго перамудрыць толькі хацелі. Шахрай яшчэ да планёркі ведаў, што праект у Мацвея з сабою, а ён ведаў, што праект гэты спатрэбіцца Шахраю, і таму прыхапіў яго з сабою. І Шахрай спытаў яго пра праект, не зірнуўшы нават на Мацвея, хуценька толькі паглядзеў на дзвёры, калі Мацвей ужо разгортваў праект, не дачакаўся, пакуль разгорне поўнасцю, выхапіў са шклянкі

чырвоны аловак і крыж-накрыж перакрэсліў ім вадасховішча.

— Дзякую, плошчы будуць, Алег Віктаравіч, будзе хлеб.

— Налягай на зямлю, Мацвей. І... калі дзірку ў пінжаку.

З гэтай дзіркі ў пінжаку ўсё і пасыпалася. Словы Шахрая непрыемна ўразілі, яго нават перасмыкнула. Шахрай прыкмечіў, супакоіў:

— Пераможцаў не судзяць. Не мы з табою першыя, не мы апошнія. Не па меліярацыі ўсё гэта пачалося, не на ёй і скончыцца.

— Так ўсё, Алег Віктаравіч, але...

— Дагаворвай. «Але» твае значаць, што ты чысценкі, сумленны чалавек, а я нягоднік? Ці ты яшчэ некага маеш на ўвазе, на кагосьці азірнуцца хочаш, дык і сляпны ж бачыць: згодна са схемай вадасховішча павінна будавацца ў першую чаргу. А потым, потым ужо меліярацыйная сетка. І ў апошнюю чаргу — асваенне тэрыторыі. У апошнюю... А што больш патрэбна? Хлеб. Усе бачаць, што ты дзеля прыліку толькі займаешся вадасховішчам. Ні людзей, ні тэхнікі там, ды і дзе ўсяго і на ўсё напасешся. Але ўсе як вады ў рот набралі, спадзяюцца на цябе, што ты дасі хлеб. І хлебам гэтым будзеш дараваны. І яны таксама будуць дараваны за тое, што патураюць табе. Хлебам усе дараваны.

— Дараваны хлебам...

— Дараваны хлебам. Дзеля хлеба, каб даць гэты хлеб, знаходжуся і я тут, кручу, віляю, хвастом б'ю. Ты што думаеш, я нічога не разумею і сумлення ў мяне ні на капейку?..

— Дык мо лепей бы і вам, і мне сумленна сумленне сваё захоўваць?

— Вось што, Роўда, не трэба, разумееш?

— Разумею.

— Ну і добра. А я тут — яшчэ раз табе даводжу — дзеля хлеба тут сяджу. І буду сядзець, як асуджаны. І дам хлеб. Мне твой Княжбор, твае семсот шэсцьдзесят трэх гектары — дробязь у той справе, якой я служу. Але нада мною сістэма, сістэма забеспячэння, планіравання, фінансіравання. Вось ва ўсім гэтым якраз і знаходзіцца твой Княжбор, і кожны рубель, што адпушчаны яму, я павінен выкарыстаць так, каб атрымалася ўжо два рублі, каб мне заўтра далі трэх...

— А што вы мяне ўгаворваеце, Алег Віктаравіч? Колькі эмоций, колькі слоў, як сапраўды сумленнем паграшылі.

— Далёка пойдзеш, Роўда.

— Ды куды ўжо толькі пусцяць.

— Ну-ну, не збіся толькі з круга.

— А што, з круга нельга збівацца? — Мацвей у тую хвіліну пераступіў ужо цераз Шахрая, той адзін на адзін з ім быў не такі ўжо мажны і самавіты, выглядаў неяк азызла, адрузла. Але недзе ўсярэдзіне гэтай азызласці і адрузласці была прыхавана і снружына, што кожнае імгненне магла распраміцца і адкінуць Мацвея, паказаць Мацвею яго месца. І гэтую здольнасць імгненна аднаўляць неабходную дыстанцыю горай за ўсё ненавідзеў зараз Мацвей у Шахраю. Здаецца, аб усім пагаварылі і дамовіліся, ва ўсім зраўняліся, але ўсё роўна няроўныя.

— Дай бог ні мне, ні табе не спазнаць, што такое сышці з круга. Збірай свае паперкі.

Спружына ў Шахраю ўсё ж спрацавала, ён як да гэтага і гэтак жа сядзеў за столом, і ўсё ж гэта быў іншы Шахрай. І голас у яго змяніўся.

— А начальства ўпадабала цябе,— нешта, здаецца, пагражальнае было ў словах Шахрая, але ён тут жа схаваў гэтую пагрозу за ўсмешкай.— Не знікай, будзеш і ты суправаджаць начальства. Не ўсё ж толькі мне.

Што было за гэтымі словамі, Мацвей не зразумеў, ды і не вельмі імкнуўся зразумець. Адно яму было цяпер ясна: рукі ў яго развязаныя. Ён можа рабіць з Княжборам усё, што хоча. І будзе рабіць, разаб'ецца, а падрыхтуе не тысячу дзвесце, а паўтары тысячи гектараў, а мо і больш.

Ён дакажа, на што здольны. Шахрай яму цяпер не перашкода, а праект толькі паперка, а не закон яму, калі яму столькі дазволена, усё дазволена. Усё дазволена і ўсё спішацца, даруецца хлебам, калі ён дасць хлеб, плошчы пад яго. А ён, кроў з носа, дасць. І ўзнімецца ў Княжборы пішаніца, што бачыў ён учора, калі ездзіў разам з Шахраем :і Сяргеем Кузьмічом на меліяраваных гаспадарках Палесся, вырастуць у Княжборы такі ж буракі і бульба, што і на тарфяніках тых жа меліяраваных гаспадараў.

Выехалі яны ўжо трохі і позна, Сяргей Кузьміч яшчэ зірнуў на сонца, калі яны выязджалі. Шахрай супакоў яго.

— Змяркаеца позна. Мы ж на поўдні. Усё будзе па праграме, не парушым праграмы.

— Не парушым, дык паганяй,—загадаў Сяргей Кузьміч.

І яны кранулі, трохі паблукалі па горадзе, па вузкіх і зялёных яго вуліцах, здаўленых шматнавярховыхі камяніцамі, выскачылі да ваколіцы. Вуліцы там былі не шырэй, але здаваліся больш прасторнымі. Гэта была ўжо амаль што вёска, аднапавярховая і драўляная. Горад пераходзіў, пераліваўся ў вёску непрыкметна, яна

была як бы працягам горада. И калі б Мацвею не трапіла на вочы шыльда з назваю гэтай вёскі, ён бы і не здагадаўся, што горад ужо скончыўся. Вёска была зусім не падобная па вёску, хоць у першую хвіліну было і цяжка вызначыць, што тут не вясковае: хаты, хлявы, гародчыкі, «шпакоўні» ў гародчыках, градкі з капустаю, туркамі, памідорамі — усё як і мае быць. И толькі недзе ўжо ля аселіцы Мацвеі уцяміў, што там не вясковае, чужое вёсцы. Парнікі, што доўжыліся бясконца, на ўсю вясковую вуліцу. На працягу ўсёй вуліцы, уздоўж яе, скрэз усе гароды, над кожным кусцікам памідораў, над кожным калівам капусты — сінтэтычная празрыстая плёнка — штучнае неба. Яно было суцэльнім, а складвалася з выцягнутых у глыбіню двара казарменных прамавугольнікаў, у геаметрычнай правільнасці і разлічанаасці якіх было нешта машынна-прамысловое, штосыці ад планіроўкі горада, які яны толькі што пакінулі. Княжборскія гуркі і памідоры яшчэ не зведалі такога неба, а самі княжборцы яшчэ не збиралі столькі гародніны са сваіх град, таму што іх грады служылі толькі ім, а гэтыя забяспечвалі ўжо і горад. И Мацвеі упікнуў у думках сваіх землякоў, што яны такія пепрадпрымальныя, упікнуў і гэтых за прадпрымальнасць. У вёсцы, якой яны зараз ехалі, некалі настаўнічаў не то Купала, не то Колас, Мацвеі блытаў іх яшчэ са школы, яны зліліся яму як бы ў адзін твар, твар чалавека, які стаў увасабленнем яго роднай зямлі. И Мацвею было ніякавата за тое, якім зернем праастае пасенянае кімсыці з іх разумнае, добрае, вечнае. Але ніякаватасць гэтая знікла, як толькі скончыліся парнікі.

Пайшлі гладкая, як стол, дарога і такое ж гладкае і роўнае, як стол, поле, занятае пшаніцай. Поль было хаця і. пераменлівым, вабіла фарбамі і хвалявала, але ўсё ж закалыхвала бясконцасцю. Да самага далягляду нічога: пі кусціка, ні дрэўца, што раслі б тут па сваёй волі і ахвоце, усё пасеняна і пасаджана толькі рукою чалавека. И гэтая рукатворнаасць спачатку ўражвала Мацвея, а потым пачала хіліць на сон.

— Вид огромного, весь небосклон обнимающего бора, вид «Полесья» напоминает вид моря... Іван Сяргеевіч Тургенеў,— перабіў дрымоту Шахрай.

— И впечатления им возбуждаются те же,— адразу ж падхапіў сакратар абкома,— та же первобытная нетронутая сила расстилается широко и державно перед лицом зрителя... Іван Сяргеевіч Тургенеў.

— Так. «Поездка по Полесью», Іван Сяргеевіч Тургенеў.— Шахрай выпрастаў руку ў адчыненае акно машыны, паказаў на поле, бы сам Тургенеў стаяў зараз па тым пшанічным полі.— А гэта ж хіба не мора: шырока і дзяржаўна. Дык трасцы, якой ім трэба яшчэ: зыбкая

аснова, зыбкая аснова... Зводзім прыроду, груганоў плодзім... Из недра вековых лесов, с бессмертного лона вод поднимается тот же голос: «Мне нет до тебя дела,— говорит природа человеку.— Я царствую, а ты хлопочи о том, как бы не умереть». А гэтая пшаніца, а бульба, а аўсы, пад якімі нам угатавана легчы,— ці не сведкі таго, што сёння царуем мы.

— Што ж застаетца прыродзе — клопат і турботы, каб не сканаць,— недарэчы сказаў Мацвей. Сказаў зусім не тое, аб чым думаў, а думаў ён прыкладна аб тым жа самым, што і Шахрай з Сяргеем Кузьмічом. Не мог інакш думаць. Перад ім жа стаяў хлеб, і які яшчэ хлеб рос па зямлі, што была адваявана ў дрыгвы, у лясоў, у тых самых балот, з якімі змагаўся і ён, Мацвей Роўда. Але нешта перасцерагальнае сыходзіла з неабсяжнасці гэтага пшанічнага мора, лунала ў яго бясконцасці, мо голас тых, што жылі коліс тут, па гэтым балоце. А мо і не было ніякай перасцярогі, мо апанаваў яго, Мацвея, проста сум, застарэлы яго сум невядома чаго, на кім і чым. Але суму яго, на шчасце, не зразумелі, не адчуялі.

— Иногда деревья редели, расступались, впереди светлело, тарантас выезжал на расчищенную песчаную поляну, жидкная рожь росла за ней грядами, бесшумно качая свои бледные колоски.— Як знарок, толькі яму, Мацвею, працытаваў усё таго ж Тургенева Шахрай. Але гэта было проста супадзеннем, бачыў Мацвей, каму так у руку гаворыць Шахрай.

— Едэшь, едэшь, не перестает эта вечная лесная мольвь, и начинает сердце ныть понемногу, и хочется человеку выйти поскорей на простор, на свет, хочется ему вздохнуть полной грудью...

— И давит его эта пахучая сырость и гниль... — Сяргей Кузьміч, тут ужо без памылкі, звяртаясь да яго, да Мацвея, хаця, на першы погляд, ён, здаецца, проста падтрымліваў гульню, што пачаў Шахрай. Той дэмманстраваў яму сваю памяць, а ён у адказ сваю. Але глядзей пры гэтым Сяргей Кузьміч не на Шахрая, а на яго, Мацвея, бы запрашаў яго таксама нешта сказаць, працытаваць штосьці. И Мацвей глядзеў на Сяргея Кузьміча, у очы яму. Нешта было ў вачах таго такое, што не адпавядала гэтай гульні ў веданне класікі. Очы яго пасміхаліся, але дзіўна так, яны былі няўлоўна і невыразна ўсмешлівымі да зренак, да нейкай крапкі ў зренках. Да крапкі, у якой запасіўся холад, выстуджвалася льдзінка, якая, здаецца, выпрабоўвала яго, правярала, загадвала не маўчаць і не абыходзіцца нязначнымі словамі, гаворыць тое, аб чым ён думае і што ён думae, И Мацвей ужо ліхаманка згадваў, што б сказаць такое, не зусім бязглаздае, каб стала зразумелым, што ён не лыкам шыгты, нешта

бачыў і нешта чытаў. Але льдзінка ў вачах сакратара абкома блытала і збівала яго, патрабавала нечага большага, што было на паверхні і прасілася на язык. Да гэтага з ім так нікто не маўчаў і нікто не гаварыў і не патрабаваў нікто такой простасці і яснасці, мо толькі родны дзед Дзям'ян. У сакратара і дзеда Дзям'яна было нешта аднолькавае.

— А я сам чытаў... Я таксама чытаў... — адчуваючы ў роце нейкую клейкасць і супраціўленне слоў, што вымаўляліся ім, пачаў Мацвей.— Талстога Льва Мікалаевіча чытаў...

Шахрай прыжмурыўся, а Сяргей Кузьміч, наадварот, вачыма прыспешыў Мацвея працятваць. І ён працятваў, разумеючы, што вярзе лухту нейкую, што лепш, чым такое глупства плясці, адкусіць бы сабе язык. І гэтае разуменне яшчэ больш злавала яго. І гаварыць ён стаў яшчэ больш блытана і бязладна:

— Не Талстога чытаў, а кагосьці іншага, а мо і Талстога, не помню, чытаў. Мо пра яго нехта пісаў ці. ён пра кагосьці, не помню.— Мацвей сам жахаўся, што за бязглаздзіцу вярзе ён, але спыніцца не мог.— Дык вось Талстой... Не, Талстому, не, усё ж Талстой... Прынёс, падарыў дзесяцам ці яшчэ камусьці рэпрадукцыі нейкага мастака. Вядомага мастака. Вельмі вядомага мастака. Але справа не ў гэтым, а ў tym, што пачала разглядваць гэтыя рэпрадукцыі маленькая дзяўчынка. Зусім маленькая вясковая дзяўчынка. Да гэтага яна ніякіх мастакоў... карцін ніякіх мастакоў не бачыла. Глядзіць, як па цуд, як па дзіве, і прыгаворвае: ага, гэта сена, гэта сенажаць, мын, а гэта баба мыецца, гэта конь, гэта зноў баба мыецца. І тут баба мыецца. І яшчэ баба мыецца... Талстога зацікавіла, чаму гэта раптам столькі баб мыецца пачало. Ён ведаў гэтага мастака, карціны яго, але ніякіх баб, ды каб яшчэ столькі іх размывалася, не было. Узяў ён у дзяўчынкі рэпрадукцыі, глядзіць, нікто не мыецца. Проста намаляваны голыя жанчыны. Так сказаць, прыгажосць у мастацкам адлюстраванні. Але дзяўчынка не разумее, што гэта прыгажосць у мастацкам адлюстраванні. Яна мяркуе па-свойму: навошта баба распранулася дагала? Каб памыцца. Вось так...

— Не зразумеў гумару,— рагатнуў Шахрай. Сяргей Кузьміч хоць і не рагатай, але таксама непаразумела глядзеў на Мацвея, і халодная льдзінка была ўжо па ўсё яго вока.

— А няма гумару,— развёў рукамі Мацвей, адчуваючы, што самае цяжкае ён праскочыў ужо.

— Але ўсё ж нешта ёсць, Мацвей Антонавіч, нешта ёсць. Дыму без агню не бывае. Давай агонь,— запатрабаваў сакратар.

— Няма яшчэ і агню,— усміхнуўся Мацвей,— так, ісрыйнкі толькі.

Колькі ўжо едзем, а глядзіце — усё голая баба мыецца. Ад самага горада голая баба. Поль і поле. А Палессе ж — і нідзе «обнимаюшчага небосклон бора», лесу. Ні дрэўца. Дык ці ж Палессе гэта? А вы ж гаварылі, што маліну любіце збіраць, Сяргей Кузьміч, і жонка ваша любіць, і дачка.

— Сын,— паправіў яго Сяргей Кузьміч,— Але сапраўды справа не ў гэтym. Дваістасць, вось што, Мацвей Антонавіч, сапраўды вельмі ўжо небяспечна ў нашай справе. Небяспечна?

Небяспечна,— пацвердзіў Мацвей.

— Вось, а вы гаворыце: агню яшчэ няма. Ёсць ужо і агонь. Трэба прыбывацца да аднаго берага і трymацца яго. Трэба мець перакананні і змагацца за іх. А інакш сапраўды голая баба атрымаеца. Мужчына голы.

— Не так гэта, ён не голы,— кінуўся на выручку Мацвею Шахрай.— Наслухаўся, а так ён моцны арэшак.

У тым і справа, моцныя арэшкі, хоць і з цяжкасцю, але заўсёды ўшчэнт разбіваюцца. Ні шкарлупкі, ні ядрышка ад іх. Разанскі цуд быў ужо. Мы не забылі.

Аб разанскім цудзе Мацвей памятаў, але што і як аб ім мяркуе сакратар, ён не паспей паслуhaць. Яны былі ўжо ў вёсцы. Каля адной з хатак гэтай вёскі дзядок акорваў жэрдкі. Вадзіцель падруліў да яго і спыніўся, пачаў распытваць пра дарогу. Сяргей Кузьміч паказаў Мацвею з Шахраем: што нялага было б выйсці і ім з машины і размяцца. І яны выйшлі, паздароўкаліся за руку з дзядком. Той крыху нават разгубіўся ад такога сяброўскага вітання. І наогул ён быў нейкі разгублены і нясмелы, маленькі, у маленькай чорнай кухвайцы, у маленьких гумавых жаночых ботах, то хапатліва і нязграбна пачынаў махаць сякераю, то раптам адстаўляў сякера і пільна, па-дзіцячы дапытліва прыгляджаўся да кожнага з тых, хто стаяў перад ім, вырашаючы, ггэўна, нешта сам сабе і ніяк не адважваючыся на рашэнне. Сакратар абкома паспрабаваў разгаварыць дзядка, але той на ўсе пытанні адказваў адным словам: зарабляем, жывём, дзееці ёсць. Карову трymаем...

— Ну, тады давай, бацька, шчыра, што цябе гняце? — мусіў спытаць тады ўжо дзядка напрамую сакратар абкома.

А што мяне, добры чалавек, можа гнясці, кажу ж, усяго хапае, яшчэ і застаеца.

— Вось пра тое, што застаеца, ты і раскажы.

— А што пра гэта гаварыць,— дзядок зусім перастаў цюкаць сякеркай, прыставіў яе, як стрэльбу, да правае нагі, да маленькага жаночага гумавага боціка, які колісь, пэўна, ведаў і глянец, і лак, а

цяпер ужо ўсё згубіў, усё выпілі і з'елі росныя ранкі, колкія травы, халодныя туманы; пільна зірнуў у твар сакратару абкома, азірнуўся па сваю хату, бы чакаў адтуль падтрымкі, але не дачакаўся. На хату, на вокны яе зірнулі і госці, у акне ледзь прыкметна калыхнулася фіранка, мільганула старэчая жаўтлявая рука, ці то мо тварык, як рука. І ўсё. 1 гасцям не абазвалася хата. І было ім ужо трохі ніякавата і. прыкра стаяць перад гэтым негаваркім дзядком і яго маўклівай хатай, дагледжаным, сътым, добра апранутым і добра абутым. Але сакратар абкома, пэўна, не прывык, каб апошнія слова было не за ім. І ён пачаў надступацца да дзядка з другога боку.

Век, гляджу, бацька, пражыў немалы, усяго паглядзеўся?

— Уга, добры чалавек, чаго-чаго, а гэтага хапіла.

— І ваяваў?

— І гэтага добра хапіла. І ваяваў, і партызаніў. І ўзнагароды маю.

— Ну дык вось, давай цяпер так, як партызан партызану: што ў цябе на душы?

— А ты... а вы што, таксама партызанілі? — Дзед узніяў вочы ад зямлі, ад сякеры і сваіх гумавікоў, і Мацвей убачыў у яго вачах ту ю самую крапку, што бачыў у вачах сакратара абкома, астуджальную льдзінку, што перамагла яго, вымусіла гаварыць. Убачыў, зразумеў і адчуў, што ж агульнае паміж сакратаром абкома, яго дзедам Дзям'янам і... гэтым дзедам. Вайна. Яны прайшлі аднымі дарогамі, і гэтыя дарогі назаўсёды паядналі і параднілі іх, звязалі іх такім ланцугом, якога ўжо сёння і не знайсці, якога ён, Мацвей, і не ведае. Але гэтая крапка, гэтая льдзінка з'явілася ў вачах дзеда і растала, і, па ўсім, каштавала яна дзеду добра, бо вочы яго адразу ж зачырвонеліся і павільгатнелі. Вільготна паплыў і голас яго:

— Ты, відна па ўсім, вялікі чалавек, вялікі начальнік.

— Вялікі, бацька. Вышэй за мяне тут вось нікога і. няма.

— Гэта добра, што ты выбіўся ў людзі. А я вось буракі саджу.

— Таксама няблага, бацька, добрыя буракі?

— Уга, яшчэ якія. Мы вось са старой больш двох не здолеем і падняць. Зямля, торф радзіць пачаў.

— Гэта таксама няблага, бацька. Раней жа тут трывцаць — сорак пудоў хлеба з дзесяціны — больш і не ведалі.

— Уга, трывцаць — сорак, насенне збіralі. А цяпер усё з зямлі само прэ.

— А ты ўсё незадаволены, усё табе мала.

— Мне хапае, гектар калгасных буракоў з бабай узяліся дагледзець. Восенню сабяром, згадзім...

- І заробіще добра.
— Заробім добра, панесці б...
— Вось бачыш, на што ж ты крыўдзішся?
— А і жалюся табе: панесці б.
— Што ж гэта за скарга такая?
— Вось бачыш, адышоў ты ад нашага жыцця, не разумееш.
— А ты паспрабуй усё ж, растлумач.
— Я ж спрабаваў, усё табе сказаў.
— Не чуў...
— Самагонкі мне няма з чаго выгнаць.
— Што?!. Самагонка, мне гаварылі, на Палессі зжыта ўжо.
— З жытва, з жытва самагонка.

Мацвей не вытрымаў, зарагатаў, сакратар абкома зірнуў па яго, мо хацеў асадзіць, але і сам не вытрымаў, таксама зарагатаў. А стары нечакана заплакаў. І сам, пэўна, засаромеўся сваіх слёз, сеў на жэрдкі, рукавом кухвайкі пачаў выціраць вочы. І колькі ні выціраў, не мог выцерці. Слёзы наплывалі і наплываі, не буйныя, бліскучыя, як вочы, у якіх яны параджалися. Стары хаваў гэтых свае вочы, пазіраў больш па неба, чымсьці на людзей, бы чакаў цяпер ужо адтуль дапамогі альбо адказу, а мо сладкі праклённы гэтamu небу, бачыў там таго, хто пакрыўдзіў яго. Але калі і бачыў, і праклінаў, то неяк нязлосна, а хутчэй пакорна, з невялікім дакорам. І дакараў, папікаў больш, падобна, сябе, чаму ён такі маленькі перад гэтym вялікім небам, перад гэтym спякотным сонцам. І глядзець па яго Мацвею было невыносна горка. Ён, здавалася яму, адчуваў у роце, па языку горыч гэтых мутных і бліскучых слёз, яны перацінулі яму горла, шчыпалі вочы, хілілі, гарнулі да дзеда, да яго рук, да яго твару, вачэй. І ён вачыма старога па імгненне азірнуўся вакол сябе, паглядзеў на зямлю, па неба, на сонца і на самога сябе. Смутак, што ўсё часцей і часцей ахопліваў яго, смутак і журба, з якімі ён пачаў ужо звыкацца, прымаець як нейкую існасць, як святло і змрок, адрынулі, наваліўся жах, халодны і спапяляючы адначасова, жах за сябе і перад гэтай слязінкай старога, што плакаў у глыбі Палесся пасярод лета. Жах гэтых павялічваўся, мацнеў, бо слязінку гэтую старэчую як бы падтрымлівалі само неба, сама зямля, само сонца. У небе і на сонцы таксама нешта цененька дрыжала, слёзнае і журботнае, нешта патаемнае і грознае, здаецца, крылася ў вусцішна аціхлай маўклівай зямлі, што да далягляду была занята пшаніцю, да далягляду, за якім ледзь-ледзь згадваўся вымушаны адступіць лес. Шах запасіўся ў Мацвею яшчэ і таму, што ён не разумеў, з-за чаго так нечакана разрумзаўся гэты стары. Ну няхай бы дзіця, жанчына, старая, а то

стары, партызан, салдат, гаспадар. І быў ён бездапаможны перад гэтымі яго слязымі, малады і дужы, магутны не толькі сваёй уласнай дужасцю і маладосцю, але і ўсемагутнасцю тэхнікі, якая была даверана яму. Бездапаможны быў не толькі ён, але і сакратар абкома, які замітусіўся, кінуўся паднімаць дзеда, дастаў з кішэні насоўку, узяўся вышіраць яму вочы.

— Не трэба псаваць,— адхіліў руку сакратара абкома стары,— Пройдзе. Самі пацяклі, самі і высахнуць... Брыгадзір мяне набіў,— сказаў стары і змоўк. Зацята маўчалі, чакалі працягута і госці.

— Мне буракі тыя вывезці трэ было. Папрасіў у брыгадзіра коніка, дык ён як і не чуе. Другі раз да яго — тое ж самае. З пляшкай да яго па таго коніка трэ падыходзіць. А дзе я той пляшкі кожны раз напасуся? Ах, п'янчуга ты, я кажу яму... А ён мяне дубцом.

— Балюча? — спытаў Шахрай.

— Не. Толькі лепей, калі насмерць...

— Калі ж гэта было? — нешта прыкідваючы, са здзіўленнем спытаў старога Мацвей.— Цяпер жа лета, а буракі, калі тое, восенню ж.

— А восенню і было.

— І з той пары?..

— І з той пары, пэўна, да скону ўжо.

— Садзімся, едзем,— кінуўся раптам да машыны сакратар абкома. Шафёр хацеў быў выруліць з вёскі і павярнуў ужо, але сакратар абкома загадаў ехаць зноў у вёску, да праўлення.

— Пакуль я не знайду таго брыгадзіра, жывы не буду.

Брыгадзіра яны так і не знайшлі. І цяпер, кіруючыся да свайго вагончыка, што ў адзіноце стаяў за аселіцаю Княжбора, Мацвей думаў: можа, і лепей, што не знайшлі. Хто яго ведае, як бы павёў з ім сакратар абкома, а Мацвей бы пагутарыў з ім, так бы пагутарыў, што не паднялася б болей у брыгадзіра рука не толькі на старога, а і па сваіх дзяцей. Сёння ж боль і адчай, што апанавалі яго ўчора, аціхлі. Больш того, на адлегласці, пасля ўчарашніяй ночы, сённяшніяй раніцы, на пачатку клопатнага дня стары, што плакаў учора, адышоў як бы ўбок, быў заслонены тым, чым неабходна было яму займацца зараз, вось гэтую хвіліну і месяцы, месяцы, калі не гады. І расслабленне, шкадаванне тут толькі лішнія. Яму трэба трymаць сябе ў руках, калі ён хоча стварыць такую ж гаспадарку, што бачыў учора. Не здолее, не справіцца, не створыць — яго ж таксама не вельмі хто пашкадуе. Гэта далі адчуць яму ўчора і сакратар абкома, і Шахрай. Шахрай развязаў яму рукі, моўчкі, але блаславіў яго і сакратар абкома. Не, не толькі ў ролі суправаджаючага ўчора ездзіў ён разам з ім па Палесці. Шахрай спрабаваў падаць яго ўдзел у гэтай паездцы як

нейкую сваю міласць, як міласць начальства. Мо было і гэта, але галоўнае ў іншым — яго ўзялі наўмысна ў гэтую паездку, каб паказаць, чаго ён можа дасягнуць, чым ён, уласна кажучы, займаецца, чаго дамагаеца і што будзе — будучыню яго Княжбора.

Дзядок у гэтай паездцы быў ужо звыш праграмы. Тоесёе і яшчэ было звыш праграмы. Але тоесёе тычылася толькі душы Мацвея, а душа яго ў разлік нікім не прымалася. Хаця як ты тут з пэўнасцю можаш меркаваць аб далёкіх заходах начальства, таго ж Шахрая, мо менавіта таму Мацвею і дазвалялася ўчора гаварыць нешта крышачку лішняе, пра ту ю ж голую бабу, што ўвесь час мыецца і мыецца, і яшчэ тоесёе лішняе. Без гэтага лішняга сёння ж таксама немагчыма, трэба час ад часу выпускаць пару, каб не было выбуху. Вось і дазвалялася яму выпускаць гэтую пару, гэткі здаровы скептыцызм дазваляўся яму пры настройванні, і ў першую чаргу настройванні, вачыма на грандыёзнасць таго, што адбывалася і працягвае адбывацца на Палесці. І гэта было на самай справе грандыёзна і па размаху, і па здзяйсненні, і... Але гэтае «і» ўзнікла пазней. Намнога пазней. А да таго былі праца і дарога.

Яны ўжо ўсе трое стаміліся ад той дарогі. А кіраваліся яны ва ўзорна-паказальны, пабудаваны на меліярыраванай зямлі саўгас. Шафёр Шахрая быў з новенькіх і дарогу ведаў не вельмі, увесь час баяўся заблудзіцца. Дарог мноства, а арыенціраў амаль ніякіх. Усё тая ж ніва, усё тое ж поле былі перад іх вачыма. І здавалася, што глядзіш ты на гэтае поле не знізу, не з акна машыны, а зверху, з ілюмінатара самалёта, такое яно было правільнае, акуратнае, расчэрчанае на квадрацікі і прамавугольнікі сеткаю меліярацыйных каналаў і Каналаў, насыпных дарог, дамб. Між гэтага поля бруілася рэчка, некалі вялікая і паўнаводная, а цяпер чымсьці. няйлоўна нагадвала блісклу слязінку старога. Гразкія берагі яе былі закуты ў бетон, аблкладзены бетоннымі плітамі, да арматуры гэтых пліт дзе-нідзе ланцугамі былі прымкнуты чорныя ад веку свайго чаўны. І чаўны гэтыя як разумелі, да чаго ж недарэчныя і нават мо смешныя яны тут, на гэтай прамой, як струна, бліклай рэчцы, сярод белых бетонных пліт, ціснуліся да пліт, бы імкнуліся выкінуцца на бераг. І туюго агортвала сэрца, і хацелася хутчэй адвесці вочы і не бачыць іх. Але і наперадзе было тое ж самае, да аскоміны аднастайнае, хаця бачылі яны ўсё гэта ўпершыню. Пад прымым вуглом, як па загаду, паварочвала рэчка. А арыенціра, які ім далі і якога трэба было трymацца, каб павярнуць направа, усё не было і не было. Такім арыенцірам павінна было служыць дрэва, адно-адзінае на гэтай дарозе, як растлумачыў шафёру ўсё той жа стары: яно адно ў полі ліпіць, больш няма. Але і гэтае дрэва згубілася ў

аднастайнасці палёў, і ім, пэўна, трэба было радавацца. А не радавалася. Душа прасіла лесу. Мо б яна і маўчала, не прасіла яго, калі б ведала, што лясоў тут ніколі не было.

Але яна, душа, была сваёй тут, яна выйшла з гэтага лесу, лес нарадзіў яе, успаў і ўскарміў, і яна цяпер сумавала аб ім, клікала яго з небыцця, мо нават з праклёну. Дакляліся.

— Голая баба мыеца,— не вытрымаў Мацвей, паказаў рукою на поле і па прямую рэчку, на чаўны, што беспрытульна зыбаліся на ёй.

— Слухай, Віктаравіч,— не стрымаўся і Сяргей Кузьміч.— Тут, здаецца мне, згодна з вашым праектам, запаведныя зоны павінны быць. Дзе япы?

— Ёсць, ёсць, Сяргей Кузьміч, ёсць...

— Але я не бачу.

— Яны ў іншым месцы. І да ўсяго, скажу я, не апраўдваюць яны сябе. Пакідаем рэчку ў натуральным стане, кавалак рэчкі, а яна забалочваецца, загнівае, і ўся наша праца кабыле пад хвост, выбачайце. І дрэвы там сохнуть, дубы паміраюць. Я лічу, нікуды не варты гэтыя запаведныя

зоны.

— Ты можаш лічыць так, але і з праектам павінен лічыцца.

— Акрамя праекта, Сяргей Кузьміч, ёсць яшчэ і мэтазгоднасць. Тэхніцы лепш без гэтых зон упраўляюцца, нішто не замінае. Акрамя таго, я не ведаю, канечне, але мне асабіста вось гэта падабаецца,— Шахрай кіўнуў на рэчку.— Глядзіце, як па струнцы. Здорава ж абратаць такую моц.

Сяргей Кузьміч нічога на гэта не сказаў. Падабалася гэта яму ці не, засталося невядомым. Паказалася дрэва. Вярба. Невысокая, ніцае вецице да зямлі. І вецице гэтае ўжо жаўтаватага адцення, і макаўка таксама жаўтаватая. Яны апынуліся каля гэтай вярбы, абрарадаваныя і расчуленыя.

— Яна ж прападзе, засохне,— крануў гэтае вецице Сяргей Кузьміч.

— Не прападзе,— абнадзеў Шахрай.— Колькі я помню яе, увесь час такая. Да ўсяго, нехта палівае яе. Не ведаю толькі — хто. З мясцовых, пэўна.

— Кранальны клопат,— сказаў Мацвей.— Ці не вы, Алег Віктаравіч, хварэце за гэтую вярбу?

— Хопіць, Мацвей, трэба і меру ведаць,— асадзіў яго Шахрай.

І Мацвей адчуў, што сапраўды меру трэба ведаць, чаго гэта ён са скурой вылужваецца, каб чысценкам сябе паказаць, хіба ж не тое самае робіць ён, што і ўсе астатнія. Тое ж самае, але хлебам будзе

дараваны. І трэба глядзець і вучыщца, як здабываюць людзі гэты хлеб. Ён заўсёды быў цяжкім палешуку. І ніколі ніхто не пасміхаўся з хлеба, цану яму ведалі ўсе: пот і кроў. І гэтыя пот і кроў, людзей трэба паважаць і шанаваць, а не плакаць аб нейкім дрэве. Працаўцаў трэба, перарабляць гэтую родную, але такую няласкавую зямлю, пыніць і скідваць у рэчкі ваду, адводзіць і самі рэчкі, асушваць балоты, дрыгву, каб на месцы іх уставалі прамавугольнікамі і квадратамі палі...

Каля вагончыка Мацвея чакаў ужо Брытан. І чакаў, пэўна, даўно. Загукаў здалёку:

— Здароў, здароў, начальнік.

— Здароў, здароў, Брытан,— Мацвей адамкнуў дзвёры, і яны зайшлі ў вагончык.— Што гэта ты, Вася, як урка, загаварыў, бы срок ужо матаў?

— А наш лёс такі, начальнік, калі яшчэ не матаў, дык буду матаць... Рабсіла патрэбна?

— Хоць во зараз, Вася,— узрадаваўся Мацвей.— На дрэнаж, на дамбу, на карчоўку, Вася...

— Ай, Роўда, начальнік, нешта ты не тое гаворыш. Што гэта за работа.

— А якую б ты хацеў?

— Самую цяжкую, самую гразную і адказную.

— Якую ж гэта?

— Прыйблішчыка.— Васька схліўся над столом, паклаў на стол далонямі ўверх руکі, сцяў кулакі.— Прыйблішчыкам, начальнік,— і нахабна глядзеў Мацвею ў очы і ўсміхаўся. Мацвей адчуў, як у ім абуджаюцца сум, туга і злосць, што апанавалі яго яшчэ ўчора. На імгненне прамільгнуў перад яго вачыма і стары, якога яны сустрэлі ўчора. Мільгнуў і знік, і быў ён ужо аніяк не падобны на таго дзядка, што бачылі яны ўчора, не было ў ім безабароннасці, загнанасці, хітрыкі, адны хітрыкі на твары і ўваччу.

— Слухай, ты, малады пачынаючы туняядзец. Слухай мяне ўважліва.— Мацвей, ледзьве не перакуліўшы стол, трymаў ужо Ваську за каўнер. І той не спрабаваў вызваліцца з яго рук, слухаў ўважліва і з выклікам. І гэты выклік астудзіў Мацвея.— Слухай мяне ўважліва,— паўтарыў ён зноў.— Я прыкрыў ту ю справу з кабаном, але ніхто мне не перашкодзіць вярнуцца да яе зноў. Ты ў мяне яшчэ зарожкаеш. Гэта я табе абяцаю, адзін на адзін, пакуль нас ніхто яшчэ не чуе, каб ты ведаў. Ты пойдзеш і будзеш у мяне рабіць як міленькі. Застаўлю, прымушу, зразумеў?

— Зразумеў, грамадзянін начальнік. Усё сказаў?

— Уё. Бацьку б свайго пашкадаваў. Паглядзі, усё жыщцё, як яшчарка, шчыруе і шчыруе.

— Ды ты мяне, Мацвей, што, з бацькам раўняеш? — Выкліку ў вачах Ваські больш не было, разгубленасць толькі і непаразуменне.— Бацька мой — золата табе?

— Золата.

— Вось як яно, якое золата табе трэба. А што яно ведае, гэтае тваё золата? А што ён табе гэтую тваю дрэпку-хрэнку сікісь-накіс і збоку-папярок кладзе, ведаеш ты? Ведаеш? А ты яму сотнямі за гэта адваливаеш, не сваё, не шкада...

— Ну-ну-ну,— паспрабаваў спыніць яго Мацвей.

— Не панукай, начальнік, не запрог яшчэ і не запражэш, не рэчка і. не прорва я табе. Хоць і Брытан, а не абрытаеш. А Надзьку каб не чапаў і не падыходзіў да яе. Першы раз па-добрачу папярэджваю.

— Стой-стой-стой, пачакай-пачакай, Вася,— уцяміў нарэшце Мацвей, чаму так зазлаваў Барздыка-малодшы, чаго ўзвіўся так, і пашкадаваў гэтага нікуды не вартага рыжага Брытана-Барздыку. Але Васька не схацеў ні стаяць, ні чакаць і не прыняў яго шкадавання, і слоў ніякіх спачувальныхных не схацеў слухаць, пайшоў непрыхильны і злы, ляпнуў дзвярыма так, што ходырам захадзіў вагончык.

А Мацвей яшчэ доўга хадзіў з кутка ў куток па вагончыку. Улез чорт ведае куды! Патрэбна яму Надзькуса сваім Брытанам. І нікога і нічога не трэба, а вось улез, ублытаўся, упрогся і цягне воз, цягне, што сівы конь, натурыцца, але цягне. Знайшлася пуга і на яго. Добрая пуга, таму і цягне. Будзе цягнуць і далей, бо так заведзена: ёсць хамут, ёсць і шыя. І ні адзін яшчэ конь не кінуў воза пасярод дарогі і не кіне, пакуль дух з яго не выпра. Але з Надзькай сапраўды навошта? І хто толькі можа ведаць, хто здольны адказаць на ўсе гэтыя «чаму» і «навошта»? Чаму так круціць і верціць лёс, як тую рэчку, выгінацца прымушае. А хіба ж нельга так, каб не выгінацца ёй, можа, і яе скіраваць па струнцы, па дашчечцы, па маснічынцы пусціць. Але чаму тады так шчыміць і пячэ сэрца, чаму так супярэчыць гэтamu простаму і яснаму «па струнцы». Сапраўды ж, як сказаў Шахрай, прыгожа нават, і не толькі прыгожа, а зразумела ўсё, як загад армейскі: направа, нлева, праз плячо кргом. І аніякага табе клопату, аніякіх Надзек ці Марусек на дарозе, дрэва і тое адно, і тое напаўзасохлае. Напаўзасохлае ад спрамленасці і простасці, ад прамізны вуглоў і дарог, выструненасці рэчак, сярод збудаванасці гэтых рэчак і багатых палёў і сенажацяў .

Нехта нечакана пастукаў у дзвёры, як бы перасцерагаючы яго

ад працягу гэтай гаворкі з сабою.

— Заходзьце, не замкнута,— крыкнуў Мацвей. Зайшлі двое: ён і яна, абое ў акулярах і ў шортах, як на крымскім пляжы.

— І што вам трэба? — зусім не ласкова сустрэў іх Мацвей, і не таму, што вельмі ўжо не па густу былі яму: не хацеў ён нікога зараз бачыць.

— На работу прыйшлі прасіца.

— І вы на работу? І куды вы годны? Здолееце, калі па трактар, бульдозер пасаджу? Зямлю капаць і перарабляць можаце?

Хлопец збянтэжана пачырванеў, успыхнуў пакрыўджана не толькі тварам, але і вуснамі. Наперад выйшла дзячына, лёгенька адштурхнула яго, ласкова паклала на плячо яму руку.

— Здолеем і на трактары, і на бульдозеры, і зямлю капаць не ўпершыню. І сябе адстаяць зможам. Валерык — баксёр-першаразраднік, я самба займаюся.

— Ну-ну,— Мацвей зірнуў на няпрошаных гасцей з цікаўнасцю,— Што ж вам ад мяне трэба? Адстойваць сябе будзеце, вучыць мяне ветлівасці? Выбачайце...

Дзячына не пажадала зводзіць гаворку на жарт.

— Урачы вам патрэбны? — спытала яна сур'ёзна і строга, як настаўніца пытаем.

— Урачы нам пакуль што не патрэбны.— Сур'ёзна, як настаўніцы, і адказаў ёй Мацвей.

— Хірург і неўрапатолаг.

— Пакуль не патрэбны, кажу.

— А калі будуць патрэбны?

— Наведайцеся праз год. Будаўніцтва бальніцы запланавана на будучы год.

Зірнулі адно на аднаго, згодна кіўнулі галовамі.

— Дамовіліся, запісвайце.

— Куды ж я вас буду запісваць, мілья вы хлопчык і. дзячынка? І што гэта вам цюкнула ў галаву ехаць нема ведама куды, немаведама куды запісвацца?

— Мы з вамі сур'ёзна,— загаварыў нарэшце і хлопец.— І мы не хлопчык і дзячынка, а мужык і жонка.

— Ды і я з вамі не жарты жартую. Калі вам падалося, што зняважыў чым, прабачце, прабачце за хлопчыка і дзячынку. Слова гонару, не хацеў пакрыўдзіць вас. Даведацца толькі жадаю, цікава, што прывяло вас у нашу глуши.

— Вось гэта і прывяло, глуши,— адказаў Валерык, баксёр-першаразраднік.— Праз год закапчаем інстытут, шукаем сабе месца,

каб не па прызначэнні, а самі. А ў вас тут хораша. Лес, рэчка і будоўля вялікая.

— Лесу і рэчкі я вам на будучы год не абяцаю. А будоўля будзе...
І як гэта самі, чаму самі?

— Проста — самі.

— Не проста, пэўна. Проста самі — гэта ж немагчыма.

— Чаму? А. хіба вы не самі? Мы вось з першых кроکаў самі. Самі наступілі ў інстытут, самі вырашылі і ажанліся. Самі вырашылі, што паедзем у вёску і. будзе ў пас ужо сып, запланавана так. А дзіця лягчай гадаваць у вёсцы...

Мацвей зірнуў на дзяўчыну, затрымаўся вокам на яе таліі. Не, нічога там не было яшчэ прыкметна. І дзяўчына адчула гэтыя яго позірк і не збянтэжылася.

— Именна сын? — спытаў амаль пераможаны імі Мацвей, пераможаны іх упэўненасцю, іх самасцю.— А калі дачка?

— Дачкі не можа быць,— адказала дзяўчына.— Усё разлічана.

— А раптам? — невядома чаму настойваў Мацвей.

— У нас раптам немагчыма,— вымавілі ён і яна амаль што хорам.

— Добра,— сказаў Мацвей, ён ужо стаміўся ад гэтай кароткай, але такой акрэсленай і выразнай гутаркі. Ён і яна былі ўсё ж мацней за яго, лепш ведалі, што ім трэба, хаця і маладзей за яго. Нейкіх шэсць-сем гадоў розніцы, і ўжо незразумельня яму, гэтак жа, як і Надзька з Брытанам. Лепшыя ці горшыя — ён не мог зразумець, як не мог уявіць сабе, як бы выглядала іх самасць, каб апынуліся яны на яго месцы. Але было ўсё ж у іх глухой кругавой абароне і слабае месца, ён адчуваў яго, але ніяк не мог намацця. І намацаў, калі ўжо развітваўся з імі.

— Хвілінку, хвілінку,— спыніў ён іх. Валерык, баксёр-першараразраднік, і яго жонка-самбістка здзівіліся. Мацвей усміхнуўся іх здзіўленню: зараз, зараз ён падловіць іх: — Слухайце, а як гэта вы самі рашылі пажаніцца? Тут жа яшчэ нешта патрэбна, ну хоць бы такая дробязь, як каханне.

— А мы кахаем адно аднаго,— адбіла і гэтыя яго заход дзяўчына.— Мы вучыліся ў адной школе і ў адным класе. У школе і пакахалі адно аднаго. А ў інстытуце рашылі: жэнімся.

І яны пайшли. Мацвей быў адзін. Доўга і старанна парадковаў патрэбныя яму паперкі. Разгарнуў праект, адредагаваны ўчора Шахраем, доўга і пільна ўглядадаўся ў тлусты і чырвоны крыж, што перакрыжаваў вадасховішча. Хапатліва згарнуў праект і засунуў яго ў стол, як мага далей і глыбей. Выйшаў на ганак, невідушчым вокам

слізгануў па старым Княжборы, адвечным і нязменным. І па новым, які толькі вытыркаўся з зямлі, не праклонуўся далей штрыхпункцірай фундаментаў і катлаванаў. Не, усё ж сустрэча з гэтымі будучымі ўрачамі, хоць і незразумельмі яму, была знамянальнаю, пешта было ў ёй, што абнадзейвала і. ўзрушала. Два-тры гады назад і думаць нечага было, што яны могуць тут з'явіцца. А сёння ён гутарыў з імі і не бачыць у гэтым нічога дзіўнага. І ён будзе працаваць на іх, няхай не менавіта на іх, але па падобных да іх, і трошкі асабіста на іх. Гэтыя зразумеюць яго, няхай дзесь і асудзяць. Павінны асудзіць, таму што ён не бог, ён памыляецца, ён ломіца ў зачыненых дзвёры, ломіць і самі гэтыя дзвёры, і наогул варочае і робіць шмат лішняга. Але лішняе гэтаксама апраўдана, няхай нават няведаннем, але апраўдана. Ніхто загадзя не можа сказаць, як трэба, хаця ўсе добра ведаюць, што больш так нельга. І ён будзе памыляцца, будзе займацца і глупствам, зыходзячы хаця б з того, што так больш нельга. І з яго глупства і памылак акрэсліцца і вызначыцца — як усё ж трэба, як павінна быць. Ён будзе накшталт моста, ляжа касцьмі паміж «так нельга» і «так трэба». І няхай па гэтым мосце, па ім, ідуць да «так трэба» іншыя, тыя ж хірург і неўрапатолаг, Надзька са сваім рыжым кашлатым Брытанам.

Мо ён бярэ на сябе лішняе, ускладвае празмернае? Мо і так. Але хтосьці ж павінен браць на сябе і гэтае лішняе. Інакш пойдзе ж усё наадварот, да плуга і сахі. І досыць сумненяў, до самажорства... Гэтamu быў аддадзены мінулы дзень. І перад Мацвеем прамільгнуў зноў той самы дзядок, з якім ён размаўляў учора, прадстаў перад ім такім, якім ён бачыў яго, калі накідалі ўжо вёску. Ерыгадзіра і. нікога з кіраўніцтва каlgаса ў вёscы яны не знайшлі. І Шахрай прапанаваў Сяргею Кузьмічу завярнуць у гэту вёску, калі яны паедуць назад. І Сяргей Кузьміч пагадзіўся. Яны развязрнуліся і пакіравалі зноў да старога. Той стаяў каля сваіх жэрдак, абціснуўшы іх гумавікамі, трymаючы павісу сякеру. Шафёр наблізіўся да яго, збавіў хуткасць, пэўна, думаў, што Сяргей Кузьміч захоча яшчэ выйсці, сказаць нешта старому. Сяргей Кузьміч ужо ўзяўся за ручку дзверцаў, але ў апошнюю хвіліну адпусціў яе.

— Не, не магу,— вымавіў ён, пі да каго не звяртаючыся.— Нечага мне яму сказаць зараз. Паганяй.

Машына як скочыла ўперад. Мацвей азірнуўся, стары ўжо прыставіў сякеру да гумавікоў, што салдат, і, як падалося Мацвею, тужлівым позіркам праводзіў машыну. І яшчэ яму падалося, што дзядок той зноў плакаў. І цяпер стары мільгануў і знік з такой жа хуткасцю, бы ён праехаў паўз яго па машыне. Быў ён адразу ж

заслонены іншым, што ўжо не спалучалася са шкадаваннем, што павінна было выклікаць зусім іншае: зайдрасць, захапленне. Гледзячы па свой стары і новы Княжбор, Мацвей бачыў перад сабою той узорна-паказалыў саўгас, да якога яны даехалі ўсё ж учора вечарам. Даехалі па асфальце, які пачынаўся кіламетры за два-тры ад вёскі ці горада, Мацвей з пэўнасцю не мог адказаць, што было перад імі. На забудове — горад, і горад шыкоўны, дамы чатырох- і пяці-павярховыя і двухпавярховыя катэджы. Але дамоў гэтых і катэджоў было небагата, і не маглі яны скласці горад.

Праскочылі кантору саўгаса.

— Спачатку самі агледзім пасёлак, жывёлагадоўчы комплекс, а потым ужо ў кантору. Там і паговорым,— прапанаваў Шахрай.

— Хозяин — барин,— ухваліў Сяргей Кузьміч, пільна ўгляджаючыся ў будынкі, што стаялі абапал вуліцы: гандлёвы цэнтр, клуб ці нават Палац культуры, абліцаваны мармурам, з мармуровай шырокай лесвіцай, якая падыходзіла да Палаца з фантанамі, што білі з двух бакоў лесвіцы, і вербамі каля фантанаў, з вялізным жывёлагадоўчым комплексам, які пачынаўся за Палацам культуры і нагадваў нечым парнікі ў дворыках той прыгараднай вёскі, якую яны праехалі на самым пачатку свайго шляху. Над комплексам зіхацелі срэбрам сянажныя вежы.

— Уражвае? — спытаў Шахрай Сяргея Кузьміча.

— Уражвае,— адказаў за яго Мацвей.

— Кампактна, разумна, нічога не скажаш, можна толькі пазайздросціць,— адказаў і Сяргей Кузьміч,— Асабліва гэты гандлёвы цэнтр, гэтыя вербы, гэтая сажалка, мармур...

— Так, мармур,— дазволіў сабе перабіць Сяргея Кузьміча Мацвей.— Нешта ад панскага маёнтка, прыгожа, асабліва на фоне жывёлагадоўчага комплексу.

— Дзе ты бачыў гэтыя панская маёнткі? — Шахрай злаваўся.

— Нідзе не бачыў, але дух чую. І людзей, людзей чамусыці нідзе німа. Толькі двух міліцыянераў каля фантанаў ля Палаца культуры і прыкмеціў. Дзівотна неяк: вёска і міліцыянеры.

— Гэта ўжо не вёска.

— Але міліцыянеры...

— Народны здабытак павінен нехта і ахоўваць... Куды, Сяргей Кузьміч, па комплекс альбо ў кантору?

— На комплекс,— сказаў сакратар абкома.

На комплексе іх дагнаў дырэктар саўгаса, пэўна, з канторы яшчэ прыкмеціў і кінуўся за імі, а мо недарэмна хлеб свой ел і міліцыянеры, якіх Мацвей бачыў каля фантанаў. Дырэктар быў

малады і маладжавы, прыкладна адных гадоў з Мацвеем, увесь белы, ільняны нават, і надзвычай усмешлівы. «Калі б цябе ў Княжбор ад такога комплексу і мармуру, ты б там адразу палінёў і пачарнеў,— падумаў Мацвей.— І касавурыўся б, а не ўсміхаўся на кожным кроку». Але непрыязнь гэтая да дырэктара ўзорна-паказальнага саўгаса была выклікана хутчэй зайдрасцю да таго, што яны ўбачылі, і недзе ўнутранай неўспрымальнасцю гэтай, нібы разлічанай на ашаламленне, знешнасці саўгаса, што так адпавядала знешнасці яго дырэктара, і хутка знікла, хаця адчуванне нейкай падробкі і штучнасці засталося. Адчуванне, што дырэктара падбіrali, кіруючыся прынцыпам падабенства і адпаведнасці аднаго аднаму — саўгаса і яго дырэктара: аднолькавай белізны былі мармур лесвіцы і ўсмешка дырэктара саўгаса, мяккасць вербаў каля фантанаў і льнянасць валасоў дырэктара, рыжаватае сонца над пасёлкам і рудавата-хітраваты твар гаспадара гэтага пасёлка. І ўпэўненасць, з якой стаялі тут дамы і з якой паводзіў сябе дырэктар.

Але ўпэўненасць яго была без ліслівасці і паддобрывання, што і скарыла Мацвея, хаця ён разумеў: дырэктар гэты — калачык ѿрты, да іх тут перабыло ўжо гэтых дэлегацый, і самага высокага ўзроўню. І гэта цалкам адпавядала сапраўднасці.

— Ну, а каровы, каровы як, прывыклі да гэтай чысціні, даяркі самі не паслеплі? — спытаў ён дырэктара.— Прывыклі да такой механізацыі, малако даваць, траву скубці не развучыліся?

— Малако даюць. А з травой... Выпадак быў, недарэчнасць адна. Выгналі іх з памяшкання на траву, на сенажаць. Рык узніялі, узбулгачылі ўвесь пасёлак. Збегліся людзі. Час карміць кароў, а яны стаяць сярод травы і равуць, што іх рэжуць. Не звыклі есці, скубці траву. Толькі стойлавае ўтрыманне: комплекс, кармушка, канвеер...

— А рабочыя як, жывёлаводы, як ім у пяціпавярховых будыніках? — спытаў Сяргей Кузьміч дырэктара, калі яны пакінулі ўжо кароўнік і, пешкі кіраваліся да Палаца культуры, дзе ўсё ўжо было, як сказаў дырэктар саўгаса, належным чынам падрыхтавана, як заведзена тут.— Гэта ж рэвалюцыя, мы не заўсёды толькі разумеем гэта: з хат — і ў катэджы.

— Катэджы двухпавярховыя, і кватэры ў двух узроўнях, можна зайсці паглядзець. Мы пачалі самі будаваць такія не так даўно. І гэта найбольш прымальная форма забудовы сучаснай вёскі,— тлумачыў дырэктар.— А з пяціпавярховымі хатлі ліха. Гародчыка няма, хлеўчука няма... Цяпер выправіліся. Пры катэджах адзін агульны хлеў, трои рублі пяцьдзесят капеек за месяц — і, калі ласка, заводзь карову, парася, аўтамабіль.

— Мы распаўсюджваем вопыт гэтай гаспадаркі ў вобласці і рэспубліцы, Сяргей Кузьміч,—гаварыў Шахрай.— У вашай вобласці, у Княжборы ў прыватнасці, такіх памылак ужо не будзе. Двухпавярховы дом, катэджаў не абяцаем, хлеў, дзве-тры соткі гарода, грады для радыскі, морквы. Асноўны гарод, соткі выносяцца за тэрыторыю пасёлка. А ўсё астатніе — у комплексе.

— Слухай,— крануў дырэктара саўгаса за рукаў Мацвей, калі праходзілі ў кафэ міма міліцыянера.— А гэты, у форме, навошта тут у цябе?

Свойскасць гэтага жэсту і слоў трохі збіла з экспериментчага тону дырэктара саўгаса. Але ён, пэўна, прывык ужо і да гэтага, а мо адчуў і па самай справе ў Мацвею свайго, падміргнуў яму:

— Потым, браце, потым.

— Што гэта за вытворчая нарада ўдвуҳ? — згледзеў гэтае падміргванне сакратар абкома,— Давайце ўголас. Мы прыехалі глядзець і запамінаць усё — і благое, і добрае.

— Нічога благога няма, Сяргей Кузьміч. Проста ёсць нейкія праблемы. Гра міліцыю пытаему.

— Далася табе тая міліцыя.— Шахрай зноў быў незадаволены Мацвеем, але спрабаваў звесці гэтае сваё незадавальненне да жарту,— Ці не аліментшчык ты, Мацвей, ці не мнагажэнец?

— Іменна так,— жартам адказаў і Мацвей.— Недзе дзеци ёсць.

— Гэта сур'ёзная праблема,— уздыхнуў дырэктар саўгаса.— Сцягачы — чулі такое? Не, не сцяганосцы, зусім наадварот. Так ахрысцілі ў народзе чужых. Рабочых не хапае, запрашаем, заклікаем нават з-за мяжы рэспублікі: работу, кватэрну, яслі, садзік — усё неадкладна, птушынага малака — калі ласка. А адгукваюцца, на жаль, едуць не толькі лепшыя. Усіх падбіраем, усіх сцягваем. І без міліцыі, канечне, цяжка... Але гэта вымушана... Калі ласка, за стол. Першую за гасцей...

— Не, госці павінны за гаспадароў першую,— не даў яму даказаць, узніяў чарку Сяргей Кузьміч.— Але я дазволю сабе быць няветлівым. Ніхто не супраць?

Нікога супраць не было, і Сяргей Кузьміч працягваў:

— Не хвалюйся, Мацвей, не чырваней, не за цябе. За Княжбор твой. Калі ў Княжборы будзе хоць палова таго, што ёсць тут, мы будзем дастойны самых высокіх слоў, самых вышэйшых узнагарод. То, што адбываецца сёння на Палесці, можна параянца толькі з калектывізацыяй. Дык за Палессе. За новае Палессе...

Зараз перад Мацвеем было яшчэ Палессе старое. І адтуль, дзе ён стаяў, яму добра відно было гэтае старое Палессе. Яно было яшчэ

трывалым. Трывала трымаліся за сваю старую зямлю фундаментамі і штандарамі хаты, дзе-нідзе зямля ўжо і паглынала гэтыя фундаменты, але хаты не саступалі і ў думках не мелі таго, каб саступіць напору новага, ахутваліся старажытнымі ясакарамі і дубамі, улашчваліся птушынай песняй, голасам маладых буслоў, што ўжо з'явіліся на белы свет і патрабавалі ежы, абдымаецца з рэчкай, што кружыла каля гэтых хат, некранутай яшчэ тут, каля вёскі, яшчэ некранутай. Больш таго, Мацвею з вагончыка было відаць, што вёска не толькі не думае адступаць, а як бы сама ідзе ў наступ, кідае выклік яму. Махахей крыў хату свежымі белымі дошкамі. І гэтыя дошкі, дах новы, што біў у вочы, сляпіў вочы, раззлавалі яго, Хіба ж гэта ён не папярэджваў Махахея, што новай яго хаце не век векаваць. Калі ён думае, што за новую хату пад новым дахам дадуць болей, чым за старую, ён памыляецца. Хай надрываеца, хай ірве жылы, а ўсё роўна не ўстояць яго новай хаце. І, непрыхільны і рашучы, ён пакінуў вагончык, стары і новы Княжбор і пашыбаваў на ўчастак, дзе ішла праца, у Храпчына. Па дарозе па імгненне затрымаўся каля рэчкі, там, дзе колісь стаяў іх з Аленою дуб, дзе і яго некалі абдымаў сваімі белымі крыламі бусел. Дуба таго ўжо не было, не было тут, можна лічыць, ужо і рэчкі. Яе выпрамілі, паглыблі і, па сутнасці, праклалі, збудавалі новую рэчку, яна была прамая, што струна, з адваламі белага пяску па берагах. Ён залез на гэты пясок і зверху зірнуў на ваду. Вада бегла, здаецца, весела і хутка, як па трубе, нідзе не затрымлівалася, не віравала, і дно было вясёлым і без мулу. «А што, сапраўды вельмі прыгожа,— падумаў ён.— Асабліва калі ведаеш, што гэта створана табою. І аніякіх табе віроў, ямін, бярвення, карчоў, ад Палесся і да Дняпра праменька бяжы, вада, плынь віруй...» — тут ён злавіў сябе на tym, што блізкі ўжо да вершаў, задаволена ўсміхнуўся, вырашыў, што вершаў не будзе. Толькі проза, праца.

А працы ў Храпчыне не было. Стаялі канавакапальшчыкі, скрэперы і бульдозеры, уладкаваўшыся па ўзвышшы імі ж ссунутай зямлі, наставіўшы магутныя пашчы, нажы і зубы на некрапуты яшчэ лес. А механізатары ўсе як адзін былі ў малінніку. І Мацвей, сам падобны на бульдозер, уварваўся ў гэты маліннік:

— Чаму прастойваем? Думаецё, мяне тут няма...

Мы нічога не думаем,— азваўся механізатар, той самы трактарыст, што праваліўся ў Чортаву прорву.— Абед, вось і стаім.

Мацвей зірнуў на гадзіннік.

— Абед пяць ужо хвілін як скончыўся.

Зараз будзем заводзіцца.

— Неадкладна. І ў першую чаргу к чортавай матары гэты

маліннік.

Механізатары пачалі пакідаць маліннік, старанна абыходзілі яго, Мацвея, бокам-бокам пачаў адступаць ад яго і трактарыст, з якім Мацвей толькі што гаварыў.

— Стой! — спыніў яго Мацвей.

— Стаяю, а трэба легчы, дык і лягу, і нават бягом, шагам на месцы марш магу.

— Бягом! Падганяй трактар — і каб ад малінніку ні знаку.

— А чаму я, чаму я? — закрычаў трактарыст.— Таму што Сюськін я, так? Ледзь што, дык Сюськін і Сюськін.

— Так, таму што ты Сюськін,— Мацвей прыгадаў прозвішча трактарыста, лёгкае прозвішча, як ён забыў яго.— Давай, Сюськін.

— Даю, даю, Роўда,— і, блазнуочы, пацвельваючы яго, заспіваў.

Як гэта ён мог з такім блазнюком піць віно, з непрыязнасцю слухаючы прыпейку, думаў пра трактарыста Мацвей. Але ён жа не співаў тады, не співаў, быў паслужмяны, што цялё. Што гэта найшло па яго цяпер... Ну і няхай співае, калі дзярэ яго. Трактар ужо рушыў на маліну і ішоў прама на яго, на Мацвея. Праз шкло кабіны Мацвей бачыў трактарыста, бялкі яго лупатых вачэй і бела ашчэрраны рот. Ашчэрвайся, шчэрся, думаў ён, а я ўсё роўна не саступлю, ты першы збочыш, а я не саступлю. І ўсё ж вымушаны быў саступіць. Распаленае жалезнае страшылішча пасунулася на яго, схаваўшы трактарыста, і ён спaloхайся, менавіта таму, што не бачна было твару трактарыста. А калі не бачна твару і вачэй, нічога не бачна, а толькі жалеза, толькі задыханасць машыны, грукат і вуркатанне яе жалезнага матора-сэрца, якому невядомыя ні хістанні, ні спaloх, ні жах, ні нават проста стома,— гэта сапраўды невыносна. Мацвей адскочыў у апошнюю секунду. Адскочыў, пагразіў Сюськіну кулаком, але той нават не азірнуўся. Трактар ужо трушчыў гусеніцамі, заворваў плугам маліннік. І там, дзе ён праходзіў, ад малінніку і сапраўды не заставалася і знаку. Так, дзе-нідзе лісцік альбо галінка — і чорная зямля, як расціснутая ягада.

Наглядаючы за Сюськіным, Мацвей у той дзень быў у Храпчыне, пакуль маліннік не перааралі цалкам, бы не меў ён іншага клопату, іншых спраў. І ўсё засяродзілася на гэтым малінніку, усё залежала ад таго, знішчыць, звядзе ён яго ці не. І калі трактарыст прайшоў апошнюю гоню, спыніў трактар, ён надышоў да яго, скочыў на гусеніцу, паляпяў яго па плачы:

— Вось цяпер парадак, Сюськін.

Што адказаў яму Сюськін і наогул ці адказаў, ён не пачаў.

Здаецца, таксама сказаў: парадак. А мо і нешта іншае крыкнуў. Але Мацвей праг пачуць менавіта гэта: парадак. І ён перакапаў сябе, што менавіта гэта і пачуў. І пакінуў Храпчына, упэўнены, што там сапраўды парадак.

...І ВЯЛІКАГА СЯМЕЙНАГА ШЧАСЦЯ

...Все, как есть, без конца
принимая,
Принимаю, приди и явись,
Все явись, в чем есть боль
я отрада...
Мир тебе, отшумевшая жизнь,
Мир тебе, голубая прохлада...

— Цімох, а каго ён без канца ўсё прымает?

— Ай, баба, вечна ты ўлезеш, куды не трэба. Зноў мяне збіла.
Хто там каго ў цябе прымает?

— А ты не зліся толькі, Цімох. Ён жа і прымает, Ясенінаў.

— Тады, пэўна, дзевак, баба.

— Ды не, Цімох, прыйдзі і з'явіся,— дзеўцы так не скажаш, мо некаму іншаму. Мир тебе, отшумевшая жизнь,— гэта мне зразумела. Гэта мы з табою. А вось прыйдзі і з'явіся — тут нехта іншы. Альбо сам Роўда, альбо смерць ужо, а мо бог?

Не верыў ён у бога, Ясенінаў наш, Ганна, не верыў. Колькі раз табе гаварыць.

— Не верыў, ведаю,— пагаджаецца баба Ганна.— Толькі тады навошта ён гэта: прыйдзі і з'явіся. Проста так, як мы з табою, сам сабе загадвае. А ён жа не так, як мы. Дык няўжо гэта і ў іх, Ясенінавых, ўсё гэтак, як і ў нас.

— Не, баба, прападзеш з табою, граху набярэшся. Ва ўсіх так. Ты чытай, а я граць буду.— І Цімох Махахей зноў бярэ гармонік і працягвае іграць нешта сваё, чаго не ведаюць пі маці яго, ні жонка. Зрэдку толькі прарвецца штосьці, загамоніць гармонік вясковаю зразумелай гамонкаю, то голасам «Кацюшы», то пераборам полькі-трасухі. Прарвецца знаёмае і згасне. Але гэтае знаёмае і і незнёмае не замінае бабе Ганне чытаць «Ясенінава». Чытае яна ўголас, старанна вымаўляе разанскія слова на палескі пявучы лад, начапіўшы на нязвычайны да друкаванага вочы акуляры, чытае — як адрабляе, нават яшчэ больш рупліва. Схоплівае слова спачатку шкельцамі акуляраў, потым дапускае іх да вачэй, прапускае праз сябе, слухае, як

ідуць яны да сэрца, як у бездань ляціць, стукаюцца ў гэтым налёце аб паўсядзённае, не вартае ўвагі і болю, дасягаюць душы, краю, ражка яе, невядомага і самой бабе Ганне, і ўладкоўваюцца там вольна і прасторна, знаходзяць адведзенае ім месца. А ўжо з душы, бы па лесвіцы, скачуць угору, падымаюцца да вуснаў. І баба Ганна перад тым, як выпусціць на волю гэтае народжанае ў ёй і толькі для яе слова, муляе губамі, бы смакуе яго, і толькі тады развітваеца з ім, сама прыслухоўваецца да яго, як яно растае ў хаце, пазнаючы і прымаючы чужую палескую хату. А Цімох усё мучыць і мучыць свой гармонік. Але бабе Ганне здаецца, што музыка падтрымівае і доўжыць жыццё яе слоў. Словы, вершы як бы пераходзяць у музыку, не замінаюць яны і музыцы. І, як бабе Ганне, гарманісту таксама здаецца, што гэта яго музыка пераходзіць у слова, у вершы, здаецца, што гэта яны і. ствараюць зараз музыку і вершы. Ганна, яго жонка, бабуля, лічы, як вучаніца, сядзіць каля стала па хісткім крэсле і толькі пазногцяў не грывае. Сябе Цімох Махахей не бачыць, але жонка бачыць яго, цікуе за ім. І ён, здаецца, таксама ёй выдае на школьніка, які ўсім сваім выструненым целам, кожнай жылкай, кожнай зморшчынай спрабуе прарвацца за сутнасць простых і зразумелых гукаў і слоў, бы ёсьць за гэтымі словамі і. гукамі нешта вышэйшае, няпростае і не надта лёгка даступнае, таму ён увесь такі і напяты, адзеравянелы, збянятэжаны сівы вучань, што толькі-толькі да нечага падышоў і спыніўся, спыніўся перад светам, які яшчэ не зразумелы яму. Замёр перад ім у ботах і ў ватніку, у чым правёў сёня дзень, як і яго жонка Ганна: у валёнках і ѿплай хустцы тупала па хаце і двары, у валёнках і ѿплай хустцы сядзіць каля стала. І абое яны, хаця ніколі нікуды, здаецца, не спяшаліся і дзень прабавілі ціха і спакойна, зараз як у нейкай ліхаманцы, як бы некуды ім ужо трэба хапацца і бегчы. І гэтая вечаровая хапатлівасць і як бы непасытнасць жыццём пачалася ўжо даўно, з падыходам зімы, а мо і раней, багата раней. Толькі адчулу яны гэта ўзімку, калі пакінула іх хату апошняя дачка, з'ехала па вучобу ў горад і яны засталіся адны, без дачкі і без каровы. Карову вымушаны былі збыць восенню, і збыць без выгады, бо па той восені не яны адны пачалі збываць кароў. Нічога не атрымалася ў гэту зімку ў Махахеяў з сенам. Як і прадказвала баба Ганна, прамаўчай у куточку да самага апошняга Махахея, калі дзялілі тое сена, сенакосы новыя. Усе ўжо нагарлаліся, і хто выгарлаў што, а хто і не, пачалі разыходзіцца. Тады толькі і азвайцца Махахей:

Што ж вы, людзі, пра мяне забылі, маёй жа кароўцы таксама есці трэба.

Старшыня за галаву схапіўся:

— Цімох Ягоравіч, а дзе ж ты раней быў?

— У калгасе,— сказаў Махахей,— З першага дня заснавання ў калгасе.

— Маўчыш чаму?

— Таму і маўчу. Павінен жа нехта і сумленне мець.

— Сумленне ёсць, а вось травы няма, не расце на сумленні сена, ваўкі яго дзяры.— Не, неблагім чалавекам быў іх старшыня, спачуваў кожнаму, хаця сам затурканы з усіх бакоў: жонкаю, хваробамі і начальствам. Даводзіўся ён нават і нейкаю раднёй Махахею, а вось жонка яго была з Барздык і па-вулічнаму Царыца, па трох крэслах сядзела, двух не хапала ўжо. І з гэтых трох крэслаў кіравала чалавекам сваім і калгасам. Трымала ўсе калгасныя справы ў свайгі царыцынай галаве, не разгубілася і тут, па сходзе, калі ўжо нікто нічога не цяміў і не памятаў.

— А за Кавалёвам,— сказала яна,— ражок застаўся, нікому яго не далі.— Сказала, бы да сходу яшчэ намятала пра той ражок, ведала, каму і прызначыць яго.

— З таго ражка і казу не пракарміць,— Махахей уздыхнуў, разумеючы, што нічога ўжо не зробіш, што сапраўды, акрамя Кавалёва, сенакосу больш нідзе няма ўжо.

— Прыврэжам табе, Ягоравіч, трошкі Балоні ад... Аркадзя Барздыкі... і Цупрыка.

Што тут пачалося пасля гэтых рашучых слоў старшыні, і перадаць цяжка. Барздыкі разам з Цупрычыхай і самой Царыцай ледзь столь но ўзнялі. Старшыня схапіўся за жывот, мабыць, скруціла зноў яго язву. Яна сёлета ўвесь час круціла яго, як прадчувала, што быць старшынёю яму засталося зусім ужо нічога. Усюды і ўсе цяпер абыходзілі яго. І зямлю спрадвечна княжборскую пасля мелірацый часова займала другая гаспадарка, больш моцная, чым іх. Але хацелася ўсё ж старшыні застацца добранькім усім, і ён толькі махнуў рукою: ідзіце, маўляў, ідзіце ўсе дамоў, а Махахея прытрымаў, паабіцаў яму даць з другога ўкосу калгаснага сена, атавы. Абяцанкі гэтых, цацанкі Махахея ведаў. Ведала ім іцу і баба Ганна. Яна і не нападала ўжо больш на Махахея:

— Хай чорт лысы ў Кавалёве сена косіць і вядзьмарак ім корміць, мо пап'е малака, а наша карова ў рот не возьме таго сена.— І справілі яны апошнюю чаргу, адпасвілі кароў і пагналі сваю Лысуху па базар. Вось тады, як не стала каровы, яны нечакана знайшлі сабе другі занятак, дапалі да кніжак, як забылі ўсё роўна, што кніжкі былі заўсёды, што і ў Княжборы іх хапае, забылі, што калісьці яны ўжо мелі гэтых кнігі. Не Ясеніна, праўда, Ясеніна яны бачылі, калі таксама, як і

іх Надзька, вучыліся ў горадзе, Махахей — у зааветтэхнікуме, Ганна — па курсах рахункаводаў. Вось тады і ўбачылі яны свайго Ясеніна, калі пра яго сказалі, што ён паэт чужбы. Яны яго таксама лічылі паэтам варожым. А цяпер во нечакана сустрэліся з ім зноў. І здзівіліся. Ёсьць на зямлі нешта такое, што жыве вечна і само па сабе. Хаця, варта сказаць, што ён, Махахей, у той час, калі вучыўся ў тэхнікуме, таксама хадзіў з наганам. Наган той быў не па пасадзе яму, бо аніякай пасады ў яго і не было, купіў за сала ў незнамага дзядзькі, купіў, не разумеочы, навошта ён яму. Але набытак гэты яго выкрылі, і каштаваў ён яму нямала крыві і пакут, мо нават вызначыў і лёс, і жыщцё яму, якое склалася менавіта так, як склалася, а не інакш, як магло скласціся ў сялянскага хлопца, які ў тыя гады скончыў тэхнікум.

Успаміны гэтыя і думкі — што ды як ды да чаго — былі не вельмі прыемнымі, жахліва рабілася па душы ад іх нават сёння, і Махахей, каб пазбавіцца іх, не ісці больш на тым круже сваёй былой намяці, памкнуўся ўзгадаць што-небудзь іншае. Але не так проста пазбавіцца самога сябе, да таго ж баба ўголас і з выразам чытала «Ясенінава». Да гэтага «Ясенінава», як заве яго баба Ганна, яны вярнуліся зусім нечакана для сябе. Цупрычыха, бібліятэкарша, паспрыяла, мо і не хацела гэтага.

А пачалося ўсё з той іх каровы і Пятра Першага, не з кніжкі, а з кіно. Паглядзелі яны з бабай таго Пятра Першага, Ганна аж у ладкі забіла.

— Гэта ж якія цары былі. Мужык які здаровы і прыгожы, а што вычвараў...

— Тут, Ганна, яшчэ не ўсё,— выказалася, адукаванасць сваю паказала Цупрычыха.— Вось кніжка яшчэ такая ёсьць тоўстая, і ўся пра Пятра Першага, і ўсё да дробязі апісаная.

І пайшлі яны ў наступны дзень па тую кніжку. Увесь перадзімак чыталі яе ўдваіх, можна сказаць, утраіх. Маці Махахея злавалася і патрабавала, каб і ёй чутно было. Чыталі, каб і старой усё чутно было, дзівіліся: які ж жорсткі свет быў — жывым чалавека ў зямлю закапваць, бароды абрацаць. Добра, што сёння няма такога, хораша, што яны жывуць сёння.

— Хораша, хораша,— пагаджалася, ківала галавой старая Махахеіха.— Толькі...

Але яны гэтае яе «толькі» ўжо і не чулі. Не да яе «толькі» ім было. За гэтым «Пятром Першым» яны раптам як зрок набылі, убачылі бясконцасць гэтага свету і часу і як з голоднага краю апынуліся рантам па гэтай зямлі і прагна накінуліся па ўсё, што мелася ў

шкапах у Цупрычыхі. Чыталі пра вайну і пра кахранне, пра заводы і фабрыкі, і пра капіталістаў чыталі. Не прызнавалі толькі кніжак пра сябе, пра вёску і вясковае калгаснае жыццё.

— Ой, кінь, надакучыла,— плявалася баба Ганна, як толькі Махахей браў у рукі кніжку аб вясковым жыцці.— Ці то я пра кароў яшчэ не ўсё ведаю альбо смуроду таго, гною яшчэ не нанюхалася. Во як людзі жывуць, булкі з макам кожны дзень ядуць — гэта цікава. А пра пас з табой хай яны нам не брэшуць. Я пасівела ўжо байкі іхня слухаць.

Але адбівалася баба Ганна ад кніжак пра сябе толькі ў бібліятэцы, а калі выпадкова ці падманам Махахей прыносіў у хату кніжкі аб вясковым жыцці, іх таксама чыталі ад назвы да закліку прысылаць водгукі. І якім бы цяжкім ні быў дзень, вечарам баба Ганна прыбрала ўсё са стала, ледзь не з мылам мыла цырату, засцілала яе раённай газетай і на газету клала перад сабою кніжку. Вёска ўжо смяялася і звягала: што гэта з імі здарылася, не інакш, у акадэмію рыхтуюцца. І Ясеніна Цупрычыха падсунула ім, каб пактіць з іх:

— Маладым вершыкі падабаюцца. Мо і вы знайдзеце што-небудзь сабе... пісьменнікамі ў нас будзеце...— Пад Ясеніпа запісала ім яшчэ кніжкі трох ці чатыры: «Трусагадоўлю», біяграфію нейкага чалавека і яшчэ нешта, цененъкае, праўда. Раствумачыла: — Гэта мне да плана ўжо.

— Ты што, Верка, з глузду з'ехала? — Не пераносіла Ганна Цупрычыху і тут не вытрывала.— Я не да Лявона твойго ў лаўку прыйшла, а да цябе ў бібліятэку. Што ты мне непатрэбства ўсякае сплаўляеш?

— Гэта кніжкі, а не непатрэбства,— і з націскам, каб зусім ужо дабіць Махахеіху:— Грамадска-палітычная літаратура. Кніжкі чытаеш, а цёмная. Лягон мой пры пасадзе і дзяржаўной справе — яму план спускаецца. Я таксама пры дзяржаўной пасадзе, і мне не толькі гроши плоцяць, але і план даводзяць.

— Ой-ё-ёй, што ж гэта робіцца,— здаецца, спалохалася баба Ганна.— На чытанне і то план... Дык табе ж, Верка, план спушчаны, табе ж, сама кажаш, гроши плоцяць, ты і выконвай.

— Я, баба Ганна, толькі забяспечыць гэта тут паставілі. А выконваць павінны вы.— Цупрычыха як не ў пояс пакланілася Махахеям.— Ну дык як? Будзеце выконваць?

— Будзем, будзем,— сказаў Махахей. І яны ўзялі ўсё, што ім прапанавала Цупрычыха, для сябе і для яе плана. І каб не было падману, усё і прачытаі, усё дарэшты, апрача «Трусагадоўлі».

Спрабавалі чытаць і «Трусагадоўлю», але яна не пайшла, не па іх інтарэсах. Інтарэс жа іх быў хоць і невыразны, яны не абгаворвалі яго, але разумелі без слоў, што ім трэба. У новую хату Махаеі так і не ўлез, хаця накрыў. Надзька з'ехала, і ў старой хаце ім было няյутульна і адзінока, яны як бы раптам асірацелі, бы ў іх хаце замест дачкі, што з'ехала, пасяліўся нехта чужы. І гэтым чужым была маркота, што хапала за сэрца, не тая туга і маркота, якая ад беднасці і нястачы альбо якога-небудзь іншага гора, пра якое ўсе ведаюць і якое ва ўсіх навідавоку, туга і маркота нябачныя, неўсвядомленыя і таму асабліва цяжкія. Падлога ў хаце і тая пачала марнець, пачарнелі пафарбаваныя маснічны, бо цяпер мала і рэдка хто ступаў па іх, мо нават і ад того, што гаспадары цяпер глядзелі на іх іншым, непрыыветным вокам, не адчуvalася ўжо той быной сувязі і прыязнасці, што існавала паміж гэтymі маснічнамі і людзьмі, якім яны дагаджалі. І маснічны, што, здавалася, ужо даўно павінны былі ўлежацца, раптам павяло, пакурчыла, скасабочыла. А ў сценах, у бярвенні, прачнуліся і шалёна запрацавалі тачылышчыкі, засмецілі падлогу жоўтай парахнёй, як кветачным пылком. І пылок гэты, парахня, сачыўся і сачыўся з нябачных дзірак і шчылін, нібы дом плакаў пылам, жоўтымі слязымі, сам сябе жэр і плакаў. Адчуvalася ў ім ужо нешта нежылое, адмерлае. Адзнака гэтага адмерлага адчуvalася і на іконе святой багародзіцы, што цымяна паблісквала сусальным золатам у красным кутку. І сама багародзіца ўжо счарнела і пацьмянела так, што не згадаць было ні адзення яе, ні твару, жылі на іконе адны толькі вочы, як і ў старой Махаеіхі, якой і належала гэтая ікона. І яны, багародзіца і старая Махаеіха, цяпер былі вельмі ж падобнымі адна на адну, з адной і той журбою, і пазірала кожная з свайго кута адна па другую, бы пытала: а што далей? Моўчкі любілі і моўчкі ненавідзелі адна адну.

З надыходам зімы, калі ўжо лёг снег і стала рэчка, маці Махаея як легла на палаці, так і не ўставала з іх, толькі калі ўжо трэба было ёй на двор. Але калі хадзіла яна на двор, пі Цімох, ні Ганна не бачылі, старая хавалася, што кошка, як і не было яе ні ў хаце, ні на свеце, бы растала яна ва ўсіх гэтых рэчах, што так хутка пачалі старыцца,— у зжаўцелых ручніках, накрыўках і вышывках, што развесшаны па сценах і над іконай, у павуцінні, якое завялося па столі і па кутках. Газам са старой нечакана падалася і печ, да якой яна была прыкута палацямі. Карабель яе, здавалася, па цаглінцы злеплены, складзены на вякі, які займаў амаль што паўхаты, карабель амаль што неверагоднай трываласці раптам як пачаў цякці і хіліцца. Так, печ пахілілася, бы рашыла выйсці з адведзенага ёй кутка і выйшла. І

цяпер вось мучылася і пакутавала, ганіла сябе, што яна такая непаслухмяная, кланялася, прасіла прабачэння ў хаты, у людзей, якія жылі ў ёй. А з падпечча цятнула скразнякамі, бы атабарыўся ўжо там нехта іншы, дыхаў там, самаўладны, халодны і злы. І дыханне яго халоднае, паміранне старой хаты адчувала і хата новая, у якой яшчэ ніхто, акрамя буслоў, і не жыў, але якая, здаецца, таксама памірала ўжо, так і не прыняўшы, не пусціўшы людзей. І ў той новай хаце ўсё счарнела і жоўта загналася ад нежыці, ад таго, што вельмі доўга будавалася яна, ад халоднай і з дажджом восені, а больш, пэўна, ад усведамлення, што ніхто так і не зойме гэтую хату, ніхто не паселіцца, не пашкадуе, не сагрэе, ад тугі і маркоты гаспадароў, якія ўрэшце перадаліся і хаце. Асірацінелі абедзве хаты Махахеяў, і, здаецца, сам Княжбор асірацінёў, і сонца над ім стаяла хаця і ласкавае, цёплае, але нейкае сірочае, такія ж беглі і дні. Клопаты і турботы былі такімі ж, як і раней, але не ставала ўжо ў гэтых клопатах і турботах былой цятавітасці, толькі вымушанасць, заведзенасць. І таму цяпер так пільна прыглядзяліся да кожнага друкаванага слова Цімох з Ганнаю, давяраючы больш яму, больш давяраючы пісьменным і вучоным людзям, чым самім сабе: ці было ўжо такое з людзьмі, ці ламалася ўжо так іх жыццё, ці гэта з імі толькі так...

Чытала баба Ганна, а Махахей іграў на гармоніку і думаў, што ўсё ўжо было па гэтай зямлі, і гэтае былое кожнаму па зямлі ўсё роўна нанава, нанава, хоць паўторыцца і дзесяць, і дваццаць разоў, паўтараюцца мо нават і не справы, а людзі, чалавекі. І нечага ківаць і наракаць на справы — яны спрадвечныя. Але як усё ж дапусціцца да такога, што ён бачыў сёння, як можна чалавеку нават быць сведкаю такому. Вось ён грае цяпер па гармоніку, як нічога і не было. А было ж, было ж. І ці можна пасля таго ўсяго, што было, граць на гармоніку, як не рассыплецца гэты гармонік, як ён церпіць чалавека, яго, Махахея, церпіць і не гарыць у яго руках. Павінен гарэць, палаць, бо не мае ён моцы і смеласці прызнацца, што ўсё бачанае ім было яваю, а не сасніў ён гэта.

Сёння з раніцы ён надумайся пайсці па рыбалку. Усё роўна рабіць дома не было чаго, а бралася ўжо на вясну, і дні стаялі такія доўгія, што хоць у баптысты запісвайся і вучыся малітвам. Уставалі ж яны, Цімох і Ганна, па даўній, маладой яшчэ, завядзёнцы, калі, акрамя парасяці ды гусей з качкамі і курамі, былі ў іх яшчэ і кароўка, і бычок альбо цялічка калі гэтай кароўкі, у пяць раніцы. Уставалі і завіхаліся да самага познягага. Цяпер можна было і выспацца, даць сабе перадышку, але сон ужо не браў іх. Ляжаць з расплюшчанымі вачыма і слухаць тачыльшчыкаў было невыносна, бы нябожчык у

хаце ляжаў, здавалася, што гэта самі яны нябожчыкі, адпачываюць ужо па тым свеце. Уздымала з цёплых і мяккіх ложкаў нешта невядомае ім самім, рукі паднімалі, прасілі, каб іх хоць зашчамілі куды, задзелле хоць якое далі. Баба Ганна хацела ўжо зноў ісці, на ферму, прасіцца ў даяркі, але Цімох не пусціў яе:

— Унё, што прыдумала, альбо то на розных работах горш. Розная работа не сцягваецца ж так.

— Не сцягваецца вам, мужыкам. Нарадная ля Цупрыкавай карчмы. Цупрык адчыняе сваю карчму, і вы па парад. Канечне, вам не сцягненца.

— Нам не сцягненца,— пакрыўдзіўся нават Цімох на сваю бабу і адпомсціў ёй.— Толькі калі ў даяркі табе зноў, дык у хлеве ў нас пуста, сена няма.

— У нас у хлеве няма, а ў калгасным ёсць, нарабілі.

— Рабілі сена заўсёды ў калгасе, толькі ты, баба, забылася, як сваё посцілкамі калгасным каровам цягала.

— Цягала,— тужліва пагадзілася баба Ганна,— а больш не пацягну, няма чаго цягаць.

— Дык вось і сядзі на печы.

Сядзелі абое і папускацца нават пачалі ўжо, каб не так маркотна было, пачалі нават ката нанач у хату пускаць, хаця і папікалі сябе, гаварылі кожны раз: то не кот, што паперад хазяіна ў хату бяжыць. Але што зробіш, шмат чаго змянялася, свет перайначваўся, трэба было перайначвацца і ім. Жыццё іх палягчэла, і яны прыстасоўваліся да яго, не ведаючы, як выскачыць з яго, чым абцяжарыць, і абцяжарвалі, запаўнялі драбязой і глупствам, з чаго раней першыя кепікі пачалі б строіць. Баба Ганна, як і папраўдзе з глузду з'ехала ад тых кніжак, пачала сама нешта запісваць у старыя спыткі дачок, што былі не дарэшты яшчэ спісаны. Спыткі гэтая были складзены ў куце, і іх ніколі не выкідвалі. Папера і газеты, як, прынамсі, і ўсё іншае, што трапіла ў іх хату, захоўвалася ў ёй ужо свята і вечна, так вось і гэтая спытка. Аднойчы Цімох зазірнуў у адзін з іх: што там драпае, як кура лапаю, яго баба. Зазірнуў і прачытаў: «Сёдні серада. Ідзе снег». «Пайшла восьмая нядзеля ад ражджаства. Павінны прыляцець буські. Скучыла без буськаў. Гуска знесла першую яйка. Села на старое месца. Гусак ждаў і сцярог». «Восем нядзель роўна ад ражджаства. Буськаў няма. Но то і не прыляціць у етым годзе. Дзе сяліцца ім, бедным...» Махахей уздыхнуў над крывымі, але старанна выведзенымі літаркамі: пражыў век з бабай, а ведаць яе не ведае. Хто б гэта здагадаўся прыдумаць, што яна чакае тых буськаў, свет прахам ідзе, мароз лютуе на дварэ, а ёй буслы паўме. И яму

самому захацелася нечым дагадзіць і жонцы, і буслам. Тады ён і прыдумаў выстаўляць нанач у сенцы вядро з вадою. Калі не замерзне талі, у сенцах, вада, значыць, адліга і можна выходзіць глядзець буслоў. Але вада кожны ранак замярзала, да сённяшняга дня. Сёння ўпершыню вада ў вядры не схапілася лёдам. Ён адчыніў сенцы, неба замазана хмарамі, але неяк па-вясноваму сіне-святочнымі. Вось і рашыў ён выправіцца парыбачыць, паглядзець, ці не з'явіліся ўжо на Балоні, у дуброве альбо Храпчыне буслы. Узяў у каморы бутэльку, дастаў з печы чыгунок, у якім адтоплівала баба Ганна кіслае малако, пачаў зліваць з чыгунка ў бутэльку сырватку і не прыкмеціў, што бяжыць яна не ў пляшку, а ў паганае вядро: горка яму было— не сваё малако, не свая сырватка. Ненене давала ім малако, як ні цяжка ёй было, а яна ўсё яшчэ трымала карову, двух бычкоў здала калгасу за сена.

— Куды іллеш, куды іллеш, — забуркацела, падхапілася з ложка баба Ганна. Махахей адразу і не ўцяміў, чаго гэта яна, потым ужо цюкнула: што гэта ён як не хадзяін у сваёй хаце, над паганым вядром сырватку ў пляшку налівае. А баба Ганна ўсхадзілася не на жарт:

— Як яны, што меліяратар, пачаў, што Мацвей Роўда. Я кожную крошку кабану, а ён на вецер.

— Дзве кроплі ўсяго не туды і пабегла,— збянтэжана пачаў апраўдвацца Махахей, разумеочы, што нечага яму тут апраўдвацца. Сапраўды як той меліяратар — і сваё сваім не лічыць. Тыя ні аб чым не дбаюць, чужое ўсё ім.

І бачком, бачком пасунуўся моўчкі з хаты, каб не выйшла яшчэ большай спрэчкі, каб спакойна і з ціхамірнай душой лавіць тую рыбу, хаця і не надта верылася яму ў тую рыбу, хаця і лічыў ён зімнюю рыбалку так, забаўкай, і не толькі забаўкай, а і нечым не зусім дазволеным: як ёсьць звер, што па сваёй прыродзе павінен узімку спаць, так павінна ўзімку адпачываць ад чалавека і рыба. І не варта яе дражніць. Княжборцы ніколі зімой яе не дражнілі. Зрэдку хто з іх ставіў на рэчцы ў такі час жакі, больш ішлі на азёры, на адрэзаныя ад праточнай вады старыцы. І промысел там быў на карысць не толькі чалавеку, але і возеру, рыбе, што жыла ў ім. Высякалі лёд, ставілі ў азёрах рэштаты, плеценыя з лазы. На свежае паветра лезлі ўюны, траплялі і ракі, плоткі, шчупачкі, падлешчыкі, але больш за ўсё — ўюны, нашывалася іх іншы раз як панесці вядро, а то і два. Ракаў выкідвалі адразу, грэбавалі імі ў Княжборы, лічылі паганымі, а ўюноў сушылі ў печы і па нечы, набівалі мяхі і торбы, каму колькі трэба. Ставілі і вешалі гэтых мяхі і торбы ў каморах і расцягвалі па жменыцы па кішэнях за зімку, вясну, лета. Хрумкалі імі, як гарбузікі лускалі.

Летам, калі не ставала мяса, варылі суп і юшку. Не сказаць каб вельмі ўжо княжборцы ўшаноўвалі гэтых ўюноў, не лічылі іх пі рыбай, ні мясам, бо хапала і сапраўднай рыбы, было і мяса. А ва ўюнах бачылася аднавяскойцам Махахея таксама нешта трохі і брыдкае, вужынае. І ўюны, бы адчуваючы такую правіну за сабою, хаця і не зводзіліся з княжборскіх балот, было іх там процьма, але, акрамя як зімой, на вочы чалавеку і на яго рыбалоўня прылады не траплялі. А цяпер ужо гады тры, пачалася меліярацыя, і зусім зніклі. Спачатку пайшлі, пашыліся ў зямлю, у гразь, папляміўшы гэтую гразь кропкамі свайго сыходу. Хлапчукі капалі іх лапатамі, выцягвалі з гразі і рукамі, зводзячы пальцы ў замок, каб не выкруціцца ўюну, узяць яго мёртва, і, што насспелі, што можна было, выхаплі з гразі. А потым гразь гэтая акамянела, і ўюны ці то згінулі разам з ёю, ці то пратачыліся ў падземныя азёры і воды, калі яны яшчэ меліся ў Княжборы, не перасохлі. І, хочаш не хочаш, вымушаны быў Махахей пераходзіць з рэшатаў на дрыгалку — рыбачыць блясёнкай. Не сказаць каб вельмі ўлоўная прылада, ды і часу, цярплівасці на яе запасіцца трэба было, але работа, гаспадарка цяпер ужо не трymалі і не пынілі яго так, як раней. Можна было дазволіць сабе і пазабаўляцца. Ён выходзіў на гэтую забаўку некалькі разоў да гэтага дня, але ўсё не ў час. То быў маладзік, і рыба стайвалася, то наадварот — поўня, ну і, канечне, рыба разбягалася. А апошнім разам, калі, здаецца, усё павінна было спрыяць рыбалцы — і месяц, і надвор'е, і шчупак павінен быў «памяняць зубы», — не пашанцавала зноў: трапіў па так званую п'етру. Што гэта такое, ведаў толькі адзін Махахей ды сёй-той яшчэ з рыбакоў Княжбора. Калі рыба зімою не бярэцца, значыць, настала п'етра: вада пасля марозу ўпала, адышла ад лёду, паміж лёдам і вадою ўтварылася паветраная падушка, і хутчэй можна злаўчыцца і ўкусіць сябе за локаць, чым спаймаць якую б то ні было рыбіну. І перад новым сваім паходам Махахей доўга чакаў, калі месяц паверненца і стане, як яму належыць, і ўстаіцца падвор'е, калі знікне гэтая п'етра. І дачакаўся, калі пайшло ўжо на вясну, надвор'е стаяла мяккае і роўнае, выграбся з хаты яшчэ ў прыщемках і адразу — да адзінага ацалелага каля Княжбора азярца — да Вясковага. Да святла ўздоўж і ўпоперак пацюкаў гэтае Вясковае сякеркаю, але каб што дзыбунула, так і не дачакаўся, ні адзінага акунёвага ўдару, хаця махаў той дрыгалкай, дрыгаўся сам, як штунда-трасун, упрэў ад той работы. Хацеў ужо на ўсё плонуць і шыбаваць дамоў, але заела: не можа такога быць, каб ён, ды ў сваёй вадзе, ды не спаймаў ані жабы, ані рыбіны.

Махахей, ахаланаючы, уладкаваўся на паваленай, умерзлай у

лёд асіне, прыгадаў, дзе можна пэўна спадзявацца, што нешта зловіцца. Мясціны ўсе, усе яміны, віры, завоіны ён ведаў напералік, але цяпер успамінаў аб іх, як успамінаюць нябожчыкаў. Абрамчукову яміну на рэчцы абрэзалі, калі спрамлялі рэчку, абрэзалі і па векі вечныя засыпалі той яміне вочы, тое ж было і з вірам каля бабскага пляжа. Сёння не было ўжо знаку і ад самога пляжа. Віры каля Свілёва перасохлі, дзе раней была круча, завоіна, цяпер... дуля там з макам. И выходзіла па тое, што рэчка яго цяпер ужо не рэчка, яму не рэчка. Но хто яшчэ і назаве яе рэчкай, але, пэўна, гэта будзе толькі той, хто народзіцца пасля яго, хто не бачыў і не ведаў, што такое сапраўдная рэчка, у яго язык не павернецца, каб абразіць сваю памяць і памяць рэчкі. I, такім чынам, у прыбытку заставалася тая ж самая дуля, да самага Храпчына, да вялікай ракі, на якую сёння ў Роўды не стае яшчэ моцы, няма чаго і рабіць, не варта і размотвацца. I Махахей, усё яшчэ распалены, скінуў шапку, бы не яго рэчка і не яго Вясковае возера, не яго зямля былі перад ім, а стаяла труна і ён развітваўся з тым, хто ляжаў у гэтай труне. Наскочыў вецер, раскідаў і высушыў яго сівия і рэдзенъкія ўжо валасы, студзіў, сіверыў галаву і лоб, але ён нібы не адчуваў холаду, не баяўся прастыць. Не паднімаючы галавы, падняўся з асіны і, не выбіраючы дарогі, пабрыў спачатку Вясковым, потым рэчкаю да Храпчына. Шыбаваў Свілёвам і Балонню, праз сваю дуброву, нятульную і зябкую без падтрымкі іншых дрэў і кустоў, ішоў, паглыбіўшыся ў сябе, бы на самай справе развітваўся з усім, што бачыў, з кожным дрэвам, кожнай купінай і кожнай лагчынкай. I, развітваючыся, непрыкметна раставаў і саграваўся, таму што паступова набываў іншы зрок. I паўставала перад ім не толькі тое, што было тут цяпер, але і тое, што было раней, і такім, як гэтае былое запала некалі. ў душу, легла на душу. Дзівіўся, жахаўся з сваёй памяці, разумей: нішто з таго былога незваротнае, і шкадаваў, але не сябе, не мінулае, што праастала перад ім дубняком, клубілася стагамі сена, што беглі ўдалячынъ, і пад зямлю бруілася крыніцамі, шкадаваў і не гэтую невядомую яму зямлю, якую і хацеў, але не здольны пазнаць і прыніць, лічыць сваёй, а ўсё таго ж пабочнага, чужога, які сёння мо яшчэ і не нарадзіўся, але які абавязкова народзіцца, і прыйдзе, і з'явіцца. I што ж ён убачыць, як і на якой мове загаворыць з ім, з Махахеем, ужо мёртвым, ці зразумеюць яны адзін аднаго, паляшук палешука, ці не перавернецца ён у трупе, ці не выцягнуць яго з труны і не развеюць прах яго па ветры. Ці прызнае той, невядомы сёння яшчэ свету, гэтую зямлю, ці палічыць яе сваёй, ці зразумее, чаму яго дзяды і прадзеды і ён, Махахей, на краі жыцця, на краі сваёй магілы прыматаюць усё — як ёсць; і як будзе — таксама

ўсё прымаюць, таму што ён і іншыя ведаюць і бачылі не толькі, як ёсць і як будзе, але і як было. Бачылі і адстайваюць гэтае як было. Сённяшняе, цяперашняе як ёсць замешана, учынена на яго поце і крыві, ён чуе і адчувае гэтыя свае пот і кроў. А ці будзе адчуваць той, што ідзе за ім, калі ён, Махахей, і следу, і знаку ад гэтага следу яму не пакінуў, калі вакол толькі палі і налі — і на гэтых палах і вакол іх усё толькі для патрэбы, для жывата. Ці не заные, ці не занудзіцца душа ў таго, які яшчэ не радзіўся, ці не паўстане ён, хаця яго яшчэ, зразумела, няма, але душа яму ўжо створана і створана, складзена, злеплена сёння і з таго, што ёсць сёння, чым жыве гэтае сёння і чым жывуць ён сам, Махахей, і баба яго Ганна. І не з хлеба яна і булак, не з гарэлкі і віна, не з прысмакаў і ласункаў адных, а і з самога Палесся трохі, з лясоў і балот яго, з рэчак і ручаяў, з вады — з дрымучасці і глухамані складвалася і нараджалася яна, ажыла, увайшла ў чалавека і разам з ім пайшла па белым свеце і прыняла яго, прызнала, бо няма нічога — няма і душы, абсечаны карані — засохла і дрэва. І тады, каб неяк выратавацца, падоўжыць не жыццё, а паміранне, застаецца адно: ні па што не зважаючы і не азираючыся, ні чужых, ні сваіх не прызнаючы, маючы адну толькі думку, адно жаданне: чаго б тое пі каштавала, ды толькі выжыць — грабці і грабці ўсё пад сябе, бо на ўсіх усё роўна ж не хопіць. Вось і ён ужо шыбуе па чужога, па ёршыка, які яму не належыць. Ёршык той, канечне, не крадзёж, дробязь гэта, пусцяковіна, але ж не яго дробязь, не яго пусцяковіна, яго ёрш плаваў, гуляў пад яго ж хатай і быў сто год не патрэбны яму. Не патрэбны да той пары, пакуль не стала гэтага ёршыка смаркатага, пакуль не звёў ён яго. Як толькі звёў — спатрэбіўся. За шэсць кіламетраў бяжыць ён на яго і галосіць: вяніся, вяніся, ніколі не абражу цябе, не назаву смаркатым, не выкіну на сонца, на пясок паміраць на беразе, патрэбны ты мне — неабходны, хаця карысці ад цябе анікай: хвост ды калючкі. Але, акрамя хваста і калючак, ёсць у гэтай нікчэмнай рыбіне нешта і іншае, што Махахею цяжка і вызначыць, як радня яму той ёршык, бліzkая ці далёкая, бы некалі таварышавалі яны і сябравалі, толькі нечакана скончылася гэтае таварыства і сяброўства. І як толькі скончылася, пачалі яны слаць адзін аднаму праклёны і клялі адзін аднаго мо за падобнасць, бо абое рабое: калочыя, яршыстыя, непрыкаянныя ў вадзе і па зямлі, не патрэбныя адзін аднаму. А цяпер Махахей адчуў, што гэта зусім не так, што не могуць яны адзін без аднаго, як баба без мужыка, а мужык без бабы. Адчуў сваю падобнасць і еднасць з гэтым ёршыкам, і адразу ж знямеў вялікі палец па правай, рабочай руцэ, адымашца пачаў палец, бы пакідаў ён руку, сыходзіў у прочкі ад яе. І Махахей

успомніў, што менавіта гэты палец укалоў некалі ёршык, даўно, калі далонь яго яшчэ не мела такіх мазалёў, такой брані, і боль быў тады не цягучы і нямы, як зараз, а колкі, востры. Ён успомніў і самога ёршыка, які ўчыніў такі боль, малюпасенькага і сапраўды бясконца смарката, дакладная копія самога яго, даўняя копія партрэта, які даўно ўжо сцёрся і аднаўленню не паддаецца, хача мо ва ўнуках, ва ўнуках... Ёршык той быў хоць і малюпасенькі, смаркаты, але ж і надта ваяўнічы і рашучы, выхапліўся з вады, такі задзірысты, на ўвесь свет растапырыў калючкі...

Вясной, у час паводкі, было гэта. Вада перла яшчэ з усіх бакоў, але ўжо ішла на спад. На раку нечага было і выходзіць, ён сядзеў з вудаю на востраве каля возера, пад дубам. Ні возера, ні дуба таго ўжо няма, але ёсць Аркадзь Барздыка, які таксама быў тады з ім. Быў яшчэ Антон Роўда, нябожчык ужо. Брат яго Васіль, таксама нябожчык... Палаўіна вёскі нябожчыкі — усіх прыбрала вайна. А тады яны былі жывыя і не здагадваліся, што па іх долю выпадзе вайна, што на іх жыццё ўжо адліваюць кулью. Рыбалі сабе ў ахвотку, палілі агонь пад дубам, пражылі сала на дубцах. И такое сонца было! И не на небе, а ў вецці дуба, і цішыня, цішыня, чутно, як сыходзіць вада, калыша і шапоча ў затоцы капаплянікам. Вуда ў Махахея бацькава, з конскага воласу ў шэсць столак сплещеная, ды так, што аніводнага вузельчыка. А вось, халера, не клявала і на бацькаву вуду. Ён пакінуў яе, забавіўся з салам, Антон Роўда загукаў:

— Дзыбае, дзыбае нехта, Цімох, вуду тваю.

— Хлопцы, лешч, нішкні,— шэптам выціснуў ён з сябе, замёр, сочачы за паплавам.— Там у мяне такі чарвяк, такі чарвяк, што драбяза і не падыдзе, збаіцца...

— Чарвяк і сапраўды быў вялізны, выпаўзень — расавік. И нехта, далібог, як лешч, смактаў гэтага выпаўзня: наплаў то ледзь-ледзь прытапляўся, то цалкам вынырваў з вады, клаўся набок і адплываў крышку ўбок. Паўвёскі хлапчукоў, аднагодкаў Махахея, будучых нябожчыкаў, стаяла за яго плячыма, нецярпіва сукала нагамі. Раілі хорам і падсякаць, і не спяшацца. Ён падсек, выцягнуў свайго расавіка некранутым. Закінуў зноў, праклінаючы парадчыкаў: а раптам ды не падыдзе больш лешч, напалахаў ён яго. Але клявала зноў і зноў асцярожна, памяркоўна, як клюе толькі добрая, ладная рыбіна. И ўсе паверылі ўжо ў добрую рыбіну. И Цімафей папяўся, чакаючы небывалага супраціўлення рыбіны, і падсек зноў. Супраціўлення не адчуў, ён шморгнуў леску так, што яна ўзвілася ў неба і заблыталася ў дубовым голі, а па кручку біўся ёршык, у два разы меншы за чарвяка, дзе такі толькі вырас, з якога галоднага

краю прыбег толькі сюды такі аглаед. І якім агуашальным рогатам сустрэлі яго бераг, дуб і сонца ў яго вецці.

— Лешч, лешч, ой, трымайце мяне, утаплюся...

Махахею чырвона зрабілася ўваччу, ён кінуўся, бы пайшоў урукапашную на таго ярша, садраў яго з кручка і хацеў ужо жахнуць на пясок і таптаць, таптаць яго нагамі, але адчуў раптам пякучы боль у пальцы. Раззлаваўся па ярша і, здзівіўся, колькі болю можа таіць у сабе гэты ёрш, гэтае нішто, дзе ён толькі хаваецца ў ім, дзе, калі ён адчуваў боль увесе той дзень, і сёння, калі мінула амаль што паўстагоддзя, не адышоў ён. Вось дык дробязь, вось дык пусцяковіна, смаркаты ёрш, нямее, адымаецца палец на правай, рабочай руцэ.

Яны ж, хлопчыкі, тады, паўстагоддзя назад, нядобра, брыдка абышліся з тым яршом, утапталі, умяслі яго ў пясок, замучылі, засыпалі ў пяску, распнулі, як Хрыста, па пяску, шалеючы ад радасці і захаплення, адмаўляючыся прызнаць у ім жывога і мёртвага, бачачы адну толькі прыкрую нікчэмнасць і недарэчнасць, адыходы жыцця і вады. Але ў гэтym смецці існага, мабыць, ёсць яшчэ і памяць. І яшчэ нешта, акрамя памяці, параднёны гэты ёрш-пусцяковіна з ім, не з ім асабіста, а з тым, хто над ім, хто нябачны ў ім і не зусім мо зразумелы яму, пад чалавечым у ім, у Махахею. Махахей дапускаў у сабе прысутнасць некага іншага. І гэты іншы ўсё жыццё быў у ім: вока нейкае, што ўсё бачыла і судзіла яго, ці чалавек нейкі, што жыў даўным-даўно і даўно памёр, але ўваскрэс потым у яго, Махахея, зямной абалонцы, у яго плоці і крыві, а мо і той чалавек, які нават не нарадзіўся яшчэ, што толькі прадчуваў яшчэ сваё будучае параджэнне, і ў гэтym сваім далёкім прадчуванні ён ушаноўваў і aberagaў сябе і яго, Махахея, як свайго прабацьку і як сваё будучае дзіця ад усяго, што здавалася яму недастойным і брыдкім, чаго ён саромеўся б, ад чаго было б сорамна і Махахею. Гэтае вока, што ўсё бачыла, ці чалавек судзілі Махахея, яго жыццё, яго ўчынкі і нават думкі, не дазвалялі яму схітрыкаваць там, дзе можна і дазволена было хітрыкаваць у будзённым, звычайнym жыцці, не дазвалялі яму, Махахею, заступіць за тулю рысу, па-за якой ён ужо быў не самім сабою, не Махахеем-княжборцам і палешуком, а нейкім іншым, пабочным і непатрэбным ні Княжбуру і яго людзям, ні сваім нават дзецям. Гэты чалавек увайшоў у Махахея яшчэ ў дзяцінстве, і не заўсёды ладзіў з ім Махахей. Выпадалі між імі і крыўды, і спрэчкі, здаралася, што іншы раз той пакідаў яго, ненадоўга, але пакідаў. У вайну было, у роднай вёсцы. Але пра тое не ведае ніхто, нават яго баба Ганна не ведае. Не варочаецца ў яго расказваць пра гэта язык. Спрабаваў расказаць дзіцяці, сіраце, як рос некалі і сам, Мацвею

Роўду, ды нехта ўсё ж парай спыніцца. Не дзіцячая то была гаворка, не для Мацвея Роўды, тым больш такога, якім ён зрабіўся сёння. Гэта тады, пасля вайны, Мацвей пачынаў сваё жыццё, як пачынаў яго некалі і ён, падпаскам. Мо гэта і вымусіла яго распачаць тую гаворку, але нехта абярог тады яго. Той, іншы ў ім, і паспрыяў яму: не ўсё і не ўсім жа трэба ведаць пра цябе... У палон здаўся, трапіў ён, Махахей, да немцаў. Сам руکі падымалаў. Пад аўтаматам, праўда, але падняў. Падняў угару рукі, ведаючы, што робіць, і таму да скону, пэўна, ужо наканавана яму памятаць пра тое і пакутаваць. Сядзеў ён, хаваўся ў жыце каля Княжбора, калі першыя немцы наскочылі ў вёску і заблі того бусла, аб якім на Палессі складзена паданне. Упаў бусел, устаў з жытама Махахей. А перад ім стаіць ужо немец, аўтамат ад сваіх грудзей у грудзі яму скіраваў. І вось-вось, здаецца, выскачыць адтуль чорцік і скончыцца гэтым чорцікам яго, Махахея, жыццё. Ведае аб гэтым немец, ведае аб гэтым Махахею, і чорцік ведае, пасміхаецца з чорненькой дзірачкі аўтамата. І немец усміхаецца: ком-ком, зольдат. А Махахей апрануты ў світку сялянскую, а абмоткі і галіфэ па ім — вайсковыя. І не ведае яшчэ, ці то жывы ён, ці то ўжо не, ён толькі што ўпароўся ў гэтае жытам, прыдзіггаў сюды з бою, семдзесят, лічы, кіламетраў, як урэзалі ў першым жа бай немцы, дык хто толькі куды, ён да саме хаты апамятацца не мог. Але з таго бою ён бег, амаль што не ведаючы, куды і ад каго бяжыць, усе бягуць, ну дык і ён не дурны адставаць. А тут перад ім быў ужо бачны вораг. Тут ужо на ўсіх не зваліш і не спішаш. І стаялі яны адзін перад адным, твар у твар. І твар чужы, нямецкі, не ўдаваў Махахею ні на чужы, ні на нямецкі, па свайго, вясковага, быў падобны той яго немец, па Аркадзя Барздыку, толькі з твару, здавалася, быў ён больш лагодны, больш памяркоўны і дагледжаны, чым Аркадзь Барздыка. І задаволены такі, такі задаволены. Гэта ён радуецца, што ўзяў мяне ў палон, здагадаўся Махахей і зазлаваў: Аркадзя Барздыку ён кідаў цераз сябе, клаў на абедзве лапаткі, і ў валейбол гуляў лепш за яго, біў, што з гарматы, і справа, і злева.

Невядома чаму, навошта згадаў ён пра той валейбол, мо таму, што перад Вайной усе ў вёсцы захапіліся ім. Гулялі паміж сабой, гулялі з пагранічнікамі. Прыйходзілі вечарам, ледзь ногі цягнулі, а беглі да пляцоўкі, як сёння да магазіна шыбууюць. Але немец не вельмі быў схільны, каб доўга ён думаў пра гэты свой валейбол. Аўтамат яго быў напагатове і злосны, куды больш злосны за гаспадара. Уладарна здрыгануўся ствол яго, хіснуўся з боку ў бок і зверху ўніз, крыжык як бы ў паветры намаляваў. І Махахей зразумеў, што гэта сапраўды крыж, магіла. І, паволі, сам дзівячыся з сябе — што ж гэта ён

робіць,— паднімае руکі. Рукі падымаліся самі, хоць і не спрактыкаваныя яшчэ, хоць і не здагадваліся яшчэ, чаму гэта і навошта яны падымаюцца. Жыць хацелі рукі, хаця ён сам і адмаўляўся жыць — паланілі ж яго, забіралі з ганьбаю ў палон пад прызбаю, лічы, роднае хаты. Не прывядзі гасподзь, выскачыць яшчэ хто і ўбачыць гэта. І той ваенком, што адпраўляў яго на фронт, убачыць. Ён жа паверыў яму, абраў яго сярод іншых у вёсцы, абраў, нягледзячы па тое, што цётка нейкая яго за мяжою апынулася. Цётка, пра якую ён ні сном, ні духам, ён яшчэ не нарадзіўся, калі яна пайшла замуж у суседнюю вёску. А вёска тая апасля ўжо адышла да Польшчы. Ён не ведаў аб гэтым, а іншыя ведалі. Прывізвалі і ў ваенным білеце адзначылі: «падітъчна ненадзейны». І цяпер ён як бы спраўджваў ту ю адзнаку. І порсценька, хуценька шукаў у памяці, як абліціць сябе. Знайшоў, апраўдаўся: на мне ж світка, а калі світка, значыцца, адпусцяць, паглядзіць во зараз ды і адпусціць. Вінтоўка ж мая ў хаце прыхавана, аніякіх жа пры мне дакументаў няма. Смертнік адзіны, дык ён жа ў патайной кішэніцы, немец яго не знайдзе, не. Які ж я малайчына, думаў ён сам пра сябе, што заскочыць паспеў у хату, і добра, што хата пустая была, і вінтоўку паспеў схаваць і нацягнуць паверх гімнасцёркі світку. Світка і выратуе... І рукі яго ўжо былі ўзняты над галавой, вольныя і расслабленыя, толькі галава, шыя нешта касабочыліся, як вязы, пакрывіліся. І ў немца таксама, калі Махахей падняў ужо рукі, шыя скасабочылася, ён ляпнуў Махахея для прыліку, адвёўшы ўбок вочы, па кішэнях, па грудзях, пагнаў перад сабою ад вёскі, ад хат на дарогу, чаму Махахей надта ўжо ж быў рады: не цяпер, дык пасля адпусціць, галоўнае, ніхто яго сораму і ганьбы не бачыць.

Верый, усё ўпарадкуеца само па сабе, па закону. І толькі раніцай гэтай веры настаў капец, калі да яго дабавілася яшчэ каля дзесяці нашых салдат і ўсіх іх строга пералічылі і прыставілі вартавых. Толькі тады ён пачаў думачь, як бы гэта ногі ў рукі ды і лататы адсюль, зразумеў урэшце, што гэта адбылося з ім. І ўцёк на трэці дзень. У прыбіральні распрануўся, утапіў абмоткі і галіфэ, застаўся ў споднім, што мала чым рознілася ад сялянскага адзення, прыбіўся да калоны вяскойцаў, што гналі немцы на рамонт дарогі. У калоне той, праўда, таксама ўсе былі па ўліку, ён наламаў той улік, бо лішні быў. І знайшоўся паршывец, што, аж упадаў, хацеў выслужыцца немцам, хацеў выкрыць, выдаць яго немцам: не наш ён, не наш, салдат ён. Махахей ужо быў гатовы і да смерці, але яна абмінула яго. Немцам, пэўна, вельмі пільна была неабходна тая дарога, і раніцай яны не сталі разбірацца, хто ды чаму сярод тых, што

будуць рамантаваць дарогу, лішні, а вечарам ён ужо быў далёка, ішоў на ўсход, і двойчы яшчэ трапляў у палон. Першы раз уцёк, другі — нейкая баба выкупіла яго ў немцаў за кабанчыка. Ад той бабы таксама ўцёк. А ў Смаленску... Але пра гэта Махахей не хоча ўспамінаць. Той, другі ў ім, што як бы робіць пры ім пракурорам, мо сам Жалезны Чалавек, а Махахей, калі б сказаў яму хто, што Жалезны Чалавек жыве ў ім, павертыў бы, дык вось той пракурор дараваў яму ганьбу, не вельмі скора, але ўсё ж забыў, што ён некалі падпяў перад немцам рукі. А сам ён, Махахей, ніколі нікога не судзіў: будзь сам добры другім і другія будуць добрымі табе. Гэта ён засвоў ѹшчэ ад бацькі. Не расстралялі яго, і добранька, і ладна, і за тое дзякуюй. А расстраляць жа маглі, і нават вельмі проста ў той неразбярысе і блытаніне, што тварылася тады пад Смаленскам, усё было проста: і памерці, і выжыць. Ён выжыў. Больш того, пад Смаленскам з'явіўся зноў той, другі, што пакінуў яго ў роднай вёсцы, калі ён падпяў рукі. Не хочацца сёння Махахею ўспамінаць аб мінульым і цяжкім, але і не можа не ўспамінаць, такі ўжо дзень, позуна, па крузе дарога, а ў адваротны бок кружачца думкі. И не толькі думкі, усё ў адваротны бок. Вось і з рыбалкай гэтай — здзяцінеў зусім: у рэчцы, якой ужо няма, спрабуе спаймаць рыбіну, што таксама ўжо звязлі, пешта рассыпанае ўжо даўно і даўно замеценае, пахаванае ловіць у мінульых гадах па зямлі, якой таксама ўжо няма, інакшаша месца, інакшаша зямля перад ім, жыццё на ёй інакшаша, незнамае. И дзіўна яму і ніякавата, не, не толькі ад гэтага незнамага жыцця, а ад таго, што перажыў ён сваю зямлю, сваю рэчку, сваю рыбіну. Непрыкаяна, хоць і маўчыць ён, сцяўшы зубы, аб гэтай сваёй непрыкаянасці. Маўчыць душа яго. Яна, душа, прауда, прывыкла маўчаць, прывыкла да зацятасці, ніколі не была гаваркою, а калі і гаварыла што, то не зусім тое, што было ў яе на языку, ці толькі вельмі трошкі з таго, што па языку: дурны не здагадаецца, а разумны... Нават баба Ганна не заўсёды ведала, што ў яго на душы, хаця і чула гэтую яго душу, як ён пі душыў яе. Душыў, а яна ўсё роўна пры ім заставалася, не так, як той, другі, незгаворлівы ў ім. Той адразу ж пыхаў і пакідаў яго, і даводзілася яму, Махахею, ужо бегчы з хаты, з сяла, у гэтае ж поле, у гэтую ж сваю дуброву. И сярод дрэў і траў зацятая, агухлая душа пачынала ажываць, пачынала гаворку з тым, незгаворлівым і непрымірымым, даводзіла яму, што вонкава яна, душа, хаця і згаворлівая, усярэдзіне такая ж дакорлівая, пакутная, толькі ніхто не бачыць, як яна кроўю ablіваецца, бо нікому нічога няма да яе, вось і вымушана яна хавацца. Вымушана застайвацца, як і няма яе, хаця сам ён, Махахей, адкрыты, шчыры, увесь навідавоку і... у прыщемку

ўвесь: відзён, каб быць нябачным, адкрыты, каб за сябе ж, за гэтую адкрытасць, шчырасць сваю і схавацца. Слоў жа па свеце шмат, але ж ці кожнае трэба выцягваць па святло. Іншыя ж з гэтых слоў, і такіх вялікае мнства, затым і створаны, каб мог чалавек, душа яго, пайсці ў гэтая словы, як у лес, і, як за лесам, знікнуць у іх. І чым менш мы гаворым, тым менш даводзіцца хавацца душы, тым цэласней будзе яна. Яго палеская, княжборская зямля таксама не з гаваркіх, нямая нават, чужому нямая, таму, хто не народжаны ёю, хто не жыве на ёй, не дае ёй свайго голасу. Чужынец, той можа прыйсці сюды і ціхамірна, і з благім намерам, можа нават здзекавацца і мучыць яе, але наўрад ці выб'е слова, калі сам ён і нікто з яго радні не падаў тут, не адыходзіў назаўсёды ў гэтую зямлю — нікто і не адзавецца яму, нікто не адгукненца. Няма і не можа быць анікай гаворкі, калі ты не даў гэтай зямлі сваёй крыві, не папаіў яе сваім потам, не кінуўшы нічога паперадзе сябе, нічога не знайдзеш і адзаду. Ні Галоскі-галасніцы, ні Жалезнага Чалавека. Дурніцай-трактарам успароць зямлю канавамі, выкарчаваць, прыбраць усё, што на тваё вока здаецца лішнім, не так ужо і цяжка. Невялікі разум трэба мець, каб абязмовіць яе, але вось каб зноў даць мову, язык, навучыць размаўляць нямога — да такога не спадобіцца яшчэ ні адзін з тых, хто жыве на зямлі. І побач з нямым нямее і той, з языком. Што можа сказаць гэтае роўнае поле, па якім ён, Махахей, зараз ідзе, таму, хто стварыў яго, яно ж жыве толькі імгненнне і ведае толькі адно імгненнне — дзень свайго стварэння. Так было, праўда, заўсёды, з імгненнем, з дня стварэння пачыналася ўсё існае і з таго ж дня пабывала сваю радаслоўную, працяг яе. І ў працягу і крылася мужыцкая, сялянская моц, здабытак і шчасце на стагоддзі. А тут, па яго, Махахея, разуменні, у міг стварэння адбываецца і забойства, бо занадта пагрозлівае і незваротнае гэтае стварэнне, у гэтага ж поля адсечана памяць, і стварэнне падобнае на забойства. Не можа быць не падобным, калі, ствараючы адно, нішчыш другое. А па слязах другога ніколі шчасця не здабудзеш. А плача ўжо ўсё вакол. Адплакаўшы ўжо сваё і слязьмі сваімі ні рэчкі, ні возера не аднавіўшы, пайшлі адсюль бабры. Не былі на гэты раз слёзы баброў слязьмі замілавання, хаўтуры спраўлялі яны, хаўтуры па сабе і сваіх хатах. І пайшлі яны, як бежанцы, назаўсёды ўжо прэч адсюль. У прочкі падаліся. Хаўтурамі, сыходам разлічылася з жыццём нават рэчка. Глыбокай ноччу, у цемрадзі, захоўваючы ў тайне свой сыход, пайшлі ад сваіх абмяялельных азёр і старыщ, ад нор, над якімі ўжо не было вады, і ракі, пайшлі парачынаму, маючы ўвесь час перад сваім вокам свае хаты, мо і рачыная сляза хісталася на тым воку, мо яны не першы раз так

пакідаюць свае хаты, таму і хада іх такая рачынай. Грымелі ў цемрадзі, шкраблі цемрадзь панцырамі ракі, упаўзалі з іх княжборскай рапулкі ў раку, асіраці, пэўна, ужо назаўсёды, сваім сыходам Княжбор. Нядобра ім стала ў Княжборы. А нядобра зверу, казюрцы, нядобра і чалавеку, будзе нядобра. Бо ўсё жывое — радня чалавеку. Родным даводзіцца яму, Махахею, і гэтае поле. Там, наперадзе, відно ўжо Воўціна. У тым Воўціне немцы ў вайну жыўцом спалілі сто сорак душ, і хто здагадаецца, хто падумаць можа сярод такой роўнядзі, як гарэлі тыя души, як попелам рассейваліся па зямлі. Хто можа падумаць, што тут, дзе цяпер стаіць ён, Махахей, таксама магілка. Чужая магілка, а за малым богам і яго магла быць. Трыццаць — сорак гадоў ляжаў бы ён ужо тут і парыў зямлю. Але ляжыць другі. І ён стаіць на магілцы таго другога, і нішто не здолнае сёння выдаць ужо гэтай магілкі, толькі ён сам, Махахей, ведае аб гэтым, толькі памяць яго падказвае, што адбылося ўсё прыкладна тут. Ходзячы яшчэ ў падпасках, гнаў ён тут скаціну з пашы дамоў, сустрэў чужога. Сустрэў, кінуўся на заставу, прывёў пагранічнікаў. Разам з пагранічнікамі прыбеглі і княжборцы. Зблісіся з ног, але нікога не знайшлі, следу нават не пабачылі і ўжо на яго, падпаска, началі скоса пазіраць, што ўзняў сяло: маўляў, выдзеліцца захацеў, шпіёна захацеў злавіць. І ён ужо і сам сумняваўся: ці бачыў каго, ці не. Не мог жа чалавек скроль зямлю праваліцца. Адышоўся ў бок ад усіх, да старыцы. І там, каля старыцы, за кустамі пачуў, як цурчыць вада, прыгледзеўся і ўбачыў у вадзе чалавека.

— Сюды, сюды! — закрычаў, — Тут ён!

Прыбег на яго голас сам начальнік заставы, капітан Фурсаў: «Граніца на замку, а ключ у мяне ў кішэні».

Парушальнік знік. Зноў як скроль зямлю праваліўся. Толькі ж што бачыў яго Махахей — і ўжо няма. Спрытныя шпіёны пайшли, сапраўдныя шпіёны.

— У капелюхах сядзіць, там ён, стаіўся і праз чароціну дыхае.

Так яно і было. Прачакалі яны яшчэ хвіліны дзве-тры, капялюх, ліст белых і жоўтых гарлачыкаў, загойдаўся, заварушыўся, чароціна, што тырчала з вады, начала расці. Фурсаў падзёрся скроль кусты да старыцы. За ім пацягнуўся і Махахей. Два стрэлы прагучалі — як адзін, спынілі яго. Нешта цененік, камарыкам піскнула па-над вухам, і чужынец начаў асядаць, завальвацца ў ваду.

— Граніца па замку, а ключ у мяне ў кішэні,— хаваючы пісталет, сказаў Фурсаў.— Дзякую, малайчына.

І ўсё. Чужака тутака ж, каля старыцы, і пахавалі. Час зраўняў з зямлёю яго магілу. А праз нейкі час кіламетры за два адсюль, каля

самай заставы пахавалі і Фурсава — «граніца на замку, а ключ у мяне ў кішэні». Добры быў чалавек, Махахей будзе памятаць яго ўсё жыщё, дзякую яму. З усіх начальнікаў заставы быў начальнік. Пашкадаваў яго бабу Ганну, не аддаў на згубу, накінуй яе Махахею, каб яна стала яму жонкай, параджала яму дачок. А магло стацца, што аніякіх дачок у Махахея з ёю і не нарадзілася б. Ішла яго баба Ганна з другімі княжборскімі дзеўкамі. з лазы тутачкі во, берагам рэчкі. Гаманілі яны паміж сабой, колькі хто сёння зарабіў у калгасе і атрымае за лазу. У калгасе ў той час працадзень важкую паўтары капейкі, столькі ж каштавала і кожная зрэзаная лазіна, якую прымалі нарыхтоўшчыкі, каб вязаць ёю плыты: пятнаццаць рублёў — тысяча лазін. И яго баба не ў пару ўзяла ды сказала Царыцы:

— Нешта ў цябе жывот тоўсты, Маруся.

— А я сёння капусты пад'ела,— незадаволена, але ўсё ж адказала Царыца.

А ад ракі, з процілеглага, чужога берага, мужчынскі голас, здаецца, не варожы, як каялася ўжо крыху потым яго Ганна, як у Княжборы іх той жаўнерчык парадзіўся:

— А з чым капуста ваша, дзяўкі?

Дзяўкі як ішлі, так і паселі ў траву, горача ў ногі стала, і адказаць боязна і маўчаць боязна, ды і гаварыць няма чаго: з чым іх капуста, калі не з капустай толькі. И бабу Ганну як чорт пацягнуў, па яе бяду, за язык:

— А ў полякаў што, да капусты яшчэ і мяса ёсць?

— Ёсць і мяса. А вы што, нішчымную едзіцё?

— Чаму гэта нішчымную? А хоць і нішчымную, але сваю...

Вось і ўсяго, што сказала баба Ганна, а справа завярцелася, хоць у кусты, у лазу ёй бегчы. Толькі куды пабяжыш, пры заставе і пасадзілі яе, замкнулі. И мо адправілі б у горад, але вызваліў ўсё той жа Фурсаў. И пакрычаў яшчэ на нейкае начальства, на таго, хто браў і садзіў яе, хаця потым, як чуў Махахей, супраць яго ж той крык і павярнулі...

Махахей азіраецца: застава ўжо, ужо рэчка вялікая, сапраўдная відаць. Павінна тут быць і магіла Фурсава, а яе няма, ні следу, ні знаку ад яе, як і ад той, чужой магілы. Нібы і не ляжыць у іх зямлі, ніколі не падаў тут начальнік заставы капитан Фурсаў — «граніца па замку, а ключ у мяне ў кішэні». Вясёлы, высокі Фурсаў альбо з Разані, альбо з Яраслаўля прыехаў сюды, каб замкнуць на замок граніцу і з ключом ад гэтай граніцы пайсці ў зямлю, якую сцярог. Пайсці і нічога пасля сябе не пакінуць. И ў гэтую бяспледнасць якраз і не верыцца Махахею. Мацвей Роўда, ён жа княжборскі, а значыцца, не чужы і

яраслаўцу ці разанцу Фурсаву. І Махахей бездапаможна кружыць на месцы, адступае назад, як адступалі ракі, накідаючы Княжбор, вытанцоўвае буслам, што кружыў тут мінулаю вясной, калі прыляцеў з выраю да сваёй буслянкі на старой застаўской бярозе і не знайшоў ні буслянкі, ні бярозы. Ёсьць зараз і ў Махахею нешта адначасова і згублена птушынае, і зняважана рачынае, і хочацца яму, як бабру, пусціць слязу невядома па кім, невядома з-за чаго. І сляза гэтая звярыная, цёплая і мяккая, недзе ўжо коціца ўсярэдзіне, запасіца ў грудзях, але да вачэй не пррабіваецца. Гакі знайшлі выйсце, сышлі, бусел паляцеў, бабры сплылі. Але ён, Махахей, не звер, не птушка і не рак, і ні назад, і ні па небе, і ні па вадзе яму хады няма, не сысці яму з гэтых мясцін. Ніхто і нідзе не чакае яго, нідзе і не здолъны прырасці ён і прыжыцца, хоць і вялікая зямля, але родныя яму, кроўныя на ёй толькі два сажні. І ад гэтых сажняў нікуды няма дарогі. Як і родная зямля, вялікі белы свет, паглядзіш ноччу на неба, зорак там процьма — іншых светаў, іншых зямель, ало ніхто яшчэ не спадобіўся пераскочыць у тыя іншыя землі, хоць і лятаюць людзі па ракетах лепш за птушак і згараюць, як птушкі, на сонцы, але за зямлю, за гэтая два вечныя сажні, за жменьку, а не жменьку, дык пылінку на падэшве, пясчынку астатняга кроку маючи пры сабе з гэтых двух сажняў, без гэтай пылінкі, без гэтай пясчынкі няма і не можа быць чалавека — ні лётчыка, ні касманаўта, ні мужыка. Маленькая, малюпасенская гэтая пясчынка, мо толькі ў мікраскоп і разгледзець яе, але ёсьць жа, кажуць, умельцы, што прымудраюцца кніжку на рысавым зерні запісаць. Так і на той пясчынцы, па самай малюпасенской пылінцы запісаны ўжо ўсё пра зямлю і пра чалавека на ёй. І гэты запіс кожны раз аднаўляеца нанава, варта толькі кінуць зерне ў зямлю. І зямля, і зерне ўжо самі ведаюць, як ім быць, што рабіць і што пачаць. Пачынаеца круг з зерня і пясчынкі, працягваеца коласам і чалавекам, смерцю і адраджэннем: раз нарадзіла маці, то трэба і паміраці, але і жыць жа трэба. І зямля, пясок, на якім ён, Махахей, зараз стаіць, памятаюць і вечна ўжо будуць памятаць Фурсава, хаця самі людзі мо і забудуць пра яго. Забудуць, як толькі адыдуць з жыцця тыя, хто ведаў яго. Але ці можа зямля дараваць людзям забыццё чалавека, якога яна адрадзіла ў коласе, з зерня якога выпекуць потым хлеб. Ці палезе той хлеб у рот, ці не будзе дзерці, ці не стане папярок горла другому чалавеку. У ім, хоць і пратушчаным праз жорны, будзе прысутнічаць памяць таго, каго даўно ўжо няма, таму што яна, памяць гэтая, нікому ўжо асабіста не належыць, а гэта значыць — належыць усім. І ці не закрычыць, не завые смертна нехта, аб'ешыць таго хлеба,

насыціўшыся чужой памяцю, ці не загалосіць Галоскаю-гала́сніцай па нована́роджаным ці не наро́дженым нават яшчэ дзіцяці, а мо́аб'явіцца на свет атручанае дзіця, атручанае злою слязой ня́удзячнасці за таго ж Фурса́ва, мо́ ў ім абудзіцца і тое не зусім добрае, што было ў Фурса́ве, з чым ён здолеў саўладаць нры жыцці, але ці саўладае, калі памрэ. І тады зноў нована́роджаны, і не адзін, а вялікае мноства іх, што ўкусілі ад хлеба забыцця, пойдуць жалезным поступам. Жалезнага Чалавека помсіць нашчадкам тых, хто паквапіўся замахнуцца па безбаронныя магілы. Нішто без ніякага знаку не даецца нікому, ні добрае, ні дрэннае. Плача ж над Княжборам ці то можа ўжо і па Княжборы Галоска-гала́сніца. І ўжо ходзіць па княжборскіх вуліцах Жалезны Чалавек. З'явіліся ў Княжборы ўжо богавы вандрункі — баптысты, штунды ўсякія. Век не ведаў такой заразы іх Княжбор. А гэта, хоць і нядобра так думаць і гаварыць аб людзях, усё ж зараза. Прыстала яна да іх вёскі, збегшы з вёсак, дзе асушэнне пачалося раней, чым у іх Княжборы. Прыціснулі іх там камяніцамі, кінуліся яны па глухіх кутках, дзе пуставалі хаты, пачалі купляць гэтыя хаты. Спачатку Махахей адносіўся памяркоўна да іх: людзі і людзі, а да таго ж і вераць яшчэ нечаму. Чужую веру, хай і няправедную, ён паважаў, бачылася яму заўсёды за гэтым нешта моцнае і трывалае. Але, калі прыгледзеўся, нічога, акрамя ўдаванай ціхамірнасці, за гэтымі баптыстамі ён не знайшоў. На словах яны былі толькі ціхія ды рахманыя, а калі ж тыгчылася нечага сур'ёзна... Андрэй Вырастак, малады і прыгожы хлопец з баптыстаў, што запаланілі вёску, чацвёртай княжборской дзеўцы галаву кружыць: запішашся ў секту — вазьму замуж. Тры дзеўкі ўжо яму паверылі, запісаліся, чарга чацвёртай ужо. Вось табе і вера, і не падмані, і не ўкрадзі. Бугай на прыманцы ў ціхіх веруючых. І людзі з тых вёсак, з якіх з'ехалі баптысты, шчыра радаваліся: «А вы думалі, да вас нешта людскае паехала, хто мяняе, у таго заўсёды хамут гуляе». Праўду казалі, людскага мала да іх прыехала. «Мы падманем, украдзем, мы ў бога і дараванне вымалім». Добры бог, калі яго на што хочаш падгаварыць можна. У яго няма такога бога. Толькі пракурор, калі што не так — адразу за каршэнь. І цяпер ён ужо караў Махахея за тое, што той так кепска думае аб людзях, аб тых жа веруючых і аб тых, што заарапі, зраўнялі з зямлёю магілу капітана Фурса́ва, і нават аб не наро́дженых яшчэ. Нагаворваў: адкуль, маўляў, табе, Цімоху Махахею, ведаць, якім будуць тыя, што з'явицца на свет пасля цябе. Ды, можа, у дзесяць разоў лепшымі будуць за цябе. Ты трymаешся за сваю хатку, соткі, жонку сваю, а яны за ўвесь белы свет будуць так трymацца. Вось дзед Саўка, бацька Аркадзя Барздыкі, калі пачалася

вайна, прыйшлі немцы, залез на сваю печ і не злазіў, пакуль не прыйшлі ў хату партызаны разам з дзедам Дзям'янам і не пабудзілі яго. «Ты чamu, Саўка, не ваёш?» — спытаў яго дзед Дзям'ян. «А няма дзе ваяваць», — адказаў Саўка і павярнуўся на другі бок. Падумаць, дык, здаецца, і праўду сказаў: ні ў хаце, ні па сотках дзеда Саўкі ворага — немца не было. Але ўнук яго, Васька Брытан, пэўна, так ужо не адкажа. А меліяратары, той жа Мацвей Роўда, далі Княжбору зямлю, дадуць яму зямлю, якой ніколі не меў Княжбор, аб якой толькі марылі княжборцы. Расказваюць, калі перабраліся яны сюды з-за рэчкі і пачалі дзяліць з суседнім сялом зямлю, суседзі выставілі такую ўмову: вось наш мужык, вось ваш, пракрычаць апошнія пеўні — пабягучыя яны, і дзе збегуцца, дзе стрэнуцца, там і мяжа між нашай зямлёю будзе пракладзена. Княжборцы не вытрымалі, выпхнулі свайго бегуна яшчэ недзе да першых пеўняў. Апошні ж намерыўся толькі голас падаць, а ён ужо пад хатаю таго бегуна з суседняга сяла. Раззлаваліся суседзі, што парушаны дагавор, і сказалі: прабег ты добра, а цяпер нясі яго назад, і, дакуль данясеш, там і межавацца будзем. А дакуль ён здолеў данесці, калі ўсю ноч бег. Пастанавілі тады суседзі абрэзаць княжборцаў па самыя хаты. Так і зрабілі. І сёння было б так. А цяпер дай бог рук набрацца, каб управіцца з той зямлёю, што будзе ў іх. З усіх чатырох бакоў стаіць голы Княжбор, глядзіць на поле, ужо амаль што яго поле. Якой жа трасцы яшчэ трэба табе, Махахей?

Так угаворваў Махахея той, што быў пад ім. І ўпершыню Махахей не згаджаўся з ім. Атрымоўвалася нешта дзіўнае і незразумелае Махахею, як не сам-насам стаяў ён на магілцы таго, што маўчыцца ужо каля сарака гадоў, гаварыў не самому сабе, а выступаў перад людзьмі на сходзе, і людзі прыглядваліся да яго, і яму трэба было паказаць сябе. І Махахей адчуў сорам, яму здавалася, што Фурсаў, якога ужо не было, які ўжо павекі зліўся з зямлёю, пяском і травамі, ветрам і сонцам, наракае па яго, што ён чакае ад яго па сваёй магіле зусім іншага. І Махахей, адчуваючы, як нібы свінцом наліваюцца ногі, бы нехта трymае яго за ногі, заспяшаўся преч, да рэчкі, дзе можна было адпачыць і падумаць пра што-небудзь іншае, больш прыемнае, увайсці ў цішыню і адзіноту снегу, што зіхацеў і пераліваўся па сонцы, у плынь вады, што пад ільдом не мазоліць вока, у думкі дрэў, што растуць на беразе рэчкі.

Але дрэў, да якіх ён прывык, каля рэчкі не было, стаялі толькі пні, магутныя, як тром чалавекам ахапіць, і ў рост чалавека. «Хто ж сатварыў вас, пні?» — не наважваючыся падысці да іх, прыпрыніўся, замёр нават Махахей каля пакінутага гадоў пяць назад на беразе

буксірчыка, пакінугата таму, што быў ён ужо вельмі стары і нікуды не варты, ці то таму, што абмялела іх княжборская рачулка, па якой ён не здолеў падняцца ўверх і, падобна на тое, не схацеў спускацца ўніз, выходзіць вусцем на вялікую рэчку, застаўся на мелкім, што стала апошнім яго прытулкам. Махахей добра ведаў, што парубкі па беразе рэчак забаронены, апрача так званых санітарных. Але што тут тыя санітары-леспрамгасы маглі ўзяць, тут яны сваё адсанітарылі ужо, спляжылі ўсё, што можна было спляжыць, упісаць у план, вольха ж, якая ў план непрыгодная была, скончылася сама. Засталіся толькі дубы пры самым беразе, вось гэтыя самыя, ад якіх цяпер адны толькі пні, хоць помнікі ўсцягвай на іх і расстаўляй уздоўж берага. У каго ж гэта толькі паднялася рука на гэтыя дубы...

Выходзіла на тое, што ў саміх леснікоў, з-за іх ненажэрнай глоткі сканалі тут дубы. Зразумела цяпер, чаму ён за ўсю зіму ані разу не бачыў цвярозым Сідара Шчура, усё як ні сустрэнэ — п'яны і п'яны, да таго дайшоў, што неяк патрабаваў, каб ён, Махахей, паставіў яму бутэльку. Вёз Махахей дамоў на дровы сухастоіны, вольху, мо нават і пара бярозак была, з брацкіх магілак браў, з поля ўжо, а не лесу, з ляда, што звёў Мацвея Роуда,— браў без разбору, гарэць будзе — і добра. Здалёку, з другой нават дарогі., замахаў яму Сідар Шчур, заварочвай, маўляў, сюды. Махахей не паслухаўся: трэба табе, дык і сам падыдзеш, не вялікі начальнік. І Сідар з цяжкасцю, але ўзбіўся па цаліку да яго, на нагах не трymаўся: «Білет табе трэба выпісаць, Цімох.— Вочы пасалавелі, і падняць ён ужо іх не можа, і морда шызая, што зямля.— Я падыду да цябе, Цімох».— «Дарэмна ногі патраціш, Сідар,— адказаў Махахей.— Не з твойго лесу гэтыя алешикі. Лесу, лічы, у цябе ўжо няма».— «Ёсь,— набычыўся Сідар.— Ёсь ляскнік, павінен быць і лес».— «Пахмяліся, зірні вакол — дзе той лес?»— «А я ўсё роўна ляскнік, і білет табе трэба выпісаць, а не, дык акт складаць будзем»,— вачэй ад зямлі Шчур так і не падняў, так і не зірнуў у твар яму, Махахею. «Складай акт, ававязкова акт»,— сказаў Махахей і панукнуў коніка. Вось па гэтыя «акты» Шчуру, складзенія ў карчме Лявона Цупрыка, і пайшлі тыя дубы, што стаялі тут. Усё пад актам, і ўсе пад актам, на ўсё ёсь адпаведная паперка, толькі няма ўжо нічога, няма дубоў, аголеная зямля, аголенае неба пад галавою.

І Махахей узніяў галаву і паглядзеў на гэтае неба, і яно падалося яму зусім не тым небам, якое ён з дня па дзень прывык бачыць пад сабой. Нечага сёння ўжо не ставала ўтым небе, нешта ўжо было там не на месцы, хаця і сонца было, і месяца агрызак боўтаўся, як боўтаецца ў вадзе надкусаны яблык. Але не адчувалася ў гэтым вясновым сонцы, як гэта было раней, маладой вясенняй моцы і

задзірлівасці, і вісела яно, здаецца, не там, дзе б належала яму зараз вісцець. Махахей успомніў, што і падымалася яно таксама неяк нязвыклі. І на самой речцы ўсё было перайначана, хаця яна, речка, здавалася, была такою ж, як і раней, нічога не змянілася ў яе берагах, у яе старыщах, як і раней, правы бераг — пакаты, левы — стромы, круты. І з круч звешваліся на раку ледашы, капала з гэтых ледашоў светлая вада, і светла, як крык вясновай птушкі, сквірчэў, размякаючы ад гэтай вады, лёд, заклікаючы яго, Махахея, да асцярожнисці: вясна, маўляў, хоць і не трашчу, а ўпушчу. І ён запацюкаў перад сабой сякеркаю, спрабуючы трываласць лёду, правяраючы, ці няма прамоіп. Лёд падымайушчэ паўсюдна; мо ён бы так і краўся, пацокваючы, да самай лазы, да правага пакатага берага. Але тут з левага з'ехаў на речку параконны і парасанны поезд. Незнаёмы Махахею чалавек вёз гэтым поездам з боку яго Княжбора пяць дубкоў, нятоўстых, але добрых ужо, гонкіх і каржакаватых адначасова.

Махахей падзівіўся з такога дзіва і не вытрываў, спытаў:

— Дзе ж гэта ты ўзяў столькі дубоў?

— Дзе ўзяў, там ужо няма,— і задаволена, п'яна рагатнуў: — А ты вось, рыбак, рыбку ловіш.

— А я вось рыбку лаўлю.— У словах гэтага чалавека Махахей пачуў не толькі задавальненне, але і пагарду нейкую, што займаецца ён пустым, бавіць толькі час. І таму ён хоць і не дараваў гэтаму чалавеку крадзяжу дубоў, але асуджаць яго не спішаўся, хаця быў на ўсе сто ўпэўнены: дубы гэтая — крадзеныя, несумленныя, глотачныя, калі і не ў Сідара Шчура, то ў некага іншага, падобнага па яго, за гарэлку купленыя. Мужыку прыперла, ён і купіў, як мог бы купіць і ў дзяржавы. Уласна кажучы, той жа Шчур быў яму дзяржаваю і нават, пэўна, больш, чым толькі дзяржаваю, яна ж паставіла яго адказным за той жа дуб, дуб быў у Шчура і пад Шчурам, такім чынам, здаецца, не меў ужо да дзяржавы ніякіх адносін. І да таго ж чалавеку гэтому было са Шчурам прасцей, ён ведаў, як яму да яго падысці, колькі даць, каб без валакіты выбраць, што яму трэба, і з дапамогаю таго ж Шчура ссекчы, пагрузіць і павезці. Хіба ж дзяржаве было пад сілу такое. Звярніся да яе чалавек па эшалон лесу, таго ж дубу, тут бы яна пайшла насустроч, з запаведніка, але вытрыялівалася б той эшалон, хоць на мясныя калоды для Сібіры, хоць і за Сібір — куды хочаш: для кабінетаў і ідалаў усякіх дубовых, за мяжу. Пра ўсё гэта Махахей водаў добра, таму што сам будаваўся, нахадзіўся, папрасіўся і паслушаўся. І таму ён асудзіў гэтага чалавека не за крадзеныя дубы, а за іншае.

— Як жа ты наважыўся па такой рацэ ехаць? — сказаў ён з папрокам.

— А што, рэчка не дарога?

— Да бога цяпер гэтая дарога.

— Да бога? — Чалавек зноў задаволена рагатнүй і зірнүй спачатку па неба, потым на Махахея.— Гумарыст ты, толькі мне няма калі з табою жарты жартаваць.

— А ўтапіцца не баішся?

— Утаплюся, тады і баяцца буду, а пакуль жывы — баяцца няма часу.— І ён яшчэ раз зірнүй на Махахея, але цяпер ужо без смеху, як бы просячы прабачэння. І Махахей зазірнүй яму ў очы і ўбачыў там, як пражыў чалавек сёння раніцу, натугу, з якой ён варочаў гэтых дубы, пакору і паддобрыванне да лесніка, як ён піў з тым лесніком самагонку, страх і нецярпенне ўбачыў і пашкадаваў яго. І той як адчуў гэтую яго шкадобу і спачуванне:

— Ты не бойся, не бойся за мяне, мы — яршы — народ жывучы. Мы на гэтай рэчцы кожны год ездзім, пакуль хто-небудзь ды не ўтапіцца.

— Усё-такі топіцесь?

— Топімся.

— І ездзіце?

— І ездзім...

— А чаму яршы?

— А мянушка ў мяне такая. І вёска паша Яршамі завецца.

— Ведаю, чуў,— сказаў Махахей,— Гэта ў вашай вёсцы, кажуць, мужык мерына пакусаў.

— Брэшуць,— сказаў чалавек.— Ох, і хлусяць жа людзі, не мерына, а кабылу. Вунь жывы сведка, не дасць няпраўду сказаць,— І субяседнік Махахея тыцнүй пугаўём у сцягно коніку. Але Махахей зірнүй не на коніка, а на чалавека.

— Ну што ты на мяне вылупіўся,— і не падумаў адмаўляцца ён.— Я той самы перад табою і ёсць, што кабылку пакусаў.

— Як жа ты яе?

— Проста, за губу,— і, бачачы, што гэтай простасці мала, Махахею хочацца падрабязнасцей, пачаў расказваць падрабязна і здалёку, як яму было трэба ехаць па сена, кабылку далі на паўдня, а яна ужо адрабіла сваё ноччу, коням жа таксама калі-нікалі адпачыць трэба. І ў аглоблі яна аніяк, ні за якія грошы. Ён і біў, і хваста круціў, і пад хвост ужо хацеў калючку ставіць, ды не трапіла пад руку. Запаліў пад ёю жмак саломы, салома гарыць, поўсць па кабылцы ужо трашчыць, скура ніжацца, а яна як укопаная, во натурыстая, во дзе

прынцыпы.

— Ведае, што звыш нормы прымушаюць рабіць, уперлася, хоць праўленне склікай, ну і мы, ярши, народ калочы, востры. Саломы той жмак, што запаліў, пад хвост ёй, брыкаецца, храпай круціць. Тут і я ўжо ашалей. Ах ты, воўчае мяса, думаю, у мяне ж работа стаіць, хто ж яе за мяне спраўляць будзе. Наперад кабыле забег, каб у вочы яе акаянныя зірнуць, галаву дзярэ, тады я злаўчыўся, прысёў, падскочыў, добра так, як хто падкінуў мяне, і за губу ёй і цапнуў. Яна галаву ўніз, губы закапыліла, скаціна, каняка, а баліць і ёй, добра ўшчаміў. І стаім мы, зубы адно да аднаго выскалілі. Гляджу я, сляза ў яе з вока, і ў мяне, адчуваю, вочы зашчыпала. Расціснуў я зубы, яна заржала і морду свою мне на галаву, я і шапку ўжо згубіў, ну, думаю, капцы табе, Ерш, як хопіць зараз — і няма ў цябе галавы, Ерш. Не, пастаяла так, пастаяла ды тоненік на вуха мне шэпча: «Ты што, ашалей, жываглот, кусацца ўздумаў, яршина клятая». — «А ты, — кажу, — таксама, ясачка мая, мо я гэта не кусаў цябе, а цалаваў так?» — «Чаго вы толькі зварэце?» — «А вы чаго правы качаецце і не слухаецеся? Пайшлі, кажу, рабіць пара, ніхто нашай работы не паробіць. Пайшлі». Заржала яна, пагадзілася, значыцца, і пайшлі. Вось і ўвесь мой страх і расказ.

На tym Махахей і развітаўся з Яршом, што пакусаў кабылу, пажадалі адзін аднаму ўдачы і разышліся. Да гэтай удачы Махахею зусім нічога ўжо, метраў з трыста лагчынкаю, нізам, і за лагчынкаю была каля ракі пратока кіламетраў з тры, амаль без цячэння, з глыбокімі, метраў на дзесяць — дванаццаць, затокамі, у якіх завяліся гарбатыя і чорныя акуні, а дзе было мялей, сярод лета жыравалі плоткі і чырванапёркі. І цішыня, цішыня была там, летам толькі ўсплеск рыбы і парушаў яе, а зімой дык і наогул ціха і прыгожа, што ў раі. Але сёння яшчэ ў лагчынцы, яшчэ на падыходзе да пратокі Махахей пачуў нейкі шум, нейкія невыразныя галасы і бражэнне нейкае, бы сапраўды хтосьці паставіў у пратоцы бочку з брагаю. З горкі ён убачыў і гэту людскую брагу, варыва людское. Людзей на лёдзе было больш, пэўна, за сотню, процьма. А ад таго, што ўсе яны былі цёпла апрануты, у чарнушчых валёнках альбо ў вялізных і таксама чорных на сопцы гумавіках, у плашчах паверх ватовак, і нават у гумавых хімабаронных накідках, і кожны займаў адразу метры з тры, а то і болей лёду, здавалася, што людзей безліч, рой. І ўсе яны безупынна рухаліся, адны дзяяблі і круцілі пелькі, другія ўжо разпораз рэзка ўзмахвалі пад гэтымі пелькамі рукамі, іншыя ж проста размахвалі рукамі, мо паказвалі, якую рыбіну яны коліс лавілі, беглі невядома куды, валаклі за сабою санкі з рукзакамі, ацынкованыя

вёдры, і Махахей, наглядаючы за гэтым вавілонскім нашэсцем, праста разгубіўся і хацеў ужо бокам, бокам ды дахаты, але цікаўнасць перамагла. Ён ступіў на лёд пратокі. І тут, ужо на пратоцы, яшчэ на падыходзе да рыбакоў, зразумеў, чаму іх столькі тут сёння. Была прыдуха, рыбе не хапала паветра, лёд у рацэ падперла вадою, і рыба кінулася ратаўвацца да маленькіх ракулак, дзе можна было б глытнуць свежай крынічнай вады і паветра. Прыйдуха і раней, пасля зацяжных халадоў, надаралася тут і на іх княжборскай ракулцы. І тады княжборцы запрагалі коней і ехалі саньмі па гэтую прыйдуху, рабілі пелькі і чэрпалі з гэтых пелек рыбу хто чым, хто падсачкам, а хто і сахаром накалваў і грузіў на сані. Ездзіў, і неаднойчы, на прыйдуху і ён, Махахей, хаця і саромеўся: адно ўзяць рыбіну вудаю, няхай нават жакам, і зусім іншае — сахаром, нешта ад вайны, ад прамой згубы, здавалася яму, ёсць у тым, як ішлі людзі па рыбіну з сахаром. Быў страшны не сахор, а тое, як ён уваходзіў у крышанку з рыбы: адна насаджвалася на сахор, а дзесяць калечыліся, разадраныя, скрываўленыя бакі і спіны рыбы, патрущчаныя галовы без вачэй вымушалі адварочвацца і крадком зазіраць на сонца: як яно там, нічога яму там, не мулка не колка. Але княжборцаў ніколі не збіралася на лёдзе іх рэчкі гэтулькі, колькі сышлося народу ў пратоцы. А яшчэ, па ўсім, не ўсе сабраліся, народ яшчэ падыходзіў, чорным ланцужком, бы мураскі, цягнуліся і цягнуліся з боку гарадка рыбакі, бы там, у гарадку, таксама здарылася прыйдуха, толькі ужо людская, і ў пошуках свежага глытка вады, свежага глытка паветра беглі з апраметных сваіх вуліц і дамоў сюды, на рэчку, на пратоку, людзі. Толькі ступалі на лёд — ужо размотвалі сваё начынне, крышылі гэты лёд пешнямі, сякерамі, бурамі. А пад ільдом шчыльнымі касякамі, так, што не праглядалася і дно, ішоў леšч, і на здзіўленне буйны, такога Махахею па вуду і не даводзілася яшчэ лавіць. Ішоў, як плыве па вадзе салома, бы на самай справе нехта абярнуў і загнаў пад лёд воз саломы. І Махахей, захоплены нейкай ліхаманкавай нецярпівасцю, мітусней і паспешлівасцю, таксама не разяўляў рот, не лавіў варон. Хуценъка пашырыў сякераю ужо некім прадзёўбаную пельку, кінуў у пельку блясёнку, дачакаўся, пакуль яна дойдзе да дна, шмаргануў угару яе і адразу падсек і пацягнуў. Дзесяць разоў кінуў і ўсе дзесяць са здабычаю выцягнуў — па ляшчы. І ўсё — торбачка яго была поўная, пуд рыбы, а то і болей, вісей на шыі. І ён ужо папікаў сябе, што не прыхапіў меха, а толькі торбачку, ды і то выпадкова неяк прыхапіў. Зімой і летам увесь яго ўлоў мясціўся ў кішэннях кухвайкі, а тут як хтосьці падказаў яму з гэтай торбачкай. Ён сядзеў ужо вольна, забыўшыся і на вуду, думаў, што гэта такое ёсць на ім, што можна

было б прыстасаваць пад ляшча: зняць сарочку, але распранацца пры народзе — такога ён не мог сабе дазволіць. Ражна выразаць. Колькі на той ражон начэпіш такіх вось парасяят, рукі адарвуюць і ражна зламаюць, свет не маленькі несці іх. Але азарт не разважае, а нажыва слепіць. Мо аслеп бы і ён, ды толькі ціха раптам зрабілася вакол, ціха і бязлюдна. Махахей зашморгаў блясёнкай — пуста. Выцягнуў блясёнку — кручок на месцы.

Тут не дрыгалка твая трэба, а во...— Махахей узняў галаву, рыбак, што прабягаў міма, паказваў яму, чым сёння трэба здабываць рыбу. Махахей прыпыніў яго. Снасьць была мудрагелістая. Свінцовая груша, бомба грамаў з дзвесце. І з усіх бакоў па ёй кручкі.

— Глядзі ты, бач ты,— пахітаў галавою Махахей.— Чаго толькі людзі не прыдумаюць. І што ж гэта такое?

— Жывадзёр, дзед,— і рыбак пабег далей. Махахей толькі цяпер зауважыў, што не толькі ёгі, але і ўсе іншыя ўжо далёка адышлі ад яго. Ён застаўся адзін, натоўп жа густа і напорыста рухаўся ў глыб пратокі. Рухаўся няроўна неяк, бы п'яны ці пад кулямі, увесль час мяняў кірунак. Галава гэтага натоўпу, якую складалі, пэўна, самыя прадпрымальныя рыбакі, на хвіліну-другую пынілася, імгненна і чорна набракала, то напіралі па яе тыя, што ішлі пасярэдзіне, тулава, хвост распрыскваўся веерам і ўтваралі нешта падобнае да хваста рыбіны. Веер гэты з берага да берага ахопліваў пратоку, і пачыналася работа: маханне, дрыганне, шмортанне. Пяць — дзесяць рыбін з адной пелькі — і зноў кружэнне па пратоцы. «Чаго гэта яны кружаць?» — зацікавіўся Махахей і падняўся паглядзець. Рыбакі на лёдзе, што і касяк рыбы над ільдом, рухаліся, паўтараючы адзін аднаго з дакладнасцю нечага машыннага, неадушашаўленага. Спуджаны чорнай навалаччу, што навісла пад ім, салома-лешч, які шукаў паратунку, бег ад прыдухі, да свежага паветра, да жаданага і жыватворнага глытка чыстай вады, у якой бы не было ні тарфянай каламуці, пі гпласці дрэў і балота. Ляшчы кідаліся з аднаго боку ў другі, шчыльна збіваліся ў бесталковы статак, у якім больш моцныя душылі, церлі слабых і таксама гінулі, параненая ў створанай імі ж таўканіне і штурханіне. Нідзе і нікому не было паратунку. Гібелльным быў круг, па якім яны рухаліся. Не маглі яны нікуды ўжо ўцячы і збегчы ад страху, які пасяялі самі ж. Вада, у якой яны плавалі, была ўжо напоена, насычана іх немым крыкам і жахам, бо ўсе яны крычалі і жахаліся, зявілі зяпты, вывяргаючы з сваіх жабраў адчай і жах, назбаўляліся ад аднаго адчаю, ад разлітай на ўсёй вадзе атрутні — абескіслароджанасці, дыхалі зноў той жа самай абескіслароджанасцю жаху і адчаю, заражая— лі той жа атрутай безвыходнасці не толькі

ваду, у якой жылі, але і паветра, якім ужо дыхалі людзі. І людзі былі ужо распалены сутарганай безразважнасцю пагоні, палявання, бы пугамі, сцябалі ваду, і ляшчоў, і сябе, азарт свой. На бягу, адной рукою, зубамі адкаркоўвалі бутэльку з віном і гарэлкаю, адкідвалі ўбок пустыя бутэлькі, хавалі ў кішэнях тыя, у якіх нешта яшчэ боўталася, і жывадзёрамі аднаго за адным падцягвалі да пелек ляшчоў, чырвонымі і не гнуткімі ад холаду рукамі выдзіралі іх з пелек. А тыя, у каго руки задубелі ужо зусім і не здольныя былі ўхапіць і ўтрымаць жывое і склізкае цела рыбіны, здабывалі гэтую рыбіну зубамі. Зубамі працаўваў здаравіла, каля якога спыніўся Махахей, малады хлопец з рукамі каваля ці механізатара, збітымі, падрапанымі, з ссаджанымі пазногцямі, адрослымі няроўна і бугрыста, а пальцы былі не адмытыя ад машыннага масла і крывавалі. Ён мог яшчэ трymаць імі буду, як прывык трymаць і трymаў, пэўна, у якім бы стане ні знаходзіўся, баранку аўтамабіля ці молат, але жывое выдузвалася з яго рук. І хлопец толькі падцягваў да пелькі ляшча, падцягваў, шчэрый зубы, падаў перад ім па коленцы і, баючыся, што не ўтрымае рыбы, дапамагаў сабе зубамі.

Махахей як убачыў гэтага хлопца, так і замёр, стаяў,

пазіраў па яго і маўчаў. І не адчуваў ён нічога, ні пратэсту, ні абурэння, пуста было ўсярэдзіне, як узрэзалі там і выцягнулі ўсе пачуцці разам з сэрцам, косткамі і жыламі. І цела, здавалася, запоўнена адным толькі паветрам, і паветра таго ў ім усё павялічвалася і павялічвалася, яму ужо, здаецца, прыпякала ад яго, і вось-вось магло разарваць, утапіць у лёд. Адзінае, што яшчэ жыло ў Махахею і служыла яму, як заўсёды, верна,— вочы, больш верна, чымсьці раней. Яны глядзелі па ўсё, што адбывалася тут, як бы з глыбі яго, і глыбіннасць іх была незразумелаю і недаступнаю Махахею, як глядзеў ён цяпер не сваімі па ўсё вачыма, што былі дадзены на ўсё жыццё яму, палешуку, селяніну і калгасніку, бацькамі, таксама палешукамі і сялянамі, а пазычыў ён гэтых вочы ў некага іншага, і толькі на сёння, на час рыбалкі ў пратоцы. І той, у каго ён пазычыў іх, здавалася Махахею, быў куды разумнейшы за яго, мо і больш бездапаможны, бо не азываўся, але разумнейшы. Розум быў вялікі, але нейкі журботны, што запасіў і запамінаў усё да нейкага часу, да нейкай пары, а да таго часу, да той пары нікуды не хацеў улазіць і ўмешвацца. Веданне, адчувальнае і Махахеем, але недаступнае яму, таксама не дазваляла ўмешвацца. І веданне гэтае ахоплівала і пранізвала не толькі вось гэтую хвіліну, усё, што адбывалася зараз, але і вякі, стагоддзі назад, вякі, стагоддзі ўперад. І нешта падобнае, здавалася яму, ужо было з людзьмі стагоддзі назад, і нешта падобнае

будзе яшчэ стагоддзі ўперад. Падаў ужо так чалавек і будзе яшчэ падаць, і не адзін раз. І падымацца будзе. Ён жа, Махахой, таксама ў свой час падымаў рукі. Мо ён і цяпер на людзях, у пратоцы, перад гэтай саломай-церухой, рыбай, з паднятымі рукамі. Збоку ж сябе не бачна, бачыш і судзіш іншых. А іншых судзіць лёгка. Ты асудзі сябе. Паглядзі па сябе, чым ты лепшы, больш чысты за таго ж хлопца, у якога так замерзлі рукі. Бег па ёршыка, каб кінуць яго ў кішэню, а патрапіў па ляшча, і ўжо маленъкаю здалася кішэння, у якую заўсёды ўлазіла столькі, што хапала і на юшку, і на скавараду, ужо сарочку намерыйгуся з плеч здымашь. І зняў бы, калі б нікога побач не было.

Сярод рыбакоў зноў усchaўся нейкі бязладны рух, толькі цяпер беглі яны не рассыпана па крузе, як толькі што за касяком рыбы, а больш шчыльна, і імкнуліся да нейкага нават цэнтра, і но азартла-здаўчліва, як раней, а азартна-злосна, з пешнямі, з сякерамі і бурамі наперавес, нібыта ў атаку. І крык, крык, злы, з мацюкамі.

— Спыніцесь, людзі! Людзі ж вы яшчэ?

— Хто там гарлае? — выхаркнуў на лёд новую порцыю слізі, лускі і крыві хлопец і зморшчыўся.

— Рыбнагляд, рыбінспектар,— адказаў, здаецца, адзін з тых рыбакоў, што бег міма Махахея. Але адказ гэты імгненна памножыўся і, нібы ветрам падхоплены, залунаў пад пратокаю.

— Пяшнёю на кумпалу — і рыб карміць,— сказаў хлопец і працягваў рыбачыць. Але натоўп галасным камяком ужо накаціўся на яго і Махахея. Закружыўся перад імі і выкружыў з свайго чэрыва рыбінспектара і рыбака. Хаця хто з іх быў рыбінспектарам, а хто рыбаком-браканьерам, разабрацца было не надта проста. Абодва яны аднаго веку, аднаго росту, невялікага, а калі меркаваць па маршчынах, па сівых валасах — і аднаго нялёгкага лёсу. І крычалі яны адно і тое ж, і аднолькавыя былі словаў іх:

— Рыба дзяржаўная, дзяржаўная, не твая і не мая...

— А ты звер, бярэш столькі, сколькі і не панесці...

Вось толькі пасля гэтых слоў Махахей зразумеў, хто з гэтых двух, што ўзялі адзін аднаго загрудкі, рыбінспектар, а хто браканьер.

— Я... Ды я чатыры гады ў пяхоце, я на пузе ўсю радзіму-маці...
Хлопцы, бі яго...

І яны спляліся зноў і, як паспеў убачыць Махахей, так, як спляталіся там, даўно. Ён жа таксама быў у пяхоце, бачыў вочы і адчуваў цела, калі яно вось так, па-смяртэльнаму.

— Мужыкі, мужыкі, што ж гэта вы, пехацінцы,— ён кінуўся разнімаць іх. І яшчэ нехта кінуўся, толькі незразумела, разнімаць ці біць. Замільгацелі кулакі і буры. Уздрыгваў і калоўся лёд. Біліся ўсе,

хто апынуўся ўнатоўпе, адны, каб выбіцца знатоўпу, а другія — таму што ішла бойка, а хлопец, што лавіў ляшчоў зубамі, проста так, каб сагрэцца. Ён і пусціў Махаею юшку, садануў кулаком так, што сонца з вачэй бліснула. І да чаго б давяло іх тое лядовае пабоішча, невядома, як-ніяк, а но з голымі ж рукамі, у кожнага нешта ды ёсць, ало тут зноў загалёкалі, загаласілі:

— Міліцыя, міліцыя!

Крык не спыніў бойку, але адразу ж за ім, як нехта галінку надламаў, трэснуў стрэл, і рыбакі пасыпаліся хто куды як гарох. Але ўсё ж нехта і не пабег, застаўся ляжаць на лёдзе, гэта Махаею прыкмету ужо краем вока, калі адчуў, што няма ўжо ў руках яго ні сякеркі-самакованкі, ні торбачкі на шыі няма. І хоць шкада яму было і самакованкі, і торбачкі, і дзесьці нават рыбы, пыніцца ён не стаў. Харкнуў па бягу ўжо крывёю і паддаў яшчэ хутчэй: хопіць, налавіўся, наеўся на ўсё жыщё і ўнукам закажа...

Горн, звезда моя,
не падай, Роняй холодные лучи,
Ведь за кладбищенской оградой
Живое сердце не стучит.

Пачатак гэтага верша Махаею прапусціў, ці то баба пратараторыла яго, ці то з-за таго холаду напачатку не кранула і не сагрэла яго тая халодная зорка. Але далей, калі верш ужо канчаўся, ён раптам схамянуўся і, адарваўшыся ад гармоніка, слухаў, аж вочы рэзала.

Я знаю, знаю, скоро, скоро,
Ни по моей, ни чьей вине,
Под низким траурным забором
Лежать нридется так же мне.

Забор той, плот жалобны быў таксама не з яго жыщца, чужое слова ўпісаў тут Ясенін, але ён дараваў яму гэтае слова за два апошнія радкі:

Любил он родіну и землю,
Как любит пьяница кабак.

Во сказануў дык сказануў, як ніхто сёння не гаворыць, урэзай ужо дык урэзай,— пацішыла голас баба Ганна, уздыхнула: — То ж трэба так сказаць: так любіць землю, як п'яніца гарэлачку. Мужык Ясенінаў паш, як і мы з табою, дзед. І пра цябе, і пра мяне ўсю праўду сказаў.

Трошкі памаўчала, бы вывяраючы гэтую праўду з тым, што было зараз у ёй і яе чалавеку, у тых гадах, што пражылі яны разам, яшчэ раз уздыхнула і пачала чытаць далей:

Дай, Джим, на счастье лапу мне,
Такую лапу не видал я сроду,
Давай с тобой полаем при луне
На тихую бесшумную погоду.
Дай, Джим, на счастье лапу мне.

— Усё,— сказала баба Ганна.— Пад капец сапсаваўся, спаганіўся Ясенінаў. Добра, добра пісаў, усё пра людзей, а тут пра сабаку пачаў, ды абы-што. Пря сабаку чытаць не буду. Ну што ты, дзед, маўчыш, увесь вечар голасу мне не падасі. Не буду, кажу, пра сабаку чытаць, ды яшчэ не рускага.

— Не чытай, баба, пра сабаку.

— Ага, табе каб толькі адвязацца. Чытай не чытай. А мо то добры сабака быў.

— Сабакі нядобрымі не бываюць.

— Ой, ведаеш ты што пра тых сабак. У майго бацькі ўжо такі быў сабака, такі дабрачы сабака, прайдзісвет. На грушу лазіў і грушы калаціў.

Пря того сабаку, што лазіў грушы калаціць, Махахей ужо чуў незлічона колькі, але ўсё ж усуніўся, ці было такое, удавана ўсуніўся: каб не чапала яго баба Ганна, выгаворвалася сабе і но перрабівала яго думак. А думаў ён аб тых, што засталіся ляжыць на лёдзе; пехацінцах — інспектару і браканьеру. І сорамна яму было за сябе, што збег, не ўпэуніўся — жывыя яны ці не. Па ўсім, нічога з імі не павінна было здарыцца, праста іх павалілі з ног. Уцякаючы, ён, здаецца, і бачыў, што варушыліся яны. Але на душы ўсё роўна было моташна, як сабака памачыўся на гэтую душу. Чаго ён пабег: ні рыбы ў яго, ні віны за ім аніякай. А вось пабег, і ўсё. І доўга яшчэ мучыцца яму з-за гэтага. А яшчэ ж баба Ганна торбачкі хопіцца...

— Ты но слухаеш мяне, а я табе бітую гадзіну рассказываю.

— Слухаю, Гана, пра сабаку ты рассказываеш, што ў вулі па вашчыну, па мёд лазіў.

— Якія гэта вуллі яшчэ?

— Ну што на грушы былі.

— Ой, дурыла ты глухое, пянёк ты стары. Я табе пра Надзьку, пра дачку тваю. Гавораць, спуталася яна там з Брытанам рыжым.

— Рыжы ён, ну і што з таго? Вінаваты ён, што рыжы? Добры хлопец, не ў Барздыкаву пароду пайшоў.

— Табе ўсе добрыя, а аб дачцэ сваёй ты і не дбаеш. Тутачкі ж у яе Мацвей Роўда.

— Хто гэта табе сказаў?

— Хто сказаў... Во бацька, аб усім апошні дазнаецца... Вось Роўда хлопец добры, з галавою і адукаваны, і колькі ўжо ў халасцяках ходзіць...

— Ой, баба, здай назад, спыніся.— Махахей злосна рыпнуў гармонікам і паклаў яго на стол.— Каб я ў апошні раз у сваёй хаце пра Роўду чуў, ясна? Во парода, усіх ёй сасватаць і перажаніць трэба. Давай, толькі не Роўду. Сама ведаеш, што тут і да чаго.

— Ну, туши тады свято, спаць будземо,— пакрыўдзілася баба Ганна.— Нешта ты пасля сваёй рыбалкі як з таго свету, і слова табе папярок не скажы.

— Кажы,— дазволіў Махахей.— А Надзыцы я напішу.

Але баба Ганна нічога яму не сказала, палезла на печ і яшчэ доўга масцілася там на чарэні, шамацела, шастала кухвайкамі, совала падушкаю. Цімох жа патупаў па хаце з кутка ў куток, дастаў з-за бажніцы пачак віншавальных адкрыта — на ўсе выпадкі, святы і даты: з днём нараджэння, вяселлем, Каstryчнікам, Першамаем, Новым годам і днём Восьмага сакавіка, проста так, без усякай даты. Віншую, і ўсё. Пералічыў, восенню купляў адразу ці не сотню, а цяпер засталося семнаццаць. Ён прыкінуў, што там за ўрачыстасці наперадзе, і рашыў: павінна хапіць. Нацягнуў на нос акуляры бабы Ганны і не зразумеў, ці то праясніла, ці то затуманілася ўваччу, паверыў: калі ў акулярах, павінна праясніцца, а тое, што плыве і мільгашціць нешта перад вачыма, гэта не ад акуляраў, яны тут не дапамогуць, гэта дзень, які пражыў ён сёння, не ўлёгся яшчэ, хістаецца, зыбаецца і плыве: «Дай, Джим, на счастье лапу мне... давай с тобой полаем при луне...» Быў у яго адзін знаёмы чалавек, імя якому Джым, дзе ён цяпер. У Амерыцы, кажуць, неграў вешаюць.

Махахей крадком прайшоўся ад стала ў куток, дзе стаяла скрыня старой яшчэ работы, акутая з бакоў жалезам, аздобленая ўзорамі. У той скрыпі быў самы дарагі іх з бабаю набытак, нічога, зразумела, каштоўнага, мо каму нават і проста рызё. Але яны ішлі ад адной рэчы, што знаходзілася ў скрыні, да другой, як ад вяхі. да вяхі, і ляжалі. яны ў старой той скрыні, як пласты ўзаранай зямлі, захоўваючы ўсе прыкметы і нават пахі часу: іх маладосці, калектывізацыі, вяселля, вайны і міру, сённяшняга жыцця і падступающей смерці. Наверсе цёплая вайняная хустка бабы Ганны, састарэла мо нават таму, што не вельмі часта выпадала бабе Ганне ўбірацца ва ўборы. Вось і пажаўцела яна ў скрыпі і доўга яшчэ будзе ляжаць і жаўцець, бо цяпер такіх не робяць і не прадаюць. Яго, Махахея, дыяганалевае галіфэ, тімнасцёрка, у такіх цяпер таксама

ніхто не ходзіць, і ён іх надзяе толькі на Дзевятае мая. А сёлета дык баба Ганна не дазволіла і са скрыні дастаць. Дзевятага мая ён зашыўся з мужыкамі ў бэз пад хатамі, дзе куры корпаюцца. Раз ды два наведаліся да Цупрыка, хораша. У каморах ды ў сцёбках пакалупаліся — яшчэ лепей, песню ўжо кінуліся спяваць. Раптам чуюць нейкі гвалт. Выскачылі з бэзу, па табе, жанкі на чале з бабай Ганнай, як чорт іх навёў.

— А вось ты дзе, і ўжо цёпленькі. І не сорамна, і вачэй не хаваеш. А мы з жанкамі ўжо стол на вуліцы накрылі. Думалі разам з салдацікамі сваімі пасядзець, а салдацікі ўжо даўно праз Цупрыка да Берліна дайшлі... Ой, вочы б мае на цябе не глядзелі...

— Мы зараз, мы заўсёды напагатове,— выйшлі з бэзу, не сталі таіцца і іншыя франтавікі.

— Не пусцім,— сказала баба Ганна,— нябрэтыя, мурзатыя...

— Пабрыемся, памыемся, ванну нават прымем.

— А я ўжо галіфэ пабег надзываць,— думаў улагодзіць бабу Ганну Махаҳей. А яна яму дулю, а ў дулі той і ключ ад скрыпі:

— Во што ты ў мяне, галубок, вып'еш і закусіш.— Так і но дала ў святочнае ўбрацца.— Самі. піць будземо, мы таксама ваявалі. Так, жанкі, не пусцімо?

І не пусцілі. Спачатку, праўда, толькі не пусцілі за стол, пакуль у іх да песні не дайшло: «Вы служите, мы вас подождем...» Заспявалі яны гэтую песню, палагоднелі. І салдацікамі, і галубкамі ўжо без кінай клікаць начынілі. І можна было ўжо гаварыць з імі ў будзёнім, не поручыся ў тых скрынях, не дастаючы галіфэ і гімнасцёрак, і без гэтага чарку падносілі.

Махаҳей пашыўся, абмінаючы хустку, галіфэ, андаракі, клункі са смертным, да самага дна скрыні, дзе пад усім гэтым начыннем хавалася яго ваенная, амаль афіцэрская, планшэтка з добрай цялячай скury і ўстаўным лістом цэлулоіду. Планшэтка гэтая служыла яму не толькі па вайне, спатрэбілася яна яшчэ і міру — яго дзеўкам, у бойку кідаліся, па чарзе ў школу з ёю хадзілі: і Света, што цяпер у Карагандзе, і Марыя, што ў Маскве, і Алена, што ў Мінску. Надзька толькі трывімі прахадзіла з планшэткаю, а потым нос угару: партфель купляйце. А планшэтка зноў зрабілася вайсковою. Махаҳей пазбіраў і склаў у яе, што беспрытульна валяліся ў шкапу, скрыні і нават на гарышчы, свае вайсковыя паперы, медалі, што меў у асноўным за гарады: Варшаву, Будапешт, Берлін, кіпу пажоўкльых, разлахмачаных падзяк ад Вярхоўнага Галоўнакамандуючага. Сярод гэтых паперак, падзяк, медалёў было і некалькі фотакартак, на якіх, хоць і з цяжкасцю, можна было пазнаць яго, маладога Цімоха

Махахея, дзе-небудзь збоку, з-за галавы каго-небудзь выглядваў і ён паловай твару. І толькі на адной з гэтых фотакартак быў ён цалкам і на ўвесь рост, праўда, таксама да неверагоднасці збліжаны і разгублены, таму што побач з ім стаяў негр, а падтрымліваў таго негра рукамі і галавой ён, Махахей. Сам Джым стаяць не здолеў. Махахей адшукаў таго негра сярод труб і нейкага начыння ў прыбіральні. Амерыканцы прыехалі ў іх часць, каб уручыць нашым салдатам і афіцэрам свае ўзнагароды. Пасля ўручэння ўжо разам, як водзіца ў добрых людзей, селі за сталы. Махахею і тут не пашанцавала, усе пілі, елі, а ён стаяў па пасту і слінку каўтаў, пазіраў на ўсіх. На Джыма і пазіраў, які ён вялізны і губаты, і рукі яго якія вялізныя і нязграбныя, а чарку падымае спрытна, і сам чорны, а зубы белыя. І калі ўсё паелі ўжо і папілі і пачалі амерыканцы ад'яджаць, Махахей убачыў, што негра сярод іх нямашака. Такія вялізны, і трэба ж, здараецца ж такое, забыліся пра яго, згубілі. А негр, гэта Махахей добра памятаў, пайшоў у прыбіральню і з прыбіральні не вярнуўся. Махахея змянілі, але ён яшчэ гадзіны дзве поркаўся ў прыбіральні, але дамогся свайго, вышыгнуў вялізнага Джыма, які спаў па нагах, але не сунімаўся, патрабаваў: рашэн вотка. Негру гарэлкі далі, Махахею — не. Яго толькі сфатаграфавалі разам з Джымам. І Джым пакінуў яму свой адрас, узяў адрас Махахея, абяцаў прыехаць да яго ў Княжбор на «рюські вотка». Ці жывы ён цяпер, мо ўжо даўно лінчавалі. Цікава было б напісаць яму — няўжо адказаў бы? Махахей пачаў выбіраць адкрытку, на якой можна было б напісаць Джыму, перагледзеў, перабраў усё тройчы, але такой, каб адпавядала і падыходзіла, як заўсёды, у яго не знайшлося: з Крамлём не пашлеш, і з «Аўрорай» таксама, капиталіст жа, а проста «віншую»... што гэта яшчэ такое, каго гэта ён улягае так віншаваць. Атрымаецца яшчэ як з той цёткай, падумаюць яшчэ, што Джым ніякім родзічам яму даводзіцца. І Махахей адсунуў адрас негра ўбок і пачаў пісаць сваім. Браў з планшэткі то канверт з адрасам, то пажаўцелую ўжо выразку з газеты — а пра яго, Цімоха Махахея, таксама пісалі ў газетах: «Геройскій подвиг рядового Махахея». А нічога геройскага і не было тады, настрахаўся толькі, гэта было, было. Намуляў ён вочы ротнаму свайму, лейтэнанту Сяргею Пятровічу Былічу, а ўжо к капцу ўсё ішло — натрапіў не ў час, той і рыкнуў:

— Надакучыў ты мне, Махахей, рота ўжо тройчы памянялася, а ты ўсё такі ж, як дзеўка, некрануты, ніводнага ж разу не раніла цябе, Махахей?

— Так, таварыш лейтэнант, шанцуе.

— Шанцуе... А другім вось не шанцуе. Колькі ў цябе другіх

нумароў за гэты тыдзень памянялася?

— Трое, таварыш лейтэнант, двух забіла, адзін — паранены.— Махаҳей быў кулямётчыкам, першым нумарам ад самага Смаленска, як загаварылі яго. І пад танк трапляў, і зямлёй закідвалі, і кантузіла, а каб куля ці асколак закрануў — не. У другія нумары ніхто з роты і ісці да яго не хацеў, баяліся, усё з папаўнення ставілі. І было Махаҳею ўжо няёмка перад сваімі другімі нумарамі, ведаў — раней ці пазней, але загіне той яго другі нумар. Было няёмка яму перад ротным, што як вечны ён, сапраўды як загавораны. А Махаҳей ужо сам паверый у сваю вечнасць і загаворанаць.

— Пойдзесш у разведку, Махаҳей, па языка,— сказаў ротны.

— Ёсць у разведку...

І пачаў збірацца, хаця што збіраць: голаму апрануцца — толькі падперазацца. Але пайшлі салдацкі, пачалі дзяліцца ўсім, што хто меў. Той сухарык, той махоркі, а той — ножык-фінку. Спачувалі яму салдаты, шкадавалі яго, а ён жа думаў, яны радыя будуць, што не ім выпала па таго языка ісці. А яны шкадавалі... І больш таго, хацелі ісці да ротнага прасіць, каб адмяніў ён свой загад, бо нельга яму, Цімоху Махаҳею, гінуць. Прыкмета нядобрая для ўсёй роты, прывыкла яго рота бачыць жывым і здаровым. А Махаҳей спачатку не без задавальнення прымаў паднашэнні, слухаў, што пра яго гавораць: а як ды папраўдзе пашанцуе яму і зараз, угавораць ротнага адмяніць загад. Але калі яго ж другі нумар, з якім Махаҳей павінен быў ісці ў разведку, выцягнуў з кішэні кісет з паркалю ў гарошак, які па пошце на фронт прыслала яму дачка, пакрыўдзіўся страшэнна:

— Вы што, маёй смерці жадаеце, на смерць мяне рыхтуеце? Забірайце свае транты, папалю. Усё роўна вярнуся.

Але, калі папраўдзе, ён да самага апошняга, пакуль не перапаўлі нейтралку, не верый у сваё вяртанне. Толькі калі перапаўлі, калі ўбачыў перад сабою таго немца, унтэра, што зноў жа як дзве кроплі вады паходзіў на Барздыку, і на таго немца, які паланіў яго пад Княжборам, пад яго ж хатаю, паверый: чорцяго што з ім будзе, жыць будзе, у зубах, але прыцягнё гэтага немца да сваіх. І імгненне нейкае Махаҳей і унтэр глядзелі адзін па аднаго. Махаҳей — недзе спадзеючыся, што ўспомніць яго немец і спалохаеца, але той, пэўна, не ўспомніў, пільнаваў яго вачыма, чакаў імгненне, калі можна будзе ўхапіць шмайсер і разрадзіць яго ў Махаҳею. Махаҳей не даў яму дацягнуцца да аўтамата, і сам не ведае, але нешта спрацавала ў ім, узніяло яго і кінула на немца, той толькі скрабануў кіпцюрамі па аўтамаце, а Махаҳей дапаў ужо рукамі да яго глоткі. Да аўтамата немец не дацягнуўся, але ножык, кінжал з-за халавы паспеў выхапіць.

І добра, што Махахей быў у бушлаце. Кінжалам немец успароў яму рукаў бушлата, абадраў скuru на руцэ. І тут падаспей, наваліўся на яго другі нумар Махахея Яўхім Целякоў з Нежына. Гуркі добрыя ў тым Нежыне растуць. Надзіва гуркі такія ж цяпер і ў Княжборы. Яўхім прыслалі насення, а баба Ганна разнясла па ўсім ужо Княжборы. Толькі ў госці адзін да аднаго ні Целякоў, ні Махахей не выбраліся. Усё збіраліся, збіраліся, спісаліся, дамаўляліся, дый... Памёр Яўхім Целякоў. А з разведкі прыйшоў — і валасінкі з галавы не ўпала, дайшоў да канца вайны. Выйшаў на пенсію ў сваім Нежыне. Адзінадзіны толькі раз паспей і атрымаць яе. І ўсё. Махахей адкладвае ўбок канверт з адресам Целякова. А вось Былічу ён напіша. Быліч яшчэ жывы, робіць на чыгунцы ў Сухінічах, гэта недзе пад Москвою, каля Калугі. Яры, равы яшчэ там вялікія, а лесу няма. А так добрыя людзі жывуць, калі меркаваць па Былічу. Кожны год Быліч акуратна віншуе яго з Дзевятым маем. А тады, калі ён, Махахей, вярнуўся з языком, ледзь не заплакаў, абдымаць пачаў, цалаваць, прабачэння прасіў, дзівак-чалавек.

— Я памінкі па табе ўжо спраўляю, Цімох. Ты даруй мне, даруй.

— І вы мне даруйце,— апусціў вочы Махахей, бо не ведаў, як адказаць, што гаварыць.

— А чаго гэта ты ў мяне прабачэння просіш, Цімох? Чым жа ты правініўся перада мнай?

— Не ведаю,— сказаў Махахей.— Мо падумаў што не так, паглядзеў калі-небудзь не так. Жышцё, усякае бывае.

— Ах ты,— толькі і адказаў яму Быліч, і, што было за гэтымі двумя словамі, Махахей не вельмі і зразумеў, бо далей пайшлі такія мацюкі, у пяць радкоў друкаванымі літарамі не ўбярэш. І ў гэтых радках нічога пра яго, Махахея. Яму, Махахею, толькі алюмініевы карэц гарэлкі:

— Пі, Цімафей Ягоравіч, да дна за свае памінкі. Жышь будзеш вечна. Пачакай, дарагі мой, ты не параненъ?

— Ніяк не, таварыш лейтэнант,— аб той сваёй драпіне ён не сказаў нікому, ні Былічу, ні Целякову. Сорамна было. І тут не ўсё як у добрых людзей. Быліч і напісаў гэтую «стаццю» «Геройскій подвиг» — дваццаць пяць радкоў роўна разам з подпісам: «С. Былич, командир роты, гвардии лейтэнант». І цяпер Махахей пісаў яму, адну адкрытку запоўніў першамайскую, павіншаваў свайго камандзіра з Першамаем. Пачаў выбіраць і другую, каб адразу павіншаваць і з Дзевятым маем. За пісаніну гэтую Махахей садзіўся зредку, але калі ўжо садзіўся, то надоўга, на ўсю ноч, улічваючы на паўгода ўперад усе святы і даты, таму і купляў адразу капу адкрыгтак, каб запаўняць

іх у запас, нікога не абысці, не пакрыўдзіць няўвагай. У жыщі яго з бабаю Ганнаю і маці аніякіх асаблівых падзеяў не было: вясна, лета, сяўба, сенакос, уборка. Але аб гэтым ён таксама не пісаў, каму цікава, што ён пасеяў, што сабраў. «Жывём добра» — і гэта настолькі шматзначна, што хоць галаву набок скруці, а лепш не напішаш, гэта значыць, што ён яшчэ сапраўды жывы і, гледзячы на пару года, адсеяўся, ці ўбраўся, накасіў сена, выкапаў бульбу. «Здароўе, слава Богу, добрае» — і гэта было не менш ёміста і само па сабе сведчыла, што ён яшчэ тупае, ідзе па кругу, што заведзены яго дзедам і прадзедам. И будзе тупаць далей, сеяць, касіць і збіраць, было б толькі што. «Жадаю і вам здароўя, вялікага сямейнага шчасця. Вёска Княжбор. Цімох Махахей».

Ёп пажадаў Былічу вялікага сямейнага шчасця ў гонар Першамая, а потым і ў гонар Дзевятага мая. Разахвоціўся, хацеў пажадаць і трэці раз, але адкрытаць з Каstryчнікам, з грознаю «Аўораю» ў яго не знайшлося, усе ўжо выйшлі, а тыя, што ў яго былі з кароцен'кім і сцілым «вінштую», з сінен'кім і блакітнымі кветачкамі ўнізе, ён не хацеў траціць, ды і куды ж гэта годна, камандзіру — і кветачкі. Да таго ж адкрытаць магло і не хапіць. Людзей у яго планшэтцы заставалася яшчэ шмат, хаця і меней ужо, куды меней, чым такой жа парой на мінулы год. И дзевак сваіх трэба было не абысці. Махахей раскінуў веерам карцінкі, што засталіся яшчэ ў яго, як карты, пачаў іх сарціваць, адбіраць, каму якую прызначыць, каму Крэмль заснежаны: і з яловаю галінкаю, каму тыя ж кветачкі, а каму і зайчыка-барабашнчыка альбо вожыка-скрыпача — дочкам, тыя не пакрыўдзяцца. Не бянтэжыла яго і тое, што гэтыя зайчыкі і вожыкі выпадаюць кожнай дачцэ, па два, а то і тры разы на адзін год: пакуль адно свята пройдзе, другое паступіць — яны ўжо і забудуць, што бацька ім прысылаў. Ды і дочкам ён будзе пасылаць не пісьмом, а пасылкаю. Ладны шмат сала, круг дамашній кілбасы, гарбузікаў жмен'ка, торбачка сушаных яблык, а паверх ужо адкрыта: «...І вялікага сямейнага шчасця. Вёска Княжбор. Цімох і Ганна Махахеі. Вашы бацькі». Баба яго Ганна ляжала зараз на печы і вадзіла яго рукою, выпісвала разам з ім літаркі. Шчыравалі, працавалі ў сцяне тачыльшчыкі, падпіваў ім, пstryкаў капейкамі электралічыльнік, стаіўшыся, спаў пад столом кот, якога пусцілі нанач у хату, нядрэмным вокам сачыла з свайго кутка за Махахеем і багародзіцца старая, маці Махахея, забірала маладым марозам шыбкі ў аckenцах. Усё паказвала на вясну. И пяро рыпела радасна, як бы там ні было, вясна — не зіма.

И голову вздымая выше,
Не то за рощей, за холмом,
Я снова чью-то песню слышу
Про отчий край и отчий дом.

Так нагаворваючы гэтыя вершы, трymаючы ўвесь час іх перад вачыма, ён запаўняў адну адкрытку за адной, светла і радасна выводзіў у канцы кожнай: «І вялікага с мейнага шчасця». І здавалася яму, што недзе звініць песня, спявае шпак. Бусла ён так і не бачыў сёння, а вось шпачка ўгледзеў. Хадзіў далёка, а ён быў побач, сядзеў на чаромсе яго, Махахея, той самай чаромсе, што засохла, сядзеў і перабіраў дзюбкаю пер'е, аблашчваў, наводзіў бліск.

— Шпакі ўжо сёння прыляцелі,— бы падслухаўши яго, сказала, не адрываючы вачэй ад багародзіцы, старая Махахеіха.

— Калі, калі яны прыляцелі? — падхапілася, села на печы, звесіўши долу босья ногі, Ганна.

— Сёння і прыляцелі.

— Ты ж сёння і з хаты не выходзіла, мама.

— Не выходзіла, а ведаю, чую... У гэтым годзе я яшчэ шпакоў убачу, а ў будучым ужо не давядзецца, донька.

Махахей хацеў пакрычаць на старую, каб яна не брала ў галаву чаго не трэба, але стрымаў сябе. Яна бачыла і разумела больш, чым ён, калі, не выходзячы з хаты, адчула, што прыляцелі шпакі. У яго быў свой клопат. Трэба было нечым замяніць тую засохлую, знішчаную чаромху. Не простае ж гэта было дрэва, а як бы абыцанае. У красавіку шпачкі збіраліся на ім чародкамі з усёй вёскі, а мо і з суседніх вёсак зляталіся. Зляталіся і як вяселле там адно вялікае шпачынае правілі альбо нараду праводзілі. Дзень скакалі з галінкі на галінку і чубліся, гаманілі, а вечарам знікалі. І гэтае дрэва было як пасаджанаю маці ім ці бацькам — як буслам Балонь, яго, Махахеева, дуброва, жаваранкам — возера Вясковае.

Нібы кропля вады, лапік зямлі, адно-адзінае дрэва, куст чаромхавы былі іх бацькоўскаю хатаю — бацькаўшчынай. Скажы каму чужому — не павераць. Але ён бачыў сам. Аб тым, што чаромха яго незвычайная, пра адметнасць Балоні, дубровы ведае ўся вёска. Толькі кожны да того прыгледзеўся ўжо, што і не заўважае нічога. Не заўважаюць, што ў Вяскове ўлюбёныя жаваранкі. Таксама з усіх бакоў, толькі крыху прыгрэе сонца, ляцяць яны туды, бы азярцо тое, сподачак крынічнай вады, бласлаўляла іх пладзіцца і множыцца і берагчы яго, берагчы зямлю, той самы лапік ці грудок, з якога яны ўбачылі белы свет, сталі на крыло, спазналі неба. І жаўранкі як клятву

давалі на Вясковым, што піянерчыкі, адпівалі яны па глытку вады з Вясковага, мачылі дзюбкі, і салавелі іх вочки, бы гарэлачкі каўтнулі яны,— спявалі дзень напралёт, а вечарам знікалі з Вясковага да будучай вясны. Цяпер знікла само Вясковае, і няма больш ні буслоў, ні шпакоў, ні чаромхі. І не здолеў Махахей дапамагчы ні буслам, ні жаваронкам, не пад сілу яму было стварыць новае Вясковае і новую Балонь, але дрэва пасадзіць ён мог. Толькі ці прымуць тое дрэва шпакі, ці прызнаюць яго за маці, у чалавека маці адна, а ў птушак колькі? Ці будзе трывалым сямейнае шчасце на новым дрэве?

ДВОЕ Ў СТУДЗЕНІ

Снег пайшоў, як хтось нагадаў, апоўначы, роўна ў дваццаць чатыры гадзіны старога года ці нуль-нуль новага, калі ім і ўсяму савецкаму народу па радыё і тэлевізоры аджадалі і ўжо ўсяго самага-самага, калі танцы ў клубе Васьковага тэхнікума пазбавіліся ўжо чыннасці і кантролю: выкладчыкі паціхен'ку, па адным і парамі, пачалі знікаць з вечара, а студэнты засталіся амаль што адны. Вось тады і прыспеў час ісці снегу, апошні раз ударылі куранты, яшчэ не знікла рэха, як зямля злавіла ў свае прамарожаныя далоні першую сняжынку. Яна лягла на асфальт і ўвачавідкі растала, апляміла яго цёмнай уначы кропкай. Але ў забеленым, нібыта малаком, аціхлы� небе ўжо кружылася мноства іншых сняжынак. Яны віліся, раіліся спачатку калі ліхтароў, нібыта збегліся на свято, і толькі тады, калі назбіралася іх там такое мноства, што яны не здольныя былі ўжо размінуцца, пачалі спускацца па зямлю. Адразу ж стала ціха, цішыня, здаецца, абрынулася на горад разам са снегам, вакол усё праяснілася: выйшлі з цемры паглядзець на першы снег дамы, дровы і людзі, што да таго нябачна сумавалі ў голым і халодным снежні. Дарослыя, як дзеці, лавілі снег далонямі, здымалі перад ім шапкі, падхоплівалі ў палёце яго языком, як птушкі хапаюць мух і камароў, нібы смакавалі, і не снег, а само свята, Новы год.

Святочна было на душы ў Надзі і ў Ваські., хаця толькі што, на танцах пад духавы аркестр і радыёлу, ім здавалася, што Новага года для іх не будзе. Яны нібы і не святкавалі, а выконвалі праз сілу нейкую цяжкую працу, што даўно ўжо змучыла іх, адчужыла, і толькі прыродная іх працавітасць перашкаджала ім плюнуць на ўсё і ціхамірна разысціся. Эта была не першая іх сустрэча ў горадзе, бачыліся яны і раней, але як бы незнарок, не згаворваючыся. Васька ў выхадныя разам з хлопцамі са сваёй групы хадзіў на танцы да заатэхнікаў. Надзя разам з дзяўчатамі таксама забягала ў клуб да іх,

леснікоў. Толькі вытрымлівалі яны адно аднаго на гэтых вечарах на дыстанцыі, нібыта прыглядаліся, чаго варты кожны з іх тут, не ў родным Княжборы, дзе ніхто не спакушаўся на іх першынство, а сярод мноства іншых, падобных ім, заўсёды першых. Перад самым жа Новым годам гэтае прыщэннвавне і прыглядванне, прыстрэлка вачыма праз увесы клуб скончылася. Васька сам аднёс Надзі запрашальны білет на вечар у яго тэхнікум. Першы білет, зроблены не абы-як, ад рукі, а надрукаваны ў гарадской друкарні, у якім усё як і належыць — запрашэнне, і не проста на вечар, а на навагодні баль-маскарад, і ёлка, і нават зялёная галінка з формы будучага лесатэхніка, і Дзед Мароз.

— Умора,— прымаючы гэты білет, сказала Надзяя.— А калі, Васька, я не прыйду, калі я ўжо запрошана на баль-маскарад?

Васька зразумеў: Надзяя блазнуе. У гэтым горадзе няма куды больш пайсці ў навагодні вечар. Хіба толькі ў РДК. Але патрапіць у гэты РДК і ў звычайнія выхаднія не надта проста, хаця самому Ваську не вельмі там і падабалася, як мухі на мёд, злятацца туды ўсе гарадскія «хіпі», заманьваў цыганскі аркестр, што даводзіў іх да шаленства і беспрытомнасці. Цыганы з'явіліся ў іх горадзе не так даўно, не так даўно змянілі шатры і павозкі на хаты і кватэры, і ім, пэўна, часова, каб яны звыкліся з новым жыццём, шмат чаго дазвалялася: гадаць і гандляваць на вуліцах, цягнуць усё, што дрэнна ляжыць, трывамаць коней, бубнамі і скрынкамі выводзіць горад з раўнавагі. Пра цыганоў, вольных птушак палёў і лясоў, якія раптам кінуліся ў гандаль, вершык нават быў складзены. Васька нагадаў гэты вершык, і, хоць і не павертыў, што Надзька будзе на Новы год скакаць пад цыганскі бубен, усё ж сумеўся, але марку вытрымаў:

— Як ведаеш, было б прапанавана, а там як атрымаецца. Я таксама яшчэ не ведаю: у сябе ў клубе буду ці ў РДК падамся.

— Ты мяне і ўгаворваць не збіраешся?

— Не збіраюся.

Надзька туды-сюды вільнула перад ім, прайшлася па пакоі, нібыта прыбірала нешта. Хаця, што ў ім было прыбіраць: сябе больш паказвала, пацвельвала яго — глядзі, маўляў, чым ты пракінуцца можаш. Во я якая, бачыш. Во якая я спрытная, лёгкая, гнуткая. Во якія ў мяне ногі... Глядзі, хлопча, глядзі. И Васька вымушаны быў зажмурыцца. Надзяя адчула гэта.

— А шкадаваць не будзеш? — стала перад ім і нагой прытупвае.

— Ты будзеш шкадаваць,— ён намерыўся ўжо абысці яе і — ногі ў руکі, але Надзька не дала яму збегчы, змяніла тактыку:

— Мо чаю пап'еш? Чаму гэта я, Васька, павінна шкадаваць? Ці

не занадта высока ставіш ты сябе?

І ён застаўся, толькі не дзеля таго чаю, а каб пагаварыць з Надзяй, давесці да разуму ёй, як ён сябе ставіць і чаму яна будзе шкадаваць. А пагаварыць ім не далі, наляцелі сяброўкі Надзі, дзяўчата, з якімі яна жыла ў адным пакоі, адrezалі яго ад дзвярэй, позіркамі вывучальнымі прыбліда да падлогі, як у ланцу гі закавалі. Позіркамі пыталі і ў Надзі: гэта ён? І Надзька, фафура, у адказ ім зялёнымі сваімі светафорамі: ён, ён, ён. Камандаваць ім кінулася, каб дзяўчата лепш разглядзелі яго, пераканацца, як яна вяроўкі з яго можа віць: прынясі свежай вады, умывальнік прама-прома па калідоры і направа, уключы плітку і пастаў чайнік, вунь разетка. І Васька паслухмяна прынёс, уключыў, паставіў. І, нічога не скажаш, яму недзе нават было прыемна выконваць усе гэтыя загады, хацеў ён дагадзіць Надзі, таму што да гэтага ніколі дагаджаць не прыходзілася ні дома, ні па-за домам, дагаджалі больш яму, але ён прымусіў сябе пакрыўдзіцца і адмовіцца ад чаю, ускіпей трошкі раней, чым чайнік — і хуценька за дзвёры. І за дзвярыма пачуў ужо смех у спіну, і гучней за ўсіх і радасней смяялася Надзька, так, што і сам ён немаведама чаму вымушаны быў засмяяцца.

Але сустрэў ён Надзьку, калі павінен быў пачацца ўжо навагодні баль-маскарад, насырожана і стрымана, Стрыманасці гэтай, праўда, была свая прычына, і яна не датычылася Надзі. Напярэдадні свята, галава яловая, стукнула яму зрабіць сабе маску і касцюм. Маскі і касцюмы да Новага года рыхтавалі. сабе ўсе хлопцы з Васьковай групы, акрамя самога Ваські. Но і ён быў пачаў рабіць, ды не хапіла прыдумкі. А тут сябра яго, як за язык таго хто цягнуў, выказаў, што ён будзе на навагоднім маскарадзе ні менш ні больш як статуяй.

— Статуем,— паздзекаваўся яшчэ з яго Васька.

— Не статуем, а статуяй амерыканскай Свабоды,— не пакрыўдзіўся той.

Васька ўявіў сабе гэтую статую амерыканскай Свабоды і захапіўся, загарэўся грандыёзнасцю думкі сябра, пашырыў гэтую думку, пераканаў сябра, што побач з амерыканскай Свабодай павінен знаходзіцца і паліцэйскі, палісмен па-амерыканску. І ён, Васька, згодзен быць палісменам, што гэта будзе ўжо не проста маска, касцюм, а карціна цэлая, дзеянне з акрэсленай і вельмі сучаснай ідэяй: як жа гэта, амерыканская Свабода і без палісмена, не ўсякі здагадаецца, што гэта такое. А з палісменам усім адразу стане ўсё зразумела. Ён, Васька, прапаноўвае, каб на гэтую Свабоду, на вусны ёй,— замок, гэта сябру, а яму, Ваську-палісмену,— у руکі паліцэйскую дубінку. Свабода будзе маўчаць, а палісмен усё растлумачыць тым,

хто сам нічога ўжо не цяміць. І першы прыз, лічы, у кішэні.

І Васька яшчэ ў цывільным, не ў маскарадным, касцюме сустрэў і хуценька дапамог распрануцца Надзі, здаў яе паліто ў гардэроб — у іх, у студэнцкіх пакоях, дзяўчатам забаронена было распранацца,— пабег да сябе, каб з'явіцца перад Надзяй ў касцюме палісмена. Надзя на вечар, як і водзіцца за дзяўчынай, крышачку прыпазнілася, і сябра Ваські ўжо хваляваўся, каб увайсці ў ролю, ён быў ужо з абеду ў адзенні Свабоды, цяжкай, што латы рыцара. Акрамя рагоў на галаве і факела ў руках, цераз плечы і грудзі яго быў перакінуты яшчэ і добры ланцуг, самы сапраўдны. Ланцуг гэтыя яны не болей як тры дні назад знялі ноччу разам з ашыйнікам з вялізнага ваўкадава дырэктара тэхнікума. Тыдзень патрацілі на гэтую аперацию, прыкормлівалі і ўлагоджвалі таго ваўкадава, а ён усё роўна кінуўся брахаць на іх, наравіў яшчэ і пакусаць. Але яны абхітрылі ваўкадава, і ланцуг быў што трэба, хоць і даўся ён ім у знакі: не ўлічваючы таго, што пайшло на харчы ваўкадаву, спатрэбілася яшчэ і тры бутэлечкі туши, каб перафарбаваць ланцуг, інакш дырэктар мог пазнаць яго. Вось гэты перафарбованы ланцуг і цягаў на сабе з абеду Васькаў сябра, а яшчэ замок, пра які варты сказаць асобна. Яны яго ўжо не ўкралі, а куплі на свае грошы, на стыпендыю. Пад замком, пад ланцугом і з рагамі на галаве Васькаў сябра ўражваў. Уражваць іншых хацелася і Ваську, і ён нечакана для сябе падумаў: а што, калі ён падфарбуеца пад негра? Выйдзе не проста паліцэйскім, а паліцэйскім-неграм? Ёсць жа ў амерыканцаў палісмены-негры. І сэнс, здавалася яму, у tym, што Свабоду ахоўвае негр, велізарнейшы. Гэта ж трэба такое прыдумаць, ухваліў ён сябе. Але тут яму не пашанцавала. Па-першае, акрамя гуталіну, яму нічога іншага не трапіла над руку, а па-другое, заўпарціўся сябра.

— Не адпавядзе праўдзе жыцця,— сказаў ён.— Хто гэта даверыць ахову амерыканскай Свабоды негру? Ён жа сам затурканы, зацюканы.

— У tym уся і соль,— паспрабаваў пастаяць на сваім Васька і адчуў, што солі, здаецца, было ўжо і занадта, твар ад гуталіну гарэў агнём, аж вочы па лоб лезлі, і самі сабой наплывалі слёзы, і такім падлам шыбала ў нос, што хоць ты яго затыкай. Васька зразумеў, што ён не вытрывае гэтай сваёй маскі паліцэйскага-негра, а калі і вытрывае, не сканае, то Надзя збяжыць і на кіламетр не падыдзе да яго. І ён заплакаў, і ў душы, і натуральна, ад смутку і жалю, што нічога не застаетца ад такой цудоўнай задумы: паліцэйскі, які са слязой пільнуе Свабоду,— бяспрэчна, у гэтым было нешта ўжо грандыёзнае, амаль што касмічнае, гэта ж нечым нагадвала таго

самага кракадзіла, які плача, пралівае свае кракадзілавы слёзы перад тым, як праглынуць труса. Але боль не дазволіў яму як мае быць і аплакаць сябе, ён порсценька кінуўся да ўмывальніка, а пасля ўмывальніка, прынюхаўшыся да сябе,— і над душ. А Надзя ўвесь гэты час цярпіва чакала яго там, дзе ён яе пакінуў, каля лесвіцы гардэроба, і здалася яна яму, у адзіноце, азяблая каля гэтай лесвіцы, у халодным да дрыжыкаў зялёным плацці і ў чорных, таксама халодных, акулярах-масцы, адзінокай і такой роднай, што ён ледзь не кінуўся абдымаць яе.

І добра, што не кінуўся. Надзя, нягледзячы на разгубленасць, сустрэла яго зусім не ласкова. Па-першае, яна адразу ж патрабавала адказу: дзе гэта яго столькі часу насілі чэрці, мо ён праз Пінск ці Мінск ішоў да яе, а яе тут ужо прымалі за ўсякую, яшчэ б трошкі, і яна пайшла б адсюль, але такая вось дурніца, чакала, чакала... І гэта быў толькі пачатак, было яшчэ і другое: чым гэта патыхае ад яго так, што нос скручваецца.

— Не патыхае, а пахне,— сказаў Васька,— як ад сапраўднага амерыканскага паліцэйскага: гурковым ласёнам, хвойнай вадой і двумя фланкамі адэкалону «Шыпр» — рубель дваццаць кожны.

— Тады кабаньчык майго бацькі таксама ў амерыканскай паліцыі робіць,— заціснула двумя пальчыкамі нос Надзька. І што гэта за пудзіла на ланцуту трэцца каля яго, чаму гэта яны, як два сабакі, на адным ланцуту ходзяць, што за палку, што за аглоблю аплёў ён вакол руки.

— Гэта не пудзіла,— збянтэжыўся, але не пакрыўдзіўся Васька. Разумей, што сапраўды вінаваты перад Надзяй.— Зусім нават не пудзіла, а ўвасабленне амерыканскай Свабоды. І не палка, тым больш не аглобля ў руках у мяне, а паліцэйская дубінка. Ты ж у тэхнікуме вучышся, стыпендыю атрымоўваеш і палітыку павінна ведаць.

— Калі ў вашым тэхнікуме ўсе такія палітыкі і ў такіх касцюмах, тады я Кацярына Другая. І не жадаю, каб побач са мной быў арап Пятра Вялікага.

З гэтых слоў Васька зразумеў, што ад гуталіну ён не адмыўся, і ён хацеў ужо плюнуць на баль-маскарад, на першы прыз і нават на Надзю і падацца да свайго пакоя, дзе ў яго тое-сёё было прыхавана, каб па-людску сустрэць Новы год: бутэлька замежнага рому, як высыветлілася пазней, амаль такога ж, як і гуталін. І Васька ўжо з сумам азірнуўся: ці не замінае яму хто-небудзь на дарозе назад, і на дарозе яму ніхто не замінаў, ало Надзя разгадала гэтыя яго заход, разам з ягоным маўклівым сябрам пагнала ў залу. Пагнала паперадзе сябе, нібыта яна, а не ён, Васька, была амерыканскім палісменам.

За касцюм Ваську з сябрам далі другую прэмію і тым канчаткова сапсавалі яму настрой: за адны толькі пакуты маглі б даць і першую, але першую, як абвясціў дырэктар, журы вырашыла нікому не прысуджаць. А Свабоду і паліцэйскага выклікалі па сцэну пасля таго, як Васька растлумачыў іх маску і добра ўрэзаў на імперыялізму, што душыць усякую прайаву свабоды, не дае і кроку ступіць простаму чалавеку,— гаворачы гэтые слова, ён глядзеў на Надзьку. Ім пад тупі уручылі дарагі альбом для фотакартак і шэсць невялічкіх, але цяжкіх крыштальных чарапачак. І тут, прымаючы гэты прыз, яны з сябрам ледзь не пагарэлі. Дырэктар раптам зацікавіўся ланцугом. Было невядома і засталося невядомым: ці прызнаў ён яго і таму пацягнуўся, ці то яшчэ не набыў новага ланцуга для свайго ваўкадава. Васька ж паказаў тут сябе сапраўдным амерыканскім палісменам — пад смех залы і радасныя, пахвальныя воклічы пагнаў свайго сябра са сцэны дубінкай. Не выказала ніякай радасці адна толькі Надзя. Адмовілася яна ўзяць і дарагі альбом, які Васька шчыгра тут жа хацеў падарыць ёй.

— Для кветачак, Васька, сабе пакінь. Кветачкі будзеш збіраць, сушыць і складваць...

З такой жа рагучасцю і не без кпінаў абсекла яна ўсе яго спробы залучыць яе ў пакой і, як заведзена, па прызначэнні выкарыстаць крыштальныя чарапачкі, абмыць іх.

— З кім-небудзь іншым, Васька...

— А я з табой, і толькі з табой.

— Са мной пасля дожджычку ў чацвер.

— Дык якога ж чорта лысага цягнулася ты сюды? — Васька за злаваў не на жарт, нагадаў усе крыўды, усе здзекі: ён жа перад ёй і так і гэтак, ледзь не пакаёўкай служыць, а ў адказ ніводнага чалавечага слова. І ён ужо сумняваўся, ці ёсць у яе сэрца і каму яно належыць. Новы ж год на дварэ. І гэты Новы год, мроілася яму, быў падобны зараз на Надзю, такі ж калочы, непрыветны. І не ведаў ён ужо, як пазбавіцца ад Надзькі, выстаўляеца як немаведама хто, а разам жа гусей у Княжборы ганялі, і ён хацеў ужо нагадаць ёй пратых гусей, але Надзя нечакана ўзяла яго руку і неяк дрыготка сціснула яе.

— Мне тут душна, пайшлі адсюль.

— Куды? Сёння ўсе святкуюць. Радуюцца ўсе сёння.

— А мне плакаць хочацца.

— Табе — плакаць? — не паверъёў ён.

— Я ішла сюды такая радасная, такая радасная. І сама не ведаю, чаму радавалася. Здавалася, што сёння ўсё будзе

незвычайнае, як нарадзілася на свет я сёння. А тут каля вашага тэхнікума дрэвы ўсе павалены, голле і макаўкі ўсе паабразаны. Леснікі яшчэ... І ад цябе так гуталінам і, пррабач, хлявом...

— Так, хлявом, але ж сама ты заатэхнік.

— Ну і што з таго?.. Хвасты каровам круціць... Ведаю, буду круціць у якой-небудзь цьмутараракані... Не хачу толькі чуць ад цябе, не хачу слухаць, што я павінна, што я абавязана, і гэдэ і тэпэ, што бацькі мае век круцілі, вясковыя яны, зямныя. А я не хачу ні хвасты круціць, ні камусыці абавязанай быць. Чаму гэта я з абавязкам нарадзілася, а не таму ўбачыла свет, што бацька з маткай кахалі адно аднаго...

— Надзька...

— Што Надзька? Вось і ты ўжо лічыш, што я і табе нешта павінна. А я не хачу так, разумееш, не хачу, каб і тыя, каму я пялёнкі гэтых буду апратваць, таксама немаведама каму абавязаны ўжо былі. Разумееш ты гэта?

— Разумею,— адказаў Васька, хоць нічога і не зразумеў. Але Надзя патрабавала ад яго менавіта такога адказу, і ён падпарафаваўся ёй. Яго ж уласнае жыщё было куды прасцейшае, яно складвалася проста з дзён, што беглі сабе і беглі, і ён не наракаў на іх, не паўставаў перад гэтай іх нястрымнай плынню, ахвотна рабіў тое, што хацелася яму рабіць, без асаблівай ахвоты, але таксама рабіў і тое, што не вельмі хацелася, прыстасоўваўся і прыстасоўваў да сябе гэтых «хачу» і «не хачу». І з кожным днём меншала «не хачу», таму што падмянялася на «так трэба».

— І зараз я хачу,— сказала Надзя,— зусім не тое, што хочаш ты. Хачу, каб мы пайшлі на вуліцу і адразу ж пайшоў снег. Хачу снегу, разумееш? Снегу на Новы год.

Гэта ўжо Васька разумеў, таму што сапраўды Новы год без снегу не быў Новым годам, і ў жаданні Надзі не было нікага капрызу. А калі і быў ён, капрыз, то за ім цяпер сапраўды ўжо паўставала Надзя, і ён недзе пачаў ужо разумець гэту Надзю. І ўпершыню пасапраўднаму адчуў сябе перад Надзяй неяк няёмка, сарамлівасць нават нейкая з'явілася. Былі ў яго дзяўчаты і да Надзі, але тым, іншым дзяўчатам, патрэбен быў толькі сам ён. І гэтая іх самасць хутка надакучвала яму. А Надзя трывожыла і палохала яго. Ён спалохаўся яшчэ больш і стаўся, падпарафаваўся ёй канчаткова, калі яны выйшлі на вуліцу і Надзя прамовіла зноў:

— Хачу снегу!

І снег пайшоў. І які яшчэ снег. Ён ніколі не бачыў такога снегу ў горадзе, нібыта ў чистым голым полі ці на заліўных сенажацях каля ракі, што ў іх Кляжборы на Балоні. Прыхапіла іх мяцеліца,

завіхурыла, закарагодзіла і панесла, навяла немаведама куды, у бок ад вуліц, хат, жытла, у тую белую, шалёна закручаную зямлю, якой яны нават і не ведалі, але здагадваліся, што яна ёсць, павінна быць, і з такім вось харктарам, з такой вось беллю і гладдзю і цішай такой, дзе толькі свішча вецер, дзе голас толькі ў мяцеліцы, дзе пахне малаком і ўласным сырадойным, чыстым дыханнем, а яшчэ добра ўляжальным яблыкам. І вымарачана забелены горад аціх пад гэтым снегам, як нешта дараўанае, вышэйшае і вельмі дарагое прымалі снег дахі хат, дрэвы, голле іх і нават адзін мяккі і напалову пусты аўтобус, які, пэўна, заблудзіў у гэтай навагодняй начы, прыстаў на хвілінку да аўтавакзала іх горада, кожную хвіліну быў гатовы бежчы далей са сваімі пасажырамі, што маўкліва і ціха выглядавалі з акон. Акрамя тых, што сядзелі ў аўтобусе, на аўтавакзале і каля яго былі яшчэ іншыя пасажыры, але яны таксама нікуды ўжо не спяшаліся і як бы аб нечым сумавалі. Двоё толькі з іх корпаліся на лаўцы каля прамарожанага ларка «Піва-воды». Корпаўся, уласна кажучы, адзін, другі нерухома ляжаў на лаўцы і не краталаўся, і таварыш тузай яго за рукавы і выгаворваў:

— Іван, падніміся... Іван, падніміся,— сціхаў, азіраўся і зноў — як напілкам па шкеле: — Іван, падніміся, Іван, падніміся...

Аўтобус не вытрываў, з дзвярэй яго і акоп выбухнула:

— Да падніміся ж ты, Іван.

Іван не падняўся, аўтобус крануўся і знік у віхуры. І Васька з Надзяй пайшлі далей, самі не ведаючы куды, даверыліся дарозе і снегу. Горад ім хаця і быў не чужы, ало і родным яшчэ не быў. Не мелі яны яшчэ ў гэтым горадзе патаемых сваіх куткоў, запаветных мясцін, завулкаў і вуліц, якія належалі б толькі ім, нічога іхняга не было тут, ні крыйды, ні радасці. Усё было пакінута ў Княжборы — і смех, і слёзы, захапленне і здзіўленне светам, што раскрыўся перад імі на хаду, на бягу праз боль, страх і радасць, якія яны зведалі на родных княжборскіх дарогах і сцежках. Тут яны толькі ўваходзілі ў свой свет, пазнавалі яго на дотык, спачатку нагамі і толькі потым сэрцам. Так дайшлі яны вуліцамі Савецкай і Каstryчніцкай, Леніна і Першамайскай да помніка, танка, што стаяў на высокім пастаменце. І хоць яны, здаецца, усё ведалі пра гэты танк, таму што паставілі яго тут ужо на іх памяці, і ён, танк, спачатку як бы не згадзіўся стаяць, ноччу сышоў з угатаванага яму п'едэсталы, разбурыў яго, прапоўз метры са тры і спыніўся, пацэліўшы ў неба ствол сваёй гарматы. Але зараз Надзяя з Васькам як бы нанава адкрылі для сябе гэты танк, крануўшы спачатку баязлівымі рукамі яго халодную браню, а потым, нібы ім нешта перадалося ад гэтага дотыку, асмялелі, сышліся рукамі

на танку, абагрэлі іх уласным дыханнем і як бы самі сагрэліся і, здаецца, парадніліся, дзякуючы прысутнасці трэцяга, які злучыў іх рукі, і рушылі далей. І снег, які да танка быў колкім, пранізлівым і халодна-блакітным, памякчэў і паружавеў, стаў ужо касым, світальна-лёгкім, падаў ім: на спілу, не трапляў больш за каўнер, задумліва ляцеў паперадзе іх, нібыта вёў іх за сабой, паказваў ім дарогу, усцілаў яе ружовай і рухомай беллю.

Ваську здавалася, што гэта ён вядзе Надзю, так даверліва прыпадала яна да яго, так паслухмяна ішла побач з ім, але, калі ён паспрабаваў недзе ўжо каля ваколіцы павярнуць і строга пранумараванымі шматлікімі чыгуначнымі завулкамі і праездамі зноў выйсці ў цэнтр, на вуліцы, дзе гарэлі ліхтары, яна заўпарцілася, лёгенька, адным толькі пальчыкам, адціснула яго ад гэтых завулкаў. І яны зноў блукалі па незнамай ім ваколіцы, і снег тут зноў змяніўся, быў ён ужо крупчастым і падсякаў вочы і ногі. І яны вымушаны былі ісці, прымружыўшыся да чырвоных чорцікаў у вачах. І гэтыя мітуслівыя чорцікі выбілі з вачэй Ваські слязу. Ён паглядзеў па Надзю, па павеках і ў яе пагойдваліся слёзы, толькі нешта падазронна ўжо буйныя, як бы і не снегавыя. Васька здзівіўся ім, падзівіўся і з сябе: чаго гэта ён, як ваўкалюга, бадзяецца наччу па мяцеліцы і Надзьку яшчэ марозіць, цягае за сабою? Не было з ім такога ніколі. Усяляк бывала, але, каб ён мучыў дзяўчыну, калі ёсьць вугал, такога не было. І што ў гэтым снезе, што ў гэтым блуканні па вымерлым начным горадзе? Першую хвіліну было хораща, таму што нечакана, нова. А зараз гэтая навіна ўжо абрыйдла, хоць бочкамі салі яе. І таму хацелася ўжо нечага іншага, як толькі што прагла душа снегу, зімы, так прагла зараз лета. Да таго ж яны, здаецца, заблудзліся, згубіліся ў мяцеліцы і снезе.

Васька прыслухаўся да сябе, згадваючы бясконцыя павароты, паспрабаваў вызначыць, па якую руку будуць яго і Надзін інтэрнаты. І не здолеў вызначыць. Але адчування згубленасці не было, здавалася, што кожная дарога, кожная сцяжынка выведзе іх дадому, у якім напрамку яны б ні пайшлі, усё роўна будзе правільна. І гэта было незразумела яму, таму што ў яго заўсёды было адчуванне дому, веданне той самай-самай адной-адзінай дарогі, якая вядзе дамоў. А зараз іх стала мноства. І гэта было ўжо няправільна, не магло быць правільным. Хацеў сказаць пра гэта Надзі і. толькі наглытаўся снегу, поўсці. — Надзя заціснула яму рот даланёю, блакітнай сваёй рукавічкай. Яго апанаваў смех ад дотыку гэтай далікатнай далоні ў рукавіцы: ці ж здольная гэтая блакітная рукавічка і далонька, што хаваецца ў ёй, вымусіць яго маўчаць, камандаваць ім, такім

вялізным, а ён раптам адчуў сваю вялізнасць, амаль што веліканістасць у параўнанні з гэтым дзяўчом у кароценъкім школьнім паліто і белай вязанай шапачы. Васька адчуў, што зараз ён ёсць паўсяодна, што ён бясконцы, як бясконцае гэтае поле з азімінай, пасярод якога яны стаялі, да якога неўпрыкмет дайшлі, ён быў упоравень з дубамі, што раслі пасярод поля, і мо аднаго з імі веку,— а дубам гэтым, ён бачыў спрактыкаваным вокам, было ўжо больш двух стагоддзяў. Снег но паспей яшчэ схаваць азіміны, і невядома, ці жывая яна, ці. ўжо загінула — столькі выстаяць у маразы і без снегу. Азіміна была зялёная і сівая, як бы спацелая, снег наліпаў на вузкія сцябліны, тут, у полі, быў ён зараз ліуневым і шэрым ад цішы, але выглядаў зялёным — гэта сцяблінкі жыта так радасна падфарбавалі яго. Яны маўкліва прымалі снег на свае зялёныя гнуткія плечы і, калі снегу наліпала больш, чым важылі самі яны, маўкліва падломваліся і ўкладваліся на зямлю, да цяпала ўжо. Іх маўклівасць перадалася і яму, запасілася ў ім і выспявала, выспявала не ў слова, а ў нешта зусім іншае, пра што здагадвалася мо толькі Надзяя, таму што яна і сама маўчала, і патрабавала гэтага ад яго, гэтага ж патрабавалі поле, дубы, што раслі па ім і маўчалі ўжо трэцяе стагоддзе, наглядалі за тым бясконцым колам, якое вяршылася на іх вачах, за снегам і дажджом, сяўбой і ўборкай, пахаваннямі і вяселлямі. І ўсё гэтае кола было наканавана праісці і ім, кола гонару ці ганьбы, як яны выберуть самі: чаго пажадаюць, тое і атрымаюць. Але пакуль што пачатак іх добры — з навіны, новага маладога снегу, ласкавага і лёгкага. Ён не скончыўся да самай раніцы, да світання, калі Васька нарэшце давёў Надзю да дзвярэй яе інтэрната. Перастаў падаць на хвілінку, даў ім развітацца, паглядзець, не прыжмурваючы вачэй, на тое, што ён тут утварыў, што зрабіў з зямлёю, за адну толькі нач стварыў нанава зямлю, і мо не адну толькі зямлю. Развітваліся яны таксама, як і правялі гэтую нач, маўчком. Васька, праўда, хацеў нешта сказаць, але Надзяя, як і ў полі, заціснула яму рот даланёю, і ён зноў адчуў, што расце, усе платы вакол сталі толькі да пояса, і будынкі, здаецца, адхіснуліся ад яго, каб яму вальней дыхалася, каб ён добра разглядзеў ззяючы ружовым, блакітным і зялёным снег і захаваў, збярог у сабе яго світальна чысты, нібы позірк толькі-толькі ўбачыўшага свет дзіцяці, маўклівую задуменнасць і засяроджанасць яго, каб ён не разбурыў усё гэта выпадковым і няёмкім словам.

Частка другая

ОКІЦЬ НА БУСЛІКА

ПА КРУЗЕ ДАРОГА

1

Балота кранулася ў дарогу, як толькі асушылі Чортаву прорву. Ало калі яно зрабіла першы крок, ніхто не прыкмеціў. І як было прыкмеціць: першы год сваіх блуканняў яно нічым — ні багнай, ні тванню, ні вадой, ні трыснягом — так і не выкрыла сябе. Падкралася да дамбы, да той новай дарогі, што была цяпер пракладзена да Балоні і далей, па Воўціна, падкралася і замерла каля дамбы, ля насыпу, радуючы вока жоўтымі ірысамі, што зацвілі не ў пору, праўда, ужо недзе па восені. Потым ірысы адцвілі, прыйшла зіма. І зімой, нябачнае над снегам, балота прашылася праз насып. І цяпер ірыси зацвілі вясною, як і павінна тое быць, але па другі ўжо бок насыпу. І толькі зацвілі, а адцвісці ім не дадзена было. Што за работа ішла там, пад зямлёю, што за буча кіпела там, таксама невядома. Нічога на паверхні, на свято з глыбі сваёй зямля не паказвала. Здавалася, і няма нічога там, углыбі, патаемнага, усё навідавоку. І навідавоку ўсё было, як і дагэтуль, зелянеў Махахеў дубняк, яго хоць і моцна пашчыпала, але ён усё ж аcaleў, пакорліва, зрезаная канавамі і прамавугольнікамі, ляжала ўтаймаваная Чортава прорва, ярыліся ў гэтых прамавугольніках і квадратах пішаніца і жыта, выганяючы на радасць людзям буйны і важкі колас. Усё было па радасць, усё было дарэчы чалавеку, Мацвею Роўду. Усё вакол было не толькі пераўтворана, але і ўпрыгожана хлебам, тая самая клятая і гібелльная зямля, якой і пазвы іншай не знайшлі, як толькі Чортава прорва.

Але разам з гэтым прыемным і зразумелым адбывалася на гэтай зямлі і нешта непарафумелае. Недарэмна кажуць: агонь цар, ды царыца вада. Пасля дажджоў, што прайшлі ў маі і зноў жа радавалі, балотца, што ўтварылася нечакана па другі бок насыпу, раптам знікла, вільнула ўбок, так што ў ірысаў і насенне не выспела, а балотца, калі ўжо выявіла сябе, пакрочыла ўжо больш бойка, пакідаючы за сабою цяпер ужо і сляды. Сляды гэтых хаця і не пагражалі вялікімі стратамі ўраджаю, былі бачныя на полі, там-сям бачныя былі і правалы, і зрушэнні, і белыя праплёхі сярод тлуштых тарфянікаў, нібы скрэз гэтую збажыну пратачыўся і лена сцёгся да дубнякоў невялікі паўпадземны ручай. Сабраліся разам падземныя воды па расінцы, па дажджынцы і дамовіліся паглядзець, памацаць, ці моцнае гэтае створанае чалавекам поле, прайшліся па ім, дзе бачна

— паверсе, і там засталіся прамыіны, а дзе нябачна, сваімі прыхаванымі ў зямлі хадамі, жыламі-праточынамі,— там цяпер чарнелі прасадзіны. Але на бачны і нябачны ход вады нікому з людзей паглядзець не давялося, ці то адбылося ўсё гэта ноччу, калі яны спалі, альбо так ужо непрыкметна, што людзі. ўбачылі толькі вынікі той працы: сапраўднае ўжо балота, гразкае і з твянню, з трыснягом. Яно спынілася і замацавалася, здаецца, у самым нязручным для сябе месцы, куды не кожную вясну і паводка дасягала, дзе здаўна было цвёрда, куды вясною ў паводку ўцякалі з урокаў школьнікі, гулялі там у ножык, і тыя, хто прайграваў, елі, зубамі грызлі ту ю дубняковую цвердзь, таму што ім за пройгрыш свой трэба было выцягваць з зямлі калок. Шчасце было пераменлівым, і зямелькі той дубняковай хапіла на ўсіх. Цяпер жа яе больш не было, там, дзе колісъ быў тачок і забівалі ў зямлю колікі, цымяна паблісквала зялёным пупком трыснягу балота. Перабраўшыся цераз насып, балота пакружыла па палях і прыблілася да дубняку. І дубняк на вачах пачаў чэзнуць, марнець, у лістоце яго, сярод каранёў, што гнілі і адміралі, раптам з'явілася вялікае мноства камароў, мoshак і іншай погані. І камары ўсе былі вялізнымі, што бамбазы, але і спрытнымі, лёталі бязгучна і не кусалі, а джгалі. І не кожны цяпер наважваўся зазірнуць у дуброву. Хаця, прынамсі, нечага цяпер і рабіць было там людзям, грыбы ў дубняку звяліся, суніца вырадзілася ў нейкую даволі брыдкую і агідную траўку, на якой пі ягады, ні ліста, адзіная толькі голая і чорная сцяблінка, у такія ж голыя і непрыемныя воку сцяблінкі вырадзіліся ўсе цяпер і ягады, і травы ў дубняку. Адно толькі калючае і ўчэпістася сцяблі, засталося і ад ажыннікаў, якімі некалі быў славуты дубняк. А цяпер жа гэтых ажыннікаў баяліся і пагарджалі імі дарослыя і дзеці. Была непрыемная і жахлівая іх нейкая амаль што жывая ўчэпістасць, як яны, непазнаныя, з нейкім запалам хапаліся за цела і вонратку, бы страшылды марскія ці тагасветныя, як засохлыя васьміногі ці спруты, і людзі грэбліва і з цяжкасцю вызываляліся ад іх. Птушкі таксама грэбавалі дубняком, яны пакінулі яго, пайшлі з яго моўчкі, без песняў і крыку. Але гэтага сыходу птушак людзі ўжо не прыкмецілі. Ім было не да балотца і. дубняку, у іх быў свой клопат.

Балотца, што начало вандраваць, было літасцівым да пшаніцы і жыта. Вада-царыца мудра і ашчадна абышлася з хлебам, яна ўзяла толькі тое, што неабходна было ёй, каб прайсці, прагрывацца да дубняку. Але, ідучы на гэты свой прарыў, змагаючыся за сваё жыццё, яна мілавала, шкадавала зямлю, ушаноўвала тое, што на ёй расло. І пшаніца, і жыта стаялі сцяной, на іх княжборцы хадзілі глядзець, як на дзіва нейкае.

— Мо табе, Мацвей, ужо Героя дадуць,— гаварыў дзед Дзям'ян свайму ўнуку.— Не медальку, як раней, а зорачку.

— Дадуць, дзед, дагоняць і яшчэ дадуць.

— Гэта ў нас могуць,— дзед Дзям'ян як аддаляўся ад сваіх слоў і Мацвея, увесе, пэўна, у сваіх даўніх вёснах, узважваў на далоні цяжкі колас, вылушчваў з яго зярніты, лічыў іх, пераводзіў у грамы, цэнтнеры і тоны, але збіваўся і губляўся перад амаль што фантастычнай яму неахопнасцю лічбаў. З такім лічбамі дзед Дзям'ян на сваім вяку справы не меў і хітрыў:

— Не, калі па мне, дык я б табе даў Героя. Цэнтнераў яга дваццаць пяць возьмеш з гектара?

Мацвей пасмейваўся толькі, ён ведаў аб замілаванасці і ўлюблёнасці дзеда Дзям'яна менавіта ў гэтую лічбу. Вышэй за яе ён не рызыкаваў падняцца і калі меў справу з грашыма, дваццаць пяць — гэтай лічбаю ён вымяраў пражытае, атрыманае і аддадзенае. Калі яму споўнілася дваццаць пяць гадоў, толькі тады ён і ажаніўся, толькі па дваццаць пяць рублём ён пазычай людзям і прымаў ад іх. толькі адзінаю паперкаю. І княжборцы яшчэ і сёння з усмешкаю згадваюць, як ён у свой час, калі быў старшынёю калгаса, страшыў калгасніку штрафамі за патраву і самавольныя парубкі. З цяжкасцю разбіраючы пісане ці друкаванае, але вельмі пры гэтым сур'ёзны, ён браў ручку ці аловак, клаў перад сабой чысты аркуш паперы, нешта крэмзаў на ім, бы акт усё роўна складаў. І, склаўши, абвяшчаў: «У выніку будзе з цябе дваццаць пяць рублём». Патраўшчык ці парубшчык роблена палохаўся, пачынаў таргавацца, збіваючы дзеда Дзям'яна па іншую лічбу. А таму як для дзеда Дзям'яна іншых лічбаў не існавала, то ўсё заканчвалася выгнаннем вінаватага, вялікай крыўдаю і вялікім сумам старшыні на самога сябе, што ён непісьменны, што ні літары, ні лічбы не падуладныя яму.

— Дваццаць пяць цэнтнераў — гэта не ўраджай,— уядаў цяпер дзеда і ўнук.

— А колькі ўраджай?

— Думаю, што за сорак будзе.

— Два разы, значыць, па дваццаць пяць,— знаходзіўся дзед і пераможна пазіраў на ўнука: не думай, што мы зусім дурныя.

І Мацвей больш не пярэчыў дзеду, то былі самыя шчаслівія ў іх жыцці імгненні. Стары радаваўся новаму і бласлаўляў неба, што дазволіла яму дажыць і сваімі вачыма паглядзець на гэтае новае. Скажы яму хто-небудзь раней, што яго зямля можа так радзіць, ён бы не паверыў, хаця і прывык верыць сваёй зямлі, як самому сабе. Але верыў не ў казачнае на гэтай зямлі, што магло быць, а ў сапраўданае,

устойлівае і пастаяннае, якім быў ён і сам, і таму ўстойліваму і пастаяннаму ён уручаў і самога сябе. И як нешта звычайнае, як нараджэнне чалавека і таксама звычайнага, не волата і не правідца, прызначэнне якога не неба, а зямля, Палессе, Княжбор, так успрымаў ён і тое, што давала зямля,— бульбу, жыта, траву, не патрабуючи ад яе, як не патрабуюць ад жанчыны, большага, чым ёй пад сілу, не гонячыся за гэтым большым нават у думках, каб толькі хапіла хаце, сям'і па круг, устаноўлены прыродаю, ад восені да лета, каб не збіваць зямлю з пастаянства, бо заўсёды ж следам за адным хлебаробам ішоў другі, якому ж таксама трэба было нешта пакінуць. Адзін падаў у разору, другі падхопліваў ручкі плуга, і гэтак бясконца. И зарукай гэтай бясконцасці было не тое, што ён мог ухапіць, адламаць за адзін дзень ці год, быў здольны з'есці за адзін дзень, а размеркаванасць усяго, што можна ўзяць сёння, на ўвесь век-тэрмін і на век-тэрмін усяго сутнаснага, каб у час разліку за ўсё, што ты ўзяў, нікто не папікнүў, бы ты з'еў чыйсьці век, узяў і з'еў чужы кусок, таму што ён ведаў і верыў у ту ю сялянскую вышэйшую праўду: няма найвялікшага граху за той, калі ты абкрадзеш мёртвага і ненароджанага альбо таго, хто толькі-толькі нарадзіўся і яшчэ не здольны адстаяць сябе. Но б ён і не дадумаўся да гэтага, але ўсё гэта ўжо было ў людзях яго зямлі, у крыўі, у самой зямлі быў той жа самы запавет, таму і спрадвечным было яго Палессе і аніккая навала — ні агонь, ні вада, ні жалеза — не магла змесці з гэтага маленъкага, блакітнага і зялёнага лапіка зямлі, з гэтых расчыненых заўсёды насцеж варот вайны ні дзеда, ні прадзеда, ні самога Дзям'яна, таму што ўсе яны належалі толькі сваёй зямлі і нікому болей, толькі ёй, хаця над імі і над іх зямлём часам быў і нехта другі, але таму, другому, веку была адпушчана хвіліна, Часцяком яна была і крывавай, але кожны раз адыходзіла ў небыццё, а дзед Дзям'ян заставаўся, бурчаў, крахтаў, наракаў і нёс свой крыж. Даставалася ад дзеда Дзям'яна і ўнуку, Мацвею, хоць за што шкаліў яго дзед Дзям'ян, грыз, еў поедам апошнія трывадлы, Мацвей так і не зразумеў, лічыў гэта ўсё за дзівацтва і капрыз: раней было так, а цяпер не, не тое. Вельмі старадаўняя песня старых людзей, якія страцілі ўжо сілу, але яшчэ памятаюць сябе дужымі і моцнымі, дзяцінства і маладосць свае памятаюць. И таму ва ўсім вінаватыя маладыя, што не падобныя на іх, вінаватыя ў тым, што дождж і слота на дварэ і сонейка свеціць, у тым, што гэтыя маладыя рана і позна жэніща, раджаюць і не раджаюць дзяцей, ўсё па-свойму наровяць, зямлю і тую кінуліся пераніцоўваць. Але ж хлеб, што рос на новым полі, прымірыў унука і дзеда. Стары і малады глядзелі на гэтае поле адноўкава, як аднымі

вачыма, і бачылі адно — бачнае і асязальнае, што можна было і памацаць, тое, што раней дзед Дзям'ян мо толькі сніў у самых смелых сваіх снах. И кожны з іх ужо прыкідваў, колькі ж гэта пароду можа накарміць іх княжборскім хлебам і чаму зямля хавала гэты хлеб ад іх раней, калі яны былі малымі і калі так хацелася есці, калі за чорны жытны акраець можна было паўжыцца аддаць, аддавалі за яго і жыццё. И балотцу, што ўжо вельмі выразна праявілася ў дубняку, ніхто — ні Мацвей, ні дзед Дзям'ян, ні княжборцы — увагі не аддаваў, як таксама ж не аддавалі ўвагі таму, што сохне дубняк. Яны з маленства прывыклі мець самае большае дзесяць — дванаццаць цэнтнераў з гектара і цяпер былі ўражаны да сэрца, і не толькі небываўым ураджаем, а таксама і ўласнымі сваімі адносінамі да таго, як рыхтаваўся гэты ўраджай, і як жа гэта і за што было наракаць на Мацвея, калі ён цудатворца. Паламаць тое, што складвалася стагоддзямі, парушыць пастаянства самой зямлі — хто яшчэ быў здольны на такое. И шмат каму ўжо мроіліся ўраджай яшчэ большыя, багацце неверагоднае ўжо мроілася. И гэта былі не сквапнасць і не забыццё саміх сябе, таго, што яны ведалі аб гэтым жыцці, як разумелі гэтае жыццё, іх закалыхала тое, як надта ж, здаецца, лёгка атрымалася ўсё, і гэтая лёгкасць абыцала ў будучым даброты куды большыя. И ўжо Аркадзь Барздыка запасіўся дрэнажнаю трубкаю, цягаў яе паціхеньку і складваў у хлеве, каб распачаць уласную меліярацыю. Мацвей ведаў пра ўсе яго соткі і пра тое, што ён крадзе дрэнаж, але да нары да часу маўчаў, бы ціха помсціў Княжбуру за тое, як некалі яго сустрэлі тут. Забылася ці то адышла на нейкі час горыч аб страchanай рэчцы, княжборцы цяпер не наракалі, што іх можна было называць ужо не палешукамі, а стэпавікамі. Усіх аб'яднаў і памірёў хлеб, які сапраўды ўсяму галава, і ён дзяржаўна і непадступна калыхаўся і шумеў за вёскаю, пераменлівы, як мора, і бясконцы, як мора. И былі ў ім сіла і праўда. Гэтыя сіла і праўда дапамаглі. Мацвею на нейкі час зноў адчуць сябе княжборцам. Пад прыкрыццём гэтага хлеба ён, здавалася яму, не быў больш чужким роднай вёсцы, адным летам яму шмат чаго было даравана, калі не ўсё. Ніхто сёння з княжборцаў, калі бачыў яго па вуліцы, не адварочваўся і не пераходзіў па другі бок. Наадварот, кожны хацеў не толькі проста даць дабрыдзень, але яшчэ і парукацца з ім і пагаварыць аб надвор'і і палітыцы, хаця нейкія два-тры месяцы да гэтага больш чым абыякава пагадзіліся абраць яго старшынёю іх калгаса. У Кляжборы: да Мацвея было мноства старшынь, амаль што кожны дарослы і сталы княжборац пахадзіў у начальстве, панасіў у сваёй кішэні пячатку, такім чынам, можна лічыць, што радавых

калгаснікаў у Княжборы не было, і таму яны так раўнадушна аднесліся да яшчэ аднаго кандыдата ў начальнікі.

І яшчэ недзе напрадвесні Мацвей Роўда здаў упраўленне свайму ж таварышу, з якім некалі «лягчаў» трутняў, Сямёну Рачэўскаму, а сам прыняў калгас, які быў створаны, можна лічыць, ім жа. І хаця тое, як адбылося гэтае яго новае назначэнне, было што дзве кроплі вады, падобным па ранейшае, калі ён стаў меліяратарам, Мацвей уздыхнуў з палёгкаю. Ён прадчуваў, што рана ці позна, а ўсё ;к прыйдзеца яму быць старшынёю калгаса, яшчэ з таго дня, калі разам з Шахраем і сакратаром абкома ездзіў па Палесці. Але ён не думаў, што ўсё адбудзеца так лёгка і непрыкметна. У тую вясну ён рыхтаваўся працягваць меліярацыю, паабязаў сабе, што сёлета будзе рабіць ужо зусім інакш, зусім не так, як у мінулым. Будзе рабіць урэшце і для сябе, а не толькі дзеля плана, каштарысу, самаакупляльнасці і г. д. Ён возьме сябе за глотку, стане на нажы з Шахраем, але дабудуе вадасховішча. Гэтае вадасховішча было як стрэмка ў яго сумленні. Мац вей не ведаў, ці так яно ужо неабходна тут, але памяць аб tym, як ўсё адбылося з tym вадасховішчам, была вельмі балючай яму, ён нібы прадаў сам сябе, пайшоў на змову з Шахраем пад упłyvам хвіліны, гонячыся за жоравам у небе, адмовіўся будаваць яго, скаваўся за чырвоным алоўкам Шахрая. Цяпер жа ён адчуваў, што ёсць рашучасць і моц вярнуцца назад і выправіцца. Але, як часта гэта здараецца, атрымалася так, што ён спазніўся выпраўляцца: што зроблена, тое ўжо зроблена, і ні чорт і ні бог не дапаможа што-небудзь змяніць. На пленуме райкома напярэдадні сяўбы Мацвея адарвалі ад гэтых меліярацыйных разважанняў, паднялі і спыталі: каго б ён мог рэкамендаваць старшынёю калгаса ў Княжбор. Ён нікога не мог рэкамендаваць, бо ніхто і не даручаў яму гэтага, а сам ён і ў думках не мог дайсці да таго, што гэта будуць спаганяць з яго. Спаганялі, і не толькі спаганялі, прыйшлі нават да высновы, што пытанне гэтае ім не падрыхтавана, а таму быць старшынёю княжборскага калгаса яму, Мацвею Роўду: не ведаеш — навучым, не хочаш — прымусім. Мацвей абурыўся, але неяк не вельмі натуральна: ён адчуў за ўсім гэтым іншую, не раённую руку, і руку самога Шахрая адчуў. Усё было зроблена ў яго стылі — мякка, нават з нейкім гумарком, але няухільна і непахісна. І Шахрай перад гэтым, у перапынку, падыходзіў да яго, пытаяўся, ці гатовы ён, не ўдакладняючы, прайда, куды і навошта гатовы. Але Мацвей успрыняў яго пытанне як нешта такое, да чаго не патрэбны тлумачэнні, і адказаў, што, канечнe, гатовы, маючы на ўвазе сваё ўпраўленне ў Княжборы. І тое-сёе яшчэ маючы на ўвазе: свой намер пайсці наступерак Шахраю, паказаць нарэшце, што і ў яго

ёсць харктар, і таму прамовіў з націскам:

- Папрацуем, Алег Віктаравіч, планы ў мяне вялікія,— і зазірнуў Шахраю ў вочы, ці разумее той, што за гэтымі словамі. Шахрай, здаецца, зразумеў, пацягнуўся да радзімкі на шчацэ, бы ўкалоў яго хтосьці ў ту ю радзімку.

- Рады за цябе, Мацвей, шчыра рады, малайчына,— невядома за што ўхваліў Шахрай Мацвея, але адразу і ўшчыкнуў: — А начальства ўсё ж трэба любіць.

- Як гэта? — не зразумеў і нават трохі разгубіўся Мацвей.

- Начальства — гэта ж твая справа, твая праца. Не паважаеш, не любіш начальства — не любіш і сваю працу.

- Не разумею, Алег Віктаравіч, начальства і праца, здаецца мне, зусім розныя рэчы.

- Адчуваю, бачу, што не разумееш. Але якія твае гады, зразумееш яшчэ і ўспамянеш мяне. Колькі ўжо табе, дарэчы?

- Ды добра ўжо, да трыццаці набліжаецца... Толькі навошта вам гэта?

- А-а, так проста. Я ў твае гады разумнейшы быў.

- Ну дык і ўзляцелі вышэй.

- Не падымай пер'я і не рабі хвалі,— спыніў яго Шахрай.— - На вяселле хоць паклічаш. Жартую, жартую, потым дагаворым,— і Шахрай знік. Мацвей не ведаў, што і падумаць: навошта падыходзіў, чаго хацеў?

І вось усё высветлілася. І яны працягвалі гутарку, што пачалася яшчэ там, у перапынку на пленуме, ужо ўсведамляючы, што хаваецца за словам кожнага.

- Пазбавіца ад мяне пажадалі, Алег Віктаравіч,— сказаў Мацвей Шахраю адразу ж пасля пленума.— Толькі-толькі я петрыць пачаў, што і да чаго, як вы мне па шапцы. Маладога, пэўна, прыглядзелі, залыгалаў ужо больш згаворлівага.

- А ты што, лічыш сябе незгаворлівым? — Шахрай паглядзеў на Мацвея, бы запрашаў ці нават вымушаў яго прыгледзецца да самога сябе. І Мацвей паглядзеў і нічога не адказаў, таму што сапраўды адказаць было нечага.

- Не хвалюйся,— адразу ж і злітаваўся Алег Віктаравіч.— Нам яшчэ нямала брыдоты адзін ад аднаго пачуць прыйдзецца. І ты толькі не надстаўляйся сам. Усё роўна адзін воз цягнуць. Ты што, думаеш, я не разумею цябе? Мы так падобны з табою, таму мо я і ўратоўваю цябе, хочу засцерагчы цябе ад тваіх памылак, тваіх і маіх.

- А яны былі ў вас?

- Не! — цвёрда, мо толькі занадта хутка адказаў Шахрай.— Што, не задаволены майм адказам? Хацеў пачуць нешта іншае?.. Нічым не здольны табе дапамагчы. А паўтарыць, Мацвей, не збаюся: не, пакуль я — я. А калі буду ўжо толькі «ён», то ў таго, у «яго», памылкі, канечне, могуць быць.

- А я не пасаромеюся сказаць «так».

- Гэтае «так» ужо тваё асабістae «так». I мяне яно не хвалюe і не тычыцца.

- Я не хачу, каб мяне перасоўвалі з месца на месца, як тую шахматную фігуру.

- Хацець цi не хацець у тваім становішчы яшчэ нічога не значыць, не дзеўка ж ты, хаця я цябе і ашчаджаю.

- Ад каго?

Вось іменна, ад каго цi ад чаго? Ад меліярацыі, калі, мякка гаварыць, ты ўжо стаміўся. Не зразумею толькі, дзе і калі праглядзеў я гэта, калі гэта адбылося. Вадасховішча? Голая баба?

- Якая яшчэ голая баба?

- Як, ужо і не памятаеш: голая баба мыецца, у Талстога Льва Мікалаевіча.

Мацвей успомніў і ўсміхнуўся. Усміхнуўся нарэшце і Шахрай, і яны амаль што як сябры пакінулі Палац культуры, дзе праходзіў пленум. Дзiўным было гэтае іх сяброўства, і не зразумець, чаго болей было ў ім — насцярожанай цікаўнасці адзін да аднаго, варожасці цi глыбока прыхаванай сімпатыі. Сам Мацвей не вельмі цяміў у гэтай іх дружбе. Шахрай прыцягваў яго да сябе таму, што, нягледзячы ні на што, был ў ім нейкая пэўнасць, грунтоўнасць, вера ў тое, чым ён займаўся, што рабіў, дзеля чаго жыў. У самім жа сабе Мацвей такой веры не знаходзіў. Само сабой, ён, канечне, верыў у справу, якой займаўся, але трymаўся і стаяў пры гэтым не па бетоне, як Шахрай, а на нечым іншым, што безупынна калыхалася і хісталася, і цяжка было яму трymаць раўнавагу, увесе час трэба было недарэчна махаць рукамі, мяняць баланс. I гэтае адсутнасць раўнавагі і балансу прыгнятала яго, заўсёды неабходны быў нейкі перапынак цi допiнг, каб набыць устойлівасць, устояцца, каб той маятнік, што быў замацаваны ў ім, пачаў рухацца раўнамерна і з адной і той жа амплітудаю. Шахрай жа не ведаў цi не прызнаваў такіх хістанняў, а калі і выпадаў збой, як кошка, імгненна, з якой бы вышыні яго нi кідалі, зноў трывала стаяў на нагах, зноў быў ураўнаважаны і не мітусіўся, не размахваў рукамі. Вось гэтага якраз і не хапала яму, Мацвею, і адсутнасць гэтага прыцягвала яго да Шахрая, таму ён не толькі не пакрыўдзіўся на яго за гэтае новае пазначэнне і за тое, як

яно адбылося, але і адзначыў разам з Шахраем гэтую падзею. Ён быў удзячны Шахраю за тое, што той пазбавіў яго ад мелірацыі, забываючы, што таму ж Шахраю трэба дзякаваць і за прычашчэнне да мелірацыі. Мацвей ужо сапраўды стаміўся сушыць, карчаваць, стаміўся адноўкава руйнаваць і будаваць. Зямля, балоты і рэкі ўжо не ўпарціліся і не супраціўляліся, як раней, нібы ён на самым пачатку, не прыкметціўшы таго і сам, наступіў у Княжборы на нешта стрыжнявое, сярэдзіннае, ухапіў нешта адразу за сэрца, прыдущыў, скруціў яго. За гэтым усё пакацілася ўжо як пад гару, а сам ён, здаецца, пачаў глухнучы, маўчаў, не азываўся там, дзе некалі мімаволі ўскрыкваў. Ён нібы падышоў і ўступіў у ту ю пору, калі чалавек ужо цятне свой воз толькі дзеля добрай пенсіі, калі галоўнае — утрымацца і ўтрымаць сябе з год ці месяц, які доўжыцца, што год, даклыпашь, дабрысці да ганаровых праводзін, да ўсёдаравальнага яму з атрыманнем пенсіённай кніжкі рытуалу вызвалення, за якім ужо нічога няма, за якім пуста ўжо. І ўсё гэта выказаў Мацвею Шахрай у нумары гасцініцы, у якім яны замкнуліся пасля пленума.

- А як жа мне, калі гэта так, разумець маё старшынства? — спытаў Мацвей Шахрая.— Да гэтага ж і вы прыклалі руку?

- Прыклаў, так і разумей,— адказаў Шахрай.— Сам будаваў, сам стварай і вядзі гаспадарку. І, самае галоўнае, памятай, што за табою сочыць цяпер ох колкі вачэй. Памятай аб гэтым.

Ён вёў і памятаў, рыхтаваўся да ўборкі, прыкідваў, дзе і што будзе замінаць, ці хопіць тэхнікі, людзей. Абышоў усе хаты, папрасіў, каб выйшлі на поле і на ток не толькі старыя, але і дзеці, і студэнты з адпускнікамі дапамаглі, пакланіўся нават Ваську Барздыку. Васька яшчэ падлёткам рабіў на камбайнне штурвальным, пагадзіўся і зараз пайсці штурвальным, а калі трэба — то і камбайнераам на другую змену. Асабліва ўгаворваць нікога но давялося, Княжбор цану хлебу ведаў. Здаецца, усё было прадугледжана, але самага галоўнага ён не ўлічыў: не ўлічыў хлебнага багацця. І ў самы разгар уборачнай пайшлі дажджы, закружылі ветры, пшаніцу палажыла. Камбайнны і машыны гразлі ў полі, закапваліся па ступіцы, але гэта была яшчэ не бяда. Іх выносилі з поля, лічы, па руках. выдзіралі трактарамі — усё гэта было яшчэ ў руках чалавечых, толькі б жаданне. А жаданне было. Бабы і мужчыны на чале з рэдактарам раённай газеты, які адказваў за ўборку ў Княжборы, на чале з самім Мацвеем, а часам і з першым сакратаром райкома партыі амаль што літаральна насілі тую калгасную тэхніку на руках. Перажылі, выстаялі ў нягоду. А калі спыніліся дажджы і зноў засвяціла сонейка, адладжаная, змацаваная агульнаю бядой машына зламалася. Зерне не паспявалі адвозіць ад

камбайнаў, яго не было куды ссыпаць, не хапала такоў, павецяў, яго не паспявалі лапаціць і сушыць на сушылках, сушылак таксама не хапала, а да ўсяго, у раёне ўжо, захлынуўся і элеватар. І зранку на першых машинах са збожжам паехаў у раён, каб неяк пратихнуць гэтае збожжа, рэдактар газеты.

- Чаго б ні каштавала,— упрошваў яго Мацвей.— Толькі б узялі. Чаго б ні каштавала.

- На што ты гэта мяне падбіваеш? Хто я табе, Роўда? Я ж штаны з цябе павінен зняць за тое, што адбываецца. А ты і мяне ў саўдзельнікі гэтага злачынства запісваеш. А ў газеце ў мяне каторы дзень Дошка гонару, і твая гаспадарка — першая.

- Пасля, Іван Хведараўіч, разбярэмся. Здымеш з мяне і штаны, калі выратуем хлеб. А выратуем — я голы, без штаноў, прайду праз увесь Княжбор.

- Пераможцаў не судзяць, на гэта спадзяешся... Будзеш ты пры штанах.

- Іван Хведараўіч, не за штаны, а за хлеб баюся.— Рэдактар Мацвею падабаўся, не было ў ім нічога звыкла журнالісцкага, мужык, дый годзе, і Мацвей не саромеўся быць шчырым з ім. Толькі ён адзін і мог цяпер дапамагчы княжборцам.

- Непарадак гэта, Мацвей, непарадак,— казаў Іван Хведараўіч.— Але на тым стаім...

- І стаяць будзем.

- Не прывядзі гасподзь. Мець усё і не мець нічога, знайсці і згубіць. Бізнес па-нашаму: украсці яшчык гарэлкі, прадаць, а грошы пратіць... Калі гэта скончыцца.

Рэдактар Мацвея таксама не саромеўся. Ён паехаў, абяцаў: як там ні будзе, а гэтае збожжа яшчэ пратихне, апошні раз, і не дзеля яго, не дзеля Мацвея, а дзеля хлеба. Мацвей правёў рэдактара і вярнуўся ў праўленне, дзе па яго загаду з раніцы былі ў зборы амаль усе княжборцы. Усіх ён ведаў у твар, ведаў імя і імя па бацьку, выключаючы, канечне, тых, хто з'явіўся ў Княжборы нядаўна, прыехаў у новы пасёлак па аб'яве: дaeцца праца і жыллё... Яны жылі адасоблена, не зліваючыся з княжборцамі ў гэтым сваім жыцці, нехта з іх не меў яшчэ і сваёй кватэры, жыў у інтэрнаце, не сялянне, а больш яшчэ гараджане, гарадскія твары і адзенні, і тут, у праўленні, яны трymаліся таксама адасоблена, хаця і больш згуртавана, чым княжборцы, як рабочыя на нарадзе на якім-небудзь прадпрыемстве ці будоўлі. І не было на іх тварах таго, што ён бачыў на тварах сваіх землякоў. Княжборцы глядзелі на яго, як чакалі нечага ад яго, трывога была ў іх вачах, але і надзея. Яны верылі яму. Ён жа ім, мо

праўда, толькі пакуль што, але і за гэта дзякую, старшыня, галава, начальнік, Антонаў сын, Дзям'янаў унук. А Дзям'яны гэтая — галавастыя. І ён увесь у іх пароду, што-небудзь ды прыдумае. А прыезджыя, што не прыжыліся яшчэ да княжборскай зямлі, глядзелі на яго са спакойнай абыякавасцю, яны ведалі, што, калі і прастойваоць, а тым больш вымушана, грошы ўсё роўна ім плоцяць. І чаго ім хвалявацца: будзе рубель — будзе і хлеб. Паперчына тая рублёвая і была іх хлебам. І колькі яшчэ трэба часу, каб яны зразумелі: паперка і ёсць паперка. Некаторыя ж з іх так і не зразумеоць гэтага. Не цана хлебу паперка, не купляеца ён за грошы, як каханне, давер, аўтарытэт і яшчэ бог ведае што. Усё, пэўна, мае цану, усяму адна цана — толькі пот і кроў, трывога і вера, тое, што ён чытае зараз на тварах сваіх землякоў, у вачах княжборскіх жанчын і бабуль. І ён не ведае, як заплаціць ім за гэтую трывогу і боль, хаця ён і Антонаў сын, дзям'янаўскай пароды, а абнадзейваць проста так язык не варочаецца. Няма чаго даць яму і прыезджым, калі не лічыць той самай паперкі, якую яны ўшаноўваюць, што хлеб. Сам жа хлеб гарыць, і ён не ведае, як патушыць гэты агонь. Хаця добра ведае, перакананы: ў іншым: лепей голад, у дзесяць разоў лепш галадоўка, чымсыці такое багацце. На тое, чаго няма,— і суду няма. Страшна, жудасна, калі ёсць і ўсё гэтае ёсць, здабытае крою і потам,— скрэзъ пальцы. Гэта забівае, забівае ўсё, нават боль, не гаворачы ўжо нічога пра турботы, трывогу і веру. Нязгойны боль, невылечная хвароба ўжо не нясуць у сабе такіх пакут нават блізкім, яны выклікаюць толькі спачуванне, а што ў гэтым толку — вызваленне толькі смерць.

Мацвей адчуваў, што маўчыць ён ужо вельмі доўга, але не стае рашучасці і прамовіць нешта. Вокны ў праўленні адчынены, і з вуліцы наплывае ў іх увесь час нарастаючы гул машыны. Па гуку Мацвей чуе, што ідзе камбайн. І не проста ідзе, а злосна, раве і падвывае матор, злосна рыкае гудок. Вось матор робіць ужо на халастых абаротах, але безупынна гудзе гудок, бы выклікае некага. Мацвей зразумеў усё, зразумеў, што гэта завуць і патрабуюць яго, здагадаўся і хто заве і патрабуе, але не крануўся з месца, чакаў, калі Барздыка сам прыйдзе да яго. І ён прыйшоў, нагою расчыніў дзвёры, стаў па парозе, плячыма па ўвесь праём дзвярэй. Даставаў цыгарэту, прыкурыў, але, здаецца, не зацягнуўся, а хутчэй адкусіў ад яе разам з табакай і дыму, заперакідваў цыгарэту з аднаго кутка рота ў другі.

— Пасяджэнне праводзіце?

- Што ў цябе, Васіль?

- Перакур. Прыехаў, як бачыце, таксама на сход, можаце працягваць, Мацвей Антонавіч. Парадак дня толькі мне паведаміце і

ўключыще ў спіс выступаючых.

- Паламаўся?

- Я? Паламаўся? Ды ніколі ў жыцці такога не будзе — шырэй вокны адчыніяй свае ды стол падцягвай — разгружуся табе на стол. Поўны, Мацвей Антонавіч, бункер, дзве гадзіны машыну чакаю... А вы... прамовы гарачыя...

- Садзіся, паслухай і ты, мы аб адным гаворым.

2

Садзіца Васька адмовіўся, застаўся стаяць як стаяў, бы партрэт у рамцы. І ў гэтай яго паставе былі выклік і нязгода з усім, здаецца, што ні пачуе ён зараз ад Мацвея. Васька Барздыка быў, пэўна, адзінм чалавекам у Княжборы, які нічога не забыў Мацвею Роўду. І тое, што ён даў згоду дапамагчы ў час уборкі, вытлумачвалася проста: хлеб урадзіў і паспей, і яго трэба было ўбіраць, а калі б ён увільнуў, княжборцы яму б гэтага не дараўвалі, не прама, але ж прыгадалі б, і, пэўна, не адзін раз. Але не толькі боязь выглядаць у вачах аднавяскойцаў абібокам вымусіла яго выйсці ў поле, а і павага да хлеба, жаданне, каб самога яго паважалі, і перш-наперш — Махаеi. І яшчэ яму неабходны былі грошы, усё таму ж, чаму ён так дамагаўся добра г слова ад Махаеяў, асабліва ад бабы Ганны — Надзьчынай маці, якая, як ведаў Васька, верхаводзіла ў іх хаце. У тэхнікуме Ваську, як і Надзьцы, заставалася вучыцца адну зіму, і ўжо час быў думаць пра тое, як ён будзе жыць здзінтра. Мацвей і тут спрабаваў улезці, напярэдадні ўборкі, радуючыся гэтай уборцы, таму, што ўсё ў яго ўрэшце атрымалася, сышлося і ніхто з аднавяскойцаў скоса больш не пазірае па яго, таму і разляцеўся Мацвей да Ваські, першым падаў руку, пачаў распыльваць, куды ён думae падавацца пасля тэхнікума.

- Не ў Княжбор, не да цябе ж,— хмура адказаў Васька, незадаволены тым, што бачыць перад сабой Роўду, а яшчэ больш з-за того, што пасварыўся з Надзькаю. Надзька настройвала яго таксама ехаць пасля тэхнікума толькі ў Княжбор: тут і комплекс цяпер, і механизцыя, аўтаматызацыя, і наогул перспектывы, бы спелася з гэтым Роўдам.

- А чаму б і не Княжбор, чаму б не да мяне? — здзівіўся Роўда.

- Па памідору ды па качану...

- А дарэмна, я б і дапамагчы мог бы ляснічым нават уладкавацца табе.

- А лясніцтва дзе, дзе лес у цябе? Адзін дуб, тысяча пнёў і тры палкі.

- Вось ты і пасадзіш лес, развядзеши. Ёсць Махахеяў дубняк, будзе яшчэ і Барздыкаў бор.

- I з'яўща яшчэ адзін Мацвей Роўда, і будзе яшчэ адна роўная паляна. Ды я з табою па адным гектары...

- Добра,— сказаў Мацвеі,— можаш не дагаворваць, ведаю, што ты са мною на адным гектары... палуднаваць не сядзеш... Час разабрацца нам з табой, Вася, Васіль Аркадзьевіч.

- Нечага нам з вамі, Мацвеі Антонавіч, разбірацца. Разабраліся ўжо. Вунь, паглядзі на ўсе чатыры бакі ўсё ясна і светла. I вы направа, а я налева.

- Так і не возьме пас з табою мір, Васька, Васіль Аркадзьевіч? — і была ў голасе Роўды нейкая ўмольнасць. I была яна ў яго голасе і зараз. Але ні тады, ні зараз но спагадаў яму Васька Барздыка. А Роўда ўжо трэці раз запрашаў, умольваў яго сесці, бы ад гэтага нешта залежала, бы гэта здатнае было нешта перамяніць. Але Васька і на трэці раз не крануўся з месца, стаяў, назло яму, каб і ў вочы не глядзець знізу ўверх. I тады Мацвеі рагтам таксама зазлаваў.

- Смаркач,— гучна і брыдка крыкнуў ён.

Прыезджяя ажыўлена валюхнуліся, рагатнулі. Княжборцы, наадварот, прыціхлі і стайліся, замоўклі. Яны як бы адчужкаліся гэтым сваім маўчаннем і стоенасцю ад Мацвея, выказвалі яму сваё незадавальненне. Крычаць і злаваць старшыні, канечне, дазвалялася, ён жа адзін, а калгас вялікі, на ўсіх цярплювасці не напасешся. Але ж не так вось, на пустым месцы, крычаць, і без дай прычыны, і пры людзях, і не на смаркача-падлетка якога-небудзь, а на студэнта, камбайнера, жаніха. I Васька адчуў гэтую маўклівую падтрымку аднавяскойцаў, хацеў ужо кінуцца на старшыню, ён ужо ўгнуўся ў сваёй рамцы, але хітнуліся наперадзе яго і людзі, маўкліва, амаль непрыкметна згуртаваліся, сышліся плячыма, плячыма папярэдзілі цяпер ужо яго, Ваську, што, пакуль яны тут, яму да яго, старшыні, не прабіцца, не дапусцяць яны да яго, не дапусцяць, каб ён ад слоў перайшоў к рукам. Смаркача Мацвею Роўду яны цяпер ужо запамятаюць на ўсё жыццё. I гэтая іх памяць будзе пакараннем яму. I Васька зразумеў гэта, Мацвеі таксама зразумеў, буркнуў нешта сабе пад нос. I адразу пасля гэтага:

- Ратуйце, жанчыны і мужчыны, старыя і малыя, прашу ўсіх, каб гуртам усе выйшлі. Вінаваты я, вінаваты перад вамі. Усё зрабіў, самі бачыце: і тэхнікі, і людзей хапае. Але хто б мог падумаць, што так уродзіць збажына. Ні вы, ні я такога ўраджаю ў вочы не бачылі яшчэ, не тое каб збіраць... Стыхійнае бедства, а не ўраджай. Пабудавалі новы Княжбор, будуем, пабудавалі новае поле, а сушылка старая. Усё

адразу не ўхопіш. І няма куды везці хлеб ад камбайнаў, гарыць хлеб. Судзіць мяне будзеце пасля. А зараз падымайцесь ўсе, лапацьце, правяўвайце, паліце печы, сушыце па печы, хто колькі, па зяннятку, па жменыцы...

- Вой-ё-ёй, падсудная справа, старшыняка,— захітала галавою Махахеixa.

- Ведаю, баба Ганна. І гатовы адказаць за хлеб. Хлеб жа, хлеб...

- Маць тваю, гаспадар,— вылаяўся і выплюнуў недакурак Барздыка, кінуўся на вуліцу да камбайна. Камбайн з перапоўненым бункерам рабіў стомлена, уздрыгваў хобатам пагрузчыка, на якім, што сцяг, матляўся мох, каб пры перагрузцы не згубілася ні зяннятка. Васька мэнтам ускінуў сябе на мосцік, паклаў руکі на штурвал і нейкае імгненне разглядаваў іх, свае руکі, не надта чыстыя, у машынным масле, якое ўжо ўелася ў скуру. Схіліўся, выцягнуў са скрынкі з інструментамі стары, загорнуты ў газету ручнік і доўга і старанна выціраў ім руکі. Чысцей ад гэтага яны не сталі, брудным зрабіўся толькі ручнік, ён правёў ім і па твары і зноў склаў руکі на штурвале, цяжка ўздыхнуў, нерухома замёр на добрую хвіліну. І раптам рэзка націснуў на газ. Камбайн скалануўся ад нечаканасці і неспадзянкі і амаль што скочыў уперад, і, як сцяг, затрапятаў на ветры мяшок на пагрузчыку. Але на гэты скачок рухавік камбайна, як падалося Ваську, патраціў усю сваю моц, і камбайн не паспей набраць хуткасці, калёсы круціліся ціха, а Ваську патрэбна была зараз хуткасць. Ён ашчэрый зубы і шалёна круціў штурвал і крычаў нешта незразумелае і каціў на калдобінах, бы скакаў на кані. Насустреч яму з праўлення выбеглі людзі.

- Куды, куды! Стой! Стой!— кінуўся напярэймы яму Роўда, размахваючы рукамі, спрабуючы пераняць і завярнуць камбайн, як пераймаюць і заварочваюць худобу.

- Стой сам, як...— Васька круга вільнуў убок і пакінуў адзаду праўленне і Роўду, што ўсё яшчэ, як пудзіла, махаў рукамі. Прамільгнуў і адстаў Княжбор, цъмянья і разгубленыя твары аднавяскомуцаў, разгублены і спалатнелы твар Надзькі, што выхапілася на той галас і грукат з хаты. Ён праскочыў і паўз яе, краем вока толькі прыкметці: Надзька пабегла за ім, скочыла ў клуб пылу, узнятага камбайнам, і капаціць следам, смешна, што жарабя, ускідваючы дзыбатыя ногі. Васька хацеў адараўцаца ад яе. Надзька цяпер толькі б перашкаджала яму, але выціснуць з камбайна больш того, на што ён быў здатны, было немагчыма, і ён трошкі адпусціў газ, прыпыніўся. Надзька залезла да яго, на мосцік, на хаду, стала за плячыма, аддыхала яго рукамі за шыю. Камбайн быў ужо

каля току, ішоў паміж двух доўгіх буртоў збажыны, ад якой у прахалодзе раніцы курэў, уздымаўся шызы дым. І ад гэтага дыму зерне выглядала ўжо не жоўтым, а зялёным. Надзька, пэўна, падумала, што тут камбайн спыніцца і будзе разгружацца, і зняла руکі з Васькавай шыі. Але Васька адмоўна хітнуў галавой.

- Куды ж гэта ты? — казытліва прыпала да яго вуха Надзька.
- Туды,— Васька няпэўна хітнуўся ўсім целам.
- Добра, добра, і я з табою.

«Куды гэта яна са мной?» — адчужана падумаў Васька, таму што і сам толкам не ведаў, куды гэта «туды» гоніць ён гружаны камбайн. Пакуль што ён бачыў перад сабою толькі дарогу, яна была незанятая, а куды гэтая дарога прывядзе яго, дзе ён спыніцца, Васька і сам не ведаў. Яму цяпер неабходныя былі толькі рух і хуткасць, і ён маліў адно: каб не заглох і не падвёў матор, таму што, калі ён спыніцца, здавалася яму, гэта будзе сапраўднае крушэнне. Спыніцца камбайн, замрэ бездапаможны, замрэ і ён. І тады нічога нельга ўжо будзе зрабіць, выправіць. Гэтае імкненне да якой-небудзь дзеянасці, прага да руху абудзіцца ў ім яшчэ ўчора. І вінаваты ў гэтым быў бацька. Дэнь назад, яшчэ ўчора, такой жа парой чорта б лысага кінуўся б ён вось так на злом галавы. А ўчора вечарам, ужо на схіле дня, калі ён дабіваў участак пішаніцы каля былога ляда...

Ад таго ляда засталося хоць і не вельмі што, але ўсё ж які-ніякі гэта быў лес. І ад маладых бяроз, ясеняў, якім, пэўна, так ніколі і не стаць ужо старымі, таму што ляда, як чуў Васька, павінны былі выкарчаваць зусім, павявалі вечаровай свежасцю і прахалодаю. Хлебны дух і дух лесу былі прыемнымі Ваську, ён нават співаў нешта сам сабе, як раптам убачыў на ўзорку трэх ссечаных і абабраных да апошняй ягадкі рабінкі. Ён спыніў камбайн, падышоў да гэтых загубленых дрэўцаў. Рабіну, каб абіраць і здаваць ягаду, сек у Княжборы нехта і дагэтуль. Дні два назад Мацвей Роўда адну з іх прывязаў тросам да газіка і прыцігнуў у вёску. Крычаў на ўсю вёску, бы не сам паклаў пачатак гэтаму знішчэнню, бы не з яго нялёгкай рукі ўсё кранулася і пад гару пакацілася: «Калі гэта ў нашым Княжборы было такое, каб за кілаграм-два ягад дрэва цалкам пад корань, мужыкі...» Мужыкі панура маўчалі, такога, канечнe, раней у іх вёсцы не ведалі, ясянёк на вясло і то шкадавалі секчы. «Барздыкі больш за другіх ягад нарыйтоўшчыку здалі»,— сказаў хтосьці. «Спаймаю, каровы не хопіць адкупіцца»,— прыгразіў Мацвей, не адрываючы вачэй ад Ваські. «Спаймай,— вытрымаў гэты яго позірк Васька.— Спаймай, а калі я цябе злаўлю з трактарамі ці карчавальнікам у лесе, чым тады ты разлічвацца будзеш?» На тым

яны і разышліся. Мацвей пашыбаваў у кантору, Васька да свайго камбайна. Але, крочачы да гэтага свайго камбайна, Васька ўпершыню паспачуваў Мацвею: ёсць і ў гэтым апошнім з Роўд душа, але чаго вартая гэтая душа, калі ёй не падпарадкоўвающца руکі. А цяпер, стоячы на ўзгорку перад ссечанымі рабінкамі, ён зноў думаў аб гэтым і таму пашыўся ў глыб ляды, хоць і не хацелася яму туды шыцца, паглыбліцца. Рабінкі нехта ссек толькі-толькі, яны яшчэ і соку не паспелі даць. А Васька здагадваўся, каго ён можа, калі, канечне, пашанцуе, сустрэць у лесе. Ён ішоў па лесе і насвістваў, і збоку здавалася, што яму добра. Быў ён спрытны ў лесе, светлы тварам. Прасвятлённы ўжо восенню, што свечкі, стаялі бярозы і асін. Ён пачуў незадаволены сарочы пераклік і адразу ж убачыў гэтых сарок, яны вылецелі на яго і ўбачылі яго таксама, кінуліся прэч ад яго, стракочучы яшчэ больш голасна і незадаволена. Затрашчалі кусты, задрыгала ад цяжкага тупату зямля. На гала перад ім выскачылі два ласі і ласянё, выплылі на роўнае з гушчару, як дзве лодкі пад ветразем і чаўнок. Ласі ўскінулі, нават адкінулі назад цяжкія разглінаваныя рогі, прыпрынілі сябе аб паветра, уперліся ў гэтае паветра шырачэзнымі грудзьмі, уталопіліся на чалавека, гарбаносыя, паджарыя, недаверлівія. И ласянё, ужо прадчуваючы ў сабе звера, але яшчэ не пазбавіўшыся дзіцячай цікаўнасці, стаяла між імі, скоса назірала за чалавекам і ў той жа час цягнулася да яго.

- Не бойцеся,— каб не перапалахаць гэтую сямейку, ціха і ласкова вымавіў Васька,— не чапайце нас, і мы нікога не зачэпім. Ну, чаго наступіліся, ідзіце, ідзіце, лес ваш... Я добры. Я рады за вас, што вы засталіся жывымі. Як гэта толькі магчыма было.

Лось пагражальна бадануў перад сабой паветра.

- Дурнічка,— засмяяўся Васька.— Ты дурнічка, а я разумны, таму бадацца з табой не буду. А хто напалахай вас так, пагляджу. Ну — кыш!

І ласі, усе троє, як па загаду, павярнуліся і ўламаліся ў гушчар. Запознена ўслед ім забрахаў сабака.

- Дружок,— паклікаў Васька, і Дружок прыбег на яго голас, заскакаў, заёрзаў перад ім, наровячы ablizaць Васькаў твар, потым кінуўся ад яго ўбок, павіскваючы, бы клічучы цяпер ужо за сабою Ваську, і Васька пайшоў за ім, абышоў арэхавы куст і сутыкнуўся з бацькам. Аркадзь Барздыка быў у кухвайцы, падпіразаны салдацкім рэмнем, за рэмнем — сякера, у руках — вядро з недаспелаю яшчэ і як бы ў тумане няпэўнага яшчэ колеру ягадаю рабіны. И ссечаная і напаўбабраная рабінка ляжала каля яго шырока пастаўленых ног.

- А я ведаў, што сустрэнуся тут з табою,— сказаў Васька.— Я ж

знаў, хто рабінку губіць. Што рабіць будзем, бацька?

- Дапаможаш мне дабраць вядро.

- Добра, а далей?

Аркадзь Барздыка падаў сыпу вядро, той узяў яго, патрымаў на выцягнутай руцэ, бы ўзважваў.

- Кілаграмаў пяць пацягне.

- Ага, два рублі, за гадзіну нейкую два рублі, два рублі, ага,— заспяшаўся бацька.

- Два рублі? — раптоўна шалеючы, выгукнуў Васька.— Вось табе твае два рублі! — і хвастануў ягадаю ў твар бацькі. Той застаўся спакойны, але, здаецца, залішне спакойны, бы нічога іншага не чакаў ад сына:

- Дзякую табе, сынок... Ускарміў, успаў, выпеставаў сабе дапамогу на сівую галаву. Аддзячыў.

- Злыдзень ты, бацька.

- Злыдзень,— абтрасаючы з галавы смецце і ягаду, усё такі ж спакойны, пагадзіўся Барздыка.— Злыдзень твой бацька, сынок. Дзякую табе, крывіначка мая.— І таксама, што і сын, раптоўна шалеючы: — А цябе, лайдака, ляжня, валеча, карміць, хлеб мой жэрці — тады не злыдзень? А грошыкі на навуку і дзевак з мяне цягнуць — не злыдзень? А за кабана Цупрыкам выплючваць — не злыдзень? Сорам з-за цябе на двор выйсці.

- I мне з-за цябе сорамна людзям на вочы паказвацца. У каго ты толькі ўдаўся такі.

- Гэта ты ў каго такі. На камбайне робіш, зерня ў хаце аніводнага, куранятам сыпнуць нечага. А мог бы і ў кішэні і за халяваю прынесці жменьку хоць для прыліку.

- Вось-вось, усё жыццё хапаеш, хапаеш усё, што дрэнна ляжыць — тваё.

- Маё, усё маё. I сямёра па кутках, кожнае рот зявіць, а заткнуць іх чым з таго свайго...

- Навучыў, усіх навучыў... У бальніцу лёг, буракі капаць пачалі, збег з бальніцы, не далежаў, буракі тыя хапаць...

- А для каго ж усё гэта, сынок, для каго? Мне буракі тыя трэба, хай спрахнуць яны. Мне ўжо хвойку на скрынечку прыглядваць трэба. Вам жа ўсё, табе.

- Мне твайго нічога не трэба.

- Цяпер не трэба, а тады, учора, трэба было. I яшчэ адзін толькі бог ведае, што па-заўтраму будзе. I да каго ты, акрамя бацькі, пабяжыш. Роўда табе, думаеш, на ўсё жыццё хлеба дасць? У Роўды твайго ў самога, што ў камыша — хрэн ды душа. Сёння густа —

заўтра пуста.

- Ды лепш усё ж пуста... Слёз ты нашых не бачыў, бацька. Не бачыў, як мы па вуліцы крадком хадзілі, як нам у плечы апошняе паскудства тыкала: Барздычаняты ідуць, прыбрайце ўсё з вачэй... Бацька, бацька...

- Дзякую табе і за гэта, і за труды мае, за кілу... Яблыка ад яблынкі недалёка надае, а ты вунь куды адкаціся, і ў каго ты толькі пайшоў, сын...

— У цябе, бацька, і трохі ў чалавека, разумею, трохі толькі... Усё, бацька,— Васька абняў бацьку і падштурхнуў яго,— ідзі, ідзі, зачыняеца гэтая лавачка з рабінау, каб і нагі тваёй тут больш не было.

— Ты што, грозіш мне, бацьку свайму грозіш? Ты што, ляснік ужо?

— Ляснік не ляснік, а глядзець не буду, што ты мой бацька.

— Добра, сынку, добра, зразумеў я.

— Што ты зразумеў?

— А ўсё зразумеў.— І Аркадзь Барздыка адварнуўся ад сына, выスマркаўся, падхапіў пустое вядро і, унурыйшыся, пакроць, завалтохаўся між кустоў. То, як пакідаў яго бацька, Васька бачыў і сёння, але ўчора ён шкадаваў яго, а сёння не. Цяпер ён наогул ні да кога не адчуваў жалю. Ён сам быў нейкі загнаны, з усіх бакоў прыцінуты, з бацькам усё яшчэ магло ўтрасціся, але яго дабіў Мацвей, гэтым сваім смаркачом, што кінуў пры ўсіх. Некалі ён гнаў разам з Надзькаю і Ненене гусей ад рэчкі ў хлеў, вось таксама ж цяпер перанялі і гналі яго. Сам ён гнаў сябе, лез па ражон, у пятлю сам лез. Ён хітраваў сам з сабою, калі гаварыў, што не ведае, куды выведзе яго гэтая дарога. Ведаў ён, толькі но хацеў прызнавацца, яму даўно ўжо карцела вось так, з поўным бункерам кінуцца ў гэтую дарогу. Прывезці той хлеб туды, куды трэба, выгрузіць, як пагражай Мацвею выгрузіць яму на стол. Дык вось на стол, толькі не такі, як у Мацвея, і лепшы і большы, выгрузіць і абывіць цану гэтаму хлебу. Хай бы паспрабавалі разлічыцца за рэчку, за лес, за зямлю, за бацьку яго, за рабіну, што ішла ў нарыйхтоўку зялёнаю: нуль цэльых і чатыры дзесятых рубля за кілаграм. Нуль цэльых і чатыры дзесятых за ягаду, ліст і цэлае дрэва з двумя ласямі і адным ласянём у дадатак.

Раней зямля здавалася яму вечною, ён быў на ёй чымсьці накшталт дрэва ці куста, з'явіўся, каб адстаяць патрэбнае, адпушчанае і наканаванае яму ў якой-небудзь запаветнай глушы, квітнець, распускацца па вясне, радавацца лету, сумаваць восенню, спаць сярод ацілага снегу зімою і нікуды не патыкацца, нікуды не

лезці, спадзеючыся, што і яго аддзячаць, узнагародзяць за гэта, ніхто за гэта не кране і яго: ні агонь, ні вада, ні сякера, ні піла. Так з'яўляліся і жылі не толькі дрэвы, кусты, але і ўсё жывое, тыя ж княжборскія буслы па жаданні ці капрызу сваіх бацькоў параджаліся, вучыліся лятаць, пазнаваць небяспеку і тое, як пазбегнуць гэтай небяспекі, жывучы ў коле тых турбот, хваляванняў і пакут, у якім жылі і іх бацькі, нічога не спрабуючы перамяніць, таму што гэта было ўжо ўстойлівым, яны з'явіліся на белы свет па ўсё гатовенъкае, створанае ім і дзеля іх. І створанае разумна, бо само ўжо жыццё і іх прысутнасць у гэтым жыцці якраз і сведчылі аб гэтай разумнасці і наватнейкай сістэме. І не яму, Ваську, лезці і нешта нерарабляць, калі ўсё гэта стваралі, будавалі пакаленні, і на чале тых пакаленняў стаялі такія людзі, но яму, Ваську Барздыку, раўня. Яны даўно, калі ён нават і не нарадзіўся яшчэ, усё вырашылі за яго, вызначылі яго жыццё, ускладі на яго толькі адно: клопат аб хлебе надзённым, а каб быў у яго той хлеб, і дадзена было яму дзве руکі хлебароба і якай-ніякая галава хлебароба, каб ён больш упраўна здабываў той хлеб, каб не толькі адны крылавыя мазалі на руках, каб ён не толькі адно што жыў, але і працягваў гэтую створаную яму жытку. Жыццё ж ім не тварылася, як не тварылася яно, а толькі працягвалася і ў Княжборы. А каб лацвей усё гэта атрымоўвалася, недзе на зямлі ці ў небе быў вынайдзены спецыяльны ключык, і тым ключыкам нехта, застаючыся сам нябачным, час ад часу заводзіў яго і тых, хто быў побач з ім, і падпариадкованы заводу, мо з пэўнасцю і не ведаючы пра яго, але здагадваючыся аб ім, ён і рухаўся ад нараджэння да дзяцінства, ад дзяцінства да сталасці. І адзінае, што не падабалася і непакоіла яго ў гэтым раўнамерна-паступовым руху — гэта наканаванасць канечнага. Гэтага капечнага ён асабліва баяўся ў дзяцінстве, баяўся не за сябе, бо яшчэ не думаў, што яму ўжо нешта наканавана, за бацькоў. Яны, здавалася яму, павінны быць бясконцымі і бессмяротнымі. Пазней ён ужо звыкся з гэтай бояззю, і смяротнасць бацькі і маці ўжо не так палохала яго, як не палохала і ўласная смяротнасць, таму што ўсё гэта знаходзілася яшчэ так далёка, што пе варта было і галаву тлуміць, трэба было хутчэй расці і рабіцца падобным сваім бацькам. І ён вырас і быў ужо амаль што падобны на іх. І тут заўважыў, што яго абкрадваюць, пазбаўляюць таго, што было ў бацькоў, звычнага, не толькі само жыццё, але і глеба, зямля, на якой стаяў ён і яго бацькі, захісталася, загойдалася. Гэтая няўстойлівасць і гойданні абурывалі і абудзілі яго, шукаючы, на што б абаверціся, ён пачаў азірацца на тое, што пражыў сам і што пражылі іншыя, і не згадзіўся быць у тым, што пражыў і што трэба яшчэ пражыць, ні

кустом, ні дрэвам, ні птушкаю. Аказваецца, ён зусім інакш уяўляў сваё жыццё па гэтым свеце, заўсёды інакш, толькі да пары да часу гэтае уяўленне было не вельмі акрэсленым, як ахутана туманам паўсядзённых клопатаў і турбот бацькі і маці, думка якіх не ішла далей таго, каб неяк накарміць яго і яго шматлікіх братоў і сястраў, выстаяць сёння і хоць крышачку нешта прыхаваць на заўтра, не вярэдзячы душу роздумам, праведны ці не праведны гэты іх хлеб, што здабывалі яны для сябе і сваіх дзяцей, таму што яны якраз недзе і былі кустом, дрэвам і птушкай на княжборскай зямлі. Так склалася ўжо іх жытка, і не яму, што ніколі, можна сказаць, не петаваў, не бедаваў, не ведаў той бысконцай вайны, судзіць іх, ён жа нарадзіўся зусім у іншую пару ўжо, стрэльбу трymаў у руках толькі два гады, і далі ту ю стрэльбу яму, каб ён адчуў, зразумеў, што і дрэва, і куст, і птушка, і рэчка — усё гэта не толькі ён, але і яго. Вось як было заўсёды, на зямлі і павінна быць, інакш жыццё не будзе мець анікага сэнсу, пазбавіцца чалавечага пачатку, памяняе яго на чорцяго ведае што. І за гэта прыспеў час змагацца. І змаганне гэтае, хаця і без крыві, мо больш страшнас і сур'ёзнас, чым тое, дзе забіваюць, дзе нявечаць гранатамі, гарматамі і кулямі; тыя войны, якія б жорсткія яны ні былі, мелі ўсё ж пераможцаў. Гэтая ж не магла іх мець, таму што чалавек абвясціў вайну сам сабе, таму мо ён, Васька, не ўсведамляючы да канца сам гэтага, выбраў і вучыўся, як пасадзіць і вырасціц лес, а не як ссекчы, звесці яго. Гэта ж і вымусіла яго кінуцца зараз у дарогу.

— Надзька,— Васька на імгненне адараўваўся ад дарогі,— ты не ведаеш, колькі каштуе рэчка?

— Не ведаю, міленькі, а ты што, хочаш рэчку набыць? Для мяне?

— Для цябе, Надзька. Толькі не ведаю, колькі каштуе яна, колькі грошай трэба.

— Золата дзеда Саўкі можа і не хапіць, а ты ж яшчэ і не знайшоў яго.

— Не знайшоў, а рэчку мець хачу, каб табе падарыць.

— Мне не трэба рэчкі, у мяне ёсьць ты... Не трэба, Васька, далей ехаць, зараз бетонка будзе, вяртаемся назад. Мы пражывём і без рэчкі.

— Не,— сказаў Васька.— Табе і сапраўды не трэба ехаць далей, далей я адзін.

— Не пушчу я цябе аднаго, я з табой цяпер да апошняга. Не тармазі, паганяй, будзь што будзе.

І ён не стаў тармазіць, як і па гравійцы, гнаў камбайн, калі

вырваўся і на бетонку. Ішоў пасярэдзіне, нікому не саступаючы, нікому не даючы абагнаць сябе. Спалохана збочвалі і ціснуліся да краю дарогі стрэчныя машыны. А машын па бетонцы было мноства, таму што вяла яна на поўдзень, у цёплыя бласлаўлённыя краі, а час быў такі, што сама людзі адпачывалі. Адпачывалі сама і сама рабілі. Цяжкія машыны, КРАЗы, МАЗы, неслі будоўлям і заводам жалеза, бетон гравій, лес; лёгкія — «Масквічы», «Жыгулі» — адпускнікоў на поўдзень і з поўдня... І сустрэчныя машыны яшчэнейкім чынам прымудраліся размінуцца з камбайнам, а спадарожныя раўлі, што каровы пад нажом. І было за камбайнам іх столькі, што і хваста не відно.

Нічога, не аблезецце, хлеб вязу. Хлебу дарогу, — адказваў Васька на той роў. Крычаў сам уголас і змоўк толькі тады, калі дарогу перагарадзіла міліцыйская машына з уключанай мігалкаю, затармазіў, спыніўся, але матор глушыць не спяшаўся, нягледзячы на красамоўны жэст міліцыянера, маладзенькага лейтэнанта. І з мосціка ўніз да гэтага лейтэнанта не злез. І міліцыянер вымушшаны быў падняцца да яго сам. А да камбайна ўжо беглі ад машын дапытлівия вадзіцелі.

— Куды, дружбачок, шлях трymаем? — казырнуў і называў сябе, памахаў перад носам Ваські чырвонаю кніжачкаю малодшы лейтэнант.

— А ты ўгадай.

— Што, багата ўзяў?

— Ён зусім не п'е, — кінулася бараніць Ваську Надзька.

— Так... Усё ясна. — Лейтэнант усміхнуўся пасля Надзьчыных слоў, спагадліва хітнуў галавою.

— Што вам ясна? — Васька наблізіўся да лейтэнанта і дыхнуў яму ў твар.

— Дык у чым жа справа? — не стрымаў здзіўлення міліцыянер. — Напяяло ў галаву?

— Напяяло, — сказаў Васька. — Ты, дружбачок, здагадлівы. Дык не затрымлівай жа мяне, дружбачок, мяне ў Мінску, разумееш, чакаюць, на плошчы Перамогі. І ведаеш хто? — Васька нахіліўся і нешта шэптам сказаў на вуха міліцыянеру.

— О-о-о, — зацягнуў той.

— Хлеб Палесся ідзе, хлеб меліярацыі. Дарогу хлебу. Варта было б і плакацік нейкі ды ўсё наша мужыцкае некалі.

Так, без плакаціка не вельмі, — паспачуваў міліцыянер. — Але, дружбачок, навошта табе так далёка, ці не за дзвесце кіламетраў? КПЗ ёсць і бліжэй. І я табе скажу, вельмі неблагое...

Надзька зіркнула на лейтэнанта і ў адну хвіліну апынулася на

бетонцы і залямантавала там, на цвёрдым, на бетонцы, замахала касынкаю:

— Сюды, сюды, на дапамогу!

Таўханіны і галасу на дарозе і без яе крыку хапала, і невядома, чым бы ўсё тут скончылася, калі б не падаспела гэтая дапамога з того боку, адкуль ні Васька, ні Надзька не чакалі яе. Вызваліў іх рэдактар раённай газеты, Іван Хведараўіч, што вяртаўся ў Княжбор з элеватара. Ён упрасіў лейтэнанта адпусціць дурняў, не падымаць шуму — так будзе лепей усім. А на месцы з імі разбяруцца і прымуць належныя меры, ён, як рэдактар раённай газеты, завярае малодшага лейтэнанта ў гэтым.

За ўсімі гэтымі клопатамі і здарэннямі, за абл меркаваннім іх княжборцы прамаргалі і тое, як балотца адвязалася ад дубняку. Пакуль ішла ўборка і лілі дажджы, яно перапоўнілася цераз край, заліло дубняк. Але вада ў тым дубняку пастаяла толькі дзень-два, да маладзіка, а як устаялася надвор'е, знікла, што скроў зямлю правалілася. Хутчай за ўсё так яно і было. Пайшла вада ў зямлю, пакінула адзіны толькі ўспамін аб сабе на рагу дубняку, дзе яна больш за ўсё трымалася, чорную ўпадзіну скамянелай па сопцы гразі і торфу, груду ракавінак. Там, дзе ляжалі гэтыя ракавінкі, тоненъкім струменьчыкам забіла крынічка, якраз птушцы спякотным днём смагу спатоліць. У дубняку ад гэтай крынічкі забруйся ручаёк. І там, дзе ён тачыўся, ужо восенню акрыялі і зацвілі суніцы. Акрыяў і дубняк, зазелянеў: па дубах урэшце на ўсю моц разгарнуўся ліст, па вачах пачалі налівацца і цвярдзець жалуды, адышла і ажына, хаця самы верх яе ўжо адмёр і засох. Але ажына а неадмерлым сцяблу выгнала позні ліст, толькі зацвісці ў тым годзе так і не паспела. Цвілі адны толькі суніцы, безыменна, беззапашна, як бы саромеючыся сваёй позняй восенійскай квецені, баючыся, што нехта пасмиецца з іх, і таму хаваючыся ў траву, не паказваючы з травы і лісціка, каб па гэтым лісціку ніхто не пазнаў іх. Ягады гэты позні цвет амаль не даў, адну толькі зморшчаную завязь. І тая хутка пабурэла і адпала. А ягад на ўвесе, дубняк выспела толькі трох. Адну расцягнулі па крупінцы чорныя мурашкі, немаведама адкуль набегшы, другую скляваў дрозд, а трэцяя ж захавалася на насенне — упала ў зямлю і змяшалася з зямлёю. А грыбы так і зніклі з дубняку, сышлі на нішто сыраежкамі, чырвонымі і трухлявымі. Балотца ж дало аб сабе знаць зноў ужо каля самой вёскі, каля плота канцавой хаты. І хата гэтая была дзеда Дзям'яна і Мацвея Роўды. Але ні Мацвеі, ні нават дзед Дзям'ян восенню так і не распазналі, хто гэта завітаў да іх у госці, яны палічылі балотца за звычайную лужыну, што налілі асення дажджы.

Ад дубняку ж і да іх хаты было добрых два кіламетры, і хто б гэта мог падумаць, што без ног, без рук магчыма праісці гэтыя два кіламетры. Але не толькі адлегласцю вытлумачвалася нездагадлівасць дзеда Дзям'яна і княжборцаў, а і тым, што былі яны палешукамі і балота ў іх было заўсёды. І яны прывыклі глядзець па гэтае сваё балота, на сваю зямлю, як на нешта нязменнае. Усё магло, куды хочаш, павярнуцца, перакруціцца, перавярнуцца ўверх дном — і час, і надвор'е, і людзі, але толькі не іх зямля, тое, што іх акружала, і гараджанамі было названа прыродаю. Яны ж былі самі часткаю гэтай прыроды, хаця, пэўна, і не ўсведамлялі гэтага, так да апошняга і не паяднаўшыся з ёю, вылучыўшы з яе лес, поле, рэчку. Але гэта вонкавае незліцё не перашкаджала ім даваць таму лесу і полю свае ж уласныя імёны, судзіць аб іх па гэтых імёнах, па чалавеку. І цяпер, хаця ўсе гэтыя Дзям'яновы рагі, Кавалёвы дзялянкі, Удовіны чубы і шмат чаго іншага зліося ў адно поле, проста поле, і што на тым полі ні расло б — пшаніца, жытага ці трава, яны працягвалі глядзець на яго яшчэ быльмі сваімі вачымі, падпараткованыя былой сваёй памяці, дзялі яго ўсё на тыя ж рагі, дзялянкі і чубы, нібы нічога і не адбылося. Сам Мацвей, падпараткованы гэтай іх памяці, мог сказаць камбайнеру: сёння табе падбіраць пшаніцу на Чыгуновым пакосе. Княжборцы бачылі перад сабою не новую зямлю, а ту ю, якой яна была раней, мо разам з якой яны нарадзіліся і самі. І вінаваты ва ўсім былі маштабнасць і хуткасць змен. Самі яны яшчэ не паспелі за гэтымі пераменамі, згубіліся, зацерліся, іх бы выцягнулі, выдзерлі. з старой зямлі і паставілі, перасадзілі на новую, як выдзіраюць з лесу, абсякаючы карані, грушу-дзічку і перасаджваюць на новае месца — з лесу пад хату ці хлеў і адразу ж абразаюць дзікі лясны ствол, што родзіць маленъкімі кісленъкімі грушкамі, і прышчапляюць высакародны і культурны, які дае грушу добрую, вялікую і салодкую, як перасаджваюць цяпер сэрца, ныркі аднаго чалавека другому, як мо некалі будуць перасаджваць і мазгі.

І княжборцы пасярод сваёй навіны клапаціліся, сачылі і бедавалі толькі аб тым, што бліжэй за ўсё ім, што не выходзіла за менш іх стала, за якім ела сям'я, за межы іх хаты, калодзежа, двара. Стол, за якім абедалі, хата, двары, калодзежы — гэтым для многіх быў замкнёны і аблежаваны свет, і яны занепакоіліся, калі з гэтага іх свету, з калодзежаў пачала знікаць вада, іх вада. А балотца, што з'явілася на процілеглым канцы ад гэтых іх калодзежаў вёскі, іх не датычылася, ім ад яго ні цяпла, ні холаду. Яно ніяк не звязана было з іх жыццём і іх дастаткам, хаця і правалачылася праз Свілёва, Махахеё дубняк, Шчураву паласу, Барздыкаву грэблю. Але і Махахей,

і Барздыка, і Шчур мелі цяпер да гэтага шляху і той зямлі вось такую, ускосную па імёнах сваіх прыналежнасць. І балотца, як разумеочы гэта і бы пакрыўджанае гэтым, рухалася вельмі марудна, адпачываючы, патаемна назапашваючы моц. Патаемнасць гэтая была выкрыта наступным летам. Яна б выкрыта была і. раней, варта было толькі бытым сваім вокам зірнуць па гэтую зямлю. За княжборскімі палямі, што пачыналіся цяпер ад самай Дзям'янавай хаты, ляжалі сажалкі рыбгаса, гэтыя сажалкі напаўпадпольна, а мо і цалкам падпольна капаў яшчэ сам Мацвей, калі кіраваў меліярацыйным упраўленнем, упрасіў яго дырэктар рыбгаса Карп Карпавіч Бобрык. Вось туды і крочыла балотца падземнымі хадамі, цякла, цягнулася княжборская вада. Але гэта высветлілася потым ужо. А ў ту ўосень балотца спынілася, што скончыла свой шлях і адпачывала, лежачы пад плотам хаты, у якой жылі дзед Дзям'ян і Мацвей, запасіла сілы для апошняга рашаючага кідка, пайшло пад снег, так і не выявіўшы сябе. Каля слупкоў, што падтрымівалі плот, толькі на чверць прасела зямля, правалілася крута, як падрэзаў хто, і слупкі крыху пахіліся. Гэту няўдрайку з плотам дзед Дзям'ян прыкмечу.

— Зірні ты,— звярнуўся ён да ўнука,— пяцьдзесят гадоў назад, калі сяліўся, тут калдобіна была, што копанка, засыпаў яе, а яна ўсё роўна сябе аказала. Во памяць у зямлі, пяцьдзесят гадоў анікага знаку, а цяпер во... Перакапаць слупкі трэба, Мацвей.

Мацвей абяцаў перакапаць, паставіць нават новыя, ды так не сабраўся, спачатку хапала іншага, толькі паспявай паварочвацца, а потым стала ўжо вальней, ало што ж з таго, зямля прамерзла і капаць яе — толькі смех рабіць. Рашылі адкласці ўсё на вясну.

Вясна прыйшла нечакана, увайшла ў Княжбор бы крадучыся. Раней набліжэнне яе адчуvalася яшчэ ў лютым.

З другой паловы апошняга месяца зімы не пакідала неба сонца. І хутка цымнелі дарогі, святлеў лес, блакітам і сінню налівалася неба, рабілася глыбокім-глыбокім, як без дна, і пахла ад лесу, палёў і дарог вясной: расталаю салодкаю вадой, бярозавай пупышкай, дым і той неяк інакш ішоў з комінаў, слупам, радасна і няўтрымна. Маладзелі не толькі зямля і людзі, замшэльяя калодзежныя жураўлі як крылы набывалі вясной і змянялі голас, не рыпелі, што ў студзені, зябка і сцюдзёна, а курлыкалі, здаецца, і вада з вёдзераў пад ласкавым сонцам лілася весялей, весела булькаталі ручай — прадвеснікі ўраддівай восені. Сёлета ўсё было інакш, хаця, здаецца, усё як і заўсёды. У другой палове лютага аб'явілася на небе сонца. Але ўзыходило яно асцярожна і пратрымалася нядоўга, бы абмацала зямлю і не пазнала

ці не прызнала яе, ахуталася хмарамі. І так з-за хмар і набегам паказвалася ўсяго на гадзіну-другую і выкопвала свае абавязкі, тапіла, зганяла снег, азорвала сумны ў шэрым тумане лес.

— То спутнікі ўсё вінаваты,— стараліся апраўдаць такую кволую вясну княжборцы.— Неба над Княжборам не адно ж. Сем нябёс. І ўсіх іх папрабівалі спутнікі. У кожным з сямі нябёс папараблі дзірак, вось і сочыцца з гэтых прарэх туман.

— І гэтamu верылі ўсе старыя. Адзіны толькі дзед Дзям'ян сумніваўся, меў сваю асабістую думку:

— Не спутнікі, а немцы ва ўсім вінаватыя. Спутнікі нашы, яны нам шкоды чыніць не будуць.

— Але ёсць і амерыканскія спутнікі,— слушна заўважалі яму.— А немцы таксама ёсць нашы.

— Але ёсць і не нашы. Вось яны ва ўсім і вінаватыя. Яны і напускаюць па пас газы...

Але наступіў ўсё ж дзень, калі па-сапраўднаму заўладарыла вясна, і ў свой ад вечны тэрмін, мо нават крыху і раней. Заспяшаліся, пабеглі з палёў і балот ручай. Толькі не надта радаваліся :ім цяпер княжборцы. Вада ў ручаях бегла чырвоная, падобная на кроў. І княжборцы прыщілі, замоўк са сваімі меркаваннямі і дзед Дзям'ян, не наважваючыся ўслых гаварыць аб tym знаку, што бачыўся яму ў той вадзе, і нікто з іншых княжборцаў таксама не наважваўся, хаця ўсе яны трymалі той знак у галаве: так ужо было. І закончылася жахліва. І хаця з таго часу прайшло ўжо каля трыццаці гадоў, Княжбор і княжборцы помнілі ўсё, таму і маўчалі, бы аберагаліся гэтым маўчаннем, бы, калі не памінаеш яе, не гаворыш ўслых яе імя, яна і не аб'явіцца, не прыйдзе, не паўторыцца. Не паўторыцца ні Войціна, ні тое, як дзеда Дзям'яна запраглі ў аглоблі, замест коніка, і бізунамі паперлі па княжборскай вуліцы.

Але тлумачэнне ўсяму гэтamu жахліваму было інакшое і зусім простае. Вясной над хатаю дзеда Дзям'яна стаяла ўжо не балотца, а сапраўднае балота, нечага і сумнівацца было: вада затапіла гарод, падышла пад прызбу і прасілася цяпер ужо ў хату. І, каб прайсці па падворку, па чырвонай той вадзе, прыйшлося пакласці дошкі. Але і на гэты раз пад хатаю дзеда Дзям'яна балота пратрымалася нядоўга, як і з дубняку, збегла за адну ноч, пакінуўшы пасля сябе глыбокую нару, дзірку, дзе некалі, як гаварыў дзед Дзям'ян, стаяла копанка.

— У Кіеў пайшло наша балота,— сказаў унуку дзед Дзям'ян.— У Кіева-Печорскую лаўру.

— У манастыр, дзед, святым пакланіцца.

— Мо і пакланіцца. А табе ўсё смех. Казаў жа я, што тут ход

старадаўні, падземны. Ад Турава і да Кіева, дзед мой перадаваў яшчэ мне, прыціснулі рускіх людзей ворагі, яны і пракапалі той ход. Русь наша і выстаяла, таму што і пад зямлёю хады былі.

— Чаму ж гэта нікто не ведаў, не патрапіў на гэты ход раней?

— А не прыспеў яшчэ час адкрывацца яму, не прабіла яшчэ гадзіна.

— Які час, дзед, якая гадзіна?

— Такая, каб карыстацца тым ходам. Вось заспываюць зноў стрэлы, заржуць чужкія коні, жоўтым зробіцца наша чырвонае сонейка, тады зноў і адчыніцца людзям падземны ход.

— З Турава, з Турава-Пінскага княства ў княства Кіеўскае.

— Няхай так, няхай з княства. А ты не верыш мне, дык скажы мне, куды на вачах тваіх дзелася вада.

— У Кіеў найшла, у Кіева-Пячорскую лаўру.

— Во, і я ад цябе хоць раз ды праўды дачакаўся. І маўчы, нікому пра гэта ведаць не трэба.

Мацвей маўчай, глумачэнне таму, куды знікла чырвоная вада, дзед Дзям'ян прыдумаў прыгожае, але толькі пайшла яна мо і падземнымі старажытнымі ходам, а хутчэй за ўсё свежапраточаным зусім не ў Кіеў. Яна выйшла на паверхню ўжо на наступны дзень, і не так ужо і далёка ад Княжбора; прыйшла і ўлілася ў рыбгасныя копанкі. І з'яўленне яе там выклікала сапраўдны перапалох, лепш было б на самай справе бегчы той вадзе да Кіева-Пячорской лаўры, усё было б шыта-крыта. У Княжборы завітаў сам дырэктар рыбгаса Карп Карпавіч Бобрык. Хаця яны і лічыліся суседзямі, Мацвей не бачыў яго ўжо больш года, з той пары, як дапамагаў яму з сажалкамі. Бобрык жыў у сваім рыбгасе наводшыбе, у дамку, што стаяў у засені старых і гонкіх хвой. Ён больш прывык да таго, каб усе — ад далёкага і вялікага начальства да апошняга селяніна — ездзілі звярталіся да яго. Да рыбгаса, гаварылі, ён сам хадзіў у вялікім начальстве, нават ці не міністрам быў, але збег з шумнага Мінска пад ціхія палескія хвоі. Гэтыя хвоі, бяспрэчна, пайшли на карысць Бобрыку, было яму ўжо далёка за шэсцьдзесят, але выглядаў ён, хоць і быў вельмі поўны, гадоў на пяцьдзесят, не больш.

— Аэрадром, чую, Карп Карпавіч, уласны будуецца ў рыбгасе. Хутка, гавораць, на Рыю-дэ-Жанейра маршрут адкрывеце,— за пытаннем і жартам Мацвей паспрабаваў скаваць здзіўленне, не чакаў ён Бобрыка ў госці да сябе.

— Не ўласны, у рыбгасе, значыць, рыбгасны. І не буду ўжо.

— Сродкаў, тэхнікі, рабочых рук не хапае?

— Усяго хапае, а разумнікаў дык і залішне. Век адкукаць,

кожны што-небудзь каму-небудзь ды ніша... Прыкрылі мяне.

— І добра зрабілі. Навошта вам аэрадром?

— А калі ўсё ёсць, то аэрадром свой якраз і не пашкодзіць.

— Ай, Карп Карпавіч, на рыбу і па карпы да вас, асабліва капчоныя, і пешшу адкуль хочаце прыдзггаюць.

Але дырэктар рыбгаса быў не ў настроі слухаць ад Мацвея гэтых паблажлівых словы. Напорысты і ўпэўнены і крыху, а мо і не крыху, добра-такі пахабны, ён амаль што сілаю зацягнуў Мацвея ў газік і, сам за рулём, пакіраваў да рыбгаса, да тых самых сажалак, пад якія вымаў зямлю Мацвея. Першымі калі гэтых сажалак іх віталі чайкі. И колькі іх там вілося над гэтымі сажалкамі, і як яны крычалі, біліся над вадою, кідаліся ў воду, глытаючи на ляту малявак, можна было толькі здзіўляцца. Але Мацвея гэта не здзівіла, здаецца, ён выглядаў панура і прыгнечана, азімья калі сажалак, што яшчэ не так даўно абяцалі ўрадзіць, як і ў мінулым годзе, прапалі, лічы, цалкам, вымаклі. И ён глядзеў больш туды, назад, дзе засталіся гэтых яго знішчаных азімья, чым на сажалкі і чаек затое Карп Карпавіч не адрываў вачэй. Набраклі па твары яго старэчыя маршчыны, шарэлі і мяшочкамі авісалі шчокі, ён і ростам, здаецца, паменеў, быў ужо не такі мажны і самавіты, пачаў горбіцца.

— Што з вамі, Карп Карпавіч? — нават крыху спалахаўся Роўда.

— Гэта цябе трэба спытаць, што ты зрабіў са мной. Па свеце пусціў, у старцы мяне загнаў.

— Што вы гаворыце, якія старцы... Наадварот, Карп Карпавіч, гэта мне ў вас трэба спытаць, што вы зрабілі з маймі азімымі?

— У галаве мне твае азімья?

— Як, вы ж згубілі іх, хлеб знішчылі.

— А ты мне рыбу знішчыў.

— А мне ваша рыба ў галаве чорцяе бяры. Без рыбы пражывём, а вось без хлеба.

— Хто без хлеба, а хто без рыбы... Мне не за хлеб, а за рыбу штаны здымашь будуць. А ты мяне на два гады падсёк. Ты бачыши, вада якая ў сажалцы, чырвоная, што кроў. Гэта мая кроў. Дваццаць міліграмаў жалеза на літр вады. Металургічны камбінат можна будаваць... Не больш як нуль цэлых пяць дзесятых гэтага жалеза ў вадзе дапушчальна Нуль цэлых пяць дзесятых.

— У мяне жалеза нуль цэлых і нуль дзесятых, чаравікі і тыя без цвікоў, на клей, а гузікі трэй — дык яны з алюмінію.

— Я цябе не для жартую тваіх сюды прыцёг.

— А я і не жартую. Я ж вам гэтых сажалкі рыхтаваў, Карп Карпавіч, а вы мяне так падсеклі.

— Ты сам са сваёй мелірацыяй і мяне і сябе над корань. З балот асушаных — з тарфянікаў жалеза. Парушана геалагічная раўнавага.

— А хто ўмольваў мяне парушаць гэтую раўнавагу?

— Вось што, міленькі мой Мацвейка, назад ты пойдзеш пешкі, каб быў час аб усім падумаць. Спрачацца я з табою не буду, малады ты яшчэ з Карпам Карпавічам спрачацца. Я прывёз цябе сюды наказаць і папярэдзіць, :каб ты не здзіўляўся нашаму іску. Іск гэты, грошы твае — плюнуць і расцерці. Мне апраўданне трэба і сёлета, і за будучы год. Не будзе рыбы — будзе акт. Зразумеў? А цяпер - ідзі, тут напрамкі якіх-небудзь дванаццаць кіламетраў.

— Гэта не аргумент.

— Ідзі, аргумент,— Карп Карпавіч зноў набыў маладосць, і мажнасць, і ўпэйненасць,— ідзі і памятай яшчэ аб адным: вады з майго возера я табе больш не дам. Ні краплі не дам. Калі ёсь жаданне, можаш прайсці яшчэ дванаццаць кіламетраў і ўпэйніцца сам, там якраз будуць заканчваць, забіваць засаўкі па шлюзах каля канала.

— Гэта ж самаўпраўства.

— Згодзен, Мацвей.

— Вы... Вы парадокс.

— Я парадокс, Мацвей. Я стары і біты, цёрты, Мацвей, парадокс. Але гэты стары парадокс, Мацвей, ужо, лічы, пятнаццаць гадоў запар трymае пераходны сцяг вобласці.

— Трымаў. Можаце лічыць, што больш яго ў вас няма. Вайна дык вайна.

— Будзем ваяваць, што зробіш, калі ты мірам не хочаш зразумець мяне. Паваюем.

І гэта было сапраўдным абвяшчэннем вайны. І ў таго і ў другога міру заставаўся адзіны толькі тыдзень. Ён скончыўся — і загрымелі выбухі. Мацвей пачаў бурыць пабудаванае ім жа. А цяпер ён быў рады, што да хаты дванаццаць кіламетраў. И кожны кіламетр з гэтых дванаццаці ён будзе адзін, можа расслабіцца, аддацца журбе, што, як воўчая ягада, крушына, спела, палівалася і злавалася ў ім, таму што ён аніяк не мог жыць так, як хацеў бы. Не мог жыць, як жылі Махахеі, Барздыкі, той жа Карп Карпавіч Бобрык. Здарылася няшчасце ў Бобрыка — ён адразу ж пераклаў тое няшчасце на чужкія плечы. А ў Мацвея так не атрымлівалася. Усё сваё — і добрае і благое — нёс сам. Жыў і ішоў па жыцці і ніяк не мог выбіцца па свой круг. Пачынаў кожны раз з нуля, і нуль гэты кожны раз здаваўся яму кругам, тым галоўным, дзеля чаго толькі і варта было жыць, на што не шкада было жыцця, толькі разганяўся ў рай, як адразу чорт за ногі —

і ў пекла, і атрымлівалася, што быў ён не па крузе, а па нейкім кружочку ці адгалінаванні нават ад гэтага круга. Нібы ён аднойчы, у якім годзе — невядома, ухапіў паветра, колькі здолеў, ды і не выдыхнуў яго, хадзіў распёрты, стойваючы дыханне, спадзеючыся, што выдыхне, пазбавіцца ад гэтага паветра, калі ўсё ўвойдзе ў сваю каляіну, пабудзе размеранаць і раўнавагу. Але гэтага якраз ніколі і не ставала. Адно набягала на другое, і ён мусіў яшчэ больш прытрымліваць дыханне, жыша напаўздых, недзе пасярэдзіне паміж тым, што адыходзіла і што наставала. І абрывы таго, што адыходзіць і настае, заўсёды былі вельмі размытымі і цъмянымі, жыццё заставалася неадчуvalьным, і не жыццё, пэўна, а толькі абрывы яго, штрыхпункцір дзён і начэй ад адной справы да другой, ад клопатаў сённяшніх да клопатаў заўтрашніх, якія ніяк не звязаны паміж сабой і паміж тым, што адыходзіла ці то ўжо адышло ў мінулае. А землякі яго жылі зусім інакш, не тоячы дыхання і не ведаючы той абочыны, якая ўвесь час не давала спакою, праследавала яго. Той жа самы Махахей, які пачынаў яшчэ ў пору яго, Мацвея, дзяцінства, конюхам і цяпер як бы завяршаў пачаты ім даўным-даўно круг, вярнуўся зноў да сваіх конікаў. Хаця тых конікаў у Княжборы заставалася раз-два, і ўсё. І была ім адна дарога — на мясакамбінат. Ён, Мацвей, ужо даў каманду адправіць конікаў на мясакамбінат, ніхто іх цяпер за сілу ў разлік не браў і наогул за нешта жывое і карыснае не лічыў. Даручылі іх Барздыку, той і забыўся, і маёўнічалі яны ўсё мінулае лета і восень, лічы, беспрытульна, мясілі пясок на выгане за Княжборам, пакуль не знаходзілася добрая душа і не адганяла іх ад вёскі, з пяску, на траву. Восеншо, ужо не толькі з голаду, але і ад- чаю, пэўна, расканалі капытамі яны бурт з бульбаю, што ваўкі, кінуліся ў шкоду. Вось тады і загадаў ён: конікаў — на мясакамбінат. Але Махахей заступіўся за іх:

— Пакінь, Мацвей, конікаў, што за вёска без конікаў. А Княжбор мо ж то яшчэ вёска. І ён пакінуў іх Махахею, пашкадаваў не столькі коней, колькі таго ж Махахея, згадаў, як праводзіў некалі нач і сам каля тых жа конікаў, нешта ўсё ж вельмі добрае было ў тых дзіцячых пачах каля цяпельца, нешта чыстае і свежае, хаця і зябкае, нешта адчынілася яму тады ў Княжборы і Махахею, ды так дарэшты і не адчынілася. Пайшоў ён ад Княжбора, коней і конюха Махахея. Здаецца, адным днём кінуў-рынуў усё і пайшоў, паскакаў па Бялянцы, палахлівай кабылцы, дачэ камандзірскага выязнога жарабца, якога пакінула калгасу воінская часць, што вызываляла Княжбор ад немцаў. Жарабец той акульгавеў, пакуль дайшоў да Княжбора, а пад Княжборам яго яшчэ і куля адзначыла. І хацелі яго ўжо прыстрэліць, але бабы заступіліся: вайна яго хоць і пакалечыла, а

ўсё ж ён конік, мужык. І ў аглоблі, і ў плуг можна, усё ж не па сабе ці на карове араць. Кульгавага таго жарабца, што так цвёрда і не стаў на ногі, разадралі потым ваўкі, але ён паспей усё ж пакінуць патомства — Бялянку. Яе і ўзяў, калі вярнуўся з фронту, пад свой пачатак Цімох Махахей. Ад той Бялянкі павяліся і пайшлі ў Княжборы коні. Да іх і вярнуўся зноў цяпер Махахей. І, заўсёды аблужаны дзецецьмі, што невядома адкуль і з'явіліся ў Княжборы, быў шчаслівы, бы сам памаладзеў. І Мацвей, старшыня калгаса, зайдросці ў яму, зайдросці ў свайму конюху, зайдросці чалавеку, які стаў конюхам толькі дзякуючы яму, яго літасці. Кожную хвіліну ён мог змяніць гэтую сваю літасць на гнеў, накінуць Махахея без нічога, але той, здавалася, не разумеў гэтага і не думаў аб гэтым. У яго была работа, справа, дзесятак-паўтара карослівых конікаў. І ён услугоўваў гэтым конікам, не прызнаючы над сабою яго, Мацвеевай, улады, ні яго літасці, ні яго гневу. Мацвей спачатку тлумачыў усё гэта простасцю жыцця, яснасцю клопатаў і турбот, іх аднаскіраванасцю. Але цяпер, шыбуючы ад сажалак рыбласа і сваёй азіміны, разумеў, што гэта не тлумачэнне. Не проста было пражыць і пракарміцца конікам у яго гаспадарцы, у новым Княжборы, як, пэўна, не проста пражыць і пракарміцца кожнай жывой істоце і кожнаму чалавеку, што жыве па зямлі. Куды прасцей памерці, не жыць зусім, зусім нічога не рабіць. Стаяў Княжбор некранутым, і но ўсё было проста ў той яго першастворанай некранутасці. Былі балоты, была вада — вялікая бяда. Вялікая, але не смяртэльная, княжборцы ўжо звыкліся з ёю. Па сапраўднаму нядобра было не княжборцам, а камусыці іншаму, другому ці трэцяму, што жыў далёка ад Княжбора, каму кожны год запазычваў Княжбор, таму што зямля, занятая пад вёскаю балотамі, гуляла. Асушилі балота, і той другі ці трэці атрымаў свой кусок хлеба. Але зрабілася невыносна рыбіне, і не толькі рыбіне, а і самому княжборцу, яму, Мацвею, таксама невыносна. Як жа прымірыць усіх і ці магчыма такое. Ці магчыма, каб было адначасова хораша жабе і буслу, які ту ю жабу паядае. Дзе і як можна знайсці такую раўнавагу і такое міралюбства. Ці будзе калі-небудзь так па зямлі, і калі ніколі не будзе, дык ці варта наогул жыць на гэтым свеце. Ці будзе яму, Мацвею, на зямлі, якую ён нераніцаваў, так хораша, як хораша Махахею каля яго конікаў. І чаму Махахею каля конікаў хораша, а яму ў крэсле старшыні не надта? Не ў коніках жа справа. А ў чым тады, у чым? Не ў тым жа, што конюху проста, а старшыні ўсё складана. Усе б кінуліся ў конюхі, толькі ж нешта ж не кідаюцца, лезуць у старшыні больш. І конюх, і старшыня — людзі, і зямля, на якой яны жывуць,— адна, адзін яны хлеб спажываюць, адным

паветрам дыхаюць. Але конюх сёння вечарам, як і ўчора, як будзе і заўтра, і паслязаўтра, збярэ каля сябе хлапчукоў. Яны прыйдуць да яго ўжо са сваімі аброцямі, таму што аброцяў сёння на кожнага калгаснага коніка ўжо не хапае, зацугляць конікаў, што прыгледзелі сабе загадзя, і з гікам і свістам памчаць па вясковай вуліцы. І Махахей будзе калывацца адзаду іх на сваёй ужо амаль што сляпой Бялянцы, глытаць пыл і ўсміхацца, гледзячы, як заходзіць сонца, на распушаныя хвасты і грывы коней, што скачуць у гэтае барвовае сонца. А яму, Мацвею, наканавана зусім іншая дарога. Яму трэба недзе здабыць толу ці дынаміту, хаця гэта не праблема, гранітны кар'ер побач, і там толькі і чуваць выбух за выбухам. Галоўнае, яму наважыцца на гэтыя свой выбух. І ён ужо амаль што наважыўся.

А дома чакала яго Надзька. Убралася ва ўсё новае, прычоску навяла «полюби меня с разбега», а стаяла сярод гармідару за гародамі, дзе толькі пазаўчора яшчэ было балота, а цяпер зеўрала пашчу нрамыіна.

— Ты як на вяселле прыйшла запрасіць мяне, Надзюха.— Мацвей паспрабаваў пажартаваць, але адчуў, што жарту не атрымалася, не той настрой быў у яго і ў Надзькі, пэўна, хаця Надзька і мацавалася, спрабавала яму нават усміхнуцца, але вусны ж і выкрылі яе, папаўзлі, задрыжалі.

— На вяселле,— прамовіла яна.— На вясолле, Мацвейка.

— З Васькам?

— Ды не, Мацвей, па паша з табою вяселле,— і азірнулася спалохана, ці не бачыць яе хто, ці не чуе хто яе гэтых слоў. Бачыць іх з суседніх хат, канечне, бачылі, а чуць не чулі. Але Мацвей усё роўна прыцішыў голас:

— Гэтым не жартуюць, Надзька.

— Так табе ўсё гэта толькі жарты, і тое, што я перад табою стаю,— гэта толькі жарт.

— Я сур'ёзна з табою, Надзька.

— Вож, якія вы ўсе сур'ёныя, крануцца можна. Што, не падыходжу, тавар не падабаецца? — І Надзька задрала галаву, заклала назад рукі, крутнулася, як танцуочы ўсё роўна вакол Мацвея. Ён заплюшчыў вочы, каб не бачыць яе. Мо і па самай справе гэта выйсце: узяць Надзьку і знікнуць адсюль назаўсёды, хай судзяць, абгаворваюць, што яму да чужых языкоў, ён будзе ўжо не адзін і далёка. Мацвей адчуў: яшчэ імгненне — і так яно і здарыцца на выратаванне ці на пагібель яму і Надзьцы. Хутчэй за ўсё - па пагібелі, не яму, Надзьцы на пагібелі.

— Спыніся, Надзька,— не адплюшчваючы вачэй, умольна

прамовій Мацвей.— Яшчэ хвіліна, і будзе позна, ні ты, пі я не даруем сабе той хвіліны.

— Хвіліна, хвіліна, Мацвей, у цябе толькі і засталася адзіная. Ну, дзяўчына прапаноўвае табе руку і сэрца. Дурны, добры, харошы...

— Хопіць, Надзька...

— Хопіць, Мацвей. Сканала твая хвіліна, ды адплюшчы ты вочы, не бойся, не з'ем я цябе.— Надзька замоўкла, ледзь утрымліваючы слёзы. Перамагла іх, тупнула нагою.— Я перадумала. І не ўгаворвай мяне.

— Не буду, не буду. Ты малайчына, Надзька. Ты добрая, ты лепшая нават за Алену.

— А ты... чаму ты выбраў Алену?

— Таму што ты тады была яшчэ маленъкаю... Калі ваша вяселле?

— Ты папракаеш мяне?

— Як я магу цябе папракаць, калі я і сам такі.

— Я люблю яго і...

— Не, Надзя, толькі яго.

— Ага, толькі яго,— ужо не хаваючы слёз, пагадзілася з ім Надзька.— Але вось у апошнюю хвіліну ўжо, калі дамовіліся аб вяселлі, падумала: як гэта так, толькі ён і нікога болей. Толькі Васька па ўсё жыщё. Ты разумееш мяне? А на вяселле прыйдзеш? Вяселле ў нядзелю.

— Разумею, але на вяселле, Надзька, даруй мне, не прыйду.

Але на вяселле яму ўсё ж давялося пайсці, нельга было не пайсці, хаця ён, калі папрайдзе, баяўся ісці. Баяўся і самога вяселля, і сустрэчы на ім з сястрою Надзькі, Алену. Упрасілі Барздыкі з Махахеямі. Яны таксама доўга судзілі-радзілі між сабою: быць ці не быць яму на тым вяселлі, спыніліся на тым, што не быць — немагчыма. Што гэта за вяселле, калі па ім няма старшыні калгаса. Больш таго, Барздыкі настойлі, каб не хто-небудзь іншы, а менавіта ён, Мацвей, і выкупляў нявесту ў Махахеяў, на тое яны мелі свой разлік, і пайсці насуперак ім Мацвей не наважыўся, маглі б палічыць яшчэ і за скнару. А Алену на вяселле сястры не прыехала, ведала, што не абмінуць тады сустрэчы з ім, адбілася ад гэтай сустрэчы тэлеграмаю. Яму паказалі тую тэлеграму, каб больш у яго не было аніякіх адгаворак. І ён пагадзіўся быць па вяселлі і выкупляць Надзьку пагадзіўся, каб быць па людзях. У тую нядзелю так трэба было яму.

ЖАЛЕЗНЫ ЧАЛАВЕК

Лесвіца служыла пераходам, спускам з адной вуліцы па другую, а Мацвею здавалася, што ён спускаецца на той свет. З кожным крокам, з кожнаю прыступкаю сціскалася сэрца і вузей рабілася неба пад галавою і патыхала вільгаццю, затхласцю і тленам, няўлоўнымі, перамешанымі пахамі людзей, што прайшлі, прабеглі і праскочылі на машынах тут, у бясконцасці дня, і згубіліся ў каменнай неахопнасці горада, супакоіліся да світання. Але асфальт і трапецыі зямлі з абодвух бакоў ад асфальту ўвабралі і захоўвалі яшчэ ў сабе прысутнасць гэтых людзей, што хапатліва прайшлі тут учора. Іх крокі, уздыхі і думкі. Ліпкі гарадскі дожджык, што пакрапваў звечара і зараз, спрыяў таму, ён прымінаў усё, ад чаго спрабавала пазбавацца ў начнай цішыі вуліца, што яна хацела адрыгнуць, каб з усходам сонца і падыходам новага дня аднавіцца і сабой, быць бадзёраю і свежаю, як само сонца. Дожджык не дазваляў ёй гэтага, ён уціскаў, убіваў усё гэта лятучае, едкае, аджыгтае ўжо, як у сіласную яму, у асфальт і ў зямлю. І Мацвю здавалася, што ён чуе крокі ўсіх тых людзей, што прайшлі тут даўно ўжо, бачыць іх, пазбаўленых ценяў, іх адзенне і тое, што яны трymаюць у руках. Чуе і бачыць не толькі цені тых, хто праскочыў тут толькі ўчора: «на Немиге снопы стелют головами, молотят цепами булатными. На току жыць кладут, веют душу от тела. Немиги кровавые берега не добром были засеяны, а засеяны костыми russkikh synov». Вось гэтае поле, гэтае ворыва і бачыў перад сабою Мацвей. Ён ішоў ужо па Нямізе, ведаў, што недзе тут, закутая ў бетон, б'еща, дыхае перагарам бензінавых дня і ночы. І веданне гэтае было непрыемным, нешта драпала і скрабло душу, нібы шкло рэзалі перад ім. Рэзалі ўсю ночь, і ўсю ночь сыпалася белая, што пудра, крошка і выскаквалі з-пад таго разца, што ледзяшы, вельмі маленькая асколкі, і былі яны тут тымі ж самыми белымі касцьмі, што некалі засеялі Нямігу. З тых жа касцей, як зноў жа падавалася Мацвею, і выраслі гэтая вуліца і гэтыя дамы на ёй, таму і выглядалі нячыста. Нячыстым, з бразганным і брынканнем, быў яўна чутны Мацвею даўно звон булата, які змоўкнуў даўно. То званілі начныя познія трамваі, але Мацвей хацеў чуць звон булата і чуў.

Гэта была дзіўная нач. Ноч, у якую спраўджаўвалася ўсё, што б ён ні пажадаў, і адначасова — усё і рушылася. Пажадаў трапіць на Нямігу — трапіў, хаця ніколі на ёй не быў і не ведаў, дзе яна знаходзіцца. Але нехта невядомы яму як узяў яго за руку, павёў, скіраваў. Спачатку, праўда, вымусіў яго забыць пра ўсё па свеце, як апусціў яго ў холад і змрок, давёў да небыцця. Ён прыкархнуў,

уладкаваўшыся на падаконніку на вакзале. Грэбуючы, моршчыўся, удыхаючы пах хлоркі, плішчыўся тварам, шчакою і носам, у школу, ловячы праз аконныя штыліны свежае паветра, а разам з гэтым свежым дыхаў і нясвежым.

І, ачмураны гэтым свежым і нясвежым, вакзальнаю амбраі, непрыкметна ўпадаў у нейкі ідыёцкі стан — напаўжывёлы, напаўчалавека, калі ўсё было напаўявай і напаўтрызненнем, бачыў і не заўважаў бясконцае мужчынскае і жаночае шэсце людзей з прыбіральні ў прыбіральню. Бачыў, як у бяспамяцтве, спачатку чаргу ў прыбіральню, калі гэтую прыбіральню закрылі на перапынак, перападдік ці сангадзіну, а потым і бойку з-за таго, што гадзіна тая была вельмі доўгай. І нехта з вакзальнага люду пачаў ламаць дзвёры. Дзвёры прыадчыніліся, у шчыліне паказаўся вялізны кулак і, што молат, упаў на галаву таго, каму ўжо было няўсцерп, хто ламаў дзвёры. Чалавек той зароў, пацягнуў на сябе дзвёры і заскочыў у прыбіральню, там усчалася нейкая валтузня, важдапіна, нешта дзынкнула, упала, бразнула, чмякнулася і лузнула. І міма Мацвея, паловы яго твару, аднаго вока, скіраванага на перон, прамчаў дзяцюк з венікам у адной руцэ і бутэлькаю віна ці гарэлкі — у другой.

Прымроілася ўсё гэта Мацвею ці было па самай справе, ён не мог адказаць сабе з пэўнасцю, таму што хоць і ў дрымоце, але ўсведамляў ён яшчэ сябе. І памятаў: такую бойку ён наглядаў ужо, толькі не тут. І даўно тое было і наўрад ці магло паўтарыцца, толькі, напэўна, так вось, у бяспамяцтве, хаця і бяспамяцтва гэтае было вельмі ж яўным і красамоўным. І ў гэтай прывіднай рэальнасці ён раптам адчуў, што хоча бачыць Алену, што калі не пабачыць яе, то мо і сканае. Вось тут і з'явілася рука, Аленіна рука, выратавальная белая і чыстая, працягнулася да яго з неба, з зоркі нейкай. І ззяла, зіхацела яна, што зорка, свяцілася ласкаваю пяшчотаю, сляпіла вочы беллю зборчатага рукава кофтачки. Ён пацягнуўся да гэтай рукі, а яна раптам на яго вачах пачала жоўкнуць, і кіпцюры пачалі расці, імгненна зжоўкла і кофтачка. Зжоўкла і знікла, замест яе з'явілася сукно, рукаў вайсковага шынеля, здаецца, трохі і прапалены каля абшлагоў. І рука ў тым абшлагу не была ўжо больш жаночаю, але і мужчынскаю не была, жалезнай то была рука, і невядома каму належала яна. Па ўсім, яна доўга праляжала ў зямлі, у торфе, торф быў на ёй, і ржава паела яе. І холадам, што з лядоўні, дыхала ад яе. Рука яшчэ не дакранулася да Мацвея, і ён ужо ablіўся ўвесе халодным потам, яго аж калаціла, зуб на зуб не пададаў ад холаду і спалоху. Бачыў ён ужо гэтую руку, ведаў яе прывычкі. Яна прыходзіла ўжо да яго, і таксама ў сне, перад тым як ісці яму ў армію, калі ён быў яшчэ

шчаслівы каханнем Алены, жыў у Княжборы разам з дзедам Дзям'яном. Ён і прачнуўся тады, захлынуўшыся ўласным крыкам. Крыкам гэтым пабудзіў і дзеда Дзям'яна. Той доўга распытаў яго, як ды што было ў тым яго сне, доўга маўчаў, гледзячы ў змрок, а потым, калі ўсё вымаўчаў ці пагаварыўся сам з сабою, сказаў і яму:

— Кладзіся і спі спакойна. Больш яна не прыйдзе.

Прыйшла. Кінуўся ад яе, але акно, шкло перашкодзіла яму ўхліцца. Рука, кашчавая і халодная, што лёд, ухапіла яго і стала гнясці яго, нішчыць холадам. Мацвей не здолеў і варухнуцца, як не меў ён ні рук, ні ног. Ён і не спрабаваў асабліва варушыцца, хоць і былі ў ім яшчэ нейкая моц і дужасць, што, калі б ён намогся, нядоўга, а ўсё ж процістаялі б яны моцы той руکі. А чаго тут будзеш варушыцца, напінацца і высильвацца, ці варта супраціўляцца відавочнаму? Быў жа другі стрэл. Не падманвай сябе, не трэба. Па машыне, па скатах ты стрэліў толькі з аднаго ствала, а другі ствол і стрэл збяры, і свядома збярог. Ты здагадваўся, што гэта ён там, у кабіне, ты чакаў яго. І дачакаўся: як толькі ён скочыў з кабіны, ты і націснуў курок другога ствала. Свядома націснуў, хоць і меў ты ўсведамленне гэтага толькі лічаныя секунды, долі секунды. Але да гэтых доляў секунды ты падрыхтаваў сябе загадзя. Мо яшчэ на вяселлі Ваські Барздыкі і Надзыкі, а мо яшчэ і раней, там, у Свілёве, калі ўбачыў іх разам, як гналі яны з Ненене гусей, і табе падабалася ў Надзыцы Алена, таму ты і бегаў усю ноч паміж магазінам і Чортаваю прорвай. І стрэліў ты ў гэтага Ваську Барздыку куды раней, яшчэ як толькі ён прыйшоў да цябе ў вагончык, а табе нечага было яму сказаць, таму што ты як голы быў перад ім. Але табе падпрадкоўваліся іншыя людзі, тэхніка падпрадкоўвалася табе, вось тэхніцы, машынам і людзям, што залежалі ад цябе, ты і загадаў стрэліць па Ваську Барздыку, загадаў знішчыць, зруйнаваць маліннік. Ты ж знішчыў не толькі маліннік, ты ведаў, што нішчыў, хоць у гэтым прызнайся сабе. Вось таму і павінен сёння адбыцца суд над табою. За тое ўсё, а не толькі за стрэл адзіны, за гатоўнасць стрэліць у жыццё і жывое. А тое, што адбылося ноччу,— гэта ўжо дробязь, вынік толькі. Пракуратура закрыла справу. І Шахрай да гэтага не мае нікага дачынення, хаця і падносіць ўсё як дабрадзеяства сваё. Ну мо і сказаў слова, што тут такога. Тую ноч можна пазначыць табе і птушка выратавальнаю, улічыць, што тут маюцца «смягчающие обстоятельства». Ты змагаўся з «захватчыкамі», ты стаміўся ад барацьбы са «сцягачамі», але хто напладзіў гэтых захватчыкаў і сцягачоў, як не ты сам. Сам напладзіў і сам пайшоў распраціўляцца з імі, нішчыць іх. І калі ты браў у руکі стрэльбу, хіба ж ты не ведаў, што

яна зараджана і страляе? Усё на зямлі страляе, і мёртвы можа забіць жывога. Ты ж зразумеў гэта, зразумеў даўно. Так гэта, усё тут папраўдзе? Усё тут папраўдзе, прызнаў Мацвей, здаючыся холаду, моцы дужай рукі, што ўхапіла яго за глотку. Потым было чорнае забыццё, доўгое ці не, ён нічога не можа сказаць; пасля яго, ці то яшчэ знаходзячыся ў тым забыцці, Мацвей споўз з падаконніка, выйшаў з вакзала і пакрохчыў ад яго преч маўклівымі начнымі вуліцамі, пакуль не выбіўся на адну прямую вуліцу і не патрапіў на горад у горадзе. Але горад, у які ён патрапіў, быў зусім не падобны на той, сапраўдны, рэальны, які быў здаровы і спакойна адпачываў, а гэты ж не спаў і пакутаваў, быў гнойна запалены. У адзіным толькі дамку, праудзівей кажучы, нават у пограбе, не ведалі пакут, там, дзе сабраліся тыя, што ўжо адмучыліся, ціхія і прасветленыя, што пазбаваліся ўрэшце ад свайго крыжка. Недзе паміж гэтymi, што пакутавалі і ўжо адпакутавалі, знаходзілася і яго Алена. Ён адчуваў яе прысутнасць, таму што нёс у сабе пах яе рукі, што з'явілася яму да лёду і холаду, і гэты пах скроўваў яго да будынка, у якім знаходзілася Алена. Але ў той будынак ён не паважыўся зайсці, сеў на лаўку каля дзвярэй і загадаў: выйдзі. І Алена выйшла да яго, у той самай, знаёмай ужо яму, батыставай блузцы, што выбівалася з-пад белага халата, у чорнай кароткай спадніцы. Выйшла, спынілася ў дзвярах:

— Хто, навошта ты з'явіўся? Я не хачу ведаць цябе, ты памёр ужо.

— Я не мог памерці. Княжбор славуты сёстрамі міласэрнымі. Спакон веку княжборскія дзяўчатацы сыходзілі ў горад медсёстрамі.

— А хлопцы — у салдатъ.

— А іх нявесты выходзілі замуж за другіх салдат... Таму што іх жаніхі забывалі пра сваіх нявест. Паўгода не абазвацца...

— Я спазніўся толькі на адзін дзень.

— На ўсё жыццё,— сказала Алена. Яна не прыняла яго слоў. Мацвей адчуў гэта па тым, як яна пачала зябка хутацца, захінацца халатам, што не грэў і не мог сагрэць яе. Не змог і ён сагрэць яе сваімі словамі. Алена стаяла перад ім, што каменная, што статуя. І статуя гэтая пачала аддаляцца ад яго, мармур яе шчок пачаў цымянець і расплывацца. Ён так. і не паспеў добра разгледзець яе твар, ён унікаў яго позірку, як унікаў заўсёды, нават калі цалаваў ён яе, твар Алены заставаўся схаваным ад яго, тварам роднай, але адначасова і незнаёмай яму жанчыны, адкрытым і ясным, здавалася, адрачоным ад усяго, што не датычылася яго і яе. Сябе і сваю Алену, бясхмарнае будучае жыццё бачыў і чытаў ён па яе твары і ў той час ценъ нейкі, што прабягаў хутка і чорна, як цёк чорнай крыві. І гэты ценъ

імгненна пераўтвараў Алену, яна імгненна рабілася чужою і далёкай, як бы пакідала яго, адыходзіла некуды. І так было не толькі з тварам Алены, але і з тварамі многіх іншых людзей — княжборцаў, якіх ён добра ведаў, і з тварам самога Княжбара. Яны таксама часамі ўпікалі яго, і не толькі ценъ хаваў іх, яны самі хаваліся, і вельмі надзейна, немагчыма было нічога і згледзець, як на сем замкоў замыкаліся. І калі часам Мацвею шчасціла адамкнуць шэсць з іх, то сёмы, як правіла, заставаўся неадамкнёным, не падыходзілі ні ключы, ні адмычки.

— Куды ж ты, Алена? Куды ж ты зноў? Я так доўга ішоў да цябе. Я зараз табе ўсё раскажу. Адкрыйся мне толькі, пакажы свой твар. Пакажы мне толькі вочы! — закрычаў ён, разумеючы, што нічога не здольны ні расказаць, ні растлумачыць. І не пабачыць яму твару Алены, раней жа трэба паказаць свой твар, а яго няма, няма, дый годзе, ён у цяні, ён расцёкся ценем. Раней за ўсё трэба растлумачыць ёй свой характар, расказаць ёй усяго сябе, расказаць пра тое ліхаманкае нецярпенне, што авалодала ім, калі ён служыў апошнія паўгода ў арміі. Ён жа і з-за яе апошнія паўгода, можна сказаць, і не служыў, а бесперастанку, суткамі чысціў бульбу на кухні, мыў падлогу ў казарме і прыбіральні. Жышцё яго тады складвалася і вымяралася толькі колькасцю бульбы, якую ён пачысціў, бясконцау стужкаю лушпаек, было спрэс адно нецярпенне: вось-вось выйдзе на складзе бульба — і ён пашыбую дамоў. Але бульбы па складах салдатам было назапашана ўволю, нецярлівасці ў ім таксама не памяншалася. Ён не мог пазбавіцца яе, патраціць яе ні ў арміі, ні потым, калі ўжо звольніўся з арміі і апынуўся замест дому ў Сібіры, а потым у Казахстане, яна гналася за ім і некуды гнала і яго, калі ён скончыў вучобу, пайшоў працаўваць, стаў меліяратарам. Ён быў хворы па нецярлівасці, яго не павучылі чаканню, усё карцела скончыць не марудзячы, імгненна, імгненна адслужыць, імгненна пабудаваць плаціну, узніць цаліну, апынуцца каля Алены, імгненна знішчыць балоты, імгненна вывесці калгас у лік перадавых, не аглядваючыся і назаўсёды імгненна пазбавіцца ад захватчыкаў, сцягачоў, і не толькі ад іх — ад усяго, што здавалася яму непатрэбным, недарэчным, што толькі блыталася пад нагамі,— ад Барздык, Махахеяў, Шчуроў, Ненене. Імгненна перарабіць іх і толькі тады дазволіць сабе перадыхнуць і азірнуцца. Але перадышкі не выпадала, адно чаплялася за другое. Усё было ў нейкім ідыёцкім зачапленні шасцерняў, а сам ён, выдавала па тое, быў толькі пяском у гэтых шасцернях, што круціліся і пераціралі яго, прафуксоўвалі з-за яго.

Ён быў хворы і сам быў вінаваты ў гэтай хваробе, бо замоўк,

захацеў праверыць Алену, не азвайся па яе крык, а яна ўмольвала яго адгукнуцца. Ён жа не толькі не адгукнуўся, а недзе і ўсцешаны быў, што яна крычыць, думаў, што гэта і ёсьць мужчынская цвёрдасць харектару, а аказваецца — гэта і была бесхарактарнасць, ён забіў маўчаннем усё, што было між імі. I, забіўшы, застаўся адзін. I цяпера крычаў у адзіноце Алене, ценю яе:

— Сястра, сястра міласэрная мне трэба,— гнаўся за ценем, умольваў яго пусціць у гэты гаючы будынак, у якім спяшалася схавацца Алена. Але Алена стала па парозе і не пусціла яго.

— Тут няма збаўлення. У гэтым корпусе аддзяленне ракавых.— I Алена схавалася за дзвярыма, пастаяла там, каля дзвярэй, аддыхаючыся, сутаргава ўчасткуючыся за ручку, і пабегла па лесвічным маршы на другі паверх.

— Пачакай,— закрычаў ён амаль у адчай.— У Княжборы быў адзін яшчэ і меліяратар.

— Краіна ганарыща імі.— Рэха данесла да яго голас Алены. I Мацвей са здзіўленнем выявіў, што гэты ценъ, гэты голас і рэха і ёсьць сам ён, адчуў у сабе мноства іншых жывых і нежывых істот: трактарыста Сюськіна адчуў і вогненнае дыханне яго трактара пачуў, Алену, Шахрая і Жалезнага Чалавека разам з Галоскаю-галасніцаю. I быў ён ужо на Нямізе, каля некалі крывавых яе, а сёння праста ў мазуце берагоў, сам пажадаў апынуцца сярод гэтых берагоў, а трохі яго падагналі тыя, што ажылі ў ім. Яны гаварылі з ім усе разам, і Мацвей гаварыў адразу з усімі імі, разрываяўся на голас і шэпт, раставаў у гэтым голасе, крыку і шэпце, у звоне булатных мячоў пасярод даўняй крывавай сечы. I ў яго ўжо ў самога ў руках быў булатны меч, і біўся ён тым мячом папераменна то з самім сабою, то з трактарыстам Сюськіным, то з яго трактарам, то з Шахраем і выгаворваў Шахраю:

— За што ты на мяне з мячом, я ж толькі копія твая, я ж толькі паўтарыў цябе.

I слова гэтая яго прызначаліся зусім не Шахраю, Мацвей усведамляў гэта, усведамляў, што ўсё вакол яго толькі цені прывідныя, спараджэнні прывіднай ночы, і ўсё, што ён цяпера гаворыць, гаворыць толькі сабе і толькі праўду. Вялікую і страшную праўду, на якую не адважваўся раней, у якой баяўся прызнацца сабе наяве. Ён паўтараў усіх, каго бачыў і з кім сустракаўся, рабіў і жыў. Браў у аднаго прывычку, у другога слоўца, а ў трэцяга і харектар. Іншы раз хапаў сябе за руку, за язык, лавіў сябе па крадзеным, саромеўся, баяўся: а раптам ды выкрыюць, здагадаюцца, што ўвесь ён замешаны і ўчынены, злеплены з чужой, крадзенай гліны, і нішто з

таго, што мае ён, што ёсць у ім, яму не належыць, усё запазычана, а сваё ці забіта, ці прыхавана ім, каб не выглядаць недарэкам, смешным, каб быць падобным на іншых, не вытыркацца лішне, толькі падобным. Але ніхто - ні сябры і ні ворагі — ні аб чым так і не здагадваліся, а калі здагадваліся, то маўчалі, мо таму і маўчалі, думаў Мацвей, што і сам ён рабіў таксама. Ён жа таксама цягнуўся да непадобных на яго людзей, абвалакваў і дападаў да іх і спальваў гэтае іх непадабенства, розніцу і кідаў. Шукаў новых, каб дапасці да іх і выціснуць усё, што трэба яму ад гэтых новых. Но так на зямлі было заўсёды: толькі бясконцае паўтарэнне ў тысячах копій і варыянтаў, у самых неймаверных спалучэннях, і таму мала хто быў здольны знайсці і зразумець гэтую спалучэнні, людзі здаваліся самі сабе кожны раз непаўторнымі і новымі. А на самай справе нічога новага не было, усё тое ж, што і ўчора. Тут Мацвей падыходзіў ужо да нечага страшнага. Падыходзіў і кожны раз спыняўся, баючыся апінуцца за мяжою дазволенага яму, хаця і здавалася, што яму ўсё было дазволена, спаганяў раздражненне і пудлівасць сваю ў працы. Але калі і гнуўся, рабіў, не пакідала яго спакуслівая думка, што кожны чалавек — новы. Ён усё ж копія, паўтарэнне некага іншага, і не заўсёды ўдалая копія, паўтарэнне, вядома ж, копія ёсць копія, таму і з жыцця чалавека кожную хвіліну нешта адыходзіць, накідае яго незваротна ўжо. Так, ён робіцца з кожнаю хвілінаю ўсё больш магутным, але ў той жа час як бы не ўласна ён, не асабіста чалавек робіцца больш магутным, і не толькі за кошт назапашанага ў ім вопыту і бясконцага паўтарэння пакаленняў, не за кошт таго, што яму даравана прыродаю, акружжае яго і створана для яго ж і па адных і тых жа законах, на якіх гэтая прырода потым стварыла і яго, а дзякуючы свайму вынаходліваму мозгу, той усёпранікальней вынаходлівасці, з якой ён кінуўся падпарадкоўваць сабе гэтую прыроду. У той жа прыродзе, у дрэве, рацэ, у блаклым воблаку, як у ім самім, як і ў чалавечай прыродзе, было прыхавала вельмі ж шмат ужо розных нечаканасцей. Ён стаміўся ад іх, як стаміўся ўжо недзе пазнаваць самога сябе, і таму, развітаўшыся з ілюзій стварыць і ўтаймаваць самога сябе, кінуўся тварыць і ўтаймоўваць прыроду, стварыў свой машынны свет, які б падпарадкоўваўся толькі яму і ў якім усё было проста і зразумела, з чаканымі і нават запланаванымі нечаканасцямі, з абмежаваным спалучэннем варыянтаў, якія можна было і ўлічыць. Да ўсяго ж машына не мела нічога прыхаванага, патаемнага твару, стoenага чалавека — твар і нутро яе былі адчынены ўсім. І ён палюбіў, пакахаў гэтых непрыхаваных, створаных ім, нібы богам, твар і лічыў

сябе богам, творцам. Ствараў машыну, а яна стварала ўгодлівы, зручны яму свет, не ведаючы боязі перад гэтым светам, не прызываючы сумненняў і ваганняў, не думаючы пра стрыжнявое, сярэдзіннае, дзе і было сканцэнтравана ўсё зародкаве і ўсё існае, сам дух чалавечы. Чалавек нацкаваў на яго дух машыны, і яна ўварвалася туды і, заведзеная ўжо раз і назаўсёды, не магла спыніцца, патрабавала дзейнасці, не ведала стомы. І сам чалавек, яго дух ужо ўслугоўваў ёй, яна паўтарала чалавека ў горшых яго адбітках, яна паўстала супраць свайго ж творцы, пачала тварыць сама, яна таксама пажадала быць богам, стварала цяпер угодлівага і зруchnага ёй уладара. Круг замкнуўся, сышліся канцы. І дарэмна Мацвей спрабаваў вырваша з яго гэтай ноччу. Ён судзіў гэтай ноччу сябе не толькі сам, але і машына, якую ён запусціў у Княжборы, судзіла яго. Машына набыла голас, яна яе прызнавала ўжо за ім права па самастойнасць, яна не дазваляла яму ні ўзбунтавацца, пі, хаця б часова, не падпарицавацца. Шахрай знік невядома куды, мо ён таксама трапіў пад гэтую машыну, знік, і толькі чатыры слова засталіся ад яго: «А хто цябе прасіў паўтараць?» Мацвей спачуваваў яму, яго горкай долі і паспешліваму заўчастнаму знікненню, таму што ён сапраўды высмактаў Шахрая, засвоіў яго цвёрдасць, непахіснасць, з якімі той ішоў у наступ на балоты, і яшчэ шмат іншага, шахраеўскага, што ён лічыў ужо сваім, што прырасло да яго, як прырастает да цела ўласная скора. Трактар, той самы, на якім некалі Сюськін па яго загаду пераараў малінік, гнаўся за Мацвеем цяпер, гнаў яго берагам Нямігі, і бераг той быў не такім, якім яго зрабілі сёння людзі, а яшчэ некранутым, старадаўнім, калі не ведалі яшчэ нічога ні пра мазут, пі пра асфальт, ні пра тое, што ў будучым народзіцца трактар. І Мацвею здавалася, што ён таксама яшчэ не нарадзіўся, у сваім стагоддзі і часе не нарадзіўся, а быў увесе у той самай пятніцы. калі яны «с зарания потопташа поганыя пълкі пловецкія». І, патапташа тыя полкі, святкуючы перамогу, ён сустрэў ворага куды больш страшнага, чым полаўцы,— жалезнае жаўтавоке страшыдла, дыхаючы агнём і смуродам, пачало пасоўвацца на яго, і нідзе не было ад яго паратунку. Утробна завываючы, яно нідзе не давала яму спакою. «Тяжко ти головы, кроме плечю, злата, телу, кроме головы»,— крычаў ён, уцякаючы ад того страшыдла ў дзень сённяшні. І тут, сёння, стаялі ў шэраг адзін за адным, невядома кім пастроеныя, усе пакаленні Махахеяў, Роўд-Дзям'янаў і Барздык-Чыгуноў. Ён хацеў прыбіцца да іх, схавацца сярод іх. Але ні Махахеі, ні Барздыкі, ні Роўды не падпусцілі яго да сябе, каменем наперлі яго прэч, хаця сярод Роўд былі і яго бацькі, і сам ён быў. Ён паспей убачыць сябе, паспей

убачыць, сум і жах, што ахапілі яго і адблісця па яго дзіцячым твары. Ці не тады гэты сум назаўсёды ўжо апанаваў яго, ці не ёсць гэта сум і журбота па самім сабе, прадчуванне і веданне, што будзе ў яго жыцці такая жахлівая ноч, калі ўвесе свет уляжа, пагоніцца за ім. Веданне невыратаванаасці. Таму ні маці, ні бацька не пажадалі прызнаць яго і схаваць яго, уберагчы ад таго страшыдла, што насоўваецца на яго. Маці, праўда, зрабіла крок насустроч яму, ужо распасцерла над ім і рукі, але бацька схапіў яе за рукі і не дазволіў дакрануцца ёй да сына. Ён быў такі, якім Мацвей бачыў апошні раз, перад тым, як бацьку было наканавана пайсці ў Чортаву прорву, паўтарыць долю і лёс мужыка старой Махахеіхі, кінуцца ў прорву, каб выратаваць карову і патануць разам з той каровай: апрануты яшчэ ў вайсковае, не справіўшы яшчэ нічога цывільнага, не стрэсшы яшчэ з плеч вайну. Вайна была і ў яго вачах. Чаканне заканчэння вайны, таго дня, калі ўсё ж вернецца з фронту муж, было і ў вачах маці, здавалася, што яна толькі-толькі адсядзела ноч каля аckenца, усю ночь углядалася ў дарогу, а цяпер апранецца і пачне жыць удзень дзеля яго, дзеля сына. Проставалося, у сарочцы з кужалю, у той самай сарочцы, у якой яна была ў туу вераб'іную ноч, калі пайшла да свайго чалавека, ахутаўшы яго, напалоханага бліскавіцамі і громам, адрачоным бліскам яе ашклянелых і, здаецца, чужых вачэй, коўдраю. «Іду, Антоне, іду...» І пайшла з гэтым шэптам у ноч і навальніцу назаўсёды, на апошніе і вечнае ўжо спатканне са сваім чалавекам.

— Я сын ваш,— сказаў ён гнеўна, разумеючы, што ад бацькоў яму сёння нечага чакаць падтрымкі.

Маці прыгнечана маўчала.

— А дзе магіла наша? — таксама гнеўна спытаў яго бацька. Нам няма дзе і прылегчы, адпачыць няма дзе і на тым свеце.

Але ж і ў Чортавай прорве нікто больш не патоне і не захлыненецца,— адказаў ён бацьку. Няма больш Чортавай прорвы.

— Няма больш і сына ў нас,— і заламіла рукі, загаласіла Галоскаю-галасніцю, пачуўшы гэтыя слова ад свайго чалавека, маці. І Мацвей замёр, уражаны гэтым яе галашэннем. Ён зразумеў, хто блукае і галосіць Галоскаю ўначы каля Княжбора і па кім тая Галоска галосіць, чыю правіну загладжвае яна, спрыяючы так людзям, лечачы іх дзяцей. Зразумеў і сам кінуўся прэч, насустроч жаўтавокаму страшыдлу. Але страшыдла ўжо не было, замест яго стаяў і чакаў Мацвея Жалезны Чалавек.

— Ты ж у Княжборы павінен зараз знаходзіцца,— сказаў яму Мацвей, бы яны былі даўно ўжо знаёмыя, ледзь не сябрамі былі.

— А я паўсюдна,— адказаў яму Жалезны Чалавек.— Ты зірні,

паглядзі на мяне больш уважліва.

Мацвей паслухаўся, прыгледзеўся да Жалезнага Чалавека і пачаў паволі адступаць.

— Куды, куды? — скрыпучая пасміхнуўся Жалезны Чалавек.— Куды ты ад сябе дзенешся?

— Не, не можа быць, такога не можа быць,— адмаўляўся верыць сваім вачам Мацвей.

— Не можа быць і не будзе, канечне, калі ты жывеш без таямніцы, цуду і аўтарытэту,— усё такім жа скрыпучым механічным голасам працягваў здзекавацца з яго Жалезны Чалавек, сам жа ён, Мацвей, і не будучы і былы, а такі ж, якім быў ён зараз.

— Ты ж сам пажадаў, каб без цуду, таямніцы і аўтарытэту, вось перад табой і расчынілася ўсё. Дазволілася ўсё пабачыць і спазнаць.

— Я ж зусім не гэтага жадаў, хутчэй за ўсё меў на ўвазе зусім іншае, толькі не гэта.

— Ведаю,— запэўніў яго Жалезны Чалавек,— здагадваюся, хаця ты і хаваўся ад мяне, а больш ад самога сябе хаваўся. Хаваў душу, твар свой ад самога сябе, ад самага бліzkага сабе чалавека, таму і няма каля цябе такога чалавека, няма. Але я пакажу табе твой твар.

— Не трэба.

— Трэба! Не паяднана высокое ў чалавеку з будзённым.

— Ты лжэш!

— Гэта ты лжэш! Нават тут, нават сёння, найвышэйшаму суду лжэш. Высока ўзнёсся, вышэй Шахрая нават. Ды што Шахрай... Ніякіх законаў, ніякіх межаў не прызнаеш. У чалавекаў ужо, кажуць, пастрэльваць пачаў, дынамітам забаўляешся...

— Няпраўда, я не забаўляюся. Не забаўка то была, і не сабе ж я рупіў.

— А каму?

— Вось ім,— Мацвей паказаў па шарэнгі Махахеяў, Барздык, Ройд, што ўсё яшчэ стаялі непадалёку ад іх.

Яны ж толькі што адказалі табе, трэба гэта ім ці не. Маці твая і бацька адказалі.

— Яны не ведаюць і не могуць яшчэ ведаць адказу. Адказаць могуць толькі жывыя, што ядуць хлеб, які даў я ім, дзеля якога выракся самога сябе, не пашкадаваў і сябе.

— За гэта якраз яны і судзяць цябе, таму што, выракаючыся сябе, ты здрадзіў, выракся і іх. І так кожны раз, выракаючыся нечага, ты выракаўся былога і пачынаў класці паклоны новаму, хлусі, падманваў сам сябе. А калі пераадолеў у гэтым падмане сябе, угарварыў сваё сумленне, заспакоены, пачаў падманваць усіх іншых,

усіх запар. І зараз ты стаіш на хлусні, на лжы.

— Не, на зямлі. І трывала, дзвюма нагамі.

— Зірні пад ногі сабе.

Ён стаяў на тым самым страшыдлу, трактары з жоўтымі фарамі, які ганяўся за ім. Трактар рабіў, але матор яго быў нібы загнаны, сопціха і стомлена.

— Ён жа праг мяне задушыць, ён жа колькі ўжо стагоддзяў ганяецца за мною і дыхнуць не дае мне.

— Не ён цябе, а ты яго заганяў. Канечне, вельмі выгадна і зручна ўсё зваліць на яго. Ён не апратэстуе, любую тваю правіну возьме на сябе. Але навошта тады ты, навошта? Ты ж нарадзіў яго, каб вызваліць руکі, а не душу. І няхай машина застанецца машинай, а чалавек чалавекам. І кожны адказвае за сваё: машина — за машиннае, чалавек — за чалавечасе. А ты ж чалавечасе перакладваеш на машину, душу ёй сваю прыпісаць хочаш, грахі ўсе свае ўскладаеш на машину, хаця быў і застаешся ты не толькі разам з ёю, але і над ёю. І табе за яе адказваць, а не ёй за цябе, таму як ты паперад яе на зямлі з'явіўся. Ты ўзяў зямлю ў першароднасці і квецені і без смецця і паскудства. Чыстымі былі туманы, вольнымі птушкі, пладзіліся жывёлы твае, пладанослі дрэвы, яшчэ Княжбор дастаўся табе ў першароднасці і першастворанаасці лясоў, рэк і крыніц, верхавых і нізлавых балот, але ты кінуўся, улёг перарабляць яго, муляла вока табе першастворанаасць, крануў ты неруш, крануў і сябе. І цяпер ужо тваё ўласнае дзіця, машина, створаная табой жа, і шкодзіць табе ж. Хутка ты сам сабе будзеш шкодзіць, ужо шкодзіш, ужо лішні сам сабе, імкнешся пераступіць і цераз сябе. Але я табе не дазваляю, не даю. І тваё шчасце, што ў цябе ёсць я, што пакуль яшчэ існуе.

— А ты і на самай справе існуеш? Цябе можна і крануць, і памацаць можна?

— Памацай,— дазволіў Жалезны Чалавек. Мацвей пацягнуўся да з'едзенага ржою, як воспай набітага твару свайго жалезнага двайніка, але хапіў толькі дрыжанне паветра і рогат пачуў:

— Памацаеш, скажаш і мне...

Мацвей ачомаўся, агледзеўся. Ноч была, і ён знаходзіўся ужо не на вакзале, але і не на Нямізе, а ў нейкім асветленым ліхтарамі скверы, і да анямення пальцаў сціскаў чыгунную ножку ад лаўкі, на якой ляжаў, звесіўшы ногі долу. На лаўцы, што стаяла насупраць яго, таксама быў нехта жывы, і не адзін. І там, падобна на тое, таксама ішло мацанне, але ужо не прывіднае і не жалезнае, а жывога хтосьці абмацваў. Ён не спяшаўся падымаша, перашкаджаць таму сапраўднаму мацанню, стаіўся і, зноў абеспрытомнеў, толькі

ўжо без трызнення, але і без размежавання сну і бадзёрасці, без выразных межаў паміж яваю і наплывамі туману. Ён бы плаваў у тым тумане, спрабаваў разабрацца, што гэта з ім адбываецца, як ён апынуўся ў гэтым скверы, ці сапраўды хадзіў ён да Алены і бачыў, гаварыў з ёю, ці гэта зноў толькі трызненне. І часам усё здавалася толькі трызненнем, а часам — не: бачыў ён яе, гаварыў з ёю. Наогул ці была ў яго Алена, хто яна такая. Ці не сон гэта, толькі жаданне мець нешта драгое і светлае, сонечны праменъчык, за які можна было ўчатпіцца, і ён бы не надламіўся, вытрымаў яго. Да гэтага праменъчыка, светлага і чыстага, ёгі, Мацвей, усё жыццё і імкнуўся, таму і прыдумаў Алену, а на самай справе ніхто ўжо не здольны выратаваць яго, няма і не было нікай Алены... Няма і не было... І тут ён зноў убачыў перад сабой грозную руку, палец, які ківаў яму: сумнявацца сумнявацца, але не выракайся ад самога сябе, таму што пасля гэтага няма ўжо нічога, ёсьць, ёсьць Алена. «Ёсьць, ёсьць Алена», — пераконваў сябе :і Мацвей і аднолькава дзякаваў невядома каму, што Алена з'явілася яму ў сне, і таму, хто дазволіў пабачыцца з Аленай на самай справе. Адно, што ён не мог ніяк ні зразумець, ні асэнсаваць, ні калі знаходзіўся і ў разрэджанай прывіднай зыбкасці забыцця, ні калі цалкам на хвіліну-другую пазбаўляўся гэтага забыцця: як і чаму ён апынуўся на Нямізе. Ён жа і думаць не думай аб ёй, ніколі не меў яе і ў галаве, не ведаў нават, здаецца, што Няміга тая самая цячэ па Мінску. І Мацвей пакутаваў, што хутка ўжо будзе світаць і ён сустракае гэтае світанне вельмі ж вінаваты: страляў ён усё ж у Ваську Барздыку. Хацеў ці не хацеў, то справа дзесятая, стрэліў, вось што галоўнае. А таму лепш было б, каб гэта ўжо і не развіднела, хай бы ён ужо назаўсёды застаўся ў гэтым змрочным скверы і ніколі больш не паказваўся на свято, на вочы людзям, таму што, калі прыйдзе дзень, ён яшчэ доўга не наважыцца паглядзець у вочы людзям, трэба нешта зрабіць, мо нават і ахвяраваць нечым, а чым — ён і сам не ведаў, каб глядзець людзям у вочы. Хоць сам ідзі да пракурора і прасіся, каб зноў падняў тую справу і завёў на яго. Шахрай думае, што ён баіцца адказнасці, і таму прыбег да яго. Не гэтага ён баіцца, а самога сябе, таго канчатковага тупіка, у які загнаў сябе, загнаў і галавы не прыкладзе, як з яго выйсці. А выходзіць трэба было. Ён загнаў, закаваў сябе і сваё сумленне ў браню і адчуваў, што адзін ён не здольны вызваліцца ад той брані. І на ўсім белым свеце ёсьць толькі адзіны чалавек, які мае сілы дапамагчы яму. Але да таго чалавека шлях заказаны. Але ж, з другога боку, хіба не дзеля гэтага ён і ехаў сюды, каб хоць на адлегласці адчуць яе. Толькі яна сама сказала, што ён, Мацвей, памёр для яе. А мо ён і па самай справе памёр. I,

вырашаочы для сябе, жывы ён яшчэ ці ўжо не, і ніяк не наважваючыся прызнаць, што ўсё ж такі жывы, вымусіў сябе заснуць, і заснуць моцна, як спяць дзеци на світанні.

І прачнуша ён, калі ўжо ўзышло сонца, з усмешкаю на вуснах, як прачынаюцца толькі дзеци.

Пачыналася раніца новага гарадскога дня. І была яна, як і вясковая, ружовашчокаю, толькі вельмі ж ужо гучнаю. Ручаямі і рэкамі наплывалі, хапатліва цяклі людзі, выбухалі вясёльым смехам дзяўчата, прыкуруваючы на хаду, тэплі мужчыны. А Мацвей сядзеў на лаўцы, пазіраў то на ружовы раніцу танк, што стаяў на п'едэстале, то на будынкі, што стаялі за ім. Ва ўздыбленым танку было нешта ад каня, што прыпнілі па поўным скаку, здавалася, танк гэты вось-вось сарвецца з свайго месца, зараве, загрукае ўсімі сваімі матарамі. Мо ён грукаець і ноччу, спрабуючы сысці з п'едэстала, мо ён гэты танк і прыпляў за трактар, кружыў каля яго і нідзе больш і не быў. Уночы ён здаваўся Мацвею страшным, а цяпер, наадварот, было ў ім нешта вельмі добрае, толькі трохі сумнае. Па алеі, апрырскаўшы Мацвея, праехала палівальная машына. І адразу ж за плячыма ён пачуў, як джаліць і свішча ў траве каса. Касіў маладую траву хлопец, таксама малады, і нечым няўлоўна ён быў падобны на Брытану. Быў ён і апрануты таксама, як апранаўся Брытан: у джынсах, падпяразаных шырокою папругаю з мнóstvam белых заклëпак, у стракатай каўбойцы, і патлаты быў, як той Брытан. Але за затое касіў Брытан, упраўляўся з касою дай бог кожнаму, а гэты каўбой касіць не ўмей, то садзіў касу на пяту, то дзёйб носікам яе зямлю. І ў людской плыні, што віравала перад Мацвеем, утварыўся раптам нейкі затор, збой нейкі намеціўся. Жанчыны як ішлі, так, не збаўляючы кроку, і працягвалі ісці, а з мужчынамі раптам нешта сталася, як некуды было ім больш спяшацца, забылі яны пра ўсе свае неадкладныя справы, вытворчасць сваю, пранікліся цікавасцю і ўвагаю да гэтага спракавечнага вясковага занятку. Прыйніўся, залыпаў вачыма, сочачы за ўзмахамі касы, спачатку адзін дзядзька, потым другі. І вось ужо гурт мужыкоў стаіць на асфальце, і вось ужо адзін з іх, адзеннем і паставаю мэнээс, не можа больш трываць, кідаеца да каўбоя. Гарадскі з галавы да пят, а косіць спраўна, і калі каса ў яго руках, то і ён ужо не выдае малодшым навуковым супрацоўнікам, барада ў хлопца вясковая, дзедава, і губы — што подмазка ў маці. Цягне з яго рук касу дзядок, добра ўжо зношаны, з шарамыжнікаў, відно, што за бутэлькамі каля магазінаў і ў парках палююць. Не пахмяліўся, відно, яшчэ, а бадзёры і настырны:

— Дазволь і мне.

— Па чарзе, па чарзе, усім трэба, бацька.

— Я першы,— гэта дзядок.

— А вось камандзіраў нам зусім не трэба. Камандзірам буду я,— гэта той, што патрабуе, каб па чарзе.

Мацвей не вытрымлівае, спяшаецца да тых, што прагнуць памахаць касою:

— Хлопцы, мужыкі, давайце да мяне ў калгас!

— А дзе твой калгас?

— Ды побач, кіламетраў дзвесце.

— Дуем, хлопцы,— гэта той, што адкасіў ужо, але яшчэ не адышоў ад касьбы, малодшы павуковы супрацоўнік.

— Дуем, дуем, кожнаму па персанальны трактарны касілцы.

— Хе-хе-хе,— паляўнічы за бутэлькамі. — А конікі, го- го, на кілбасу ўжо звёў? Ёсць конікі?

— Ёсць і конікі, дуем да мяне ў калгас.

— Дуем, хлопцы, збірайцесь.

— Э-э, прападай мая чарэшня, збірайся...

Вакол Мацвея ўжо натоўп, адны косяць, перашкаджаюць касіць, цягнуцца да касы, а нехта цікавіцца:

— Што ета, дзеткі, даюць?

— Напраўленне ў калгас па работу даюць, бабуля, печ табе персанальную вёску дае.

І нікога ўжо каля яго. Няўмела падзёўбвае траўку гарадскою коскаю-сямёрачкай каўбой, ды дзядок як прыкіпей да Мацвея, тыцкае пальцам у блакнот:

— Пішы: Боўдзіла... цьфу па языку мой... Лапуста Фёдар Ягоравіч...

— Ідзі, ідзі, гуляй, дзед, пакуль крамы пачнуть працаваць.— Мацвей хавае блакнот, але дзед не адыходзіць ад яго.

— Я спецыяліст, я слесар самага высокага разраду... часова працанеўладкаваны. І пячнік, і токар, і цясяль, і сантэхнік, а цяпер...

— Не ведаю, як цяпер, прабач, дзед, а раней такія спецыялісты на кожным кутку пад плотам сядзелі і шапку перад сабой трымалі. Раней ім падавалі, а цяпер па самаабслугоўванне перайшлі, бутэлькі збираюць, таму як звяліся і жабракі, і тыя, хто спачувані, падаваў ім.

— Навошта ты так? Навошта ты мяне так крываўдзіш?

— Навошта? У мяне такіх спецыялістаў у вёсцы — парай, каму б пазычыць, прыплачу.

— Ведаю, усюды такіх, як я, хапае. А ўсё ж не гані мяне, не выракайся. Запойны я, гэта так, а руکі — залатыя. Не хвалячыся кажу табе. Калі цвярозыя гэтыя руکі, няма на свеце нічога, каб яны

не здолелі зрабіць, хоць чорта, хоць касмічны карабель. Вазымі, прападаю я, прападу. Хачу ў вёску. Вясковы я ёсць і застануся. Мо і прыгчына ўся ў тым, што не магу забыць сваёй вёскі... Могілкі там былі, калі самае нашае хаты. І на могілках дрэвы, кветкі...

Мацвей слухаў дзеда і шкадаваў ужо яго, нешта сугучнае яму і яго настрою чуў ён у словах гэтага апошнягага п'янчужкі і забудыгі. Ён і сам падобны быў на яго, хаця і не запіваў, але сёння — бы з пахмелля. Пахмелля на ўсё жыццё. І хто ведае, ці працягнё хто яму руку, што пакладзе ў руку, калі ён вось так, як гэты дзядок, працягнё яе. І, каб не дастаўся яму камень, ён наважыўся ўзяць гэтага Лапусту-капусту, пашкадаваў яго, каб нехта потым пашкадаваў і яго.

— Бяру,— сказаў ён.— Бяру, чорт цябе бяры.— Па абяцаў цвёрда, але да канца не верыў, што ўсё гэта сур'ёзна. Толькі Лапуста ў гэты шматпакутны для Мацвея дзень ні на крок не адыходзіў ад яго. І з таго дня ім было наканавана ісці разам да самага апошнягага. А пакуль яны разам паснедалі ў «Бульбяной», якая толькі што к гэтаму часу адкрылася. І дазволілі сабе толькі піва, хаця Лапуста даволі выразна пазіраў увеселі час на стойку, за якой было нешта і куды больш моцнае за піва. Снедалі па-сабачы, стоячы, таму што крэслай у зале амаль не было. Касірка супакоіла, што крэслы ўвогуле ёсць і хапае іх на ўсіх, але сёння, во зараз, у «Бульбяной» якраз прафсаюзны сход, культуру абслугоўвання абміяркоўваюць, і крэслы пайшли на сход. Лапуста быў забурчай: «як гэта такое ды на сухую вытрываць толькі», але Мацвей не абазваўся на яго буркатню, спяшаўся хутчэй даскрэбці, што там было ў гаршчечку, і бегчы. Не вельмі акрэслены, але ўсё ж меў ён нейкі план, што рабіць яму далей сёння. Ён баяўся сам гэтага плана, баяўся даводзіць і вызначыць яго да канца нават у думках, але ведаў, што не адмовіцца і не адступіцца ад таго, што задумаў, з Мінска ён ужо проста так не паедзе. І калі яны паснедалі, ён пацягнуў за сабою Лапусту да таго горада ў горадзе, да знаёмай ужо яму будыніны, дзе ён быў уночы ці якая прымроілася яму. Але калі і прымроілася, то надзвіва рэальна. І днём, хаця пры іншым ужо асвятленні, была тая будыніна як дзве кроплі вады падобная на тую, якую паведаў ён ноччу. І дзверы былі тыя ж самыя, і адчыняліся яны ўсярэдзіну, і часта адчыняліся, відно, месцам, пазначаны ўжо вельмі былі яны чорнымі мецінамі ўнізе. Аблупленыя, рудыя, хворыя, шматпакутныя дзверы. І сама будыніна з той жа адзнакаю пакуты і хваравітасці. І лаўка сірочая і пустая, тая самая, на якой ужо сядзеў Мацвей, ён мог паклясціся ў гэтым. Ён сеў і зараз на яе, але цяпер ужо не адзін, а разам з Лапустам. Навошта спатрэбіўся менавіта цяпер і менавіта тут гэты Лапуста, ён не ведаў, але адчуваў, што будзе

лепей, калі той будзе побач. І больш за ўсё баяўся, што Лапуста не ўседзіць каля яго, таму што сядзець, пэўна, прыйдзеца і доўга, мо да змяркання, а мо нават і да світання. Збяжыць, пакіне яго Лапуста, і ён не вытрымае чакання, пабаіцца застацца адзін. Якарам і апошній надзеяй яму быў гэты спецыяліст, слесар самага высокага разраду. І Лапуста як разумеў гэта, сядзеў каля яго цярпліва і не надакучай балбатнёю, ні аб чым не пытаў, нібы яны аб усім дамовіліся загадзя, ведалі, чаго прыйшлі сюды, і было Мацвею ўтульна і спакойна каля маўклівага Лапусты, ён і не прыкметціў, як і прыдрамаў і ледзь не праспаў ўсё па свецце. Сама Алена пабудзіла яго.

— Хацела прайсці ўжо і прайшла ўжо, ды шкада стала,— сказала яна проста і без радасці і здзіўлення, нібы яны сапраўды сустрэліся і разышліся ўсяго некалькі гадзін назад. І Мацвей, дзівячыся з сябе, загаварыў з ёю проста, не хвалючыся і не трапечучы, як успамінаў ўсё роўна былое і вяртаўся да гэтага былога, якое ніколі не рвалася, а ўвесь час толькі працягвалася.

Мацвей пачаў расказваць Лапусту ўсё пра сябе і пра Алену, бы яны з ім добра ўжо выпілі і Мацвею пад гарэлку цяпер ужо было не сорамна са слязьмі па вачах і з п'янаю шматзначнасцю і шчырасцю расказваць пра ўсё.

— Што ж ты так,— на самай справе захмялеў ад яго шчырасці і захваляваўся Лапуста,— які ж ты мужык пасля гэтага, такую дзеўку ўпусціць. Які дурань калгасам даверыў пасля ўсяго табе кіраваць.

— Даверылі...

— Слухай,— знейкім зноў жа п'яным натхненнем сказаў Лапуста.— У мяне ёсць ідэя.

— Не трэба.

— Як не трэба? — не зразумеў яго Лапуста, а калі зразумеў, пакрыўдзіўся: — Эх ты, чалавек, два вухі, я не пра ту ю ідэю, я пра дзеўку тваю. Пакутуе і яна, бачу я, пакутуе. Але яна не з тых, што кіне мужа і пабяжыць за табою. Дык ты яе ўводам, увозам.

— Як гэта, уводам?

— А так вось, у бярэмя ды ў машыну. І ўсё, нікуды не дзенеца. Ну, мо ў суд падасць, пасядзіш, а яна будзе чакаць ужо цябе і дачакаеца.

І яны, вельмі сур'ёзныя, пачалі абмяркоўваць, як гэта: у бярэмя — і ў машыну. Калі б зірнуў і прыслухаўся хто-небудзь да іх гаворкі збоку, наўрад ці даў бы веры, што ў «Бульбянаі» яны абышліся толькі півам.

ДАЙ ВАДЫ НАПІЦЦА, КАЛОДЗЕЖ

1

Біў бубен, звінеў, што спелы жытны колас на ветры, ціха падтакваў яму баян, дапамагаў ім гармонік. Нецярпіваю была толькі скрыпка, усё ўскрыквала, ірвалася некуды сысці, выхапіца з панадворка за абсяг, па не агароджаную плотам далячынь, каб на ўвесь голас выказаць усё, што было на сэрцы ў Сёмкі-скрыпача, а пасля хоць неба раскаліся. Але бубен, баян і гармонік стрымлівалі Сёмку і яго скрыпку. І Сёмку заставалася толькі шчэрыць жоўтыя залатыя зубы і дапамагаць сваёй скрыпцы, далучаць да скрыпкі, да той моцы, што была прыхавана ў смычку, і голас. За бубнам сядзеў сам вясельны Анісім. Ён і вёў музыку, і супярэчыць яму не наважваўся нават Сёмка-цыган, ветурач княжборскага калгаса. Вяселыны Анісім быў зараз падобны па цыгана больш, чым сам Сёмка, сапраўдны цыган, хаця не было ў Анісіма ні залатых зубоў, ні чорнага жорсткага чуба, ні чорных шалённых цыганскіх вачэй. Быў ён чорны, што грак, і худы, што грак вясной, але жылісты і кучаравы, што калена, на чужых падушках пагубляў Анісім свае русыя валасы. Так казалі маладзіцы і, пэўна ж, ведалі, што казалі: не было ў Анісіма ні сям'і, ні нявесты, ніколі не было. Але затое быў у яго бубен, заўсёды быў, як быццам з бубнам і парадзіўся ён, чаму і прозвішча меў не проста Анісім, а вясельны Анісім. Дабіваліся, даставалі яго Махахеі аднекуль здалёку, з-за рэчкі і далей з-за зямлі і вёсак, што былі ўжо за бетонкаю, на краі свету. Узгадалі аб tym, што нямашака ж бубна, у самую апошнюю хвіліну. А што гэта за вяселле на Палесці без бубна, гэта ж усё роўна што коліс вяселле без папа і вянца. Усім гуртам кінуліся шукаць і адчаяліся ўжо, думалі, што не знайдуць. Звяліся, аказваецца, ужо на Палесці бубны, хоць ты іх з Мінска ці Масквы тэлеграфам выклікай. Там, гавораць, яны яшчэ ёсць, але ідуць за такія грошы — карову можна купіць, бо граюць у ансамблі, а ансамбль той больш за вяселле з'есць і выпіць можа, дый грошы яшчэ лупіць ого-го. Але давялося б Барздыкам з Махахеямі разарыцца і на ансамбль. Яны ўжо згодны былі, ды набегла маладзічка, што некалі ляжала разам з бабаю Ганнай у бальніцы з апендыцітам, расказала пра вясельнага Анісіма.

— І хаты ў яго няма, так ён і яго музыка нарасхват.

— А дзе ж яго лавіць тады? — спытала баба Ганна. Гэтага зарэчная маладзічка не ведала, але параіла папытаць куму, у якой таксама нядаўна было вяселле, дачку выдавала. Кума накіравала Махахея да свата:

Музыка той са сватам яшчэ тры дні ў лазні гасцявалі і разам на новае вяселле падаліся.

Сват быў знаёмы Махахею, аказалася, гэта той самы Ёрш, што пакусаў кабылу. І ён яшчэ не вычхаў тое гасцяванне, і голас яго нават быў яшчэ такі гулкі, як у бубен нехта біў. Гулкім голасам ён і намякнуў Махахею, што справорыць яму музыку, калі на вяселлі ў Махахея знайдзеца месцейка і яму. Вось такім чынам і здабылі Махахея вясельнага Анісіма, бубен, хаця калгас меў і свой духавы аркестр, дваццаць хлопчыкаў-жаўнерчыкаў, як называла іх баба Ганна з-за іх сіненькіх касцюмчыкаў, аздобленых срэбрам і золатам. Мацвей прапаноўвау гэты духавы аркестр Махахеям, але баба Ганна заўпарцілася:

— Не і не, твае жаўнерчыкі толькі «пу» і «пу» ўсяго .i ўмеюць. А гэта перад начальствам добра, а не на вяселлі. На вяселлі іншае трэба, каб хмелем усё гуло.— І хмелем, дзікім і п'яным, чортам кручаным рассыпайся бубен. Вясельны Анісім сваю справу ведаў і піць навучыўся, хаця і без меры, але так, каб твару не губляць. І твар яго быў строгі і жорсткі. Не адрываючыся ад свайго інструмента, толькі перакладаючы яго з адной рукі ў другую, прымаў з рукі, што падавала яму, чарку, куляў яе ў бездань на вяселях выпрабаванай утробы і вёў вяселле ад танца да танца, ад прыпейкі да прыпейкі, а сам заставаўся сур'ёзным, засяроджаным, як і маладыя. І княжборцы не вытрымлівалі гэтай сур'ёзнасці. Непахісная Царыца, што век пражыла з падцітымі вуснамі, тут развязала рот:

Мая мамка, сербіянка,
не хадзі на вуліцу...

Біў бубен, пела скрыпка, ходырам хадзіла хата. Але Мацвей разумеў, што гэта ўжо не вяселле, што гэта ўжо не весела, а трывожна ходзіць хата, хтосьці грукае па раме кулаком, але падымаща не спяшаўся. Адзіны толькі чалавек сёння раніцай мог прыбегчы, каб пабіць яму вокны, прыцягнуць яго, Мацвея Роўду, да адказу. Ён, яшчэ нават не зусім прачнуўшыся, спрабаваў адцягнуць сустрэчу з тым чалавекам, наіўна спадзеючыся, што, калі ён спіць, значыць, нічога і не было, і, пакуль ён не прачнецца, ніхто нічога і не патрабуе ад яго, нібы спаць можна было бясконца. Дзед Дзям'ян ледзь раскатураў яго. У хаце калі стала сядзеў Махахей і курыў, пазіраў у акно, за якім ужо развіднелася, і смаліў, што паравоз. У Мацвея адлягло ад душы. Гэта быў не той чалавек, сустрэчы з якім ён баяўся. Хаця ў такую рань і Махахей мала чаго добрага мог прынесці.

— Пажар тут у вас ці паводка...

— Горш,— асёк яго Махахей.— Ад вады і яшчэ ёсць усё ж

паратунак, а тут навала чорная.

— Чума ці. воспа?

— Сам пабачыш, накінь што, ды пойдзэм.— І Мацвей зноў адчуў трывогу ад гэтага спакойнага, але разам з tym і загаднага: «накінь што, ды пойдзэм», бы на плаху клікаў і загадваў яму ісці гэтым ранкам Махахей. І Мацвей, апранаючыся, блытаючы руکі і ногі, тужліва прыкідваў, што ж гэта яшчэ магло здарыцца: хлеб гарэў, вада яго тапіла, было балота, стала суша, чаго ж гэта яшчэ трэба чакаць, чаго асцерагацца, калі што з конымі Махахея, то хоць і дрыжыць за іх Махахей і разумее Мацвей яго, але дарэмна гэта ўзнёй ён яго, хай тых коней усіх ваўкі падзяруць. І без іх хапае клопату. А Махахей учора адразу ж з вяселля пайшоў да коней. Мацвей добра ведаў гэта, таму што пакінуў тое вяселле амаль што адначасова з ім.

— Лёнік з хлопцамі коней выганяў учора,— як угадаў Махахей, аб чым думает Мацвей,— Я апасля ўжо да іх падскочыў, і вось...

Мацвей не захацеў удакладняць, што за гэтым яго «вось»: Лёнік той даўся яму ў знакі яшчэ учора. У Лёніка, пляменніка Махахея, учора Мацвей выкупляў жаніху Надзыку, і Лёнік ледзь не падсадзіў яго, ледзь не зняславіў перад усёю вёскай. Маладыя сядзелі ў куце на крэслах, на якія быў накінуты поўсцю вонкі авечы кажух — гэта каб нічога не бралі яны з сабою з мінулага, аджытага і каб жылі яны багата і шчасліва, каб усяго ў іх было густа, як поўсці ў аўчыне. І Васька быў ужо і сёня шчаслівы, хаця і не вельмі ўдаваў на маладога, як усё роўна і не пара быў ён у сваім стракатым легкадумным пінжачку Надзыцы, хутчэй за жуліка ўдаваў жаніх, як перашэптваліся старыя. Бацька не дараваў сыну рабінкі і не даў грошай на касцюм. Мо ён, канечнe, і злітаваўся б, ды сам Васька не схацеў скарыцца і добра папрасіць, мармытнью толькі пра той касцюм. Бацька адказаў на гэтае яго мармытанне прыказкаю, чакаючы, што сып усё ж павініцца:

— Княжборцы без кажуха ў сваты не хадзілі.

Сын замоўк, вініцца не стаў. Свае ж грошыкі ён недзе перад самым вяселлем патраціў на «Маўру». «Маўру» таго, скульптурку таго голага і пустога ўсярэдзіне негра, прывёз аднекуль з-за мяжы былы сябра Васькаў Толік Шчур, які служыў у марфлоце. І «Маўра» ўеў, узяў княжборцаў за жывое. Шчур карыстаўся гэтай іх цікавасцю да заморскага дзіва, заманьваў паглядзець па тое дзіва княжборскіх дзяўчат і маладзіц. Цікавым было тое, што ўсярэдзіну скульптуры залівалася віно. Можна было і ваду, але віно ж цікавей. А яшчэ больш цікава, як вылівалася гэтае віно. Не ўтрималася, каб не наведаць Шчура і хоць, адным вокам зірнуць, на тое дзіва, і Надзыка. Таму

Васька і быў вымушаны перакупіць тую «Маўру» ў Шчура, усадзіў за яго ўсе свае грошы, прынёс «Маўру» нявесце:

— Наша цяпер, будзем з яе на вяселлі віно піць.

Надзька «Маўру» адразу ж і кокнула, толькі чорныя пырскі ў розныя бакі, а «кранцік» на падлогу. Аддзячыла яшчэ жаніху за той падарунак з правай ды з левай рукі. І тады ўжо княжборскія прыкметлівия жанчыны прадказвалі: «Свайго вучыць,вой, як свайго ўжо ахаджвае, хутка вяселле».

І не памыліся, бы ў ваду глядзелі. Толькі да вяселля Ваську білі яшчэ двойчы чужбы, той самы Толік Шчур з браценікамі адзін раз і другі — Сёмка Цыган. Са Шчурамі бойка была жорсткая, на ўсю вёску, таму што Шчураў і Барздык у Княжборы было мноства. А з Сёмкам Васька сустрэўся адзін на адзін. Малады княжборскі заатэхнік не даў яму і руку ўзняць, скруціў і сказаў:

— Я цыган, а цыганы не б'юцца, цыганы рэжуць і дзяўчат адбіваюць. Такім чынам, ты, Васька, ці ўжо жаніся, ці развітвайся з Надзькаю.

Прыспешваць з вяселлем Барздык і Махахеяў вымушала яшчэ і тое, што жаніх і нявеста канчалі ўжо вучобу ў тэхнікуме, вось-вось павінна была пачацца апошняя іх сесія, а там — размеркаванне. Гэтага размеркавання і Махахеі, і Барздыкі. баяліся што агню: упякуць яшчэ бугвед куды. А так жонка і мужык, і ў Княжборы пры бацьках што-небудзь ды знайдзецца. На гэты выпадак і запрасілі па вяселле празорлівия Барздыкі Мацвея, супраць волі жаніха запрасілі, супраць волі жаніха даручылі Мацвею і выкупляць нявесту з бацькоўскай хаты: не павінен жа забыцца старшыня, у каго ён гуляў на вяселлі, чыё піў віно і каго выкупляў, ды і сам выкуп павінен быць не толькі сімвалічным, як гэта бывае на вяселлях, і пасада, і заробак не дазволяць яму абысціся жменяю медзі і срэбра. Мужчына ён адзінокі, халасты, куды яму грошы дзяваць, хай не шкадуе, развязвае машну.

І Мацвею час быў ужо раскашэльвацца, пачынаць торг, ало ён ніяк не мог настроіцца. Біты, драны, рыжы Брытан — пасмешышча на ўсю вёску — дамогся свайго, прайшоў праз усё. Нічога і нікога не збаяўся: ні ганьбы, ні кулакоў, ні абгавораў, дазваліў Надзьцы віць з яго вяроўкі і пазіраў на ўсіх зараз у сваім стракаценкім, куртатым пінжачку з выклікам, а на Мацвея дык і з нейкаю пагардаю, патрабавальнасцю, бы загадваў яму хутчэй прыступаць да сваіх авбавязкаў. Ведаў ён ці не аб тым, што, калі б толькі пажадаў таго Мацвея, гэтага вяселля так і не адбылося б. Ён мог бы разладзіць усё яшчэ і цяпер. І яму карцела разладзіць усё менавіта цяпер, ён сам

здзіўляўся, адкуль гэта ў ім. І не мог пазбавіцца ад гэтага злаўмыснага свайго жадання, хаця і добра разумеў, што гэта зайздрасць, і самая што ні ёсьць чорная, што гэта ён самому сабе не даруе ніяк таго, што не здолеў ён так, як Васька, змагацца за сястру Надзькі Алену, саступіці ціха, без бойкі, і немаведама нават каму. Мо ён і помсціў сам сабе за гэта, і помсціў ужо даўно, таму і абвясціў вайну зямлі, рэчы, лесу і возеру — усяму, што звязвала яго з Аленай. Не ўсведамляючы сам таго, сіраў усё з сваёй памяці, каб пазбавіцца памяці аб Алене. А Васька шукаў, звязваў, аднаўляў, шукаў золата дзеда Саўкі ў старых борцях і вось знайшоў. Рыжы Брытан...

— У нас ёсьць тавар... — не дачакаўся ад Мацвея ні дазволу, ні першага слова і стаміўся ўжо ад чакання Лёнік. Ён крышку прышапетваў, і атрымалася ў яго: у наш ёшць, але гэтае «ёшць» ён падмацаваў і як бы прытрымаў чуйнымі і рухавымі вушкамі, варухнуў вушкамі, як бы выказваючы імі нецярпенне і знявагу да таго, з кім быў ён вымушчаны зараз таргавацца. І застолле ўзрадавана падтрымала яго, ён патрапіў яму.

— А ў наш ёшць купеч,— адразу ж адгукнуўся Мацвей, падыграў шэльму Мацвею, але таму гэта не вельмі спадабалася. Ён з лютасці выгукнуў Мацвею:

— Кладзі сваю чэну!

Мацвей сыпануў на стол жменю медзякоў і серабра. Лёнік не зірнуў на іх, зноў толькі сцепануў вушамі і гукнуў цяпер пераможна, таму што нечакана чыста:

— Дзешава цэпіш!

Капейкі пакаціліся па стале, заскакалі па падлозе. Лёнік як і не бачыў іх, пільна пазіраў па Мацвею. І Мацвей, дзіўная справа, раптам адчуў нейкую разгубленасць і няўпэўненасць, дастаў з кішэні на гэты раз паперку.

— Во яшчэ рубель, маладым па карабель, а табе на цукеркі.

— Што цукерак, так і караблёў па гэты рубель... Пашукай, купец, яшчэ ў кішэні.

Пара было паказваць стрыгунку і яго месца, вельмі ж ён ужо шустры. Мацвей адчуў, што прадавец больш моцны, чым ён, перабівае яго прадавец. На гэты выпадак Мацвей меў, запамяталася яшчэ з дзяцінства, некалькі княжборскіх прыказак і прымавак, але, як ён ні сіліўся, ніводнай з іх не мог прыгадаць, як ветрам усё з галавы вымелася. Нічога не ішло па языку, ачужэў, не падпарадкоўваўся яму і сам язык. Мацвей моўкі выцягнуў з кішэні зялёнененькую пяцідзесятку, калі збіраўся на вяселле, ён разлічваў паднесці яе адпаведна, каб бачылі усе, але нічога адпаведнага не атрымалася і

ніхто мо і не ўбачыў. Лёнік адразу ж даланёю накрыў зялёненькую, бы ўсё жыццё і меў справу толькі з такім грашым, вось голас адзін змяніўся, прысей, і не стала ў ім шаплявасці:

— І гэта ўсяго?

— Ах ты, паскуднік,— мімаволі здрыгнуўся Мацвей.

— Ён не памятаў, ці ёсць у яго яшчэ што-небудзь з сабою, тыя грошы, што спецыяльна браў на гэты вось выкуп, скончыліся. А касцюм святочны, што павінен быць на маладым, ён падзяваў мо ці не год назад, ці завалаляся ў ім што-небудзь, хоць капейчына якая. Падлетак не разумее, перабраў, пераціснуў, думае, што ўсё гэта сур'ёзна, што і сапраўды тут торг ідзе. І сорам, яму сорам. Выйсце было адзіным і вельмі простым, прасцей і не бывае, жарт патрэбен быў самы звычайны, мо трохі і саланаваты, з перчыкам, каб пра Лёніка гэтага адразу ўсе забыліся, каб адразу ўзнялі ўсе чаркі. Але і на жарт ён быў у ту ю хвіліну не здольны. Мацвей і сам не разумеў, што гэта з ім, чаму, адкуль такая бездапаможнасць, куды падзеліся слова, хто пакраў іх у яго. І ці зусім гэта пакінула яго слова і не вернецца больш; блага, калі занадта слоў, але нядобра, калі і няма іх, як бы там ні было, а гэта ж вяселле. А што за вяселле без добрай парады на дарогу. І што з таго, што гэта не яго вяселле і ён адкупіўся ад маладых грашым, паклаў куды больш, чым гэта прыстойна пакласці. Грошай ад яго ніхто не чакае, слова ад яго чакаюць, а дзе яно?

Мацвей спаймаў сябе на тым, што і думаецца яму таксама цяжка, як і гаворыцца. Але цяпер ён ужо ведаў прычыну, выцягваючы з кішэні мяты і клычаны рубель, бы той рубель ён выхапіў у некага з рота, і новую хрусткую пяцёрку, ён памацаў і бікфордаў шнур, што прызначаўся зусім не вяселлю і прыхапіў ён яго выпадкова. Гэты шнур вымусіў яго скалануцца, нібы ўсё, што ён задумаў, было ўжо зроблена. Нечаканая знаходка развязала яму язык. Ён гатовы быў хаяць маладую, гатовы быў вымусіць людзей, каб яны прыгледзеліся да нявесты, ці не крывавакая і крывавакая яна, ці не ходзіць пятамі назад, якіх гэта зубоў у яе там не стае, быў гатовы ганіць, але не хацеў, не мог ён яе ганіць. Алена, а не Надзяя, здавалася яму, сядзіць на месцы маладой, і сам ён, здаецца, малады. І Мацвей, насуперак звычаю, нібы ён быў не купцом, а прадаўцом, пачаў хваліць маладую.

— Лепшая ў Княжборыт нявеста наша Надзяя...

— І жаніх нічога, спраўны. Ты, купец, грошыкі гані, а зубы не загаворвай.

— З-за такой дзеўкі не грэх і разарыцца. Як, Васька, колькі каштаваў «Маўра»? — Васька заёргаў па аўчыне, і старая Махахеіха,

каб супакоіць яго, паклала яму на плечы руку. А Мацвей панёс да далоні падлетка новенькую пяцёрку, знарок, пакручуваочы і пахрумкаваочы ёю. Пранес міма далоні, падабраўся ўжо да вуха.

— Мы так не дамаўляліся,— Лёнік ухліўся, выхапіў з рукі Мацвея грошы.— Усё?

— Усё.

— Бяры свае грошы назад, купец. Падымайцеся, хлопцы і дзеўкі. Не будзе вяселля. Жадны купец.

— І варухнулася ўжо застолле. Яшчэ хвіліна — і падняліся б людзі, жартам, канечне, падыгрываочы Лёніку. Але і Мацвей нарэштце быў ўжо ў той гульні:

— Вось яшчэ адзін рубель, каб і таму, хто завядзеца ў іх, на карабель. Усе грошы з кашальком аддаю. За такую нявесту і кашалька не шкода.

— Такі клычаны рубель і за такую нявесту. Ты што яго, па сметніку знайшоў?

Тут ужо, удавана ці па самай справе, пакрыўдзіўся Мацвей, хутчэй за ўсё папраўдзе пакрыўдзіўся, горка і прыкра яму зрабілася за той рубель, з якім так няласкава абышоўся Лёнік, не ацаніў яго. А быў той рубель ветэрэн, Мацвей ужо і сам не памятае, колькі гэта часу пралежаў ён у яго кішэні. Ён трапіў да яго, калі Мацвей яшчэ і не ведаў, што такое меліярацыя, рабіў у калгасе простым інжынерам. Ну не зусім простым, галоўным, але не ў гэтым справа, атрымаў ён яго не за Княжбор, таму і ацалеў ён, не апякаў, не паліў ні рук, ні кішэні. Было Мацвею ўжо крыху і шкада, што скончылася гэтая гульня, тавар прадалі ўжо незваротна. Усё скончылася, і не толькі тут, з гэтым торгам, але і з Надзькаю, і з яе рыжым Брытанам. Ён застаўся зусім адзін. Сваю ролю на вяселлі ён ужо выканаў. Выканаў, а карцела выкопаваць яе і далей, бесперастанку і бясконца, каб бясконца было толькі вось так наўна, не папраўдзе, знарок.

— Уставайце цяпер, мае госці, госці жаніха,— загадаў ён.— Не будзе вяселля, дорага за нявесту просяць.

— Грошыкаў больш няма,— падняўся адзін толькі Лёнік, разумненъкі хлопчык, адчуў, што грошыкаў у Мацвея на самай справе больш няма і нечага яму тут ашывавацца, ён ужо лішні за сталом. І так добра падаў старшыню, мо і больш, чым трэба, узяў, яшчэ і вушы падзяруць. Ён зіркнуў на маці з бацькам, што сядзелі насупраць яго і, пэўна, адціснулі пад сталом яму ўсе ногі, сабраў са стала капейкі, узяў рубель, спакусіўся нават і на новенькую пяцёрку, пацягнуўся да яе, але ўстойці, спахапіўся. Пасунуў разам з іншымі грашымі маці, а сам шморгнуў у расчыненае акно. На вуліцы ўжо

здагадаўся, хамло, уставіў вушы ў акно, буркнуў «дзякуй» і пабег да магазіна, размахваючы рублём, заціснутым у руцэ. І Мацвею было прыемна, што рубель той сумленны і паслужыць добрай справе, ён і сам гатовы быў ужо кінуцца следам за хлапчуком, за натоўпам ужо хлапчукоў і разам з імі купіць у Цупрыка на цэлы рубель цукерак. І з тымі цукеркамі збегчы з Княжбора, схавацца ад дарослых на востраве, як хаваўся ён там некалі разам са сваімі аднагодкамі, пабрацку падзяліць цукеркі — і на дрэвы, на дубы, асіны, ясакары. Бяда толькі, што ні дубоў тых, пі асін, ні ясакараў ужо няма. Няма і самога вострава, вось толькі хлапчуки вясковыя — вечныя. А Княжбор, як і ў былы час, правую вяселле, бы нічога і не адбылося, біў сябе па калене і ў грудзі бубнам вясельны Анісім, сыпаў чорнымі кудзеркамі ва ўсе бакі скрыпач Сёмка-цыган, паспіваў вадзіць смычком і па кудзерках, і па струнах, нібы кудзеркі былі таксама струнамі і па іх можна было іграць.

Не пазнаць было Мацвею сваіх землякоў: вёска, што раскалолася, рассыпалася макам па хатах і па хатках, зноў была адзінаю. І ўтым расколе быў вінаваты ён, Мацвей. У старой хаце Махахеяў спраўлялася апошняе ў жыцці старога Княжбора вяселле. Махахей так і не адбудаваўся, так і не ўлез у новую хату, яе захапілі буслы, бы ім тая хата і прызначалася, чацвёрты раз выводзілі яны на коміне яе сваіх буслянят, чацвёрты і, відно, апошні. Іх жытло трапляла таксама пад знос, і буслы, як разумелі гэта, ні ноччу, ні днём не пакідалі кубла; сцераглі яго. Усёй сям'ёй з буслянкі свае сачылі. Яны і цяпер за вяселлем, як самыя ганаровыя госьці на гэтым вяселлі, як сваты, падвязаныя белымі ручнікамі, самі не пілі, не елі і не скакалі, але, схіліўшы ўніз галовы, з цікаўнасцю наглядалі за чалавечым вяселлем і танцамі і пагайдваліся ў такт музыцы, ці то ўхваляючы гэтую музыку, ці то, наадварот, выказвалі гэтым пагайдваннем сваё здзіўленне і нязгоду. А людзям было прыемна, што па іх вяселлі прысутнічаюць і птушкі. Не сёння-заўтра княжборцы павінны былі перасяліцца ў новы пасёлак, у гарадскія каменныя кватэры. Некаторыя з гэтых кватэр былі напагатове ўжо даўно, але стаялі пустымі, ніхто не наважваўся першым крануцца з месца, пакінуць назаўсёды сваё селішча. «Во, няхай спачатку сусед, а потым ужо і я» — вось і ўсё. А Махахей умаліў Мацвея пачакаць, пакуль ён не справіць у старой хаце вяселле апошняй сваёй дачцэ: трох дачкі ўжо вылецелі з гэтай хаты, хай вылеціць і апошняя з дзедавага, бацькавага кубла. Аб перасяленні завёў з Махахеем гамонку і цяпер Мацвей, кроначы за ім невядома куды і не надта прагнучы ведаць, куды гэта вядзе яго Махахей. На добрае ў такую рань людзей не

будзяць. А благога ў яго і так па горла. Ён тупеў ужо ад гэтага нечаканага-нягаданага благога, дзеравянелі мазгі. І Мацвей амаль фізічна адчуваў гэту дзеравянасць, што паступова авалодвала ім. Думка была скіравана і засяроджана заўсёды па адным: толькі б нічога не здарылася, не выйшла б панажоўшчына ў новым Княжборы, у інтэрнаце-размеркавальніку, у якім жылі «сцягачы» і які княжборцы нараклі інкубатарам, а ён зваў санпрапускніком і каранцінам. У санпрапускніку праходзілі каранцін «сцягачы» — слоўца таксама княжборскае. Ненепе, не ведаючы, што яно ўжо ёсць, існуе, прыдумала яго сама, ахрысціла ім тых, хто прыбыў на работу ў калгас па аб'яве. Сцягачы, так іх гуртам усіх і называлі, нават урачоў, маладую пару, што пытала ў Мацвея, ці ёсць ім работа, гады два назад. І Мацвей, і ўрачы — самбістка і баксёр-першаразраднік — стрымалі слова. Ён пабудаваў бальніцу, яны прыехалі працаваць у тую бальніцу, і ўжо з малым, толькі не з сынам, а дачкою. «Непярэліўкі і ў нас з планаваннем, як усюды», — сказала неўрапатолаг-самбістка, і было падобна на тое, што на гэты раз непярэліўкі і пралікі ў планаванні не вельмі засмучаюць яе. Мацвей быў вельмі рады бачыць іх, урачоў, зноў у Княжборы, гэта была мо адзіная светлая хвіліна за апошнія два гады яго княжборскага жыцця. Ён адразу ж даў ім трохпакаёвую кватэру, а ўсіх іншых месці у санпрапускнік-карайтцін. Інакш і немагчыма было. За малым выключэннем, усе, хто прыехаў у Княжбор па аб'яве і атрымоўваў адразу кватэру, трymаліся тыдзень-другі, а потым пачынаўся такі загул, якога Княжбор і ўявіць сабе не мог. У п'яной гарачцы на старым і новым Княжборы ганяўся з сякераю мужык за жонкаю, лямантавала, галасіла жонка, плакалі дзеці, што беглі следам за бацькамі. Такіх дзівос, Княжбор яшчэ не ведаў, вось і давялося прасіць, каб далі ўчастковага міліцыянера. Але што ён мог зрабіць, як адзін мог абразуміць усіх?

— Адкуль ты толькі такі ўзяўся на маю галаву? — усяго тыдзень назад ушчуваў Мацвей свайго механізатара.

— Адтуль, з вялікіх будоўляў, старшыня, — mechanізатар лъпаў сінімі вочкамі, якія пратропіў ужо даўно і канчаткова, і ўсміхаўся: — Я тут, старшыня, цвярозы, што шкельца, курыща вінаватая.

— Чым правінілася перад табою тая курыца?

— Як чым, я цвярозы, нават да сіняга паголены, кум каралю, еду па вуліцы, а яна на дарогу і пад калёсы.

— І абярнула цябе разам з трактарам і прычэпам, аж у кювет кінула.

— Точна, старшыня, адкуль ты ўсё ведаеш? І трактар, і прычэп чортава курица абярнула, і аж у кювет. Як яшчэ сам жывы застаўся.

— Так, курыца... Што ж ты пабудаваў у сваім жыщі, што ты можаш пабудаваць?

— Усё. Междурэчанск пабудаваў, ведаеш такі горад у Сібіры, горад шахцёраў і будаўнікоў? Запсіб, пасёлак металургаў...

— Дык чаму ж ты, сукін ты кот...— Мацвей прывык да ўсяго, але тут не вытрымаў.

А вось таму, што сукін кот,— не пакрыўдзіўся механізатар, толькі вочы яго зрабіліся яшчэ больш сінімі.— Там, на Запсібе, па галаве мне і далі.

— Хто табе даў па галаве?

— Знайшліся, было каму, а галава ў мяне, старшыня, зусім не такая, як у цябе — і піць, і думаць. Яна ў мяне слабенькая, ёй бы што-небудзь адно ўжо.

— Адно? Дык чаму ж не думаць яна ў цябе?

— А на самай справе, Мацвей Антонавіч, чаму бы не думаць, галава, чаму? — І механізатар разявіў рот, акругліў вусны, пастукаў сагнутымі пальцамі па галаве: — Во, чуецце, што адказвае. Не, правільная ў мяне галава. У адзін толькі бок. Гэта ж у вас, куды яе ні кінь і як ні кінь, яна ўсё роўна — па ногі. Качан капусты, а не галава — усё роўна галава.

— Хопіць прыдурвацца, давай сур'ёзна.

— Што сур'ёзна?

— П'еш чаму? Прагульваеш чаму? Трактар чаму ўгробіў? Вясковы ж сам. Беларус?

— А што, беларусам вясковым забаронена піць?

— Цябе тут прынялі на працу, кватэрну табе адразу ж далі...

— Вось што, начальнік, ты мяне кватэраю і работаю не папікай, не ты даў, дзяржава, дзяржаўная кватэра.

— Калгасная.

— Усё роўна, не твая асабістая. Кватэр тых у Колькі Бяднарыка — колькі гарадоў і вёсак на зямлі. Усе яго і ўсё яго.

— Дык і зямля твая...

— Зямля? Не, зямля не мая. Яна твая, старшыня, зямля. Я працаўнік толькі на ёй.

— Чаму ж не працуеш?

— Як гэта не працую? — Тут ужо механізатар па самай справе пакрыўдзіўся.— Як гэта не працую? Запісана ж: ад кожнага па спасобнасці.

— Вось і плата за твае «спасобнасці». Складвай манаткі — і на ўсе чатыры бакі, на гэтыя самыя будоўлі.

— А гэта ўжо, казала Насця, як удасца, дудкі, старшыня. У мяне

сям'я, троє дзяцей. Ёсць яшчэ Савецкая ўлада, савецкі суд і закон. І дзеці мае, мая жонка і я пад аховаю Савецкай улады, суда і закона савецкага, запішы гэта сабе на носе...

Вечарам Бяднарык быў зноў п'яны, хаця ў вёсцы быў ціхачом уведзены сухі закон і ў магазіне ні гарэлкі, ні віна не прадавалі.

Але не толькі сцягачоў даводзілася перасцерагацца яму, Мацвею Ройду. Не меней ён баяўся, як бы не выкрылася і яго ўласнае самаўпраўства. Сёлета ён, не паслухаўшы нікога, сваёй уладай загадаў сеяць на тарфяніках травы, а не бульбу, буракі і збожжа, як гэта загадана было яму; пшаніцу, а дзе кукурузу пасеяў толькі каля дарог, каб не відно было той травы. И кожную хвіліну гэты падман яго маглі выкрыць, і тады... Ён вымушаў сябе не думакъ аб tym, што будзе тады, каго гэта ўздумаў ён перахітрыць, каму наважыўся супярэчыць. У раёне на яго скоса пазіралі ўжо даўно. И не адзін раз намякалі, уводзілі яму ў вушы, што хто-небудзь іншы на яго месцы, калі б меў такія землі, даўно б ужо атрымаў Залатую Зорку, а ён носіцца са сваімі травамі як дурань з пісанай торбаю. И тут ужо кожны валіў на яго, што было і чаго не было. На нейкай нарадзе ўзяў у рукі газету, прыкметлі, выказаў: не аўтарытэт табе і не ўказ, Мацвей, раён і раённае кіраўніцтва. Газеткі, калі сур'ёзная гутарка ідзе, пачытваеш. Чытай, чытай, глядзі...

Вось на якія дробязі прыходзілася траціць сілы і час. Час не ішоў, а цёк, нават, хутчэй, сачыўся праз нейкае вельмі топкае фільтруючае сіта, сачыўся паволі і нудна, без якіх бы то ні было адгалінаванняў, без усплеску, у адным зададзеным, хаця мо і не вельмі скіраваным, напрамку. И гэтая адна накіраванасць прыгнятала яго, і адольвалі ўжо іншы раз не сум і туга, а нуда, нудота, мо тая самая, ад якой, як кажуць, вошы заводзяцца. Часам сум і туга былі недзе і прыемнымі яму, таму што было ў іх нешта жывое і шчымлівае, светлае, што перажыў ён калісьці сам, праскочыў, хапаючыся, як заўсёды, і не прыкметлішы ў ліхаманцы жыцця. Туга ж і сум вымушалі яго вярнуцца яшчэ раз да таго перажытага, паспрабаваць адрадзіць яго, выйсці па той дзень і тую гадзіну, што прыгадаліся, па якіх, успамінаючы, плакала памяць, вярнуць, адрадзіць тое, што ўжо сканала, што ўжо належала вечнасці, і хвіліну, гадзіну, а то і дзень жыць святочна, шчымліва сумуючы па tym далёкім ці блізкім мінулым, па нейкім імгненні, у якім нічога значнага не адбылося, ало якое было дарагім і салодкім табе, таму што ты быў яшчэ не паранены часам і ўмёу захапляцца. А што было ў tym імгненні... ды нічога... Або верасень стаяў з бабіным летам, і ляцела па небе павуцінне, і дрыжала крапля расы на раллі, ці то, наадварот, недзе выпадкова і незнарок

ты дакрануўся рукой да рукі дзяячай. Ён мог бясконца доўга тужыць аб той расінцы, успамінаць, якой ён убачыў яе, як уздрыгвала і пералівалася абуджаная раптам, захопленая знянацку восенню яго душа, як ірванулася і заспяшалася насустрач другому сэрцу яго сэрца, ад таго выпадковага дотыку дзяячай рукі, якім жарам ахапіла яго, да чаго ж ён быў шчаслівы, такі шчаслівы, што і слоў не знаходзіў. Цяпер жа словаў знайшліся, і ён гаварыў іх сабе, як не ведаў, што нікога ўжо няма побач і не маючы патрэбы, каб нехта быў побач. Памяць жывіла яго, услугоўвала яму, яна таксама ўшаноўвала мінулае, забяспечвала яго адчуваннямі, пахамі, каб аднавіць да парушынкі незваротнае, каб ён цалкам апынуўся ў тым часе, калі не было яшчэ аніякага раздваення, свет быў вялізны і вясёлкава яркі і неспазнаны яшчэ, а ён быў упэўнены, што спазнае гэты свет, так цудоўна створаны, і ўсё ў ім для яго, і ён пройдзе, прашыле яго, як нябачна прашывае куля сэрца, і калі недзе пахіснецца і ўпадзе, то гэта будзе вельмі ж не скора, так не скора, што і не варта думачь аб тым, пакуль усё так цудоўна, пакуль ён такі злітны, адзіны з усім, да чаго мае дачыненне. Цяпер жа такой злінасці з тым, што акружала яго, ён не адчуваў. Наадварот, усё вакол здавалася раскалашмачаным, а больш за ўсё быў раскалашмачаны ён сам, бы задуваў бесперастанку моцны вецер, а ён стаяў па гэтым ветры расхрыстаны, стаяў па ім без адзінага гузіка, і вецер зрывав з яго адзенне. Свет, здавалася, ужо быў спазнаны ім, але ці варты ён быў пазнання, калі ў ім, у Мацвею, не ставала ўжо былой лёгкасці і радасці, бы ён і не жыў, а ўвесеъ час цягнуў на сабе нейкі брынклівы воз. І ў той воз на хаду кідалі дровы, дрэвы разам з голлем і карэннем, дрэвы ніяк не укладваліся, раскідана таптырыліся ва ўсе бакі. Так раскідана, прыдушана нудою і нудотаю, пухнуў, набракаў ад уласных шэрых думак іншым разам і сам ён.

І не было з кім падзяліцца тымі думкамі, як раней, калі ён быў яшчэ студэнтам, калі не з-за думкі, а з-за дробязі нейкай, глупства нейкага неймавернага яны здольныя былі надрывацца, крычаць усю ноч напралёт. І, каб ачахнуць, бегчы некуды ў ноч, да рэчкі, да якой-небудзь лясной крынічкі, а на цаліне — у стэп, і там пачыналася ўсё спачатку. На цаліне ён бегаў у стэп разам з Рачэўскім, не з адным толькі ім, былі яшчэ хлопцы. Але пра Рачэўскага згадаў таму, што той і цяпер тут, і што дзіўна, яму, Мацвею, толькі як аб справах няма пра што і гаварыць з тым Рачэўскім, няма, хаця гаварылі і аблімкоўвалі ўсё, ад дзвек і да космасу. На цаліне спрачаліся аб космасе, таму што побач быў Байканур, а ў Беларусі — аб балотным бугаі, кікімары. Той бугай, кікімары неяк на ўсю ноч захапілі іх, усю ночь не адпускалі. Ужо

і не прыгадаць, чаго гэта памкнулі яны наnoch гледзячы да той рэчкі, з чаго ўсхапліся і панесліся, як шляя пад хвост трапіла. Але ж нешта раптоўна зрабілася ім цесна ў інтэрнаце, гняло іх нешта, і яны выхапліся з яго, падпариадкаванья нейкаму невыразнаму жаданню неадкладна апынуцца па волі, дзе ніхто не будзе грукаць у сцяну і патрабаваць цішыні, а знізу праз кожныя паўгадзіны не будзе падымашца да іх на другі наверх дзяжурная і барабаніць у дзверы: калі вы толькі супакоіцесь. Бегучы, спяшаючыся да той рэчкі, памятаеца яшчэ Мацвею, Рачэўскі купіў у нейкай позняй бабулькі букецік замораных пралесак, купіў і адразу ж падарыў першым сустречным дзяўчатам, купіў бы яшчэ, бо дзяўчат на вуліцы траплялася багата, але бабулькі з кветкамі ўжо зніклі. Мацвой, Рачэўскі, што з імі было тады, што за час быў такі, ало яны аж праглі, каб каго-небудзь ды адарыць. Але ён, Мацвей, саромеўся і стрымліваў сябе, а Рачэўскі як не ведаў, што гэта такое стрымаць сябе, ён заўсёды не паспяваў сам за сабой, адна нага ці то рука заўсёды імкнулася апярэдзіць другую і апярэджвала, і жахліва рабілася іншым разам, ён жа мог што-небудзь і вывіхнуць, ну не нагу ці руку, скажам, дык галаву. Не супакоіўся ён і каля рэчкі, хаця каля вады ўсё, здаецца, патрабавала спакою і засяроджанасці, такая панавала там ціша, гучная, можна сказаць, ціша, пасля горада, інтэрната, яна абрынулася на іх, і ў той цішы крычалі толькі жабы, так апантана крычалі, што, здавалася, без іх крыку і немагчыма, што крык гэты іх — адна з неабходных частак рэчкі, лесу і цішыні. Яны спачатку і не зразумелі гэтай цішыні, і нехта нават недаўменна спытаў, што гэта такое.

— Гэта такі ў нас закон,— адказаў Рачэўскі.

— Які гэта такі закон?

— А каб жабы крычалі і ціха было. Жабы ўсе мясцовыя, таму і крычаць...

І тут азваяўся нехта іншы, вухнуў, бы апёкся, скочыўшы ў халодную вясеннюю ваду, што кіпела за пясчанымі косамі, няўцешна заплакаў, як плачуць малыя дзеці.

— А гэта хто?

— А гэта кікімары. Гэта ў яе таксама такі ж закон. Дзе жабы, чаромха цвіце, там і кікімары. Пайшлі шукаць яе.

І яны на поўным сур'ёзе кінуліся шукаць тую кікімару, хаця ў глыбіні душы кожны, пэўна, ведаў, што гэта крычаў і плакаў пугач. Ён плакаў усю ноч, і кожны раз плач гэты яго быў чутны ўжо з іншага месца пугач бы пацвельваў іх, вёў па круге. И яны рухаліся па круге, хаця іншы раз і забываліся, куды яны імкнуць, забываліся пра

кікімару, запаленыя спрэчкай, якая ўсё яшчэ не затухала, уцякалі ад сваёй міфічнай кікімары зусім ужо ў пекла нейкае, у чартаўшчыну нейкую залазлі. І верылі ў гэтую чартаўшчыну. Так верылі, што ўжо стаміліся блукаць на крузе, запалі цяпельца і паселі каля гэтага цяпельца. Рачэўскі найшоў шукаць кікімару адзін. І вярнуўся толькі на світанні мокры і босы.

— Знайшоў,— сказаў ён,— спаймаў ужо быў кікімару, ухапіў за хвост, але чаравікі расквасіліся і зляцелі. Шкада, наступу жа на хвост ёй.— І ён так горка ўздыхнуў, што не паверыць яму было немагчыма. І ніхто, наколькі памятае Мацвей, не дазволіў сабе ўсуніцца, ніхто слова папярок не сказаў Рачэўскаму.

Цяпер жа Рачэўскі быў зусім іншым, ад былога ў ім, захавалася толькі манера хадзіць: хутка і падскокаючы пры гэтым, галавой уперад. Ён ажаніўся, і было ўжо ў яго двое дзяцей, хлопчык і дзяўчынка, поўненькія, у маці чарнавокія і задуменныя ў маці. А маці іх у свае дваццаць пяць гадоў была як дзяўчынка, нязграбная, з вострымі каленцамі. Яна ведала пра гэтыя свае каленцы і нязграбнасць, саромелася і на ўсё, з чым да яе ні падыходзілі, адказвала ралманаю ўсмешкаю, скіраванаю больш у сябе, чым на субядніка. Рабіла яна ў бухгалтэрый і той жа самаю ўсмешкаю адорвала ўсіх і там, імкнучыся застацца непрыкметнай і ўсім дагадзіць. Гэтую яе ўсмешку пераняў і Рачэўскі, але толькі вонкава, таму што ў яго ўсмешцы заўсёды было прыхавана нешта трохі пагардлівае, як бы ён ведаў нешта такое, чаго не дадзена было ўведаць іншым, таму ж Мацвею, нешта не вельмі добрае ці то пра сябе, ці то пра людзей.

— Чаго ты трапечашся, чаго ты мітусішся над кліентам? — калі-нікалі настаўляў ён і Мацвея.— Твае княжборцы, накармі ты іх марцыпанамі, дай ты ім птушынага малака, яны ўсё роўна будуць недавольныя. Ты ім свой, а сваім нічога не даруюць, тым, хто робіць дабро, ніколі нічога не даруюць, каб дараўвалі, ты б памерці павінен. Цягнеш адну і тую ж песню: вадасховішча, вадасховішча. Ды гэта ж новае балота. Няўжо ты не ведаеш гэтага?

— Чув, але ж...

— Але ж, але ж... алюшкі ды ў хлеў, кос-косъ ды ў аглоблі. Ведаю, пра што ты хочаш сказаць: заўтра зноў ўсё перакруціцца і благое зноў пазавуць добрым. Я ўжо збіўся, хто за кім не паспывае, ці то практыка за навукаю, ці то навука за практыкаю. Але нехта ж адстae і нехта вырываеца ўперад, а я хачу не вельмі каб адзаду, не вельмі каб уперад, каб не адзін, разумееш, каб не адзін. І таму я буду рабіць тое вадасховішча, і наогул, ўсё буду рабіць толькі так, як мне

загадваецца. Дзед, падумай і сам: ці ёсць розніца, дзе ляжа тое вадасховішча — на тарфяніках, на месцы старога Княжбора, Махаеевага дубняку. Вада :і ёсць вада. Ці не ўсё роўна табе?

— Мне не ўсё роўна.

— Тады і думаць трэба было не мяккім месцам, раней трэба думаць было.

— Думаць ніколі не позна. І ты, Сямён, раней: інакш гаварыў.

— Ты не ўспамінай, што было раней. Раней я быў адзін і без хваста, а цяпер з хвастом. І я раблю тое, што мне загадваюць. І кінь свае пропісі, захавай іх для сцягачоў.

— Але ж нельга так...

— Чаму нельга? Табе было можна, а мне нельга. Чаму? Сёння ўсім і ўсё можна. І ты гэта лепш за мяне ведаеш. Я ж толькі пачынаю на тваім месцы.

— Таму я і спрабую паправіць, свой вопыт і rozум табе ўкласці. Спыніся.

— Вось гэта ўжо лішняе. Мяне спыніць, пэўна, яшчэ можна, хатя я ўжо таксама магчыма, механізм, вытворчасць распачаў, стругаю дзяцей і павінен іх карміць. Ты паспрабуй спыніць трактар, карчавальнік, плуг Мацапуры.— І ўпалыя шчокі Рачэўскага заліліся ліхаманкаю ружовасцю.— Яны зроблены, іх спусцілі са шворкі на зямлю, і яны павінны рабіць, каб так сумленна есці свой хлеб, абрабляць сабе. І я, і трактар, і той, хто сядзіць, кіруе гэтым трактарам,— адзіння, усе мы кормімся і жывімся аднаго.

— Але гэта ж таксама пропісі.

— Пропісі, але і яны сёння — хлеб. І не замінай ты мне зарабляць гэты хлеб. Ты жывеш забабонамі, памяццю мінулага і таму палавінчаты, быў нараскараку, калі займаўся меліярацыяй, па раскараку і зараз, калі пайшоў у калгас. А ў мінулае трэба ўрывацца не азіраючыся. Так, я чужы тут і не стану ўпадаць у сантыменты. Я зруйную мінулае і па руйнаванні давяду да ладу ўсё, што так палавінчата пачаў і рабіў ты. Так, ува мне мала жаласці, але ўсё новае бязлітасна.

— Шахрай...

— А няхай і Махрай. Ён таксама ўжо мінулае і хутка будзе нікому не патрэбны, як нікому не патрэбныя шмат іншых, што былі некалі ого-го, а цяпер проста нішто. Хіба ж не так? Як клічуць іх сёння, бабулек і дзядулек, што колісі...

— Не кранай хоць іх...

— А ты і іх шкадуеш, нібыта ты разважаеш не так, як я. Трэба мець мужнасць быць шчырым самому сабе. Мы і так колькі ўжо

манілі самім сабе.

— А ты ж сам намерыўся на месца Шахрая, ты ж гатовы ўжо папхнуць яго і заняць яго месца.

— Магу і гатовы, і не таюся. А ты не намерваўся, а ўсё мы. Мо справа ў тым, што я больш шчыры, я лепш ведаю, што трэба мне.

— Трэба табе, а іншым? Мне гэта і без цябе вельмі ж доўга ўводзілі ў вушы, яшчэ б трохі — і зарохкаў, і закукарэкаў: іншым, іншым. Але ўсе тыя іншыя няблага ўладкоўваюцца і без мяне, значыць, сам я павінен аб сабе клапаціцца. Кажу гэта табе, як даўні твой сябра, раю, думай у першую чаргу аб сабе.

— Але ж ёсьць яшчэ і Махахеі, і Барздыкі, і Шчуры...

— Махахеі, Барздыкі, Шчуры-прашчуры... Але ж і я таксама жыву на свеце адзін толькі раз...

Не пагадзіцца з Рачэўскім Мацвеем не мог. Але страшна было і пагаджацца. За словамі свайго былога сябра ён ужо адчуваў поўнае адмаўленне таго, каб гэта ды некуды імкнуцца, за штосьці змагацца, толькі падпрадкаванне хвіліне, уласнаму дабрабыту, амаль голае рыззё сатлелых слоў, пропісаў, якія даўно ўжо нікога не пераконваюць. Да гэтага ён яшчэ не дайшоў і не хацеў даходзіць, падаць так не хацеў. Цягнуўся да маладой пары ўрачоў, хірурга і неўрапатолага. Але тыя, акрамя таблетак ды працэдур, нічога пакуль яшчэ не мелі, каб дапамагчы яму, не маглі яго ўраўнаважыць. Вёска была чужою ім, гадаваным на асфальце, і на Княжбор і яго жыхароў яны глядзелі па-арадскому, не разумеючы, што ў нечым гэтая ўмоўная мяжа паміж горадам і вёскаю даўно ўжо згладжана, мо яе нават ніколі і не было; а яны працягвалі меркаваць аб княжборцах і аб ім, Мацвею, не прызнаючы за ім мо нават і права на нейкія пытанні, патрабуючы ад яго прастаты і яснасці. Проста і ясна ладавалі яны і сваё жыщё, падзяляючы яго на рабочыя і нерабочыя гадзіны, гадзіны, адведзеныя на выхаванне дачкі, заняткі медыцынаю, як яны называлі самаадукацыю. І каля іх Мацвеев пачуваваўся спакойна, але нятульна, як у чужым горадзе ці нават чужой краіне. Яны лячылі яго цела, але нічым не здолънія былі дапамагчы душы, а апошнім часам яго нешта стала падводзіць сэрца, то спяшалася, малацила, што малатарня, і не ў грудзях, а недзе каля лапатак, то замірала, падкочвалася камяком да горла. Маладыя ўрачы клапаціліся аб яго здароўі, і яго вельмі кранаў іх клопат. Але яны ніяк не маглі паверыць, што ў яго, такога маладога, такое зношанае сэрца, ён жа ўвесь час жыў у вёсцы на свежым паветры. І, як гэта ні дзіўна, тут яны сыходзіліся з дзедам Дзям'янам. Той таксама ніяк не мог зразумець: што гэта такое — першая ўборачная, і ўжо сэрца. «Не, не той

старшыня пайшоў,— гаварыў дзед Дзям'ян,— вось раней быў старшыня: чобаты ды брызентавік, і зносу не вedaў старшыня, а ўвесь дзень на нагах. А цяпер і на машыне, і ў чаравічках-лакірках — і сэрца».

Не сышоўся Мацвей ні з кім і з сваіх суседзяў, з тымі, хто ні раней, ні цяпер не вedaў зносу. Так званы старшынёўскі корпус не прыняў і не спяшаўся прыніць яго ў свае рады, лічыў, пэўна, што ён яшчэ занадта малады, хоць і ранні, памятаў, як хадзілі на паклон да гэтага маладога і ранняга, калі пад яго камандай было БМУ. Адчувалася ў іх адносінах з Мацвеем і зайдрасць: ні адна гаспадарка раёна не мела столькі зямлі і такой зямлі, як у Княжборскага калягаса. Мінулая восень, хаця яна скончылася для Княжбара і не вельмі ўдала, узняла яго адразу над усімі іншымі і накінула ўсіх гэтых іншых далёка адзаду. Дараваць такое, канечне, ніхто з былых першых не мог: яны ж колькі блісця, як выдузваліся са скury, каб выйсці ў першыя, добра ведалі сваё Палессе, сваю зямлю і тое, што можна ўзяць ад яе, і таму не вельмі давяралі яму, не ведаючы, што за коніка можна выкінуць ён яшчэ, чаго можна чакаць ад яго. І больш выпытвалі, чаго ён сам чакае сёлета, колькі дасць, выканася, паставіць. І гэтыя аднастайнасць і падабенства іх інтарэсаў зноў жа даводзілі яго да нуды, за якой ён і не прыкмячаў ужо, што ён не лепшы і не горшы за іх, што і сам ён прывык толькі браць, знаходзіць патрэбных яму людзей, прысмоктвацца да іх, жывіцца імі, іх думкамі, словамі і розумам. Цяпер такіх людзей побач з ім не было. І Мацвей, хоць і прыкра было яму гэта, усё ж павінен быў прызнацца, што сам ён бясплодны. І бясплоднасць ягоная, па ўсім, была даўняя, застарэлая, хаця мо і не прыроджаная, нешта ж хвалявала яго раней, раней жа ён не нудзіўся так, не адчуваў сябе адзінокім, таму і кінуўся ў белы свет як у капееку, пакінуў тут, у Княжборы, дзеда Дзям'яна, што выгадаваў яго, нявесту, якая чакала-чакала яго і адчаялася дачакацца, выскачыла за першага стрэчнага-папярэчнага. Ці не тады, ці не ў чужых краях ён упершыню адчуў сябе адзінокім, сярод мноства чужых людзей, што абкружылі яго. Тыя людзі нечым падобныя былі на гэтых двух медыкаў, што жывуць сёння ў Княжборы, што лечаць яго цела, а не душу, яны рассунулі межы, пашырылі свет, у які ён толькі што ўваходзіў, паказалі яму бясконцасць і шырыню, шырыню і неабсяжнасць, неабдымнасць чалавека, што разам з ім жыву на гэтым свеце, жыву па-рознаму — і шырокая, і вузка, проста, як у Княжборы, і таксама ж, як у Княжборы, складана, блытана. І, як сёння іншы раз думаў Мацвей, жывучы сярод розных падобных і непадобных на княжборцаў людзей, ён усё ж устойваў і браў нешта ад гэтых лтодзеяў

у чужым краі і з чужога краю толькі дзякуючы таму, што ў яго быў Княжбор; цяпер жа, калі ён вярнуўся да гэтага Княжбора, ён падсек сук, на якім сядзеў. Хацеў прыстасаваць зямлю для сябс, згодна з тым разумам, што набыў ён за гэтыя годы, съходзячы толькі з таго, што відавочна, прызнана і. неабходна і здаецца чалавеку разумным, забыўшыся, што чалавеку, тым жа самым Махахеям, Барздыкам, Шчурам і Роўдам, мала мець толькі відавочнае, разумнае і неабходнае. Забыўшыся, што лятаюць па Палесці і наогул па ўсёй зямлі, напрыклад, божыя кароўкі, якіх ніхто за карысных не лічыць. Ад кароўкі той пі малака, ні мяса. Але якая ж гэта была ў дзяцінстве радасць, спаймаць ту ю кароўку, пасадзіць на далонь ці палец і папрасіць у яе малако. І мо яна давала не малако, мо яна мачылася на далонь ці палец, але колькі захаплення выклікала тое малако: ёсць, аказваецца, на белым свеце без'языкай істота, якая паднарадкоўваецца табе, разумее і слухаецца цябе, дае табе тое, чаго ты ў яе просіш. Ляці ж, кароўка, ляці да сваіх дзетак. Якое яму было тады сабачае дзела, што тая рабенъкая, стракаценъкая кароўка ні мясная, ні малочная ці, адным словам,— не мясамалочная, што яна мо нават шкоду прыносиць, як той пырнік ці валошка. Яна была дарагою, бо сам ён яшчэ тады быў божаю кароўкаю. Ці не застаўся ён так божаю кароўкаю і сёння, калі яго пажаданні і жыццё сталі такімі простымі.

Але думаць так Мацвей яшчэ мог дазволіць сабе, а гаварыць аб гэтым не наважваўся ні з кім. Таму і з Махахеем спачатку ён завёў размову аб просценъкім, жыццёвым, аб перасяленні кляжборцаў, коніках, якіх даглядаў Махахей, пачаў гаварыць пра парныя ночы, якіх нешта ўжо няма больш на Палесці. Раней ён, Махахей,noch пры конях у адной толькі сарочцы, а цяпер во і кухвайка не грэе. А няма парных начэй, няма чаго і грыбоў чакаць, перакінулася Палессе, перавярнулася і ўверх дном стала.

— І смех і грэх, ездзіў зімою да дзеёўкі сваёй у Мінск, у магазінах парэчку марожаную прадаюць з Польшчы, у пакециках. Ці то ў пас парэчкі мала? Канец свету.

— Мо парэчак ужо і не так багата на Палесці, як было раней,— адказаў яму Мацвей.— Але ніколі — хіба гэта не факт? — Палессе не давала столькі хлеба.

— Факт... Я не хлеб ем, хлебам мяне не насыціць, я зямлю ем. Вось мой факт.— І Махахей, бы не жадаючы гаварыць з ім, прыбавіў кроку. І хаця былі яны аднаго росту, Мацвей нават крыху вышэй, яму прыйшлося амаль што бегчы за старым.

— Дык і зямлі ж, дзядзька Цімох, больш цяпер у нас.

І ні балота, ні вады такой няма.

— Што было напачатку, тое будзе і ў канцы,— сказаў Махахей. И Мацвей не зразумеў, навошта ён гэта гаварыў.

— А таму,— растлумачыў Махахей,— што было тут колісъ на Палессы мора. Будзе і ў канцы мора. И хутчэй нават, чым ты думаеш, таму што ты канцы і пачаткі паабсякаў, укараціў ты зямлі век. И мой век укараціў, але я вытрываю, а вось папытай зямлю, ці вырывае, даруе і сцерпіць яна... Шанцуе гэтай зямлі, як ліха дзе, дык усё яе. И вайна, і меліярацыя.

— Параўналі што, дзядзька Цімох.

— Параўнаў, не спяшайся словамі, што перхаццю сыпаць. Не на той мове ты са мною і з зямлёю мовіш.— И Махахей яшчэ наддаў. Мацвей ужо не мог сысціся з ім, але адставаць не хацеў.

— Адышло Палессе старое, але ёсць жа новае.

— А я з старога, і не таму, што сам стары, а таму, што ёсць у мяне мінулае, як і ў кожнага добраага чалавека, у чалавека.

— А я не чалавек вам.

— Ты міну пад Палессе падвёў. И пад мяне міну.

— Якую міну?

— Сваімі вачымі ўбачыш,— Махахей сам ужо амаль што бег. И Мацвей таксама пачаў збівацца на бег, то буйна і спорна крочыў за ім, але доўга не вытрымліваў, драбніў, ніяк не мог прынаравіцца да Махахеевай хады. А прынараўлівашца трэба было, таму што няроўная хада, то подбежкі, то крокам, збівала яго з думкі, блытала думкі. Ён усведамляў, што сапраўды гаворыць з Махахеем не на той мове і не аб tym, пэўна, кожны з іх гаворыць не тое і не tymi словамі. И ў Мацвея былі ўжо іншыя слова, якія трэба былі Махахею, якія б дайшлі да яго. Мацвей прадчуваў гэтыя слова, разумеў, што Махахей ці не адзіны той чалавек, што здольны яго зразумець, якому можна і паспавядыцца, трэба толькі наблізіцца да яго і пачаць гаворыць больш даверліва, мо нават і спыніцца, зазірнуць адзін аднаму ў очы. Але Махахей цвёрда трymаў дыстанцыю і не думаў спыняцца, а Мацвей не наважваўся прасіць яго спыніцца.

І вось так, на хаду, адзін уцякаючы, другі гонячыся, яны і вялі гутарку, бразгацела аброць, што вісела на плячы Махахея, пачыналі свае ўжо спевы абужданыя раніцаю птушкі, гарачае і распаленае ўздымалася над зямлёю сонца, і яны таксама распалаляіся пад гэтым сонцам, і Мацвей аж спатыкнуўся ад нечаканасці, калі Махахей рабтам спыніўся і загаварыў ледзь не са слязьмі ў голасе:

— Глядзі, Мацвей, глядзі, Мацвейка.— Поле азіміны, на рагу якога яны стаялі, ляжала перад імі як прысыпанае соллю.

— Што гэта? — разгубіўся Мацвей.

— Снег, іней. Міна, пра якую я табе гаварыў. Перш сам сабе не паверыў. Гэта ж летам, лічы. Такой парой баравікі-мікалайчыкі лезлі, парнія ночы стаялі. А тут іней, замаразкі.

Мацвей прысеў на кукішкі і дакрануўся да зямлі ўсёю даланёю, усё яшчэ не верачы, адмаўляючыся верыць вачам сваім.

— Другі тыдзень сонца смаліць,— гаварыў у плечы яму Махахей.— Вада з тваіх канадаў і каналаў знікла. Сухія канавы. А шлюзы на капале дырэктар рыбгаса перакрыў, рабочыя пры мне дошкамі наглуха забілі шлюз...

— Што рабіць будзем, дзядзька Цімох?

— Не ведаю, Мацвей,— Махахей быў ужо таксама на кукішках каля старшыні, мацаў зямлю.— Ратаваць трэба зямлю, ратаваць пшанічку.

— У цябе ж яшчэ сёння будуць гуляць, дзядзька Цімох. Вяселле ж.

— Будуць гуляць, вяселле,— вымавіў Цімох.

— Вяселле... А дошкі на шлюзе тоўстыя?

— Ды ўжо ж.

— Што ж ты без сакеры пацягнуў мяне ў такую дарогу...

— Чаму без сакеры... Сакера ёсць. Адна толькі. Вось,— Махахей крыху збочыў, пакорпаўся ў траве каля мяжы і вярнуўся да Мацвея з сякераю.

— Адна,— сказаў Мацвей.

— Адна,— пацвердзіў Махахей.

— Ну дык дзякую табе хоць за сакеру. Сам жа не пойдзеш са мною?

— Не гневайся, Мацвей, не пайду.

— Ратаваць пшаніцу ж трэба, сам казаў.

— Казаў і буду казаць. Толькі ты ў мяне не пытаяўся, не дакладваўся мне і дапамогі не прасіў, калі балота тое нішчыў, ваду адсюль праганяў...

— А калі б, дзядзька Цімох, маё гэта вяселле было, калі б гэта я Надзьку браў? Папярок парога лёг бы, праз мяне прыйшлося б дачцэ пераступаць.

— І за што гэта ты так, дзядзька Цімох, за што?

— А ета ты сябе спытай, у маці сваёй і бацькі, яны тут, у гэтым балоце, ляжаць.

— Пі-і-і-іць-піць-піць,— пракрыгчала кнігаўка, што невядома як апынулася сярод голага поля, ці то жыла тут, ці то перабалытала нешта, па старой памяці завітала сюды, на былое балота. І Мацвей адчуў, што ён таксама высмяяг ужо, што ён хоча піць, як і гэтая

птушка, як азіміна. Не да ладу прыгадалася нешта брыдкае, што апавядаў яму нейкі не вельмі добры чалавек аб тым, як прыручаў ён сабаку, аўчарку, якую пабыў з рук, купіў ужо дарослаю. Аўчарка аніяк не хацела прызываць новага гаспадара, ні на крок не падпускала яго да сябе, нічога не прымала з яго рук. І ён мо тыдзень не карміў яе, трymаў на ланцугу, а потым купіў і даў ёй адразу два кілаграмы кількі. Пасля кількі ён яшчэ два дні вытрымліваў сабаку на ланцугу, не даючы ні глытка вады. І калі сабака стаміўся ўжо і енчыць, са спаленаю глоткаю і нутром упаў па зямлю, толькі тады ён прынёс вядро вады. І пачаў гладзіць сабаку, і пайць з далоні, прымусіў сабаку лізаць рукі. І сабака лізаў, забыўшыся пра гонар і вернасць свайму былому гаспадару, забыўшыся пра нянявісць. Смага адбіла яму памяць. Такую ж смагу, што была мацней за памяць, адчуў зараз і Мацвей. Але была гэтая смага ў той жа час і асабліваю, не падобнай пі на птушынную, ні на жывёльнную, так прагне, пэўна, толькі зямля, гнуучыся і карабацячыся ў вымерлым ад сонца безгалосі, узараная і расхінутая, бездапаможная, безбаронная перад сонцам і ветрам, Мацвей крочыў па белым полі, як у барвовым тумане, ён прыгадаў, што вось таксама, як у тумане, ён ішоў і ўчора, і ўчора таксама, як і сёння, ён праг ад смагі, усе праглі вады, хто быў на вяселі ў Махахеяў, усе хацелі піць, і не гарэлку, як заведзена на вяселлі.

2

Ішла Надзечка па ваду,
Кінула вядро на буйны вецер...

Заспявалі жанчыны, пайшла Надзечка, маладая, па ваду. Але лепш бы не хадзіла, лепш бы кінула вядро па буйны вецер. Вецер, і буйны, віхор, і папраўдзе ўсхапіўся і. закружыў, калі началі выпрабоўваць маладую, калі нявеста надмняла ўжо хату, Васька вызваліў яе ад гэтага бясконцага мяцэння, адкупіўся ад прыдзрілівых бабуль гарэлачкай. Цяпер Надзыцы трэба было паказаць гасцям, як яна мые хату. Яна ўзяла з лаўкі вядро, што было прыгатавана ўжо загадзя, толькі скіравалася да калодзежа, як захуталася хмаркаю маленъкаю сонейка, усчайся ветрык, прамчаў па вуліцы віхор, і ў двор Махахея зацягнула край яго, сыпанула пяском і пацярухаю на маладую. Старыя адразу ж падцялі вусны, захіталі галовамі: не к дабру.

— Вяселле без дзіў не бывае,— расхвалявалася за ўнучку старая Махахеіха, але выглядзу не падала.— Хто з маладых не глуміцца. Ідзі, доњка, набірай вады, зараз жа цябе бог і шчасцем адорыць.— І яна, не падымаючыся з лавачкі, што стаяла пад хатаю, адной рукою

абаперлася на кіёк, а другую, з нягнуткім пальцамі, выставіла перад сабою, быццам трымала ў ёй шчасце, якім бог павінен быў адарыць унучку. І бог, неба адарылі. Нарадзілася ў небе, адарвалася ад хмаркі малая дажджынка, прыляцела на зямлю і патрапіла па старэчую ўсохлу долонь, акрапіла яе, як сухую, запечаную скарынку хлеба. Да гэтай адзінай дажджынкі баба дадала яшчэ і слязінку: — Вось і шчасце табе, Надзька, спрыяе, руць табе неба.

— Так-так-так,— пэўна, першы раз пагадзілася, пацвердзіла і Ненене.— Дождж па вяселі — к багаццю, на добро.

— Дзе той дождж, дзе тое добро, другі тыдзень сухмень,— выцягнула перад сабою зайдзросную руку і Царыца. І яе руцэ дасталася дажджынка. А маладую акрапіла, асвяніла добра. То быў дождж і не дождж, здзяйсненне жаданняў, бласлаўленне нябеснае. Над усім вялікім цяпер ужо Княжборам не было ні воблачка, толькі над хатаю Махаея сабралася малюпасенская хмарка, пад адной толькі хатаю, каб не парушыць звычаю, пажадаць і паабяцаць маладым шчасці. На старую Махаеіху ды маладых і праліўся толькі той дожджык, толькі на іх і хапіла яго, а яшчэ на Царыцу, але гэта ўжо было нецікова. Царыца была здольная, калі ёй, канечне, хацелася гэтага, выціснуць ваду і з вугельчыка. Пілікнула скрыпка, вохнуў бубен, зарыпей журавель, брынкнула вядро на зрубе і пабегла ўніз.

— Калодзеж, калодзеж, дай вады напіцца... — выгукнула Царыца.

— Не-не-не,— на гэты раз Ненене была вернаю сабе — прасіць вады ў калодзежа трэба, калі маладыя будуць класціся спаць.

— Ой, бяды, калі прасіць. Цяпер усё пераблыталася, ніхто і не ведае, калі тое прасіць.— Царыца замоўкла, вядро дасягнула дна, легла на дно, але легла не на ваду, а на зямлю. Гэта пачулі ўсе, хаця і біў бубен і пілікала скрыпка, так сыра і злосна скрыгацела вядро па пяскі і ўскрыкваў у руках маладой перасохлы журавель.

— Ды пусты ж калодзеж,— не вытрымала гэтага скрыгаценнія Царыца.

— Ты ва ўсім вінаватая, Маруся, сурочыла, пад руку маладой закрычала. Вока ў цябе нядобрае,— сказала Ненене, пляснула рукамі.— Вой-ё-ёй, што ж гэта будзэ.

І ўжо нелагодна паглядала на Царыцу і Махаеіху, маці маладой. Яна не хацела зваць яе на вяселле, як Махаеі не хацеў зваць Мацвея. Ненене казала праўду: сурочлівае вока было ў Царыцы. Сусед Царыцы не вытрымаў яе вока і з'ехаў з Княжбора і за малым богам не пабіўся з ёю, калі яна прыйшла падсабіць яму зносіць і грузіць пажыткі: «Не толькі жыцця тут, побач з табою, добра гэта не было, дык і дарогі добрай

не будзе...» І Махаеіхай з Махаеіхай, прыкідваючы, каго запрашаць на вяселле, сышліся на тым, калі з яе боку будзе Мацвей, то з яго — Царыца. Няхай яны адно аднаго ўраўнаважваюць. А то як жа гэта, не па-людску абысці і старога, і новага старшыню, што надумаюць і скажуць княжборцы: не старшыня ўжо, дык і на вяселле не запраслі, былога старшыню паклікалі, а маладога не — зуб на яго маюць.

Мацвей, як на туу хваробу, і зараз стаяў побач з Царыцаю, шырокаяю, неахопнаю і таму, здавалася, вельмі надзейнаю, моўчкі пазіраў, як зацята-ўпарты кланяеца калодзежу журавель, як кланяеца яму Надзька, як твар яе ідзе рудымі і чырвонымі плямамі, як яна злосна-непрыгожа збівае набок вэлюм, азіраеца кругом, бы шукае вінаватага, шукае, хто гэта не дае ёй набраць вады. Мацвей хацеў ужо кінуцца дапамагчы маладой, але спазніўся. Надзька пусціла журавель, ён ірванўся ў неба, яго падхапіў малады і зноў, тарабанячы аб зруб вядром, бы звонячы ў пажарную рэйку, пагнаў яго ўніз.

— Калодзеж, дай жа... — Гэта зноў азвалася Царыца, але не дагаварыла, бы папярхнулася, змоўкла, заціснула рот даланёю і са спалохам азірнулася на вяселле. Азірнулася і ўбачыла, што нікога, акрамя Мацвея, каля яе няма, што людзі паціхеньку адсоўваюцца ад яе. Яна здагадалася чаму і залямантавала ледзь не на ўвесь Княжбор, уздрыгваючы ўсім сваім неахопным целам:

— Ды ці ж вінаватая я, людцы добрыя. Чаму ж гэта так на мяне вы ўсе ды на мяне. А я ж ні на паўстолькі нікому благога не рабіла,— і яна паказала Мацвею на кіпці, дзівосна маленъкія на такой пульхнай і поўнай руцэ. На паўстолькі ж гэта нікому не зрабіла яна нічога благога? Тыщнула яму рукой у твар так, што ён мімаволі адхіснуўся.— І мой жа калодзеж высмяг,— Царыца цяпер звярталася толькі да Мацвея, гаварыла спачатку добраўчліва, а потым, як чорт за тлусты бок яе ўшчыпнуў, схамянулася і аж падскочыла: — Во злодзея стаіць, во хто ўсю нашу ваду папіў, выхлебтаў усю ваду. Людзі, будзьце сведкамі ўсе. Во ён, глядзіце па яго...

Але ніхто глядзець ні па Мацвея, ні па Царыцу не пажадаў. І танцы як скіслі, хоць і гухкаў бубен, спакойны і нават, здаецца, адрачоны ад усяго вясельны Анісім іграў як ніколі, і Сёмка-цыган хацеў таксама дагадзіць сваёй скрыпкой, пэўна, спачуваваў Мацвею, бы скрыпка здолела ўратаваць яго ад ганьбы. Мацвей адчуваў, што тут ад ганьбы яго ўжо ніхто не ўратуе. Ірваў душу журавель, што ўсё яшчэ рыпей, суха і пагрозліва. Госці паціхоньку, адзін за адным, унікаючы гэтага рыпу, пацягнуліся ў хату, нават Царыца адчапілася ад Мацвея, валюхаючыся, падалася таксама ў хату. Як і ў нявесты,

нічога не атрымалася і ў жаніха, скроб-скроб, ды так амаль нічога і не выскраб ён з сухога калодзежа. Зняў вядро з крука, илёхнуў пад ногі Мацвею вадкую і ржавую гразь, падхапіў Надзьку пад руку і пайшоў ад яго следам за гасцямі. На дварэ засталіся адзін толькі Махахей ды старая Махахеіха. Мацвей падышоў да Махахея.

— Трэба было сказаць, дзядзька Цімох, я ж нічога не ведаў.

— Пра што гаварыць, Мацвей?

— Ну... не ведаю,— збянтэжыўсн ён.— Папрасіць...

— Вады папрасіць? Хто ж гэта каля калодзежа свайго вады просіць?

— Ну не вады. Не ў адных вас такая: бядна, багата каго па вёсцы калодзежы папрасыхаі. Узровень грунтавых вод панізіўся, так званае УГВ...

Мацвей узрадаваўся, што выйшаў на гэтае УГВ, цяпер можна гаварыць не бянтэжачыся і доўга, але Махахей не схацеў яго слухаць.

— Чорцяго бяры гэтае тваё угавэ,— сказаў ён,— панізіўся дык панізіўся. Усё панізілася.— І Махахей таксама пайшоў у хату.

— Я б кругой вам даставіў,— спрабаваў спыніць яго Мацвей, але ён, як ад нейкай назолы, толькі адмахнуўся ад яго і схаваўся за дзвярыма.

— Мацвей сей на лавачку каля старой Махахеіхі, у хату да людзей ён не хацеў і, здаецца, пабойваўся ісці. Тое, што ў калодзежах Княжбора не ставала вады, было яму вядома ўжо. Калодзежы пачалі перасыхаць, як толькі з-пад хаты дзеда Дзям'яна знікла тое балотца. І княжборцы ўжо даўно, як хто мог, паглыблялі свае калодзежы, адны праста чысцілі, падкопвалі, дабаўлялі да зруба вянец-другі, а некаторыя ж патрабавалі ад яго, каб ён вёз бетонныя кругі. Ён не вельмі ўлягай везці тыя кругі:

— Хутка перасяленне.

— Перасяленне хутка, а піць трэба во зараз, кожын дзень,— насядалі на яго.

Адна Ненене ўсю кроў да кроплі высмактала, дзе ні стрэнэ — сляпіцаю, што толькі сталася з ёю, такая ж рапманая была старая.

— Твой бацька неяк на мосціку гадзіннік забыўся,— здалёку пачыналі яна, лыпала круглымі вочкамі, ці разумее яе старшыня.

— І што з таго, цётка Тэкля, забыўся, а потым успомніў, вярнуўся і ўзяў,— не здольны быў зразумець яе далёкага заходу і далікатнага намёку Мацвей.

— Во-во, дзень прайшоў, пакуль успомніў, а гадзіннік палёжваў. Да чакаўся хадзяіна. А хата мая без хадзяіна...

— Пры чым тут, цётка Тэкля, мой бацька, яго гадзіннік і твая

хата?

— А пры тым, што я хадзяйка ў етай хаце маёй, дзе што паклала, там і вазьму, а ці ж буду я хадзяйкай у камяніцы той тваёй.

— Ты што, цётка Тэкля, адмаўляешся пераезджаць, мы ж дамовіліся канчаткова.

— Ды як табе сказаць,— мулілася Ненене,— здаецца, дамовіліся.

— Дык чаго ж ты мне галаву дурыш, што ж табе яшчэ ад мяне трэба?

— Вады, Мацвейка, вады. Няма ўжо ў маім калодзежы вады, Мацвейка.

— Навошта табе вада, навошта калодзеж, у новых будынінах — і водаправод, і каналізацыя.

— А я напаследак з калодзежа хочу. Вада тая, з крана, даўкая... во.

Усяму Княжбуру вада з крана раптам зрабілася «даўкаю», хаця да гэтага, гасцюючы ў сваіх дзяцей у горадзе, выхваляліся адзін перад другім: чаму ж гэта не жыць майму Сцяпану (Івану, Раману), па ваду і то не трэба хадзіць, сама ў хату ідзе. І ваду туую ўхвалялі: добрая, маўляў, вада, і не прэнсная такая, і балотам не патыхае. А тут занылі, заскуголілі, як тая Ненене, усе адразу:

— Хачу калодзеж, пакінь ты мне калодзеж мой, трохдонны ён — дно жалезнае, дно сярэбранае і дно залатое. І усе тры высмяялі. Не будзе вады ў маім калодзежы, не стане яе і ў тваім полі, спрагне поле, успамянеши мяне, спрагне. Калодзеж мой з усім светам звязаны, жывая вада Ў ім.

— Хопіць, цётка Тэкля, аб калодзежы,— спрабаваў збіць, перавесці яе на другое, Мацвей, але пра тое другое старая і слухаць не хацела:

— Ой, не-не-не, Мацвейка. З калодзежа трэба пачыпаць. З вады, з крынічкі ўсё пачыналася. І рэчка наша колішняя з крынічкі выбягала.

— Што табе і твайму калодзежу трэба?

— Паглыбіць яго трэба. Кругі бетонныя падvezci, каб падкапаць і надтачыць яго, хоць бы да донца першага, жалезнага.

— Добра, прывязу кругі,— абыцаў Мацвей і прывозіў, і не толькі Ненене адной. Так туга гаварылася яму са сваімі аднавяскойцамі і амаль што кожны дзень. Змяніліся, зрабіліся непадобнымі на саміх сябе не толькі яго палешукі, змянялася, пачынала тузацица і сама палесская зямля, птушкі і звяры, што жылі па ёй. Занерваваліся і зрабіліся нейкімі непрыкяянымі, як бацьку ці маці страцілі, княжборская буслы. То заўсёды клапаціліся аб сваёй хаце і нашчадках

сваіх, а сёлета бы і не садзіліся на кубло, як ніколі і не ведалі, ніколі і не было ў іх патрэбы працягваць свой род, па адным і чародамі бадзяюцца па балоце, былым балоце, а цяпер бясконцым полі, як што згубілі ці пагарэлі. Аж жах бярэ, да чаго яны на самай справе падобныя на пагарэльцаў. Дзыбатыя, у белых світках, што паспелі схапіць, у тым і выскачылі з агню. І ходзяць па полі, сумуюць, як ходзяць пагарэльцы па папялішчы, нагінаюцца, там цвік, там клямку падбіраюць, нагінаюцца, дзяўбуць нешта ў зямлі, спажыўнае і не, невядома, бо не глытаюць, як забыліся і пра тое, як і есці трэба: ды што, пэўна, у той клямцы, цвіку-чарвяку, калі селішча цалкам ляпнула. Згубілі, здаецца, буслы сваіх жаб і гадаў і адмаўляюцца шукаць іх на старане, патрабуюць вярнуць ім гэтых жаб і гадаў, клічуць назад балота. А княжборскія дзяды, наадварот, ніколі не надта гаваркія, цяпер жа бы знямелі зусім. Збяруцца, сыдуцца, моўкі пасядзяць на лавачках пад хатаю, пачнуць уздыхаць, хітаць, як неапераныя птушкі, галовамі, пакураць з старых запасаў тытунію і, згледзеўшы яго, Мацвея, хапатліва разбрывацца, блытаючы часам дарогі і хаты, як ужо і забыліся на старасці гадоў, дзе стаяць іх хаты, дзе жывуць і чакаюць іх старыя. Выкрочваюць, як тыя ж буслы, туды, дзе бегла коліс іх рэчка і стаялі дубы, дзе ляжала возера, упруцца ў тры нагі (кіёк — нага трэцяя) у полі і слухаюць невядома каго і што. А старыя, бабулькі, тыя зусім не сталі на вуліцу паказвацца. І ў хаце калі не на печы, то больш каля акна ўладкоўваюцца. Адхінуць белую, крыху ўжо і зжоўклую фіранку, кінуць яе за плечы, твар да кветкі, да іванчыка мокрага, бабка, а часцей за ўсё да сталетніка, і вочы па вуліцу. І вочы іх — як лісці сталетніку, калі яго надламаць. І тварам, маршчынамі па тварах падобныя яны па ўзорліва крывыя свае сталетнікі. І каток яшчэ разам з тым сталетнікам і бабулькаю ў акне...

— Сатвары ваду,— збівае Мацвея з яго думак старая Махахеіха, скрабецца кіёчкам, як кура лапаю драпае зямлю.

— Што ты, бабуся, аб чым ты? — не верыць і вушам сваім Мацвей.— Я ж табе не гасподзь бог.

— Не можаш?

— Не магу.

— А я ведаю, што ты не можаш. А была вада, як на бібліі, і кладачкі ў той вадзе. Мы на кладачках тых да партызан хадзілі, да куранёў іхніх. Немцы не ведалі пра кладачкі. А мы напакуемся, хлеба, кардопляў, і ўсё скрэзь, кладачкамі, ўсё скрэзь вадою, балотам і лесам. Аберагала нас вада ў вайну, і лес аберагаў. Вось я думаю, каб, не прывядзі гасподзь, ды зноў вайна, дзе б ратаваліся, дзетка ты мая.

Мацвей маўчаў, нечага яму было адказаць старой Махахеісе. Але

яна і не патрабавала ад яго адказу, здавалася, і слова яе тыя пра ваду, кладачкі, лес і немцаў таксама былі выпадковымі, прыгадала нешта сваё, выгаварылася, угрэлася ўспамінамі і забылася, і толькі тады, калі ён надумаў так, Мацвей прыкмечт, што сядзіць старая ў адной толькі кофце, паддаёвачка яе, з шыняля яшчэ, пэўна, армейскага, вісіць на цвічку за плячыма Мацвея.

— Вам не холадна, баба?

— Як не холадна, дзетка, холадна.

— А чаму ж вы маўчыще?

— Ай, дзетка, мне цяпер не людзей, а бога прасіць трэба, каб дапамог сагрэцца.

— Накінцы паддзёвачку ўсё ж, а я дапамагу, хоць і не бог.

— Дапамажы, калі не цяжка, не сагрэе мяне ўжо і сукно.

— Дык мо б выпілі? — спытаў ён, накідваючы па пле- чы ёй паддзёвачку, апасліва ўпраўляючы ў рукавы іія- гпуткія руки.

— А я ўжо выпіла чарапчуку, кульнула, калі ніхто нс бачыў,— і Махахеіха засмиялася,— мо астапшою ўжо. Ой, салодкая астаннія. А ты што каля мяне прылягпўся, чаму не гуляеш з усімі?

І зноў Мацвей падумаў, што старая жыве толькі бягуым, яна, пэўна, і не бачыла, а калі бачыла, то наўрад што зразумела з таго, што адбылося нядаўна тут. Але, аказалася, што гэта зусім не так, усё прыкмячала з сваёй лавачкі, усё трymала ў галаве, бачыла больш нават, чым можна было падумаць, нібы скрэз зямлю глядзела старая.

— А ты не журыся, хлопча,— вымавіла ятта зноў, крыху пазней.— Мо яшчэ і апраўдаешся.

— Вы так думаецце, баба, вы ведаецце? — учапіўся за яе пальцы, што за саломінкі, Мацвей, не пытаючы нават, перад кім гэта і за што павінен ён апраўдаўца.

— А як жа мне іначай пра цябе думаць, нельга мне на краі свету, адной нагой ужо там, нядобрае пра людзей думаць.

— Вы ж не знаеце мяне, забылі ўжо, пэўна, мяне, - заспяшаўся Мацвей, каб яшчэ раз пераканацца, што яна гаворыць менавіта аб ім, што менавіта аб ім яна не можа нядобра думаць.

— Як ета я цябе не знаю. Я знала цябе, а цяпер і чую, калі падаў ты мне руку. Я пра цябе ўсё ведаю, помніш, сустракаліся мы на балоце, думаеш, старая забыла. Не, старая людзі мо сённяшняе не помніяць, а даўняе ўсё ў іх галаве. Я прадказала табе цяжкую долю праз сэрца тваё мяккае. Будзе яна яшчэ цяжэй, будзе, дзетка. Толькі ж быць табе і з Аленаю нашай разам, шкада толькі, што мне ўжо не давядзецца пабачыць вас, калі вы будзеце разам, вох, шкада... Яна далёка, а я чую голас яе, усё пра цябе дапытваецца. Няма ў яе жыткі

без цябе, Мацвей.

— Я вінаваты...

— Не вініся без пары. Ніхто з жывых не бязгрэшны. А вось дзела ты задумаў...

— Дык вы і пра дзела маё ведаеце?

— Не, дзетка, пра дзела я тваё ітэ ведаю. і я не гасподзь бог. Знаю толькі, што задумаў жа нештачка ты. Праў сваё дзела, і гасподзь бог табе суддзя.

— А вы бласлаўляеце мяне?

— Бласлаўляю,— сказала Махахеіха і ўстала са сваёй лавачкі, падхапіўся і Мацвей. І Махахеіха тройчы па тры разы клюнула яго сухімі пальцамі ў грудзі і лоб, сплюнула, нешта шэптам вымавіўши сама себе.

— А цяпер ідзі,— сказала яна.— Ідзі. Яшчэ пабачымся, да жніва я яшчэ дажыву, увіджу жніво, а там як бог дасць.

Мацвей пайшоў і з'явіўся зноў на вяселлі ўжо вечарам, калі прыспеў час дзяліць каравай. Каравая ж таго не знайшлі: выпечаны бабаю Ганнай, ён чакаў свайго часу ў каморы, там, дзе прыхавана было і некалькі бутэлек гарэлкі, на ўсякі выпадак, а раптам ды не хопіць, і было ў той каморцы невялічкае аckenца, сабаку пралезці. Але пралез у гэтае аckenца і сабака двухногі, як сказала Барздыгыха, праз аckenца выцягнулі і каравай, і гарэлку, падзея ў Княжборы неверагодная. І гары яна гарам, тая гарэлка,— зняважылі і зняславі і Махахеяў, і Барздык. Приспей час быць караваю на стале, а яго няма, і што хочаш рабі, хоць стой, хоць падай, хоць бацькам маладътх уцякай са сваёй хаты, з вяселля і вёскі свае. Першае вяселле ў Княжборы спраўлялася без каравая. І, здаецца, было яно ўжо не сапраўдным. Без патрэбы былі і каравайнічкі-пачынайнічкі, і не было аніякай патрэбы кідацца дзевачкам у песенкі, музычкам у скрыпачкі, а мамачцы — у мыселькі: не было караваю-раю. Такі ўзнялі бабы галас і лямант, што мёртвага б абудзілі. На той галас і вэрхал патрапіў Мацвей, якраз у пару. Мужчыны ўжо ледзь не ўсім вяселлем збираліся ісці вайною па сцягачоў: хто ж гэта яшчэ, акрамя іх, прыблудтых, мог так зняважыць, абразіць вяселле.

— Брагі б, жэрлі б ужо толькі гарэлку,— галасіла Барздыгыха,— каб вам рукі паадсыхалі, каб вам вочы павышпірала ад той гарэлкі, каб вас параспірала. Зямельку б вам так смачна есці, як вы елі каравай... Ой, караваю мой, раю, я каля цябе іграю, я цябе прыбіраю... каб вас на той свет прыбрала, каб у гробе дошкі ды прыціспулі вашы ножкі, каб нельга было і ўстаці.

— Ты што, Парасця,— спрабавала спыніць яе баба Ганна.—

Вяселле ж, не хаўтуры, ты і на дзяцей бяду наклічаш.

Але спыніць Барздычыху было ўжо немагчыма.

— Каб вашы рукі пазалацелі ды па локаць адляцелі... — выла яна па караваі, як па нябожчыку, праклінаючы тых, хто паквапіўся на яго. І Барздыкі, а за імі і Шчуры ўжо ламалі платы, бралі калы, каб ісці прыступам на санпратускнік. І пайшлі б, калі б не аказалася пад рукою, там жа, на вяселлі ў Махахея, участковага. Разам з участковым Мацвей і пакінуў вяселле, толькі той ішоў несці службу, шукаць зладзеяў, а Мацвей — дахаты. І чым блі- жэй была гэтая яго хата, тым больш трывожна рабілася іі душы яму: ці не чакае і яго ў хаце ці каля хаты ўчастковы. Тоё, што ўкралі каравай і гарэлку,— гэта проста дробязь, калі парашунаць з тым, што ўтварыў ён, і тут, бадай што, адным толькі ўчастковым не абыдзеца, можа прыехаць і сам начальнік міліцыі разам з сакратаром райкома. Як ён будзе апраўдацца перад імі, што ён ім скажа.

Учора, яшчэ ў запале, ён думаў, што адмовіцца ад усяго, і на тым крапка, таму і ўзрадаваўся ўчастковаму, мазоліў яму вочы: не адлучаўся, маўляў, з вяселля я — нікуды, і ўчастковы сведка. Цяпер жа гэтая спроба апраўдацца здавалася яму такім глупствам, што аж з душы вярнула. Ён разумеў цяпер Барздычыху і нагаджаўся з усімі яе праклёнамі, хаця цана ўсёй яе прапажы — капейка. Але тут яна паднялася і бушавала не за капейку. І ён таксама не за капейку, не толькі за тое поле, за ту ю пшаніцу, што вымачыла, якую затапіў рыбгас. Ён паўстаў супраць самога сябе, а калі падумаць і ўзважыць усё, то мо нават замахваўся і на нешта большае. І за гэта трэба было ўжо адказваць. Там, каля сажалак, закладваючы ўзрыўчатку, ён быў яшчэ не гатовы адказваць. Мо ён баяўся, хутчэй за ўсё баяўся, і шкадаваў ужо сажалку, якую збіраўся спусціць. Гэта ж ён сам, сваімі рукамі стварыў яе. І сваімі рукамі павінен быў знішчыць, гэта значыць, прызнацца ў тым, што ён нічога не будаваў і не ствараў, а на самым пачатку толькі руйнаваў, толькі бурый. Бурый плугам Мацапуры, а цяпер вось узрыўчаткаю, якую, праўда, здабыў падпольна. Даводзілася каму-небудзь з людзей праходзіць праз такое ці ён першы? І чаму менавіта ён, а не хто-небудзь іншы, таму што ў яго няма хваста, як у таго ж Рачэўскага? Ці ён больш шчыры і больш сумленны, чым іншыя? Гэтага Мацвей аб себе не сказаў бы. Ён не мог сказаць, што байцца начальніства, імкнецца дагадзіць яму. Начальніства трэба паважаць і любіць — гэта ўводзіў у вушы яму Шахрай. Ад любові да таго ж Шахрая ён не сканае, але ён і не паўставаў супраць яго, не супярэчыў яму асабліва, не меў рацыі супярэчыць яму. Паміж імі заўсёды была згода. А калі ён дзе-небудзь быў і супраць, то Шахрай

усё ж мог падысці да яго і пераканаць, перацягнуць на свой бок. Ён пагаджаўся з ім, але іншы раз гэтае згодніцтва працягвалася хвіліну-другую, пакуль той жа Шахрай заходзіўся побач і прысутнасць яго як бы душыла Мацвея. Ён не здольны быў процістаяць гэтай прысутнасці, усмешцы, слову, не мог стаць на адну нагу з ім, тады ён, здаецца, нават і ўслугоўваў яму. Толькі ўслугоўванне гэтае зыходзіла не з таго, што ён баяўся ці шукаў нейкіх асабістых выгод. Калі б той жа Шахрай уздумаў крыкнуць на яго, ён бы таксама не змоўчаў, і як бы яшчэ грукнуў дзвярыма, нешта было ў крыві яго куды больш моцнае за яго, і гэта якраз вымушала яго прымаць чужую, навязаную яму волю, пагаджацца спачатку і толькі крыху пазней ужо бунтаваць. Але і ў гэтым бунце пасля бойкі ён толькі размахваў кулакамі, змагаўся словамі, якія так і засталіся нявыказанымі ўслых, таму што слова тыя, вельмі важныя і значныя, выкryвальныя, ён гаварыў сабе, размаўляў сам з сабою, выкryваў сябе і іншых. І ў той жа час апраўдаў сваё згодніцтва, лічыў яго часовым, прадыктаваным нейкай вышэйшай неабходнасцю берагчы сябе для нечага новага і сапраўды вялікага, сапраўды рызыкоўнага, дзе ўрэшце ён пакажа сябе, пакажа, чаго ён варты. Але нічога новага і вялікага яму так і не выпадала. Усё ішло — як і звычайна. Зноў сыходзіўся ён з Шахраем ці то з тым, хто замяшчаў яго, і зноў гэтае «нешта» ў крыві вымушала яго стрымлівацца, а часам ён нават і не стрымліваўся, а проста губляўся, таму што новае з'яўлялася не ў ім, ён працягваў яшчэ бушаваць, кіпець, спрачацца з самім сабой, выконваючы ўсё ж навязанае яму, як ужо нараджалася зусім іншае, зусім іншага патрабавалі і ад яго, не адмяняючы нічога з таго, што было раней. А ён ніяк не мог прынаравіцца да гэтага іншага, з прыкрасцю ўсведамляючы, што не хапае яму і гнуткасці, і спрыту, што ўвесь ён скіраваны толькі на тое, каб выканаць загаданае. То абуджалася ўжо ў крыві яго пачуццё самазахавання, то падаваў голас нейкі далёкі продак, што, забіты і затурканы, ціха пражыў свой век у гэтых палескіх лясах і балотах, даваў аб сабе знаць і аказваўся на гэтае імгненне больш дужым, чым ён, больш дужым, чым яго дзед, які насмеліўся некалі і прыбіўся да «дземакратаў», якія, па словах княжборцаў, з'явіліся перад рэвалюцыяй у гэтых лясах і балотах, дзе ўсё жыццё правёў у войнах, спачатку змагаўся з немцамі, потым з белымі і белапаллякамі, потым, ствараючы калгас, і з самімі княжборцамі; мацней за бацьку, які таксама не ведаў спакойнага і мірнага жыцця. Мацвей ненавідзеў у сабе гэтага баязлівага продка, што паўсюдна імкнуўся надаслаць сабе саломкі, на кроплі выціскаў яго з сябе і не мог выціснуць. Ён не здагадваўся аб прысутнасці ў сабе таго баязліўца, пакуль вучыўся ў

школе, той з'явіўся ў ім, калі ён стаў ужо студэнтам. Мацвей спадзяваўся, што пазбавіца яго, як толькі атрымае дыплом і стане самастойным. Цяпер ён, здаецца, трывала стаяў на нагах, але так і не пахаваў свайго нябожчыка, ён ценем стаяў за яго спіною і хапаў яго за рукі, вязаў яму руکі. Мацвей бачыў яго — гэта быў стары, падобны адразу на Барздык, Махахеяй і Роўд, але Мацвею ён нічога ад сябе не даў, акрамя, канечне, страху, пачуцця самазахавання, быў ён цёмны, нават чорны з твару, а сярод Дзям'янаў усе былі толькі светлыя, русыя і сінявокія, у гэтага ж — цёмныя, збітыя ў каўтун валасы, і вочы колеру рудой балотнай вады, і жоўта пазначаны ліхаманкаю, спіты твар. Ён і цяпер калациўся, бы трасла яго ліхаманка, але біла яго зараз не хвароба, а страх. Ён і памысліць не мог, што наважыцца ўтварыць такое, што наважыўся ўтварыць ён, Мацвей Роўда. Мацвей злавіў сябе на tym, што ён праста марудзіць, што яму не стае рашучасці чыркнуць запалкаю і падпаліць шнур, бы самога сябе падпаліць. І калі перамог сябе, чыркнуў, падпаліў, ужо не спяшаўся бегчы і хавацца. Адчуванне небяспекі было непераходным, але не тое, што крылася ў патроне ўзрыўчаткі, які ён заклаў пад дамбу каля сажалкі. Ён не баяўся, што выбух можа дасягнуць і яго, у гэтым мелася нешта нават выратавальнае, што адразу давала яму абсалютнае і прыемнае вызваленне. Страх крыўся ў іншым: зноў, як нічога не здарылася, як нічога не было, трапіць на вочы людзям. Заставацца ці прыкідвацца непашкоджаным, гаварыць з людзьмі, глядзець ім у вочы. І ён з цікаўнасцю сачыў, як пырскае іскрамі аген'чык, жарэ, глытае секунды, адлічвае ўжо яго секунды, думаў аб сабе, як аб некім староннім, у галаву лезла нешта пабочнае і дурнаватае, накшталт таго: рухаецца агонь у шнуры раўнамерна ці ў ім, як і ў чалавеку, ёсць сярэдзіннае, унутранае гарэнне, і сярэдзіннае гарэнне больш хуткае, чым гэтае, бачнае воку, і як праста ўсё адбываецца — аген'чык, іскра, адзіны толькі выбух — было жыццё, і няма яго... была вада, і не будзе яе, адхлыне яна, адступіць ад палёў. А поле ўсё роўна прыйдзецца перасяваць. А перасеў горш недасеву. Прыкідваючы гэты перасеў, ён, не вельмі ўсведамляючы, што робіць, пабег і за імгненне да выбуху ўпаў, схаваўся за пагоркам. Выбух быў глухі, з нейкім усхліпам і прычмокам, бы гэта быў і не выбух, таму Мацвей пайшоў праверыць, ці хапіла зараду, каб разбурыць перамычку.

Перамычку разбурила, і з сажалкі ўжо хлынула вада, падмываючы і абваляваючы замлю, змываючы сляды яго злачынства. Здавалася, што вада сама і пратачыла тут ход, разбурила перамычку. «Канечне, сама,— паслужліва і хапатліва шапнуш яму на вуха знаёмы,

але не яго, Мацвея, голас, а таго, хто ўвесь час спрабаваў ад усяго абараніць і выратаваць яго, усюды падаслаць саломкі.— Канечнэ, вада часта бурыйць перамычкі і дамбы, ці ж то першы раз у рыбгасе такое, склыне вада — і ажыве пшанічка, сама вада склыне, сама...»

«Сама вада нойдзе і тут, самацёкам»,— Мацвея быў ужо каля шлюза. Шлюз гэты таксама рабіў ён, яго ўпраўленне і спецыяльна для Бобрыка, каб Бобрык напаўняў азёрнаю вадою свае сажалкі. «Калі суша будзе, і ты ж будзеш карыстацца гэтаю вадою, браць яе на свае палі»,— казаў тады Бобрык, калі Мацвея быў патрэбен яму, былі неабходны яго людзі і тэхніка. Раней ваду сажалкам рыбгаса давала рэчка, але, калі рэчку спрамілі, вады яе ўжо не хапала, ращылі браць ваду і з возера. Дазволу на гэта не дабіліся, возера лічылася ледавіковым, унікальным, і было яно пад аховай ці, здаецца, павінны былі яго ўзяць, таму і канал капалі, і шлюзы рабілі напаўпадпольна. Сляды гэтай напаўпадпольнасці былі прыкметныя асабліва цяпер: пясок, што вымалі для канала, так і не вывезлі, сыпалі ўздоўж канавы, на дрэвы, кусты, хапаліся, вядома. Во зробім, не ўхопіце за руку, а потым што хочаце, тое і кажыцце — справа зроблена, і нічога ўжо не перайначыш. Неахайна, няроўна пакладзены і бетон, і рапшотка шлюза зварана абы-як. Усё абы-як, хапатліва, паспешліва, рабочыя таксама не надсажаліся, усё ж разумелі: гроши, гроши, гроши, а з усім астатнім разбірайцеся самі. І вось разабраліся, і не хто-небудзь, сама зямля разабралася. Круг замкнёны. З аднаго боку мочыць, падтапляе — губіць, з другога — сушыць, таксама губіць». І пасярэдзіне гэтага замкнёнага круга, паміж вадою і сушаю, мітусіцца чалавек, ён, Мацвея Роўда. І не толькі ён, Махахеi, Барздыкі, Шчурый-прашчуры, увесь Кляжбор са сваімі перасохlyмі калодзежамі. Мацвея зірнуў туды, адкуль ён толькі што прыйшоў: далёка-далёка, ледзь бачны, як гарэлы пень на сонцы, стаяў Махахей, азіміна ўжо не ўдавала, што яе прысыпалі соллю, адышла, волгла пацямнела, поле бы плакала. А возера перад ім, з узвышэннем шлюза, дзе стаяў Мацвея, аздоблене хаця і рэдзенькім ужо, што сіта, лесам, а па процілеглым беразе і частаколам з хвой і дубоў, стаяла, бы калодзеж, выкананы волатам і для волатаў, лапатаю ледавіка, што некалі праараў гэтую зямлю. «Яму б, чалавеку, такую лапату, плуг такі!»,— падумай Мацвея. І ці не ёсць чалавек тая ж самая лапата, што капае і арэ, не так ёміста, праўда, я к ледавіку, не так глыбока, але не менш упартая, не менш разбуральна, хаця ці магчыма называць разбураённем стварэнне ў гэтай палескай глушы вось гэтага калодзежа з сонцам, што купаецца пасярэдзіне яго, з белым лебедзем, што слізгаціць па растопленай сонцам вадзе. Лебедзі тут і раней не лічыліся дзівам, але

яны некуды зніклі, мо ён і разагнаў іх, прыляцелі зноў сюды толькі ў мінулым годзе. І толькі адна пара: лебедзь і лябёдка... Мацвей зноў злавіў сябе, што марудзіць, памыляўся ўсё ж Махаея, цяжкая яго сякера, нялёгка падняць яе, а рабочая рыбгаса паруплі, абшылі дошкамі рашотку шлюза старанна. Бобрык усё робіць так. Няпроста будзе яму, Мацвею, здабыць з гэтага калодзежа ваду. «Калодзеж, калодзеж, дай вады напіцца...» Мацвею ніяк не падпадае выдзерці Махаеевай сякерай двухсотміліметровыя цвікі. І ён пачаў секчы дошкі і сек іх да знямогі, але ж дамогся свайго, пусціў з возера ў канал ваду. Мокры да ніткі, разам з Махаеем, што гнаў коней у сяло, па Бялянцы прыскакаў да канторы. Не пераапранаючыся, сеў у газік і пакіраваў да Бобрыка. Там ужо яго чакалі, як ён і разлічваў, не толькі Бобрык, але і сакратар райкома, і сам Сяргей Кузьміч.

— Ну, хто з вас будзе Іван Нікіфаравіч, хто Іван Іванавіч? — звярнуўся адначасова да яго і Бобрыка Сяргей Кузьміч. Мацвей адразу і не ўціміў: пра што гэта ён, і сакратар абкома вымушаны быў раастлумачыць: — Старасвецкая вы паны Гогала, збрайцеся да міравога.

Мацвей успомніў захапленне Сяргея Кузьміча класікамі і. зарагатаў, трошкі штучна мо, трошкі злосна і недзе брыдка, таму што шчыра. А брыдкі смех, як вядома, заўсёды шчыры.

ПЕРАСЯЛЕННЕ

1

Аркадзь Барздыка пад дубам за хаткаю Ненене смаліў кабанчыка. Работу гэтую ён любіў, ляжала яго душа да такой работы, радаваўся ён ёй. Радасныя былі яму і агонь, і дым ад жытняе саломы, і пах шчаціння, і ружова-прыпаленая скурка кабанчыка, ужо выступала пад скрабком. І сам час радаваў яго. Час ужо на познью восень, за якою праглядвае і белы тварык зімы, калі прыпадае да траў раніцою і прымарарак і зямля пад нагамі цвёрдая, ужо прыхоплена марозам, і ані ветрыку. Таму і стойкі пах такі не толькі самога смалення, але і вёскі, хлеўчукоў, дзе, уступаючы ў зімку, адпачывае ўжо сътая і. дагледжаная жывёла, пах позніх яблык, што ўпалі, адкаціліся да плota, схаваліся ў траве, і тых, што ўвіселі на дрэве, якіх не зняў ні гаспадар-хазяін, ні гаспадар-вецер. Такой парой і на душы ў Барздыкі спакойна і трошкі п'яненъка. Ён ведаў, што яшчэ наперадзе яго чакаюць і чарка, і шкварка, ведаў, што ўзяць гэтую чарку не думаючы, як гэта будзе заўтра, таму што заўтра гэтае ўжо ў яго ў пограбе і каморы, у засеку, у мяшках і дзежках. І ён у думках

дзякаваў бацьку, дзеду Саўку, які і перадаў яму вялікую навуку смалення. Прыступаючы да гэтай работы, ён выпіў карэц свежай, што яшчэ аж кіпела, крыві кабана. Смаку яе ён не вельмі адчуваў, але так ужо заведзена было яго бацькам, які пражыў, мо дзякуючы гэтай свежай крываі, за дзевяноста гадоў. Бацька перадаў яму не толькі сваю навуку, але і свой інструмент — кованую ў вясковай кузні швайку, якой калоў ён кабаноў, нажы і дубовыя калкі-затычки, каб не выцякала дарэмна з кабаноў кроў. І Барздыка беражна захоўваў гэтую спадчыну, ведаючы, што прыйдзе дзень — і будзе ён п'яны і съты і нос у табацы. Такі ўжо ў Княжборы парадак. Але сёння гэты парадак, і чарка, якую ён неўзабаве возьме, і шкварка не вельмі радавалі яго. Заўчасна ўздумала калоць сваіх кабанчыкаў Ненене, ды і не кабанчыкі гэта былі, а так яшчэ, подсвінкі, нават парсючкі, такіх у Княжборы ніхто ніколі і не рэзаў, малаком маці яшчэ ад іх несла. І лета стаяла на дварэ. А які ж гэта хазяйн сярод лета стане пераводзіць сваё добро. Не па-хазяйску гэта было, не па-сялянску і неяк не палюдску. І Барздыка, гледзячы па гэтую нехазяйскую справу, на гэтых парасятах, пераадолеў сябе і пачаў ужо быў адмаўляцца губіць іх.

— На такую работу спраўны і Сідар Шчур.

— Вой, не-не-не, я таго Шчура здалёк бачыць не хочу, як такое сказаў ён Мацвею: гніць табе ў балоце разам з май сенам, а на сотках маіх ты і выпрасташся, выпрастаете цябе мая кардопля — гадкі, брыдкі ён мне зрабіўся.

— Каі гэта ён казаў так Мацвею? — Барздыка адчуў, што хвалюеца, але не за Мацвея ці Шчура, а таму што ведаў, здагадваўся, чаму гэта так пабраліся Шчур з старшынёю, але перапытаў усё ж Ненене: — Чаго гэта яны не падзялі?

— Зямлі не падзялі, сенакосу.

— Ці то мала цяпер той зямлі ў Княжборы.

— Шчур за сваё, а Мацвеі за калгаснае, Аркадзька, захватчыкам абазваў Шчура Мацвеі, калгасную зямлю захапіў пад свае соткі Шчур, на калгаснай сенажаці стажок сена выбіў сабе і паставіў.

— Збяднел аж гэтых сотак і стажка таго калгас,— Барздыка плюніў сабе пад ногі, сліну пагніал, у пот кінул яго словаи Ненене, ён таксама быў «захватчыкам»: ён таксама меў лішнія соткі, і яго ж стажок таксама стаяў на калгаснай сенажаці. Ну і што тут такога, спакон веку так было, галоўнае не ў тым, што ты паціху крадзеш, а выконваць нейкія правілы, не забывацца, браць! толькі тое, што неабходна табе. І не толькі яны, Барздыкі ці Шчуры, павінны выконваць гэтыя правілы, але і старшыня павінен ведаць іх і не

заядацца. У каго ж гэта ў Кляжборы не было такіх сотак ці стажкоў.

— Не збяднене калгас, Аркадзька, так, але парадак жа таксама павінен быць.

— Табе добра гаварыць пра парадак, у хляве ніхто ўжо не рыкае, і ў закутку вішчаць не будзе... Захватчыкі... Ці то ж мы немцы...

— Вой, не-не-не, Аркадзька, што ета ты чаўпеш, каго ўспомніў, немцаў. Плюнь яшчэ.— Ненене была сама не рада, што завяла гэтую гаворку, бы не ведала, каму і пра што гаварыць можна.

Не буду калоць я тваіх кабанчыкаў, руکі мазаць,— сказаў Барздыка.

— Вой, не-не-не,— учапілася за яго старая.— Ты ж, Аркадзька, мо ведаеш маю бяду.

— Усё я ведаю, толькі Шчуру тут няма чаго рабіць. Хто родзіцца — крычыць, а памірае кожын моўчкі.

— Вой, ды не кажы ты мне нічога пра таго Шчура, будзь міласцівы, закалі ўжо, Аркадзька, каб ды не спаганіў ніхто мае хаўтуры, Аркадзька...

I Аркадзь Барздыка не ўстояў, вельмі ўжо лагодпа прасіла яго Ненене, а работа была брыдкая яму, сама што па Шчуру работа, хаця ён і выглядае на вельмі дужага, і жылісты вельмі, не мае ён усё ж у сваіх руках моцы на добрата кабана, парасяят малочных яму толькі і калоць. Неяк Махахеі папрасілі таго Шчура забіць кабана, кныра, дык яму, Аркадзю Барздыку, давялося ратаваць усіх трох. Шчура са сватам і Махахеем. Белыя, як прасціна, што павесілі сушыцца, віселі вісьма па бэльцы яны, дрыгалі нагамі, а кныр бегаў пад імі, скакаў, лучыў ухапіць за лыткі. Шчур не калоў кабаноў, а спадзеючыся на сілу, біў іх кувалдай. Вось той кувалдай хацеў ён справіцца і з кнырам, мо і справіўся б, толькі Махахеіха перад тым, як ісці мужыкам у хлеў, паднесла Сідару са сватам па чарцы. Ад той чаркі і памутнела ўваччу ў Сідара, не на лобе, а па вуху, як па капусце, луплянуў ёп кувалдай. Разадраў кныру вуха, сапсаваў настрой, той і азвярэў, а мужыкам і бегчы няма як: вароты зачынены і калком падпёрты, хоць на сцяну дзярыся, добра яшчэ, што бэлька тая трапілася, уратавала.

— Знайшлі каго гарэлкай паіць,— выказаў тады Махахею Барздыка.— То ж ведаць трэба, каб папераці плаціць.

Ён справіўся з кнырамі ціха і адзін, без аніякай дапамогі, тыя трое так і віселі, калі Махахеіха прыбегла па яго, каб ён уратаваў іх. Барздыка і паказаў ім яшчэ, каб не гойдаліся моцна, ці ж варта дражніць і злаваць звера. Пудоў дзесяць-дванаццаць было ў ім, калі

не болей, ён адчуваў, як баліць вуха, чуў сваю кроў, і гэта даводзіла яго да вар'яцтва, і самае цяжкае было ўгаварыць кныра супакоіца, вымусіць яго слухаць сябе. Барздыка не памятае, што ён казаў тады там, то было ўжо справаю дзесятаю, якія там слова, калі ты перад тым кабапом з'яўляешся як сама смерць, і трэба было вымусіць кныра, каб ён адчуў гэтую смерць і прыняў яе. Тут патрэбны былі і вока, і руکі, і сэрца такое, каб не здрыганулася ні на імгненне, не вільнула ўбок, каб не вільпіў ад цябе кабан. Усё гэта было ў яго, адкуль бралася, ён і сам не ведаў, ад параджэння ці ад бацькі — дзеда Саўкі. Было ў ім, і ўсё, а сынам ужо не перадалося. Няма гэтага ў Ваську. Рука цвёрдая, дужая рука, тут нічога ніс скажаш, а сэрца жаласліве, у апошнюю хвіліпу ды і зашчыміць шкадаваннем сэрца — і пішы прапала. І цяпер, калі ён калоў кабанчыкаў Ненене, калоў, як заўсёды, так, каб ні спку, ні віскату, Барздыка адчуў, як варухнулася гэтае шкадаванне і ў ім, зазлаваў на сябе, а больш па Ненене: чортава баба, сапсавала руку, ці падымеца цяпер яго рука, калі прыйдзе час па восені ўжо ці зімой па-сапраўдному рабіць і сапраўдных калоць кабаноў, гэта ж амаль калека ён цяпер. Не здолеў адмовіць Ненене, не мог хаця б проста сысці з хаты. І дапякло ж той Ненене паміраць не калі-небудзь, а ўлетку, як радзіць дапякае. І ўпершыню ён папярхнуўся гарэлым шчэццем, а ад дыму жытнай саломы, такога салодкага заўсёды дыму, на вачах выступалі слёзы, бы і сапраўды памсрла ўжо Ненене і панеслі яо ўжо ўперад нагамі з хаты. Чорцяе возьме яшчэ гадоў дваццаць. А гаворкі толькі і ведае, што пра смерць ды пра смерць, вось і Мацвея са Шчурам спляла. І непамыспа Барздыку, яму ж таксама трэба неяк забраць, вывезіці стажок з калгаснай сенажаці і бульбу з тых патайных сотак ухапіць, выкапаць і ў капцы прывезіці засыпаць, а папярок дарогі Мацвей Роўда стаіць. Не так Шчuru папярок дарогі, як яму, Барздыку; Шчур ужо сваё ўхапіў, пакуль лесніком быў, столькі хапаў, што аж з горла лезла. І лёгка гэта Ненене судзіць Шчура, прыйшла голаю, пражыла голаю, нікога пасля яе і не застанецца, два нікуды не гожыя парсючкі, дык і тых на хайтуры сабе зводзіць. Сама па сабе хайтуры рашила справіць, і што гэта за дурата такая на людзей найшла, тут толькі час, здаецца, прыспеў жыць, а яны ў труну самі жыўцом кладуцца. І Барздыку ўжо нудзіла ад спёкі, ад паху яго ж уласнага адзення, кухвайкі і сарочкі, што былі на ім, у якіх ён заўсёды выпраўляўся калоць і смаліць княжборскіх кабанчыкаў.

А Ненене рашила памерці яшчэ вясной, калі перасяленне ў новыя каменныя дамы было ўжо непазбежным, калі падпісаныя былі ўжо ўсе патеры на гэтае перасяленне, калі давялі ёй, чаго і колькі гэта

каштуе яе хібара — добраму каню адзін раз ногу падняць,— калі ўжо былі ўнесены, дапложены гроши за новую кватэру, на што і пайшла яе кароўка, якую яна ўрэшце вывела з хаты і завяла ў хлеў, ды, як аказалася, ненадоўга. Але не тое, што яна не мела больш каровы, не блізкае перасяленне вымусілі яе думаць аб смерці, і тым больш не век яе, не старасць. Памірае не стары, а паспелы, голка годная, пакуль цэлае ў ёй вушка, а чалавек — пакуль на месцы яго душка — так растлумачвала яна ўсё Махаеісе, калі тая пачала даводзіць ёй, што няма ў зямлі жывому магілы.

— Бусел сёлета не прыляцеў, пакінуў бусел мой дуб, сваё селішча — значыць, прыспей час і маім костачкам у зямельку, у вечную пасцельку.— І пераканаць яе было немагчыма. Ненене вырашыла памерці цвёрда. Да ўсяго ж, як зноў гаварыла яна, пачаў лятаць да яе і дзяյубці сцяну дзяяцел. А дзяяцел, вядома даўно і кожнаму, дзяյубе сцяну к нябожчыку. Але аб тым, што перастаў хадзіць да яе ўночы Іван, яе чалавек, які так мала жыў на свеце і так хутка памёр, яна маўчала, мяркуючы, што людзям пра гэта і не трэба ведаць, яны ж і не памяталі ўжо яе Івана. Памятала аб ім толькі яна, і Іван паклікаў яе ў дарогу. «Астатні дзянёк я сёння гасцюю ў цябе,— сказаў ён ёй.— Цяпер ужо ты да мяне прыйдзеши, і навек». І тae ночы яна адчула, што сапраўды час ужо ёй у дарогу, завяршыўся круг яе жыцця, не для яе каменная хата, газ, вада ў той хаце. Нарадзілася яна ў хацінцы драўлянай, з той хацінкі ў такую ж толькі, таксама драўляную, каб ужо і на пагост. І пачала Ненене збіраць грошыкі сабе на пахаванне, на хаўтуры. Каб справіць гэтыя хаўтуры, прыдбала, купіла двух парасятах і кашалёк купіла, каб было куды складваць назапашаныя грошыкі, на якія потым людзі добрыя накупляюць віна і гарэлкі і, каб не ікалася ёй там, пап'юць і кабанчыкамі закусяць. Душки яе па свеце ўжо не будзе, а грошыкі знайдуць на ёй, у кішэні яе кофты, вось і не наробіць нікому клопату старая і адзінокая баба, ні дзяяцей, ні радні, але ж нікому траціцца не прыйдзеща на яе пахаванне, і ніхто не папікне яе, што вось, маўляў, такая-сякая жыла і ні аб чым не дбала. Усё яна зробіць па-людску; няма каму яе пахаваць — сама сябе пахавае. Вось так. І думка гэтая ўсцешвала яе. І на самай справе прадчувала яна сваю смерць, бачыла, як казала, яе за плячыма, гэтага ніхто не ведаў. Але тое, што гэтыя журботы і клопат аб смерці доўжылі яе жыццё,— бясспрэчна. Яна нават як памаладзела, зрабілася больш хуткай на нагу, не хадзіла, а, здаецца, лётала па вёсцы, пырхала старым чорным матыльком у сваіх сацінавых прасторных кофтах і спадніцах. Кожны дзень падымалася ўранні з палацію і раней за ўсё цягнулася да кашалька, лічыла гроши,

прыкідвала, калі іх збярэцца столькі, каб хапіла на гарэлку нават двухутробным Шчуру і Барздыку і ўсім іншым добрым людзям, якія не пагрэбуюць прыйсці і сесці за стол і памянуць яе. Рублі складваліся з капеек марудна, куды больш марудна, чым таго жадала Ненене. Але ж нештачка ўжо ж было ў яе кашальку, на дзве бутэлькі гарэлкі, калі лічыць нават па магазіннай цане — для мужыкоў і на бутэльку з гакам салодкага віна жанчынам. Сёння раніцай яна паклада ў гэты свой кашалёк яшчэ адзін рубель, аблашчыла яго, пазнаёміла з іншымі рублямі і пабегла карміць парасяят. Нарвала і пасекла лебяды, змяшала з мукоў, забяліла малаком, каб добра яны елі, хутка раслі. І пакуль парасяты елі, гладзіла іх, часала і за вушамі. А потым вынесла і памыла за імі карыта, не ўтрымалася, захацела яшчэ раз палічыць свае рублі і капейкі, нібы іх паболела з раніцы. Руку ў кішэньку, а кашалька няма. І — бы перуном яе, як стаяла яна сярод двара, так і села. Села і пачала корпацца рукою, што кура лапаю, у зямлі, перрабіраць трэсачкі, галінкі, курынную слепату рваць і лічыць на ёй пялёсткі. У магазін хадзіла — кашалёк быў пры мне — пялёстак прэч, з магазіна выходзіла — кашалёк у кішэні мацала — і другі пялёстак адарвала; парасятам есці песла — кашалёк у кішэні матляўся — і трэцяга пялёстака няма. З хлева ішла — не памятаго — адарвала апошні пялёстак. І кветка курынай слепаты была ўжо голая, пазірала на Ненене пукатым жоўтым вочкам. А яе вочы, што даўно ўжо глядзелі ўсярэдзіну ёй, угіналіся ад гэтай курынай пукатасці, набрынілі слязы. Яна, не бачачы і не надта ўсведамляючы, што робіць, сашчыкнула яшчэ адну кветку і як гадаць пачала: любіць — не любіць, зноў пачала сашчыкваць пялёсткі. Не даючы сабе веры, абмацала кішэню, вывернула яе, але нічога, акрамя нейкага шыгалля, там не было. Усхапілася па ногі, кінулася да магазіна, дойгта стаяла каля: прылаўка, не наважваючыся спытаць у Цупрыка пра кашалёк, баючыся хоць ненарокам абрэзіць, пакрыўдзіць яго. Так і не наважылася, не папытала, стаяла здрэнцевая, як трохі не ў сваім разуме, разглядвала вітрыну: хлеб, пернікі, цукеркі, рознакаляровыя этикеткі на віне і на кансервах, пакуль сам Цупрык не заўважыў гэтаяе здрэнцевенне і не здзівіўся, пачаў пытаць яе, што трэба. Але і тут яна і словам не абмовілася аб сваёй прапажы. З магазіна кінулася ў агародчык, дзе рвала лебяду, успарола, абмацала яго да апошняй былкі. Падхапіла каля павеци друк і рынулася з ім у хлеў. І перыла, мясіла сваіх каханых і родненъкіх парасятак, як забіць прагла, і плакала разам з імі: «Лепей мяне б ужо вы з'елі, чым грошыкі мае...» Стаміўшыся біць і галасіць, плакала і ад свае крыўды, і ад таго, што так пакрыўдзіла парасяят, аслепла ад слёз, як ад курынай слепаты

слепнүць куры. І да Барздыкі ўжо бегла, не бачачы і не разбіраючи дарогі.

Цяпер зрок вярнуўся да яе, яна перабірала і мыла па-расячыя кішкі, вымушала свае вочы быць пілыўшымі. Ба-чыць усё, што елі ўчора, піто елі сёння яе парасяты. Ад кашалька знайшлася толькі кнапачка, ані рубліка, ані капейчынкі. Тую кнапачку Ненене завязала ў ражок насоўкі, паклада ў кішэню і пайшла па вёсцы клікаць людзей на хаўтуры па сабе. І хаўтуры па жывой Ненене былі сумныя і вясёлыя. Людзей набралася поўная хата, сядзелі не толькі за столом, але і па вокнах, і на палацах. Сумавалі і журыліся да першае чаркі, таму што сабраліся спачатку адны толькі бабулі. І засмажаныя цалкам у печы кабанчыкі скалілі бслыя зубы, бы смяляліся з Ненене, яе прыдумкі, успаміналі, як гэта яны спрытпа з'елі яе грошыкі.

Бабусі, падвязаныя пад горла чорнымі хусткамі, нядобра маўчалі, нядобра, стоена, маўчала хата, бы маўклівасцю гэтай папікала гаспадышо за тое, што яна ўжо выраклася яе.

— Пакуль жывеш — чухайся,— папікнула зноў Ненене і Махахеіха.— Памрэш — свярбець не будзе,— папікнула, праўда, нясмела прыстойна, як таго і патрабавалі абставіны.

— Жывая я, толькі не годная,— прыстойна адказала ёй і Ненене, не крыўдуючы, недасягальная аніякай крыўдзе, і першай падняла чарку:

— Людзі мруць, другім дарогу труць, пярэдні задняму мост —на пагост. Дык чаму ж гэта я не маю права паглядзець, як па мне пройдуць другія. Вып'ем, дзеўкі, пакуль жывыя.

І бабусі выпілі па першай, як таго і патрабаваў звычай, дарэшты, да дна, не пакідаючы ў дне слёз. А тут падаспелі і мужчыны. Махахей прыйшоў з гармонікам. Баба Ганна спачатку грызла яго за гармонік той, але яе супакоіла тая ж Ненене:

— Хораша грае твой Цімох, Ганна, прыйшла смерць на бабу, не ківай на дзеда. Апошні раз музычку паслушаю, на тым свеце ніхто ўжо граць не будзе.

І пад музыку, пад гармонік хаўтуры пайшли больш весела. Аджыў над музыку і цвіркун, што замоўк ад духаты, пэўна, ад таго, што доўга палілі печ, пачаў спяваць, біць, дапамагаць гармоніку. І гамонка жывая загучала. Памянулі Ненене, успомнілі добрым словам яе Івана, няпраўда аказалася, што пра яго забыліся, успомпілі пра іх дачку. І непрыкметна ад усіх гэтых памінанняў пераскочылі на тое, якім будзе заўтранші дзень. На заўтра было прызначана перасяленне ў новыя кватэры, і першай павінна была перабірацца Ненене.

— Я заўтра ўжо буду далёка,— сказала Ненене.

— Ня́жо праўда памрэш за ноч? — не паверъў ёй Барздыка.

Ненене нічога яму не адказала, і госці як бы адчулі, што пра гэта нельга пытаць, што яны ўжо тут мо і лішнія, гаспадыні трэба рыхтавацца, збірацца ў далёкую дарогу, прысаромлена падняліся. И Ненене праводзіла кожнага, развітваючыся, з кожным пацалавалася, верачы, што нікога з гэтых людзей ужо больш не пабачыць. Развіталася, падвязала белаю хусцінкаю падбародзе, патушыла свято і легла па палацях, скрыжаваўшы руکі па грудзях. Але не тое што смерць, і сон не браў яе, хаця ляжала яна доўга, да святла, да світальнае барвы ў акне. И як толькі заружавелі шыбы, яна была на нагах, бы зноў нарадзілася на свет. И параджэнне гэтае было сараматлівае, нібы грашыла яна ўсю ноч і цяпер не ведала, як замаліць той свой грэх, як паказацца на очы людзям. И Ненене, што непрытомная, прайшлася па хаце з кутка ў куток, як бы зноўку звыкаючыся са сваёй хатай, прызнаючы яе, адгукаючыся рышу кожнай маснічыны. И ў гэтым парыпванні масніц было нешта такое, што адраджала, што не трывала гультайства, лянаты. И Ненене пачала рабіць. Узяла з сенцаў сякеру, зайшла ў хату, пастаяла, а потым падышла да печы і пачала разбіраць яе. Выщуквала з печы па цаглінцы, зносіла цаглінкі на двор, складвала акуратным штабяльком. Акуратнасць гэтая была залішній, яна разумела гэта, але не магла пераадолець сябе, душа яе не пагаджала з тым, што ўсё гэта пойдзе прахам: хата, печ, цэгla. И цэгla была асабліва дарагою ёй, і не толькі таму, што цяжка здабывалася яна недзе адразу ж пасля вайны, але і таму, што ва ўсёй хаце нішто так не захавалася, як гэтая цэгla. Гэта ж колькі гадоў агонь мацаваў, загартоўваў тую цэглу, і яна яшчэ магла служыць і служыць, і якая розніца, дзе і каму. Галоўнае, яна магла яшчэ прыносіць карысць. И ўсведамленне гэтай карыснасці было куды больш моцным за ўсведамленне того, што займаецца яна нейкім глупствам, што нікому не трэба тое, чым яна займаецца, і што не хапае ўжо яе моцы на такую работу, што на яе патрэбны дужкыя руکі мужчыны. Ды яшчэ не ўсякі мужчына справіцца разабраць гэтую печ. И яна таксама не справілася, і не таму, што не здолела і стамілася — печ была так напалена ўчора, што не паспела яшчэ астыць. И Ненене спынілася, каб даць печы ачахнуць. Але адпачынку сабе яна не дазволіла, выцерла з твару пот і крышыва гліны і цэглы, пабегла ў вёску, ці жывая яна яшчэ, ці ўсе яшчэ хаты жывыя. И за гэтымі адведкамі пратусціла, як, калі зносчыкі апынуліся каля яе хаты. Пабегла і не замкнула сваёй хаты, нават дзеля прыліку, не накінула ні клямкі, ні замка на клямку. И дзвёры, калі яна вярнулася, былі ўжо насцеж. И ўсё начынне, увесі скарб яе ўжо быў выцягнуты з

хаты і складзены пад дубам. Скарбу таго было зусім нічога, што кот наплакаў, скрыня ды горка чыгуноў, чарап'я на ёй ды кучка посцілак і матрац, ікона зверху на матрацы, ашчадна, у мяккае накладзена ікона, відно, усё ж добраю рукою. і Ненене не было чаго баяцца за яе, не кранулі яе і крывыя крэслы, слонікі і табурэткі, што былі абы-як скіданы за дубам. А вось цаглінкі, над якімі яна гаравала, выдзіраючы іх з печы, паракідваў, змяшаў з зямлёю і зараз іх трушчыў ужо экскаватар, што краўся к яе хаце, насоўваўся на яе гарод і бульбу. И Ненене адчула, што ёй невыносна шкада тых цаглінак, бульбы, шкада, і яна кінулася бараніць гэтае сваё нікому, і ёй у першую чаргу, не патрэбнае добро, забыўшыся, што яна выраклася ўжо гэтага.

— Што табе, павылазіла, ці ты заліў іх так, на кардоплі прэш... Ды я толькі што прапалола і акучыла, кожын кусток, кожнае каліўца сваімі рукамі і пяццю пальцамі...

Да Ненене падскочыў здаравенны і грудасты, што жанчына, чалавек, на ўсім — галоўны тут, брыгадзір:

— Ты што, баба, лямантуеш, без цябе пачалі, некалі нам было. Але усё да макавага зерня, да апошняга чарапка з хаты вынеслі. Можаш удаставерыцца,— і ён узяў яе за руку, спрабуючы ўвесці ў хату, але Ненене з нечаканаю і амаль неверагоднаю сілай адпіхнула яго ад сябе так, што ён і пакаціўся, упаў і не спяшаўся падыміцца, пэўна, здзіўлены тым, як гэтыя косткі, жывыя мошчы ў снадніцы павалі яго. А экскаватар ужо вывернуў і растроўшчыў плот і паволі поўз па бульбе, краўся да скасабочанай хаткі, што на самыя вокны ўлезла ў зямлю. И хатка, здаецца, сцялася, спуджана пазірала пустымі вокнамі на страшыцда, што насоўвалася на яе, і яшчэ, здавалася, а мо і не здавалася, уздрыгвала, скаланалася. Уздрыгвала, скаланалася зямля ад цяжару машыны. Паміж экскаватарам і хаткаю бегала Ненене, махала рукамі, як пудзіла ў гародзе, што падстрэленая птушка, нібы спрабавала адагнаць, адвесці ад свайго кубла экскаватар, аддавала сябе гэтаму экскаватару. И калі глядзець збоку, усё гэта было недарэчна і смешна, і зносьчыкі, хоць і цяжкая і не вельмі прыемная была іх праца, што і згадвалася па іх панура-засяроджаных, зацята-невыразных тварах, усміхаліся, жуючы хрумсткія, толькі што з грады Ненене, гуркі.

— Воех, ірады, воех, нелюдзі вы,— квахтала Ненене, шукаючы і не знаходзячы падтрымкі, бачачы па кожным твары толькі збянятэжанасць ды: вочы, што пазбягалі яе позірку, як усё роўна і не мелі тыя людзі вачэй.

— Адалюцца вам яшчэ мае слёзкі. Ці ж вы садзілі тыя гуркі, што жарэце...

— Было б што, бабуля, шкадаваць, развалюху...

— Развалюху? — узвілася Ненене. Экскаватар, што быў ужо каля хаткі, спыніўся, з кабіны паказаўся экскаватаршчык і хітнуў рукой: прыбярыще, маўляў, старую. А старая як уразумела раптам непапраўнасць усяго, што адбывалася тут, і, супакоіўшы мо недзе сябе гэтай непапраўнасцю, як на хаўтурах плакальшчыца, зацягнула на адной, невыносна высокай і жалобнай ноце, як бы адпываючы, без выразу і не спыняючыся, з жалобным роздумам:

— Хатка ж ты мая, хатка, свет ты мой, зара, ты ж мяне ўсю вайну бараніла, дачку ў мяне прыняла, ты ж майго бацьку і мяне гадавала, ты ж майго чалавека блаславіла пайсці на вайну, адсюль ён пайшоў, сюды калекаю, але з перамогаю вярнуўся, адсюль уперад нагамі яго і панеслі...

У гэтым плачы-галашэнні Ненене нібы забыла, што нарадзілася ўсё ж яна ў другой хаце, з другой хаты пайшоў на вайну яе Іван, вось толькі памёр ён сапраўды ў гэтай хаце. Але не адной толькі забыўлівасцю вытлумачвалася ўсё. Яна аплаквала зараз не толькі сваю хату, але і сваё жыццё. Сёння, во зараз, а не ўчора, адбыліся сапраўдныя хаўтуры па тым, што ўтрымлівала яе ў жыцці.

— Ды была ж ты цёплая, ды была ж ты ласкавая і спагадлівая, ды была ж ты міласцівая, колькі ж слёз ты маіх бачыла... Каб здароўя вам столькі, сцягачы няшчасныя, пасцягвалі вас з усяго свету. А ці знае-ведае хто-небудзь з вас, што такое свая хата, а ці мелі вы бацьку-матку, селішча сваё?

— Усё, бабка, мелі,— і былі ўжо ў гэтых словах чужога чалавека сум і спачуванне, толькі Ненене як не чула таго суму і спачування ці не хацела чуць.

— Усё ты, прайдзісвет, меў, была ў сабакі хата.

— Цішэй, бабуся, цішэй, мы ўсё ж па работе, усе мы не па сваёй ахвоце,— гэта нарэшце ачомаўся брыгадзір.

— Па работе? І грошы вам за такую работу яшчэ плоцяць?
— Ненене была шчыра ўражана. А экскаватар ужо навіс над хаткаю. Крануў ужо стралой страху, і страха затрашчала.

— Людзі, людцы, бараніце, ратуйце! — Ненене кінулася пад экскаватар. Скочыў з кабіны экскаватаршчык, пабег да Ненене.

— Жыць, бабуся, надакучыла?

— Надакучыла, сынку. Стамілася я ўжо ад такой жыткі.

— Дык я не стаміўся. У мяне пяцёра... А ты кватэру ўжо за хатку атрымала, а я з-за гэтай кватэры па ўсім свеце матаюся.

— Каменны мяшок, сынку, атрымала.

Але экскаватаршчык не чуў і не слухаў яе, ён таксама лямантаваў, размазваў па твары пот і машинае масла.

— І грошы табе за твой гарод ужо заплацілі... Жлабы...

— Вазьмі, на крышку ты мне тыя грошы пакладзеш. Засціла табе свет мая хатка, грошам ты майм завідуюш. Іх у мене, як і ў тваёй маткі, каб тваёй матцы ды на крышку такое шчасце.

— Цьфу на цябе, бабка. Ціпун табе па языке. Нічога я не завідую. Работа ж...

— Работа...— зноў пачала сваё галашэнне Ненене.— Вой, хатка ты мая, цёплая ды ціхая, ды чым жа ты людзям шкодзіла?

На гэтае яе галашэнне падышлі княжборцы, было іх небагата, у кожнага сёння быў адзіны клопат, і стаялі яны збоку, наводшыбе ад чужых і Ненене, маўчалі. И Ненене сама кінулася да іх.

— Людзі, людцы, зірніце вы толькі, што з гародам зрабілі, змалолі, пацерлі ўсё ў пацяруху і муку. Прый вас, людзі, смерць прыму, будзьце сведкамі.— И Ненене легла пад гусеніцу экскаватора,— Уключчай, уключчай сваю машыну. Няхай ідзе праз мене, як па мосце няхай ідзе, вытрываю.

З-пад гусеніцы Ненене выцягнуў Мацвей, паклікалі яго ці ён сам пачуў готы голас, невядома. Ён паспрабаваў паставіць бабку на ногі, але тая зноў кульнулася на зямлю і папаўзла пад экскаватор. И Мацвей зноў падняў яе, выграб амаль з-пад тракаў, трymаў на руках, што дзіця, глядзеў на аднавяскоўцаў, не наважваючыся нікому перадаць яе, не ведаючы, ці згодзіцца хто прыніяць гэтую ношку.

А Ненене маладзела яго ў грудзі маленькімі, сухенькімі кулачкамі.

— Я ж, Мацвейка, з тваёю маці жыта жала. Твой бацька трохі на мне не ажаніўся. Я ж як маці табе. А ты мене аммануў, аммануў.

— Цётка Тэкля, мы ж з вами дамаўляліся...

— Дамаўляліся, угаварыў ты мене, саколік, задурый бабе галаву, запхнуў мене ў той мех каменны. Аммануў. Казаў, ужо хаты ўраз пад знос. А маю ўперад другіх на смерць пусціў. А чым жа яна грэшная такая? Хай бы ужо як усе: усім смерць— і ёй смерць, а ты... Ты ж па гарбузікі ў маю хату бегаў... И за што мне такое...

— Цётка Тэкля, цётка Тэкля,— прыгаворваў, нібыта звяртаўся да дзіцяці, Мацвей і, як дзіця, кальхаў, гушкаў яе.— Крайняя ваша хата, канцавая.

— И твая канцавая, толькі ты сваю не рушыши.

— Я ж як лепей хацеў, я апошнім хацеў, калі вы ўжо ўсе будзеце ў новых кватэрах. Слова сабе такое даў, пакляўся. і не вы адны сёння пераязджаеце, толькі другім гэта свята, а вы...— Ненене не слухала яго, як клявала, дзяўбла сухімі кулачкамі ў грудзі, так і працягвала дзяўбці, і не давалася, каб ён паставіў яе на ногі. Мацвей не вытрымаў.

— Ды дапамажыце ж мне хто-небудзь.

Але нікто не спяшаўся дапамагаць яму. Зносчыкі нечага чакалі, мо каманды, каб зноў пачаць работу, княжборцы глядзелі некуды ўбок, унікалі яго вачэй.

— Твая ношка, сам і нясі, старшыняка,— нясмела вымавіў некта ці то са старых, ці то са зносчыкаў.— Сам заварыў, сам і хлябай.

— І буду хлябаць.

Мацвей аднёс Ненене ад экскаватара, насадзіў яе на зямлю ў засені каля дуба:

— Вунь белакаменны стаіць — вось мая ношка. Дзякаваць мне яшчэ будзеце, цётка Тэкля. Пачынай,— махнуў рукою экскаватаршчыку.

Княжборцы моўчкі адступілі ад машыны, зносчыкі, наадварот, падышлі бліжэй да яе. Экскаватар падняў коўш, што кулак, чорны, мужыцкі, патрымаў яго лавісу і абрынуўся ім на хатку, на страху. Страха здрягнулася, закалыхалася, узляцела дзвюма палавінкамі, нібы крыламі, угару і кінулася ўніз, рассыпалася трухой і дранкаю, слупом узніяўся ў неба шэры пыл. І зноў падняўся коўш-кулак і зноў грымнуў, апусціўся з размаху. І яшчэ вышэй узніяўся, закурэў пыл, паляцеў мох, пасыпаўся пясок, пакацілася бярвенне. Імгненне — і толькі печ, тое, што засталося ад печы, бялела сярод руін.

— Ну вось і ўсё,— сказаў Мацвей.— Назад ракі не паўзуць. З улазінамі цябе, цётка Тэкля.

— Не-не-не,— падхапілася старая, выпаўзла з ценю.— Цаглінкі яшчэ, цаглінкі.

І, збіраючы тыя цаглінкі, яна поўзала па разбураным селішчы яшчэ і назаўтра, пакуль да апошняга не склада штабельком каля дуба. Склада, перахрысцілася, пакланілася таму месцу, дзе колісці стаяла яе хата, і пайшла, не азіраючыся, у новы Княжбор, у новую сваю кватэру — пакойчык і кухню. І ішла яна туды і была ўпэўнена, што не зажывецца ў тым новым Княжборы, што ўсё, няма ў яе ні вёсен, ні зім, няма ў яе сілы на іх, мо ёй больш і не развіднене ўжо, мо яна і не прачнецца ўжо наступным ранкам у сваёй новай кватэры. Але Ненене не толькі прачнulaлася, перазімавала, сустрэла вясну і шмат яшчэ

інших вёсен, хаця так і не падзякавала Мацвею за тыя вёсны. Рыпела, гнулася, як рыпіць па ветры старое дрэва, але не ламалася. Памерці ж было наканавана зусім іншай старой, і яна, адыходзячы, шэнтам сказала ўсё ж на вуха Мацвею дзякую, ледзь чутна прашапацела сухімі вуснамі, і таму Мацвей і не зразумеў, каму гэта яна дзякавала: яму ці жыццю, якое ўжо скончылася.

2

Старая Махаxеіха пасля зімы ўставала са сваіх палацій, выпаўзала на свято толькі разы з два — калі было вяселле ўнучкі ды хайтуры Ненене. А пасля вяселля і хайтур залегла зноў у сваім закутку, і ўжо непадымна. І ў хаце, як, здаецца, і не прыкмячалі. І што прыкмячаць, калі работы ёй даручыць ніякай нельга было. Добра і тое, што хоць сама ад сябе мух адгняяла. Размаўляла сама з собой, пынілася на слове, губляючы, пра што гаворыць, сумным вокам пазірала то на дачку, то на зяця, то на ўнучку, як на дзяцей малых, якія толькі-толькі вучацца хадзіць, пільна сачыла вачыма за кожным іх крокам, вачыма патрабавала падаць што-небудзь, гняўліва трэслася кручкаватым носам, калі ёй падавалі не тое, што трэба, ці нешта было ёй не даспадобы. Увогуле чакала свайго часу і гневалася, што ён так доўга не наступае. Хаця нехта ўжо, пэўна, хадзіў каля яе галавы, з кімсьці перашэпталася яна ўначы, маліла, прасіла: вазьмі, вазьмі... Але той раніцай, калі ўсё і адбылося, бабка раптам, здаецца, увайшла ў розум і як памаладзела, і паела сама, а не з лыжачкі, і яшчэ папрасіла прынесці яйка курынае, свежае, з кубла. Выщэрла яго аб дзяружку, разбіла аб прыпечак і высымктала да кроплі, і задаволена тройчы прамовіла: люблю, люблю, люблю. Доўга сядзела нерухома. Васька з Надзькай у хаце былі адны, збираліся ўжо ісці, як старая паклікала іх да сябе.

— Цябе прызнаю, Якаў ты,— сказала яна Ваську, крануўшы яго за крысо, а ад Надзькі адсунулася.— Цябе не ведаю, адкуль ты, як завуць цябе?

— Ты што, баба, Надзька я.

Бабка скоса зірнула на яе, паківала пальцам:

— Ой, хітрая, не Надзька ты, ты пераапранулася, ты Надзьчына плацейка надзела, я відзела, не думай, я відзела.

— Лажыся, баба,— Надзька пагладзіла старую, як дзевачку маленькую, па галаве, дала ёй патрымаць сваю руку, але і гэта не дапамагло. Старая не пазнала яе і навобмацак, на руцэ:

— Вож, хітрая якая. Абое вы хітрыя, і бог з вамі, ідзіце, ідзіце абое. А я тут упраўлюся сама. Я зараз і печ натаплю, есці

нагатоўлю, свіней пакармлю. І вам застанецца, не бойцяся. Ганне дам, Цімоху дам, Змітру накладу.

— Памёр Змітро, баба, немцы ж яго забілі пры табе.

— Вож, донечка, гаварыла ж я, што не Надзька ты. Надзька бы наша ніколі такога не сказала. Надзька ведае, што Змітро жывы і Якаў жывы.— Надзька зірнула на Ваську і сцепанула плячыма, яны паклалі старую зноў на палаці, тая легла, здаецца, не супраціўляючыся, але непаспелі яшчэ зачыніцца за імі дзверы, саскочыла з палаці, падкралася да акна, зірнула тайком на двор, пераканалася, што яны пайшлі ўжо, выскачыла на вуліцу, набрала дроў, прынесла іх у хату. І тут зноў бы забылася, што гэта надумала рабіць, пачала нашэптваць сама сабе:

— Глядзі ты, Змітро памёр. А як жа гэта ён мог памерці, калі я яшчэ жывая... І Якаў жывы...— Тут ёй нешта, пэўна, прымроілася, спалохала мыш, што прабегла па падлозе, і яна павярнулася, пахітала галавою: — Пачакай ужо ты там, хутка, хутка сустрэнемся, толькі з работай упраўлюся, толькі дзетак накармлю: Змітру дам, Якаву дам, а Надзыцы ні-ні, не наша гэта Надзька. Думае, што аслепла я ўжо, не бачу, як яна пераапранаецца.

Стала тварам да кута, пераҳрысцілася на цёмную пад белым ручніком ікону:

— Ну што ты на мяне пазіраеш? Злезъ, дапамажы. Работы, сам бачыш, не перарабіць... Ой, работы, ой, работы, вышэй галавы. Дапамажы... Ты, лайдачына, будзе тое, дапаможаш. Узялі цябе ў рамку, дык ты з той рамкі і пальцам не кіўнеш.

І старая адвярнулася ад іконы, заспяшалася, адкрыла дзверцы грубкі, проста на падлогу выграбла попел, але дровы, што прынесла з вуліцы, пачала класці не ў грубку, а на падлозе, каля грубкі. Адною запалкай падпаліла лучыну. Не зірнуўши на агонь, што ўхапіўся хутка, адразу, кінулася да чыгуноў, заліла іх вадою. Рабіла ўсё ўпраўна, лёгка, як рабіла, пэўна, у маладыя свае гады. І агонь быў у яе вачах, сухі, спапляльны.

— Гары, гары, угараіся,— загадала яна агню,— поўная я[^] хата людзей, напаследак усіх жа накарміць трэба, вож, умарылася.— І пайшла да палаці, легла, каб больш ужо не ўстаць. Агонь, што выхапіўся з-пад страхі, з вокан, першым прыкмеці ўсё той жа Васька, які ехаў па вёсцы на матацыкл, кінуў матацыкл, рынуўся ў хату. Спыніўся па парозе, нічога не бачачы ад дыму.

— Ёсць тут хто жывы ці не?

Яму ніхто не адказаў. Усё трашчала і гуло ў бойкім, зыркім полымі, але ён усё ж навобмацак рушыў, памкнуў да палаці.

намацаў, узяў на руکі Махахеіху, тая адбівалася ад яго.

— Адчапіся, адчапіся,— ірвалася яна і на вуліцы,— туды мне трэба, туды. Чакаюць мяне там, бачыш, стаяць, пусці, нехрысць. Да сваіх, да сваіх хочу, не хочу з вамі... А агонь ужо ахапіў усю хату. Сухое дрэва гарэла, што порах, і гулка страляла чарапіца. І віліся над домам буслы. Як ні кідаліся ў полымя, а полымя адкідвалася іх назад, гарэла не толькі старая, але і новая хата, якую так і не адбудавалі, і бусліная хата гарэла разам з буслянятамі. Бусляняты гэтыя, пэўна, ужо даўно захлынуліся ад дыму, таму так і шалелі бусел з бусліхай. А людзі збіраліся на пажар не спяшаючыся, небагата іх і заставалася ўжо ў старым Княжборы. Паказаліся з адных варотцаў дзве спалоханыя жанчынкі і зноў нырнулі ў двор. Выйшлі з хат мужчыны, зірнулі на полымя — і зноў у хаты. І толькі крыху пазней з'явіліся тыя і жанчыны, і мужчыны з пустымі вёдрамі ў руках, такія ж няспешныя, нейкія расслабленыя, бы збіраліся не на пажар, а ў поле, выбіраць бульбу.

І ўсё ж, як ні марудна збіраліся людзі, хутка ці не ўвесь амаль Княжбор быў каля хаты Махахея. Але толку ад іх было мала, не было і таго неспакою, які выклікае заўсёды ў вёсцы пажар. Княжборцы, здаецца, бы глядзелі тэлевізар, і хоць былі пры гэтым не зусім безуважнымі, але ўсё ж толькі гледачамі. Нешта, здаецца, і рабілі, ніхто не стаяў на месцы, але ўсё так запаволена, марудна, бы апітыя, бы апітымі, самымі бесталковымі, былі на гэтым пажары і самі гаспадары. Цімох і Ганна Махахеі. Яны стаялі ўперадзе іншых, пабраўшыся за рукі, і пазіралі на пажар, бы даўно чакалі яго, бы недзе ў глыбі душы здагадваліся, што вось так, агнём і пажарам, і павінна пайсці ўсё, што прыдбалі і нажылі яны. І не балела ім, і не пакутавалі, здаецца, яны за гэтае сваё прыдбанае, хаця час ад часу і ўздрыгвалі, адзначаючы самі сабе, што гэта занялося на тую хвіліну ў хате агнём.

— Стрэліла каністра з карасінам,— гаварыў Махахей, сціскаючы руку жонкі.

— Скрыня, чую, ужо гарыць,— адказала яму жонка.— А там жа святочнае ўсё і смертнае.— І парывалася бегчы ў хату, але Махахей не пускаў яе.

— Буслы спекліся.

— І Ясенінаў згарэў...

— Самі жывыя, і добра,— супакойваў жонку і сябе Махахей.— Ясенінава Алена прышле новага з горада.

-- То мо і самі ўжо, Цімошык, у горад...

— Пажарную, пажарную вызвалі? Як бы іншыя хаты не заняліся,— мітусіўся і хваляваўся адзін толькі Аркадзь Барздыка. Яму было з-за чаго хвалявацца. Адразу ж пасля вяселля Барздыкі і Махаеі дамовіліся, што маладыя забяруць новую хату Махаею, перавязуць і паставяць яе на кардоне, так пажадаў сам Васька — жыць у лесе, бліжэй да работы. І цяпер гэтая хата, што выдзелі ім, ужо дагарала. І Барздыка думаў наперад: яго цяпер хата павінна была адысці маладым, за яе ён і хваляваўся. Самі ж маладыя, здавалася, і ведаць не ведалі, што засталіся без хаты. Іх паклікала да сябе старая Махаеіха. Яна, пэўна, так і не зразумела, што тут адбываецца, што гэта яна ўтварыла. Махаеіха пазірала на агонь па-дзіцячаму дапытліва і весела.

— Хораша гарыць,— нашэптвала яна па вуха Ваську,— агонь ачышчае, ты любі агонь, любі.— Прыкметіла Мацвея, што стаяў збоку і быў таксама нерухомы, бы зачараўваны агнём, загадала Ваську паклікаць і яго да сябе. Мацвей падышоў. Махаеіха як зноў апрытомнела, увайшла ў розум.

— Усё, дзіцятка, усё,— сказала яна Мацвею,— трymай мяне, не хочу перад усім на зямлю падаць. Ва руках у людзей, у чалавека хочу.— І Махаеіха выпрасталася і паволі пачала завальвацца, падаць. Мацвей ледзь паспей падхапіць яе на рукі, і яна, праменькая, што чараціна, ляжала на яго руках, вельмі маленькая чараціна, пільна ўгляджаючыся ў яго твар, потым з такой жа пільнасцю пазіраючы на сонца, ціха нашэптваючы ці то таму, хто трymаў яе на руках, ці то сонцу:

— Дзякую, дзякую, перасялілася, пера...— І супакоілася назаўсёды.

А раніцой наступнага дня яе і пахавалі. Пахавалі ціха і не вельмі сумуючы, голасна плакала адна толькі Ненене:

— Маё месцечка заняла.

І пакаціўся, пасыпаўся стары Княжбор на машынах, трактарах і падводах, рушыў ён драўляны, і самотны, і журботны, але і задаволены адначасова, у новае жыццё, у новыя каменныя кватэры. Спалохана і нясмела ўваходзіў у гэтыя кватэры з непатрэбнымі ім гаршчкамі і чыгункамі, ступамі і сякерамі, каб праз год-два развітацца з гэтым рыззём і начыннем канчаткова, а яшчэ праз год-два пачаць шукаць гэтае рыззё і начынне, бы яно зноў уваходзіла ў моду і было неяк непамысна без яго. Ціхамірна пераехалі і Барздыкі. Старыя — асобна, маладыя — Надзька з Васькаю — асобна, павезлі бацькаву хату ў лясніцтва. І гаварыць аб гэтым мо было б і не варта, калі б не адна акалічнасць, якая папярэднічала гэтаму пераезду.

Барздыкі амаль ужо разабралі сваю старую хату, умесцілі яе па дзвюх машынах з прычэпам. Васька, налягаочы на лом, спрабаваў расшчапіць два апошнія вянцы, але яны як зубамі пабраліся.

— Ды падсабі ж ты,— прахрыпей ён, скоса пазираочы на бацьку, што курыў у халадку.

— Дурням не пасобнік,— адказаў Барздыка,— ты ж у мяне такі вумны-разумны і абразованы такі.

— Што табе яшчэ трэба? Хату шкода — кватэру за яе атрымаў.

— Атрымаў кватэру, а людзі яшчэ і гроши за яе атрымалі. А я чаму толькі за спасібачкі павінен гэтую сваю хату лясніцтву перадаваць?

— Не дзядзьку ж чужому, а сыну хату перадаеш,— стала пярэчыць яму і жонка.

— А ты не ляпай, не ляпай языком,— агрызнуўся Барздыка,— сваёй выгады не разумееце, цяпер усюды выгада, другія разумеюць.

— Двойчы за хату атрымаць хочаш,— Васька зноў налёг на лом. Надзька, што да гэтага адчужана наглядала за ім, кінулася да яго, каб дапамагчы.

— Ты што! — спалохаўся Васька.— Табе зараз і вядра вады нельга падымашь.

— Канечне, нельга,— горка ўсміхнулася Надзька.— Водаправод там мне ў хату правялі і газ паставілі. Мо ён і правы, бацька твой, Васька. Куды мы лезсм, куды мы бяжым ад людзей? Зноў у карчы, у балота, госпадзі.

— Не за выгадай жа, Надзяя. Ідзі сядзь, адпачні.

— А чаго ж мы гэта шукаем у тым лесе? Не хочу ў лес, не хочу...— І яна адышла ад яго.

— Жонку слухаща трэба,— падтрымаў яе Барздыка.— Жанчыны больш за нас жыццё ведаюць, толькі што табе гаварыць, за хату маю хоць прывязеш са Шчурам саломы з поля і кардоплю забярэш. Маці ўжо выканала. Без пары выкапала, толькі ці дачакаешся той пары, не маці, дык калгас выкапаў бы, Роўда забраў бы бульбу ў калгас, каб чорт яго забраў.

— Не паеду я па тую бульбу і салому...

— Як гэта но паедзеш, як гэта но паедзеш. Я са скury вылузвалася. Я са Шчурам дамовіўся наконт машыны. Яны сваё будуць забіраць і паша ўскінуць. Вось табе і работы ўсёй.

— З'ездзі, Васька,— гэта загаварыла ўжо ў лад з Барздыкамі і Надзька.

—   Васька злосна налёг на лом.

—   Спеліся, з'езджу, заўтра скочу. Стану злодзеем заўтра і я. А сёння не лезыце пад руку.— И вянцы распаліся, раз'ехаліся, нішто ўжо не ўтрымала бярвенне, і яно пакацілася па зямлі, сеючы сухі мох і пыл, што запасціўся гадамі. З паза, што быў выдзеўбаны паміж апошнім вянцом і штандарай, выпырхнулі, закружыліся стракатыя паперкі, як пясок, нацяклі медныя і срэбныя манеты.

—   Гроши, грошикі,— першай апамяталася, выдыхнула з сябе Барздычыха.

А грузчыкаў як ветрам змяло з машины, так хутка кінуліся яны да гэтых паперак і манет. И толькі Надзька не кранулася з месца, замерла, дзе заспелі яе гэты звон і шолах, і недаўменне было ў яе вачах.

—   Ай ды Барздыкі, на грошах жылі, на грошах сядзелі і елі,— толькі галовамі пакручвалі грузчыкі.— Паглядзі ты па яго, бедненькім прыкідваўся.

—   І мне ні слова,— наступала на Барздыку Барздычыха, размахваючы паперкамі. Той апасліва адсоўваўся ад яе.

—   Не ведаў, не ведаў я, ні сном, ні духам...

—   Якія гэта гроши? — углядаяўся ў паперкі Васька.— Мільёны.

—   Мільёны! — Барздычыха штурнула ў твар мужыку гроши.— А я за капейчыну ўсё жыццё білася. А я ані сабе, ані дзецям.

—   Керанкі гэта, мама,— плюнуў Васька.— Царскія сотні, пятакі аж Пятра Першага яшчэ. І злотыя польскія. Маркі кайзераўскія і гітлераўскія... Ну, запаслівы дзед Саўка, ад кожнай улады грошай узяў...

—   Прыдбаў багацтва твой дзед,— пасміхаліся грузчыкі.— Пакінуў табе спадчыну... З такой пагоды, Васька, чатыры дванаццаць адвалі і нам. Мільёнаў нам не трэба: чатыры дванаццаць.

—   Вось гэта чатыры, а гэтыя вялікі на ўсе дванаццаць,— і Васька паказаў рабочым дулю,— Чаго пасталі, чаго скаліцесь?

—   А таго, што пашанцавала табе, Васька. Шукаў золата дзеда Саўкі і знайшоў.

—   Знайшоў... Эх, дзед Саўка, дзед Саўка,— Васька падняў некалькі паперак, зачарпнуў жменю капеек, падыйшоў да Надзькі, кінуў ўсё гэта над ногі ёй: — Бяры, мо табе трэба... Дзед Саўка, дзед Саўка, а я так верыў, і плюнуць няма на што. Дзеля чаго, навошта? Выгады ім, выгады ім... З'езджу прывязу бульбы, саломы прывязу, выгадвайце, яшчэ чаго прывезці, украсці што, надуць, падмануць чаго, каго купіць за гэтыя керанкі, маркі, злотыя, мільёны.

Надзька моўчкі сядзела на бервяне і не слухала Ваську, моўчкі варушыла грошы. Ад разбуранага дома павявало ўжо нежыццю, ляцелі па ветры надзеі дзеда Саўкі, не вартыя, каб на іх і плюнулі. Скраблі адзенне і абутак, людзі адбіваліся ад іх. Надзька пацягнулася да адной з паперчын, пашкадавала яе, але не дацягнулася, адняла руку ад мільёна, невідущымі вачыма ўтаропілася перад сабой, мякка і асцярожна прыціснуўшы далоні да жывата. А вечер працягваў забаўляцца мільёнамі, рыззём, старызною, неіснуючым ужо, пакінутым людзьмі Княжборам, прахам хат, якіх ужо не было, і хлявоў. Усім, што некалі складала жыццё, што жыло разам з людзьмі і цяпер павінна было адысці ў небыццё. І прах гэты быў уедлівы і ліпкі, і быў ў ім горыч і прысмак палыну і пах хлеба, і нейкая разгубленасць была і замышанне, і цяпло нейкай далоні адчуvalася — адчуvalася ўсё, што спадарожнічала некалі людзям і іх жыццю. І здавалася, што нехта нябачны ўсё ж застаўся ў тым старым, разбураным Кляжборы, застаўся, каб сцерагчы гэты дух і гэты пах, каб яго ніколі не выветрыла, мо ўсё ж знайдзеца гаспадар, мо ўсё ж прыйдзе, запатрабуе ўсё гэта назад.

ПАЛЫН БЕЗ КАРАНЕЎ

З горада перадалі тэлефанаграму: едзе сакратар райкома з дэлегацыяй. Што за дэлегацыя, бухгалтарка, якая прымала тэлефанаграму, не ведала. Дэлегацыя, і ўсё Мацвеі папрасіў сустрэць яе старшыню пассавета, а сам знік.

Сакратар на бюро пастойваў, каб за знішчэнне дамбы і шлюзаў выключыцца Мацвея з партыі. І мог бы ён развітацца з партбілетам, і развітаўся б, калі б не заступніцтва Сяргея Кузьміча. Абышлося вымоваю і суровым вусным наказам: калі нешта падобнае будзе яшчэ раз, тады... Нешта падобнае было. Праўдзівей кажучы, гэтае нешта падобнае мела, як гаворыцца, месца да дамб і шлюзаў, але яго ніхто не пакараў за тое, як бы ніхто не прыкмеціў. Мацвеі замест бульбы і збожжа пасеяў травы, а каб не бачна было з дарогі, прыхаваў тыя травы пасяянымі каля дарогі пшаніцай і кукурузай. І цяпер гэты грэх яго быў навідавоку — пшаніцу паўсядна зжалі, і травы стаялі амаль што голыя і бачныя здалёку. Мацвею было зусім не з руکі выкручваща перад сакратаром, апраўдвацца перад ім, які лічыў, што збожжа і ёсьць корм жывёле і ніякая трава не здольная замяніць

гэты корм. Ён і слухаць не хацеў пра тое, што прапашныя спусташаюць тарфянікі, што яны і так ужо загубілі сантыметрай трывцаць гэтых тарфянікаў, праз год-два іх палі будуць голымі, выйдзе вонку палескі пясочак, і тады хоць локці грызі — нічога ўжо не вырасце: ні зерня, ні бульбіны, ні травы. Канечне, Мацвей мог звярнуцца па дапамогу да таго ж Сяргея Кузьміча. Але райком жа быў бліжэй, чым абком, і ён падпрарадкоўваўся райкому. Мацвей прайшоўся па новым Княжборы, радасны, але і трохі заклапочаны: голы быў яшчэ пасёлак, неабжыты, на ўсю вуліцу тры-чатыры чэзлыя дрэўцы, і тыя пасажаныя яшчэ будаўнікамі.

— Садзіце сады, груши, яблыні, вішні. Што за дом без дрэва,— угаворваў ён сваіх землякоў.

— Ай,— аднекваліся княжборцы.— Толку ў той яблыні, вішні тваёй, вельмі ўжо наясіся імі, сътым будзеш.

— Мо сътым і не будзеш, але ж красіва, і дзесям яблыка трэба.

— Красіва, трэба дзесям,— пагаджаліся з ім княжборцы, але пагаджаліся не без паляшуцкай хітрасці ў вачах: маўляў, што ты тут прычапіўся да нас, старшыня, са сваімі яблыкамі, грушкамі.— Карову няма дзе тримаць.

— Калгас жа вам малако дае.

— Дык то ж калгаснае малако.

— А якая розніца — малако. І тлуштасць, і пажыўнасць...

— Так яно, так, старшыня, і тлуштасць і пажыўнасць, але ж сваё лепей...

— Усё роўна ж каровіна яно, а не сваё.

— Не, сваё ўсё ж лепей...

— А яблыка і прадаць можна.

— Можна і прадаць.

— Дык у чым жа справа? — Ён губляўся перад гэтай пракавечнай несаступнасцю, ненавідзеў тое, чым раней ганарыўся.

— Не трэба нам дурных грошай.

— Бульба дробненькая, але ж свая,— спрабаваў падкаціца ён з другога боку, пакпіць з іх несаступнасці, але і гэта не праймала.

— Так, старшыня, твая праўда, дробненькая, але свая. А яблыкі, груши твае і не вырастуць у нас.

— Чаму не вырастуць?

— Пацукі пагрызуць.

— Якія пацукі?

— А ўсякія, што ў зямлі, а яшчэ точки.

- Што яшчэ за точкі?
- Точки.— І ўсё. Дабіцца ад іх яшчэ чаго-небудзь было немагчыма.
- Яны ж заўсёды былі, і пацуکі, і точки, і не грызлі садоў.
- Раней не грызлі, а зараз пагрызуць.

Вось так, і кропка. Ні да чаго не дагаварыўшыся, стомлены, ён спяшаўся на свінагадоўчы комплекс. Апошнім часам ён унадзіўся хадзіць туды, утульна там было, заўсёды ціха, народу рабіла па комплексе не шмат, прывычна патыхала вясковым хлявом, ён заходзіў і доўга стаяў то ў адным, то ў другім аддзяленнях. Разлётгшыся на цёплай падлозе, што падагравалася знізу, разморана рожкалі свінаматкі, прыпадалі да іх цела, задаволена і сыта пацмоквалі байструченяты-парасяткі. Маці іх насцярожваліся, бо бачылі чалавека, чулі яго крокі, адтапырвалі абвісле вуха, адплошчвалі соннае, зацягнутае плёнкай і спракавечным мацярынскім сумам вока, міргалі гэтым сваім вокам, стомленым і без брыва, і супакойваліся. Нешта непарушнае, вечнае і вельмі добрае, сцішанае адчувалася за ўсім гэтым. І на комплексе Мацвею было заўсёды спакойна, ён верыў, што так будзе ўсюды. Збягаў сюды ад сваіх думак і клопатаў. Тут ён быў упэўнены ў сабе, бо ніхто і нічога не казаў яму там ні аб точках, ні аб пацуках. На комплексе рабіла і Надзька, і яму падабалася наглядаць за ёю, але сёння Надзька якраз і перашкодзіла яму застацца аднаму, адрынуць усё гэта непрыемнае. Ненене ўбачыла яго праз акно санпрапускніка, выбегла настурч, замітусілася:

- Праходзьце, праходзьце, Мацвей Антонавіч.
- На голас яе выйшла і Надзька:
  - Халат вазьміце, Мацвей Антонавіч.
  - Дык няма ж халатаў, Надзька. Якраз замачыла ўсе, мышь буду, — сказала Ненене.
  - Добра, я і без халата,— адмахнуўся Мацвей.
  - Не пушчу без халата,— заступіла яму дарогу Надзька.
  - Як? — не зразумеў Мацвей.
  - А так, не пушчу, і ўсё.— І палку ўзяла, як узбройлася.
  - Надзя, я ўсё ж старшыня.
  - А я заатэхнік, нельга без халата, і кропка.
- І тут тая ж самая праклятая кропка.
- Чаму гэта ты такая сёння строгая?
- А вось таму... Дзеци ж, маладняк, заразу, бацьбу якую-небудзь занесяще яшчэ. І не думайце, і не гадайце.

— Ну, калі бацылу, тады канечне... А калі я ўсё ж прайду,
Надзя? Прарвуся?

— А вось палка нашто?

— Ударыш?

— Перацягну,— сказала Надзька.

І Мацвей адчуў, што за гэтай не заржавее, перацягнене. А яму ў той дзень вельмі ж не хацелася, каб яго пабілі.

— Вось парачка на маю шыю, баран ды ярачка, ты ды твой рыжы Брытан. Ну, пачакай, пачакай у мяне. Сыдземся яшчэ,— напрарочыў ён сам сабе яшчэ на комплексе, хаяцца ў туую хвіліну вымаўляў ён гэтыя слова без сэрца. Нават быў і задаволены, як змагаецца Надзька за маладняк, за парасят, каб гэта ды ўсё так.

Мацвей павярнуўся і пашыбаваў у кантору, забыўшыся, што там яго таксама могуць перацягнуць, і куды больш балюча, чым Надзька палкаю. У канторы быў ужо сапраўдны перапалох. Усе, пачынаючы ад прыбіральшчыцы і да партога, шукалі яго; знікаючы, ён нікому не перадаў нават ключа ад свайго кабінета, цяпер па калідоры соваліся, з незразумелай яму зацікаўленасцю і інтарэсам разглядвалі Дошку гонару, насценгазету, сацабавязательствы якіясьці бабулькі і дзядулькі з мноствам фотаапаратаў. Сакратар райкома толькі зірнуў на яго, ухапіў і нацягнуў за сабою ў «прымальнік».

— Канадцы,— шэптам сказаў ён Роўду ў плечы, пакуль той адмыкаў кабінет.— Будзь на ўзору!

— Як? Што мне з імі рабіць? — адказаў Мацвей, прытрымліваючы ключ у замку.

— Мог бы і пабрыцца.

— Не ablезуць,— незразумела чаму радуючыся гэтай сваёй нябрытасці, мармытнуў Мацвей, расчыніў дзвёры і запрасіў канадцаў, прапусціў іх. Апошнім ішоў малады хлопец, таксама з фотаапаратам і блакнотам. Мацвей, здаецца, недзе ўжо сустракаў яго.

— Не тушуйся, дзед,— сказаў хлопец Мацвею.— Не трэба так хмурыцца, падумай, дзе гарэлкі, а лепш самагонкі, знайсці, каб госці твае радзіму прыгадалі. Беларусы гэта, эмігранты.

— А ты хто?

— Я свой, савецкі. Забыў, ці што? Гады тры-чатыры назад сустракаліся. Маліну яшчэ разам елі, журналіст я.

Мацвей згадаў і маліну, і гэтага хлопца, ён, здаецца, яшчэ маляваў яго, і малюнак той недзе яшчэ ляжыць.

— Як жа ты апынуўся ў гэтай кампанії?

— Заданне, ды і цікава, дзед, як гэта яны будуць сустракацца з зямлёю абетаванай, з якой колісъ з'ехалі. Цікава паглядзець, дзед, як і ты жывеш. І папярэджваю цябе: шэф на цябе балон коціць.

— Які я табе дзед? Адзін толькі раз і не пабрыўся. Ты прыязджай адзін,— сказаў Роўда,— пагаворым пра балон. Толькі адзін.

Хлопец яму спадабаўся, і ён запрашаў яго, а сам ліхаманкава прыкідваў, дзе гэта ўзяць той гарэлкі, а лепш самагонкі. І ён зазірнуў у кабінет: хто там з сваіх суправаджае гэтую дэлегацыю, добра, калі б гэта быў дырэктар спрэзвода, тады яму няма чаго і хвалявацца. Канадцы ўладкоўваліся ў яго кабінечце, а побач з сакратаром райкома стаяў дырэктар масласырзавода, спадзявацца не было па каго. Мацвей паманіў з кабінета старшыню пасялковага Савета. З бухгалтэрні пазваніў на комплекс, адказала Надзька.

— Каб праз гадзіну былі дваццаць халатаў, інакш міжнародны канфлікт,— Адпомсціў ён усё ж Надзьцы за тое, што не пусціла яго на комплекс. Надзька спрабавала нешта пярэчыць, Мацвей кінуў трубку, павярнуўся да старшыні пассавета: — Бяры маю машыну і шыбуй на край свету, і кроў з носа... каб праз гадзіну...

— Ты б лепш птушынага малака прасіў прывезці.

— Птушынае малако яны маюць і так. Бачыш, якія сытыя, дагледжаныя бабулі і дзядулі. Хоць у плуг іх.

— Уга, будуць яны табе араць,— сказаў старшыня пассавета.

— Ну дык давай, родненъкі, ары ты.— І Мацвей рынуўся да сябе ў кабінет. Канадцы ўжо расселіся, уладковаліся, бы гэта быў іх кабінет, сакратар райкома ўжо апавядоў ім аб поспехах раёна і гаспадаркі. Мацвей прыстроўся збоку і панура і хмурна, бы не меў ніякіх адносін да гэтай гаспадаркі, слухаў яго, і здавалася, што сярод мноства гэтих людзей ён і ёсць адзіны тут госць, чужы. Сакратар зредку пазіраў на яго, і Мацвей чытаў у гэтым яго позірку, што ён ні аб чым не забыў: поспехі поспехамі, вось даложыць ён аб іх і возьмецца за яго, бачыў ён усё і не даруе той травы, якая ўжо вонкі і вылезе яму яшчэ бокам, бокам выйдзе яму і тое, што ён, сакратар, вымушаны хваліць яго перад рознымі амерыкамі. Але Мацвею было прылемна, што яго хваляць, ён нібы браў рэванш за сваё будуче паражэнне. Як ні ставіцца да яго сакратар райкома, усё ж вязе канадцаў у яго гаспадарку. І Мацвей падказваў сакратару, што той прапусціў, аб чым забыўся расказаць: аб галоўным напрамку гаспадаркі як мяса-малочнай і вымушанай таму больш сеяць травы,

чым прапашныя культуры, і гэта быў ужо адкрыты выклік сакратару райкома, мо нават і здзек. І сакратар райкома не вытрымаў:

— Сам раскажы, Мацвей Антопавіч. Раскажы, не саромейся, а мы паслухаем.— Сказаў ён з намёкам, які быў зразумелы толькі ім двайм, і Мацвей крыху прытрымаў сябе, не стаў лезці на ражон.

— Што расказаць? Гэта ж хіба толькі нам з вамі цікава. А гаспадам усяго не расказаць.

— Вось нам якраз і трэба гэта ўсё-усё.

— Гаспада маюць час, каб ведаць усё, трэба жыць тут ці хаця б тыдні трываліць у гэтым кабіненце, паслухаць, а потым гады наглядаць і яшчэ гады рабіць, працаўваць...

О не, гаспада столькі часу не мелі. Гэта толькі ў рускіх так багата вольнага часу, а ў іх жа расклад, яны ж павінны даведацца аб усім у раёне, павінны даведацца і аб жыщі кожнага асобнага селяніна.

— Што ж вас тады асабліва цікавіць? — спытаў Мацвей.

— Жыщё, жыщё нас цікавіць, простага савецкага чалавека, сяляніна, калгасніка.

— Трэба і звяртацца непасрэдна да калгасніка.

— Не будзь такім сціплым, Мацвей Антонавіч,— спыніў яго сакратар райкома.— Хіба ж без гэтага мы не можам сказаць, што ў кожнай кватэры сёння ўжо ёсць тэлевізоры, дываны, ёсць і ўласныя машыны?

О не, пра гэта ім якраз і не трэба, аб гэтым якраз госці і не хадзелі нічога ведаць. Таму што ўсё мелі і самі. І дамы такія ж самыя, і тэлевізоры такія ж, але ведаеце, чаго ў іх няма, не было, калі яны пакідалі гэту зямлю, а вось цяпер з'явілася? Яны беларусы, і тут засталіся беларусы, і ў тых беларусаў, якія засталіся тут, з'явілася, а ў іх — не. Вось ім зразумець бы гэта, зразумець бы, хто такі ёсць ён, Мацвей Роўда, старшыня княжборскага калгаса?

— Паляшук,— адказаў Мацвей,— карэнны, княжборскі. А сярод вас ёсць палешукі?

Палешукі былі. Дзядок, з носам, падобным на дзюбу арла. Мацвей даўно ўжо прыглядваўся да яго і думаў, што сярод усіх іншых ён, пэўна, адзіны сапраўдны канадзец. Але ён аказаўся суседам. Да адбыцца ў Канаду стары жыў цераз рэчку ад Княжбора.

— Вы памятаеце, што тут было раней? — спытаў Мацвей.

Ён памятаў, што тут было раней, таму колісъ і збег адсюль, збег, але не забыў сваёй радзімы, хаця гэта было яшчэ да Канады, у

Амерыцы, у Штатах, ведаеце, ён ужо быў не мужык, не, паважаны чалавек, прадпрымальнік, завёў сваё дзела, варочаў мільёнамі, Мацвей пацікавіўся, як гэта ён нажыў свае мільёны. Дзядок узрадавана ажывіўся, наліўся сокам і яго нос. Ён нажыў свае мільёны на сметніку, на макулатуры. Збіраў, сартаваў, непрыгоднае ва утыль, а тое, што яшчэ неяк можна было выкарыстаць — на продаж. Вельмі-вельмі прыбыльнае дзела было. Пакуль не апамяталіся, не ўбачылі гэтага амерыканцы, і тады бізнесу яго прыйшоў капец. Але ён, ведаеце, яшчэ паспей дапамагчы радзіме, трыста пар абутику падараўваў нейкаму дзіцячаму дому на Беларусі.

— Не з утылю, не са сметніку былі тыя чаравічкі? — спытаў яго Мацвей.

— Што вы, як гэта можна, гэта ж для сваіх, сам і купляў самыя лепшыя, як сабе купляў.

Мацвей успомніў гэтыя самыя лепшыя амерыканскія чаравікі, адны на двух з дзедам Дзям'янам, што атрымалі і яны праз Чырвоны Крыж. Чарвікі былі і на самай справе добрыя, як яны з дзедам Дзям'янам ці насілі іх, не знасілі. І таму зноў пераабуліся ў лапці. І цяпер Мацвей не без злосці пацвердзіў, што ён атрымаў амерыканскія чаравікі ад свайго заакіянскага земляка... Што яму былі тады тыя чаравікі амерыканскія, калі ён есці хацеў. Яшчэ ён падумай, што гэтыя чаравікі, яго адносіны да іх тады і цяпер якраз і ёсць тое, чаго не здольныя зразумець гэтыя былыя беларусы і нават палешукі сярод іх, бо на чужой зямлі без каранёў і пальн не расце. Яны адсюль з'ехалі, так і не адчуўшы сябе беларусамі, саромеючыся таго, што яны беларусы, не пазбавіўшыся гэтага сораму, і пражылі жыщё за акіянам, імкнучыся як мага хутчэй збыць, знішчыць у сабе беларуса. А калі знішчылі, зварнуліся да радзімы, усцешваючы, абнадзеяўваючы сябе, што ў іх знішчальным вопыще ёсць нешта вельмі карыснае, прыдатнае іх землякам. Былы мільянер і утыльшчык так і сказаў аб гэтым, аб тым, што толькі ў Канадзе жывуць сапраўдныя гаспадары і ён мае нешта сваё расказаць калгаснікам, калі трэба, калі яго папросяць, нават можа застацца тут, цяпер у яго ў Канадзе ферма, невялічкая такая ферма, па той ферме ўсё вельмі разумна, вось гэтаму разумнаму ён навучыць і беларусаў.

— Можаце прыступаць, вучыце, толькі спачатку паглядзіце, як гаспадарым мы,— Мацвей падняўся і павёў канадцаў на свінагадоўчы комплекс і адышоў душой.

— Будуецца такі комплекс і для буйной рагатай жывёлы,— расказваў канадцам сакратар,— на шэсць тысяч галоў.

— Тыя шэсць тысяч трэба спачатку забяспечыць кармамі, стварыць кармавую базу,— перабіў яго Мацвей.

— Вось ты і забяспечвай, і стварай. Забяспечыш?

— Не,— адказаў Мацвей.— Мяркуючы па тым, як вы адносіцесь да гэтай кармавой базы,— не.

— Будуць вывады...

— Хоць дзесяць вывадаў.

— Ну, Роўда,— сакратар прыціснуў яго да аўтапайлкі.— Ехаў да цябе, каб памірыцца, старшыня райвыканкома павінен быў везці канадцаў. А павёз я. Я да цябе прыехаў.

— Дзякую за гонар.

— Пра гонар пагаворым потым. Пагаворым і аб іншым. Як і перад кім ты сябе паводзіш.

Ніхто не прыкметець і не чуў, аб чым яны спрачаліся. Канадцы, бабулькі і дзядулькі, былья беларусы, шчабяталі, шчоўкалі і цёхкалі, што ў маі салаўі. О, яны, канечне, ведалі, што такое Савецкая Беларусь, ціпер ім зразумела ўсё, чаго яны не маглі зразумець раней: калі ў цябе есць такая гаспадарка, такая ферма, ты ўжо зусім іншы чалавек. Уласнасць заўсёды ўзнімала і ўзвышала чалавека. Уся справа, канечне, у тым, што мае чалавек, чым валодае. Яны ганарацца сваімі землямі, і землякі таксама могуць ганарыцца імі, яны ж заўсёды былі патрыётамі, змагаліся з фашизмам, ахвяравалі не толькі чаравікі, але і цёплья рэчы пасылалі, пасылалі гроши і нават скрынкі. Такія мільяя паразяткі, такія прадпрымальныя людзі. І ўсё гэта дзе? Сярод галоўнага балота Еўропы. Ёсць, ёсць яшчэ цуд на свеце.

І здзіўленне, і захапленне іх было шчырым і непадробным, яны шчыра і сумленна гаварылі пра ўсё, што было ў іх па душы, але Мацвей не здольны быў ні зразумець, ні прыняць гэтую іх шчырасць і сумленнасць. Яны як былі, так і засталіся яму людзьмі не толькі з іншага свету, але і з другога веку. Ён спрабаваў памяняць іх месцамі з княжборскімі старымі такога ж веку, і нічога не атрымалася. Нават знешне нельга было ўявіць сабе Ненене, каб яна абулася вось у такія чаравічки на высокіх абцасах, каб яна ўсцягнула на сябе гэтыя джынісікі ў абцяжачку, павесіла цераз плячо фотаапарат. Смешна і недарэчна. І менавіта ціпер ён пачынаў разумець, чаму так трymалася Ненене за сваю хібарку, кідалася з-за яе пад гусеніцы экскаватора, хацела памерці разам са сваёй хатай. Вось, пэўна, аб чым і трэба было гаварыць з гэтымі канадцамі, што праглі ведаць усё-усё. Але аб гэтым якраз ніколі і не гаворыцца, тым больш з людзьмі другога свету. І самі яны наўрад ці здольныя зразумець гэта: чалавека

за вуши, з балота, а ён — пад машыну. Гэтыя, што нарадзіліся разам з Ненене і на адной з ёю зямлі, і ў адзін з ёю час, не кінуцца. І была ўжо яму дарагая Ненене, што весела сноўдала сярод гасцей, паказвала кожнага парсючка, як дзіця спас паказвала. І ён адчуваў, што вінаваты перад ёю, хаця і не разумей яшчэ, чым жа ён вінаваты. Ен асушыў балота перад вокнамі яе хаты, вышыгнуў яе з гэтай курнай хаты-хібаркі, пасяліў у светлай кватэры, што абаграецца парай, даў ёй работу, дзе не трэба надрывацца, як яна надрывалася раней, разбіў, парушыў тое жыщё, якім яна жыла раней, але даў, увёў у новае... А ці даў, а ці увёў? І ці магчыма каго б то ні было і куды б то ні было ўвесці сілаю, з частак скласці цэлае і каб гэта цэлае было жывым. Сам ён таксама складзены з частак, ці ўяўляе ж ён цэлае, хаця яго так доўга і старанна складвалі з розных часцінак, лёсу, падзей, выпадковых, разумных і не зусім разумных, бязглаздзіцы і угатаванай наканаванасці, што суседнічае з невядомасцю...

Ад комплексу япты скіраваліся, каб паабедаць. Расчуліўшыся ад самагонкі, госці забыліся і пра гаспадароў, загаманлі адразу ледзь не на ўсіх мовах свету. На англійскай, французскай, беларускай і рускай, успаміналі, як некалі гналі гэты самагон, даказаўшы пры гэтым, што яны вельмі і вельмі не дрэнна ведаюць тэхнолагію самагонаварэння. Гаспадары нарэшце маглі пагаварыць аб сваім.

— Ну што, удзельны князь Княжбора? Думаеш, авёў вакол пальца сакратара? Які б гэта я быў гаспадар раёна, калі б не ведаў, што ты тут, як чарапік. травамі заняўся. Старую гвардыю на мякіне не правядзеш. Расказвай.

Калісці Мацвеі чуў ужо гэтыя ці падобныя на гэтыя слова, і вымаўляліся яны голасам, падобным на голас сакратара, але толькі дзе і калі ён мог чуць усё гэта. Мацвеі не памятаў. А тое, што гутарка пачалася добразычліва, здзівіла і насцярожыла яго. Ён чакаў, што з яго адразу ж пачнущ здымаштружку, а тут толькі лёгенька пагладжвалі. І ён не гатовы быў да гэтага. Сакратар быў паблажлівы да яго, і Мацвеі ледзь пазбавіўся спакусы выказаць усё як ёсць, а потым — што будзе, тое і будзе. Але перахапіў пагляд сакратара, якім той агледзеў гэтую размаітую кампанію, зірнуў на яе і трymаў яе ў сваім паглядзе, як у кулаку. Мацвеі падумаў, што ў гэтым учэпістым наглядзе- кулаку знаходзіцца і ён.

— Калі вы аб усім ведаецце, мне няма аб чым расказваць, Дзмітрый Радзівонавіч,— асцярожна адказаў Мацвеі, чакаючы, што будзе далей. Далей жа было тое ж самае добразычлівае:

— Калі я ўсё аб табе ведаю, нікуды не варты, старшыня ты, гнаць цябе час. Як ты сам лічыш?

— Начальству відней. Калі вы ўсё яшчэ аб тых травах...

— Я не аб травах, а аб тым, што сумна працаваць з чалавекам, якога ты ведаеш і бачыш наскролькі. Згодны ты са мной?

— Не ведаю. А травы я сеяў і буду сеяць. Спустошыць тарфянікі прапашнымі...

— Малайчына. Тут мы стаім з табою на аднолькавых пазіцыях.

Мацвея бы хапілі абухам па галаве, бы дзед Дзям'ян, як некалі даўно тое было, яму лыжкаю па лобе. Ён прайграваў, адзін нуль па карысць сакратара, і лік, па ўсім, павінен быў павялічыцца. Гульня толькі пачыналася. Пранесла з адным, значыць, павінна было нагарэць за другое. А канадцы смакавалі самагонку, пацягвалі, як віскі, пэўна, у сябе дома пацягвалі, і відаць было, што занятку ім гэтага хопіць наду́га, таму і гутарка яго з сакратаром зачыгнеца. Дзядкі і бабулькі ўступалі толькі ў сваё юнацтва, што прайшло на гэтай зямлі, як мала ім усё ж трэба было, каб адчуць сувязь з гэтай зямлёй. І Мацвей упершыню за час іх сустэрэчы пашкадаваў былых сваіх землякоў, шчыра паспачуваў ім, як лёгка страціць радзіму, тое, што завецца роднаю зямлёй, родным кутам, як хутка рвецца пупавіна, якой чалавек павязаны са сваёй зямлёй, і чым жа гэта яна потым падмяняецца — жменькаю п'яных слёз, слінаю старэчай бяззубай гаворкі, наборам забытых слоў, што вымаўлены з французскім пранонсам, і як далёка яны цяпер ад таго, да чаго імкнуліся, шмат далей, чым былі да гэтага, калі знаходзіліся ў сябе за акіянам, па сваіх фермах, пры сваім бізнесе.

— Што, да траў адносіны зноў змянліся? — як заўсёды, прайграючы, Мацвей пёр напралом, ведаў гэта, але не мог і не хацеў спыніцца. Ён вымусіў сакратара па імгненні забыць пра гасцей і паглядзець на яго.

— У пас нічога не мяняецца, запомні гэта, Мацвей,— у вачах сакратара было асуджэнне, і шкадаванне прамільгнула там, у звернутай на яго іх пукатасці.— Як толькі ты зразумееш гэтую ісціну, табе стане куды лягчэй працаваць.

— А вы самі дзе раней працавалі, Дэмітрый Радзівонавіч?

— Я гуманітарый, гісторык, некалі быў дырэкторам школы, выкладаў гісторыю.

— Вельмі дакладная навука.— Мацней успомніў нарэшце, каго нагадваў яму сакратар райкома. Удзельнымі князямі княжборцаў зваў настаўнік, таксама гісторык, класны кіраўнік Мацвея, калі ён вучыўся ў школе, якая знаходзілася ў маленькім гарадку за рэчкаю. Велічаў ён іх так звычайна ў панядзелак, калі яны, княжборцы,

вяртаючыся з выхадных, замест школы ішлі ў лес, «у партызаны». І знешне сакратар райкома быў падобны на настаўніка гісторыі, прафесія ўсё ж накладвае свой адбітак па чалавека. Мацвей не ўстрымайся, недарэчна і не да месца рагатнуў:

— Хто ж з нас удзельны князь, Дзмітрый Радзівонавіч?

— Да гэтага мы яшчэ вернемся. З гэтым мы яшчэ разбяромся, Мацвей Антонавіч. Можаш не сумнявацца, разбяромся.

— А я і не сумняваюся.

— Паступілі сігналы, што ты патураеш, разбазарваеш калгасную зямлю.

— Хто сігналіць? — Мацвей зразумеў, што толькі цяпер і пачалася іх сур'ёзная размова, і не слухаў больш канадскіх палешукоў, што дайшлі ўжо да дзяцінства,— тое, аб чым гаварыў сакратар, было ўжо зусім нечаканым яму.

— Каму трэба, той і сігналіць. Зямлю, якая б хлебам аддзячыла нас, заняў травою, а гектары, па якіх магла б расці тая ж трава, аддаў на водкуп элементам усякім. Захватчыкам, Слоўца ж якое трапнае... А франтавікоў, інвалідаў заціскаеш.

— Якіх франтавікоў, Дзмітрый Радзівонавіч? Франтавік, што вам сігналіць, пасля вайны на міну наскочыў. Ліквідавалі мы яго карчму, соткі не абразалі, хаця ні ён, ні жонка яго ў калгасе не робяць, адабралі толькі тое, што самавольна было захоплена ім, вось ён і строчыць вам. Цупрык гэта, Цупрык.

— Мне ўсё роўна хто гэта. Тут не асоба, а сутнасьць, галоўнае. Ёсць факты самавольнага захопу калгасной зямлі?

— Ёсць,— вымушаны быў прызнаць Мацвей. Таму што былі яны заўсёды, і ўсе ведалі аб гэтым.

— Пра гэта мы з табою больш не гаворым. Твае захватчыкі ў мяне на асобым кантролі.— І ў сакратару нічога не было больш ад настаўніка, ён быў толькі сакратаром.

— Дзмітрый Радзівонавіч,— Мацвей ўсё яшчэ на нешта спадзяваўся, вельмі ж не хацеў ён займацца гэтымі захватчыкамі, хаця і разумеў, што рана ці позна займацца імі прыйдзецца.— Мо папярэдзім самы апошні раз, хай убяруць, што пасяялі?

— Ніякіх папярэджванняў.

— Ды зразумейце ж вы, у Княжборы не тыя традыцыі, у Княжборы нікто ніколі не ганяў, ні за вязанку саломы, ні за каласок жыта, ні за капу сена.

— А шлюзы ў Княжборы тваім калі-небудзь падрывалі? А дамбу ўзрывалі? Малі бога, што пракуратура не цікавіцца, дзе ўзрыўчатку даставаў.

— Хай пацікавіцца, я адкажу.

— Мне адкажаш за іншае. Асабіста дакладваць будзеш: ці ёсць у Княжборы каlgас.

Мацвей цвёрда рашыў, што ніякімі захватчыкамі займацца ён не будзе, ганяць з лугу і поля людзей, адбіраць у іх бульбу, што яны ўжо выкапалі, салому ў сціртах і сена ў стагах — было ў гэтym нешта зняважлівае, не вартае чалавека. У Шчура ён, праўда, адабраў ужо стажок, але толькі адзін з трох. Шчур зарваўся, заеўся, ён нагатовіў гэтага сена не толькі сваёй карове, але, пэўна, і на продаж. Гэтая вясковая хвароба хап-хап зайшла ў яго ўжо вельмі далёка. Шчур прыбег тады ў кантору біцца з ім, выпіў недзе, каб быць больш смелым.

— Памяняемся партфелямі, старшыня,— кінуў па стол Мацвею пугу, пацягнуўся ўзяць партфель Мацвея, што стаяў каля стала.

— А ўтрымаеш, пацягнеш? — спытаў яго Мацвей.

— Твой партфель, Мацвей, я зайдэды пацягну. Кішэнія для пячаткі ёсць. А вось ці ты мой пацягнеш? — І Сідар кінуў партфель, ухапіў са стала пугу і агушальна стрэліў ёю ў кабінечце Мацвея. Выскачыў з кабінета і, п'янеючы на вачах, пачаў ляскакаць пугаю ў калідоры, аперазаў пугаю Мацвея, калі той паспрабаваў адабраць яе, дасталося і ўчастковаму. Участковы адвёз яго ў горад, здаў у міліцыю, але ў міліцыі Шчур прыкінуўся хворым, яго накіравалі ў бальніцу. І ў той бальніцы Шчура трымалі недзе каля тыдня. Пакуль не прымусілі яго, як сам ён потым ужо расказваў, нанасіць вады ў нейкую бочку. Ён хуценька запоўніў яе да палаўны, а далей нешта не атрымлівалася. Колькі ні насіў ён той вады, колькі ні ліў, а ўсё было толькі палаўна. Сідар агледзеў бочку з усіх бакоў, але яна была, здаецца, без падвоху. Нідзе ні дзірачки. Ён прынёс яшчэ два вядры, выліў іх у бочку і хуценька схіліўся. Вады не прыбавілася. Тады Сідар кінуў вёдрыв і пачаў думаць. За гэтym роздумам яго і заспеў санітар.

— Чаму не робіш?

— Што я, дурны, на самай справе, псіхованы? — адказаў Сідар.— Што я, не бачу, гэтую ж бочку хоць лузні, хоць трэсні, а не наліць.

І наступным днём ён быў ужо ў Княжборы, сядзеў на пясочку каля сваёй хаты і працягваў думаць усё аб tym жа: што за мудрагелістая бочка была. І ў Княжборы ўжо рагаталі з Сідара: добрае, правільнае месца прызначылі яму ў горадзе, толькі вось выпускні дарэмна. «Бочка тая, што сам Сідар, колькі ў яго ні лі, колькі ні давай — усё роўна мала. Лесам натаргаваўся, сенажаць

калгасную захапіў — усё мала. Правільна ўпяклі яго». Мацвей, слухаючы гэтыя слова, спадзяваўся, што на будучы год захватчыкаў у яго ўжо не будзе, дык няхай жа яны сёлета паціху збяруць і ўбяруць, што пасеялі і ўкаслі. Не хацеў ён усчынаць ні спрэчак, ні ляманту, ні бойкі. Гэта ж апошняя справа адбіраць у селяніна тое, што зроблена і зароблена ім. І сорамна ж гэта. Але чаму ж ён пайшоў той ноччу на надзелы, што былі самавольна захоплены княжборцамі, што вымусіла, што пагнала яго — гэтага ён так ніколі і не зразумеў. Да ўсяго ж ён не толькі пайшоў, а і ўзбройўся перад паходам, зняў ся сцяны двухстволку дзеда Дзям'яна, якая за апошнія чатыры-пяць гадоў так ні разу і не стрэліла, была больш нейкім упрыгожаннем у хаце, чым стрэльбай. Больш напамінкам аб тым, што быў искалі паляўнічым і дзед Дзям'ян, і было некалі каго паляваць яму каля Княжбора. З кожнага са ствалоў выбегла па павуку, Мацвей вычысціў павуцінне, прыгадаў, дзе захоўваюцца патроны, набіў імі патранташ.

— На паляванні? — спытаў яго яшчэ дзед Дзям'ян.
— На паляванні,— адказаў яму Мацвей.

— Да Вясковага скоч,— парайў дзед,— да Чортавай прорвы. Там абавязкова качка будзе, а то і дзве. Усе вочы навылупку і бутвед куды бягучы, усе далёка імкнуць, а ты блізенька, да Чортавай прорвы.

Мацвей прамаўчаў. Не стаў казаць дзеду, што Чортавай прорвы даўно няма. Заняпаў яго дзед пасля смерці Махаеіхі, перасялення ў новую кватэру. Часта, асабліва вечарамі, знікаў з кватэры, і знаходзіў яго Мацвей усё калі той жа Чортавай прорвы. Ад яе ўжо і знаку не засталося, а вочы ў дзеда ўжо саслабелі, каб нешта і бачыць, але ён ні разу не памыліўся, не збіўся з дарогі, шыбуючы туды як наводзіў яго хто. Выходзіў на тое месца, дзе раней была прорва, і, як сцвярджаў, бачыў прорву, чуў яе голас.

— Булькоча, чуеш, Мацвей, булькоча. То сын мой з нявесткаю голас падаюць. І Махаеіха там. Мяне чакаюць. Толькі я жалезны, Мацвей.

— Так, жалезны,— падтакваў дзеду Мацвей, асцярожна браў яго за руку і вёў дадому.

Дзед Дзям'ян памкнүў быў і ў той вечар разам з ім пайсці да прорвы, але Мацвей не пусціў яго, замкнүў на ключ. А пайшоў ён зусім не ў бок Чортавай прорвы, бо ніякіх падзелаў там не было. Пакрочыў па старой княжборскай дарозе, па якой гадоў пяць назад разам з Шахраем на газіку трапіў у сяло. І ён зноў прыгадаў той свой першы прыезд у Княжбор, тую радасць, што ахапіла яго ад сустрэчы з ім, радасць, нечым падобную на тую, што адчувалі канадскія

беларусы, што наведалі родную зямлю. Як чужынец прыйшоў ён на гэтую зямлю, па якой, што і яны, бегаў некалі ў дзяцінстве басанож. А чым яшчэ, акрамя гэтага дзяцінства і памяці, павязала яго з сабою родная зямля і што гэта такое — родная зямля? Няўжо толькі ў дзяцінстве ёсьць родная зямля, калі ты на ёй, як каля грудзей маці, і калі табе яшчэ нічога не трэба, акрамя гэтага малака маці, дыхання і святла, і ты ўпэўнены, што маці ў цябе вечная і неба над галавою таксама вечнае і непарушнае. Пакуль аб табе клапоціцца толькі гэтае неба, і ўсе аб табе клапоціцца. Але ты пачынаеш бурыць сваё неба неабавязкова так, як ён, Мацвей, ты можаш здрадзіць яму і ціха, ніхто, акрамя цябе, і не прыкмеціць гэтага. Можаш не прыкмеціць гэтага і ты, а калі ўжо і прыкмеціў, то адразу ж даруеш сабе і апраўдаеш, пачнеш вытлумачваць усё вышэйшай неабходнасцю, вымушанасцю, тым, што так жывеш не толькі ты адзін, але і ўсе, каго ты ведаеш. Свет, жыццё, па крайняй меры, яго, Мацвея, жыццё наогул, зрабілася такім, што яго лёгка растлумачыць, можна было растлумачыць усё, што б ён ні зрабіў, што б ні ўтварыў. Кожны свой крок, кожны свой учынак можна было прыкрыць тлумачэннямі, любое паскудства, і, прыкрыўшы, як гаворыцца, не трапятацца, не пакутаваць і не грызці сябе. Навошта ўсе гэтыя пакуты, калі ўсё так праста і ты ўжо дасягнуў такіх вышынъ, калі ўсё можаш зразумець, зразумець нават сябе, раскладці сябе на палічках і самому сабе зноў-такі растлумачыць: што і адкуль пачынаецца, што ад чаго зыходзіць і куды імкне. Нідзе і ні ў чым, нават у самім сабе, не было больш тайны, знікла гэтая тайна, і цябе пакінула адчуванне нейкай далечыні, працягласці твойго існавання, цябе як замкнулі ў адну толькі хвіліну, у імгненне, у якім ты жывеш і якое даравана табе ў бясконцым ланцуту твойго роду, няма прарыву, няма пранікнення ў другое звяно, а паміж звёнарамі — толькі механічнае зачапленне. І адсюль — вышэй сябе не скочыш, а хто спрабуе скочыць — той недапечаны, юродзівы. І ўсё гэта ўжо дзень мінулы, наіўны, смешны, хаця і кранальны. Але чаму так баліць і шчыміць сэрца, калі ён набліжаецца да гэтага мінулага, ідзе старой дарогай, Барздыкавай гаццю, Шчуравым бродам, ступае на Махахеяў мосцік, чаму так карціць яму скінуць чаравікі і басанож прабегчы ўсе гэтыя: гаці, брады і масты, як бегаў колісъ, не адчуваючи дарогі, не адчуваючи пад сабою ног, столькі бегаў, што скура на пятах не паспявала нарасташаць і пяты баранілі сябе нарывамі, вялізнымі, бы падушкі, і адразу па абедзвюх нагах. І ён вымушаны быў сядзець дома, зайдзросціць таму, як бегаюць іншыя. Але потым, калі прарывала, якая ж гэта тады была асалода, якая ўцеха і жах які абноўленымі

пятамі памацаць зямлю, бы зусім не нагою ступіць па яе, а аголеным сэрцам ступіць і растаць, адчуваючы гэтае раставанне, адчуваючы маладой, незагрубелаю скураю самую маленькую пясчынку і ціха-ціха заходзіцца ад далікатнай радасці ў грудзях, усёй сваёй істотай уцькаючы ў гэтую пясчынку. Мацвей ужо выйшаў на ту ю самую дзялянку, дзе некалі разам з Шахраем сустрэўся з Барздыкам, калі той араў на сваіх воліках: «А гною таго колькі валы вось гэтыя дадуць, ды вы яшчэ дабавіце...» І далей ісці яму не схацелася, хаця сёння можна было б тут праісці ўжо куды хочаш. Нідзе ні кустоў, ні балота, спрэс адно поле. І ў гэта калгаснае поле былі ўрэзаны палоскі зямлі княжборцаў. Княжборцы яшчэ да меліярацыі расчысцілі гэтыя палянкі, пакарчавалі і папалі лес, таму, пэўна, назаўсёды і лічылі іх сваімі. Палосы гэтыя выбіваліся з агульнага масіву, ляжалі яны ў асноўным на пагорках, пасля асушэння пагоркі гэтыя выпучыліся, вада ад іх адышла, зямля ўжо стамілася тут радзіць, спустошылася, на высокіх месцах шарэў у цемені і белы пясочак, мо з-за гэтага пясочку ён, Мацвей, і не імкнуўся прыядноўваць да асноўнага масіву гэтыя асабістыя палоскі: глеба бедная, толькі мужык, той самы захватчык, можа што-небудзь ды атрымаць на такой глебе. Мацвей рашыў, што далей гэтых пагорачак ён не пойдзе, зашлецца ў салому, каму трэба, хто прыедзе па гэтую салому ці бульбу, што спехам выкапана і прыкрыта саломаю, знайдзе яго сам. Тады тое будзе і відаць, што яму рабіць. Ён паклаў каля сябе стрэльбу, залез у салому, падумаў яшчэ, што было б зусім няблага і самому яму пабыць у скуры захватчыка, раскласці цяпельца, угрэць зямлю, напаліць саломы, накапаць чужой бульбы, прысыпаць яе попелам, ляжаць і чакаць пячонікаў. Ён успомніў, як пахнуць гэтыя пячонікі на вольным паветры, якія сопкія яны з вогнішча. Было вельмі ціха, у прахалодзе ночы падалі зоркі, неяк зялёна адрываліся ад неба і па кривой зырка набліжаліся да зямлі, распалаляліся да белага, чапляліся ўжо за далягляд гэтай сваёй распаленай беллю. І падала, замірала сэрца, здавалася, што гэта ўжо гарыць зямля, што зорка вось-вось грымне на зямлю, скалане яе, спапяліць на ёй усё жывое. Але кожны раз да далягляду далятала ўжо не сама зорка, а толькі чырвоная крапка, што засталася ад яе, яна адразу ж тухла. І толькі адна светлая палоска дыму, што шлейфам расцякалася на небе, сведчыла: адной зоркай у сусвеце менш, памерла яшчэ адна зорка. У Княжборы верылі, што гэта памерла не зорка, а чалавек, душа яго памерла. І Мацвей дзівіўся, колькі ж гэта людзей развіталася з жыццём гэтай ноччу. І толькі шлейф празрыстага дыму. А ўсё роўна зорак на небе мноства, недзе сярод іх згубілася яго зорка, яна таксама слізгане з неба, адчайна будзе

спрабаваць учапіцца за зямлю і не здолее зачапіцца, а калі згарыць — кропкавым сваім агаркам, сумам агорне нейчае вока. А зоркі ўсё працягвалі падаць, і гэтае падзенне іх закалыхвала, навявалася сон, і Мацвей заснуў, прыпаўшы шчакою да прахалоды стрэльбы, бачачы і ў сне скроль заплюшчаныя вочы, як падаюць і гарашаць у небе жнівеньскія зоркі. Святло, але зусім не зорнае, аббудзіла яго, ён не адразу і зразумеў, хто гэта знайшоў і свеціць яму ў жытнай саломе. Няроўнаю палявой дарогаю ішла машына, падміргвала фарамі на калдобінах. Мацвей памацаў стрэльбу, выпаўз з саломы і выйшаў на дарогу.

Машына паволі выпаўзала з-за павароту, фары яе былі скіраваны ў цемру, у бок ад Мацвея, ён быў нябачны тым, хто знаходзіўся ў кабіне, але вось святло іх уперлася ў яго, Мацвей заплюшчыў вочы і замахаў рукою. Машына, здавалася, прыпынілася, ён ужо вобмацкам рушыў насустроч ёй, як зноў шалёна зароў матор, і грузавік пачаў хутка вырасташаць з цемры і насоўвацца на яго. Часу, каб аб нечым падумаць, у яго не было, і ўсё ж Мацвей паспей сказаць сабе: ён не саступіць. І яшчэ: няўжо гэта ўсё? А мо гэта і добра, што іменна так. Зноў на зямлю ляцела зорка, і ён бачыў не яе, не зорку, а толькі святло ад яе, ценъ гэтага святла, што слізгануў па яго твары. «Мая», — сказаў Мацвей. А грузавік набліжаўся да яго неяк скачучы, бы хіжы звер. Матор то завываў, набіраючы абароты, то захлынаўся, губляючы іх. І скроль шкло кабіны ён ужо бачыў твары тых, хто быў там. Праўда, пазнаць нікога не мог, не наспеў, а мо і не схацеў. Хутчэй не схацеў, навошта яму было цяпер гэтае апошняе веданне? Але што здзівіла яго — там, у кабіне, нехта біўся, змагаўся, змагаліся твары і рукі, зявіліся раты, выскальваліся зубы, і кроў ужо была на лобе ў таго, хто сядзеў побач з шафёрам. Гэтае кроў узрушыла яго, па ўсім, нехта праліў гэтую кроў за яго. Зорка не паспела яшчэ даляцець да далягляду, зачапіцца за яго і згарэць, як Мацвей адскочыў убок, адскочыў у самую апошнюю хвіліну, калі адчуў ужо на сваім твары гарачае смуроднае дыханне рухавіка. Упаў, машына праскочыла, нейкім цудам не крануўшы яго спаранымі заднімі коламі. Ён стрэліў у гэтая колы амаль што ва ўпор, і толькі з аднаго ствалу, прыберагаючы другі ствол, сам не ведаючы навошта.

Шына выбухнула, як узляцела з зямлі вялізная птушка. Грузавік праехаў яшчэ метраў з дзесяць і спыніўся. З абодвух бакоў яго гримнулі дзверцы, і дзве бы на самай справе падбітые птушкі камякамі вывалиліся з кабіны, недарэчна размахваючы рукамі-крыламі, паляцелі ў розныя ад дарогі бакі.

— Стой! Стойце, сукі,— закрычаў Мацвей, цэлячыся спачатку ў

аднаго, што выхапіўся з боку вадзіцеля, але адразу ж перадумаў, скіраваў стрэльбу на другога, нечым гэты другі быў больш ненавісны яму. Хоць ён і змагаўся з шафёрам, спрабаваў адварнуць ад яго, Мацвея, машыну, шкадаваў яго. Мо ў гэтым была ўся і справа. Не мог, не мог жа ён ведаць у цемры, каго выбрала стрэльба, унаучы ўсе кошкі чорныя.

— Стой! — яшчэ раз крыкнуў Мацвей, але крыкнуў больш, каб заглушыць сам стрэл. І стрэлу ён не пачуў, толькі ўласны свой крык, ды ўбачыў, як ускінулася, незразумела, да стрэлу ці то пасля стрэлу, ненавісная спіна. І ўсё. Святло патухла, уваччу стала цёмна, крык стаяў пад зямлёю, і падалі зоркі. Гэты крык яшчэ працягваў расці і пашырацца ў ім, калі падышоў да яго Васька Барздыка.

— Ну што, застрэліў, падда? — сказаў ён.— І страляць жа як трэба не ўмееш.

— Ты жывы, Васька?

— Як бачыш. Дай,— ён працягнуў руку да стрэльбы, і Мацвей пакорліва аддаў яму стрэльбу. Васька пераламаў яе, зазірнуў у ствалы, што яшчэ дыміліся, паглядзеў і скроў іх, як у бінокль, на неба. Ён стаяў спіною да яго, Мацвей бачыў, як па спіне яго паволі пайзе і бурэе вільготная пляма.

— Вось патроны яшчэ, бяры. Два...

Васька нічога не адказаў яму, зноў склаў стрэльбу, падкінуў яе, злавіў абедзвюма рукамі і хрустка пераламаў аб калена.

— Я не хацеў, Васька, я не хацеў у цябе,— заспяшаўся Мацвой... Васька плонуў яму пад ногі і пайшоў ад яго прэч.

— Васька...— умольна крыкнуў услед яму Мацвей, і той нечакана спыніўся:

— Шчур пабег у горад, у міліцыю, ты страляў толькі ў калёсы, другі раз стрэліў у неба... Падла...

***

Мацвей асунуўся на зямлю, прыпаў тварам да яе і адчуў, як гудзе яна, як напружана б'еца сэрца зямлі, як поўніцца гэтым гудам і яго ўласнае цела, як аддаецца ўсё гэта ў пяты, нібыта пяты зноў нарываюць; ён вярнуўся ў дзяцінства, і вяртанне гэта прадказвала яму невыносны боль. Вечнасць — тры дні, тыдзень нясцерпнага болю пакуль не прагрэцца нарый. Потым яшчэ адна вечнасць — тыдзень невылазна сядзець у хаце, пакуль не загояцца пяты, пакуль не нарасце на іх новая, маладая скура, не загрубее ад зямлі. Ён зноў будзе вучыцца хадзіць, не баючыся больш ступаць на гэтыя сцежкі,

гаці, брады. І як хісне яго першы крок, аж галава закружыцца. І першыя метры ён пераадолее асцярожна, на пальчыках. Абмацае зямлю пальцамі ног, адчуе яе дотыкам пальцау і толькі потым даверышъ зямлі сябе. Раніцой выйдзе на вуліцу, а бегаць па ёй наважыцца толькі вечарам; як бы ні падбухторвалі яго, як бы ні кілі з яго, ногі павінны самі пазбышъ памяць болю, памяць аб тым, адкуль прыйшоў гэты боль.

Навошта ён браў гэтую стрэльбу, навошта пайшоў у гэтае поле, нібыта ён вартаўнік. Так яно і ёсць, вартаўнік ён, толькі вартаўнік. Інакш што яму тут рабіць. Загадалі — і найшоў, не хацеў, але праз сябе пайшоў, амаль што туды, адкуль ужо не вяртаюцца. Але хіба можна ўпільнаваць ноч, зямлю. Восьnoch ужо і скончылася, прыспеў час — і ўжо світае, світальна гудзе, абуджаючыся, зямля.

І ляцела пад зямлёю зорка, і пахла пячонікамі, што падгарэлі ў каstry.

***

Калі бусел, мо той самы, што адбіўся ад чарады, прыйшоў па кароўнік, ніхто не ведаў, нібыта жыў ён там заўсёды. Даяркі пакідалі вечарам кароўнік — но было нікога, а прыйшлі раніцой — гаспадар ужо на нагах. Ходзіць паміж стойламі, прыглядаецца да кароў, і тыя, здаецца, прызнаюць у ім гаспадара, нібыта ён заўсёды быў над імі, нібыта яны колішня яшчэ сябры. Але асабліва ўпадабаў бусел Ягадку, былу цялічку Ненене. Ён і спаў каля Ягадкі, любіў, узляцеўши па крыж ёй, глядзець зверху, што адбываецца вакол. І Ягадка стаяла нерухома, калі бусел на адной пазе анямела застываў на яе крыжы, думаў сваю прадвечную думку. Даяркі наスマхаліся толькі:

— Што, надакучыла табе, Ягадка, кормяць цябе галінкай, дояць ялінкай, у поле просішся, пастуха ўжо, антона займелася.

Ягадка была абыякава да гэтых кілінай, а Антон здзекаў не выносіў. І неяк нават паганяў даярку, жонку Андрэя Вырастака.

— Во, глядзіце, глядзіце,вой дзіва,— сказала жонка Вырастака, спыніўшыся каля Ягадкі і бусла, якія, здаецца, аб нечым размаўлялі паміж сабой. Бусел цягнуўся да каровы сваёй чырвонаю дзюбаю, ціха ляскатаў ёю, а Ягадка ці то не пагаджалася, ці то, наадварот, пагаджалася і радасна чмыхала.

— Глядзіце,вой, дзеўкі, зараз угаворышъ,— не верыла сваім вачам даярка. Буслу гэта не спадабалася, і ён, высока выкідваючы цыбатыя ногі, кінуўся да даяркі. Але і тая аказалася не

менш цыбатай і спрытнай, як ветрам яе выдула з кароўніка. Выбегла за вароты і аддыхацца не можа. А бусел пастаяў, папільнаваў яе і зноў пакрочыў да Ягадкі, назаўсёды адбіў ахвоту кпіць з сябе, вымусіў прызываць сябе за гаспадара не толькі кароў, але і даярак. Паступова ён набіраўся моцы, навучыўся адрозніваць даярак па галасах, ішоў на іх голас, захоўваючы сваю птушынную годнасць, браў перадачы, што прыносілі яму даяркі, пазнаваў ён па голасу ўжо і Ягадку — варта было толькі мыкнуць той, як ён бежкі бег да яе. Ён ужо адчуваўся і з кароўніка, ішоў у поле, сумна блукаў па ім. І ў той дзень ён таксама сышоў з кароўніка і пайшоў не куды-небудзь, а к Чортавай прорве, да тых самых тарфянікаў, дзе некалі расла маліна, дзе Мацвей збіраў ту ю маліну разам з Сяргеем Кузьмічом і Шахраем, а бусел яшчэ раней, да іх, збіраў там жаб і гадаў. Мо ён за жабамі і гадамі прыйшоў туды і зараз, прыгрэўшыся сярод людзей і кароў, мо спадзяваўся яшчэ дагнаць чараду, парадніцу зноў з бусламі. Але там, дзе колісь было балота, сёння расла бульба, якую яшчэ не паспелі ў гэтым годзе выкапаць княжборцы. І княжборцы спяшаліся капаць яе. Бусел спыніўся на ўскрайку поля, не наважваючыся падысці да людзей, тыя прыкметлі яго, спыніліся пападуднаваць каля вагончыка. Дастані. бутэлькі з малаком, нарэзалі хлеба, сала, началі запрашаць да стала і бусла. Але той не пайшоў, ці то саромеўся, ці то не даспадобы былі яму хлеб і сала, хоць ад даярак ён не грэбаваў браць усё.

— Вой, яму б жабу,— уздыхнула Махахеіха.— На гэтым яго балоце і кардопля будзе не смачная на торфе.

— Затое родзіць як,— не згадзілася Барздычыха.— Тры бульбіны на чыгун.

— У мяне чыгунок маленьki,— азвалася і Ненене.— Мне вялікай той кардоплі не трэба. Тры маленьких ды сопкіх, разварыстых...

— А з торфу не бульба, а шкло, твая праўда, баба Тэкля,— пагадзілася з ёю Махахеіха.— Хоць выжмі ту ю кардоплю. Слюда слюдою. І свінні не ядуць.

— Свінні паядуць усё, цётка Ганна,— зірнуў на гадзіннік Мацвей.— Што там Барздыка з шафёрам калупаюцца, ужо даўно павінны быць тут.

— Пад'едуць, нікуды не дзенуцца.

— Работа стаіць.

— Вой, хлопча, знайшоў работу... Работа цяперака найшла, машыны ўсё робяць. Ды я старая з вашай работай чатырох за пояс заткну. Раней рабілі. Паглядзеў бы па мяне, калі я маладая была, як я з тваёй маткай жыта жала. Малое ў разоры, ты ў разоры,

крычыш, пот — сонца не відно. Матка табе тыцне цыцку ды за серн хутчэй, жанкі ж азіраоцца, чаго-та яна прысела. А ты крычыш — спяваць добра будзеш, Казлоўскім вырасцеш... А як лён бралі, каноплі мачылі. Мароз ужо, лёд за руکі хапаеца, а мы, жанкі, на возеры, не, няма ўжо таго возера, спадніцы падаткнём — і ў ваду. Ногі, што ў бусліх ці качак, чырвоныя. Во работа была. А цяперака гарбузікі вы лускаеце, а не робіце.— I Ненене ўздыхнула. I поле, што ляжала перад імі, нібы таксама ўздыхнула, закружыў, загуляў па ім ветрык.

Паказалася ўрэшце і машына.

— Канчай перакур,— кінуў Мацвей і пакрочыў насустреч машыне. Вецер дзымуў ужо мацней, быў ён роўны, як па вялікай вадзе. I як на вадзе, бегла па полі маленькая хваля, скакалі на зямлі, па тарфяніку камячки торфу, што конікі, спачатку маленькія, з тых жа конікаў, гарошыны, церліся адзін аб адзін, размаўлялі, пераказвалі нешта адзін аднаму, як жылі раней, кім ці чым былі да таго, як сталі торфам, ляглі ў зямлю, як бегалі і стаялі яны пад сонцам і месяцам, як плавалі на моры і рэках і як не хочацца ім развейвацца пылам па свеце, пылам, які ўжо не сабраць, не скласці, не аб'яднаць. Пыл гэтых забудзе ўсё аб себе, і ўжо забудуць, кім і чым ён быў да гэтага, таму што на ім нічога ўжо не ўзыдзе, не вырасце, бачны ён будзе толькі месячнай ноччу, прывідна ўваскрэсне ён на месячнай сцежцы. У вычварнай гульні месячнага святла будуць ганяцца адна за адною пылінкі, дарэмна імкнучыся зноў легчы на зямлю, умацавацца на ёй, знайсці зноў сябе, не дадзена ім гэтага ўжо, як не дадзена чалавеку нарадзіцца двойчы.

Машына ў гэтым віхурным тарфяным моры была падобна на лодку, як лодка падышла да вагончыка і спынілася, з кузава яе скочыў Аркадзь Барздыка і адразу ж:

— Нешта мне вецер, Мацвей, но падабаецца.

Мацвей азірнуўся, здзіўлены.

— Туды зірні,— Барздытка паказаў на неба. Неба цымнела, сонца на вачах налівалася гарачкаваю чырванню і тухла. Глядзела на людзей, на зямлю, на трактары запаленым хваравітъм сваім вокам. А поле ўжо гуло, крычала ўголас, шамацелі, скакалі па ім ужо буйныя конікі, з лясны арэх, спечаныя: камячки торфу, вецер мацней, выганяў ужо саму зямлю, чорныя камячки торфу наспешліва разбягалися, як разбягаюцца, распырскаюцца ва ўсе бакі малыя, толькі-толькі з апалонікаў, жабяніты. Пэўна, за жабянія палічыў і бусел гэтыя чорныя шарыкі, што скакалі па ўсім полі, палічыў за нешта жывое і пачаў лавіць торф, чорную высаходную памяць зямлі, лавіць, і глытаць, і давіцца, і задаўлена ляскатаць.

— Вой-ё-ёй, зачаравана запрыгаворвала Барздычыха.—
Бусел зямлю есць. Бусел, што чалавек, звар'яцеў.

— - Што ж гэта такое, што ж гэта будзе, людцы! —
закрычала Махахеіха.

— Чорны смерч, віхура па нас насоўваеца,— сказаў
Барздыка.

I імгненна ён, Мацвей, і Барздыка, і машына, каля якой яны
стаялі, :i бусел патанулі ў чорнай віхуры. Мацвей з Барздыгкам
кінуліся да людзей і адразу ж згубіліся. Пераадольваючы вецер,
плачучы ад чорнага пылу, Мацвей вобмацкам ішоў па паді. I як ён,
нічога не бачачы перад сабою, брылі і іншыя. Мацвей спатыкнуўся аб
нешта, здаецца, жывое, скіліўся пад гэтым жывым. Па зямлі паўзла
Махахеіха, вецер загаліў ёй спадніцу, і яна ёрзала ў гэтай сваёй
спадніцы на адным месцы. Мацвей кінуўся дапамагчы ёй, яна
адпіхнула яго:

— Згінь, бессаромнік, згінь, злыдзень.

Вецер раскідаў людзей па полі. Мужыкі згубілі жонак, жонкі —
мужыкоў. На Мацвея наскочыў Цімох Махахей:

— Ганна?..

Абмацаў яго, зразумеў, што памыліўся:

— Ты... прападзі ты пропадам.

Раўла бура, кругамі круцілі смерчы, і па круге ў гэтых смерчах,
бы вялі нейкі карагод, хадзілі людзі, хадзіў бусел. Хадзілі, патыкаліся
на Мацвея, крычалі нешта нячутнае яму :i злое, яраснае. I вецер вый і
крычаў у вушы галасамі княжборцаў:

— Быў лес...

— Была вада...

— I стала пекла. Пекла, пекла, пекла... Прэч, прэч, прэч...

I Мацвей кінуўся прэч ад гэтых галасоў, ад людзей, і здавалася,
збег, пазбавіўся іх. Наскочыў на бусла, спатыкнуўся, упаў побач з ім.
Бусел ляжаў у разоры, схаваўшы пад крыло чырвоную дзюбу, жыў
адным толькі вокам, але вока гэта было жудасна абыякавым. I нішто
не адбілася ў ім, не зварухнулася, калі Мацвей падняўся, узяў бусла на
рукі.

— Я ж! гаварыў, што прыйду да цябе. Чаму ж ты не рады?
Я ж прыйшоў, прыйшоў...

Раптойна, як і пачаўся, суняўся вецер. Мацвей быў недалёка ад
княжборцаў. Яны стаялі шчыльнаю кучкаю там, дзе толькі што
палуднавалі. Мацвей не рызыкнуў падысці і зліцца з імі. Махахеіха
схілілася і пачала прыбіраць раскіданыя ветрам, чорныя ад торфу
скібы хлеба, пачала падымаць і ставіць на зямлю перакуленыя

бутэлькі з чорним, і толькі на дне, малаком.

— Вось табе, радзімы, хлеб, вось табе, апостал наш, малако.— Махаҳеіха падышла да Мацвея, пакланілася да зямлі яму і падала чорную, што вугаль, скібку хлеба, бутэльку з чорным малаком.

Нарабіла бяды бура і ў самім Княжборы, падняла і панесла і немаведама куды занесла сянажную вежу, мо на месяц нават закінула, ні ў самім Княжборы, пі па-за Княжборам яе так і не знайшлі, паздзірала стрэхі з кароунікаў, а адзін з іх разбурыла да фундамента, здзымула, як пыл з далоні. Але старога Княжбора не кранула, толькі паспрабавала, ці моцна стаіць на зямлі хата Мацвея і дзеда Дзям'яна. Дзед Дзям'ян якраз быў у хаце і расказваў ужо вечарам Мацвею:

— Мінюту ўсё было, счарнела ўсё ў мінюту, і як друкам нехта забарабаніў па аканіцы, так толькі смерць грукае ў акно. Я і думаў, што гэта смерць мая прыйшла на мяне, разам з хатаю і мяне забірае, выхапіўся за парог зірнуць на яе; ліпы на зямлю кладуща, тры ліпы і тры яблыні палегла. І глядзі, як акуратненка. Ніводнага вулля не кранула. Недарэмна людзі кажуць: пчолы — святыя, Святыя яны і ёсць...

Адразу ж пасля чорнай буры стала зацішна, нібыта зямля спахапілася, не верыла самой сабе, не верыла, што можа так раззлавацца, прыслухоўвалася да сябе. І на гэту цішыню і задумлівасць раптоўна, як абваліўся, пайшоў снег. Мацвеі паставіў бусла на зямлю, той імгненна пачаў распростраць крылы, махаць імі, спрабуючы паветра, і, распасцёршы крылы, пабег, пабег прэч ад Мацвея. Мацвеі стаяў і глядзеў, як уцякае ад яго бусел. Але той нечакана азваяўся, заклекатаў, як сварыўся на яго. Ён зусім не збіраўся нікуды ляцець, уцякаць ад Мацвея, ён, пэўна, толькі хацеў пагуляць з ім. А Мацвеі не схацеў гуляць, бусел пакрыўдзіўся, стаяў, падціснуўшы нагу, і глядзеў убок.

— Пайшлі, антон, пайшлі, лелько,— паклікаў Мацвеі пакрыўджанага бусла. І бусел пайшоў побач з ім, пакідаючы на снезе выразны адбітак свайго следу. Гэта былі першыя сляды на снезе ў той вечар: птушкі і яго.

Першы снег прымай на сябе Княжбор, навіну. Зямля, стаіўшыся, не дазваляла, каб нехта парушаў цішыню, слухала сябе і тое, як надае першы снег. Яна ўжо рыхтавалася да сну, яна стамілася, ёй патрэбна была цішыня, каб у гэтай апавітай снегам цішыні ўпарадкаваць усё, што мела яна, назапасіць сілы, залізаць свае раны і, калі прыйдзе зноў вясна, прачнуцца адноўленай, разрадзіцца коласам і лістом, крынічкай, грыбам і ягадай, каб усяго хапіла, і не толькі людзям, але і

птушкам, тым самым буслам, каб яна, зямля, магла не толькі прыняць
іх вясною, але і восенню кінуць у неба і крыкнуць ім на развітанне:

— Калясом дарога.

Апавяданні

НАЖДАК МАРУДА

У спартыўную залу, дзе трэніраваліся баксёры, Наждак Маруда трапіў пад вечар. Такая ў яго была хада. Нездарма меў ён прозвішча Маруда. Лічы, што не прозвішча гота, а мянушка. Наждак — таксама мянушка. Але тут ужо Маруда не вінаваты. Наждаком быў кожны, стрыжаны пад нуль, хто яшчэ не правучыўся ў горнапрамысловым вучылішчы і года...

Недарэчнасць нейкая. Наждак — прыстасаванне хвацкае і ў слясарнай справе неабходнае. Ды і не толькі ў слясарнай, на ўсе сто яно. А вось зняславілі, і не зразумееш адразу — каго: ці то рэч, ці то чалавека. Абазвалі чалавека наждаком. Крыўдна за наждак. А Маруда — гэта не крыўдна. Ну... нарадзіўся ён такі. Адразу з прозвішчам і мянушкай, як бычок з плямінкай: маленькі, з плямінкай, але ўсё роўна бычок. Здараецца.

Маруда торкнуў рассохлыя, са шчылінамі па палец, дзвёры ў залу, але яны не паддаліся. Тады ён крыху ўзняў іх угору — дзвёры лёгка расчыніліся. Спартсмены, падумаў Маруда, морды біць дык хапае і часу, і сілы, а вось дзвёры наладзіць — дык тут вы ў кусты. Спартсмены... Ён быў зусім не злосны, гэты Маруда, але пабурчаць любіў, пайка б на вячэры не пашкадаваў, толькі б далі пабурчаць.

Перш чым штосьці ўбачыць, Маруда адчуў пах чалавечага поту і зноў прабурчаў сабе пад нос: глядзі ты, і яны тут рабацягі, адзін я, выходзіць, гультай. І засмуціўся, таму што і сапраўды выходзіла: гультай ён.

Сёння быў дзень практыкі. З майстэррань Маруда выйшаў з усімі. Але гэтыя ўсе паспелі ўжо дабегчы да інтэрната, пераапрануцца, паабедаць і набаксавацца. А Маруда ўсё ідзе і толькі на пайдарозе. Навошта завітаў у спартыўную залу, ён яшчэ не ведае. Але як тут можна сцвярджаць: ці то ведае, ці то не ведае. Раз занеслі ногі, напэуна, ведае. Трэба так. У яго часта так здараецца: ногі ведаюць больш за галаву.

І вось тут, у зале, Маруда ўбачыў работу, цяжкую, злую. Паркаля дзесяці падлеткаў — змакрэлья, а вочы як у здарожаных валоў — апантана вадзілі карагод, трэсліся, падскоквалі і білі, білі адзін аднаго. І задаволены гэтым карагодам быў толькі. адзін маленъкі, хоць ужо і лысаваты чалавечак. Ён вёртка круціўся, узяты ў кола распаранымі хлопцамі, іх чорнымі пальчаткамі. У роце ў чалавечка быў свісток, і ен час ад часу высвістваў:

— Чысцей, чысцей... Куды адкрытай пальчаткай, ніжэй корпуса не дазволена, не дазволена...

Гэта быў фізрук вучылішча, чалавек, улюбёны ў бокс і гімнастыку. Но таму і ўлюбёны, што ні гімнаста, ні баксёра з яго ў свой час; не атрымалася, хаця нос яму ўсё ж скруцілі і навучылі рабіць стойку на адной руцэ. Апошняе фізрук не раз дэмантраваў і пры Маруду: калі Маруда скакаў цераз каня і засядаў па ім...

— Глядзі, што чалавек можа!

Маруда спаўзаў з каня і злосна адказваў:

— А мядзведź можа ўсю зіму праспаць у бярлозе.

— Ну і што? — не разумеў фізрук.

— Анічога,— хуценька гаварыў Маруда,— мядзведź можа і на вушах стойку...

Калі трэба было, Маруда ўмеў адказаць. І зусім нездарма сёння ён ужо тры бітыя гадзіны ідзе два кіламетры.

Не спяшаўся сёння Маруда таму, што хацеў зразумець сваё новае жыццё ў вучылішчы: ці то ўцякаць тут з урокаў, як у дзетдоме, ці то не. І другое хацеў ён зразумець... Ціха. Нікога побач няма? Ну, тады на вуха, шэпtam, толькі вам: электрычнасць хацеў Маруда зразумець, гэты самы шахтавы пускальнік — магнітны, выбуховавяспечны. А ціха трэба таму, што з яго, Маруды, ужо смяюцца: ну што тут разумець, кнопкі націснуў — і спіна мокрая.

Так-то яно так, але не зусім. Уяўляеце сабе: стаіць маленъкая такая скрынка, ну, не зусім маленъкая, як добры бохан хлеба. Маўчыць, есці не просіць. І ўсё вакол маўчыць. А націснуў ты кнопкі — і пайшло-паехала. Адкуль толькі што бярэцца? Гэта, гавораць, электроны там па дроце бегаюць. Адкуль жа ў іх, нябачных, трасца ім у бок, такая моц? Ён вось, Маруда, калі па вуліцы бяжыць, зямля дрыжыць і здалёк яго бачна, не тое што электрон які-небудзь. Але нічога нідзе не адбываецца. А мо і адбываецца, ды ён не прыкмячае? Вось, каб прыкметціць усё, панаглядаць, што атрымоўваецца, калі чалавек жыве, ходзіць, глядзіць, думае — чалавек, не электрон, — і пайшоў Маруда па горадзе. Нешта павінна ўсё ж адбывацца. Не можа таго быць, каб так вось, нічога — і ўсё на гэтым, крапка. Паціху, пешшу пайшоў Маруда па свае электрычнасць і электрон, якія жывуць не ў дроце, пайшоў шукаць іх па горадзе. А дзе іх яшчэ шукаць, не ў інтэрнаце ж пад ложкам. Як убачыш іх, адчуеш, калі не адчуеш яшчэ як трэба горада, дарогі. Но і не бачыў, і не адчуваў, таму, што не бачыў яшчэ як след гэтага горада, няма яшчэ ў ім, у Маруду, гэтага горада, і яго, Маруды, зноў яга няма яшчэ ў гэтым горадзе.

Такі ўжо ён, гэты Наждак Маруда, што ўсё яму перш- найперш трэба намацаць уласнымі рукамі, нават электрычнасць і электрон.

Вось ён амаль тры гадзіны і мацаў рукамі і нагамі. У глінным кар'еры недалёка ад майстэрні патрапіў на двух шахцёраў. Дзіўных такіх: усё на іх шахцёрскае — боты, каскі, брызентухі, а ў руках пажарныя брандспойты. Шахцёры ледзьве ўтрымлівалі гэтыя брандспойты, з якіх з гусіным шыпам вырывалася а;к ссінелая вада і ела гліну, як аўтаген ёсць жалеза.

— Гарыць? — маючы на ўвазе пажарныя брандспойты, спытаў Маруда.

— Яшчэ не гарыць, але можа загарэцца...— Маруду было няўцям, што тут можа загарэцца.— Вугаль, браце, вугаль...

Які ж тут вугаль? Гэта ж гліна.

— А каб вугаль не загарэўся, патрэбна і гліна. Толькі яна пульпай завецца. Пульпа — вада з глінай — сцякае ў шахту. Так мы двух зайцоў забіваем: выпрацаваную прастору буцім і ад самазагарання вугаль захоўваем. Зразумела?

— Не,— пакруціў галавой Маруда,— я ў электрычнасці больш кемлю. Электраслесар я, а пра ваду нічога не ведаю.

— Вось і дрэнна: пра электрычнасць ужо ведаеш, а пра ваду ні bum-bum.

— Што ж пра ваду ведаць? — здзвіўся Маруда.— Халодная яна... мокрая.

— А яшчэ — вось ты сам з вады, а яшчэ — ёсць яна цяжкая і... жывая вада ёсць.

— Я не з вады,— криху пакрыўдзіўся Маруда,— я з Палесся... А жывая — гэта так гаворыцца.

— А вось не толькі гаворыцца. Усё жывое ад вады ідзе і вадой сплывае. А я не хачу,— заўпарціўся Маруда,— не хачу быць вадой, не жадаю.

— Гэта ўжо ад цябе не залежыць.

— Залежыць,— настойваў Маруда,— я электрычнасцю хачу...

— А ты ўпарты, але і электрычнасць на вадзе.

— Не электрычнасць на вадзе, а вада на электрычнасці,— сказаў Маруда.

— Няхай будзе так,— лёгка пагадзіўся шахцёр.— Калі табе хочацца так — няхай так будзе. А як вугаль гарыць, ведаеш?

— Мы дрывамі абаграваліся, але ведаю, што і вугаль нядрэнна, толькі яго распальваць цяжэй.

Шахцёр усміхнуўся, і твар ягоны, да таго напружаны і нерухомы, ажыў, расквеціўся белай стужкай зубоў, пад чорнай стужкай застарэлага вугальнага пылу на вейках ажылі і вочы, мяккія шчокі, адзначаныя сінімі крапкамі, тым асаблівым шахтавым

роспісам бяды і мужнасці, сабраліся ў гармонік. Шахцёр падміргнуў Маруду і спахмурнеў.

— Бывае, што і дзеўка раджае, што і вугаль не трэба падпальваць. Ляжыць, ляжыць ды і загарыцца. Іншы раз і чалавек так, добры, лагодны — і раптам як яго бзык які схапіў...

— Пра чалавечы бзык Маруда штосьці чуў, але каб і з вугалем так...

— Пасміхаецца, — адказаў ён шахцёру. — А мне яшчэ вучыцца два гады, і прыехаў я ў гэты горад зусім нядайна.

Сказаў, як і заўсёды, не тое, што хацеў сказаць. Не атрымлівалася ў яго тое, што хацелася. А яно павінна было гучаць прыкладна так: «Хоць я і здаюся сёння крыху прыдуркаватым, але гэта зусім не так, я ж таксама, як і ты, шахцёр, знаю, як у жыцці здараецца, і скора стану з табой побач. Я ведаю работу і здольны да работы, так што ты чакай мяне, чакай».

Вось як гэта было павінна прагучачаць. Так яго, відаць, і зразумеў шахцёр і адказаў:

— Нічога, хлопча, нічога. Мы пачакаем і пазмагаемся, пакуль ты праходзіш павуку. Вось гэтая штуковіна — пушка, гідрапушка. І мы, браце, як на вайне. Падмацаванне нам зусім не лішнє будзе.

Апошніх яго слоў Маруда ўжо не чуў.

— Дай! — як які-небудзь пяцігадовы хлапчук цацку, патрабаваў ён у шахцёра даверыць яму пушку. І той даверыў. Маруда прыпаў да пушки, шахцёр павярнуў рычажок. Зямля, здалося Маруду, скаланулася, здрыгнулася і гіранушка, нібыта была яна жывой, канём, і конь гэты не хацеў даверыцца Маруду, імкнуўся скінуць яго з сябе, падкідаваў угору зад, правяраў, ці можа ён ездзіць, як сядзіць у сядле, ці можна такому ездаку давяраць сябе. І ўсё гэта таму, што Маруда накіраваў струмень вады ў неба. І вадзе там, у небе, не было на што абаперціся, яна цягнула за сабой гідрапушку і хлапчука. Маруда прынізіў струмень вады і паласнуў ім па рыхай, ужо здранцвелай пад лёгкім марозам гліне.

Гідрапушка супакоілася, падалася крыху назад, як надаещца сапраўдная баявая пушка пасля кожнага стрэлу, Маруда адчуў сябе сапраўдным салдатам, кулямётчыкам. Невядома адкуль і калі, але адчуванне гэтае было ў ім і раней, толькі ён на якісьці час забыў аб гэтым. Маруда зручней уладкаваўся на зямлі, шырокая раскінуў ногі, з прыемнасцю адзначыў, што рукі і цела яго набрынялі сілай і адвагай. І ў вушах закалацілася далёкае, мо і не пачутае ім ні разу на поўную моц, але знаёмае яму ад нараджэння «ўра». Гэта ішлі ў атаку партызаны. Ішоў у атаку і ён, Наждак Маруда. Не зусім ён сам,

нейкая толькі частка, якая заўсёды жыла на гэтай зямлі, ведала гэтую зямлю, змагалася за яе, палівала яе сваім потам і крывёю, гінула і адраджала зноў і зноў. Ішоў у атаку разам з партызанамі яго бацька.

Бацька Маруды загінуў, і Маруда ведаў, дзе і калі. Цяпер, праз паўтара дзесятка год, праз тысячы кіламетраў ад таго месца, ён бачыў, як гэта адбылося. Не ўяўляў, а нібыта сам заняў месца бацькі.

Такім жа лістападаўскім поўднем, таксама як і ён, шырокая раскінуўшы ногі, бацька яго ляжаў на аснежанай зямлі каля бярозавага пня. Бярозу сплавалі даўно, але яна не памерла, пень выкінуў па вясне вясёлыя парасткі, і на адным з іх цяпер вецер казытаяў счарнелы ліст. Бацька кожны раз, калі ляскав затворам, выкідаючы стрэляную гільзу, наглядаў на гэты ліст, прыпадаў да залацістага ложа віントоўкі няголенай, задубелай ад марозу шчакой і націскаў на курок, пакуль былі патроны.

А калі патронаў не стала, не спяшаючыся, таму што ён насіў адно з сынам прозвішча — Маруда, падняўся на ўвесь свой немаленькі рост, распраміўся, узяў віントоўку за рулю і пачаў чакаць. Дачакаўся. Чужыя нецярплівыя рукі ўжо працягваліся, каб схапіць яго за адзенне. Тады ён нібы схамянуўся, наноў віントоўкай, як доўбняй. Раз, яшчэ раз. Зямля, як снапамі, усцілася целамі. Па ім не стралялі, яго хацелі ўзяць жывым. Ён ведаў гэта і стрымана ўсміхаўся ўжо амярцвелымі вуснамі.

Жывым яго так і не ўзялі. Абкружылі з усіх чатырох бакоў, узнялі на штыкі і палажылі. І вось цяпер яго сын Наждак Маруда разлічваўся за бацьку, сек з гідрапушкі гліну, і гліна плавілася і аплывала, як жалеза пад аўтагенам, рыжай пульпай бегла да свідравіны, у шахту, каб там, у шахце, не было пажараў.

— Хопіць, хопіць,— крануў яго за плячо шахцё.

Маруда апусціў пушку, падняўся з зямлі, але сіла і адвага, нададзенныя яму працай, не праходзілі яшчэ доўга. Яны былі ў ім, калі ён ішоў трамвайнай лініяй у інтэрнат, не прапалі і тады, калі ён збочыў і зайшоў у замецены снегам сонны гарадскі парк. У парку на бетонным узвышшы гулялі. ў футбол два бетонныя футбалісты. Гулялі без мячыка, мячык валяўся непадалёку ад іх. Нейкія жартайнікі зблізілі яго, мо хацелі ўкрасіці, ды перадумалі. Маруда паспачаувай футбалістам, падкаціў і прыладзіў мячык на яго законнае месца, пасадзіў на жаезні прэнт, падпёр снегам, палюбаваўся на сваю работу і рушыў далей.

Тут, у парку, калі Маруда выручыў з бяды футбалістаў, яго і напаткала думка зайсці паглядзець бокс. Ён адчуў, што без гэтага

дзень будзе няпоўны, без гэтага не пазнае ён да канца і горада. У захапленні яго таварышаў боксам хавалася нейкая таямніца, як звар'яцелі ўсе, няма з кім па-чалавечы і па вуліцы прайсціся. Адзін зусім. Сумна.

Сумна стала таму, што ён ужо выйшаў з парку і быў цяпер у цэнтры горада, дзе размясціліся магазіны, кіёск, універмаг. А грошай у Маруды не было. Асабліва патрэбы ён у іх і не адчуваў, але ж... Не, няблага, няблага, калі яны ёсць. І Маруда хуценъка пакінуў цэнтр. Шмыгануў у першы ж прахадны двор і натрапіў на качагарку. Качагар якраз грузіў на каляску вугаль.

— Як вугалёк? — спытаў яго Маруда.

— Свой, мясцовы, не скардзімся. Заходзь, змёрз, відаць.

Не, мне некалі, я на хаду сагреюся. А вы паліце, паліце добра, каб людзі не мерзлі. Вугалю мы дадзім...

— Дробнага, але шмат,— засмяяўся качагар. Словы гэтыя і смех прыйшліся не даспадобы Маруду, і ён не стаў тут затрымлівацца. Затрымаў яго і надоўга забавіў якісці дзядок. Дзядок сам падышоў да Маруды, калі той праводзіў на змену шахцёраў. Шахцёры цяклі паўз яго па прабітай вузкай сцяжынцы, як вугаль цячэ па канвееры, пагойдваліся сярод гурбаў снегу іх апранутыя пераважна ў чорныя масквічкі спіны. І такім няспынным быў іх паток, што Маруда пачаў ужо разумець, чаму з іх невялічкай шахты вугаль вывозяць цягнікамі, чаму мясцовы, сізой вугаль самы лепшы, пачаў разумець, як нябачная электрычнасць імкне па медных жылах дроту і ператвараеца ў вугаль. Ён толькі ўявіў сабе гэта, як да яго і прытупаў сіавусы і ружовашчокі дзядок. Спыніўся і абaperся на чорную кавенъку такімі маладымі, вяснова-ракітнага колеру рукамі, што Маруда страпнянуўся, падумаў: гэта — не інакш — кавенъка ажыла.

— І не з Беларусі ты будзеш часам, хлапчук? — з нечаканым пытаннем звярнуўся да яго дзядок.

— Але ж... — толькі і змог вымавіць збянятэжаны хлопец.— Маруда я. Мо вы ведалі майго бацьку?

— Не, твойго бацьку я не ведаў, а мо і ведаў, ды ўжо забыў. А цябе ведаю.

— Адкуль жа вы мяне ведаецце, мы ж ніколі не сустракаліся?

— Ну як жа адкуль, як жа не сустракаліся. Такія свежыя, як дранікі, толькі на бульбе нараджаюцца.— Дзядок хітра, як канаплянік, якому выпала дзесьці добра падсілкавацца ў самыя што ні ёсць моцныя маразы, стрэліў у яго маленікімі сытымі вочкамі.— Я вось сам на драніках узышоў. Таму і хлопец яшчэ што трэба. Як ты думаеш?

— Як і вы гаворыце,— не вельмі пакрывіў душой Маруда.

— Бачыш, бачыш, і табе загадваю: не цурайся дранікаў і вугалю не паддавайся... Вугаль дранікі таксама любіць. Усё на гэтым свеце на драніках трymаецца.

— І электрычнасць?

— А што ты думаеш? Вугаль па драніках, а электрычнасць — яна ж з вугалю...

— Дзякую табе, дзядуля,— адказаў Маруда і забыў пра яго, таму што зноў густа пайшлі шахцёры, толькі ўжо не на працу, а з працы. І трэба было прыгледзецца да гэтых новых людзей. А яны ішлі куды весялей, чым на работу. І твары іх былі больш жывавымі, расчырваліся, распарыліся ад шахцёрскага душу, і вочы іх блішчалі

— Чаму яны радуюцца? — спытаў Маруда ў дзеда.— Працы яны радуюцца ці яе заканчэнню?

— А ўсяму разам,— адказаў дзед,— таму, што бачаць мяне і цябе, таму, што мы іх бачым. Я іх кожны дзень тут сустракаю. І ім радасна, што я яшчэ жывы. Але калі і памру, хутка ўжо, ведаю, нічога не зменіцца, будзе сустракаць іх другі дзед, і другі хлопец будзе назаляць яму пытаннямі... Тут, хлопча, не ў людзях справа нават, а ў шахце, у тым, што яна ёсць.

— А што ў тым, што яна ёсць?

— А гэтага, хлопча, я і сам не ведаю. Таму і прыходжу сюды кожны дзень. І ты вось прыйшоў, яшчэ не ведаеш навошта, а ўжо цятнега сюды. Шахта цягне, зямля цягне.

— А бокс цягніс?

— Ну, гэта ты спытай у каго-небудзь маладзейшага.

А не то сам паспрабуй, таму што ўсё роўна не паверыш, пакуль не паспрабуеш. Паспрабуй, хлопча, паспрабуй.

І Маруда пашыбаваў ужо без супынку ў спартыўную залу. Панеслі туды самі ногі, а думкі яго былі заняты зусім не боксам. Ён і сам не ведае, чым яны заняты. І ішоў ён нібыта не па дарозе, і нібыта гэта быў зусім не ён, а тое, што завецца электрычнасцю, што кіруе ўсім гэтым жыщём. Менавіта кіруе і рухае. Недарэмна ён, Наждак Маруда, абраў такую спецыяльнасць — электраслесар. На ўсе сто спецыяльнасць.

Яго хацелі зрабіць сталяром-чырванадрэўшчыкам. Неблагая спецыяльнасць. Яму падабалася асабліва гэта — чырванадрэўшчык. І ён у дзетдоме сам зрабіў сем шпаковень (кожную вясну па шпакоўні), адзін чамадан і паўтары табурэткі. Паўтары таму, што другую табурэтку Маруда адмовіўся заканчваць. Яго накіравалі на медыцынскую камісію, каб потым паслаць вучыщца па

чырванадрэўшчыка, і Маруда аб'яў забастоўку. Адразу аслеп, аглух і псіхічным стаў. Мяркуйце самі, у наш век электрычнасці ці спецыяльнасць гэта — сталяр? Электрычнасць — перспектывна, а сталяр? І Маруда не ўбачыў ніводнай літары на белым аркушы паперы ў кабінцы акуліста, а калі яму стукнулі малаточкам па калене, нервы правяралі, дык ён так матлянуў нагой, што ў доктаркі аж акуляры з носа зляцелі. З камісіі Маруда выйшаў пераможцам.

Менавіта тады ён і адчуў у сабе першы раз электрычнасць, многа электрычнасці, здавалася: зачапі яго — і

іскры пасыплюцца. І цяпер таксама. Але Маруда яшчэ не ведаў, што яго чакае ў спартыўнай зале, зусім не ведаў. Ён быў электрычнасцю, электронам, спрытным і жвавым, і быў накіраваны ў справу, у работу.

Фізрук спыніўся, паглядзеў на гадзіннік, свіснуў у свой свісток, выпусціў яго з рота і падышоў да Маруды.

— А ты чаго сюды?

— Ды так,— адказаў Маруда,— справамі займаўся, а сюды завітаў адпачыць.

— Бокс, значыць, для цябе не справа?

Маруда паціснуў плячыма.

— А мо паспрабуеш? — падступіў бліжэй фізрук.

Спрабаваць Маруда не хацеў. Не таму, што баяўся, нічога боязлага, як ён бачыў, у боксе не было: махаюць багата, а ладу мала, нават юшки нікто нікому не можа пусціць. Не мела сэнсу мазацца. Ды і, трэба сказаць, не ахвотнік ён быў кулакамі махаць, у сваім жыцці біўся толькі раз, хоць выпадкаў для бойкі ў дзетдоме было куды болей.

А той адзіны раз ён сышоўся са сваім лепшым сябрам Лёнем Смыгам.

У дзетдом прывезлі боты, пяць пар. Вядома, боты лепей, чым чаравікі. І кожны імкнуўся атрымаць іх. Выхавацелька пастроіла хлопцаў у калідоры, агледзела іх абутак. У чатырох чаравікі даўно ўжо прасілі кашы. Тут пытанняў не магло быць. На апошнюю, пятую пару ботаў нацэліўся Смыта.

— У цябе ж яшчэ добрыя чаравікі,— здзівілася выхавацелька.

— Гэта яны толькі выглядаюць на добрыя... Сёння звечара добрыя, а заўтра, вось пабачыце, распаўзуцца...

Яны сапраўды назаўтра распаўзліся. А Маруда пусціў Смыгу юшку.

Смыга ў чаравікі па ноч наліў вады і выставіў на мароз на ганак. Але ўзяць іх з марозу раніцай не паспей, любіў паспаць. На ганку і натрапіў на іх Маруда.

— Ну, дык як, мо не збаішся? — не адступаў фізрук ад Маруды.

— Я не з баязліўцаў.

— Дык вось і пальчаткі ў руکі.

— Не,—закруціў галавой Маруда,— дзіцячая гэта справа.

— А ты паспрабуй, я добра галава хлопца супраць цябе паставяю.

Яшчэ знявечу яго,— ужо гатовы павярнуцца і пайсці адсюль прэч, адказаў Маруда.

— Неквас, Неквас! — закрычаў фізрук.

I Маруда застаўся. Ён зразумеў, чаму ногі неслі яго менавіта сюды. З гэтым Неквасам Маруда сустрэўся, як толькі прыехаў у вучылішча. Гэта ён, Неквас, і ахрысціў яго Наждаком. Неквас быў ужо другагоднікам, не таму, што засеў, як у школе, на другі год, а таму, што перайшоў на другі курс і праз год павінен быў скончыць вучылішча, атрымаць дыплом электраслесара.

Ён прыйшоў у пакой, у якім сядзелі навічкі-першагодкі, наждакі, але тады яны яшчэ не ведалі аб гэтым.

— Здарова, наждакі! — павітаўся.

Неквасу не адказаў. Але той не засмуціўся. Накіраваўся да Маруды і выцягнуў з-пад яго паліто.

— Добрае палітцо, дзякую, што ты мне падарыў яго.

— Я табе не дарыў. Яно мне і самому яшчэ спатрэбіцца.— Маруда выхапіў з рук Некваса сваё паліто.

— Што-што, I Наждак, супраць старычкоў...— Неквас сцяў кулакі. Сцяў кулакі і Маруда. Але Неквас чамусыці цягнуў, не адважваўся ўдарыць яго. I Маруда не мог першым узніць руку, ён мог толькі адказаць, даць адпор, але не пачаць бойку. Стаяў, чакаў. У адно імгненне зблеяў ажно і закалациўся ўвесі, як у ліхаманцы.

— Ну глядзі, Наждак, мы яшчэ сустрэнемся...

I вось сустрэліся. Фізрук выклікаў супраць яго Некваса. I бойка павінна адбыцца ў адкрытыю і на вачах ва ўсіх. Маруда павінен даказаць, што ён не наждак. Не наждак! Вось чаму і не лезе яму ў галаву навука, чаму ён не можа зразумець схему пускальніка, разабрацца ў электрычнасці. Яму стала горача. Л што, калі не дакажа, калі паб'юць яго. У Некваса, ён чую, ёсьць разрад па боксу, другі юнацкі. А ён, Маруда, яшчэ і не нюхаў, што такое сапраўдная бойка, што такое бокс.

Фізрук нёс яму пальчаткі.

— А без гэтых, без пальчатак, нельга?

— Нельга... Здымай бушлат.

Маруда зняў бушлат і нацягнуў пальчаткі. Рукам у іх было цёпла, але нязручна. Ён адчуваў сябе ў гэтых пальчатках, напэўна, не лепш

за каня, якому першы раз надзелі хамут і паставілі ў аглоблі.

— Бокс! — свіснуў у свой свісток фізрук. Маруда яшчэ краем вока злавіў яго паблажлівую ўсмешку, пайшоў насыстрач Неквасу. Той стаяў на месцы, чакаў яго і таксама паблажліва ўсміхаўся. І тут Маруду так захацелася даць яму па гэтай усмешцы, так захацелася, што аж нос засвярбеў. Даць не пальчаткай, скураной і мяккай, а голым кулаком. І ён падумаў: ці не спыніцца, пакуль не позна, і скінуць пальчаткі? Падумаў так, але не спыніўся, толькі яшчэ больш угнуўся і, як загіпнатызаваны нерухомым позіркам Некваса, навёў з боку ў бок плячыма.

Неквас стаў у стойку: правая нога наперад, руکі на ўзоруні грудзей. А ў Маруды руکі матляліся, нібы ў агароднага пудзіла. І сам ён у вялізных рабочых чаравіках, па якіх перасцерагальна блішчалі нікељаваныя заклёпкі, у доўгай, як спадніца, чорнай і месцамі аблітай змазкай гімнасцёрцы нагадваў пудзіла. Ён ушчыльную падышоў да Некваса, упёрся грудзьмі ў яго пальчаткі і разгубіўся, не ведаў, што рабіць далей.

Неквас коратка і не балюча, але з пагардай тыцнou яго правай, левай у падбародак.

— Што ж ты, гад, біць не б'еш, а толькі гладзіш... грэбуеш?..

Пасля гэтых слоў Неквас ударыў. Ударыў па носе і дапамог яму раззлавацца, запаліў злосць. І руکі Маруды самі ўзляцелі на грудзі. Ён адскочыў ад Некваса, каб прасторней было замахнуща, замахнуўся, не па-баксёрску, а па-сляянску, і гахнуў, як дрывакол, уганяючы сякера ў палена, як касец, што пасылае касу ў траву, замахнуўся скураной нязграбнай рукой, як цэпам. І трапіў у паветра.

Неквас скарыстаў гэта і падзяўбаў яму цэлай серыяй няўлоўных удараў у падбародак. І, пакуль ён дзяўбаў, Маруда зноў паспей убачыць усё тую ж паблажлівую ўсмешку фізрука і пагарду ў вачах Некваса.

— Давай, давай! — падбадзёрыў фізрук Некваса. Але гэты яго вокліч успрыняў і Маруда. «Давай, давай!» — загуло ў вушах, і ён супакоіўся, адчуў у руках сілу, адчуў, што сёння паб'е Некваса, хаця ў таго і другі юнацкі разрад па боксу. Паб'е таму, што бокс — работа. А работы ён, Маруда, ніякай і ніколі не цураўся. У працы ён заўсёды быў першы, хоць і прозвішча мае Маруда.

— Бокс, бокс, бокс! — зноў, як пугай, засцябаў паветра фізрук.

«Зараз вам будзе бокс, бокс, бокс», — падумаў Маруда і пайшоў працаўаць рукамі. У адным шалёнym тэмпе, калі галоўнае — не трапіць у праціўніка, не зваліць яго з ног трапными ударам, не даць яму апамятацца, збіць яго з панталыку, падпарадковаць яго сваёй

волі, напалохаць, а потым ужо віць з яго вяроўкі. Чаму Маруда абраў такую тактыку, ён не ведаў, усё адбылося імгненна. Імгненна Маруда зразумеў, што толькі так можа перамагчы Некваса. Неквас добра валодае тэхнікай, ведае ўсе правілы, ён ужо ўпэўнены ў сваёй перамозе. Нічога, нічога, Маруда не ведае гэтых правіл, але затое ведае іншае. Дзетдом, нястачу, вёску і горад, шахцёрай, як гарыць вугаль, і, каб патушыць яго, патрэбны і гліна і пульпа.

Маруда быў яшчэ наждаком і глінай, але ён ужо адчуваў у сабе і электрычнасць.... І твар Некваса, смуглавы і пляскаты, нагадваў яму крышку пускальнік. Той самы, магнітны выбуховабяспечны, схему якога ён ніяк но мог адолець. І ён цягнуўся да гэтага твару, імкнуўся памацаць яго рукамі і зразумець, адчуць, што ў ім, як толькі што па практицы цягнуўся да пускальніка. Злаваў на сябе, што не ўдаецца памацаць.

Неквас закрываўся, адступаў, скакаў ад яго ў адзін бок, другі, падскокваў па месцы пеўнікам. Знарок зняможана павісаў на ім, прыліпаў усім целам, захопліваў і не выпускаў руکі. Маруда вырываўся, вылазіў з яго абдымкаў, адштурхоўваў ад сябе і паступаў, паступаў. Бойка дык бойка. Няма чаго паказуху разводзіць.

Цяпер у яго руках ужо не было той ранейшай мітусні, хоць старонняму воку цяжка было заўважыць і сістэму, таму што працаваў Маруда ўсё з тым жа напалам, які прыходзіць да кожнага з нас, калі мы паважаем працу, нават і тую, якая не вельмі нам падабаецца. Падыходзім з павагай і робім самааддана, мо без асаблівага захаплення, але шчыра. Гэтая шчырасць і напал вядомы і селяніпу на таку і ў полі, і шахцёру пад зямлёй. Як шахцёр і селянін, і баксаваў Наждак Маруда. І пальчаткі больш не перашкаджалі яму, хаця без іх, вядома, было б зручней.

Ён шырока размахваўся, але ўжо не так шырока, каб яго мог сустрэчным ударам апярэдзіць Неквас. Біў з-за пляча, з-за вуха, сыпаў і каротка, тычкамі. Ганяў Некваса па зале, як кот ганяе мыш, пакуль яго не агуштыў свісток фізрука.

Маруда спыніўся на паўкроку, як спатыкнуўся, з цяжкасцю, але ўсё ж утрымаў занесеную мо для апошняга, самага моцнага ўдару руку, са здзіўленнем агледзеўся вакол: што гэта ён тут натварыў. І пайшоў да фізрука, працятнуў яму свае спатнелья, добра стомленыя руکі, той зняў з іх пальчаткі. Я запісваю цябе ў секцыю,— сказаў фізрук.— З цябе выйдзе добры баксёр.

— Я гэта ведаю без запісу.

— Ну вось і дамовіліся...

— Не, паспрабаваў, і хопіць. Я но хачу баксёрам. Не жадаю.

Маруда накінуў па плечы яшчэ цёплы бушлат і пайшоў на вуліцу. А ў ушах яго гучала: бокс, бокс, бокс.

ЛІТАРЫ НА МАРМУРЫ

I

У горад яны прыспелі надвячоркам. Доўга хадзілі па вуліцах, выпілі па шклянцы газіроўкі, па пляшцы піва, з'елі па порцыі марожанага, аж нарэшце знайшлі, што шукалі — камбінат бытавога абслугоўвання. За варотамі яго ім адразу ;к кінулася ў вочы запусценне, брудны, закіданы плавіннем і гнілымі дошкамі двор. Толькі што прайшоў вясёлы летні, як кажуць, сляпы дажджык. І зноў прыпарвала. Ад ракі несла прахалодай і водарам скошаных траў, а двор біў у твар смуткам і жalem загубленага ў неахайнасці дрэва, цяжкім пахам мазуту і перагорклага машыннага масла. Ахутаныя гэтым смуткам і пахам, у капцы двара стылі мармуровыя белыя, нібыта крыло лебедзя, помнікі. Помнікі стаялі на ўзорку, шэрагам, адзін за другім, нібыта збіраліся ўзлящець.

Бацька і два яго сыны прыпінілі крок і змоўклі ў разгубленасці. Сэрца кожнага з іх уздрыгнула і напоўнілася tym чалавечым адчаем і крыху страхам, якія заўсёды прыходзяць да нас, калі мы сутыкаемся са смерцю. А вакол ішла звычайная работа. І рытм яе быў упэйнены, вывераны не адзіным днём. Натужна варочалі тоўстымі бакамі бетонамяшалкі, у паветры мільгацелі рыдлёўкі. У гэтай працы была, напэйна, і радасць, таму што праз расчыненую дзвёры бліжэйшага да трох мужчын доміка даносілася песня. Спявалі жанчыны, нябачныя знадворку, схаваныя паўэмрокам памяшкання. З того месца, дзе стаялі мужчыны, відаць былі толькі жаночыя рукі, выразна белыя сярод рознакаляровай, хутчэй за ўсё пратарафіненай паперы, што ляжала па стале ля хваёвага зялёнаага вецца. Жаночыя рукі плялі вянкі. Здалёк здавалася, што гэта матылькі кружаць, там, над каляровай квеценню вясновага лугу,— такімі спрытнымі былі гэтыя рукі, няўлоўна паслухмянімі пальцы, так біла ў вочы з прыщемку іх бялюткая чысціня.

Стары патупаў на месцы. Сыны глядзелі на яго, але ён так і не адважыўся кудысьці рушыць, панурыўся і як бы паменшаў. А да трох постацей, што застылі ў варотах, ужо шыбаваў маленъкі жававы чалавек, адна рука карацей за другую і нерухомая, нерухомая і шыя, галава ўсё роўна як прыварана электразваркай да тулава. Але чалавечак лагодна ўсміхаўся і весела яшчэ здалёку загукаў:

— Дзень добры, вечар добры! Каго вам трэба?

Стары штосыці буркнуў і пайшоў наслустрach чалавечку.

— Нам патрэбен Баглай Іван Ахрэмавіч.

— Цю, Іван Ахрэмавіч, ды гэта ж я.— І падаў старому кароценькую, з усохлымя бліскучымі пальцамі руку: — Іван Ахрэмавіч Баглай, халера ясная!

— Помнік мы тут у вас заказвалі, пісалі вам,— пачаў стары.— Вы адказвалі нам. Жонка ў мяне загінула, жонка і маленъкі хлопчык, у сорак чацвёртым. Вось сын ад яго жыве... Ён жывы, а брат яго...

— Памятаю, як жа, памятаю,— перабіў Іван Ахрэмавіч.— Вечка Лукер'я...

— Во-во, Лукер'я і Міхась Вечкі...

— Гатоў помнік. Добры помнік! Першы такі на Палесці, і ваш. Эксперыментальны, халера ясная. Пашэнціла вам, пашэнціла. Во ён, халера ясная.

І Баглай радасна кінуўся да высокай, яшчэ не зманіраванай піты, шурпатаі пасярэдзіне, дзе павінна была стаць мармуровая дошка з надпісам.

— Дошка яшчэ не гатова... Праўдзівей, дошка гатова, ды надпісу няма... А яшчэ праўдзівей, дык і надпіс ёсць, высечаны і літары, толькі іх фарбай, золатам, пакрыць трэба... Мастак наш будуецца і на работу не кожны дзень выходзіць. Але прымусім, прымусім. Будзе, золатам будзе: Вечка Лукер'я Авяр'янаўна, 1918—1944, Вечка Міхась Рыгоравіч, 1942—1944,— амаль з любоўю прапеў Баглай.— А помнік які, вы толькі паглядзіце на гэты помнік. Карцінка. Першы на Палесці, эксперыментальны...

І Баглай зноў кінуўся абмацваць і гладзіць помнік, песціць, як гаспадар кабанчыка перад пакупніком на базары. І яго сухая, маленъкая рука з пакурчанымі бліскучымі пальцамі набыла спрытнасць, як бы ажыла, і амаль лётала па камені. І камень пад яго рукой таксама ажываў.

— Ды паглядзіце вы, толькі паглядзіце. Нідзе вам лепей не зробяць. Лепіць зараз помнікі той-сёй сам. Але што ў яго за работа. Душы няма, абы грошы. Халтура, адным словам. А тут... Вам дык наогул пашэнціла: хутка зрабілі, ані хвілінкі не марудзілі. Эксперыментальны помнік, эксперыментальны...

Баглаю, пэўна, падабалася гэтае «эксперыментальны», і ён усё імкнуўся зазірнуць Вечкам у очы, убачыць там водгук на гэтае слова, хацелася, каб і Вечкі адчувалі тое ж, што адчувае ён. Але тыя стаялі моўчкі, быщам у рот вады набралі, і позірк іх быў няўлоўны яму, яны не падпускалі яго да сябе...

Стары Вечка толькі палажыў, бы чорны хваёвы асмалак, руку на мармуровую пліту і адхіснуўся назад, нібыта дакрануўся да голых электрычных правадоў. Адхіснуўся, але рукі не адняў. Вялізная, нязграбная, яна ляжала на высечаных у мармуры літарах і амаль непрыкметна ўздрыгвала. Гэта бачыў, нават не бачыў, адчуваў яго старэйшы сын Антон, таму што сам хацеў пакласці па гэтыя літары руку, ды бацька апярэдзіў яго. І цяпер у бацькі непрыкметна ўздрыгвала рука, а ў сына ўлад ёй білася павека.

Антону на якуюсыці хвіліну здалося, што яго рука ўвайшла ў мармур. І праз камень ён зноў адчуў цяпло рукі маці і не ўстойяў на месцы, як толькі што бацька. Целу стала горача, у очы ўсё роўна як сыпнулі дробненькага пяску, той самай белай каменнай муکі, у якую перапэцкаліся бацьковы пальцы. І неба адразу зацягнула хмарамі, на ім засталося толькі адно акенца, праз якое свяціла сонца. І здавалася, што сонца ўсё сваё цяпло, увесь свой жар накіравала на яго, Антона.

На сэрцы стала прыкра і горка. «Ты падманваеш сябе,— падумаў ён,— падманваеш. І ведаеш гэта. Ты не памятаеш цяпла рук маці, ты не ведаеш, што гэта такое. Камень мёртвы. І маці памятаеш ты толькі мёртвую...» Але ён быў удзячны каменю, які даў адчуць яму тое, чаго ён быў пазбаўлены, які захаваў і праз гады данёс да яго тое, чаго не змагла захаваць памяць, і ненавідзеў гэты камень. Да самага апошняга часу ў ім не-не дый успыхвала дзіцячая вера, абуджалася дзіцячае жаданне цуду: не можа быць ён так абдзелены ў жыцці. Ёсьць у яго маці, будзе. Яна толькі забавілася дзесяці і зараз прыйдзе да яго. Так, ён верыў гэтаму. З гэтай верай у яго звязаны самыя лепшыя ранкі, самыя лепшыя сны, сны ў сне і наяву. Усё ў яго будзе, як у людзей. Ішоў час. Усё ў яго было, як у людзей, і толькі не было маці. А ён ўсё верыў, што будзе.

Будзе! І вось... веры гэтай прыйшоў канец. Мёртвы камень паўстаў паміж ім і маці. І ніякая сіла не магла скрунць яго, што-небудзь перамяніць. Гэта Антон зразумеў толькі цяпер, на гэтым двары, дзе рабіліся помнікі і абуджалася неіснуючая памяць: няма маці. Няма і ніколі ўжо не будзе. Калі з таго свету не вяртаюцца, то і з-пад каменя не ўстаюць.

І Антон адчуў, што з гэтага дня жыць яму будзе цяжэй, пашкадаваў бацьку.

А бацька стаяў каля пліты сам як помнік. І меншы яго сын, Але́с, таксама быў нерухомы. Жанчына і хлопчык, аб якіх сумавалі яго бацька і брат, былі невядомы яму. У яго былі маці, і яшчэ адзін брат быў у яго. Але і ён зведаў гора, таму што жыў і рос на такой вуліцы, дзе ўсе зведалі гора, дзе ў кожнага хтосьці загінуў у вайну. Але

гэта было так даўно, калі яшчэ яго на свеце не было. Яму было шкада бацьку, і брата, і жанчыну, і хлопчыка, асабліва хлопчыка. Ён пражыў толькі два гады. А жанчына магла быць яго, Алесева, маці, яна таксама з васемнаццатага года. З другога яе боку, застанься ўдавой гэтая забітая жанчына, не было б на свеце яго. Быў бы хтосьці зусім іншы. А добра гэта было б ці не? Хто яго ведае. Але яго не было б, ясна.

А ў клубе сёння тапцы. І ў кішэні Алеся ляжыць асвятляльная ракета, якую так зручна запускаць з танцавальнай пляцоўкі. Сёння ракецце, напэўна, не ўзняцца. Мо гэта і лепиш, а мо і не... Дзяўчата так хораша палохаюцца ракет, так скрэзь страх імкнуща разгледзець, хто гэта там «адмочвае» такое...

Было Алесю крыху не па сабе яшчэ і ад того, што мёртвая, помнік па якой ён прыехаў забіраць, так кранае яго бацьку, такая дарагая яму. Было сорамна за бацьку, нібыта ён, Алесь, падгледзеў штосьці ў шчылінку, недазволенае, нядобрае. І мёртвая жанчына пайставала паміж ім і бацькам. Таму маці сёння так і сцяла губы, калі бацька наладзіўся ехаць па помнік той, першай жонцы... Шкада бацьку, шкада маці, шкада тую жанчыну з хлопчыкам і сорамна. Сорамна, што ўсё так недарэчна складваеца на белым свеце. Чаго толькі гэтым людзям не хапае. Жылі б сабе ды жылі, дык не... І вось таму Mixасю было толькі два гады... І колькі часу прайшло, а бацька толькі зірнуў на пліту — счарнеў за хвіліну. І сум, сум у вачах, як па нябожчыку.

А Рыгор Вечка, бацька, у гэты час ужо не сумаваў.

Сум-то быў у ім, і сляза, пякучая, горкая, мучылася і не магла прабіцца на волю. Але гэта былі нрыемная сляза і прыемны сум. Рыгор быў зноў малады. І маладая яго рука абдымала не камень, а, здаецца, пяшчотна трымала другую такую ж маладую руку. І пяшчота ўваходзіла ў яго, і разам з ёю ўзнімалася на неба сонца. Надыходзіў час развітання. Рыгор не мог зразумець, навошта гэтае сонца, як перажыць гэты доўгі, доўгі дзень, як год, да новай сустрэчы. А трэба было яшчэ бегчы дванаццаць кіламетраў да сваёй вёскі і брацца за касу...

— Ну дык што будзем рабіць? — пачуўся голас Баглай.

— Забіраем мы помнік,— сказаў стары Вочки.

— Не,— сказаў Баглай,— не аддам я сёння табе помнік. Машыны няма, ды і мастака няма, ды і рабочы дзень заканчваецца... Зранку заўтра, зранку.— І Баглай зноў паспрабаваў заглянуць у очы Вочки, але той зноў не даўся. Тады Баглай павярнуўся да Аптона.

— Час у вас зараз ёсць? — спытаў яго Антон.

— Час-то ёсць,— зразумеў Баглай.— Але машыны ўсё роўна няма. І без мастака дошку я вам не магу аддаць, сумленне не дазволіць. Ды і верыш, хлопча, ці но, а шкада мне сёння аддаваць вам гэты помнік. Разумею, нядобра гэта, а шкада. Я яго амаль адзін, сам, адной сваёй рукой рабіў... А час ёсць, ёсць...

— Збегай,— падаў Антон пяцёрку Алесю.

— Гэта добра. Гэта трэба, каб пухам ім была зямля! — адобрыў Баглай.

І пакуль Алесь хадзіў у магазін, Баглай прынёс шклянку і напалову ўжо з'едзены гурок.

— Пойдзем вось туды, уніз, за гару. Мы заўсёды туды ходзім, каб вока лішняга не было. І рабочыя, і я. Зараз там нікога няма... Такая ўжо наша работа, мо крыху і зацягнулі, але не думайце, не крыўдуйце, помнік мы вам зрабілі добры, — Пад гэтую яго гамонку яны спусціліся ў роў, уладкаваліся пад кустом вербалозу. Баглай завалодаў пляшкай і спрытна адкаркаваў яе пакалечанай рукой.

— Толькі на гэта і прыгодна,— сказаў Баглай, прыкметнічы позірк Рыгора Вечкі. — Мне б абедзве руکі, дык ці сядзеў бы я тут, хоць і справа наша, скажу я вам, ой як патрэбна людзям... Але робім...

— Дзе? — спытаў Рыгор, нібы і не слухаў Баглай.

— Што дзе? — сумеўся той.

— Руку дзе пакінуў?

— У Югаславії.

— А я два рабры ў Аўстрый... А жонка з дзіцем вось тут, дома... І хадзіць далёка не прыйшлося...

— А ў мяне бацька... Помнік яму толькі ніяк не збяруся паставіць, хоць і ўсе ў маёй руцэ. — І ён патрос перад Вечкамі сваёй пакалечанай рукой. — Рабіў вось гэты, эксперыментальны, думаў: вазьму яго сабе. Але не выходзіць сабе паспрыяць, некалі ўсё...

— Памаўчым,— сказаў Рыгор Вечка. — Памаўчым. І ім успамінак будзе, і мы адзін другому не схлусім... А помнік не я стаўлю, а сын. І табе, чалавек, як сыну павінна сорамна быць... І мне сорамна. Увесь свой век з мазала жыву. Мінукі не маю вольнай, каб азірнуцца. Колькі перароблена гэтымі вось рукамі па гэтай вось зямлі. І ўсё на радасць, на радасць, на радасць, на шчасце, здавалася. А зараз чую: штосьці я прагледзеў за гэтай работай, аслеп і нічога не бачу, акрамя работы. Усё ў мяне ёсць, толькі радасці няма.

— Гэта так,— сказаў Баглай,— гэта бывае, калі на могілкі прыйдзеш. І ў мяне было, ды звыкся ўжо... Не ведаю, не ведаю... Колькі ўжо мы за гэтыя помнікі бяром, а грошы ўсё роўна браць не

паспявае. І часу колькі мінула з той вайны, а ўсё роўна... Раней — труна ды крыж, ды слёз літра. А зараз і не плачуць нібыта, а як бы ў сабе ўсё тояць, зірнеш па яго, а ён як у агні гарыць. Адкуль той агонь? А ці не ўсё роўна — пад помнікам ці пад крыжам ляжаць тым небаракам?.. Так я мяркую... Ці то зноўку якаясьці навала набліжаецца? Дык не сказаў бы... Вось ты, стары чалавек, чаму помнік сёння ўздумаўся ставіць?

— Не чаму, а каму,— сказаў Рыгор,— І не жонцы, і не дзіцяці, а сабе! Таму што жыў такі чалавек на свеце. Рыгор Вечка. І была ў яго жонка Лукср'я. Не з паноў, гарапашнікі. Каб ведалі гэта людзі, шчасцю іх мінуламу і пакутам майм без яе зайдросці, я і стаўлю помнік.

— Не-не, не тое ты гаворыш. Шчасце і няшчасце раней на Палесці людзі ў сабе хавалі, на свет не паказвалі. Палешуки — народ сціплы. А ты выхваляешся шчадротай і заможнасцю.

— Не выхваляюся я, а гора сваё над светам узнімаю, хай усе бачаць і пужаюцца. Вось цябе ўжо напалохаў і гэтым рад. Хоць і не разумееш ты яшчэ нічога, а ўжо байшся, то і добра.

Бутэлька апусцела. Па гары ўсе чацвёра, як гусі, нізка прысядаючы і перавальваючыся, палезлі наверх.

— Дык заўтра ў восем раніцы,— сказаў ім на развітанне Баглай.— Глядзіце, чакаць буду. Рабочага, вунь таго, нямога, возьмеце, калі яму што трэба сказаць, пісаць будзеце, ён па пісанаму разумее ўсё. Чарку яму паднесяце, калі скончыце,— добра, не — таксама добра. Як сумленне вам падкажа. Да заўтрага...

І доўга, пакуль не зніклі за горкай, глядзеў ім услед, памахваў рукой.

II

Ноччу была поўня. Змянялася надвор'e. І стары Вечка, як ні імкнуўся, ніяк не мог заснуць. Усё штосьці муляла над бокам, і рукі, такія патрэбныя раней, былі лішнія, немаглі знайсці сабе месца. Ён клаў іх і за галаву, і пад галаву, і спускаў на падлогу, і ўкрываяў коўдрай, але нідзе не было ім месца. «Ды паадрывала б лепей вас», — раззлаваўся Вечка і не вытрываў, устаў, падышоў да акна, несучы перад сабой свае рукі, нібыта вёслы якія ці то нач несучы перад сабой на выцягнутых сваіх руках, выставіў іх месяцу і са здзіўленнем пачаў разглядваць, як ўсё роўна першы раз убачыў. Нічога цікавага, здаецца. Як шапкі перастаялых грыбоў — мазалі; мазалі — грыбы, выпхнутыя карэннем жыл, даўно загоенныя рубцы ад сякеры, касы, бярвення і куль, свежыя парэзы, у якіх шчыміць і бруїцца яшчэ боль...

Усё зведалі гэтыя руکі, што даведзена зведаць рукам чалавечым — і гора, і радасць,— яны ўмелі любіць і ненавідзець, умелі прыласкаць жанчыну і забіць ворага. Цёпляя, нават гарачыя, і не такія ўжо вялізныя, як здавалася раней. Набрыньяльня стомай, работай і сілай рукі. Не, дарэмна ён гэта на іх. Што ён без іх! Але чаго яны ўсхадзіліся сёння — ці то прагультаявалі дзень, ці то адпачынку раней часу запрасілі. Не, не разумеў Вечка сёння сваіх рук.

— Што вам трэба? — сярдзіта спытаў ён у іх.— Будзе раніца, і будзе работа. А зараз адпачывайце. Хутка, хутка вам будзе доўгі-доўгі адпачынак.

Дзіўна, але рукі адазваліся на гэтыя яго слова болем у плячах.

— Глядзіце вы: і яны не без паняцця,— прамармытаў месяцу Вечка і прыпаў да акна, разглядаў прыціхлыя ўначы, абстайленыя, як вартай, сумным сонечнікам хаты. І зноў паглядзеў на свае рукі, не верачы, што гэтыя хаты зроблены імі.

— А вы памятаце іх? — спытаў ён у сваіх рук,— Я вось не памятаю ўжо...— Замоўк, прыслухаўся. Рукі лёгка ўзняліся да грудзей, і не было ўжо ў іх, ні тугі, ні болю, як бы зусім не было ў яго рук. Рыгор Вечка засміяўся, ціхенька так, сам себе, быщам баяўся напалохаць сябе гучным смехам. Дакрануўся далонню да фарбаванага падаконніка. Праз фарбу дзе-нідзе пррабівалася хваёвая смала — Вечка нядайна перасыпаў хату, ставіў новыя падаконнікі,— і гэтая смала як бы звязала, з'яднала яго руку з дрэвам, і ў дрэве, і ў яго руцэ, здавалася яму, журчыць струменіць адзінай кроў. Ён асцярожна адняў руку, пазногцем адкалупніў кавалачак смалы, расцёр яе на далоні і адчуў радасць далоні, якая пахне смалой, здаецца, убачыў дрэва, з якога зрабілі падаконнік, адчуў яго пруткую моц, звонкі смех сякеры і нецярплівы грукат свайго сэрца.

І ўсе зробленыя Рыгорам па свеце хаты паўсталі перад ім. Цэлы горад ці вялікая-вялікая вёска. І ўсе яны ўсміхаліся яму вокнамі, ён бачыў іх усмешку, чуў, як тонка пастрэльвае, сохтте ад сонца бярвенне, адчуваў, як прагна п'е цяпло, месячнае і сонечнае свято мух, і цяпло струменіць, струменіць па бярвенні, ахутвае радасцю сэрца. Ён глядзеў і не мог наглядзецца па свае хаты. Яны стаялі, як намаліваныя, перад ім, ладныя, жоўта-звонкія, і ішоў з комінаў іх дым... І раптам усё знікла. Месяц закрыўся хмарай, і з гэтай хмары адбілася на зямлю ценем маленькая хатка-сцёбачка і паўстала перад акном нядайна перасыпанага Рыгоравага пяцісценка.

Ён пазнаваў і не пазнаваў гэтую сцёбачку. Яна была як сапраўдная, толькі ад гэтай сапраўднасці не пахла жыллём, чалавекам. Зноў выйшаў месяц, зноў быў перад ім пабудаваны яго

рукамі горад ці вялікая-вялікая вёска, але Рыгор глядзеў толькі на сцёбачку, маленькую-маленькую хатку, з якой усё і пачалося, з якой пачаўся і ён сам. І так шкада было яму яе, так хацелася ўвайсці туды, схавацца і не выходзіць, што Рыгор застагнаў і кінуўся преч ад акна, захутаўся коўдрай і прыціснуўся да жончынага мяккага пляча.

— Чаго? Чаго табе? — мармытнула тая спрасонку і працягвала спаць.

Рыгор адхіснуўся ад яе цёплага цела і зашаптаў:

— Ты прабач, прабач мне, Лукер'я...

А сцёбачка стаяла ўваччу, хоць ты вочы выдзірай. Ён успомніў, як ставіў гэтую сцёбачку. Употайкі ад усяго свету браў на станцыі шпалы, цягтаў аполкі. І ў сцёбачцы заўсёды, колькі жыў ён у ёй, як ні мазаў сцэны глінай, пахла крэазотам. Рыгор уздыхнуў, і здалося яму, што хапіў не паветра, а крэазоту, крэазотам дыхнула ў яго новай хаце. Рыгор усхапіўся, прыгледзеўся і толькі цяпер пачуў, як цяжка дыхае жонка.

Ты не спіш? — ціха спытаў ён яе, больш за ўсё жадаочы, молячы яе, каб яна не адазвалася, нават калі і не спіць.

І яна не адазвалася, мо і сапрауды спала, а мо разумела яго, не хацела падаваць голасу. І Рыгор тую ж хвіліну забыў аб ёй, быццам ніколі яе і не было, загаварыў з той, мёртвай, для каго мёртвай, а для яго заўсёды жывой:

— Нічога, нічога, Лукер'я, спі, спі, нічога мне не трэба...— I, як бы баючыся парушыць яе сон, сам сабе: «Ты прабач мне, Лукер'я. Лепшай, чым ты, мне жонкі і не трэба было. Але што рабіць... Мо я і вінаваты перад табой, але што рабіць, калі тыдня, тыдня ты не дажыла да вызвалення, і за гэты тыдзень я пакутую ўсё жыццё... Перш думаў, што так адзін ужо і дажыву свой век, але што рабіць, што рабіць. Яна была такая ж, як і я, беспрытульная, знявечаная вайнай. Я страціў цябе, яна страціла мужыка. І што нам было рабіць? Мо гэта і лепей, што мы сышліся і я на якісці час забыў цябе... А я імкнуўся і ў чужой душы знайсці, адкрыць хоць часцінку цябе. А з гэтай жанчынай мы былі роўныя: у яе ад першага мужыка засталася дачка, у мяне — ад нас з табой — сын, я страціў цябе, яна страціла мужа. І абое мы былі страчаныя. А зараз у нас дзеці...»

Рыгор сціх і зноў прыслухаўся да дыхання жонкі. Яно было такім жа цяжкім, і няроўным, і чужкім. Чужкім чужкім. Такім, што ён адразу і не зразумеў, хто гэта ляжыць побач з ім, адкуль узялася гэтая жанчына. Яму стала сорамна і горача, нібыта ён ляжаў з ёю на вачах у Лукер'і. Рыгор ненавідзеў гэтую жанчыну, узненавідзеў за якуюсьці адну хвіліну. Яшчэ крыху — і ён скінуў бы яе з ложка. Ён ненавідзеў

яе сапенне, яе цяжкае дыханне, яе любоў да яго і пакуты за яго. Нічога-нічога яму не трэба было ад гэтай жанчыны, абы знікла яна, толькі ніколі не было б яе ў яго жыцці.

І ён быў бы шчаслівы. Гэта яна, тая, што ляжыць разам з ім, цяпер вінавата ва ўсім.

Рыгор адчуў, што несправядлівы да сваёй жонкі, да сваёй другой жонкі, але з прабачэннем ён зноў звярнуўся да Лукер'і: «Дзе той справядлівасці назапасішся, Лукер'ечка...» Яму захацелася згінуць і ніколі-ніколі не бачыць вачэй жанчыны, з якой ён пражыў амаль трыццаць год. Трыццаць год прайшло, а Лукер'я, як жывая, перад вачымі, усё — як сёння...

І Рыгор зноў уголас застагнаў ад пякучага болю.

Другая жонка, якая нарадзіла яму траіх дзяцей, якая была яму цяпер зусім чужая, пачала клапатліва падхінаць над яго збітую коўдру. А яму ад гэтай яе соннай клапатлівасці і пяшчоты было яшчэ ніякавацей, яшчэ цяжэй. Не мог ён у гэтую хвіліну нічога прыняць ад яе, нават такой дробязі, як коўдра, не хапала і сілы, каб адштурхнуць яе руку.

Ён пражыў з ёй каля трыццаці гадоў, але так і не ведаў: кахае яна яго ці не, не ведаў, ці кахае ён яе. Раней Рыгор баяўся такога пытання, а пазней яно стала лішнім. Жылі сабе, ды і ўсё. «І яна, напэўна, маўчала аб гэтым, таму што берагла памяць аб сваім першым мужу і ўсё жыццё саромела яго, Рыгора, а ён саромеўся яе. Жылі — як быццам укралі шчасце. А разабрацца, дык ці вінаватыя яны ў чым, ці вінаватыя ў чым, што былі шчаслівія? І колькі такіх, як яны, на свеце?

«Ці гэта ва ўсіх так? — падумаў Рыгор.— Бедныя-бедныя людзі, за што вам такія пакуты? І ці ёсьць вінаватыя? Прабач, пррабач, Лукер'я, табе там не лягчэй, чым нам тут. І не зайдросць, не зайдросць мне, як не зайдрошу я табе. Я ехаў дамоў з Германіі і вёз табе падушку з пер'я, добрую падушку. Я вёз яе, хаця ўжо і здагадваўся, што не трэба табе падушка, там, дзе ты, ужо спяць без падушак, але спадзяваўся... вёз. Падушку і стары веласіпед. Веласіпед разблі браты мужа маёй будучай другой жонкі, напэўна, каб я ніколі больш не прыязджай да яе.

Я бачыў, як яны ламалі яго. Разганялі і на ўсім хаду білі ў калоды, якія ляжалі пасярод вуліцы. Да крыві паразбіваліся самі, веласіпед хоць і старэнкі, але ўсё ж быў моцны. Я стаяў каля акна і паглядаў, як яны яго даводзілі да ручкі, і мне было зусім не шкада яго. Мне здавалася, што гэта разбіваецца мой успамін, мая памяць аб вайнэ. Хлопцы былі дужыя і злосныя, яны любілі свайго брата і разблі

мой веласіпед ушчэнт... А я любіў цябе, Лукер'я, я радаваўся, што яны любяць свайго брата, мо мы з ім дзе і сустракаліся на вайне, мо ён мне і выратаваў жыщё ў Аўстрыі... Мо ты там, на тым свеце, сустрэла яго і вы разгаварыліся адно аднаму, успомнілі тых, каго пакінулі, і зрабілі ўсё, каб мы сустрэліся з гэтай жанчынай, яго жонкай, бо трэба ж было гадаваць сірот, трэба ж было камусыці ставіць іх на ногі.

Я выйшаў на ганак, хлопцы ўжо чакалі мяне, яны паднеслі мне па руках тое, што засталося ад веласіпеда.

— Гэта мой вам падарунак, мае даражэнкія,— сказаў я ім.— Больш у мяне нічога няма.

А яны, дурні, нічога не зразумелі. Маладыя. Глядзелі па мяns і радасна, здзекліва пасміхаліся... Калі мне паднеслі веласіпед, я ўжо ведаў, што назаўсёды застануся ў гэтым доме. Калі браты мужа берагуць так нявестку, то яна павінна быць добрым чалавекам. А я шукаў не так жонку, як добрага чалавека, маці нашаму сыну.

Прабач, Лукер'я, што я не спытаў у той час дазволу ў цябе. Але я пыгтаў яго ў неба і ў ночы. З маёй будучай жонкай мы крыху пазней найшли па вечарынку ў пустую хату на ўскрайку сяла. Тады яшчэ былі пустыя хаты, хаты, у якіх баяліся жыць, якія чакалі сваіх гаспадароў. У той пустой хаце я разам з іншымі па чарзе крычаў у даўно непрапалены комін і слухаў рэха. Гэта так удовы і ўдаўцы пыталі лёс, што ён ім накануе, каго пашле, чым імем адзавуцца нач, комін, хата. Гэта была мая не першая вечарынка. І не першы крык у апаленую цемру. Але да гэтага разу я не чуў, каб мне хто адказаў. Акрамя цябе, Лукер'я, акрамя цябе, мне заўсёды выпадаў твой голас... А тады... Я крыкнуў, кінуў голас у неба і нач і замёр. І ты, гэта быў твой голас, Лукер'я, ты азвалася ў тую нач імем маёй будучай жонкі.

І па дарозе дамоў я сказаў ёй:

— У мяне ёсьць сын.

Яна адказала:

— А ў мяне расце без бацькі дачка.

Больш мы ні аб чым не гаварылі. Ды і аб чым было гаварыць? Хіба гэтага мала? Усё астатнія за нас сказалі. стрэлы. Адзін па табой, Лукер'я, другі — па яе мужу. Што мы маглі дадаць да гэтых стрэлаў, ці маглі мы іх заглушыць, ці маглі мы адвесці кулі?.. Мы збудавалі новую сям'ю.

Вось і ўсё, Лукер'я, цяпер судзі мяне... Далей была работа, да сённяшняга дня я не разгінаўся. І зараз яе дачка і наш з табой, Лукер'я, сын выйшлі ў людзі, яны пажаніліся — жонка і муж. Жывуць спраўна... Спраўна жыву і я. У мяне ладны дом, карова, парсюк, але...

лепей бы я жыў у нашай крэзатавай сцёбачцы... Прабач мне, што я даўно не праведваў цябе. Перш заходзіў часцяком, але потым яксыці стала не па дарозе... Ну, ды нічога, нічога, сёння ўжо сустрэннемся. Дзякую сынку, што падрыхтаваў гэтую сустрэчу».

Рыгор падняўся і падышоў да сыноў. Тыя спалі на адным ложку, па-дзіцячы абняўшы адзін аднаго. Рыгор пастаяў над імі, хацеў паправіць ім падушку, але перадумаў, пагладзіў па галаве аднаго і другога і пайшоў да свайго ложка. Ужо развіднела, шэры золак ліўся ў акно. І можна было разгледзець твар жонкі, якая ляжала галавой к акенцу. Гэта быў змучаны твар, ля вуснаў, паміж броваў і па скронях стаўся боль, ён маршчынкамі, як промнямі, рэзаў твар, перакошваў яго і збіваў дыханне і торкаў жанчыне ў павекі. Але зусім іншага шукаў у гэтым твары Рыгор, а чаго — і сам не ведаў. Ведаў толькі, што болю яе палегчыць сёння не зможа. Сёння ён быў жорсткі, як бывае жорсткім чалавек, які парывае са сваім каханнем. А гэты сонны і не сонны твар на світанкі быў незнамы яму, зусім-зусім чужы. Рыгор раззлаваўся на яго і абурыўся на сябе за гэтую сваю злосць. І яму стала горка, што каля трывіцаі гадоў пражыту з жанчынай, выгадаваў траіх дзяцей і не ведае яе, не можа вось цяпер палажыць ёй руку на плячо і расказаць усё-усё, мо і паплакаць...

Ад усёй жыткі з ёю толькі таго і ўспаміну: ноч, у якую крычай у комін.

А што на сэрцы ў гэтай жанчыны, ці ляжыць яе сэрца да яго, ці ляжыць яго сэрца да яе... Горнецца, горнецца яна да яго часам, а ён... І ў яго штосці адрывалася ад сэрца, калі чуй, як плакала яна іншы раз ноччу. Дык любіць ён яе ці не? Прабач, прабач, Лукер'я... а як бы ты хацела, а чаму ты больш радавалася б... Так вось, Лукер'я, няхай сёння маладыя разбіраюцца: любіць — не любіць. А яму і ёй трэба глядзець адно аднаго, колькі той жыткі засталося...

Вечка яшчэ крыху пастаяў, пастаяў і лёг ціхенька, каб не патрываўжыць жонкі. І сэрца яго напоўнілася радасцю, той самай радасцю, якая больш за трывіцаі год прыходзіць да яго кожны дзень, калі прыгадае, як вечарам бег дванаццаць кіламетраў ад сваёй вёскі да вёскі Лукер'інай.

У вокны ружова струменілася сонца.

Толькі закрыў вочы, здаецца, і не засынаў, а перад ім Лукер'я маладая, у вясельным адзенні і нейкая зусім засмучаная.

— А навошта ж ты мне, Рыгор, гэты камень ды на грудзі? Цяжка мне, цяжка, Рыгорка...

— Аб чым ты, Лукер'ечка, які камень? Вяселле, вяселле, коні вунь пад дугамі, у стужках, цуглі грызуць, бачьши?

Усхапліся коні. Панеслі коні маладую ад жаніха.

— Стой, пачакай, Лукер'я, як жа я без цябе?

— Куды там! Толькі конскі храп ды смех маладой і голас яе:

— Ра-а-на, ра�ата табе яшчэ, Рыгорка, да мяне. Жыві, жыві,
Рыгорка...

— Го-о-о-р-ка...

Рыгор падскочыў ад гэтага воклічу...

III

Яшчэ не было і восьмі гадзін, калі яны зноў прыйшлі на камбінат. У варотах іх стрэў Баглай, падхапіў старога Вечку пад руку і навёў за сабой у хатку, у якой учора спявалі жанчыны, што плялі вянкі, зацягнуў у куток, адгароджаны фанерай, і заўвіхайся каля стала, хаваючы ад Рыгора вочы Той не ведаў, што і падумашь.

— Ну, дык падабаецца табе помнік? — спытаў нарэшце Баглай Рыгора.

— Помнік якпомнік...

— Эксперыментальны, эксперыментальны,— падхапіўся Баглай.— А што ты мне параштавіць? Эксперыментальны ці лепш той стары, дзешавейшы?

— Стайды эксперыментальны.

— Во і я так думаю,— з палёткай уздыхнуў Баглай.— Ну, давай тады вып'ем са мной, добры чалавек, каб зямля была там пухам. Прымі чарку за яго і мой спакой.

Баглай разліў гарэлку па шклянках, і яны выпілі. Памаўчалі.

— Ну як, яшчэ па адной? — спытаў Баглай, гледзячы не на Вечку, а па бутэльку.

— Не, хопіць...

— І я думаю, што зранку хопіць. А зараз я табе пачну мастака даставаць. Зноў не выйшаў на работу, халера ясная.— І ўзяўся за тэлефон.— Не, не могу я цябе за вароты выпусціць з дошкай без надпісу, сумленне не дазваляе. Не... надпіс — гэта ўсё...

— Калі ты такі сумленны, дай мне лепей машыну, з'езджу да швагра па жалеза пад пліту.

— От і добра, от і добра, і табе дзела, і мне справа. Жалеза трэба, трэба,— Баглай з радасцю штурнуў на аппарат маўклівую трубку і выбег на вуліцу.

Наконт жалеза Вечка дамовіўся са шваграм ужо даўно, толькі не выпадаў час забраць гэтае жалеза. А цяпер яму было крыху ніякавата ехаць да швагра, па-першае, таму, што выпіў, на-другое... тое ж, што і па-першае. Швагер пачуе гарэлку і ўвяжацца за ім. А старому Вечку

не хацелася, каб нехта са знаёмых ці то родных, акрамя кроўных, ехаў з ім сёння на могілкі.

Але нічога не зробіш. Пад ніз помніка трэба было тоўстае жалеза, на камбінаце такога не было. Швагер паабяцаў нарэзаць на будоўлі, дзе рабіў зваршчыкам.

У швагра быў выхадны, і ён якраз збіраўся ў грыбы. Узрадаваўся Вечку:

— Добра, што ты пад'ехаў, а то і не ведаў, як дзень пражыць. Акурат паспей, я з хаты яшчэ не сышоў. Праедуся па ветрыку з табой...— І скочыў да Рыгора ў кузай.

— Зноў учора піў,— зірнуў на яго чырвоныя вочы Рыгор і не вытрываў, упікнуў: — Ох, Адаме, Адаме, нічога цябе не бярэ.

— А што мяне возьме? — узбуджана рагатнouй Адам, прынюхаўся да Рыгора.— Хіцёр Зміцёр, а з Івана дурня робіш. Сам ужо ўрэзай зранку... Ці не маладую прадаўшчыцу завёў, што да дзесяці табе прадае?

— Ну, брат, не, нічога цябе не бярэ...

— А што мяне возьме? Сам Герынг па маю душу прылятаў і не змог яе ў мяне ўзыць. А гарэлка мне толькі на карысць ды на радасць. Вось мо і ты падняsesh чарку.

— Ды куды ад цябе дзенешся... Хату хоць дарабіў?

— Дарабіў... На які толькі ляд яна мне здалася. Васемнаццаць гадоў будаваўся і збудаваўся. А ў хаце пуста. Сын з'ехаў, дачка замуж выйшла. Я ды жонка засталіся, як сабака з кошкай... Ці то дзіця яшчэ на смех завесці, ці кабанчыка прыдбаць, каб весялей было? — І загрукаў па кабіне, калі машына параванялася з разбітай, з чырвонай цэглы сцяной,— Стой тут,— загадаў шафёру, а сам саскочыў на зямлю, агледзеўся і знік у дзірцы ў сцяне. Адзін за адным прасунуў Рыгору праз гэтую дзірку чатыры жалезныя абрэзкі і вылез сам.

— Вось такія мне па грудзі,— пагладзіў бэлькі,— і ўжо ніколі галава з пахмелля балець не будзе. Так ці не?

Рыгор не адазваўся. І ўсю дарогу назад маўчаў. Ля помніка яшчэ здалёк ён прыкметці Баглай і двух сваіх сыноў...

— Няма мастака,— сказаў Баглай.— Халера ясная, няма, і ўсё. Як скрэз зямлю праваліўся. Усюды абзваніў... Ніхто не ведае, куды чалавек дзеўся...

— Трэба ехаць. Адклад не ў лад.

— Але ж... сумленне не дазваляе. Без подпісу дошка, халера ясная.

— Ідзі ты са сваім сумленнем,— з крыўдай і жалем у голасе сказаў Вочки.

— Як такіх толькі, на рабоце трymаюць,— абурыўся і. Адам. Але Вечка не падтрымаў яго. Не хацеў ён гэты дзень пачынаць са сваркі, дый шкада яму было Баглай.

— Ды я ж як лепей хачу,— разводзіў той рукамі.— Прыдумаў. Налюю вам у шклянку лаку, ваткі дам, на могілках літары самі і нафарбуюце. Мастака цяпер тыдзень не будзе. Такі ўжо гэта чалавек, халера ясная...

Яны ўжо выехалі са двара, як раптам Вечка схамянуўся:

Дошак, дошак не ўзялі. Стой...

— Абыдземся,— паспрабаваў угаварыць яго Адам.— Нельга вяртацца, няшчасце будзе.

— Адчапіся, што мы без дошак...

— Будзе няшчасце,— гаварыў Адам.— Будзе няшчасце, будзе...

І сапраўды. Толькі павярнулі па мост праз раку — з завулка выскачыў на добрай хуткасці нагружены МАЗ. Якраз нацэліўся бокам у борт, дзе сядзелі стары Вечка і Адам. І здавалася, ужо ўсё, нідзе ніяма паратунку. Адама з Рыгорам асляпіў белы твар шафёра МАЗа, нібыта яго абсыпалі мукой, яны ўчапіліся адзін за аднаго і прыліплі да абабітага жалезам борта машины.

«За што, Лукер'я?» — толькі і паспеў прамовіць сам сабе Рыгор, а МАЗ, якімсьці цудам не крануўшы іх машины, прамільгнуў перад вачыма, ахінуў іх густым воблакам дыму і лёгка так пакаціўся з гары.

— Няўжо пранесла? — імкнучыся збіць з сябе страх, пачаў атрасацца Адам.

Рыгор паглядзеў па сыноў, тыя нічога і не зразумелі, напэўна. Сядзелі сабе і глядзелі на раку.

«Сыноў пашкадавала. Адвяла бяду ад сыноў,— падумаў Вечка.— Вось аб чым ты сёння ў сне папярэджвала мяне. Гэта добра, Лукер'я, і за гэта дзякую табе. Не хочаш ты мяне бачыць. А што я мату зрабіць? Не толькі дзеля сябе жыву на гэтым свеце. Во як стрэнемся, тады іншая справа. Пачакай ужо, Лукер'я, пачакай. Толькі вось пастаўлю хатку апошняму сыну і тады свабодны я, можаш забіраць мяне да сябе... А цяпер не пужай мяне, не пужай, таму што дарэмна гэта. Усё роўна я сёння буду з табою. Калі я табе такі нямілы, прывязу да цябе тваю маці. Толькі ты прабач: я не ведаю, ці жывая яна, ці ўжо даўно з табой. Разышліся нашы дарогі. Страшна і падумаць, як раз'ядноўваюць людзей ці то жыццё, ці то смерць, чаго сцерагчыся на гэтым свеце трэба. Мо ты мне што-небудзь падказала б? Цяжка мне ехаць да цябе, каб ты толькі ведала, як цяжка. Чаму — і галавы не прыкладу. Не ведаю, дзе, калі і як правініўся я перад табой. Мо тым, што застаўся жыць? Дык ты павінна знаць, што я не бярог сябе, шукаў

смерці, а смерць мяне не брала. І з гэтым МАЗам ты добра прыдумала, добра. Толькі пачакай ужо трошкі. Больш як чвэрць веку чакала, ну і яшчэ крышачку, я ад цябе нікуды не дзенуся. Я хачу пабачыць цябе, пакуль яшчэ жывы, пасядзець каля цябе, убачыць цябе маладой, успомніць, як добра ў нас з табой усё пачыналася».

А машына tym часам вырвалася з гарадскога асфальту і затраслася па бруку. Па дне кузава пачалі раз'язджацца жалеза, мармур, пясок. Антон учаптуся за пліту. За яе баяўся найбольш. Яму здавалася, што, калі трэсне пліта, будзе тое ж самае, як маці загіне яшчэ раз. Яму здавалася, што вось у гэтую хвіліну ён ратуе не пліту, а маці. Пліта, камень, ператварылася для яго ў маці. І ад таго, што гэта быў маўклівы камень, мёртвы камень, пры кожным подкідзе машыны яму было бош балюча, чым тады, калі б замест пліты быў жывы чалавек. Антон амаль прасіў пліту вытрываць, не разбіцца, і, калі б можна было, ён лег бы сам пад яе, толькі было б ёй мякка. А дарога была няўмольная. Яна кідала людзей і камень на адзін, на другі бок, то гнала наперад, то адсоўвала назад, то нібыта імкнулася пазбавіцца ад іх зусім, падкідвали іх высока ўгору. Была здзіўлена, што такія ўчэпістыя гэтыя людзі. Кончыўся брук, і стала яшчэ горш. Хвойнік і бярэзняк абапал дарогі парадзелі, пайшлі выжары, балоты, а потым замільгацелі белыя выспы пяску.

Набліжалася вёска. Непрыкметна да самай дарогі падбегла бульбяное поле. Захутаныя пад самы падбародак хусткамі, па полі хадзілі. жанчыны з бляшанкамі ў руках і раз-пораз нахіляліся і штосьці абліталі з бульбоўніку, напэўна, каларадскіх жукоў.

— Спыні! Спыні! — раптоўна ўгледзеўся ў гэтых жанчын і поле Адам, кryчаў і махаў рукамі.

Машына стала. Ён лёгка скочыў на зямлю і накіраваўся да ўзгорка, да адзінокай, са ссечанай, высахлай вяршалінкай бярозкі на ўзгорку. Параўняўся з бярозкай, спыніўся, пакруціўся вакол яе і бягом, з усіх ног, кінуўся назад.

— Вось тут за мной і ганяўся той самы падлюка Герынг сказаў Адам Рыгору, калі яны ўжо кранулі далей.

Рыгор не першы раз чую ад Адама пра Герынга і змоўчаў: цішыні, роздуму прасіла яго душа. І Адам, як зразумеў гэта, павярнуўся да хлопцаў, закрычаў на іх:

— Вы чаго тут сядзіце, як ёлупні, чаго? Трымайце помнік, такая дарога паб'e, патрушчыць усё. Не давезямо, добра трымайце.— І ўчаптуся ў абразкі сталых двухтаўровых бэлек, нібыта тыя маглі разбіцца. Антось па яго прыкладу ўзяўся падтримліваць дошкі. Яму ўжо даўно было крыху не па сабе. Маўклівасць бацькі, брата і гэтих

мармуровых пліт ужо даўно гняла яго, быццам ён сапраўды ехаў у машыне разам з нябожчыкам, сядзеў каля труны. І ён баяўся дакрануцца да каменя, дошак, жалеза.

Алесь напракаў сябе за такія думкі, але і інакш думаць не мог. Да таго ж, ён баяўся, што гэтая мёртвая жанчына можа ўпікнуць яго за такія думкі, ён ніяк не мог пазбавіцца ад адчування, што жанчына тая знаходзіцца побач з ім, стаіць за яго спіной, і абрадаваўся выбуху энергіі Адама...

А сам Адам ужо забыў пра свой загад, устаў, ахапіў пліту і ехаў стоячы, не зважаючы на бясконція штуршкі. Рот яго быў скрыглены ў нямым безгалосым крыку. Ён сапраўды крычаў, але ніхто не мог яго чуць, як ніхто не чуў і тады, каля трышаці гадоў назад, калі па яго душу прылятаў той самы падлюка Герынг. Тады на гэтым полі не было яшчэ бульбы, нічога не было. Адам толькі араў яго, каб засяваць, рыхтаваў і сам не ведаў, пад што, бо не было чым засяваць поле ў ту ю далёкую вясну. Пара старых валоў рухалася паволі, Адам сцябаў іх і ўгаворваў і плакаў у разоры. А валы сабе хоць бы ніхто, нават не аглядваліся на яго біццё і слязу, зредку накручвалі абрэзанымі хвастамі і ішлі марудна.

Раптам яны ўзнялі галовы, навастрылі вушки і пайшли самі па сабе спорным, добрым крокам. Адаму нават ужо прыходзілася бегчы за імі. А з-за лесу, з-за хмар выплывалі на поле, накіроўваліся да чыгункі чатыры нямецкія самалёты. Яны нізка праляцелі над Адамам з яго валамі. Адзін, а мо і два з іх сыпанулі па аратым з кулямётай. І па чыгунцы загрымелі выбухі. Валы пайшли яшчэ шпарчэй, і хлопчык ледзь паспіяваў кіраваць імі, ледзь паспіяваў выцягваць з зямлі цяжкі плуг і зноў заганяць яго ў зямлю. Тлустая зямля, даўно не араная, нібыта счарцвелая луста хлеба, разваливалася пад плугам.

Выбухі сціхлі, самалёты адбамбліліся і вярталіся назад. Яны зноў былі над Адамам з валамі. Дзіўна, але яму ў той час і ў галаву не прыйшло схавацца. Ды і дзе схаваецца — вакол голое поле, адзіная толькі бярозка пасярод узгорка. Самому яшчэ так-сяк, ці то пад бярозку, ці то сунуў галаву пад скібу зямлі, а валы? Куды дзяяваць валоў? Гэтая лядашчая пара была амаль адзінай жывёлай у калгасе. Загінуць валы, то што ён мусіць сказаць старшыні, чым апраўдаецца. Не, лепш ужо што будзе.

І Адам ішоў па полі пад далёкія выбухі бомб, а потым і пад блізкія, прызначаныя яму кулямётныя чэргі. Лётчыкі, усе чацвёра, далі па чарзе па ім і па валах, але кулі мінулі іх. Тры самалёты палацелі сваёй дарогай, зніклі ў небе, а чацвёрты разварнуўся і пайшоў на Адама. Ён быў адкрыты самалёту з усіх бакоў і

бездапаможны. І нямецкі лётчык секануў вясновую зямлю кулямётнай чаргой перад самымі мордамі валоў. Тыя спыніліся, Адам штомоцы ўрэзаў іх пугай і, захлынаючыся слязьмі, прыпаў да плуга:

— Пайшлі, ваўкарэзіны.

І валы пайшлі. А самалёт рабіў новы заход на яго. Адам ужо азіраўся, куды знікнуць, а знікаць не было куды, толькі ў зямлю, стаць самому насеннем, зернем. Голая, неўзараная зямля ляжала перад ім. На ёй ужо трывадлы гады нічога не расло, акрамя пустазелля. І неба над яго галавой было чысцюткае, ні адзінай хмаркі, ні адзінай плямінкі. Сонца ды нямецкі самалёт — больш там нічога не было. І самалёт зноў густа сеяў па полі кулі, курэла толькі ўсохлая зверху зямля. І кожная з куль, здавалася Адаму, праходзіла праз яго цела. У яго ужо не было сілы і баяцца. А нямецкі лётчык, напэўна, паставіў сабе за мэту знішчыць гэтага аратага. Спачатку ён думаў толькі напалохаць яго, пасмяяцца, як пойдуць наўскач валы, як зайдзячам заскача па полі гэты хлопчык. А яны, можа, здавалася яму зверху, не звярталі на яго ўвагі. А ён, відаць, быў майстрам сваёй справы, гэты лётчык, добрым майстром.

Самалёт, здавалася аратаму, пайшоў прама на яго. Пайшоў без стрэлаў, убіваючы яго гукам у зямлю. І пад гэтым нясцерпным гукам валы спыніліся, павярнулі адзін да аднаго морды. А Адам падпяў галаву. Ён разгледзеў чорныя крыжы па баках самалёта, срабрыста-белы, як у шчупака, жывот яго. Разгледзеў схаваны над цэлулоідам кабіны ў ахоўных вялізных акулярах твар лётчыка. Выскачыў з разоры і замахнуўся на самалёт пугай. Самалёт узмыў, ірвануўся ў неба, быццам гэтай дзіцячай пугай можна было збіць яго.

А лётчык як ашалеў, ён кідаў і кідаў самалёт на аратага. Сек зямлю кулямі. Араты і валы рабілі сваю справу. І спыніліся толькі тады, калі самалёт, завываючы, знік у небе. Адам кінуў плут і валоў і, размахваючы пугай, секучы ёю паветра, пабег, пабег у той бок, куды паліцеў самалёт. Бег, падаў, ускокваў, зноў бег, згубіў пугу і не стаў яе шукаць. Выставіў у неба сціснутую ў кулак правую руку, прыціснуў яе ў локці левай і памахаў услед самалёту:

— Вось што табе, падлюга Герынг... а не маю душу...

Вярнуўся, падняў пугу і пачаў аглядца. Перад ім было ўсё тое ж, знаёмае яму да апошняга каменя поле. Знаёма дыміла наводдаль комінамі вёска, і непаслухмияныя валы стаялі мёртва па ўзгорку, хоць ты іх і забі. І ён біў іх пугай, і кулакамі, і адсечанай кулямі вяршалінкай бярозы. Валы ні з месца. Тады ён заплакаў апошні раз у жыцці, упаў грудзьмі па зямлю, прыпаў да яе зарумзаным тварам, забіў зямлёю нос, рот, біў зямлю кулакамі.

А назаўтра пакінуў вёску, з'ехаў у горад.

І вось перад ім была зноў яго родная вёска. Ён уяджаў у яе, прыціснуўшыся грудзьмі да мармуровага помніка, па ўсё такой жа дарозе.

IV

Рыгор з болем і з радасцю ўглядаўся ў бліzkую вясковую вуліцу. Ён пазнаваў яе і не пазнаваў і не мог зразумець, што здарылася ці то з ім, ці то з вуліцай. На ранейшых месцах стаялі калодзежы. Мо іх было краіху больш, але яны былі амаль такія ж і не такія, да якіх ён прывык. На імгненне ён убачыў адбітак свайго твару ў зялёным кабінным лаку машыны і адразу супакоўся. Толькі зашчымела-зашчымела сэрца: гэта змяніўся ён, Рыгор Вечка, а вёска засталася нязменнай. Ён старэў, старэла ў яго намяці вёска, а яна амаладжалаася. Усхапіліся зелянінай вакол хат сады.

І цешчына хата таксама памаладзела. Ён расчыніў веснічкі і амаль сутыкнуўся са старой. Разгубіўся і не знайшоў нічога лепшага, як толькі спытаць:

— А ці нельга ў вас тут вады папіць? — слова гэтыя вырваліся ў яго самі собой, і ён тут жа пашкадаваў аб іх. Перахапіла дых, быццам ён бразнуўся вобземлю з каня. А старая нічога не разумела і не пазнавала яго. «Забыла, напэўна,— з ціхім смуткам падумаў Рыгор,— Колькі ўжо год прайшло, колькі год ужо ёй? Бог яго ведае, тут свае гады няма каі лічыць».

Следам за Рыгорам у двор забег Антон. Убачыў старую, стаў паблізу бацькі.

— А дзетка ты мая, і крошачкі матчыныя сабраў,— кінулася да яго бабуля, заабдымала, загладзіла.— Міхаська, Міхаська, родненъкі...

— Антон я, Антон, бабуля! — Антон прыпраў да яе высаxлага, лёгкага цела.

— Не, не, блытаеш ты, Міхаська, Міхаська — ты. Антон загінуў... Загінула дзіцятка...

Антон не пярэчыў ёй, і не таму, што не хацеў хваляваць старую, не таму, што перахапіла дыханне, а таму, што ён сапраўды не ведаў, як яго завуць. І нікто гэтага не ведаў... Міхась і Антон — два браты-блізняты. Адзін з іх загінуў, ледзь навучыўшыся хадзіць. Хто? Хто? Бабуля гаворыць: Міхась, а ўсе астатнія — Антон. А ён сам, той, каго клічуць сёння Антонам?

— Ці ты не пазнала мяне, мама? — пытае ў старой Рыгор.

— Як жа, Рыгорка, цябе не пазнаць...

Выйшла на ганак на галасы старэйшая Лукер'іна сястра, амаль

такая ж старая і без узросту, як і маці.

— Дзе тут у вас магазін? — спытаў у яе Рыгор, калі ўжо крыху нагаварыліся і паплакалі.

— Ды ты што,— абурылася дачка.— Ды ці я для сваёй сястры пашкадую чаго... Дзякую богу, пакуль што ёсць свая, як ведала, прыдбала. Сын жэніцца, выгнала трохі... Прабачце, з вамі не паеду. Няхай там сястра не крыйдуе ўжо на мяне, картоплю абганяла, ухадзілася, ног няма. А гарэлкі знайдзем, пасядзіце там, усё каб як у людзей было... А ты, мама, паедзеш? Старая паглядзела на яе з папрокам і пачала збірацца. Яна доўга, вельмі доўга ішла па двары якіхсьці дваццаць кроکаў. Рыгор з Антонам потым доўга падсаджвалі яе ў кабіну. А Алеся кідаў у кузаву цэбрыкі, рыдлёўкі, насыў ваду. Нарэшце кранулі. Шафёр ехаў цяпер асцярожна, ціха, бярог старую. І Рыгор быў удзячны яму, бо ўсё імкнуўся аддаліць тую неймаверпа страшную гадзіну сустрэчы.

І вось могілкі. Старыя, лясныя, неабгароджаныя, зарослыя цігчаком і верасам. Машына спынілася. Пакуль у кузаве раздумвалі, прыходзілі ў сябе, старая хуценька расчыніла дзверцы і была ўжо па зямлі. Заламала руکі і загаласіла, залямантавала:

— Ох, донька, донька, ды хто ж гэта да цябе прыехаў? Ды адкрый ты вочы, ды паглядзі толькі. Хто ж топча цяпер твае сцежкі, хто па іх ходзіць, доню ты мая, доню...— І пайшла, як сляпая, натыкаючыся на крыжы і прыпадаючы да кожнага з іх.— Ды чаго ж табе, маладой, не жыць было, ды навошта ты маю кулю прыпляла. Заступіла я твой век, заступіла, жыць бы табе ды жыць ды не бачыць бы і не чуць бы маіх слёз...

— Дзе? — не вытрываў Адам.

— Здаецца, вось гэта? — адказаў Рыгор,— Крайняя была. Як бег па паяздок колісъ, дык заўсёды заглядваў.

— Ох не, Рыгорка, ох не. І магілку ўжо забыў. Ты чуеш, Лукер'я, ці ж ты чуеш?

Антону стала страшна: а што, калі не знайдуць магілы маці, што рабіць будуць?

Ёп, Антон, ішоў па свеце, будаваў дамы і новыя гарады, не раз сядзеў у прэзідымах і ўгінаўся ад радасці апладысменту, а ў далёкім Палессі сярод хвой стаялі пры дарозе запушчаныя лясныя могілкі, неабгароджаныя. І ён, Антон, за ўсё сваё жыццё так і не зведаў, што ён у вочным абавязку перад маленъкай вёсачкай, перад маленъкай хаткай і яе могілкамі.

— Забыў, забыў, Лукер'я,— стагнаў сярод крыжкоў бацька.

Адам глядзеў на яго з жалем і абурэннем.

— Старая знойдзе,— гаварыў ён,— старая знойдзе, маці не забудзে...

Вось ляжыць мая матка,— падбег Рыгор да адзінокага крыжа на ўскрайку.— Вось тут бацькава магіла. А дзе ж ты, Лукер'я? Вось, мама, вось тут павінна яна быць. Старая моўчкі амаль паўзла паміж крыжкоў, не зважаючы ні на зяця, ні на ўнука. Кранала крыжкі кончыкамі пальцаў, як сляпыя людзі кранаюць галовы дзяцей. На некаторых крыжах былі падвязаны скрашельня ўжо ручнікі, і старая падоўту ўглядвалася ў кожны з іх.

Маці па ручніках знойдзе, па матузках прызнае...— між тым гаварыў Адам. А Вечка і два яго сыны маўчалі. і нямы, дадзены Баглаем рабочы стаяў каля машыны побач з шафёрам і таксама маўчаў.

— Вось тут... Вось ты дзе схавалася, донейка мая,— прамовіла нарэшце бабуля, зняла з крыжа і паднесла да кофты выщвілы, выбелены сопцам матузок.

— Аднаго ўзору! — нацвердзіў Адам.— Маці заўсёды знойдзе.

А старая ўжо ляжала на магілцы. Бачком нязграбна асуналася на зямлю і цяпер нібыта прыслухоўвалася да дыхання дачкі.

— Ой, чула ж маё сэрца, чула, што не на жытку нараджала цябе. За што яму такія пакуты. Лукер'ечка...

«А-аа-ааа» — падхапілі сосны і панеслі, панеслі па лесе.

— А ці ж яна была табе нядобрай жонкай, Рыгорка, што ты так забыў пра яе? Гора мне, гора.

Усё вакол ажыло, прыйшло ў рух, загаманіла, зашаргацеў камень, забілася ў цэбрыках вада, глуха пляскаліся на лясную дарогу сталёвяя бэлькі. А людзі замоўклі, нібыта саромеліся адзін аднаго, і кожны з іх хаваў вочы. Адышоўся ўбок і сціх Алесь. Гора, жывым уvasабленнем якога была гэтая ціхая старая жанчына, увайшло і ў яго сэрца. Ён зразумеў, дзеля чаго яго брат і бацька ўзяліся ставіць помнік. Яны абуджкалі сваю памяць, узрываюць і яе гэтым белым мармурам. Узрываюць свой і яго спакой.

Ужо ўсё было падрыхтавана, і можна было брацца за абмуроўку помніка, але ніхто не адважыўся выцягнуць з магілы стары, спарахнелы крыж. Першы да яго кінуўся Адам, але толькі працягнуў руку і адышоў убок.

І нямы, інтэлігентна апрануты, у белай кашулі, пры гальштуку і ў моднай сінтэтычнай куртачцы сярэдніх год мужчына, паглядзеў на Рыгора.

— А чаму толькі адзін крыж? — спытаў у Рыгора Адам,— Тут жа ў цябе жонка і сын Міхась.

— Адзіны крыж,— сказаў Рыгор,— адзіны. Так ужо выйшла. Я быў далёка, калі ставілі яго. А таму, хто ставіў, не было часу... ужо ішоў яго час паміраць... Браценік яе ж, як людзі мне гаварылі, і хаваў.

— Ох, колькі іх тут ляжыць,— недачула, скапілася зноў за галаву, загаласіла бабуля.— Сынкі мае, сынкі. Ды прыгожыя ўсе такія, ды маладзенькія.— Яна паказала рукой на срабрысты помнік, дзе на бетонным пастаменце, скілішы галаву, стаяў каменны чырвонаармеец з аўтаматам.— А аднаго ж, маладзенькага... Ой, як уздумаеш, дык месца няма табе... И абапал дарогі вакол яго такія ж маладыя... Кругом, кругом сынкі, як грэбы падрэзаныя, на дарозе няма дзе нагу паставіць. Ой, людцы, жытку пражыла, а такога не бачыла...

— Гэ-эх,— разнеслася за спіной Алеся. Ён павярнуўся і ўбачыў, што бацька трymае па выцягнутых руках перад сабой крыж. Крыж быў двух колераў, палова, якая была ў зямлі, амаль чорная, другая палова — зялёная. Бацька глядзеў на гэты крыж і хістаўся, быццам ад пепамернага цяжару.

— Спаліць трэба, спаліць — раіў Адам.

Але бацька, не слухаючы яго, панёс крыж у лес. А нямы ўжо завіхайся з рыдалёўкай каля магілы. Дзе толькі што стаяў крыж, ужо была раскідана сухая, як прысак, белая зямля. И Алесю, які не ведаў вайны, і тым, хто яе ведаў, здалося, што стаіць не летні мірны і ѿплы дзень, а зноў студзень, той далёкі студзень 1944 года. И не помнік ставяць яны на даўняй магілцы, а толькі што выкапалі гэтую магілку, толькі што спусцілі ў яе труну. И надышла апошняя хвіліна развітання. Тая самая хвіліна, калі няўмольна прыходзіць адчуванне непазбежнасці таго, што здарылася, адчуванне, што асірацеў не толькі ты — на аднаго чалавека асірацеў і свет. И хочацца да болю біць кулакамі зямлю, да болю, да крыві кусаць сабе руки.

— Вось тут, бачыце, сыны, вось тут пакладзяце — прыйдзе час — і мяне,— паказваў і паказваў сыпам Вечка.— Тут мая зямля і маё месца.

— Ох і цяжка вам будзе пад гэтым мармурам,— як у забыцці, а можа, і сапраўды адчула ўвесь цяжар каменнага помніка, прагаварыла старая.— Цяжка, Лукер'я, цяжка, Антон.

І Антон адчуў, што цяжка, цяжка жыць па свеце і не ведаць, хто ты: ці то Антон, ці то Міхась.

Стагнаў растрывожаны ветрам стары хваёвы лес.

ПАЕЗДКА У ФІЛАДЭЛЬФІЮ

Яе нечаканае з'яўленне на ганку радэнаўскага музея можна, бадай, параўнаць са з'яўленнем чорціка з табакеркі. Хоць як ён з'яўляецца, я не ведаю, бачыць таго не даводзілася. А вавёрачка ўзнікла на шэрым, злізаным мноствам падэшваў каменні ганка, як чорцік. І падобная была на чорціка самага што ні ёсьць сапраўднага. Такая ж брыдкая, хоць і кажуць, што брыдкіх дзяцей і звяроў не бывае. Ды гэта была сапраўды брыдкая вавёрачка, каюся, можа быць, брыдкая на мой погляд. Усё ж гэта была амерыканская вавёрачка. Маленькая, меншая за нашых, а можа, гэта мне таксама толькі падалося, срабрыстага колеру, пад музейны камень, з пушыстым хвосцікам-званочкам і празрыстымі вушкамі-рожкамі. Бязмежна даверлівая, з жаўтлява-чырвонымі, вымольнымі вочекамі. Усё было ясна, яна выпрошвала арэшкі. Стаяўшы на заднія лапкі, абапёршыся на хвосцік, цятнулася да мяне лапкамі-далонькамі пярэднімі. Але арэшкаў у мяне не было. Iх не было і ў негра, служыцеля музея. Адзінае, чым мымаглі адказаць на просьбу звярка,— гэта проста ўсміхнуцца. Што мы і зрабілі. І папялюшка зразумела нас, здагадалася, што абодва мы, белы і чорны, не прынцы, выгнуўшыся сваім гнуткім целам, скокнуўшы з ганка, замяла свой след на мяккай зямлі пушыстым хвастом і шмыгнула пад густую навісі нейкай амерыканскай, не вядомай мне газоннай расліннасці.

А я, ашаломлены, таму што гэта для мяне сапраўды было падобна на пушкінскае: «Я помню чудное мгно вене...», з нейкай дзіўнай запаволенасцю сышоў з каменных прыступак ганка, адышоўшыся трошкі ўбок, і застыў непадалёк ад радэнаўскага «Мысліцеля», быццам недарэчная, карыкатурная копія яго. Усяго ж толькі хвіліну-другую назад я выйшаў з залы, запоўненай пакінутымі ў мармуры і бронзе святылом і думкай вялікага скульптара. Перад вачамі ўсё яшчэ стаялі вылепленыя ім, выстаўленыя наусустреч мне з далёкага мінулага руки. Можа быць, яго, Гадэна, уласныя руکі, руки генія, музыкі і майстравога, дужыя і разам з тым чуйныя, выбухова нервовыя. Сярод напачатку не зразумелага мне мноства скульптур адна так і называлася «Рукі з магілы», прынамсі, так мне пераклалі яе назву. Яна больш за ўсё і ўразіла мяне. Не, не дасканаласцю формы ці нейкай асаблівай выразнасцю, пластыкай. У гэтым я, аб чым вельмі шкадую, не разбіраюся, не ўяўляю нават, чым павінен мяне ўражваць скульптар. Усхваляваў менавіта гэты, быццам непасрэдны зварот да мяне, жывога,— зварот з мінулага. Здаецца, я пачуў голас скульптара, які адышоў туды, у вечнасць. І больш нічога не стаў глядзець у музеі

Радэна.

Бяру на сябе смеласць сказаць, што я зразумеў, улавіў якоесцы імгненне з жыцця скульптара менавіта па гэтых яго руках. Хоць дагэтуль іх прамільгнула перада мною, як я ўжо гаварыў, вялікае мноства: рукі палкага каханка, што мілуюць жанчыну, як можа мілаваць яе толькі сапраўдны мастак, падманваючы сябе тым, што ён абдымае не жанчыну, а ўвесь зямны шар, усю планету, рукі творцы і адначасова вязня канцлагера, які дакрануўся да правадоў з токам высокага напружання пальцамі з абладанымі, не выключана, што і з грызенымі ў тузе і пакутах пазногцямі. І вось дадатак да гэтых рук, што пільнуюць, праводзяць і ловяць імгненне,— гэтая прыйшоўшая ў госці ў музей Радэна вавёрачка, у кожным руху якой таксама спрасаваны час, незразумелы, няўдоўны, што ганяе мяне па майм і чужкым мінульым і будучым.

Я павярнуўся тварам да ўвахода, паглядзець, ці не вярнулася зноў туды мая вавёрачка. На ганку, выставіўшы ўперад павуціністыя шэра-срэбрыстыя лапкі, быццам просіачы дазволу зайсці, сядзелі ўжо дзве вавёрачки. І якая з іх мая, я не мог угадаць. Дзве ці тры вавёрачки кешкаліся ў аблаленай восенню палаючай залатой лістоце амерыканскіх клёнаў і клёнападобных дубоў, як жывое срэбра слізгалі між чырвоных гронак глогу, ласаваліся пераспелымі ўжо ягадамі, што ад самага лёгкага дотыку сыпаліся долу. Тыя ж ягады, схаваўшыся ў палаючым факеле лістоты, дзяйублі па суседству з імі страката-чырвонагрудыя невядомыя мне птушкі. Адна з іх толькі не чырвалагрудая, а чорная, з сіяваронкам адценнем пер'я, з выгляду дык быццам наша галка, прысела ля фантанчыка-вадаспада, што журчаў за згорбленай у одуме спіною «Мысліцеля», і пачала піць. Услед за ёй туды ж скокнула вавёрачка. Я думаў, «галка» спалохаецца і палаціць. Але яна засталася, толькі крышачку скасавурыла чорнае бабуліна вока па няпрошаную госцю, хіснулася на тонкіх ножках, на паўкроку падалася ўбок, пастаяла, падумала, скранулася яшчэ на паўкроку, быццам саступаючы звярку месца, запрашаючы не пагарджаць кампаніяй, папіць вадзіцы разам. І яны ў ласцы і згодзе сталі піць гэтую вадзіцу. А я зноў замёр, баючыся скрануцца, парушыць гэтую згоду, хоць мне вельмі хацелася падысці бліжэй і паглядзець, як яны п'юць, лясная птушка і дзікі звярок — ніколі ж не бачыў. Але я разумеў, што гэтага нельга рабіць: разбуру, заб'ю казку.

Усялякае набліжэнне, пэўна, мае сваю невідочную мяжу, за якой пачынаеца разбурэнне. І я, напэўна, неаднойчы пераступаў гэтую мяжу. Столькі разоў пераступаў, што і забыўся: дзеля чаго і навошта я гэта раблю. Праўду кажуць: добрымі намерамі высцелена дарога ў

пекла. Але цяпер я быў асцярожны, старыя казкі ў наш час вельмі ж крохкія. І на жаль, з цягам часу, з падыходам розных паляпшэнняў, павелічэнняў і амаль ці не дабрабыту яны робяцца яшчэ больш крохкімі і ўсё аддаляюцца, аддаляюцца ад нас. Ды ў туую хвіліну мне падалося на момант, што я побач з казкай.

Я ўжо больш не шкадаваў аб дні, праведзеным у Філадэльфіі. І дарога сюды не здавалася мне ўтомнай, як было раней. А яна і праўда была ўтомная, не так сама дарога, як выпраўленне ў яе, пераддарожныя турботы і зборы, варажба амаль на кафейнай гушчы: ці то паезд, ці то не, чаканне дазволу, таго, як паставяцца да гэтай паездкі амерыканскія ўлады. Справа ў тым, што пасля рэйк'явікской, з такім нецярпеннем і надзеяй чаканай усімі сустрэчы ў вярхах, тут, у Нью-Йорку, пасля кароткачасовага «пацяплення» зноў адчувальна «пахаладала». ААН пры ўсёй, на першы погляд, яе аддаленасці ад таго, што адбываецца ў свеце, вельмі чуйны барометр на самыя малыя змены палітычнага клімату. Адхіленне стрэлкі яго ў той ці іншы бок на сотня ці нават тысячныя долі градуса імгненна змушае спрацоўваць невідочныя спружыны. Айсберг, які, здавалася б, надзеяна пахаваны ў шалупін ні і бязважкасці амаль свецкага абмену славесамі, пустаслоўя, раптам выяўляе сябе, выплывае на паверхню, пакінуўшы свае таемныя глыбіні, аб'яўляецца, як той жа чорцік з табакеркі, паказвае міlamу грамадству сваё сапраўднае ablічча. І робяцца відавочныя не толькі памеры айсберга, але і існасць твару кожнага. І дзе-дзе, а ў ААН, самай міратворчай арганізацыі на зямлі, закліканай быць садружнай усім, не адчуць таго, куды нахінулася стрэлка, проста немагчыма, калі ты, вядома, не безнадзеяна аглух і аслеп. І ўжо не толькі ў кулуарах, але і з аанаўскіх трывун чутно пытанне: а ці не час падумаць пра перабазіраванне гэтай арганізацыі ў якую-небудзь іншую краіну. ААН робіцца няўтульна і холадна, зусім невыпадкова ў нетрах гэтай арганізацыі апошнім часам нарадзіўся нават такі тэрмін: вайна дыпламатаў. І яна пашыраецца, і холад робіцца ўсё больш адчувальным...

Так вось і аказалася пад пытаннем і магчымасць нашай экспкурсійной паездкі ў Філадэльфію. І мы, шчыра кажучы, ужо і не рваліся ехаць. Гэта было толькі пробным каменем перад экспкурсій у Вашынгтон: дазволяць пабываць у Філадэльфії, значыць, ёсць шанцы трапіць і туды. А паглядзець Вашынгтон, прызнацца, хацелася. Таму мы з такім нецярпеннем чакалі суботы.

Падышоў жаданы дзень, на нашу ноту, запытаб выездзе з дваццаціпяцімільной, вызначанай урадам ЗША, зоны адмовы не паступіла. Выехалі на досвітку, яшчэ не надта верачы, што едзем, так

і не пазбавіўшыся ад напружанасці. Не пазбавіўшыся ад турбот мінулага напружанага тыдня ў ААН. А тыдзень быў мітуслівы, запятак нязвычны і, калі шчыра, прыкры мне. З ранку да вечара трэба было сядзець у ААН, а сяму-таму, у тым ліку і мне, дэлегату ад Беларусі, давялося сядзець і да познай ночы. У паасобных камітэтах аб'яўлены вячэрнія пасяджэнні. Наш, чацвёрты камітэт (пытанні дэкаланізацыі), які лічыцца адным з лёгкіх, канчаў сваю работу. Таксама вымочванне нерваў для такіх, як я, хто ўпершыню прымае ўдзел у работе ААН: нарады, прыняцце рэзалюцый, галасаванне. Наогул, хапала ўсяго. Спяшаючыся ў час галасавання, я аднойчы нават памыліўся кнопкай: замест зялёной націснуў чырвоную, узмакрэў ад хвалявання. І ўпершыню, здаецца, адчуў, што такое сапраўдны сардэчны бол. І цяпер гэты бол быў ува мне. Боль і пачуццё адзіноты, прыгнечанасці, адасобленасці ад усяго, што акаляла мяне. Быццам знянацку абарваліся ўсе сувязі з навакольным светам.

Да ўсяго і дарога, пачатак яе, не спрыяла экспкурсійнаму турысцкаму настрою, які ўзнікае калі мы, дарослыя, вырываємся з дому і robімся дзецьмі, гатовыя ўжо гарэзаваць і сваволіць. Выйзджалі з Нью-Йорка праз тунель Лінкальна: дзве мілі, каля трох з паловай кіламетраў пад пралівам Гудзон. Бясконцае мора машын, быццам на гіганцкім бускіры, у тры шарэнгі ідуць упртык адна за адной. Вось дзе відаць адначасова моц і немач індустрыяльнасці нашай цывілізацыі, чалавека, сіла і бяссіле яго разуму і рук! Метрапалітэнскія скляпенні, аглушальнасць і размах металаруднага ці вугальнага кар'ера. Дарога, як ток, ні выбойнкі, хоць, як кажуць, каціся. Мора агню — дзённага, тунельнага і машыннага, папераджальна чырвонага — наперадзе і светла-жоўтага — сустрэчнага патоку. Тысячы і тысячы машын, і ўсе яны быццам зліты ў адну, і механічнае сэрца іх б'еца ў адзінным рытме, і хуткасць адна. І досьць прыстойная. Падземнае чэрава тунеля плюеца згусткамі рознакаляровага агню, груюча і грыміць. Адчуванне такое, нібы сама зямля паставлена на механічную вось і накручвае на сябе машынны бясконца звёнаў ланцуг, людзі ў салонах сваіх аўтамабіляў ужо даўно страцілі сваю зямную абалонку. Ці, наадварот, ад людзей засталася толькі абалонка, а самі яны ператварыліся ў здані. І мільгаюць перад вачамі, так і не паспейшы матэрыялізавацца, белья і чорныя галовы гэтых зданіў, сінюшна знявечаныя хуткасцю, быццам ты ўзышоў на нейкі круг Дантавага пекла. Часам здаецца, што сустрэчныя машыны абганяюць свято. Яны прамчаліся ўжо, а ў вачах — струмені іх хісткіх агнёў: зрокавая плынь току высокага напружання. Сам сабе ў мяккім лоне машыны ты здаешся нязграбнай

кукалкай у кокане, эмбрыёнам, зародкам істоты, яшчэ не спазнанай светам. Думкі няма, яна толькі адно займаецца ў табе, прасцейшая, як мыканне: адкульсці вырвацца і кудысьці трапіць, з цемры на свято і са свята ў цемру. І над галавой Гудзон з яго пірсамі, прычаламі, баржамі, яхтамі, паходамі, абсталяванымі пад рэстараны, шматтонныя кубаметры вады. Вады аздобленага, узятага ў бетон Гудзона над галавой, зацуглянага, шалёнага мільённадужага табуна коней. Быццам усё чалавецтва асядлала гэтых коней, выправілася ў дарогу, у нязведенанае, як і мы. І ў гэтай накіраванасці кожнага ўжо грызе прадчуванне нязведенага, кожны ўжо аддадзены дарозе, хуткасці, ганарыцца сваёй дарогай і хуткасцю, сваёй камфартабельнай машынай, кожны захоплены тым пачуццём адзінства натоўпу, якое ўсё ж, напэўна, інтэрнацыянальнае і аднолькаве ўсюды. І прабіты ў маналіце скалы тунель скораны, а таму ўжо недзе і пагарджаныя воды Гудзона над табой памнажаюць гэтае пачуццё. Кожны ў сваёй машыне-калыцы здаецца самому сабе ўсемагутным, амаль богам. Вакольны свет адкінуты, сувязі з ім абарваны, ты аддаляешся ад яго з хуткасцю кручэння колаў машыны.

Але варта ледзь толькі ўзнесціся, як гэты адрынуты табою свет уладна нагадвае пра сябе. Рэчаіснасць вяртае цябе на зямлю куды хутчэй, чым хуткасць тваёй машыны. У дзікім галопе аўтамабільнага табуна раптам з'яўляецца нервознасць, зауважаецца нейкі збой, прыглушаеца шоргат яго абутих у гуму капытоў. Прыйпінак, нешта здарылася ўперадзе. Кароткі, амаль імгненны, але ён доўжыцца, як век. Адразу робіцца цяжка дыхаць. Не хапае таго самага, адзінага, надзённага глытка паветра. І высокія скляпенні выкладзенага пліткай тунеля, здаецца, апускаюцца на дах машыны, абціскаюць цябе маўклівым і грозным змрокам падзямелля, маглай. І адразу нагадвае аб сабе сэрца, пачынае неспакойна калаціцца.

Вадзіцель уключаете кандыцыянер. Але яго механічныя жабры не паспываюць ачышчаць паветра, выдыыхаемае аўтамабілемі. Кандыцыянер, няйначай, гоніць у салон чысцейшы CO₂ — вуглякіслы газ. Мы просім выключыць яго: год ці два назад у Мінску ў хаду былі казкі пра гібель людзей ад выхлапных газаў. А ўнутраная памяць у тунелі авбострана гранічная, як заўсёды ў хвіліну яўнай ці ўяўнай небяспекі і ўласнага бяссілля. А крануцца ні на крок уперад, ні назад, ні ўбок немагчыма. Мы нібы кансервавыя шпроты ў бляшанцы. Нішто ў механізаваным падзямелльным натоўпе і перад светам, адно толькі цені яго, здані, створаныя магутнасцю чалавечага духу, зняволеныя ім жа і па ўласнай ахвоце ў чаднае падзямелле.

І ўсё далейшае, што чакала нас на двухсоткіламетровай дарозе з

Нью-Йорка, успрымалася скроль прызму гэтай прывіднасці і хісткасці чалавечага існавання, яго ненадзейнасці. Так было: суцэльнае мільгаценне восеніскіх шматколерных лясоў, аўтамабіляў, дарог і раз'ездаў, малаяўнічых вітрын, не менш малаяўнічых карцін у музейных галерэях, да таго самага імгнення:, пакуль не выскачыў на ганак гэты амаль ручны, далёкі ад маіх зямных клопатаў чорцік-вавёрачка і не падміргнуў мне карычневым вокам надзеі. Суцэльны калейдаскоп, механічная мешанка, вінегрэт фарбаў і гукаў, якія не закраналі свядомасці, не абуджала аніякіх пачуццяў у адказ.

Гэтаму самнамбулічнаму майму стану былі і іншыя, больш зразумелыя і простыя тлумачэнні. Мне ўпершыню выпала такая вось доўгая разлука з роднай зямлёй і маймі блізкімі. Я выправіўся ў далёкую дарогу, не паспейшы яшчэ атressі з сябе стому і напружанасць пасля вялікай, што задоўжылася на чатыры гады, знясільваючай, амаль бесперапыннай, з дня ў дзень, работы, якая, трэба сказаць, даканала мяне, давяла да краю, да галюцынацый. Мне пачалі мроіцца пахі. Я пачаў чуць пахі, якіх не было, не існавала ў прыродзе. Праз гэта з цяжкасцю мог ездзіць у метро, заходзіць у магазіны, пад'езды дамоў і жылія памяшканні. Адразу ўзнікала адчуванне гарчэчы на вуснах, паветра выдавала перанасычаным чамусыці крэазотам, адусюль сыходзіў дух тлену, адчувалася прысутнасць нябожчыка, набліжэнне пахавання. І лес, любы сэрцу і воку, у якім я адрозніваў дыханне кожнага з дрэў паасобку, чуў, як сапуць сярод летняй спякоты векавыя дубы, як тонка патыхае ад несправядліва пакрыўданых лазнякоў і асіннікаў гарчэчынкай. Гэтае адчуванне іх і маёй горычы ўзмацнілася пасля Чарнобыля, што захапіла і маё Палессе, родныя мне мясціны. Палессе, тыя ж Хойнікі, дзе прайшло маё дзяцінства, дзе ўсё мне было такое дарагое. Хойнікі, непадалёк ад якіх была магіла маёй маці, што загінула ў часе вайны ў дваццаць пяць гадоў, сяstryчкі, якой не было яшчэ і двух гадоў, што замерзла ля мёртвай маці з заледзянем, прымерзлымі да твару слязамі,— пракляццем гэтаму свету і бясконцым у ім войнам, фашизму.

Чарнобыль, атамны тыгр, паказаўшы адно толькі кончык хваста, адрезаў цяпер мяне і ад гэтай магілы. На развітанне, перад тым як сесці ў самалёт і перамахнуць акіян, я ўсё ж пабываў там. І сярод лясных ціхіх могілкаў, перад жалобным і сціплым абеліскам, дакор мне, сыну і брату, пад пошум векавых соснаў, маўчанне скіленых ля брацкай магілы бетонных сцягоў, стоеных ля ствалоў дрэў чорных сялянскіх крыжоў не ўпершыню, але з патроенай сілай адчуў я, што свет гэты, у якім і сёння працягваюць паміраць дзеці, часам

яшчэ і ненароджаныя, у чэраве маці, сапраўды не з лепшых. І атам, нават мірны, які нясе нам цяпло і святло, небяспечны і страшны. І я пайшоў ад роднай мне магілы з атамнай горыччу на вуснах і на душы. Гэта было мне сестрыно і матчына блаславенне перад дальняй дарогай.

Я не забываўся на яго ў ззяючых і адначасова строгіх залах ААН, дзе гаворка ішла ўсё пра тое ж, перад чым спыніўся сёння свет, аб тым, чым ён можа скончыцца, калі не спыніцца гонка ўзбраенняў, калі неба з яго зоркамі і месяцам для закаханых ператворыцца ў арэну зорных атамных паядынкаў. А мяркуючы па тым, як сёй-той, не баючыся і не саромеючыся ні сонечнага, ні месячнага святла, не слухаецца ніякіх угавораў і папярэджанняў, гэта можа здарыцца. Можа здарыцца, што не будзе больш па нашай зямлі ні родных, ні чужых магіл і ва ўсім сусвеце не застанецца ад нас ні памяці, ні следу, толькі пракляцце зор.

І пакінуўшая было мяне атамная горыч зноў вярнулася. Я адчуў яе зноў на вуснах у музеі мастацтваў у Філадэльфіі, дзе, здавалася б, ўсё павінна быць наадварот. Пікасо, Ван Гог, Шагал і многія-многія іншыя творцы чудоўнага павінны былі настройваць на добрае, мешаніна стыляў і эпох, якую і пакаленняў падказвалі думку не аб пераемнасці і вечнасці, не аб перамозе жыцця, а аб яго тленнасці і крохкасці. Пачуццё небяспекі, трывогі падспудна высپяvalа ўва мне, калі я глядзеў гэтак супакойваючых раней імпрэсіяністаш, якіх я таксама не разумею, проста люблю, быць можа, як апошніх рамантыкаў на гэтай шматгрэшнай зямлі, якія ўказваюць нам сваім неутаймоўным пэндзлем, куды і да чаго мы павінны імкнуцца, папярэджаюць нас сваёй нязбытнай і нястомнай любоўю да жыцця ад замаху на саміх сябе. Гэты замах абрываўся, угледзеўся ў мяне з ўсёй бязлітасцю, на якую толькі здатны рэалізм, бясстраснае вочка фотаапарата.

У зале, дзе размешчаны былі фатаграфіі, што расказвалі пераважна пра Нагасакі, я ўпрытык наблізіўся да ablічча зямной бяды і няшчасця. Яно, ablічча гэтае, паўстала перада мною ў вобліку пажылой жанчыны-японкі, на першы погляд, спакойнай і пазбаўленай эмоцый, таму што твару ў яе не было. Падабенства, яго маска, назаўсёды прывараная да твару атамным выбухам сорак гадоў назад. Я адхіснуўся ад яе. Але наступная фатаграфія, куды, шукаючы паратунку, кінуўся мой погляд, была яшчэ страшнейшая, хоць яна апавяшчала мне аб самым радасным на зямлі. Аб нараджэнні, аб з'яўленні на свет новай жывой істоты. Ды істота гэтая была сапраўды пачварная, нараджаўся не чалавек і не звер, а тое, чаму яшчэ,

напэўна, няма назвы, няйначай, сам, што прайшоў праз атамнае гарніла, дваццаць першы век, трэцяе тысячагоддзе. Яно яшчэ было звязана з маці-чалавекам пупавінай, але само ўжо не было чалавекам. Гэта быў прышэлец, прадвеснік і суддзя. І скаваны жахам, я не мог адвесці ад яго вачэй. Дзеўчынёха-амерыканка, прабягаючы міма, прыпрынілася ля мяне, прасачыла за маім паглядам і засмяялася, пырснула смехам у далоньку так знаёма, па-вясковаму, па-беларуску, што я здрыйгнуўся. Няшчасная, яна палічыла, напэўна, мяне якім-небудзь сексуальным маньякам. А я ж бачыў цяпер на фатаграфіі яе, гэтую дзеўчынёху з Філадэльфіі і з роднага майго Палесся, з тых жа Хойнікаў, дзеўчынёху, якой яшчэ наканавана раджаць.

І пакінуўшыя было мяне ў мітульзе аанаўскіх дзён пахі абрыйнуліся з новай сілай. Я не мог больш глядзець і ўціхамірвацца шэдэўрамі сусветнага мастацтва, сабранымі з усяго свету ў залах філадэльфійскага музея мастацтва. Цудоўнае больш не ўспрымалася мною. Хоць усё ж ля паасобных карцін, сам таго не ўсведамляючы, я зведваў часам пачуццё якогасыці адпачынку, фарбы супакойвалі, нават накіданыя ў неверагоднай мешаніне, быццам ужо ў агоніі, абстракцыяністамі. Пачуццё трывогі выклікалі рэчы, прадметы быту, таксама ў мностве выстаўленыя ў залах музея. Рэчы людзей, якія даўным-даўно пакінулі гэты свет. Пры ўсім іх часам лоску на іх, здавалася, ляжыць адзнака бездагляднасці, стоеная журба тых, каму яны ў свой час належалі. Можа, яны хацелі штосьці перадаць, сказаць недагаворанае на гэтым свеце іх гаспадарамі, папярэдзіць. Можа быць. Я не мог больш цярпець іх нямога крыку, а часам крыкілівай пышнасці. Ці не гэта пышнасць, пагоня за ёю і загналі нас у кут, прынялі і паставілі на край бездані.

Іардан Радзічкаў, балгарскі пісьменнік-публіцыст, выступаючы ў «Літературнай газете», пісаў, што пісьменнікі і журналісты нагадваюць яму дзяцей, што сядзяць наперадзе паравоза, які імчыцца поўным ходам. Перад паравозам — бездань, дзеці бачаць гэтую бездань і крычаць. Гэтыи крык, якога не чуе свет, нарастаю і ўва мне. І вось толькі цяпер абарваўся, заціх перад уваходам у музей Радэна. Вавёрка і галка, звер і птушка, на заходзе сонца, у апошніх, што ўжо не грэюць зямлю, праменях яго ў дзіўным і ніколі не бачаным мною ядненні, скаваўшыся ў цені радэнаўскага «Мысліцеля», пілі ваду. Птушка — па-сялянску, як жнейкі ў спякоту сярод іржышча, задзіраючы галаву і смакуючы кожны глыток, быццам палошчучы горла і радуючыся кожнай краплі ратавальнай вільгасці, нібы гэта не вада, а жыватворны нектар: вавёрачка — арыстакратычна, спешчана, хлебчучы хуткім і вёрткім ружовым

пляшткам языка. И негр, служыцель музея, з аднаго боку, і я — з другога стаялі, застыўшы ў нерухомасці, баючыся парушыць іх яднанне і баляванне. И ўсё бачанае мною, сфатаграфаванае вокам, але прайшоўшае міма свядомасці, ажыло, зноў раскрылася, набыло не толькі колер і форму, але і гук, мову.

Дарога — велізарнае рэчышча для ўсіх, хто апынуўся ў ім, пусціўся ў нязведанае. Сотня вёрст амаль бясконцага лесу, палаючага ў барвах цудоўнай, ціхай і сонечнай амерыканскай восені. Восень і гэты лес, на першы погляд, былі чужыя мне, беларусу. Але гэта толькі па першы погляд, а пры мінімальнym набліжэнні аказалася, што я ўжо дзесяткі разоў бачыў, перажыў і зведаў. И гэты лес, і такую ж восень з яе неутаймоўнасцю фарбаў, мудрай сівізной і ападаючай меддзю. Сотні і сотні вёрст вось такой залатой тайгі, а амерыканская восень на самай справе была падобная па таежную восень у Сібіры, у Горнай Шорыі, дзе на горных кражах палаў, быццам адлятаў у ледзь гаркаватай тузе бабінага лета ў цёплыя краіны, цягнуў залатыя кроны да сонца лістоўнічны лес, што разлёгся далёка за небакрай. И я ішоў па гэтым лесе і восені з рэчмяшком геолага за спіною яшчэ зусім зялёны і, не заўсёды разумеючы, праз што і чаму, бясконца шчаслівы і радасны подзе ў глыбіні душы, зноў жа неусвядомлена, спадзеючыся і верачы, што так будзе заўсёды і вечна. И наперадзе ў мяне таксама вечнасць.

Таежны, лістоўнічны лес з прагалінамі чорна мігатлівых скал па дарозе ў Філадэльфію змяняўся бязмежасцю поля, над якім кружыліся, збіваючыся ў чароды, жыруючы апошні раз, адлятаючыя на поўдзень птушкі. У небе, рускім клінам уразаючыся ў сонечны дыск, шэрым воблакам плылі гусі. И іх гартанная птушыная мова была блізкая і зразумелая мне. Гэта быў голас развітання, птушкі бласлаўлялі зямлю, якая дала ім жыццё, абяцалі вярнуцца і доўжыць свой род, пакуль будзе доўжыцца і множыцца род чалавечы, пакуль будуць гэтыя палі і лясы, рабкі і долы. На полі там-сям яшчэ ішла работа, сярод шэрый голай зямлі, як у нас у Беларусі на бульянішчы, жаўцелі, выпінаючыся крутымі бакамі, гарбузы, такія любімымі ў нашых вёсках, падобна, не менш любімымі і тут. Усё вакол пазнаецца, усё паўтараецца. Поль змянялі раўнінна-хвойныя пералескі. И гэта таксама было мне знаёма.

Я ж з маленства ведаў і любіў хвойнікі, абышоў, абмацаў босьмі, у цынках, да самай зімы незагойных драпінах нагамі ўсе шышкі ў іх, пасвячы кароў адразу ж пасля жорсткай і страшнай, толькі што адгрывемеўшай вайны ў родным мне Палессі. И пра сасну, што расце там, далёка за акіянам, у Беларусі, і тут, паміж Нью-Йоркам і

Філадэльфіяй — якая розніца,— я ведаю калі не ўсё, дык вельмі многае. Я сам іх саджаў. Яны падцягнуліся да сонца, выпырнуўшы з маіх далоняў. А тыя, што былі пасаджаны раней, равесніцы майго бацькі, схавалі і ўратавалі майго ж бацьку, калі ён пайшоў у партызанскі атрад ваяваць з фашистамі. Яны прынялі на сябе не адзін снарад, не адзін асколак і куль. І калі праз сорак гадоў пасля вайны ў партызанскі лес прыйшлі лесарубы з піламі, сосны адстаялі і сябе — столькі ў іх было загоеных у драўніне асколкаў і куль. Сталёвыя зубы піл не маглі ўзяць іх. Я ведаю не толькі, якая пахучая і смачная разамлелая на сонцы жывіца, але і тое, што дрэва гэтага можа накарміць мяне. Мы, пастушкі, дзееці ўскрайны невялікага палескага гарадка, у галодны і халодны пасляваенны час ламалі выкінутыя маладымі сасонкамі ў пару цвіцення далікатныя макаўкі, смажылі на вогнішчы і елі, грызлі маладымі і моцнымі зубамі, поўнячыся жыщцём, што адкрывалася перад намі, жыщцём мінулым і будучым, у якім ніколі больш не будзе ні войнаў, ні холаду, ні голаду. Свет, што ледзь расчыніў перад намі дзвёры, быў вялікі і агромністы. І ніякай яшчэ бездані ўперадзе не адчуvalася. Мы былі багацеямі, крэзамі. Паветра было чыстае, без аніякага прымеску горычы. Неба называлася небам, зоркі — зоркамі. Пад імі мы сварыліся і мірыліся, любілі. Цень аніякай САІ не падаў ні на зоркі, ні на нашу любоў. Ляталі па лесе галкі, іншы раз мы іх лавілі, кармілі з рук і вучылі гаварыць. І галкі прывыкалі да нас і хадзілі за намі, нібы сабачаняты, пакрыўдженымі хрыплымі галасамі выкрыквалі нашы імёны, патрабуючы ўвагі і харчу. Скакалі па дрэвах вавёркі, стракаталі і дражнілі нас, звесіўшыся ўніз галавою з дрэва, быццам заманьвалі да сябе ў дупло. Дзяліліся вясною з намі арэхамі, якія нарыхтоўвалі восенню. Нарыхтоўвалі і, дзіравыя галовы, забывалі. А мы, прыгнаўшы ў лес кароў, часам знаходзілі гэтых забытых вавёркамі арэхі. Лускалі іх — падарунак лёсу і любых, што песьцяць сэрца і вока, звяркоў. І вось адзін з гэтых звяркоў знайшоў і, як у дзяцінстве, адарыў мяне ціхай радасцю на чужынне. Жыві вечна, вавёрачка, родная чужаземка. Я так хачу. Хачу, каб радасць пазнавання, познання была вечнай, каб яе зведалі і тыя, хто яшчэ не нарадзіўся, хто народзіцца праз стагоддзі. І гэта няпраўда, што я сказаў, быццам ты брыдкая: звяры і дзееці цудоўныя заўсёды. Нічога больш дасканалага на гэтай планеце, у гэтым не з лепшых свеце ні прыродай, ні чалавекам не створана. Вечны «Мысліцель» Радэна, ля якога ты зараз лускаеш арэшкі і п'еш ваду. Ты мудрая, выбраўшы менавіта гэтае месца для свайго селішча. І няхай сабе ён пакуль бронзавы і халодны. Ён думае пра цябе, пра тваіх дзетак. А руکі майстравога і мастака з магілы — гэта руکі, падстаўленыя, каб

падтрымаць цябе. Яны сцвярджаюць жыщё. Яны бласлаўляюць яго і вераць у яго і ў цябе, таму што без гэтай веры няма і не можа быць ні майстравога, ні мастака, ні мысліцеля.

СЕНАКОС У КАНЦЫ КРАСАВІКА

Ах, як соладка касілася. Як у пору блазнога і чыстага маленства спіцца. Як у смяротным сне п'еца і есца. Як птушкі ляціць, як рыбы плывуць, як травы растуць і, пацягваючыся на досвітку, распускаюцца кветкі. І такая лёгкасць ва ўсім целе, такая сытнасць у метале касы, што яна, здавалася, не косіць, а голіць. І бяжыць, і ляціць, і плыве, не чалавекам скіраваная, а сама па сабе, пырхае матыльком па-над лугам. Узмахне крылок — пракос. Узмахне другім — і лугу няма... А лугу і не было,, А травы яшчэ не параслі, нават не адарваліся ад зямлі. А каса была вызубленая і ржавая. І касіць па такім часе было чыстай вады вар'яцтвам.

На касу наткнуліся выпадкова...

Але, з другога боку, у той выпадковасці была свая строгая наканаванасць і прадвызначанасць. Дзень быў такі. Час і месца вялікіх якраз у свайгі прастаце і будзённасці адкрыцця. На кожным кроку. Таму што ўсе гэтыя адкрыцці былі раней за ўсё ў памяці і сумленні. Памяць і сумленне, што ракавай пухлінай, былі пашкоджаны, ахоплены болем і пакутамі згаданых наперад такіх вось адкрыцця.

Раненяя людзі ішлі па смяротна знявеченай, скалечанай на стагоддзі зямлі. І ўсё, з чым сутыкалася вока, было ў іх веданні і вопыще і ўжо адчужана і адарвана, адабрана ад іх, ад чалавека. І на роднай праматухне зямлі сам чалавек здаваўся сабе іншапланецыянінам. Гэтыя ж — тым больш, таму што душы іх былі ўжо там, у зорным свеце.

Гэта былі прыхільнікі і бацькі ідэі праекта безракетнага засвяення космасу. Міжпланетнага касмічнага кола, здольнага кінуць чалавека ў далёкі зорны свет. Як і на заранцы свайго існавання, на новым вітку чалавечай спіралі думка іх вярнулася зноў да кола, здольнага каціцца не па цвердзі зямной, а пайсці ў бязважкасць, у космас. І былі яны не летуценнікамі-фантастамі, хутчэй паўзучымі, хаця

і вельмі дзёрзкімі рэалістамі. На ўсесаюзнай парадзе, якая толькі што скончылася, фантасты адхілі іх праект: «Час спыняцца з тэхнікай, хлопцы, трэба думаць аб бацькоўскай хаце».

Вось яны і пайшлі да гэтай бацькоўскай хаты. Сваёй калыскі,

каму ў пераносным сэнсе, а каму і ў прамым,— сціпламу і ціхаму тэхніку-палешуку, аўтару праекта, ураджэнцу тутэйшых мясцін. Непадалёку ад якіх, ды і тут, пэўна, роўпа тысячу гадоў назад хрысцілася Вялікая Русь. Яго і пашы продкі прымалі хрысціянства. Бралі крыж і ставілі свечку. І тая, успаленая тут у глыбокай старажытнасці свечка, ішла на ўсім хрыштоным славянскім свеце, пакуль у канцы першага свайго тысячагоддзя святое яе не шуганула, запала планетарна. І забіла святых воды. Апаганіла зноў лясы. Пакрыла брыдотай жытло чалавека, звера і птушкі, у адно асляпляльна яснае імгненне паказала чалавеку, што ўжо атамнаю рукою трymаў самога бога за бараду, усю марнасць і мітуслівасць яго пыхлівага існавання, паставіўшы на будучае тысячагоддзе крыж на ўсім жывым тут: былінцы малой, казяўцы і тым жа чалавеку.

І чалавек, аўтар касмічнага праекта, які ўсяго толькі некалькі гадзін назад так дзёрзка і пераканана сцвярджаў моц духу і розуму, кідаў з трыбуны выклік прыземленай цвярозасці, тым, хто не даваў веры ў яго ідэю і думку, сядзеў на парозе сваёй бацькоўскай хаты і плакаў. Плакаў таму, што не ведаў, ці сапрауды яго гэта хата. Хаця памяць, што скіравала яго ногі менавіта сюды, гаварыла: не сумнявайся, тваё і тваёй маці гэта селішча. Ты чуеш, як пахне брагаю. Брагаю пахне, таму што спакон веку жылі тут хмельныя людзі. Брагаю жыцця пахне. Той самай, што не дала памерці табе ў дзяцінстве, калі маці твая вымушана была спажываць адны толькі калгасныя «палачкі». Не сумнявайся, углаворвала яго дасціпная памяць: чыёй жа яшчэ, як толькі не ўдовінай, можа быць такая разбураная хата, халупа, гэты скасабочаны, спарахнелы калодзеж, гэтыя старыя патрэсканыя начоўкі, прыхапкам кінутыя сярод двара. Ты бачыш скіленую пад імі сваю маці і сябе бачыш. Гэта ж ты праклаў тут след, збіў расу з травы. Крыху вышэй галаву, чалавеча, і ты зазірнеш у вочы самому себе.

Але ён баяўся ўзняць галаву. Баяўся парапіца вокам аб даўнююю сваю памяць. І не верыў той памяці, таму што сумняваўся ў самым існаванні сённяшняга дня. Сумняваўся, што таксама, як тысячу гадоў назад і тысячу гадоў паперад, свяціла і будзе свяціць сонца. А яго яшчэ няма і не будзе ўжо. Яму дадзена толькі імгненне ў сёння. І гэта імгненне спалена полымем планетарпай свечкі.

І нічому цяпер ён не верыў. Ні памяці, ні розуму, ні воку, пі слыху. Не верыў, што знаходзіцца па зямлі каля бацькоўскай хаты. Таму што была ў яго недарэчная і вельмі дзіцячая звычка браць усё па зуб. У задуменнасці, скрусе і радасці браць у рот траўку, голку хвойную, галінку бярозавую і жаваць у рассеянні, застаючыся

ўважлівым да сваіх думак, не губляючы іх, мацуючыся сокам роднай зямлі. Зараз ён не мог себе гэтага дазволіць, не мог дазволіць такога простага дзіцячага дзеяння, таму што атрутным мелася ўсё тут, сёння, зараз і на пакаленні, пакаленні паперад, чаму таксама ён, як нармальны чалавек, не мог даваць веры.

Зняверанасць яго, як ні дзіўна, была ўзгадавана і выпеставана з усёпаглынаючай веры і надзеі. Веры і надзеі ў сваю зямлю, у чалавека, у яго па-сапраўднаму светлае будучае, у сябе. Веры і надзеі, што калі-небудзь ён вось так во, у светлым, замежным, мадняцкім плашчыку і ў чорным айчынным велюровым капелюшы, праста прыйдзе і сядзе па парог сваёй матчынай хаты. Да сваёй малой радзімы, з якой жыццё юго па жывым выдзерла каля двух дзесяцігодзяй назад. І ён, блукаючы па свецце, столькі разоў бачыў яе ў сваіх снах, што бясконца паўтараліся з ночы ў ноч. Столькі сніў, трывніў ёю, што пачаў забываць гэту сваю малую радзіму. У аглухлай і адміраючай з цягам часу памяці яна паўставала не горшай і не лепшай за вялікую радзіму, за тыя мясціны, дзе ён потым вымушаны быў жыць.

Гэта — амаль Байканур, адкуль бралі разбег у космас ракеты і касманаўты. Дзе, можа, перад ім і адчыніўся космас. Космас, які меўся месціцца не на іншых светах, далёкіх, населеных інакшымі цывілізацыямі планетах, а ў тым што вакол яго і цяпер мікра і макра. Той жа самай пчале, якая гула над ім, зачараваная іскрыстым колерам яго чорнага велюравага капелюша, нібыта той каплялюш быў меданосны. Нібыта са слязьмі на вачах меданосным зрабіўся і ён сам.

Гэту пчалу і меданоснасць бацькоўскай хаты ён адкрыў толькі што. Адкрыў і заплакаў. Сам яшчэ не цямячы, чаго і чаму. Плакаць можна і трэба было куды раней. Падумаеш, што за дзіва такое — пчала. Усяго ж нейкіх гадзіну-дзве назад адбылося адкрыццё куды больш значнае, амаль Калумбава. Быў адкрыты нікому з іх невядомы раней новы мацярык. Мацярык у мацярыку. Новая Амерыка. За калючым, праўда, дротам. Зваўся ён «Запретная зона. Проход воспрещён!». Акуратныя літаркі на звычайнай дошцы, прыбітай да звычайнага, але па моцы сваёй і значнасці амаль дзяржаўнага пагранічнага слупа.

І ўцякаючы ў далячынъ часоў канцлагераў і фашысцкай акупацыі — плот з калючага дроту. А па абодва бакі, як на лінейцы, што створана з калючкі,— лясы, лясы, лясы. Свабодныя і арыштаваныя, што ўсведамлялі гэту сваю арыштаванасць, панура адмаўляючы падыход вясны. Да самых грудзей зямлі прытуленыя ядлоўцы. Раней за вольху цяжарная пупышкай, што прадракала і ў

зняволенасці сухое гарачае лета, бяроза. Строгая ахова, што маламала разумела па-руську. Пазяблыя ў пустцы Палесся паўднёвыя садацкі. Маўклівя, ало з вострым адчуваннем брыдоты чужой ім зямлі, пры кожным дотыку да яе, да дрэва, дроту, шаравалі адэкалонам руکі. І таму ўсё вакол было духмяным да прыкрасці, пахла парфумерый так, як у галантарэйнай лаўцы падчас нейкай пачварнай і таннай галактычнай распрадажы.

Распрадаж укладу і ўстойяў, духу, самога жыцця, што некалі кіпела тут. Прадаецца мацярык, прадаецца зямля. Пакупнікі там, за буграмі хмар, у блакіце неба, мо самі багі-айцы. І прадаўцы, пзуна, там, разам з імі па Алімпе, гандлююць зямнымі трантамі. Вось гэтым, што адмыты дажджамі і кінуты ў тло беларускіх белых пяскоў партрэтам чатыры разы герояноснага, казкамі, паданнямі, сцягамі, заклікамі. Хата пакінута, гаспадары два гады ўжо як з'ехалі, выракліся яе. І дух вакол ужо незямны, не людскі. Вось-вось, здаеща, спусціцца з неба ці вынігрне з балотнай багны хтосьці ці штосьці. Марсіянска-навукападобнае і скажа: чаму зноў чалавекам пахне, преч, прадана ўжо, маё.

Вось бы дзе і калі нема раўнуць бялужынай. Але не. Гэта адчуванне і адкрыццё было калектыўным, раскладзеным, размеркаваным пароўну на плечы кожнага. А калектыв, як вядома, вялікая сіла. Калектыву плакаць непрыстойна, змагацца і перамагаць — доля і лёс калектыву.

Апрача ўсяго, да нечага падобнага яны ўжо былі падрыхтаваны, калі можна так сказаць, калі можна да гэтага падрыхтавацца. Адзін з іх, масквіч, доктар тэхнічных наукаў, спачатку нават адмаўляўся сюды ехаць: «Навошта, што я, могілак не бачыў. Нагледзеўся, не хочу». У зоне ён адкрыў для сябе беларускія бела- і сінявокія пралескі, дыван, мора кветак, што цвілі з нейкім сутаргавым і нястрымным адчаем, пралесак, якіх ён ніколі не бачыў. Жудасць была схавана не ў могілках, а ў нармальным, нават будзённым чалавечым жыцці тут, больш того, у скасаванасці, вынесенасці за дужкі чалавечага існавання самога паняцця могілак. Выгараджанасці іх у той самай зоне калючым дротам, непадступнасці для жывых. І калі хто жывы, дзед ці бабуля, узгадвалі могілкі, у самотныя старэчыя ночы прыходзілі да іх нябожчыкі іх, дакаралі, звалі да сябе, яны ішлі да іх употайкі, па-звярынаму лясымі сцежкамі. Па-звярынаму рабілі лаз пад калючым дротам і з той жа самай патаемнасцю спяшаліся па покліч родных могілак. Дзяліліся з нябожчыкамі хто кавалкам хлеба, хто цукеркай ці яблыкам, а хто і чаркай.

Аб гэтым яны пачулі, дазналіся яшчэ да адкрыцця мацерыка

«Запретная зона», у дарозе, са слоў тых, хто падахвоціўся правесці іх у гэтую зону, у якой апынулася родная вёска аўтара касмічнага праекта. Ахвотнікаў набралася шмат, ледзь улезлі ў два газікі. Адным было цікава пагаварыць са знакамітым земляком, другім — край як трэба было ў тую ж вёску. Гэта былі аднавяскоўцы аўтара, іх зводзілі скруха і смутак па пакінутых бацькоўскіх хатах. Хтосьці ехаў па абавязку службы.

Садзіліся ў машыны мітусліва і шумна, нібыта ў госці ўсё роўна выбіраліся, па-чалавечы нармальна, як спакон веку заведзена выпраўляцца ў дарогу. Гаспадар выйшаў з кабінета заклапочаны, укінуўся ў машыну, як стрэлілі ім. Прыціснулі ваенныя: Першамай на носе, хаця б некалькі сот шакаладных цукерак у падарунак дзятве, па адной бы хоць цукерцы на той жа іх «нос». А цукерак гэтых шакаладных... Такія вось справы... І бездапаможнасць дратавала і муляла яму, мо нават больш, чым гасцям звычайная будзённасць яго клопату і гэтых збораў, загадзя ўжо назапашаная і прымножаная туга ад дарогі, што выпадала ім, сустрэчы з невядомым, не спазнаным яшчэ разумам. Гасцям, у любым выпадку,— гэта толькі экзотыка, казытанне нерваў. А яму — небыт. Два гады ўжо вось такога звычайнага побыту, што горш турмы.

Вадзіцель яго машыны ўвесь час шнарыг ў па кішэнях. Усё некуды знікалі, губляліся ключы.

— Толькі што былі. Дзед паказваў хату адведаць, маці — паглядзець швейную машынку... Куды падзеліся, толькі што былі...— Вадзіцель не проста вёз людзей, ён ехаў дахаты.

Другі вадзіцель разам са сваім гаспадаром, старшынёю калгаса, правяралі, ці спраўны дазіметр.

— Тут, у горадзе, рабіў, а там, сляпы сказаў — пабачым...

Госці, тэхнары, аўтар праекта, журналісты трymаліся пакуль убаку, сваім гуртам, трохі нават як бы вінавацячыся нечага. І гэта, хутчэй за ўсё, была ўжо вінаватасць спасціжэння адчужанаасці іх жыцця ад жыцця людзей, да якіх яны прыехалі. Адчуванне сутыкнення ў адной прасторы двух светаў, што існавалі паралельна. І не дзе-небудзь у космасе, а тут, на зямлі, у адной кропцы, пад адзіным дахам, адным сонцем і небам. І светы гэтыя ніколі і нідзе не могуць састыковацца па той простай прычыне, што паміж імі не існуе мяжы, якую можна ўбачыць. Хоць гэта мяжа і ёсць, яна і ў часе: нач з 26-га па 27 красавіка 1986 года. Яна і ў прасторы, куды дасягнула тая ноч. І ўсё ж чалавечаму воку яна нябачна. Таму што з другой эры, атамнай, з наступнага, заўчасна надышоўшага тысячагоддзя, каб дасягнуць яе разумам, патрэбна зусім інакшое, новае мысленне, да

якога чалавек дваццатага стагоддзя яшчэ не падрыхтаваны. І сам чалавек у сваім стагоддзі наўрад ці з'яўляеца чалавекам. Ён выкраслены з жыцця самім часам. І рыса тая, што падзяліла чалавека адным асяляпляльна ясным імгненнем на чистых і нячистых, толькі ў падсвядомасці. Адчуць яе магчыма вось толькі па такіх дробязях побыту, з якімі яны пачалі сутыкацца па кожным кроку, як толькі ступілі па мечаны мацярык. Пэўна, больш выразна ўбачыў яе толькі адзіны чалавек. Акадэмік Легасаў, што іменна ў той дзень развітаўся з жыщём... Паведамленне аб гэтым яны пачулі з машынага радыё ўжо ў дарозе. Акадэмік Легасаў, якога ўразіла не сама зона, а паводзіны сабак, што жылі ў ёй. Імкненне сабак да чалавека і ўцёкі чалавека ад іх.

Мо, ступіўшы па родную зямлю, пачаў разумець і аўтар касмічнага кола. Але да поўнага пранікнення было яшчэ далёка. Круціліся колы аўтамабільнія. Набягала знаёмая па маленстве, што ні крыху, здаецца, не згубілася ў сваім новым быцці зямля. А ўсё роўна інакшая, інакшая. Гэта ён яшчэ павінен будзе спазнаць, усвядоміць, асэнсаваць, знідавацца з ёй, каб адкрыць для сябе. Сумясціць, сплавіць у адну чалавечую мову ці не дзесяць моў, пластоў, жаргонаў: ваенны, атамны, блатны, звычайную адміністрацыйна-беларускую старую трасянку і мову новую, што фармавала ўжо атамная эра. Зліць у адно быццё дзесяткі формаў існавання, што меліся тут: дазволеных, злачынна падахвочаных, забароненых, нелегальных, падпольных — партызанскіх.

- Наш раён падзелены сёння на тры зоны,— трохі гідаэскурсаводчым тонам адразу, як толькі выехалі з горада, пачаў гаспадар.— Першая, па якой мы зараз празджаєм,— зона нармальний сельгасвытворчасці. Мы называем яе чыстай, хаця малако ідзе бруднае. Лічыцца чыстым...

У чыстай зоне ішла сяўба. Было суха, і над палямі віселі грыбы вясновага пылу. Адпраўлялася старажытна-святая і пакутная сялянская работа. Зямля прымала ў сваё пладаноснае ўлонне бульбу і жыта, каб доўжыць і надалей сябе і род чалавечы. Але свядомасць буксавала і адмаўлялася прымат гэтую работу ў першародным яе прадвызначэнні.

— Па вытворчасці прадукцыі планы нам не зніжаны, хоць чистая зона мае яшчэ і свае зоны. Зоны жорсткага кантролю. Глеба забруджана. Прадукты — ужыванне абмежаванае. Насельніцтва атрымлівае па трыццаць рублёў па кожнага жыхара.

— Так званыя грабавыя?

— Можа і так, хаця не зусім згодны... Дзеці бываюць у школе на

10-12 гадзін. Арганізоўвае харчаванне на месцы. Дома? Дома таксама дапамагаем з харчаваннем. Гаспадаркі даюць малако... А як жа, і свае каровы трymаюць... Ну вось, і вы туды ж. Слухайце, што вы мяне як па допыце катуеце,— гаспадар збіўся з экспурсійнагаўскай гаворкі. Нейкі час сядзеў у задуменнасці, пазіраў у акно машыны па толькі што ўзаразае поле, трактары, што беглі па ім. И папраўдзе, маўчанне яго было зацята каменным, незямным, нечалавечым. Магчыма, у такой маўклівасці і напружанасці і працуяюць атамныя рэактары. А ён усё ж быў чалавекам, хаця, пэўна, і апрамененым.

— Я не могу выказаць, што я перажываю, што пераношу, як жыву. Раствумачыць нічога не могу. Павінен, абавязаны гаварыць з народам. А я ж таксама народ. Езджу, гавару. Мову сваю родную люблю... Прыйзнаюся вам, пакласці галаву на плаху было б лягчэй. Народ мне: чаго ты да нас едзеш. Да нас павінен прыйехаць той, хто можа рашаць. А той, хто можа рашаць, не едзе сюды. Прыйзджаю ў вёску, іду ў самую непрыглядную хату. Сустракае старая. «Як жывяце, бабуля»,— пытаюся, «Хораша, родненькі, дзякую табе па добрым слове».— «Карову, бачу, трymаеце, што з малаком робіце, вы ж павінны яго здаваць, а вам у магазін завозяць чыстае. Хапае малака?»— «Завозяць, яварка мой,— гаворыць,— хапае малака».— «А сваё?»— «А сваё ўсё роўна п'ю. Сама, і ўнукам даю».— «Што ж ты робіш, бабуля, ведаеш?»— «Ведаю,— адказвае.— Але як не даваць, калі ён пад рукі і напрамілы бог просіць: бабуля, я хочу цёпленькага».

Колы газіка не спынілі кружэння. Як і дагэтуль слалася пад імі дарога, стары гасцінец, густа засаджаны дзедаўскімі грушамі. Але ўсё вакол раптам апусцела і абязлюдзела, хаця і мільгаді хаты і цэлья пасёлкі, прабягалі міма шматлавярховымі будынкамі. Жыцця не адчувалася. Прыйсутнасці духу людскога, што адным толькі сваім дыханнем здольны ажывіць і дрымуучы лес, і самае клятае болота, прымусіць іх таксама дыхаць. Тут жа гэта дыханне людзей, хат і дрэў, здавалася, было забіта. Задушана і невідущча лупалі на дарогу вочы шматлавярхойкі. Зрэдку, праўда, на сялянскім падворку, на сотках мільгала нешта надобнае і па чалавека. Убачыўшы ці, нават хутчэй, пачуўшы машыну, хавалася, бегла за вугал хаты, хлява. И было ў тым спалоханым і паслухмяным старэчым дыбанні штосьці да немагчымасці жаласлівае і абрэзлівае, ад чаго разрывалася сэрца. Мо іменна ад такога відовішча парвалася і душа акадэміка Легасава, таму што, па яго словам, так бегалі і хаваліся тут людзі ад здзічэлых зонных сабак. Людзі ад сабак. А тут жа яшчэ больш жахліва: людзі ад людзей.

— Самасёлы. Партызаны,— растворычай гаспадар.— Во дзе

слёзы, во дзе адно толькі гора. Сацыяльна безабаронныя больш чым дзеци. Пра дзяцей хоць нехта непакоіцца. А гэтыя людзі не знайшлі і ўжо не знайдуць на зямлі месца сабе... Другая зона — зона адсялення. Тры эвакуацыі прайшлі... Выдалі эвакуацыйныя пасведчанні, развіталіся: добрай дарогі і шчасця на новым месцы, атрымаеце без чаргі і клопату гарадскія кватэрны. Яны і паехалі да дзяцей: Кіеў, Мінск, Гомель. Атрымалі кватэрны і сталі лішнімі, непатрэбнымі... Той-сёй з іх праста не вытрываў гарадскага жыцця. Пачалі вяртацца на старыя селішчы. А жыць тут нельга. Хаця мы і вядзём некаторыя сельгасработы. Сеем як можам, выкарыстоўваем зямлю...

Трэцяя зона, самая страшная, была як збаўленне, як падарунак і ўзнагарода за тое, што прайшлі другую.

— Зона адчужэння. Чорная зона. Зона за калочым дротам. Доступ абмежаваны. Толькі па асобных прапусках. Будзем пранікаць?

І пачалося пранікненне.

Спачатку маўклівае, патаемнае, як дэсант па варожую, акупіраваную ворагам зямлю. Першыя крокі. Ступалі на зямлю асцярожна, нібыта яна замініравана і магла выбухнуць кожную хвіліну. Прыйгледаліся да кожнага куста ці дрэва, нібыта чакалі засады, аўтаматнай чаргі. На вясновую ваду, што разлілася па абодва бакі дарогі, глядзелі нібы адтуль магла вынырнуць падводная лодка. Але і вада, і лес, і дарога былі абыякавымі да чалавека. Яны не пазнавалі чалавека. Ці то паспелі ўжо забыць пра яго, ці то, наадварот, вельмі добра помнілі. Здраду яго помнілі. Як хапатліва збягаў чалавек ад гэтай зямлі, усё роўна што ў тым жахлівым сорак першым. Больш жахлівым, таму што збягалі назаўсёды. Той жа самы папрок быў стоены і ў чорных, змрочных ліках хат, якія змарнела сохлі без цеплыні чалавечага вока. Вёска не хацела, адмаўлялася прыізнаць іх за людзей.

І людзі, здаецца, зразумелі гэта. У іх паставе знікла салдацкае, захопніцкае. Па вясковай вуліцы яны ішлі як дзеци, якія толькі што навучыліся хадзіць, зведалі зямлю, але яшчэ не рызыкавалі даверыцца ёй, упершыню ступілі за парог бацькоўскай хаты, адны па ўсім свеце, заблукалі ў красках і гуках, разнастайнасці белага свету, што адчыніўся ім. Свету, невядома яшчэ, добра га ці злога. І паводзлі яны сябе як дзеци, збываючы ў словах свае жахі. У словах, на першы погляд, пустых і нязначных. А на самой справе патаемных, запаветных, што прыналежалі душам іх, сэрцу, таму што ў тыя мінуты яны не кантролівалі сябе. Унутраны цэнзар іх памёр. І не на пустыя, пакінутыя хаты яны глядзелі, а ў сябе.

— Цішыня, як на могілках апоўначы. І жабы нават не чуваць,—

гэта старшыня калгаса.

— Пры чым тут, прабачце, к чорту жаба...

Мы краіну выратаваць, абараніць хочам, а жабу не можам, не здольны. Адно балота тут было ў нас на ўвесь раён. Адна на ўвесь раён жаба. А як квакала. Спецыяльна ездзіў паслухаць. Сяло — заглядзенне. Жаба — любата... Хоць я яе і не бачыў. Думаў, што яшчэ паспею, убачу. Не паспеў, не ўбачыў. Прыйшлі меляраторы, замоўкла жаба. У калодзежах вады не стала. Апошніяя балота, дзе жабы спявалі, знішчылі.

— Старая ўчора да мяне прыходзіла,— сказаў гаспадар.— Прасіла за сына. Спецыяліст, з'ехаў, збег... Дайце каманду, каб яму блага там не рабілі. Аддайце працоўную кніжку. А я б яго... сам шлёнпнуў. Расстрэльваў бы кожнага, хто бяжыць адсюль,— і такая бязлітаснасць і жорсткасць, усяленская, сусветная, нібыта расстрэлы гэтых ўжо адбыліся, скрушна прагучалі ў яго голасе, што яму не паверылі. А мо і спалахаліся.

— Таварышы, таварышы,— доктар тэхнічных навук.— Ёсьць падтрымка вельмі магутнага лоббі. Але... Няма грошай. Мільярда но хапае. Мільярд рублёў па праект, на кола. И мы вынесем усе тэхналогіі ў космас. Зямля стане першабытна-чыстай...

— Трусы мае не вытрывалі. Перадохлі ўсе ў трэцім пакаленні,— вадзіцель машыны старшыні калгаса. Яго не пачулі. Заглушыў голас старшыні калгаса:

— Зразумеў ідэю. За народам слова. Народ вас падтрымае. Я мільянер. Я рызыкую...

Памаўчы, мільянер,— паспрабаваў спыніць яго гаспадар. Ало старшыня ці то не зразумеў, ці то свядома не паслухаўся.

— Мільянер. На першае сакавіка 989 тысячяч рублёў. Праект, пра які вы гаварылі, прымаецца, таму што ён бароніць зямлю і жабу. Наш народ вас зразумее. Адарве ад сябе пяцьдзесят тысяч.

— Хадзіў да ўлад, да самых вышыні даходзіў. Глядзяць як на вар'ята: космас, кола,— бульбу выкапаць трэба. Прыйду да народа. Упаду перад народам на каленцы. Землякі ж, землякі...— аўтар праекта.

— Я адсюль родам. Я два гады тут не быў... Ужо два гады. И раптам гавораць: пойдзе машына сюды. Другая, не мая. Я сам напрасіўся. Хай мая машына следам. А раптам ды першая зломіцца. Дзед ключ ад хаты прытарабаніў. Бацька ключ даў ад хаты...

Яны гаварылі то кожны паасобку, то ўсе разам. И кожны аб розным, сваім. Але калі сабраць усё ў адно — аб адным. Толькі вельмі адцягнена, здаецца, нават знарок замагільна, незямно. Патубакова.

Усё было незямным, патубаковым. І невядома, дзе сама зямля, дзе і які яе бок, хто і што па які бок. Расшчэплены мірным атамам, у друз, па атамы разбіты свет, па атамах разведзены ў розныя бакі свет.

Па той бок, за нябачнаю рысаю яго, засталося ўсё, чым яны жылі раней. Стары, пакінуты на дарозе фінішнай стужкай лясны — 86 вучэбны кінафільм аб грамадзянскай абароне. Яны паднялі яго і паглядзелі некалькі кадраў. Лухта, «чушь собачья». Адразу ж і кінулі. Ні па мінуту но спыняючыся, прайшлі міма недабудаванага Палаца культуры, нібыта разбуранага на ўзлёце касмічнага карабля, канторы саўгаса, з-за плота якой выглядавала Дошка гонару, аздобленая з двух бакоў заклікамі: «Да здравствует коммунизм!» і «Слава КПСС». Зайшлі ў школбную майстэрню. Там акуратным радком, як трупы, стаялі зробленыя і яшчэ не зусім зробленыя шпакоўні. Выхапліся на свежае паветра, як варам іх абварылі. Магазін сустрэў іх затхлай вільгацю пустых, хоць шар пакаці, вітрын. Затое ж бібліятэка была забіта кніжкамі. Кніжкі на паліцах, кніжкі на падлозе, уперамешкую з бітым шклом, цэглою, тынкоўкаю. Дастваўскі, Талстой, Выкаў, Брыль, Адамовіч і томікі сачыненняў Леніна. У бібліятэцы яны хацелі памераць радыяцыю. Няўдала. Дазіметр зашкаліла.

І падобна, усё тут было за той шкалой, за рысай чалавечага разумення. Адчуў гэта ці проста не вытрываў вадзіцель, кінуўся з бібліятэкі, крыкнуў у пралом акна:

— Я да хаты! — і бягом, набіраючы хуткасць, пакапацеў да дзвюх хат, што стаялі наводшыбе, як на хутары.

Калі яны падышлі да тых хат, вадзіцель, не заходзячы ў двор, усё яшчэ тэпаў каля веснічак:

— Не магу, хтосьці не пускае... Вот жа людзі, усе рамы павыломвалі...

— Не пускае хтосьці... Мы пускаем. Ідзі.— Адчынілі веснічкі, упіхнулі яго ў двор. Ало і ў двары ён раптам спыніўся, збіўся з кроку каля хлява:

— Глядзі ты, во дзіва, нават футбольная форма захавалася... Я капитанам каманды быў... Вось буцы засталіся...

З гэтымі буцамі, нібыта яны прыклейліся да яго рук і прызначаны былі для таго, каб насіць на руках, ён увайшоў у хату. Па ўсяму, яна яго не вельмі ўзрадавала. Па крыку і стогну, што вырваліся з яго, здаецца, нават ударыла. Дала і па носе, і па галаве, і ў вока — прылажылася так, што яго аж у бакі павяло.

— Бацькаў шкап паламалі. За што яны яго, не разумею. Ён жа сваімі рукамі яго рабіў.

Паламаны быў не толькі шкап, паламана, перавернута дагары

нагамі ўсё, што можна зламаць і перавярнуць.

Ахраняльшчыкі нашы і абаронцы, салдаты,— сказаў другі вадзіцель, зазірнуўшы ў хату,— што казённаму чалавеку трэба. Накармлі яго — выпіць дай. Гарэлку шукалі.

А машынку не кранулі. Маці наказвала, знайдзі і прывязі. Гэта ж памяць. Гэта ж яе маці машынка. Такую вайну перажыла. У зямлю была закапана, спраўна. Пасля вайны ўсіх нас карміла. А тут, у чым былі, у тым і з'ехалі. Усё кінулі, рынулі. І машынку. А гэта ж «Зінгер»... Прывязу, во рада будзе...

Але не толькі «Зінгер» мацерын ацалеў у хаце старога лесніка. Знайшлося там і гэткае, што здольна было падвесяліць і мужчын, што шукалі і не знайшлі салдаты. Невядома як і чаму, але салдаты не знайшлі лаза ў падпол. Ці то не ўгледзелі, ці то вельмі ўжо спяшаліся ўспароць мяхі з жытам, якія ляжалі ў куце хаты. Мо думалі ў жыщে каштоўнае нешта схавана, грошы, золата. Засыпалі жытам усю падлогу і лаз прысыпалі.

Вадзіцель дастаў з пограба некалькі склянак з варэннем.

— Стаяўляй назад,— загадалі яму,— пластмасавыя крышкі, бруднае будзе... Што там, больш нічога такі і няма?

— Ёсць, бярозавік.

— Колькі градусаў?

— Два літры. А крышка таксама з пластмасы.

— Калі сок сапраўдны, ён у любым посудзе не псуецца.

Сок аказаўся сапраўдны. На ўсякі выпадак яго праверылі ці, хутчэй, зрабілі выгляд, што правяраюць па радыёактыўнасць, наколькі праверыць ўсё роўна было немагчыма: дазіметр зашталівалі.

Машыны ў вадзіцеляй былі абсталяваны, знайшоўся і посуд, і хлеб, і сала. А на бацькоўскіх градах ужо набірала стрэлку цыбуля.

— Ну, за што, за здравіе ці за ўпакой?

Вырашылі, што і за здравіе, і за ўпакой адначасова. І як заведзена на хаўтурах, капнулі па кроплі па зямлю, пад лямцевую вішаньку, калі якой размясціліся. Узнялі ўгору склянкі, узнялі ўгору, у неба галовы. І вочы туды ж узвялі, нібыта адмаўляліся бачыць перад сабою гэта ўбогае, раскіданае селішча, гэту ўбогую зямлю. Самога бога жадалі ўбачыць. І з богам.

Вось тут якраз і з'явілася пчала. Загула спачатку пад вухам адным, потым — другім. Злосна, жорстка, не прымаючы, пэўна, самагоннага духу. Абрала самага нялюбага ці, наадварот, таго, што найбольш быў даспадобы ёй, аўтара праекта. Літая, што куля, закружыла, закарагодзіла перад вачыма, калі ён зноў апусціў іх на зямлю. Калі зноў перад яго вачыма паўстаў убогі падворак, рассохлая,

вывалаchanая на самую сярэдзіну яго лодка. Дакор і боль. Немы плач і крык з выбітых вокан хаты, згрувашчаных каля хлява пустых вулляў.

— Пчала,— сказалі ўсе разам, нават тыя, хто не піў самагонкі, не звяртаўся да бога. Сказалі, нібыта перад імі быў сам бог у вобразе пчалы. І аўтар, што інстынктыўна ўзняў ужо руку, каб адагнаць пчалу, апусціў нецярплівую тую сваю руку.

Пчала захадзіла перад вачымі скокамі уверх — уніз і па круже, як ходзіць сама зренка чалавечага вока. А мо па самой справе гэта так пачалі хадзіць яго зренкі, нешта імкнуліся вымаргнуць, што трапіла яму ў вока. Але з вока нічога не выміргвалася, і пчала не пакідала яго, не змяняла скокаў. Ен адышоўся ўбок, каб ніхто не бачыў яго мірглівых вачэй. Пчала пайшла за ім.

Але нехта ўсё ж убачыў яго вочы. Мо нават усе ўбачылі. І таксама адышліся, падышлі да хлява. А там, як чакала іх, стаяла каля сцяны старая ржавая каса. І як толькі што пра пчалу, яны ўсе разам выдыхнулі раптам:

— Глядзі ты, каса... Дзед касу пакінуў.

— Гэта каса не дзедава, а бабуліна...— зноў амаль усе.

— Дзед хату пакінуў, пайшоў ваяваць. Грэнада, Грэнада, ёш тваю маць,— маскоўскі журналіст.

— Хлопцы, а двор жа ўвесь зарос. Глядзіце, увесь у палыне. Усё вакол у палыне,— гаспадар.

— То не палын,— паправілі яго.— Чарнабыл.

— Усё роўна. Усё зарасло. Чарнабыл. Чарнабыл вакол. Касу мне, Федзя.

І пайшла каса па двары. Каса, некалі краса, а цяпер што калун. Касавішча без дзержака, без лучка, спрахла, пэўна, лопнула перавязь яго. Лучок упаў, згубіўся ў прыхлеўным смецці. Носік, зжаваны ржой, абламіўся, упаў на першым жа замаху. Але касец не звярнуў па гэта ўвагі. Працягваў касіць, і касіў хвацка.

— Вось так, вось так. Бі гадаў, трушчы іх. Ссякай галовы. Чарнабылу капец. Чарнабылу канец.

І ўсе, хто быў там, акрамя аўтара, ішлі за ім следам.

— Канец, канец.

І рвалі з рук яго касу:

— Хопіць, спыніся. Пакінь і на пашу долю трохі.

— Не падыходзь, не падыходзь,— выхукваў ён у адказ.— — Ногі, хлопцы, ногі беражыце. Пяты падэржу. Дзеўкі любіць не будуць.

Пасля яго касою авалодаў старшыня калгаса.

— Душа сялянская прасторы просіць.— І пайшоў. Спачатку не вельмі ўпэўнена, што адразу прыкметлі і адпаведна

пракаменіравалі:

— Сачок.

Але трохі пазней слова гэтыя прыйшлося ўзяць назад.

— Не, добра косіць, па пяцёру.

— Зямляк, зямеля,— пачалі клікаць аўтара праекта, што стаяў у баку ад іх.— Ідзі да пас. Пакажы і ты нам, на што здольны.

Але ён пайшоў зусім у другі бок. Прэч ад гэтага двара. .І Недзе тут, у гэтай вёсцы, стаяла і яго хата. Чарнабылам быў парослы і яго двор. Хата, у якой ён нарадзіўся. Але ён не помніў яе. А карцела да слёз знайсці тую хату.

Хата з'явілася перад ім як з казкі, нібыта са сноў яго выплыла. Толькі ўсё ж ён не быў упэўнены, што гэта іменна яго хата. Але калі яна прыйшла да яго, сама прыйшла, значыцца, яго. Ён сеў на лаўку. І тут перад ім зноў апынулася пчала. Ці то тая самая, з двара вадзіцеля, ці з яго ўжо двара, што іменна яго і чакала. Ён не ведаў. Пчала і пчала, як літая куля. Ён зноў пацягнуўся да яе рукою, але зусім не таму, што хацеў прагнаць, аблашчыць, нагладзіць. Пчала адляцела трохі ўбок. І ён заплакаў. Зразумеў усё, сёння, прыйшоўшы да бацькоўскай хаты, ён не знайшоў, не вярнуў яе, а згубіў. Згубіў, страціў назаўсёды. Сёння ён стаў жабраком. Больш бедны, чым самы апошні жабрак. Такі бедны, што і ўяўіць сабе немагчыма. У самага апошняга жабрака ёсць усё ж радзіма, ёсць зямля, на якую ён можа прылегчы жывы і ляжа, адыходзячы ўжо, мёртвы. У яго адабралі і гэта. Адабралі тое, чаго немагчыма адабраць нават у звера, казюркі і жабы. Травінку, хвойную голку і тую выдзерлі з рота. Нічога ў яго няма і ніколі не будзе. Не можа быць. А з двара рэхам усё яшчэ гучала на ўсю акругу:

— Рубі гадаў, бі гадаў. Дзед будзе задаволены, пакасілі яму двор. Чарнабылу канец, капец. Канец.

...Не, не канец. З-за ракі, з другога яе высокага берага, глядзеў ім у очы, стаяў і пасміхаўся, як касмічны прыхадзень, змрочны і чорны волат-саркафаг.

© OCR: Камунікат.org, 2011 год

© Інтэрнэт-версія: Камунікат.org, 2011 год

© PDF: Камунікат.org, 2011 год

ЗМЕСТ

Вечны сад у зоне знішчэння Наталля Ігрунова
НЕРУШ Раман

АПАВЯДАННІ
Наждак Маруда
Літары на мarmуры
Паездка у Філадэльфію
Сенакос у канцы красавіка

Казъко В.

Выбраныя творы. У 2 т. Т. I. Неруш: Раман. Апавяданні/Прадм.
П. Ігруновай,— Мн.: Маст. літ., 1990,— 479 с., [1] л. партр.
ISBN 5-340-00518-6.

Козъко В. Избранные произведения. Т. I. Неруш: Роман.
Рассказы.

Імя Віктара Казъко шырока вядома ў рэспубліцы і за межамі нашай краіны. У першы том празаіка ўвайшлі раман «Неруш», галоўная тэма якога — складаны эканамічны стан нашага Палесся, і апавяданні, напісаныя ў розныя гады жыцця.

© OCR: Камунікат.org, 2011 год

© Інтэрнэт-версія: Камунікат.org, 2011 год

© PDF: Камунікат.org, 2011 год